Докія Гуменна

Дар Евдотеї

Doris Turney

Докія Гуменна

Дар Евдотеї

Іспит пам'яті

КНИГА ПЕРША
КНИГА ДРУГА

ДНІПРО
DNIPRO
Київ—2004

83.3(4УКР)69-8 Гуменна
~~ББК 84 Ук 7-4~~
~~Г 93~~ Г 94

про неї портр.

До видання ввійшли дві книги спогадів відомої поза Україною але невідомої на рідній землі письменниці, яка розповідає про свої дитячі та юнацькі роки, що пройшли в провінційному містечку на півдні Київщини, навчання в гімназії та Київському інституті народної освіти.

Талановита письменниця щиро і цікаво розповідає про літературний рух київського об'єднання «Плуг», а згодом Спілки письменників України. Зі сторінок книги постає тогочасне життя, дух і звичаї київського студентського і літературного середовища.

Книга адресована дослідникам літератури і широкому колу читачів.

Друкується за виданням:

Докія Гуменна. Дар Евдотеї. Іспит пам'яті. Книга перша. Київські кручі / Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка.— Балтимор — Торонто, 1990.

Докія Гуменна. Дар Евдотеї. Іспит пам'яті. Книга друга. Жар і крига / Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка.— Балтимор — Торонто, 1990.

1306247

4702640201—012
Г ——— Без оголош.
205—2004

ISBN 966-578-155-3

© Гуменна Д. К., 2004.
© Пепа В. І., передмова, 2004.
© Горошко С. І., післямова, 2004.
© Яковенко Я. М., художнє оформлення, 2004.
© Видавництво «Дніпро», 2004.

Воскресіння Докії Гуменної

Маруся Богуславка... Маруся Чурай... Леся Українка... Ліна Костенко...

Які величні імена! І скільки ж подвижництва, самопожертви в содіяному ними. І який же непогасний вогонь палкої відданості отчому краю, своєму родові-народові, своїм одноплемінникам у провіщеному крізь віки Марусею Богуславкою, хоч обставинами дано було їй висповідатися лише в кількох словах. А скільки ж чуттєвого, задушевного вивулканило полум'яне серденько пристрасної Марусі Чурай та окрилило його такими зворушливими мелодіями, що дзвеніти їм, поки й світу та сонця. Бо ж мовлене не тільки до сучасників, а й до наступних поколінь Лесею Українкою, Ліною Костенко хіба ж не упевнює в тому, що український народ незнищенний, здатний боротися за своє майбутнє.

Називаю імена жіночі. Бо жіноче начало, жіноча іпостась у свідомості українського народу справіку важили так багато, що й тепер, у двадцять першому столітті, згадки про святі для національного мислення імена розбурхують генетичну пам'ять, торкають найприхованіші, найтонші струни душі, викликають щемливий трепет серця.

За святими іменами жіночої статі така глибінь народної пам'яті, що чи й під силу нашій уяві сягнути до найвіддаленішого. Але ж ні. Таки збереглася душа українського народу в усій своїй неповторності й самобутності. Тож і міркуймо: які надії в колах земного пекла мусили покладати наші пращури на святу захисницю роду-племені, осідку, оселі, домашнього вогнища — вселюблячу і всеможну Берегиню! І скільки тисячоліть пригорталися до неї заради самозбереження, так само як і до матері Лади — жіночого начала Світу.

Назвав вище вершинні імена. Але ж слідом можна ставити ще не одне. Й поміж них — Докії Гуменної. Що їй у почесному ряду — чільне місце, переконає читача ця талановита, глибокозмістовна, щира й задушевна книга. А вона — одна із понад двадцяти, що їх письменниця надзвичайно складної, обтяженої карколомними поворотами долі зуміла, спромоглася видати за життя.

До заголовка вступного слова про авторку, чия творча праця воістину подвижницька, несамохіть напросилося містке поняття — воскресіння. Інакше не скажеш. Бо це ім'я талановитої української письменниці понад піввіку було запечатане більшовицькою цензурою, цілковито замовчувалося не дебудь, а на рідній землі, на Батьківщині, стиралося з пам'яті тих, хто свого часу його знав і шанував.

Гіркого й лихого для таких, як вона, 1923 року, в грудні місяці, дев'ятнадцятилітня дівчина, усім єством пориваючись до літературної творчості, пода-

ла «коротеньку автобіографію» до, як тоді писалося, Всеукраїнської Спілки Селянських Письменників «Плуг», очолюваної Сергієм Пилипенком, згодом репресованим, знищеним і викоріненим з української літератури.

Чужоземного вишколу переорювачі світу в личинах більшовицьких месій під оглушливий галас брехливої пропаганди заповзялися розорювати, винищувати, зживати зі світу працьовите українське селянство. Але учиняли цей злочин з такою хитромудрою підступністю, що й молода Докія, не тільки дезорієнтована, а ще й застрашена, залякана, розгубилась. Ворота до батькового двору невидима рука жорстокої, нещадної сили припечатала убивчим тавром: «нетрудовий елемент».

Рід Докії і по батьковій, і по материній лінії — з одвічних рільників. Хіба що в батькові, як услід за ним і в дочки, заговорило, збуджуючи, не даючи спокою, духовне, мистецьке. Не пірнув з головою в буденність тяжких трудів рільника, гречкосія, потягнувся не до плуга, а більше, як по-сучасному сказати, до приватного підприємництва. Коли б у сорочці народився, то, може б, вибився в люди зі своїм хистом і до музики, й до співу. А скутий убозтвом і нестатками, вивищився лише настільки, що без його голосу й приграванъ на уподобаній змалечку сопілці не обходилися ні весілля, ні традиційні обрядові свята односельців. Щоб мати гріш на прожиття, а треба ж було утримувати сім'ю з дітьми, брався за будь-яке діло. Із поважнішого: утримував заїжджий двір, а при ньому — торгівля сяким-таким товаром; з-поміж прибутковішого — міцними напоями, і майже собі на збиток — книгами. Та хай там що, не цурався друкованого, бо від нього яка ж утіха для душі, для серця.

Пізніше, вже як письменниця, Гуменна усвідомить: «...ще за рік до мого народження була вже вирішена моя доля... На 2-му з'їзді партії в Лондоні, де розділились на більшовиків і меньшовиків, 1903 року, вже була ухвалена програма наступу на селянство і ліквідації "дрібнобуржуазної стихії"».

А той же замах, та коса — на її рід, на всіх її кровних. Вони ж від світання до смеркання знемагали в трудах праведних на хуторах довкола Жашкова, на политих потом нивах родючого степу, де їхні пращури ще з четвертого тисячоліття до нової ери дуби рубали, землю орали, волочили та й сіяли жито-пшеницю і всяку пашницю, аби золоте зібрати збіжжя.

І над убогими хатами понеслись, закрутили страшні вихори: «экспроприация экспроприаторов!», «Грабь награбленное!»

У тому вселенського масштабу ідеологічному крутійстві голова йшла обертом і в досвідчених, умудрених життєвим досвідом. Отож Докія, ще не загартована як слід, в уготованих на кожну долю нелегких випробуваннях, так чи інак, а в заяві до Спілки селянських письменників «Плуг» певною мірою бере гріх на душу, піддавшись нав'язуваному тоді дистанціюванню чи навіть відмежуванню від батьків, що, як кваліфікувалося за тодішніми критеріями, «більш любили промишляти, аніж робити коло хліба». Сказавши покаянно «а», мусила запевняти: «Порвавши з батьками ідеологічно ще 20-го року, від'їжджаючи до Києва, порвала й матеріально. Живу зараз заробітком з вишивок...

Бажаю вступити до «Плугу» тому, що надіюсь тут викувати в собі міцну пролетарську ідеологію...»

У порівнянні з іншими українськими письменниками так званої радянської доби Докія Гуменна — аж ніяк не ремісник, а тим паче не кар'єрист. І навіть не майстровий літератури (в найкращому значенні цього слова). А самобутній талант. Обраниця духу.

Незбагненно, але майбутня письменниця з юних літ відчувала, хай посвоєму, майже по-дитячому наївно небуденність свого призначення на білому світі. Ще тільки осягала ранню шкільну науку, як почула внутрішній голос і за його спонукою не побоялася заявити впевнено: буду письменницею. І з роками чим далі, то з меншим сумнівом довірялася невидимій силі, бо знов і знов переконувалася, що є над нею сила Опіки, як сама визначала. Сказати б, вела її, направляла Доля. На жаль, не голубила, не пестила, як улюбленицю, не обдаровувала радощами, а тим паче розкошами. Доля вела хоч і вкрай тяжкою, але вірною дорогою щирої, чесної творчості, незаплямленого сумління, високої людської гідності.

Гуменна сама про це пише переконливо й зворушливо. Але ці одкровення, як на моє переконання і відчуття, не мають нічого спільного із самолюбуванням, самозакоханістю. Це сповідь без будь-якого наперед визначеного заміру, без якогось хитро прихованого умислу. Назвав би це природним самовираженням. Як за моїм розумінням, Гуменна настільки щира і до наївності зрозуміла в своєму письмі, що насправді переймаєшся вірою: це — за спонукою чи з благословення того духовного начала природи, від якого і вогонь натхнення, і його найвищі злети.

І ось із цього боку мемуари письменниці становлять неабиякий інтерес не тільки для читача, для широкого загалу, а й для фахівців-психологів. Це один із рідкісних виявів саморозкриття людської душі.

І видається не грою сліпого випадку, а дарунком щастя-долі, що Докії випала в ставищанській школі зустріч із учителем на ім'я Дмитро Загул — поетом справжнього імення. А згодом склалося так, що за його ж порадою Гуменну повів у храм літератури Сергій Пилипенко. Доленосний збіг обставин якщо не в хаосі, то в тодішньому безладді й непередбачуваній мішанині, плутанині подій.

До честі Докії, вона рано, ще зовсім молодою, не опереною не так розуміла, як відчувала підступність хитромудрого зла в овечій личині. Бо ж усе, що учинялося з її одвічно працьовитим, споконвіків хліборобським родом, від чого жорстоко потерпали таки ж безневинні, хоч з якого боку приглядайся, рідні батько й мати, було абсолютною протилежністю проголошуваному, облудно пропагованому. Найперше, що ж то за правда, якщо її приносять на багнетах хтозна-які зайди і втокмачують чужою мовою, а не рідною для цілого народу. І з якого ж солов'їного гнізда тій нещасній, переслідуваній рідній мові линути, у яких же квітучих гаях дзвеніти, над весняним буянням яких же садів лунати, над якими ж ланами, нивами возноситися в голубе небо співом жайворонка?

У перших оповіданнях, які з благословення С. Пилипенка друкувалися в часописах, Гуменна виявляє чутливість і доброту свого серця. Її позасвідоме прагнення — писати щиро, чесно, висловлювати те, що відчуває, переживає.

Яким був творчий потенціал молодої авторки, можна судити хоча б з того, що, побувавши в декількох відрядженнях, поринувши в таку знайому з ма-

лих літ сільську буденність, придивившись до порядків, до життя-буття в новостворюваних сільськогосподарських комунах на ближчому Запоріжжі й віддаленішій Кубані, перейнявшись бідами й клопотами таких близьких її серцю, таких зрозумілих трударів-гречкосіїв, Гуменна не тільки в журналі друкує гарячі, як з печі докорінних переінакшувальних процесів на селі, нариси, а й видає їх 1931 року двома окремими збірками — «Ех, Кубань, ти Кубань, хлібородная...» та «Стрілка коливається». І того ж року з'являється ще одна книжка — повість «Кампанія». Хіба ж не багатообіцяючий зачин?

Вияви людяності, вболівання за долю простолюду в ранніх творах Гуменної відразу наразилися на нищівну критику з боку ревних прислужників більшовицького режиму. В дитинстві і юності, перед тим як вирвалася до Києва, аби навчатися, що́ тільки з непосильної селянської роботи не лягало на її плечі, в яких тільки нелегких доглядах домашньої худоби не дубіли пальці. А як спробувала написати чесніше про те, що побачила на власні очі в затягнутих до комун селах, з лютою ненавистю накинулися на проблиски правди найвищі партійні бонзи.

Запопадливим кар'єристам, що змирилися з рабським існуванням, було байдуже до того, що мучило Докію: за яким же то правом, за яким же супостатським благословенням долею України крутять, розпоряджаються на власний розсуд ті, котрі ніяк — ні кровно, ні духовно — не пов'язані ні з цим краєм, ні з українським народом? Окрім отих трьох, вище названих книжок, Гуменна ні одної більше не змогла видати за роки свого життя в Україні. А це ж із 1931 до 1943 року.

Цькована й переслідувана, рятувалася від голоду найчорнішою роботою, але не опустилася до лакейського прислужництва вершителям антинародних чорних справ. Хай там що, не хилилася. Перебивалася як могла. Як за жертовним пророченням Г. Сковороди: «А мій жереб з голяками». Їхню правду, їхні надії підсвідомо поривалася виражати, коли брала в руки перо. Так уже було їй на роду написано — не зрікатися рідного, берегти честь із молодих років і до останнього подиху. Свого часу Іван Франко говорив про Лесю Українку як про поетесу крицевого духу. Чи ж не такої природи або сутності душа і серце Докії Гуменної. Огортаю її ім'я до певної міри суб'єктивними характеристиками, пристрасними епітетами, високими оцінками, бо саме так розумію загадку цього таланту. Мовлю про найдостойніше, найблагороднішe, що бачу в цьому явищі — визначному явищі на всеосяжному обширі української літератури.

Тоді, коли вже була далеко від Києва, за морями-океанами, Гуменна навіть з відтінком іронії згадувала загрози, що неодмінно накочувались на неї, тільки-но вдавалося вже не книжку видрукувати, а щось опублікувати в тому чи тому журналі. На свій захист не могла ніде виступити. Не сміла звертатися з рукописом до видавництва. Тільки в душі криком кричи. Якої ж тут треба внутрішньої сили, стійкості, щоб не зламатися, не схилитися до догідливого прислужництва власть імущим. Як пробитися з незалежною думкою до тих, від кого пануюча влада примушує відрікатися?

Жашківщина — квітучий край. Масні чорноземи. Й вони у смузі такого клімату, таких погодних умов, що завжди щось уродить — як не те, то інше. Плодюча земля. У рясноті гаїв, садів, у разках озер, як у голубому намисті.

Одвічно там міцні селянські господарства. Ще від найдавнішої рані — від буйного зачину Трипільської культури. Хліборобські родини багаточисельні. І всі вони справіку, за прикладом чи заповітами дідів і прадідів — у повсякденних невідкладних трудах від світання до смеркання. І хоч як їх віками обдирали, обкладаючи непомірними податками, однак умудрялися й себе забезпечувати.

Але він такий не передбачуваний у своїй жорстокості, цей білий світ, що ніякій уяві не здогадатися, яке ще нещастя може спостигнути. А воно заявилося в овечій шкурі нової влади нібито робітників і селян. До тридцятого року Гуменюки, а працелюбів з таким прізвищем мало не половина як у самому Жашкові, так і довкола нього — на бідніших і заможніших відрубах-хуторах ще якось трималися. А з розгулом дикого свавілля, себто безумного так званого «розкуркулювання», повиривано з корінням усіх,— як і сказати, щоб не зсудомило — дядьків і тіток, близьких і дальніх родичів Докії з їхніх обійсть, викинуто чи в дощ, чи в сльоту, чи в мороз із осель, вибудуваних від призьби до вершечка тільки своїм власним трудом, своїми невтомними руками, і всіх відпроваджено в кращому разі на підземну роботу в Донбас, а в гіршому — етаповано аж за Урал, розвіяно по несходимому Сибіру, що про нього затягнуті в невилазну роботу селюки відали до того тільки із невмирущої пісні про Кармелюка.

І таку міцність виявив, показав рід, що й на вічній мерзлоті приживалися його парості, найлютіші морози не здолали кинутих напризволяще на таких безлюддях, де й звірові незатишно. Двоюрідна сестра Докії, така ж молода і, мабуть, такої ж затятості й неупокореності, не лише не змирилася з безвихіддю далекої висилки, сибірського заслання, а й зуміла втекти від тих могильних бараків у лісах, снігах, вирвалася, безпаспортна, безправна, безіменна, з тієї чужої, неприязної тайги, більше пішки, ніж на товарняках, дісталася через Урал і Москву — тільки уявити! — повернулася на тихі води і ясні зорі, до України. Як ото за пророченням Лесі Українки, вкладеним в уста її рідної тітки Олени Антонівни Косач, засланої за царату до Тобольська: «Поглянути ще раз на синій Дніпро,— // Там жити чи вмерти, мені все одно...»

У батька після невпинних засмикувань, позбавлень без суду й слідства будь-яких громадянських прав, обкладань непосильними податками відібрано геть усе рухоме й нерухоме. Вчасно попереджений добрим чоловіком про уготований арешт, мусив глупої ночі втікати світ за очі. А за ним і дружині, охоронниці домашнього вогнища, хоч з мосту та в воду — йди, куди очі бачать... Якими тільки непролазними осінніми й заметеними зимовими дорогами не рятувалися вони, затравлені, від погибельної енкаведистської розправи, на яких тільки пронизливих і колючих вітрах не куталися в старе й зношене, а то й у лахміття, аби не простягтися посеред шляху знесиленими жертвами антиукраїнського терору, геноциду та шоб уберегти в грудях незгасні іскорки життя — заради вселення твердості й надії в серця рідних дітей своїх, в ім'я незнищенного роду свого.

Ось який мороз на український цвіт. Як тут не впасти у відчай. Виключена, врешті, із Спілки письменників (не репресована, й на тому спасибі), отже, формально нічого не досягнувши у тій справі, якій намагалася віддавати всі свої сили, без якої не мислила свого життя, вже літня жінка не з

власної волі опинилася в окупованому Києві. Однак не побігла, як жертва комуністичного Молоха, на сповідь до «визволителів». Не з її переконаннями уклонятися загарбникам. Ніякою співпрацею з фашистами не заплямувала свого імені.

Але ж обпеклася у «всесвітній пожежі», роздмуханій більшовицькими пройдисвітами нібито «на зло буржуям», і, здригаючись від споминів про перебуте, вирішила, що ліпше виїхати, ніж наражатися на нові загрози. Поневірялася в таборах для переміщених осіб, шукала якогось осідку. Насамкінець знайшла прихисток, замешкала у Нью-Йорку.

А з чим виїжджала? Які там коштовності? Які там цінності? Золото серця та паки списаних паперів — ото і все багатство. Над тим рукописним тремтіла, як шекспірівський скнара Шейлок над скринями дзвінких монет. Тягла на собі, хоч які муки, тільки те, що могло знадобитися лише для скарбниці української літератури. Ні на що інше не вистачало ні рук, ні сил. Та ніщо інше й не пливло ніколи до її рук.

Середнього зросту, худорлява, від природи вперта, непоступлива, настирлива. Проникливого розуму. З опублікованого видно: володіла рідним словом так, як мало хто не те що поза кордонами України, а й у самій Україні. Зі своєю вражаючою біографією, де одні за одними нанизувалися переслідування, утиски, гіркі поневіряння за радянських часів, могла б укинутися в політику. Але те не для її сумління.

Як в Україні, так і на супротивному боці земної кулі одверталася від дзвонарів скоминущих політичних замірів. Її свідомість противилася спекуляціям на горі народному. Успадкована від чесного працьовитого роду, від батька-матері совість вела Докію Гуменну благородною стезею. Уникаючи політичної заангажованості, заробляла на хліб насущний фізичною працею. Чорною роботою, як часто і в Києві колись. Понад двадцять років відстоювала зміни в цеху, де сукалися канати. А кожної вільної години поринала у солодку звабу високого творчого натхнення. Заради цих злетів жертвувала усім іншим, особистим. А переконавшись (з гіркого досвіду), що вона не народжена для кохання, що немає у світі такого серця, яке зрозуміло б її серце, вікувала одиначкою. Дітей не мала.

Змалечку звикла обходитися щонайскупішим, щонайскромнішим. За свого життя не зазнала ніяких розкошів. Більше бідувала, голодувала, не випадало втішатися достатками. Тож у Нью-Йорку не становило для неї ніякого труда обмежувати щоденні витрати на харчування всього якимись трьома доларами, а решта зароблено — як раз і назавжди освячена жертва на творення книг.

Вихідці з України, як заведено на Американському континенті, подавали посильну допомогу, підтримували видання. Завдяки більшим і меншим пожертвам з'явилися друком і розлетілися по материках Північної і Південної Америки, Австралії, а далі обширами Західної Європи, де заявляли про себе українські громади, спілки, об'єднання, навертали до споминів про залишену за тих чи тих обставин землю батьків, нагадували про незабутнє, рідне нові книжки Д. Гуменної. Загалом на тому кінці світу, в далекій Америці, їх народилося чи, точніше, написалося вісімнадцять. Це на додачу до інших трьох, що значно раніше, ще коли авторка зустрічала двадцять сьому свою весну, проклюнулися в Україні. І всі одного виміру — щирі, совісні, позна-

чені печаттю таланту. А кращі, за всіма ознаками, увійдуть до скарбниці української літератури.

Пробувала передавати на папері враження від Нового Світу, в коловерті якого опинилася. 1953 року здійснила цікаву чи то й захоплюючу, тривалу поїздку Америкою. Враження від тих споглядань, знайомств склали основу збірки «Багато неба», яка з'явилася друком 1954 року в США за сприяння Об'єднання українських письменників «Слово». Такого ж характеру — подорожні нариси, замальовки чи й нотатки — «репортаж», за визначенням самої ж авторки, «Вічні вогні Альберти», виданий 1959 року в Едмонтоні заходами Петра Пауша. За підтримки того ж Об'єднання українських письменників «Слово» з'явилася 1962 року збірка оповідань і новел «Серед хмаросягів» із, так би мовити, адресним підзаголовком «Нью-Йоркська мозаїка». У цій низці — «оповідання й новели» під назвою «Внуки столітнього запорожця», 1981 рік, ще міцніше пов'язані з життям української еміграції.

Вище писав про це, але воно настільки вражаюче, що ще раз приверну увагу. Їй-право, не можу збагнути, як слабосилій жінці вдалося доправити із Києва аж до Нью-Йорка основну масу паперів, списаних її рукою. То ж кривавими, небезпечними, загрозливими дорогами лютої світової війни, починаючи з 1943 року,— а це ж і під бомбами, й під обстрілами, й у колотнечі таборів для переміщених осіб. Не обійшлося й без втрат, про що письменниця не раз згадує з великою гіркотою. Гуменна таки із тих обраниць духу, котрим пасує благородне визначення — одержимі. Якраз це й дало їй сили пройти ті пекельні випробування та збагатити свій рідний народ тим творчим внеском у скарбницю української літератури, на який її подвигнув талант.

Ще тільки-но розпочавши шкільну науку, пробувала записувати чи не щодень щось своє, хоч, соромлячись, невдовзі рвала ті аркушики. Та скоро щоденник став для неї нерозлучним супутником. А вже на схилі літ, коли видавати українську книжку ставало все важче, бо старшої людності в еміграції меншало й меншало, а нові покоління — американізувалися, мусила линути в уяві до рідного жашківського степу, до квітучої матері України, усупереч найчорнішим затемненням далеких обріїв плекала надію, що написане, створене таки дійде до рідного народу та буде йому необхідним.

У листі від 21 жовтня 1992 року (ще на роду їй було написано зустріти тільки чотири весни), у тому листі до подруги Ірини Дибко-Филипчак відкрилася: «Тепер передруковую щоденника і тільки це одне можу робити. Поки що — на середині, а вже 1700 сторінок. Не знаю, чи це кому потрібне, а нащось передруковую і... ще не знаючи, де це скласти на збереження... Словом... як у трансі».

Д. Гуменна проживала в Нью-Йорку в кварталі й будинку для бідних, де такі ж приблизно умови, як і в наших «хрущовках». Хіба що назва помешкання звучна: департамент. Вікувала у невеликій однокімнатній квартирі. Акуратній, тісній. З роками не знала, де себе приткнути, бо стоси паперів лежали скрізь, де тільки вільна прогалина, а господині хоч стій. Забігаючи наперед повідомлю, що згаданий вище — на тисячі сторінок — щоденник уже перетнув океан і відповідним чином оформлений на збереження у відділі рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Заповіла його письменниця українському народу, застерігала

не відкривати до своєї смерті. Поки що передане ніким не опрацьоване і не надруковане. Оскільки ж однодумці в США атестували Докію Гуменну зрозумілим і глибокозмістовним званням літописця великого історичного періоду, її свідчення, мабуть же, зблиснули б золотом правди, якби були опублікувані.

Не знати, що важливіше, та перш за все варто було б видрукувати щоденникові записи періоду фашистської окупації Києва. Про ті часи накручено українофобами стільки зумисно фальшивого, перевернутого з ніг на голову, вимудруваного на дискредитацію українства, яке не з власної волі задихалося під п'ятою загарбника, що об'єктивне відображення того, що відбувалося, слугувало б очищенню тих утоплених в інсинуаціях страшних років од скверни. Для підсилення висловленого додам, що українській історії будь-якого відтинку вкрай потрібна правда і тільки правда. В кожному разі чиста правда вигідна нашому народові, бо визначальним у його бутті завжди було і є благородне, доброчинне.

Письменниця, бувало, скаржилася на свою пам'ять. Вірогідно, через надмірну вимогливість до себе. У її творах вражає такий огром фактів, така рясноти достовірного, мовби віддзеркаленого, що як і не подивуватися — за яким же благословенням можна було утримати стільки всього в одній голові? Бо ж левова частка творчої спадщини — це те, що писалося, переповідалося через роки після того, як відбулося в реальності. Це ж треба було його пронести через вітрові таких згубних часів, що аж здригаєшся при згадці. Хіба що прислужилося щось із отих стосів щоденників — якісь із кількох тисяч сторінок, що їм Докія Кузьмівна давала раду до останніх днів життя.

Збережене не тільки, як звичайно, пам'яттю, а й пам'яттю серця, бо ж в основі — пережите особисто авторкою за молодих літ, надає ліричного забарвлення повісті «Мана» (1952 рік), хоч героїв класичного любовного трикутника вихоплено із суворої дійсності сталінських часів. Те, що пробувала писати по гарячих слідах в Україні, але з тих чи інших причин не могла донести до широкого кола читачів, доводила до пуття вже на Американському континенті. Якщо йти за хронологією появи, то 1956 року побачив світ роман-хроніка «Хрещатий Яр» — твір унікальний за правдивістю художнього відтворення баченого й пережитого авторкою в окупованому фашистами Києві. Незаперечні свідчення очевидця, відображення реального, а не всілякі вигадки, інсинуації, нерідко зумисне злісні, антиукраїнські, якими рясніють дотепер тиражовані різні кривотлумачення про ті чорні роки в історії міста.

На початку двадцятих років минулого століття духовне життя в Києві почало пригасати. Первопрестольний ще від часів Київської Русі град позбувся високої честі. За розпорядженням повелителів з Москви формально нібито із державним статусом Республіка мусила змиритися з тим, що їй слід мати не успадковану звіддавен, а новоутворену столицю — Харків, який на північ, ближче до російського кордону й піддатливіший на силові впливи дужчого сусіда. Разом з багатьма причетними до літератури поїхала до навально розбудовуваного центру й Д. Гуменна.

Втрапила, як сама ж визначила, в «харківські вітрюги». Якраз тоді комуністичні супостати заповзялися витравлювати національний дух з інквізи-

торською жорстокістю. Спроби не те що правдивого, а хоча б правдивішого відтворення дійсного життя придушувалися партійними ідеологами з такою ненавистю, наче йшлося про найстрашніших ворогів усього сущого на землі. Чого тільки не приписувалося молодій авторці, які тільки вбивчі ярлики не наліплювалися. Ні-ні, та й не змовчувала, виривалося щире слово вболівань за гірку долю і найближчих рідних, та й усього селянського роду свого, і народу рідного, пригніченого, розіп'ятого в тридцять третьому голодомором.

Рятуючись від найгіршого, зуміла якось вирватися в довготривале відрядження до Туркменістану. А там проникливому зорові одкрилися зблиски давніх пов'язей прото- й праслов'янського світогляду з давніми культурами тих племен, народів, які впродовж тисячоліть накочувалися з бездонного нутровища Середньої Азії чимдалі на Захід, залишали свої сліди на Північному Причорномор'ї і квітучому Подніпров'ї; хоч і асимілювалися врешті-решт або й щезали у крутовир'ї згубних перемін, у невпинному плині широкомасштабних переселень народів, за яких прото- й праукраїнці — диво дивне! — непорушно залишалися на своїй одвічній землі, правітчині, ні у кого не віднятій, не загарбаній, а успадкованій від первоз'яви людини на цьому обширі все новими поколіннями від попередніх.

Сприйняте та осмислене Докією під пекучим південним сонцем і поновлене вже на Американському континенті увійшло, так би мовити, туркменською частиною до видрукуваної 1956 року книжки оповідань та повістей «Жадоба». Твори, як заявила авторка, «написані на живому матеріалі підсовєтського життя». Такої ж тематики психологічно-соціальний роман «Скарга майбутньому» (1964 рік), сюжет якого розгортається в передвоєнному Києві. Розкривається внутрішній світ двох героїнь, подруг, в одній з яких вгадується багато чого з характеру та й навіть драматичних життєвих перипетій самої авторки. А в збірці оповідань «Чотири сонця» (1969 рік) — долі українського цвіту, української молоді в передвоєнні роки та гибельні воєнні — лихі поневіряння на німецькій каторзі.

За найвищими критеріями, найвизначніше із написаного Д. Гуменною — роман-епопея, що складається з чотирьох частин, «Діти Чумацького шляху». Спонукою до цього заміру було невтішне горе. 1942 року, перебиваючись з хліба на воду в причумленому фашистською окупацією Києві, Докія втратила найдорожчу людину. Печаль, скорбота обпікали серце. «Щойно я поховала свою матір, і так хотілося саме її життя, все те, що вона розказувала про ту епоху, яка вже ніколи не вернеться, вилити у слова, хотілося показати контраст між тією добою і катаклізмами, що випали на долю мого покоління».

Усупереч найгіршим, які тільки можна уявити, обставинам, мабуть же, нехтуючи їх і відгороджуючися від них, утілювала задум, працювала натхненно (тільки ж так, бо ж інакше не вийшло б справді достойного, значущого, високої художньої вартості твору) і наполегливо не тільки в гвалтовно онімеченому загарбниками Києві, а й під час тимчасового перебування в Галичині, а далі в тисняві скупчень різношерстого люду — в таборах для переміщених осіб. То вже там, і в Австрії, Німеччині, і за всіх тих не з власної волі переселень мусила, як хрест на Голгофу, «тягти на плечах у п'яти евакуаціях» і цей рукопис, і все те з писаного й друкованого, що його щастило не загубити. Те, що для неї — одержимої, уподобаної провидінням, ошедре-

ної високим духом подвижництва — було дорожчим від золота, вартіснішим від будь-чого найкоштовнішого, матеріального.

Перша книга тетралогії з'явилася друком 1948 року, остання, четверта,— 1951-го. В одному зшиткові роман видано 1983 року в Торонто. Ось його оцінка відомим українським письменником, науковцем, професором Анатолієм Погрібним, котрий на початку 90-х років минулого століття мав змогу зустрітися з талановитою письменницею в Нью-Йорку, навідував, по-доброму скажемо, довгожительку у її скромному помешканні в будинку номер вісімдесят на Першій Авеню: «... аналогій стосовно такої широчіні, не побіймося слова — грандіозності авторського задуму, як то в «Дітях Чумацького шляху», українське письменство майже не дає. Власне, це роман про знищення більшовизмом української нації, про те, до яких найбрутальніших способів вдавався московський імперіалізм, аби поставити непокірну Україну на коліна. Саме ці способи художньо й увиразнені у романі: умертвлення українського села як основи нації та вигублення інтелігенції як мозку нації. Відтворено усе це в багатстві штрихів і подробиць, у розмаїтті людських доль, в спосіб, можливо, не так художнього, як художньо-документального письма (по суті, твір перебуває на межі художньої літератури та мемуаристики)».

Твір не просто пізнавальний. На мій погляд, він має право називатися одним із важливих документів лихого в українській історії періоду. Важливо, що в романі не тільки правдиво змальовуються події, які в нашій художній літературі до останнього часу або зовсім не відображалися, або подавалися у вкрай спотвореному, безсоромно заполітизованому, огидно перекрученому вигляді, а й осмислюються причини, викриваються приховані, підступні заміри злочинних призвідців.

У лиходійному 1933-му році жодна зарубіжна держава, за винятком Норвегії, і то впівголоса, правителі, верховоди жодної чужоземної країни не виступили з офіційною заявою щодо страшного голоду в Україні, не забили тривогу, не осудили зумисного, спланованого, як тепер відомо, винищення української нації. А коли в тій же ООН порушується питання про чи ж не найстрашніший у двадцятому столітті справді геноцид, справді зловмисне винищення одного з найбільших народів Європи за національною ознакою, уславлювані уболівальники за долю світу вмить уподібнюються мавпочці з відомої китайської притчі, демонстративно заплющують очі й затуляють пальцями вуха: нічого не бачу, нічого не чую, нічого не знаю. А свідчення Докії Гуменної промовляють до всього світу, звернені ж і до Організації Об'єднаних Націй, якій в ім'я справедливості слід визнати геноцид українського народу й належним чином засудити злочин, який не має терміну давності.

Неодмінно мушу наголосити ще на одному важливому, суттєвому. Це — дивовижна глибінь генетичної пам'яті письменниці. Таке утаємничене зринає, вихлюпується із самісінького дна її серця, душі й виграноється в слові, що німієш, як заворожений. Вона це відчувала, знала й не приховувала, а намагалася й для себе особисто з'ясувати, звідки воно й що воно.

Найперше, від роду. Відала, що по батьковій лінії — від подільських коренів. Звичайно ж, не могла бути в усьому обізнана й не доскіпувалася в кожному разі, якого походження слова в їхній родині витають, а розсипала їх, як дрібки золоті, в своїх творах. А фахівець, мовознавець, натрапивши на

не так уже часто й уживане в художній літературі — ну хоча б і «лапацони» — одразу зауважить, що то ж зерня з подільського діалекту, означає,— хтось, може, й не чувши ніколи раніше, здогадається,— великі лапища.

Тут би вдарити на повну силу в такий дзвін, щоб усі почули: у мові — історія народу. Закодована його пам'ять від первоз'яви роду на білому світі й до часу нинішнього. Пам'ять мови рівнозначна генетичній.

Ось із цим відчуттям Докія вродилася. Науково його не пояснює, а виявляє у всіх своїх творах, особливо ж у «Дарі Евдотеї». Бо це ж мемуаристика. А яке ж повітря вона вдихнула, явившись на білий світ! Жашківщина — оаза степової України. Огорнута невмирущим духом Трипільської культури. Від найраніше розораних, засіяних на зорі Трипільської культури піль і нив — зачин пісень, обрядових дійств, вірувань, з якими наші предки — рільники, хлібороби, гречкосії — пробилися крізь сім тисячоліть до сучасності, зберегли й заповідають нащадкам нетлінне багатство — золоті й срібні подзвіни народнопісенної спадщини, незнищенні скарби усномовного й первозданної зав'язі символіку рукотворного.

З молоком матері Докія увібрала предковічне народне. З малих літ купалася в пісенному світі. Ученицею співала в самодіяльних хорах, а студенткою в Києві — в професійних. А в самобутніх, неповторних піснях — повіви п'янких ароматів від золотих віків тієї ж Трипільської культури. Бо ж звідти первоцвіт духовності, світогляду, вірувань, звичаїв, характерних особливостей українського народу.

А ще за нездоланною внутрішньою спонукою розкошувала в бібліотеках, углиблюючись у таїни історії, археології, мандруючи уявно віками й континентами. Не маючи сталого заробітку в Києві, упрошувалася до археологічних експедицій, брала участь у розкопках, які саме тоді проводилися в Трипіллі. З написаного видно, наскільки вільно орієнтувалася на неосяжних обширах тисячоліть і з якою легкістю вгадувала й досить точно вказувала на сліди різних ер, епох, періодів у довколишньому, яке відкривалося проникливому внутрішньому зорові. Втім, у цьому кожний читач має змогу пересвідчитися сам, не проминаючи жодного рядка у цій книзі.

А що вже казати про ціле гроно видань з праісторії України, які належать до творчого набутку письменниці. Це тема окремого ґрунтовного дослідження. А наразі лише простий перелік видрукуваного дає уявлення про огром звершеного проникливим розумом і невтомними руками. Отже, вишикуємо за хронологією з авторськими визначеннями жанрів: повість «Велике Цабе» (1952 рік), феєрія «Епізод із життя Європи Кріт ської» (1957), казка-есей «Благослови, Мати!» (1966), роман «Золотий плуг» (1969), есей «Родинний альбом» (1971), розповідь про Трипілля «Минуле пливе в прийдешнє» (1978), фантастична повість на тлі праісторії «Небесний змій» (1982), мікроновелі «Прогулянка алеями тисячоліть» (1987). Усе це подає голос із-за моря-океану. Із названого ряду одержала українське громадянство тільки «Благослови, Мати» (К.: КМ Академія, 1995).

Пощастило з'явитися в Україні також «Дітям Чумацького шляху» (К.: Український центр духовної культури, 1998) і «Хрещатому Яру» (К.: В-во ім. Олени Теліги, 2001). А тепер ось іде до читачів «Дар Евдотеї». Довга і трудна дорога творчої спадщини славної української письменниці до отчого краю, в

Україну. З-під пера совісної авторки мемуари — як щира сповідь. І скільки ж любові до рідного, незабутнього, вишневого й полинного. Який невимовний біль за долю стражденного народу, що його кровинкою до останнього подиху відчувала себе Докія Гуменна. І скільки ж правдивих свідчень про суспільне, громадське, культурне, мистецьке, літературне життя в Україні, зокрема в обох столицях — Києві й Харкові. Широка панорама. Багатобарвне полотно. Починаючи з 20-х років XX ст. і до Другої світової війни...

Мені ім'я Докії Гуменної сяйнуло тоді, коли на початку 90-х років працював у журналі «Україна». Ознайомившись із творами доти не відомої мені авторки, відчув споріднену душу й звернувся листовно за дозволом на публікацію в часописі. Невдовзі отримав листа, а в ньому видрукувану на машинці дрібним шрифтом сторінку. Вгорі дата: «22 липня, 92. Нью-Йорк». Текст хочу опублікувати повністю. Не заради особистого честолюбства, а задля доторку до живої душі письменниці, заради ближчого відчуття читачами її мислення, в якому — хай і ледь вловиме, але ж відлуння долі й ознаки вдачі, характеру. Авторський правопис зберігаю:

«Вельмишановний пане Вадиме Пепа!

Несподівано дістала я Вашого листа з 8-го липня із приємною вісткою, що «Дар Евдотеї» попадає на сторінки журналу «Україна». Це — чи не перша публікація мого доробку у вільній Україні, хоч, чую, тепер не легко прорватися до широкого читача через ріжні причини. Цей мій твір лежав 20 років без жадної надії на друк, ні перспектив, писаний «для себе». Це, власне, ред. О. Зінкевич намовив оприлюднювати. Отже, Ваша участь у наближенні до читачів цієї праці також вплітається у цю довгу дорогу.

З Вашого листа я ще довідуюся, що Ви також належите до заглядачів у минуле нашого народу і вдумуєтесь у спадщину, якою ми бездумно користуємося. Вашу книжку «Ключі од вирію» я дуже хочу прочитати і буду вдячна, як пришлете. Я вважаю, що маючи ширший обрій у панорамі через призму минулого, сучасні події і явища стануть нам зрозуміліші і значніші. Словом, довго не розводячись, ідея вкладена у моєму трьохтомникові — «Родинний альбом», «Благослови, Мати», «Минуле пливе в прийдешнє». Я хотіла б Вам вислати цей тритомник, але спинило мене те, що Ви подаєте дві Ваших адреси. Редакції і домашню. Тому я вирішила почекати Вашу відповідь, на яку вислати, і відразу вишлю. (Якщо Ви хочете, звичайно).

Вашу побіжну, але тонку характеристику роману ДЧШ («Діти Чумацького шляху».— Ред.) я приєднаю до мого архіву. Досі було чимало відгуків, але то 30—40-літньої давности. І ось із Ваших оцінок бачу, що й тепер твір не втрачає кольору та звучання. Це для мене, автора, теж знаменно.

Ви запитуєте про гонорар. Про гонорар я не маю жадних помислів. Якщо приписово, то запишіть на якусь погідну Вам ціль.

Прошу переказати подяку проф. А. Погрібному, що сказав за мене добре слово.

Ваш лист ішов 10 днів.

З пошаною і привітом».

Підпис — милуйся, та й годі. Художня витівка, а не підпис. Чисто тобі графіті, якому судилася вічність. Глянеш, і одразу ж спливає в пам'яті вичитане в «Дарі Евдотеї», що письменниця, було, заробляла на прожиття ви-

шивкою. Безсумнівно, природа наділила обраницю і відчуттям, і поривання-ми до прекрасного, досконалого, незвичайного. Небуденного.

Вважаю за потрібне зізнатися, що життя і творчість Докії Гуменної одразу ж пробудили неподоланний інтерес. Близьке й зрозуміле. Історично край, де вона народилася,— Київщина. А мій рід з Полтавщини. Але з утворенням 1954 року Черкаської області ми, так би мовити, ще більше зближені, стали земляками.

Якраз 1992 року, 21—24 серпня, у Києві проводився Всесвітній форум українців. Разом з колегами по редакції вручав гостям із зарубіжжя свіжі примірники популярного тоді журналу «Україна» і як же радів за Докію Гуменну, передаючи їй через прибульця із США публікації, яких вона ще не могла бачити, але мала одержати невдовзі. Хоч якоюсь крихтою воздалося талановитій дочці матері України за вистраждане, пережите. Її душа, її високий дух були тут, на велелюдному національному зібранні в столиці незалежної Української Держави.

«Вельми хотілося бути в Києві 24-го серпня на з'їзді українців усього світу, метрополії і діяспор, західної і східної. Але доля не уласкавила мене бути особисто в Києві на цьому історичному форумі. Тільки й того, що прочитаю в газеті. Перешкодою — мій вік і прикрі недомагання (що про них і згадувати не хочеться)». Це з листа від 27 серпня 1992 року.

До останнього подиху жила Україною. Ось ще один лист. Писано за два роки од вічної межі. Міркування 90-літньої письменниці. Роздуми, які не підвладні рокам:

«11 січня, 1994 року, Нью-Йорк.

Привіт і шанування, приятелю доброго слова, Вадиме Пепа!

Дякую за Вашого листа та за Новорічні поздоровлення, за новини! Бажаю і я Вам успіхів у цьому новому році, здійснення всіх Ваших задумів. Ваші приємні і милі слова високого піднесення якось ніяково мені навіть читати, бо не дуже-то звикла я до глорії. А в дійсності воно так:

Я, мабуть, маніяк. Завжди розв'язую якесь питання: влізе щось у голову і всебічно обдумую, оцінюю, обсмоктую, розглядаю,— аж треба видалити з себе, бо заважає... Оце й усе. Я мушу те письмом, словом оформити, як можу й як умію, в міру моїх спроможностей. А писати на замовлення — не вмію, не хочу, не йде.

Словом, живу не за святцями дня, обов'язковими для всіх. І це, мабуть, незле, бо життьові недогоди не дуже-то дошкуляють мене внутрішньо. Оце, мабуть, і вся механіка у моєму душевному апараті.

Можу це сказати і про сучасну ситуацію. Треба конче поїхати до Києва, щоб там попхати у київських видавництвах ДЧШ, ХЯ («Діти Чумацького шляху», «Хрещатий Яр».— Ред.) тощо і цим довести, що я й без «них» здійснила свою життьову межу,— але не можу. Хіба це не удар Долі? Не глум Фортуни? Але я «обсмоктую» щось ще, і це мене відтягає, не так ущемлює, що саме тепер я не можу. Може, я не все ще сказала?

Ось тепер у [illegible] моя «настирлива ідея» обсмоктує сучасний стан нашої України. Такий історичний час! Так усе почало рости, все готове,

К. А.

хоче розвиватися... А на цьому нависла грізна небезпека, і може все враз обернутися руїною й безнадією... Де тут місце оптимізмові?

І є.

Знаходжу я надію навіть не там, де шукала, не в сучасності, а в вислові археолога В. П. Петрова, навіть про далеку від нас добу. Він казав: Україна не раз уже зазнавала руїни, переживала занепад і деформацію, але проходив час, окупант зникав, а Україна продовжувала свій природний шлях розвитку. (Це я з пам'яті).

І це він говорив, розглядаючи мапу заселення археологічно, на підставі того, що там знайшли археологи, якісь давні. Мапа знахідок показує якісь натуральні риси культури, потім деформацію, а потім відновлення натурального і дальший розвиток, природний (а окупант безслідно зник).

Я тут від себе додаю, що перемогли ідеї автохтона (вірування у силу природи, тоді — тотеми). Це і є тепер всячина моїх обдумувань, то не буду розвалковувати.

Я можу ці обдумування проектувати на сучасне. 300 років панування московського окупанта; 70 років панування більшовика-окупанта, а тепер приходить доба віднови свого природного розвитку. Треба тільки розібрати, що дійсно підноситься з грунту, а що підробляється під українське і хоче заглушити, позасідавши кращі місця.

Словом, я не за «інтернаціонал». Але це вже друга тема. Я тільки хочу сказати, що ця думка про відродження дуже оптимістична при теперішньому загрозливому наступові монстрів — світових потуг.

Тому я вважаю, що ця тематика, яка і в Вас звучить,— доісторичної України, відтворення її, починаючи з палеоліту,— дуже потрібна, і я в тому напрямі «підлягаю» «настирливим ідеям»; спромоглася на кілька праць моєї візії. Щось ма-ало!

Ну, здається, це й є моє «кредо», але чи втяла я, що хотіла? Тому й Вам, як молодому прозаїкові, побажаю, щоб Ви з археології витягли багато задумів і сюжетів.

З цим і вітаю Вас!»

І вже не такий каліграфічно вишуканий, як ото попередні, підпис. Наче непевною в письмі, а насправді, мабуть же, неслухняною, слабкою рукою виведений. Подумалося: напруга мислення висока, а рука вже менше слухається, залишають сили мою далеку адресатку.

Совісне серце перестало битися 4 квітня 1996 року. Навіки склепила очі в Нью-Йорку, в апартаменті для незаможних, у будинку для небагатих. Не мала змоги відвідати Україну, помисли про долю якої не полишали до останніх днів життя. Заповіла рідному народові найдорожче — свої твори, плоди розуму, душі і серця.

Час і в цьому конкретному випадку виявився жорстоким і вкрай несправедливим. Але вічність усе розставляє на свої місця, розсуджує справедливо, і нащадки вшановують достойних.

Вадим Пепа

КНИГА ПЕРША

КИЇВСЬКІ КРУЧІ

Присвята і поклін моєму
батькові Кузьмі Гуменному

Частина перша

ЖАШКІВСЬКІ ЧЕТВЕРГИ

1

Мені вже 68 років, думаю, що ніяких особистих подій у моєму житті вже не буде і що пора записати його. Відтворити. Вправа для пам'яті.

Життя моє бідне на зовнішні події, а пересичене внутрішніми емоціями, настроями, переживаннями. Можна сказати, що моя зовнішня біографія не має нічого індивідуального, а повторює долю тих, що народилися в період передреволюції і перейшли те, що було всім. Таке собі сіре існування, без барв, нема про що розказувати.

І це — перше відчуття мого дитинства. Перше, що я пам'ятаю, це страшний жаль за чимось. Щось було і вже ніколи того не буде. Щось чудове, рідне й дороге. Це, що навколо,— чуже, нецікаве, холодне. Я тут чужа, нікому немила. Але головне в цьому переживанні — густий жаль, що пронизує всю істоту. Те гарне — пробивається десь із-під землі, воно далі, ніж жаль.

Особливо дошкульно було, як прокидаюся, а в другій кімнаті співають. І досі не збагну, за чим мені було жаль у 3—4 роки.

2

Себе я пам'ятаю вже тоді, як ми жили в містечку Жашкові, у домі типу заїзду. Довгий коридор розділяє дім на дві половини. Задня — дві кімнати поряд і кухня. В одній кімнаті і кухні ми жили, а та дальша була зайнята різними речами. Не була це житлова кімната.

Передня частина дому, що виходила на вулицю-площу, кінську торговицю, складалась із одної великої кімнати і другої малої. На фронті був ґанок. На ґанку вгорі висіла вивіска: ТРАКТИР. А звали — шинок. Поруч із ґанком виходив на вулицю погріб із сходами вниз та косим піддашком...

* * *

Але мушу повернутися назад, бо народилась я в іншому місці, а не в шинку. З оповідань і з метричної виписки знаю, що моє народження припадає на 23 березня* (старого стилю) 1904 року, у селі Жашкові на Першій Дачі.

Перша Дача і Друга Дача — це величезне розлоге село, що оточувало з обох боків невеличке містечко з жидівським ґетто, ярмарковими площами, майданами й ятками. Я так і не знаю, чому звалися ці дві частини Жашкова «дачами». Хто, кому, що давав?

Отже, на Першій Дачі жив колись мій прадід Григорій Гуменний, по-вуличному Гуменюк. Чи він, чи його предки були вихідцями з Волині, де й існував якийсь предок гуменний, який і був причиною того, що я — Гуменна. Так було в записах і документах, хоч по-вуличному звали нас Гуменюками. Я з тим прізвищем (Гуменна) пішла в світ.

Прадід Григорій мав троє синів. Мабуть, він був не лише один із нащадків приходця з Волині, бо дуже часто чула я, що «Гуменюків у Жашкові півсела». Вони вже навіть не вважалися нашими родичами. Я пам'ятаю з дідових братів ще діда Якова, що жив у протилежному кінці Першої Дачі. Брат його, Гарасим, це вже був мій дід. Але дід Гарасим не посідав усього прадідового обійстя. Колись просторе й довге — від шляху аж до річечки, обсадженої вербами,— тепер воно було почетвертоване. Від вулиці була хата й садиба дядька Івана, це значить другого дідового брата, Юхима, а мойому батькові двоюрідного брата. Перейдеш через цю садибу — потрапляєш на подвір'я дядька Ларійона, рідного брата Іванового.

Ще нижче, як перейти повз Ларійонову хату, туди далі до берега — отам і була хата, де жив мій дід Гарасим, де народились мої тітки Мокрина й Тодоська та їх менший брат Кузьма, а через десятки років — і я.

Хати тієї, де вродилась моя особа, я вже не бачила, а тільки місце, де вона стояла, та комин із піччю. Але була ще клуня, що вже теж розвалювалась, та запущений, здичавілий садок. Сливи ще родили. Вишні були вже дуже старі. І цілі гаї бузини... В клуню мій батько ще звозив збіжжя, і восени у подвір'ї молотила молотілка. На клуні була лелека, але вона ще до моєї пам'яті переселилася на клуню дядька Ларійона.

Вже за цим садком починалися городи, що простягались аж до річки. Колись один суцільний прадідів, тепер він був поділений на смуги: Іванів, Ларійонів, наш і тітчин Тодосьчин. Отаким застала я своє місце народження, оце сюди ходили ми з мамою ціле літо до городу: садити, сапати, підгортати, копати картоплю й буряки, збирати мак, цибулю, ну, словом, робити усе, що треба на городі.

---

* Помилка. Запис у метричній книзі, яка зберігається у Черкаському обласному архіві,— 23 лютого (старого стилю) 1904 року. Містечко Жашків — центр волості, що входила до Таращанського повіту.— *Прим. ред.*

Оце тут мало бути моє дитинство, звідси мала я пройти цикл сільської жіночої долі, вийти заміж чи, може, зостатися невідданницею, як тітка Мотря, Ларійонова сестра. Вона в молодих літах окалічіла, сталося зараження крови, відрізали ногу,— так незаміжня й жила вона при братові... Тут було б моє місце, бо в цій хаті, на цій садибі мав жити мій батько, це був його наділ від діда. Дід же вибрався із сім'єю на хутір Адамчик, що за Троянами.

Але батько мій не захотів тут жити. Як же це воно сталося? Знову вернусь до того, чого я наслухалася в нашій хаті, до батькового життєвого шляху.

Скоро дуже, після народження третьої дитини, Кузьми, в Гарасимовій сім'ї померла його жінка, Ганна. Залишилося дві дівчинки, Мокрина й Тодоська, та немовля Кузьма. Як тоді дідові приходилося, то сам він часто згадував та приплакував, розжалоблений чаркою: «Ой, біда! Ганна померла, троє малих дітей і нема кому їх доглянути. Що я з цією малечею робитиму? Ані зварити, ані сорочку випрати. Воші обсіли...» О, дід умів це так мальовничо розказати, з такими переживаннями, таким жалісним голосом, із сльозою. «Узяв я в найми з Городищ дівчину Кирію, заради дітей...»

(Городища — це величезне село, що зливається з Жашковом, відділене умовно річечкою, що ото до неї припирає наш город. Назва від того, що там існують якісь городища, ще недосліджені. Переказ каже, що то було колись велике місто з сорокома церквами, а Жашків — тільки присілок).

Оце ця Кирія й стала мачухою трьом сиротам, а в хаті з'явилися ще й її діти: Хведір, Йосип, Василь, Палазя. Оженившись вдруге, дід став дуже послідовно «ставати на ноги». Це, певно, Кирія була надхненницею: сама вона безвідгалу робила і діти мусіли безпросвітку працювати. Себто нерідні, старші діти. Почалося прикуповування землі. Напочатку мав дід одну моргу поля (одну третю десятини), і коли мав уже сто десятин землі (без одної), то найулюбленіший його вираз був: «Я — з мургочки!» Отож він і є той столипінський хуторянин, що ще до 20-х років свого життя був кріпаком. Предки його були чумаками і він також замолоду із своїм батьком чумакував. Чумацькі пісні і в нашій хаті співалися із релігійним наче настроєм. То, може, це було основою розбагачення дідового? А ще чула я натяки, що дід «заглядав до скриньки святого Миколая», іншими словами, позичав на свої закупи землі з церковної каси. Дід був довгий час церковним старостою і в великій дружбі з попом. От, жаль мені, що я забула прізвище того священика! Він був цікавий сільський піп, жив як селянин, сам орав і сіяв, збирав урожай. Син його... але це далі.

Отож, у такій атмосфері зростав цей хлопець, Кузьма. Гін до земельного багатства, робота без пам'яті від світання до смеркання, скупість для себе, а особливо для нерідних дітей. До своїх дітей мачуха була добра, а нерідним діставалось, особливо Кузьмі. У нападі розчулення батько не раз згадував, яке важке було його дитинство. Якби не сестри... Сестри його вигляділи, воно повзало голодне, то все котрась сестричка підтисне йому окраєць хліба чи якого пиріжечка, відкраденого з-під мачушиного ока...

«А воно ж, ледащо, тільки й знало, що десь по бур'янах ховатися та дудочки вистругувати...» (Це вже я з дідового репертуару спогадів беру, бо дід ніколи інакше не називав цього свого сина, як «ледащо»).

Оце, мабуть, того часу стосується батьків спогад, як то він ходив із сестрою Мокриною на «вулицю» гуляти. Мокрина вже була піддівка,— «а я, малий, за нею хвостиком і собі біжу. Оце зійдуться біля зборні хлопці й дівчата, і я між ними... Постають уряд одні до других, по один бік хлопці, а по другий дівчата, і танцюють одні до одних метелиці... Е-е, тепер це вже перевелося...». І до цього батькового спогаду додам я: усе життя йшла слідом з ним любов сестер, дудочки і навіть «метелиця». Він її майстерно вигравав на сопілках свого ж таки виробу.

Із батькових спогадів пізнішого трохи часу вартий згадки ще такий: у попа був син, що вчився у Києві в семінарії. На свята він приходив додому. Не приїжджав, а приходив пішки, такі довгі ноги мав. 150 верстов він проходив за один день. Вдосвіта виходив із Києва, а ввечорі був у Жашкові. Цибатий був семінарист. Він був старший за Кузьму і вчив його грамоти. І про цього свого старшого товариша батько згадував із молитовною пошаною. Він заронив у душу хлопцеві охоту до освіти і книжки. Але де там!

Треба було РОБИТИ! Ніхто нікого не жалує. «Хадзейство» розростається, на хуторі стоять скирти й ожереди, треба доглядати коні й товар... Старшими дівчатами, Мокриною й Тодоською, від світанку до смерканку орали. А Кузьма... «Ой, то таке ледащо, хай Бог милує! — крутив головою кожен раз дід.— Йому тільки дудочки та скрипочки та книжечки в голові!»

А Кузьма мав уже не тільки дудочки й скрипочки, мав ще й гармонію, і все це він так ховав від батька Гарасима, що той ніколи не міг здогадатися. І за образами заглядав, і на горищі, і ще по яких схованках, що вже розшифровані,— нема. А Кузьма, замість глядіти роботи, та назбирає таких самих лобуряк, хутірських хлопців-товаришів — ото тільки залиши його самого тут на хуторі — і витинає усяке чортибатьказнащо, аж пір'я курить.

Я тих «лобуряк» (на моїх очах уже літніх хуторян) знала: найближчий батьків товариш, Гантін Завертаний, званий «Гаршин з шапкою» за його малий зріст. Петро Лозовий, Федір Слухай... Вони як зберуться за чаркою, то насміхаються один з одного, згадуючи колишнє. Хоч би ось таку сценку:

На хуторі в хаті дим коромислом, грають і регочуть, а тут вбігає «Гаршин з шапкою»... Тікайте, бо приїхав старий, ось уже ворота відчиняє... Хлопці розбіглися хто куди, а Кузьма притьмом ховає свою колекцію музичних інструментів. Та не встиг. Ще не зачинив грубу, як батько в хаті! Витяг він ці дорогоцінності з груби, скрипку побив на цурпалки, гармонію потоптав...«Оце тобі скрипочки та гульки! Вже й здоровий парубок! Лядацюга! Он худоба ненапоєна!»

Скрипка й гармонія з'явилися незабаром знов: Кузьма відкрав хліба, продав його, купив нові, а ховати навчився ще краще...

Був це, я так думаю, вияв протесту й жалю до свого батька. Дуже хотів Кузьма вчитися, а його приневолювали до хазяйства, якого він не любив. Ані земля з сівбою-жнивами ніколи його не приваблювали, ані воли та корови. Музика й книжка вабили,— та з музичних надбань було лише те, що самоуком зміг утнути. А книжка... «Тобі нащо вчитися? — питався дід.— З книжки хліба не їстимеш. Хіба ж ти попом будеш?» Попом він робив свого іншого сина, Кириїного Хведора. Хведір учився в духовній семінарії, Кузьма ж мав орати-сіяти, доглядати коні й товар — а це йому було не до мислі. І цього не міг Кузьма свойому батькові простити ніколи. Скільки я не пам'ятаю родинних суперечок, мій батько завжди гірко випоминав дідові: «Чому ви мене не вчили, як Хведора?»

Скільки кляс двокласової жашківської школи скінчив мій батько, я так і не знаю. Писав він досить виробленим почерком.

А щодо «книжечок», що зазнавали від діда такого ж розгрому, як і музичні інструменти, то була одна така сторінка, якої батько мій не згадував ніколи. Певно, соромився. Він належав до революційного гуртка. Організатор був адвокат Амханіцький. Чого він був у Жашкові і що робив той гурток,— я не знаю. Амханіцький підбирав отаких хлопців і напевно давав їм читати та переховувати нелегальну літературу. Ніколи батько мій цього імени не згадував, тільки один раз... Але для мене цікаво те, що навіть у такому закинутому містечку були вже в кінці минулого століття революційні «ячейки».

Книжки, як і музика всякого роду, були невідступною пристрастю мого батька. Тож у нашій хаті, відколи я себе пам'ятаю, були «Кобзар» (видання 1847 р.), Квітка-Основ'яненко, Марко Вовчок, Нечуй-Левицький, Котляревський, комплекти журналу *Нива* й інші... От не знаю тільки, коли й як усе це збиралося. Дід же всі його парубоцькі надбання палив і дер...

3

Оженився Кузьма з хуторянкою Дарією Кравчéнко. Цей хутір, де виросла моя мама, був цілком відмінний від того, «за Троянами». Коли гуменюківський хутір був «скитський», то мамин, кравченківський,— «трипільський». На гуменюківському хуторі було багато ожередів, товару, коней, возів, звідусюди випирався сільськогосподарський реманент, а про сад чи хоч який садочок — не подбали. Все тут було на замку, якась незатишна метушня, гін до багатства і грубість у взаєминах, ще й нещирість, приличкована ласкавеньким голоском баби Кирії. Це від баби Кирії почула я цю приповідку: «Наймитку, наймитку, а чого ти так рано встав? — А я ще надолужу — то вмиваннячком, то втираннячком». (До речі, постійний «наймиток», Олександер, був небіж бабин Кириїн, але вона замастила білою глиною дзеркальце в стіні, бо Олександер часто у нього виглядався).

Хоч хата на цьому хуторі була велика, але якось не було де себе приткнути, тому я не любила тут і дня бути. Зате на хуторі у Кравченків було надзвичайно затишно і притульно. Тут не було розмов про багатство, хоч і тут також працювали з ранку до пізньої ночі. Ніколи ніяких наймитів не було, все самі обробляли, але й ніколи не дійшли до більшого, як 15 десятин землі, тих самих, з чого починався цей хутір. Тихі, скромні, нездібні до хитрощів та брехні. Не було хазяйського гармидеру в подвір'ї, а був справжній хутірський затишок, оповитий гойними садами та осокорами. Осокоровою алеєю, власне, й починався цей хутір, вона приводила подорожнього з широкого тракту вглиб оселі. Хоч же й тут аж гуло від населености, але все було якесь веселе. Корови й телята приходили до жолоба біля криниці з журавлем, тут і гуси, й індики з розпущеними хвостами, і коні... Тут і собака поміж ними гасає з задертим хвостом та непотрібно гавкає, хоче дати знати, що й він тут є...

Мама була найменша у великій родині Пилипа й Хросини Кравченків. Дід Пилип Кравченко прийшов сюди із села Розкішної, передмістя містечка Ставищ за 15 верстов звідси. Там залишився найстарший син Маніло і там повиходили заміж дві мамині сестри, Наталка й Ялисовета. Ще дві сестри мамині виїхали із своїми чоловіками на Зелений Клин. Я й знала, як вони звалися та їх прізвища, тепер вже не пам'ятаю. Одна — Марія, а друга?.. Було ще два брати: Радійон і Явдоким.

Мама часом розказувала, як було весело в них у хаті, коли вона була малою. Найменша в хаті, була вона загальною мазункою. «Оце вдягнуся в великі чоботи, в спідницю, що волочиться по землі, мамину хустку на голову, якусь кофту, рукава теліпаються, ще й шапку насуну на голову по самі вуха,— як мара. Їду до старших і кажу: «Дайте мені що або що, я вам принесу що...» І скільки треба, щоб потішатися з такої «мари»? А тоді Явдоким-штукар намалює на папері квітку, ще й підпише: «Гарна квітка, бий його коцюба!» І всі лягали зо сміху... Не скільки там смішного, як хотілося радіти...»

Вже з хутірського побуту мама розказувала, як вони, хутірські діти, ходили в неділю до церкви. До Литвинівки було три верстви, йти до церкви була велика подія. В попередню неділю вона змовлялася із своїми товаришками з інших хуторів (мама казала — «колегами»), як убратися на наступну неділю. Змовлялися, щоб усе було однакове: коралі, стяжки, спідниці, керсетки... на голові кибалка, кісники,— ну, все до найменшої дрібниці. Але черевики були така велика цінність, що всі три верстви мама йшла боса, аж під селом узувалася. Це мамине оповідання стало тридцять років згодом основою першого розділу в романі «Діти Чумацького шляху».

Що ж, із великої сім'ї зосталося їх двоє. Сестри порозходилися, Радійон оженився з Маринкою із Плоскої біля Таращі й подався до Києва, став візником. Явдоким зостався на хуторі-господарстві. Дарочка, тепер уже Одарка, дівувала. І зовсім їй не хотілося йти заміж. Якийсь

удівець сватався з двома дітьми,— ні. Ще хто? Петро Лозовий закидав не раз: «Чому ви, Даріє Пилипівно, не хотіли за мене вийти?» Але сталося, що вийшла за Кузьму Гуменного. Ніколи й не думала. І не дивились одне на одного ніколи.

Дарочці було вже 24 роки, вона була вже «стара» та ще й бідна, без приданого. А тут зустрілися в четвер у Жашкові на ярмарку Пилип Кравченко з Гарасимом Гуменюком і почав Гарасим вихваляти Дарочку. От, яка то гарна й роботяща дівчина, от би таку невісточку собі мати. Тоді й змовилися, що Кузьма посватає Пилипову мизинку.

Заміж страшенно не хотілося. Це мама мені й моїм сестрам багато разів казала. Але тоді були такі часи. Де подітися дівчині без приданого, неписьменній до того? Один рік ходила до школи, ще в Ставищах, уміла тільки розписатися. Дівчатам же освіти не треба! Та й пішла за багацького сина. А в діда Гарасима, мабуть, був свій розмисел: син — лядащо, а бідна невістка буде слухняна, робитиме коло хадзейства*.

Оженивши сина Кузьму, дід Гарасим дав йому в наділ хату на Першій Дачі з городом і 6 десятин землі. Там мав жити й господарювати відділений син.

Але Кузьма не так собі подумав. Він зовсім не мав нахилу до хліборобства. Не захотів жити на тім обійсті, де вродився він і перші діти. Я ж була вже четверта дитина, а передо мною були: Хведір — помер, як був йому рік, від менінгіту. За ним 1901 року вродилась Ганя. Після неї — Володимир, відразу помер. Як дивно: я могла б мати двох старших братів, якби вони не померли. 23 лютого старим стилем 1904 року прийшла на цей світ я. Дали мені ім'я грецької морської богині Евдотеї — Євдокія.

То це виходить, що вже після мого народження завів батько «трахтір» у середині містечка, фронтом на кінську торговицю? Яка дистанція від

---

* Всі ці «дійові особи» були зібрані на одній фотографії, я її мала ще 1943 року, і залишилась вона у Льони. Знялися в Києві, як їздили до о. Хведора в Обухів у гості. На світлині в центрі сидить бабуня Кирія, тоді ще не дуже й стара, а обабіч неї «батюшка» Хведір з довгою бородою і «матушка» Килина, дочка хутірського сусіда Гарасима Таращука, з малим Ванею. Ззаду стоять: мама, яка щойно опинилась у невістках, тато — молодий хлопець із вишиваною маніжкою та чуприною-їжачком... Поруч — Василь, хлопець 17—18 років, з косим поглядом і таким самим їжачком, як у Кузьми. Це — ще одне убоїще-ледащо в діда, дарма що Кириїне. Поруч — Палазя, ще не дуже сформована дівчина. Жіноцтво, крім баби Кирії, в убраннях тодішньої «панської» моди: блюзки з високими комірами та гіпюрами, з рюшами та рукавами-буфами, спідниці — довгі косі. Зачіски — напуск-німб над чолом. А як укладене волосся? Мама мала все життя довге чорне волосся аж до колін.

Як шкода, що не було її світлини в дівоцькому вбранні! Вона не раз розповідала, як вбиралась дівчиною, описувала всі частини українського народного одягу. В кубашці біля печі в неї зберігалась її єдина цінність з того убрання: рубані коралі. Колись за них заплачено корову. А вона їх ніколи не вбирала.

революцьонера до коршмаря! Але, мабуть, саме знайомство з містечковими хлопцями-товаришами з пачки Амханіцького навело його на таку ідею, що можна й без праці коло землі прожити, можна вирватися з долі, в яку поставив його наш дід.

З цього часу в «трахтірі» починаються мої власні враження. Цікаво мені самій, що я з того пам'ятаю.

4

Отже, народилась я «на городі», як ми називали стару покинуту садибу з рясними вербами над річечкою Торч (допливом річки Гірський Тікич), у хаті, де прожило кілька поколінь. Але себе я пам'ятаю в містечку на белебні без деревини біля хати, з пропахлим пилюкою повітрям, з непролазним болотом восени й весною.

Можливо, першою залягла в пам'яті сценка: літо, дуже рано, сходить сонце. Перед очима — кінська торговиця, ні душі на ній. Зате виблискують на сонці зставлені докупи рушниці. Щось блискуче миготить на головах солдат, що відбувають муштру. І чогось усе насторожене. Повітря насичене страхом. Що це було? Якщо це було військо для здавлення революції, то виходить, це було 1905 року. Тоді мені було трохи більше як один рік. Невже в цьому віці можна щось запам'ятати?

Чи пам'ятаю я, як виглядав «трахтір»? Щось наче — велика крамниця («лавка» — казали ми), чверть її огорожена дротяною сіткою заввишки понад людський зріст, а за нею на полицях стоять пляшки з «казьонною» горілкою. Вони називались «шкаліки». «Око» — велика пляшка. «П'ятирик» — половина великої. За цим іде «половинчик», а найменший «шкалік» — «сотка». Казали мені, як я підстаршала, що я виносила ці «шкаліки» на вулицю всім, хто попросить. Скаже якийсь пиячина:

— Піди, Явдоню, винеси мені половинчика!

Я й виносила. Але я цього не пам'ятаю.

Ось сценка, одна, може, з перших у пам'яті.

Ганя, моя старша сестра, сидить на ліжку і гойдає колиску з новонародженою Льоною. (Олена. Ми її звали Льона, а батько — Льоня). Набридло вже Гані колисати дитину, вона й наказує мені:

— Піди, поклич маму!

Я біжу й кличу. Прибігаю:

— Мама казали: — зараз!

— Піди, скажи мамі, що в них жидівський зараз.

Я біжу до мами:

— Мамо, Ганя казала, що в вас жидівський зараз.

І так бігаю, а Ганя командує.

Дуже добре ще пам'ятаю таку сценку: Ганя й я сидимо на тому самому великому дерев'яному ліжку, а входить до хати тітка Тодоська у колись білому, а тепер пожовклому кожусі. З морозу. Зразу в хаті стало

повно кожушано-морозяного духу і зразу стає дуже затишно. Тітка Тодоська приносить гостинця від зайця, пампушку... Вона ніколи не приходила без гостинця: завжди десь по дорозі зустрічала доброго зайця, що передавав нам те і се. Починає з нами розмову. Де мамка? Такими ласкавими, добрими очима дивиться! Це ж ми — діти того маленького брата, якого вона з немовляти вигляділа... І такою я цю тітку тільки й пам'ятаю: завжди з розлитою добротою на лиці і з гостинцем у руках.

За цією кімнатою з величезним ліжком і колискою є ще кухня. Там у шухляді лежить спечений струдель із вишнями чи яблуками. Чогось цей струдель запам'ятався. Мені здається, що такого смачного я ніколи більш ніде не їла. А він же ніякої ролі не відіграв у тодішньому й дальшому моєму житті.

Інше переживання, неприємне, навпаки, ролю відіграло. Я вночі прокинулася і побачила на столі шклянку з водою. Ковтнула, а то була не вода, тільки нерозведений спирт. І так запекло всередині, що я в плач! Почав мене тато заспокоювати, і тепер я знаю, що спала в одному ліжку з батьком, мами нема... Якби не цей яскравий спогад, то й не знала б. Було мені тоді, мабуть, два роки. Може, через це знайомство з алькоголем не маю я нахилу до пияцтва. Мої ж прабаба й дід були горілчані, а я дістала вже тоді імунітет на все життя.

Друга кімната була якась чужа. В ній стояли порожні пляшки з пива та вина, які батько часом мив щіточкою. На стіні висіла скрипка, на комоді стояв грамофон з рожевим розтрубом, наче велетенська квітка польової берізки. Тільки на Різдво там було притульніше. На комоді було багато яблук, горіхів і цукерок, які можна було брати досхочу.

Біля хати було й подвір'я, був і сарай з великою брамою. На тлі цієї брами ми знялися. Сидять тато і мама, а ми, три дівчинки, стоїмо. Ганя — справжній хлопчик, стрижена по-хлоп'ячому, Льона ще зовсім безвиразна дитина, я заскалила око проти сонця, а з-під платтячка виглядає хвостик сорочинки. Часом і тепер маю цей самий вираз. Чи збереглось це фото? Зосталося у Льони.

Купили мені з Ганею по ляльці. Порцелянові голівки, солом'яні брилики. Не знаю, що з своєю лялькою зробила Ганя, а я свою розпотрошила. Дуже дотепно розпустився капелюшок. А потім цікаво було, що всередині в ляльці. І розчарування: — нічого. Більш мене ляльки не цікавили і ніяких ляльок у нас у хаті вже ніколи не було.

Та й взагалі була з мене негуртова дитина. В різні ігри з дітьми, як ото Ганя, я не гралася. А що любила, просто жадібно пила, то це казки. Перша казочка, що навчив батько, була: «Був собі дід та баба, була в них курочка раба»... Причому вимовлялось твердо: «раба». (У Жашкові все вимовляється твердо: «гобідати», «горати», «госінь», «радно», «бораки»). А друга казочка: «Був собі дід Сашка, була в нього синя семиражка, на голові шапочка, а на с....і латочка. Гарна моя казочка?» — «Гарна!» — відповідаю я. «Ти кажеш гарна і я кажу гарна. Був собі дід Сашка...— Гарна моя казочка?» — «Погана».— «Ти кажеш погана й я кажу погана.

Був собі...» і так далі. Треба було кожен раз видумувати нові відповіді, щоб збити «оповідача»...

Я вже не кажу про всякі «Тосі, тосі, свині в горосі». Чи «Гойда, гойдаша́, де кобила, там лоша». Це як гойдалися, то приказували. На городі, хоч чи не хоч, а почуєш такий фольклор: «Ку-ку, ку-ку, нас..у в руку...»

Мама мала свої прислів'я та приповідки, мабуть, ще з свого дитинства. «Зайчику, зайчику, де ти був? — У млині, у млині! — Що ти там видав? — Міх муки, міх муки! — Чом ти не взяв? — Там були кравчики, поламали пальчики, я насилу втік, через бабин тік. Скіу, скіу!»

Або: «Ішов Гриць з вечорниць темненької ночі, а назустріч йому гуска, вирячила очі. Я до неї: гиля, гиля, а вона й присіла...»

Або: «Штани мої сині, а ще другі в скрині!» — іде вулицею парубок та чванíться. Товариш його вигукує: «То віддай мої!» — «Цить, дурний, це я так хвалюся!»

Приказки були завжди й постійно на устах у мами, ними можна геть-чисто все окреслити, весь кодекс етики й моралі. Вони й тепер раз у раз виринають з позасвідомости, хоч ніби я їх і не чула, не вимовляла самá. Комп'ютер у голові зафіксував. Що пригадується, я тепер записую у порожні сторінки словника Грінченка. Чи треба наводити приклади? Ось кілька: «Як прийшло, так і пішло». «Дурень думкою багатіє». «Який їхав, таку здибав». «Ширший, як довший». «Брехнею світ перейдеш, та назад не вернешся». «Хоч не в'їжно, та вліжно». «На, дурний, груш, та мене не воруш». «Панська ласка до порога». «На тобі, небоже, що мені негоже»... І так без кінця.

Коли випав зуб, мене послали:

— Полізь драбиною на горище, кинь туди зуба і кажи: «Мишко, мишко, на тобі зуба костяного, а дай мені залізного!..»

Всіх я просила, щоб розказували мені казки. Просто чіплялася. Так, пам'ятаю, на Великдень причепилась до тітки Палазі, і вона мусіла мені щось розказувати. Через цей голод на казки я дуже скоро навчилась читати букваря.

Першу пісеньку я виспівувала таку:

Ой за гайком, гайком, гайком зелененьким,
Там горала дівчинонька воликом чорненьким.

Горала-горала, не вміла гукати
Та й найняла козаченька на скрипочку грати.

Грає козак, грає, дівчині моргає,
Чортибатька його знає, на що він моргає.

Чи на сірі воли, чи то на корови,
Чи на моє біле личко та на чорні брови.

Воли та корови скоро поздихають,
Біле личко, чорні брови повік не злиняють...

Незважаючи на жартівливу наївність цієї пісеньки, вона будила думку. «Козак»... Що воно за козак? Навколо ніяких козаків нема, хіба що образове: «Що скажеш, козаче?» — до якогось парубійка. А в кожній пісні невідмінно фігурує козак, ось і в цій другій пісеньці, що я навчилась найперше:

І шумить, і гуде, дрібен дощик іде,
А хто ж мене, молодую, та й додому заведе?

Обізвався козак у зеленім гаю:
Гуляй-гуляй, дівчинонько, я й додому заведу.

Не веди ж ти мене, не прошу я тебе,
Єсть у мене сивий коник, він додому заведе...

Ціле пророцтво на моє майбутнє. Так мені й довелося все життя вертатися додому самій, а моїм «сивим коником» була Думка...

Ще любила я співати «Журавля».

Занадився журавель, журавель, до бабиних
конопель, конопель...
Сякий-такий журавель, сякий-такий цибатий!
А я тому журавлю, журавлю, кием ноги
переб'ю, переб'ю!
Сякий-такий журавель, сякий-такий горбатий!..

І ще якусь я тоді виспівувала, про «прудивуса й куперваса», але цю забула. І це тільки мізерна частина фольклору затрималась у моїй невдячній пам'яті, а ним же насичене дитинство української дитини.

5

А ось четвер у Жашкові. Вся величезна площа перед хатою заставлена возами, заповнена кіньми. Це — кінська торговиця, вона не рівна, а трохи вгинається до ярка. Багато торговиць є в Жашкові. Зараз за заїздом сусіда Співака — волова торговиця, паралельна до головної ціла вулиця, захрясла коровами й телятами. Так усе це реве, що не знати, як у пошті, оточеній торговицями, не оглухнуть. Свиняча торговиця з поросячим вереском — аж там, за тими хатами потойбіч кінської торговиці. Там збіжжя мішками, там горшки, а там цілий ряд, захаращений відрами з вишнями, курми, молоком, колотушею — і всім, що тільки понавозили з усіх навколишніх сіл у це містечко, далеке від залізниці.

Але чим найбільше славився Жашків, то це кінською торговицею. Коней приводили сюди аж із Туреччини, звідусюди прибували покупці з грішми, більшого калібру. Були спеціяльні гендлярі кіньми, що звалися *ліверанти*. (У словнику Грінченка цього слова нема). Вони вміли продавати з вадами. А крім того, треба обачним бути, бо продавалися тут і

крадені коні. Існувала навіть така приказка: «Не бери жінки в Києві, не купуй коня в Жашкові». Розумій: «Будеш обдурений».

Четвер у Жашкові був і місцем зустрічей, клюбом, а допомагали цьому сидухи, що цілим гуртом у своїй «секції» продавали «гараче», аж пахтіло навколо. Попід возами в холодочку сиділи хазяї,— свати-куми та давні приятелі,— запиваючи могорич. Ось і дід мій Гарасим Гуменний сидить із хазяями у затінку нашої хати і «роздушують шкаліка». Хазяї — хуторяни, все старшого віку: сват Таращук, сусід Барабаш, тоді ще можливий сват. І дядько Гемень Цимбал з Першої Дачі тут, і інші... Де є дід «у ковпанії», то вже нікому не дасть сказати слова. Був він дуже балакучий і все любив «до прикладу» розказати щось, а тих баєчок було в нього безліч. Якось чудно було уявляти його двадцятилітнім парубком у сорочці без штанів. Так було за панщини, що хлопці до 20-х років вважалися ще дітьми, поки не оженяться...

А це поїхав він із своїм батьком-чумаком до Києва, там треба стерегтися дурисвітів. І починалася ціла серія анекдотів про київських дурисвітів. Там навіть перекупки вміли обдурити тумануватого чумака. «Пироги з та́ком! Пироги з та́ком!» — вигукує сидуха. Люди чують — «з маком» — і купують. Що воно за пироги з та́ком? Треба й собі спробувати! Купив і я — а в пиріжку нема ніякої начинки. Ой, чортова бабо, обдурила! А хіба ж вона дурила мене? Вона ж казала, що з та́ком...

Іншим разом розказує дід, як навчився читати.— З отченашу. Був неписьменний, тільки напам'ять отченаш знав. Та й трапився йому до рук друкований отченаш, і він з цих друкованих слів навчився грамоти.

Дід звичайно всіх переговорював, відразу заволодівав розмовою, і вже всі тільки слухали. А часом і мене зауважить, зараз питає: «А скільки тобі років?» Я кажу. «А скільки буде два рази по два?» — «Чотири». Дід хвалить мене, а слідом за цим і мою маму. «Ой, то в мене золота невісточка! Дарочка! А Кузьма — було ледащо, таке й зосталося!»

Любив дід посентиментальничати. «Ой, Дарочко, дорога невісточко, якби ж то ти знала, яке мені горе було,— вже й приплакував,— як померла небіжка Ганна. Біда, малі діти!..»

По четвергах, як уже роз'їдеться ярмарок, а весь Жашків застелений ясно-золотим килимом, свіжою соломою, збиралось у нас дуже багато гостей, переважно батькових товаришів, ще з парубоцтва. Гантін Завертаний, що носив завжди високу смушеву шапку, щоб виглядати вищим, а тому й «Гаршин з шапкою». Петро Лозовий — перший батьків товариш з русявими довгими вусами. Це — сусіди з хутора Адамчика. Іван Ковальський, Гервась Андрущенко — з Литвинівки. Федір Слуха́й, Набека́ло, Денис Дідківський, Пацеля, Ференець — все це хуторяни.

За столом повно людей, мама раз у раз смажить нову яєшню, батько ставить нові пляшки на стіл. Як уже розгуляються, ще раз і ще раз чую я, питає Петро Лозовий маму: «І чого ви тоді, Даріє Пилипівно, не вийшли за мене заміж?» А я собі думаю: «От, яка шкода, що не він мій тато! Оце б жила я на хуторі, а не в цьому болотяному, без деревини містечку!» Ма-

буть, я найбільше із нас трьох жалкувала. Згодом я довідалася, що мама також не терпіла цього містечкового побуту, який запровадив тато. При кожній нагоді вирівалася, як із клітки, хоч на город, до села...

Зате тато був у своїй стихії. Грамофон грає, скрипка ріже (тато грав на скрипці ріжні козачки), гармонія, а на зміну часом сопілка. Спів розлягається. Співають усі, бо це ж природний хор. Від завзятої «Гей, нуте, хлопці...» до елегійної «Ой, гіля-гіля, гусоньки на став...»

А тут приходить тітка Тодоська. Побачивши великий гурт, вона знічується, хоче тікати. Але батько легенькими штовханцями впихає її в хату, і вона соромливо теж пригублює чарочку.

Так під це гульбище я й засинаю та крізь сон уже чую співи, і жаль мене проймає, той невідступний жаль, що здавна вже мені знайомий. За чимось плачу. За чим — не знаю. Але нестерпний, ятручий. Мала дитина плаче й ніхто не знає, який вона «дорослий» жаль переживає. Був це жаль зрілої душі в малій дитячій.

Іде він зо мною через усе життя. Тепер з ним прокидаюся, як ще не усвідомлюю, хто я і де я, і як звуся.

Це саме в цьому віці мала я якісь фантастичні видива. Одне з них: коло церкви на вигоні танцюють журавлі у різнокольорових (рожевих, зелених тощо) платтячках. Розказувала всім, що бачила ці танці, а мені ніхто не хотів вірити. Це не раз уже я зустрічалась із фактом, що в дітей віком 4—5—6 років прокидається пам'ять чогось нетутешнього і про них кажуть, що вони фантазують-брешуть.

Видив було багато, але вони відразу розпливалися. А одне я таки не забула й досі бачу. Я сиджу на краю величезної будівлі. Стін нема, самий лише дах-покрівля. У глибині під цим навісом є багато людей. У всіх нас, як і в мене,— величезні круглі очі, не людські, як блюдця. Це якась інша раса. Чи таке колись десь було? І звідки виринув цей образ у малої дитини? Я тепер пояснюю так: якась мікроскопічна точечка в мозку активізувалася й видала цей кадр. Таке було, але мільйони років тому.

Це в цій хаті билася я з Ганею. Власне, Ганя мене била. Вона була дуже забіякувата. Одного разу за столом штрикнула мене виделком й розрізала губу. І досі є знак. Часто питають, що це в мене за шрам.

Але Ганя була й моєю охороною. Вона мала такі хлоп'ячі замашки, що в хаті часто говорилося: «Гані б хлопцем вродитися!» Мала вона сиві очі, білявий, коротко по-хлоп'ячому стрижений чубчик. Де воно таке взялося? Мама — чорнявка з довжелезними грубими косами. Тато — темний шатен з карими очима, а Ганя така білявка! Тітка Горпина й інші старі люди, що пам'ятають татову маму, казали: «Викапана небіжка Ганна!» Недарма її так і назвали. Вдалася в свою бабу...

Ця наша баба Ганна була з роду Цимбалів. Далі, як не забуду, то про декого з них, білявих, ще щось згадаю.

Ганя не давала спуску жодному хлопцеві. У школі хлопчаки її боялися, а не вона когось. Вона й звалась у нас у хаті хлопчуркою, обіясницею. Ганю, де не посій, то вродиться! Отож у мої перші шкільні роки

Ганя водила мене до школи і з школи, обороняла — себто встрявала в битву з жиденятами, а я хутчій утікала. То була й її компанія. Отак б'ючись-бавлячись, навчилась вона говорити по-жидівському. Тато — небувала річ, але факт! — послав її вчитися жидівської мови до вчителяхусида. І так, крім школи, мала Ганя ще лекції жидівської мови. Це було в дусі нашого тата. Він сам прагнув колись вчитися, то тепер хай хоч дитина вчиться, як має охоту. «Нащо їй жидівська мова?» — питалися. «Але ж, диви, само навчилося,— може, навіть гордився Ганею батько.— Хай, хай, що не вміти,— за плечима не носити».

В школі у першій групі я була найменша. Учитель підносив мене високо догори, як ляльку, і питав: «Скільки тобі років?» — «П'ять год, шостий»,— швиденько відповідала я, бо вже давно знала, що відказати.

* * *

Двоклясова школа була коло церкви, по другий бік соші. Три великі кляси, в ній училось п'ять груп. Між двома більшими клясами була розсувна стіна, і як треба було, то ці дві кімнати перетворювалися на актову залю. Ото там на Різдво пережила я екстазу — від вигляду ялинки. Це було вперше, що бачила я ялинку, розцвічену вогнями й вбрану іграшками та прикрасами. Я теж була дієвою особою на сцені — співала в хорі. Ми співали: «Коль славен...», «Боже, царя храні», «Во саду лі в огороде...», «Ах ви, сєні мої, сєні...», «Ей, дубінушка, ухнем...». І одну українську: «Ой у лузі та ще й при дорозі... породила молода дівчина хорошого сина...». Чого це молода дівчина мала породити «хорошого сина»,— я над тим не задумувалася.

Учитель і диригент був Рожков. Отож він, типовий рудий москвин, і прищеплював нам такий репертуар (а може, то й не він, а «министерство просвещения»?). Рожков був хворий на сухоти і скоро помер, я ще пам'ятаю, ми плели вінки з барвінку на його похорон. Вже після нього в школі хору не було.

На уроках «Закон Божій» учив нас о. Синячевський з довгою бородою і добрим лицем. Це були коротенькі оповідання з Біблії, які я дуже любила і всі зразу перечитала. А от із літургією вже не так!.. Я ніяк не могла влізти в цю науку і ніколи її не знала. Кепська з мене молитвениця...

Велике подвір'я школи навесні вкривалось жовтою кульбабою, а потім... фук! і нема ні цвіту, ні пуху, хоч він весь час літає в повітрі. У тому подвір'ї на перервах («пєрємєнках») гралися — хлопці окремо, а дівчата окремо. Я в цих іграх не відчувала смаку, але ставала в коло, брала участь у беззмістовній примовці: «Ені, бені, трі контори, сахар, бахар, помідори, ас, бас, кіслий квас, єтой квас нє для вас». Або: «Ені, бені, реч, квінтер, вінтер, жеч, єні, бені, раба, квінтер, вінтер, жаба». Це показувалося пальцем при кожному слові на учасницю кола і останнє слово випадало на ту дівчину, що має жмуритися...

Цікавіша була інша гра, у гусей. Це вже ставали ми попарно в колонку і одна казала:

— Гуси, гуси, додому!

— Чого? — хором відповідали ми.

— Вовк за горами!

— Який?

— Сірий, білий, волохатий, біго-ом до нової хати!

І ми розбігалися, а «вовк» нас ловила. Котру зловила, та ставала вовком, і гра відновлювалась...

Ніхто з нас не мав уявлення, що це була колись не дитяча гра, а тотемна ритуальна інсценізація. Зате як допомогла вона мені потім, коли я задумувалась над первісними віруваннями...

А що́ я тоді любила, то це перебивні картинки. Наліпити, помочити, папір стерти, а малюнок зостанеться. Надзвичайну емоцію викликав жовтий колір, якась пишна рожа чи інша квітка. І більш ніякий інший. Навіть тепер. Що воно таке? Якби то я його любила чи він мені був до лиця, а то ж ні. Нічого не маю в своїй одежі жовтого. Але має він для мене якесь особливе значення: побачу ясно-жовте, так і війне на мене щось, наче спогад, хороше. Може, в минулому житті було щось із жовтим зв'язане? Бо іншого пояснення нема.

З кольорами таке, що я в певні періоди особливо люблю якийсь певний колір. І жадний з них не викликає цієї дивної емоції, що й назви їй нема.

Взагалі ж, я собі придумувала вдома свої ігри. От, наприклад, розкинути руки, як вітрячок, і закручуватися до запаморочення, а потім розкручуватися. Недавно я десь вичитала, що так і мавпи граються. Ну, це підтверджує мою думку, що людина проходить у своєму розвитку всі стадії, починаючи... не від мавпи, а від амеби.

6

В кінці 1909 року уродився брат, якому дали ім'я Микола. Дитина вродилась із заячою губою і додала тільки журби.

Бо як уродився Коля, то нашого батька не було вдома. Сталась подія, про яку я нічого не знала. Не знала я, що батько сидів тоді в гуманській тюрмі. Чому? Суд його засудив на рік тюрми за те, що мав зброю, стріляв у людину і вибив їй око. Це закрався злодій у погріб, а батько підстеріг його і стрельнув з таким наслідком. Не знаю, чи й злодія судили за влом, бо в нас у хаті про це не говорилося, тільки називали «оті злодії Рачки»... Але трах-бах, «трахтір» уже був не наш, став він Гамосів Дяченків, ще одного татового товариша з Городищ.

Тепер я пам'ятаю себе вже в іншій хаті. Якась стара занедбана жидівська райшура, більше на селянську хату схожа, ніж на містечкову. Була вона на межі між гетто і «аристократичною» частиною міста. Ота

величезна кінська торговиця не була рівна, а вгиналась у тому місці, де вона завертала під прямим кутом в напрямку до волості. В цій частині Жашкова були самі «панські» доми з залізними штахетами, садочками й клюмбами. А найбагатше виглядав дім доктора Кузьмінського, що стояв навіть не при вулиці, а в глибині саду. Поруч садиби Кузьмінського була аптека Пуклевича, єдиного поляка в містечку, статечний червоний цегляномурований дім з високим ґанком, входом до аптеки. Ото там у ногах мурованого дому примостилась і злиденна райшура, що вибігла з густонаселеного ґетто... Вона навіть не була обгороджена.

І хто ж би то сказав, що зараз за цією обдрашпаною хатою на белебні починався той ручай, що вбігав у обгороджений парканом розкішний і захований від людського ока парк Пуклевича? Ручай той ще в саду перетворювався в річечку, а береги її — у глибоченький яр. Отам за посілостями-парканами Пуклевича яр уже був перетятий місточком, що з'єднував містечко з селом Другою Дачею. І хоч наше містечко з обох боків було оточене зарослями верболозу й очеретів, ярами та ручаями, само воно не мало й деревини. У мене завжди було почуття, що воно степове, порохняве, болотяне. Тут же й лісу нема близько. Хіба ж то ліс, ота Натанівка за Жашковом, чийсь гайок, де ходять павичі з розпущеними хвостами? Справжній могутній ліс, Дубина, був далеко, за п'ять верстов, в напрямку до Тихого Хутора. А тим часом на мапі Боплана наш Жашків існує не в степовій смузі, а в лісовій. Триста років тому це був лісистий край, мабуть, такий весь, як той Пуклевичів розбуялий сад.

То якоюсь оазою видавався Тупчіїв сад, що замикав собою кінську торговицю (за ним ішли ятки й інші торговиці). Сад цей був також обгороджений високим парканом, але зелень наявно вихрила так, що хата Тупчіїв ховалась у гущавині. Одним тільки боком високий паркан упирався в стару хату під солом'яною стріхою, що наче заблудилася сюди з гоголівського «Вія». В ній жила Шулимка, ліверантиха з купою дітей. Ліверанта Шулима я ніколи не бачила, а Шулимка, здається, помагала ярмарковим запивати всякі могоричі, себто торгувала горілкою.

Про цей сад багато розказувалось у нас. Про самого Тупчія: був він спадкоємець великого багатія, але прожив бурхливу молодість і геть-чисто все прогуляв та прогайнував: млина, земельну посілість. Зосталася тільки оця садиба посеред кінської торговиці — хата, що колись була коршмою, та ота друга, що в ній жила Шулимка. Тупчій уроїв собі, що тут десь є закопаний великий скарб, та й давай перекопувати всю садибу. Копав-копав, аж поки все перекопав. Скарбу не знайшов, але праця не пропала даром. Угноєна ярмарками-століттями земля була засаджена щепами, і оце виник такий тінистий сад.

Я пам'ятаю Олександра Тупчія вже в образі патріарха з довгою білою бородою, з своєрідною плутаною півукраїнською-півросійською мовою. Він вічно говорив про Апокаліпсис, про біблійні пророцтва та про Антихриста, що ось-ось прийде...

Та що це я про Тупчія? Почала ж про себе і про сад Пуклевича, що був просто за стіною найманої на белебні хати, але недоступний нікому...

На цей час припадає моя перша «ситуація на межі». Було мені тоді років 6—7. Я могла б гарненько померти й не було б ще 65 років безцільного та скучного існування, не знати пощо й нащо. Була я тоді дуже хоровита. Бронхіт, запалення легенів, плеврит. Бачу на стрічці пам'яті березневий весняний день, саме розгасло болото, все навколо дзюркотить, бурхливо рине вода, по дорогах і в ярах клекотить. І таким болотом мама веде мене до лікаря Кузьмінського. Ноги не витягнеш із болота, а ми долосаємо. Я вже впріла й втомилася.

Мама затримала мене при житті тим, що обмотувала в гарячі мокрі домоткані рядна, а зверху вкривала ще кожухом. Мама теж не знала, на яку долю і нащо мене рятує, то був її материнський інстинкт. А що таке дуже сталось би, якби я тоді вмерла? Нічого! Чи світ так дуже потребував мене, чи я його?

Чи через хоровитість, чи, може, через малий вік у першій групі я була два роки. Буквар був уже давно перечитаний, усі казочки, а з шкільних спогадів — нема ніяких. Якісь малі уривки, і то — з літніх часів, а зимові десь випарилися.

Була в мене тоді товаришка. У Гамося Дяченка була дівчина моїх літ, звалась вона Гантошка. Ось виринула одна сценка. Я — в Гантошки, у тій самій хаті, де ми жили недавно. Дуріємо, пищимо, кихкотимо. Гантошка говорить «па-рускі»: «Я простудьорілась і надєла новýю сарьочку»,— а я вимовляла всі слова навпаки («сві васло пакинав»), і нас страшенно тішить, що ми заговорили незнайомою мовою. Крім того, я вимайстровую ріжні пики, вилуплюю страшно й лякально очі. Нарешті, награвшись, вже хочу йти, а Гантошка не пускає. Посидь ще, та й посидь! Справді, це ж так буйно веселились ми — і вже йти? Я залишилася ще, переступивши через свою волю, щоб вволити Гантошчине бажання. І раптом — відмінилася. Замовкла. Не стало в мені гумору і не було жартів. Зробилось убійчо нудно. Я пішла, а Гантошка й не затримувала. З того часу урвалося наше товаришування. Чому ж така раптова зміна? Проти мого бажання? Так потім не раз у житті повторювалося.

А ось я йду до крамниці Грінберга,— ніби цукерні, ніби галантерії. Я маю в руці копійку. «Дайте мені монпасьє». Як сім на копійку, то гірші, а я настоюю, щоб дав тих, на копійку п'ять штук, то душисті. «Французькі». Вже таких ніколи більше не зустрічалося.

Посилає мене мама до бакалії, купити дріжджів чи оселедця за три копійки. Чую, жидівки за лядою між собою говорять: «Шейненьке шиксл»,— а до мене: «Чия ти?» Вони думають, що я не розумію. Недаром же ми живемо по жидівських хатах, «шиксл» — «мужицька дівчина», «шейненьке» — «гарненька»...

Може, з рік прожили ми біля аптеки й заказаного раю Пуклевича, та й перебралися до третьої жидівської хати, ближче до «Рейнскового по-

греба». Ще пам'ятаю, як старанно вимітала мама все сміття в тій хаті, що ми кидали, бо було повір'я, що як не виметеш за собою сміття, то заведуться стоноги на новому осідку.

7

«Рейнсковой погреб». Це так батько назвав нову свою крамницю, винний склад. Мабуть, мало бути «Рейнскій», але батько мій знав російську мову не краще за Гамосеву Гантошку. Будинок той був на підмурку, з великим підвалом, де стояли бочки з вином. У «лавці» були полиці з пляшками вина та окремий куток із консервами: бичками й сардинками.

Поряд із «Рейнсковим погребом» стояли два заїзди, отже ми перебралися в один такий заїзд, другу хату від крамниці. Як водилось у містечкових заїздах, по обидва боки широкого в'їзду з брамою, щоб могли проїхати підводи, були кімнати. Дві задні кімнати й кухня були нашим мешканням, а далі була стайня, стояли заїжджі вози та коні, повітря протхнулося кінськими кізяками, роїлися мухи. За вікном росли дикі бур'яни — калачики та полинь,— і більш ніякого тобі життьового розмаху. Ото в цей час я найбільше сердилася на маму, чого вона не вийшла заміж за Петра Лозового... Це містечкове оточення мені таке відрубно чуже, я ж так люблю хутір, простір, степове повітря,— а мушу жити тут, бо тато наш по грубості своєї натури не розуміється на поезії природи і навіть нею не цікавиться.

Єдиним виходом із такої суворої долі були: для мами город на Першій Дачі, а для мене — виїзд на хутір. Так уже було заведено, що на Різдво дід висилав по нас, дітей, наймита Сашка, і ми їхали саньми через засніжені феєричні поля до хутора Адамчика. А вже на Великдень, то мама забирала нас і ми їхали до кравченківського хутора. Ніколи з нами не їздив тато. Він чомусь Кравченків не визнавав. І так само Кравченки до нас не вступали, хоч школярі щодня ходили повз нашу хату. А вже літом мама вибиралася на тиждень рвати вишні. Встановилася традиція (мабуть, через ці вишні й черешні), що ми, діти, літом невідмінно гостювали у Кравченків тижнево по черзі, вперед Ганя, тоді я... Може (не може, а напевно), це найкраще, що було в мойому дитинстві.

Тому я обожнюю хутір. Саме такий, як цей. Був він посередині між Жашковом і Кривчункою, за п'ять верстов. Можна було йти насипом початої й невикінченої залізничної колії, зарослої багатющим квіттям і зіллям та маєстатичними гордими будяками з бордовими коронами. Повітря — впиваєш у себе екстазу. Хутір стоїть самотньо, його видно здалека. Довга алея сріблястих височенних осокорів запрошує в садибу, що стоїть за гони від шляху. Ці осокори мене завжди чарували: як наближаєшся — бачиш тріпотливе, миготливе срібло, що міниться на очах.

Алея срібних осокорів кінчається садом. По один бік — старий сад, що посадив ще дід Пилип, а по другий — новий, його вже посадив дядько Явдоким. Їдеш садом, а хати ще не видно. Входиш у подвір'я — чотирикутник, обставлений з усіх боків будівлями.

Стару хату я ще пам'ятаю. Вона виглядала біля нової, як старий трухлявий гриб, уросший в землю. В ній доживала віку наша бабуня, Хросина. Мама казала, що її мама була з роду якихось Ярмолинських. Це все, що я знаю з родоводу по материній лінії. Бабуня Хросина була велика, костиста, відчужена з нами, малечею, що шейкалися попід ногами. Строга, з посинілими губами. Вона була вже дуже стара, як я її побачила. А як помирала, то було їй 92 роки, і кажуть, дуже важко було їй вмерти. Тоді вона попросила, щоб її положили на долівку, і аж тоді упокоїлась. Після того стару хату розвалили, а біля нової під сірою цинковою бляхою повиростали мальви, червоні, білі й рожеві.

Центром життя в цім притульнім подвір'ї був старовинний колодязь із журавлем та довгі жолоби. Сюди збиралося все, що мекало, гелгало, ревло, іржало, кудкудакало і курликало. Просторне каре подвір'я було обставлене господарськими будівлями: возовня, стайня, клуня... Любив дядько Явдоким добротно будуватися! А за ними — вишні та й вишні. Вони оточували весь хутір, їх було найбільше у садах, ними було обсаджено рови, що за ними вже йшли землі леміщанського пана Підгорського. На ровах вишні були особливо смаковиті. А подивишся вниз — повно пахущих та соковитих величезних суниць.

(Не дивуйся, хто буде читати, що я повторююсь, мені хочеться ще і ще пережити оцим повторюванням, а пишу ж я не для тебе, тільки для себе).

Але ходімо поза клуню оцією стежкою і вбірнімо відразу в конопляні пахощі, стежечкою-стежечкою аж у самий ярок. Там — хвоса*, застелена зеленою ряскою та й жабуринням, там мокнуть коноплі. А навколо — лагідні долини, зелені, неорні, трав'янисті. Ще зеленіші верби попростували цим ярком до якогось другого хутора, що його звідси й не видно. Попід вербами крутиться майже непомітна річечка...

Оце тут ми пасемо товар, і такого прекрасного життя, як біля тієї хвоси, я вже більше в житті не зазнала, дарма що раз взяла мене на роги корова, високо підкинула і жбурнула на землю. Танька й Васька, дівчата мого віку, я й Льона — ми, називається, пасли, але насправді гралися: викопували якихось «щуриків» із землі, купалися, перекидалися, щось виспівували, ганяли одна за одною. І чогось із усього було смішно.

Та не тільки хвосу, не тільки оту конопляну стежечку з веселим і радісним чимось,— кожен куточок у цьому хуторі я любила, як рідне щось, до чого я невід'ємно належу. Не до того містечкового в Жашкові.

---

* Діалект., стояча вода з баговинням. Хвосняк — водяна сосонка.— *Прим. ред.*

Гостювання тут було для мене великим святом. Що за розкіш — вилазити на крислату черешню по лискучому стовбурі, вичовганому ногами всіх попередніх лазільників, з такими зручними приступцями й сідалами, аж до самого вершечка... На такій черешні може бути нас кілька. З усіх інших я чомусь пам'ятаю Доньку, найстаршу дівчину шістнадцятьох років, таку щиру й затишну... А хоч, то посидь під цією самою черешнею на лавочці біля столика... Рано-раненько бігла я на рови, де найсолодші вишні, і там просто з дерева наїдалася донесхочу.

Після вишень апетит був звірський. І все там було надзвичайно смачне: сметана, колотуша просто з льоху, яєшня, борщ не такий, як удома. Мабуть, самі вони тих ласощів не дуже куштували, що для нас старалися. А Тимко ще й припрошує:

— Ти їж, Явдоню, їж!

— Та я ж їм!

— А ти не їм, а собі! — вмовляє Тимко.

Я метикую,— ну, як би так сказати, щоб не було «їм»?

— Я їсу!

І всім нам за столом ставало весело від такого нового слова. Неймовірно!

А найвеселіше було, як збиралась уся наша громада в клуню на ночівлю. Старші, дядина Марія і дядько Явдоким, спали в хаті, а ми — найстарший Павло, за ним Тимко, Сергій, Параска, Танька й Васька і я з Льоною або Колею — на сіні у клуні. Давніше й Донька, але вона недавно оце вийшла заміж. Тон задавав Тимко. В дійсності він був Пантелеймон, але чомусь звався Тимко, як і Єлисавета — Донькою, а Антоніна — Танькою. Був він великий гуморист і філософ домашнього стилю. В усьому бачив смішну сторону, м'яко каламбурив — от хоч би й вигадав назву собаці. Мнясало. Бо пес найохочіше обзивається на ці два слова. То Тимко винайшов третє. За його прикладом і ми всі починали сипати своїми дотепами. Такий регіт розлягався в клуні, що чути було аж до хати. А в цій задушевній веселості починався філософський відступ, і Тимко десь з одного кутка клуні, високо вгорі на сіні, а я на нижчому ярусі, поміж Танькою й Ваською, переговорюємося про такі високі матерії, як будова всесвіту, чи про читане... Жаль, що не пам'ятаю тем, які нас тоді цікавили, але знаю, що то були дуже серйозні розмови і що Тимко з повною повагою ставився до мене й цих розмов.

Тимко вже вчився тоді у ставищанській чотириклясовій школі, разом із Павлом, а Сергій ще ходив до жашківської двоклясової, щодня,— чи дощ, чи сніг, чи заметіль,— туди п'ять верстов і назад. І як це так, що нас на хуторі так щиро приймали щоліта, а горді Кравченки ні разу в негоду не попросилися ночувати у нас в Жашкові?

Прокидалась я в клуні від сонячного променя, що зазирав десь у дірку в стрісі. Вже нікого не було, всі давно тихенько, щоб не будити, повставали, і кожне пішло до своєї роботи. Скільки ж вони й спали? Ми ж, мабуть, до третьої години гзилися...

8

Оце в цім хуторі виросла моя мама, привезена із Ставищ у дитячих роках. Розповідала не раз, як то тяжко треба було робити. Ось жнива. Вдень жали, а вночі до місяця треба було крутити перевесла. Хіба на яку годину хто де впав, то там і заснув, кулака під голову. Тоді ночі були теплі, не такі холодні, як тепер,— каже мама. А сонце вже й сходить, треба протерти очі і знов ставати жати... Спідниці треба було десь залізної, звичайні дерлися відразу. Так то треба було гарувати! Це ж на цім хуторі ніколи не було наймитів, а треба було 15 десятин обробити своїми силами, серпами зжати урожай, щоб не осипалося зерно. Часом і вночі до місяця доводилось жати.

— Що ви знаєте? — додавала до цієї оповіді мама.— Грошей тут не було ніколи, бо що забазарювали (збіжжя, птиця, яйця, масло), то все йшло на сплату за землю. Навіть мило було тут розкішшю, прали білизну лугом.

Ситуація не змінилась і тепер, коли підростало друге покоління. Тут так само робили від світання до смеркання, вночі крутили перевесла до місяця, спали в жнива мало. На мило грошей не було й тепер. Все випродуковане в хазяйстві вивозили на базар, і гроші йшли на будівлю, бо дядько Явдоким усе життя будувався. А також знав, що хлопцям треба дати освіту, то за школу і за мешкання з харчами в Ставищах треба було мати чим платити.

Дядько Явдоким, як можна було уявити з маминих оповідей про її веселе дитинство і постійні жарти в хаті, був такий, як тепер Тимко. А тепер він був строгий на вигляд, з довгою бородою, не усміхався. Він не був лихий до нас, малечі, тільки якось не помічав. Але дядина Марія була справжня голубина Марія. Ніколи не бачила я її розгніваною, з підвищеним голосом, вона завжди була тиха, ласкава, сердечна, покірна своїй долі, все в роботі. Як не біля печі, то в полі, то у господарстві. Вставати треба було ще засвіт, бо вдосвіта снідання й обід уже мають бути зварені, корови подоєні, до довгого робітного дня все наготовлене... Ні заздрости, ні нарікання. Не обсудила нікого. Зо мною вона розмовляла не то що, як із меншою, з дитиною, а як із старшою товаришкою, коли я їй розказувала, що то не сонце сходить і заходить, а навпаки, земля кружляє навколо сонця. Вона розпитувала, що там ще мене навчили в школі, та все приказувала: «Таке мале, а все пам'ятає!»

Я не пригадую, щоб у хаті в Кравченків були книжки, але одна таки була: російський переклад Мільтона «Потерянный и возвращенный рай». Стара-престара книжка в брунатній палятурці із пожовклими листками. Як вона там опинилася, хто її там читав? Я прочитала з великим, сказати б, хвилюванням, бо ще й досі не читала такої грандіозної епопеї. Вона в мене дорівнювалась до «Страшної помсти» Гоголя, тільки була маєстатичніша.

9

Яка протилежність до атмосфери на хуторі Адамчику чи й на городі. Мої дядини, жінки Ларійонова та Іванова, і тітка крива Мотря витворювали атмосферу якоїсь відчуженості, якийсь бар'єр між собою й цією містечковою дитиною, Кузьмовою дівчиною. Може, тому, що була я в міській одежі? Чи, може, вже вступила в силу ота одвічна ворожнеча села до міста? Коли я приходила на город, то тільки на город, а не до роду, яким і були ці двоюрідні брати батькові з жінками й їхніми дітьми. Добридень і до побачення, більш ніяких розмов. Може, тому, що це вже стиснене в своїх вузеньких межах-наділах селянство? Кожен раз я порівнювала з двома хуторами, найперше з кравченківським...

Там — атмосфера чистоти й шляхетної бідности. Там не знали, як багатіти, хитрувати. От як щиро й широко гостинно приймали нас, все найліпше настановляли на стіл, а ніколи ніякого нарікання-натяку не було, що всі Кравченки обминали нашу хату в Жашкові, бо наш батько ставився до них згорда. Тому — краще долосати болотом чи змагатися з завірюхою п'ять верстов, ніж зайти до таких родичів.

А може, тому там була така моральна чистота, що хутір був відлюдний, не було пересудів, ніяких пліток, бо й сусідні хутори були не близько. Чи, може, це дід Пилип започаткував цю шляхетну чистоту? Не змудрував він розширитися, щоб придбати більше земельки. Щоб не розпорошити і ці 15 десятин, то зостався на хуторі тільки Явдоким, а решта, велика родина, геть по світах розійшлася. А може, це Кравченки принесли свій розкошанський стиль у степову Жашківщину? Моя мама там уродилася, то я можу вважати і своєю батьківщиною розкішні Ставища. Містечко Ставища там оточене з усіх боків трьома ставами, а за ними розлягаються в буйній зелені передмістя: Розкішна, Пшінка, Жабокраківка... Хати там з просторими розлогими садибами навколо, обложені садками. В цілому — всі Ставища з присілками — суцільний гай, з деревами, що понахилялись на вулицю...

А Жашків? Жашківщина? Степ, та й годі. Нема ставів, якийсь один жалюгідний, як іти до (села) Тихого Хутора. Біля хат нема великих садів, а бідненькі вишнячки. Ото й тільки, що яри зелені обабіч містечка і в них струмочки.

Один яр починається у саду Пуклевича і розростається в яругу, що відділює містечко-гетто від Другої Дачі. Через той яр є кладка, я не раз там ходила. А другий великий яр, це як іти до нашого города на Першу Дачу у протилежний бік. Там рівнина містечка круто обривається вниз, треба обривом спуститися повз Бровара (тільки назва, ніякої броварні тепер нема, але колись була, і назва зосталася). Як іде дощ, то не земля, а глина розкисає під ногами. Унизу ж — ручай, літом майже висохлий, але все тут заросле лозою і терниною, що дряпається вгору аж до самих хат. Ці хати притулилися на взгір'ї так, як типово для трипільського краєвиду.

Мабуть, це місце дуже й дуже старовинне. Там є один вельми інтригуючий горб. В розвилках двох ручаїв — кругле пласке попелище, як могила. Одна з найдавніших сцен, що залишилася в пам'яті, це: я йду з татом, що веде мене за руку (така я ще мала була), і коли ми йдемо через цей чорно-сірий горбок, тато каже: «Чуєш, як гуде? Наче глечиком по животі гупає. От походи...» Я побігала,— справді глухий гуркіт відгукувався під моїми ногами. Я й досі не знаю, чого це хтось має глечиком по животі гупати, але твердо пам'ятаю цей вислів, як і саме гупання та дудніння. Тут або віками зсипали попіл з усіх сусідських хат, або... або це було з предковічних давніх-давен ритуальне місце — жертвоприношення. А може, це тут мої предки, хлопці й дівчата, справляли свято Купайла, може, тут рік у рік горіло священне багаття? Дивись, яке підходяще місце: угорі над головою почіплялися хати, сюди сходяться верболози, дві річки творять трикутник. Вони напевно колись були повноводними й буйними ріками... В них кидали дівчата вінки і ворожили, вогонь палав, скакали через нього, купальські пісні лунали... Та то було колись. Тепер, крім цих мальовничих закутків-ярів, Жашків більше степовий, ніж лісостеповий. Все тісніше й тісніше стає на цих садибах. Отож і той яр помалу випростовується в вулицю, що веде до ширшої і до просторого колись обійстя прапрадідового, а тепер поділеного на смужечки, де й наш город...

Я думаю, що різний стиль двох хуторів, маминого й татового, має своє коріння у середовищах, що з них походили їх будівники.

10

На хуторі Адамчику за Троянами влітку було зовсім нецікаво. Незатишно, нема де подітися, непритульно. Саду нема, лише за хатою кілька вишень. Подвір'я велике й довге, вдалині кінчається величезними ожередами і ліском. Це подвір'я населене різними шопами, оборами, клунями, хлівами, стайнями. Ще й так накидано скрізь у безладді різного господарчого реманенту: борони, сівалки, косілки. Нема внутрішнього гармонійного укладу, як у Кравченків, нема смаку, нема тут почуття естетики, бездарно. Тут ніхто про красу навколо себе не дбає. То, може, там у лісочку душа спочине, за ожередами? Еге, спочине! Бідний, хирлявий, з тонкими деревинами, ще не вступиш у нього, як уже й кінець видно. Нема, гай-гай, того мрійного простору, що в Кравченків. Ото й тільки, що весною багато синього рясту...

Хоч і степ, а нема тут розгону, хутори тут стоять, як солдати вряд, наче одна вулиця: Гуменні, Барабаші, Лозові, Завертані, Слухаї. По другий бік «вулиці» — степ.

У хаті — вічна нещирість. Бабуня Кирія любить своїх дітей, а цих нерідних дітей і внуків — лише вдає, що любить. Маленька жебонлива бабка із солоденьким співучим голоском. Мій батько називав її позаочі

«Керейка», а при ній казав мені: «Поцілуй бабуню в руку!» Дочка Палазя, нерідна сестра татова, позаочі звалась «раба гадюка», бо мала на носі трохи ластовиння. Йосип, бабин улюбленець, в бабуню Кирію вдався: лагідненький, хитренький, солоденький до всіх. Василь не до рідного свого брата Йосипа горнеться, а до мого батька, і часто приходить на пораду та з хутірськими новинами. Цей Василь заслужив у діда неласку тому, що він — ще одне ледащо. Вишле дід його в поле, щоб наглядав за наймитами, а Василь вкраде у сусіда Барабаша барилко меду і частує ним своїх товаришів-наймитів. Мед виїли, барилко закопали, і діло з кінцем! Тільки потім зустрічає сусід Карпо Барабаш Василя й питає: «А що, солодкий був мед?» — Ну, і різні такі інші Василеві витівки, що нагадували колишні Кузьмові. Тільки без «скрипочок і книжечок». Отаке убоїще!

Не був заплутаний у ці нещирі й зовні ласкавенькі взаємини дядько Хведір, піп. Ніколи не говорилось у нашій хаті проти Хведора чогось ущіпливого, злого, заздрісного. По-перше, був далеко, а по-друге, усі відчували до нього повагу, навіть наш батько, який ніколи не міг простити дідові, що Хведора вчили, а його — ні. Хоч він і Мокрина найбільш були ображені, призначені дідовою волею бути мужиками і працювати на те, щоб Хведір вивчився на попа.

Ця зверху лагідність, а під сподом вічна війна творили якусь задушливу атмосферу в цім хуторі. Як бабуня ласкавенько пригощає чим, то так і здається, що все це десь лічиться, бо вона скупа. Не так, як на маминому хуторі, де бідно, але щиро навстіж, де нема багацької журби.

Проте дід любив великий родинний збір, пишну родову учту, де він у центрі, патріярх. На Великдень, а головне на Різдво, до діда на хутір з'їжджалися дочки з чоловіками й дітьми, сини з жінками й дітьми, бабина Киріїна рідня з Городищ, свати Барабаші й Таращуки. Нам, дітям, призначений ванькир, де було велике ліжко, скриня й висіли кожухи, де бабуня обділяла нас цукерками й копійками. Але ми шейкалися скрізь, а потім нас садовили за стіл разом із дорослими, наливали по чарці вишнівки... На столі стояли шинка, ковбаса, бігус і холодець, ну і хрін, звичайно... Не дуже прислухалася я до розмов, бо вже й так знала, що дід говорить. Те саме, що й у нашій хаті, як зберуться в четвер. Дід, як випив чарку, то зараз згадував, яке-то йому горе було, коли померла Ганна, царство їй небесне, та яке ледащо був отой бовдур і убоїще, Кузьма. Тітка Мокрина, вив'язана у червону квітчасту хустку, сварилась із дідом і стукала кулаком об кулак, а тітка Тодоська, вив'язана в зелену квітчасту хустку, блаженно всміхалась і казала, що їй усі добрі, всіх вона сердечно любить, ніхто їй ніякої кривди ніколи не зробив. А дід уже й приплакував:

— От ви правите в мене землю! А звідки ж я взяв? Я — з мургочки! Мій батько мав три морги поля та й поділив між мною, Юхимом та Яковом... Я все те приробив, сто десятин без одної. Отак і ви — приробіть собі!

— Ми в вас робили! — прискала знов Мокрина.— Дайте мені те, що я у вас заробила! Дайте мені мою пайку!

— Я ж дав тобі десятину!

— Одну? А я на ваше багатство робила!

— Дочкам нічого не належиться.

— Мені треба сина вчити!

Ну і так без кінця-краю... Мокрина ніколи не говорила з дідом мирно, все гнівалася і гнівила. Вона стукала кулаком об кулак, дід сердився. Мій батько теж «правив», але не так бурхливо. Але мені здається, що дід любив сварку з непокірливою Мокриною.

Хоч я наче й не слухала, а однаково всі ці розмови всотувалися у вуха. Особливо наставляла я свої вуха, як дід починав розказувати про себе. Він ще був кріпаком, за його молодости скасували панщину. Намагалась уявити собі його молодим, у довгій сорочці без штанів. А це, знов, розповідає, як чумакував із своїм батьком та з товаришем Янєвським. Янєвські в моїй уяві були «пани», бо я знала, що ми — «мужики». Янєвські, Тарнавські (в нас вимовляли «Тирнавські») теж десь тут жили на хуторах, але в татовій компанії не оберталися. А з дідових оповідань виходило, що старий Янєвський був його товаришем, разом чумакували, а потім Янєвський служив у графа Браніцького, «волам хвости крутив», себто гонив гурти товару до Варшави, і з того так розбагатів, що накупив багато землі, а його син був уже «паном».

А то про якусь легендарну бабу Христю, дідову бабуню чи прабабуню, зайде мова, і всі за столом жваво розпитують діда про ту нашу далеку предкиню. Дуже вона любила по шинках ходити, особливо як прадід був у Криму. То мусів прапрадід приковувати її ланцюгами до полу, аби трималася хати. Мабуть, це мало якийсь зв'язок із піснями, що я чула раз у раз в хаті:

Загуляла чумакова жінка
Від середи та й до понеділка,
Чумакова жінка гуляє,
Бо чумака дома немає.

Гуляй, гуляй, моя чорноброва,
Покіль моя голівка здорова,
Бо як моя голівка схибнеться,
Тоді твоє гуляння минеться!

І співала про себе ця чумакова жінка так:

Ой випила, вихилила,
Сама себе похвалила,
Що я панського роду,
П'ю горілку, як воду!

Тоді співається ще й

Коли б мені, Господи, неділі діждати...
Сюди-туди, Господи, неділі діждати,
То пішла б я до коршми гуляти,
Сюди-туди, Господи, до коршми гуляти...

А ця розгойдана мелодія змінюється на швидку, загонисту:

У неділю п'ю, п'ю,
В понеділок сплю, сплю,
А в вівторок снопів сорок
Пшениченьки жну, жну.

В середу сушила,
В четвер молотила,
В п'ятницю продала,
А в суботу пропила.

В п'ятницю продала,
А в суботу пропила,
Слава тобі, Господи,
Що до діла довела!

До роботи не я
І до діда не я,
З хлопцями погулять,
То охота моя!

Отак погулявши, вже втомившись, співає вона ще й таку:

Кумцю, серце, що маєм робити?
Що не хоче куций віл додому ходити!
Або продаймо, або заміняймо,
Чи жидові рудому за горілку даймо...

Це я тепер тільки задумуюсь над зв'язком між цими щоденними пісеньками та моєю далекою прабабою. А тоді я тільки думала собі: «Еге, а про нашого діда також у нашій хаті смішками розказують, що він не промине жадного шинку. Є в нього улюблена Дерешка, стара підсліпувата коняка, він тільки нею й їздить. То вона вже так знає діда, що сама зупиняється біля кожного шинку».

Але ж за столом зібрався чумацький рід! То як не заспівати дружно (хоч щойно тітка Мокрина гнівалась, стукала кулаком об кулак) чумацької? «Було літо, було літо, та й стала зима...». Цю пісню співали як молитву — помалу, розтяжливо, зосереджено, з чуттям і переживанням долі чумака, що занедужав у полі і «ніхто ж його не спитає, що в його болить...». Потім іде «Ох і не стелися, зелений шпоришу...». А потім і «У Києві на риночку...».

11

Один такий збір роду був навіть зафіксований на світлині. Це було Василеве весілля, а дядько Йосип умів обходитися з фотографічним апаратом. Наз'їжджалося дідового й бабиного роду, ще й свати. Ледве всі вмістилися на великій картці. Знімалися під ожередом біля ліска. В центрі сидить дід — із двома характерно для нього загнутими пучками, руки спочивають на колінах. (Такий уклад пальців я помічала й у мого батька, і тепер часом себе на цьому ловлю). Борода дідова підстрижена трохи нерівно. Поруч сидять — з одного боку баба Кирія, а з другого — отець Хведір, а далі по боках — свати. Позаду в два ряди стоять невістки з синами, дочки з чоловіками, а посередині — молоді: Василь і Ганя. Ми, малеча, насипані мачком у ногах. Там і я сиджу, поруч із Гантониною Тодосьчиною, і Ваня...

Це вже було третє весілля на хуторі. Дядько Йосип перший женився, з Меланею, потім виходила заміж Палазя за сусіда Карпа Барабаша. Але ці весілля на дідовому хуторі вже не мали характеру сільського народного весілля. Молода була у фаті, гості мали воскові букетики, не було дружок і їх співу, гільця і всього звичаю. А цей весільний звичай можна було навіть на вулиці бачити, живучи у містечку. Не раз бачила я, як ішла зграйка дівчат на чолі з молодою. Спрошували на весілля. Молода в стрічках попереду, а за нею дружки із співом. Або як іде весілля з церкви через містечко, ціла процесія. Молода з розпущеним волоссям, у вінку й стрічках, у вишиваній сорочці, рясній спідниці і хвартуху. (А керсеток у Жашкові чомусь не носили...). За нею — дружки, спів іде по всьому Жашкові...

Усе ж весілля я пережила у тітки Тодоськи як його член, коли виходила заміж друга дочка, Голяна. Я навіть три ночі ночувала там на печі, разом з іншими дітлахами. То було шалене переживання, містичне. Дія йде одна за одною і до кожної дружки співають — і так же влучно! Жартівливо і весело, а як треба, то сумної — і всі тоді плачуть, плачуть! Мені було тоді дуже мало ще років і етнографією я не займалась, навіть і олівця не мала... Якби ж то завернути! То ж було справжнє народне весілля, а щоб не оминути жадного звичаю, тривало тиждень. Чимось моторошно могутнім віяло на мене. Я впивалась кожною деталлю, почувала себе у великому роді... Я думаю, що цей містичний настрій навівав неперервний хор дружок.

Друге пам'ятне весілля було в селі Леміщисі. Тітка Мокрина видавала заміж дочку Палазю. На цьому весіллі, теж народному, я яскраво запам'ятала, як тітка Мокрина танцювала посеред хати, співаючи «Чоботи», із чобітьми в руках та ними приплескуючи.

Оце ж тії чоботи,
Що зять дав,
А за ції чоботи
Дочку взяв,

Чоботи, чоботи
Ви мої,
Наробили клопоту
Ви мені!

Ой чоботи, чоботи
Із бичка,
Ой чом ви не робите,
Як дочка,
Чоботи, чоботи
Ви мої,
Наробили клопоту
Ви мені!

А потім мала в руках дві мальовані миски, побила їх одну об другу, а черепки кинула до стелі. На щастя! Жертва богам! Справжня трипільська Мати Роду!

Ця тітка Мокрина видається мені й тепер видатною особистістю. .В хаті головою була вона, а не чоловік її, Макар (прізвище: Іванушко). Так і казали: Мокринин Макар, а не навпаки. Наш батько називав її міністром. Розум свій вона передала першому синові, Юхимові, і з усіх сил вибивалася, щоб його вчити. Це й була причина, чому вона так завзято «правила» в діда свою долю, яку вона заробила, гаруючи на його господарстві. Юхим був дуже здібний, проходив за рік дві групи і за два роки закінчив п'ять груп двокласової школи в Жашкові. За моєї пам'яті він уже вчився десь у Києві на інженера мостів (це ж чудо, щоб селянський син... На трьох моргах поля!) Тільки він уже був хворий на сухоти. Мокрина не могла забезпечити йому і науку, і здоров'я. Дід п о в и н е н допомогти! В своїх змаганнях за цю синову науку часто приходила вона до брата Кузьми радитися. Ще й такий епізод був, але про нього чогось неохоче говорили, хоч він мені видається дуже кольористий. Прийшла Мокрина до діда на хутір, щоб дав сто карбованців, нема чим заплатити за правонавчання. Ну, і не просила, а сварилася. Доти сварилася, аж дід вхопив батога й почав її періщити, і так вона із плачем, ні з чим, побігла. Коли чує, доганяє її дід,— чекай, лахудро! Вернись, псяюхо! Догнав, тицьнув їй у руку сто карбованців... Де ще є на світі така родинна сценка? І де на світі є така сільська молодиця, щоб так пристрасно прагнула дати освіту синові? Я цю спрагу дуже добре знаю, бо це і я так хотіла вчитися.

Оце, здається, подала я в загальних рисах всі галузі й відгалуження моїх двох родів. Ще не згадала тітку Горпину. Тіткою вона доводилася мойому батькові, бо це була двоюрідна сестра його матері, баби Ганни з Цимбалів. Але насправді була це найближча товаришка татова. Була це дуже вишукана в селянському дусі особа. Така сіроока, довгообраза, з тонким профілем, делікатно видовженим носом. Тоді як інші Цимбали мали товсті носи із тенденцією загинатися донизу, у тітки Горпини цей

ніс дивився на світ із цікавістю. Вона завжди була в майстерно вив'язаній зеленій квітчастій хустці, з безліччю акуратно виложених бганок. Як тюрбан. Я колись цікавилась, скільки їх, то мені казали, що аж сорок. Була вона в нас така ж своя, як і тітка Тодоська, і без неї не обходилися гульки та співи. Із усіх пісень, що співалися, вона найбільше любила «Тихо-тихо Дунай воду несе...» та ще — «Ой зірву я квітку-рожу...». (Цю я від неї й перейняла). І ніколи не минала нашої хати, хоч на хвильку зайде, мало не щодня. Як і батько, дуже охоча була до компанії та співів і музики. Її чоловік, Яриней, був чогось у тіні, хоч у моїй уяві-спогадах я бачу його за столом, з довгою бородою. Ще був і дядько Гемень Цимбал, брат Горпинин, також із довгою бородою, а про якогось Кондру Цимбала, чи не їхнього батька, дід часто згадував як про свого товариша, що з ним колись чумакував... Тіні, тіні...

І що цікаво: я часто бачу в собі усіх цих, що тут згадала. Часом дивлюся в дзеркало — бачу перед собою тітку Тодоську. Іншим разом — ну, я ж чисто тітка Мокрина! З її відкритим весело-насмішкуватим виразом. А то — мама з сумним чимось у очах. А то — сестра Ганя, іншим разом — сестра Льона. А то — просто-таки бабуня Хросина. Так міняється моє власне обличчя. А скільки ще живе в мені невідомих мені родичів по обох лініях і родичів їх родичів! Тому я вважаю себе втіленням їх усіх і глибоко закоріненою в українському народі.

Всі вони знали, *що то* — робота в полі, жнива, вставати удосвіта, жати за кислим огірком і окрайцем житнього хліба, у спеку. Солоний піт, мозолі, порепані босі ноги...

Сільські й хутірські діти цих моїх родичів такі самі, але хоч я й з того самого кореня, та вже була не така. Ми, Кузьмові діти, вже були зделікатнілі. З сапою я ще зналася, бо мама трималася свого улюбленого города, а там треба було полоти, сапати, підгортати, проривати... Але ж нас не привчали до роботи так, як Тодосьчиних дівчат. Вони й своє пополють, і ще й нам помагають, а крім того ціле літо на буряки до цукроварні ходять. Серпа я тримала в руках один день. Попросила на хуторі в Кравченків Доньку, щоб показала мені, як то жати. І жала. Але як же це тяжко, як треба напружуватися, щоб за день нажати півкопи! А ще ж перев'язати та наготувати перевесел. Ні! Нікчемна я до сільської роботи, хоча й усім корінням із села. І так без ступенування поколінь? Батьки гарували, а діти вже білоручки.

Не знали ж ми жати-в'язати просто тому, що батько сам не любив хліборобства. Дід йому виділив шість десятин поля. То з мого найранішого дитинства я знаю, що поле те здавалося з половини, себто привозилося до нас половину врожаю снопами. І вже тільки працювала один день молотілка, а батькові лишалося витягти мішки з зерном на горище, і того збіжжя вистачало нам на цілий рік. Та треба було ще повезти до млина. Оце й уся татова робота. А скільки-то було крику, та гдирання, та докорів у такий час, що годуй вас, а ви не слухаєте, все своїм пихом, до важкої роботи вас же не заставляю, в поле жати не по-

силаю... Ох, і не любив же тато цього клопоту, а винні були в хаті всі ми... Як доводилося йому щось завдати та на воза вкласти, то кричав та штурхався, наче не знати яке геройське діло виконував. Мама тоді казала: «Ото, розходився! У нашого батька по золотому ступінь!»

12

Я страшенно раділа завжди, як випадало, що десь їдемо. Всі виходи й виїзди з містечка були для мене повні значення і змісту. Зимою на Різдво, до діда — це ж розкішно! Наймит Олександер, він же й небіж баби Кирії (що про нього вона ото видумала прислів'ячко: «Наймитку, наймитку...») приїздив дуже урочистий і так само урочисто тато частував його великою чаркою та закускою. При цьому тягучим медом провадилася бесіда. А як там на хуторі? Чи всі здорові? Тоді починалося вмощування нас у сани, виносилась велика бараниця, що лежала на тапчані, ми втушковані в кожухи — і починається радість: п'ять верстов їдемо сніговими полями, мороз кусає за ніс, а ще, може, й сніговія, та от, якби-то ще заблудитися... А вже обов'язково заточимося на середині дороги, от-от усі вилетимо з саней, особливо ж на Троянах...

Було одне таке місце з Жашкова на Бузівку, верстов за дві-три від Жашкова. Глибокий бакай, а тоді сани пнуться вгору з трудом. Так воно віками стоїть, ніхто не потрудиться вирівняти дорогу, хоч усі ярмаркові вози й сани споконвіку перевалюють через ці бакаї. Аж ось дізналася, що це й є ті знамениті ТРОЯНИ. Все чую: «за Троянами» та «за Троянами».

— Де вони, ті Трояни? — питаю маму.— Як їхати до дідового хутора, ніяких Троянів нема, ніякого села, чи якої розваленої коршми, чи хреста. Де ж ті Трояни?

— А оті бакаї, ото й є Трояни!

Еге, та це розвалкований старовинний вал, історична чи й доісторична споруда! Вал цей іде з Тальнівщини повз Жашків і десь далі, далі... Може, це той самий вал, що ним Володимир Великий обгородив Київську Русь від половців та насадив тут приязних торків і берендіїв? То чому все-таки ТРОЯНИ, ще й у множині? Чому так уперто тримається назва, хоч вал на цій дорозі з Жашкова на Бузівку вже роз'їжджений і став звичайним бакаєм? Де ви, археологи?

Змалку я вже чула не раз повторюване, що село Городища (назва у множині конечна) колись за часів оних було великим містом, у ньому було сорок церков, а Жашків був тільки малим пригородом. Переказ цей переходить з уст до уст, від покоління до покоління і вже заімлився, до цього нічого не додавали. А як звалося це місто? Невідомо. І справді на висотах Городищ і досі показують рештки цього городища. Археологи, де ви?

А друга легенда вже була про Жашків. Нібито якийсь чоловік приліз сюди рачки і перший тут оселився. Спочатку звалося це селище Рачків, аж потім Жашків. Було це, каже переказ, сто років тому. А на карті Бо-

плана, що складена ще до Хмельниччини, є і Жашків (ще й великим кружком позначений), і Ставища, і Буки, і Сабадаш, і Охматів, і Бузівка... Навіть село Тихий Хутір... Так що ця легенда втратила для мене вартість, а ще й поготів, як довідалась я, що на Україні є аж три Жашкови. Два других у Галичині...

Тоді ж вперше почула я й про Дрижиполе, що за п'ять верстов від Жашкова по дорозі на Охматів.

Але й уявлення не мала, що живу я в природному музеї. Мені нічого тоді не казали оті тюркські прізвища: Моголівці, Грогулі, Сарголи, Барабаші, Джоголи, Бейзаки та назви сіл: Карапаші, Сабадаш, Узи́н, сама річка Торчиця, доплив Гірського Тікича, а до Торчиці десь там вливалась і та, що протікає повз наш город. Повітове місто Тараща (осідок торків), дальший Гумань (осідок куманів), Бердичів (осідок берендіїв). Самі назви за себе говорять. А ми думаємо, що такі слова, як «кавун», «кульчики», «філіжанка», «яр» — це споконвічні українські слова, тим часом вони увійшли в мову разом із прізвищами від торків-берендіїв...

Нащадки торків і берендіїв, що колись насадив їх тут Володимир Великий, з'їжджалися на ярмарок щочетверга, а мене зовсім тоді не вражали своїм торкоїдним виглядом, бо і я ж така. І дядько Макар, і Лукіян, Юхим, Наталка та Палазя Мокринині — всі ми маємо наліт монголоїдности чи тюркоїдности. Може, навіть і жашківська говірка, оте випнуте наперед *г* («гобідати», «голій», «горати»), оце *дз* замість *з* («дзеленка», не «зеленка», найтвердіше *р* («гарачий»).

Якби-то я тоді вміла подивитися теперішніми очима, було б геть усе це цікаве. А тоді я просто не любила містечка, свого походження по батьковій лінії і все хотіла кудись вирватися, із звичайного у незвичайне. У той час ідеалом був мамин хутір...

* * *

Незвичайне.

Наче крізь сон пам'ятаю, як взяли мене до Києва. Самої дороги не пам'ятаю, але ось бачу — ідемо ми Басарабським базаром біля Критого Ринку, назустріч нам перекупки з повними кошелями морель на коромислах. Я запускаю руку в кошель і беру собі невідомий золотистий плід із пушком. Мене тут же ловлять і кажуть, що не можна. Скільки тоді було мені років? П'ять? Шість? Ніколи в житті, ні до того, ні після того, не їла я такого смачного борщу, як на Галицькому базарі в їдальні: з хрумтливою, майже сирою капустою, з баклажанами. У Жашкові тих баклажанів ще ніхто у вічі не бачив. Оце вперше в Києві я про них довідалась. Мова йде про помідори, ми їх чомусь називали баклажанами.

Заїхали ми до дядька Радійона Кравченка, візника, на Шулявку. Хатка була тісненька, просто хатинка. Вперше познайомилась я з «цьоцею» Маринкою із широким ротом, з ровесницею моєю Настасею, з братом

Федею, Ганіних літ. А це чомусь я на шулявській вулиці сама, до мене вчепилась така ж сама дівчинка, як і я, та й казала, що хоче зо мною познайомитися. А я казала: «Ні, не хочу!» І скільки вона мене не просила, я таки не захотіла. Чому? Бо вона говорила «па-русскі».

Але це було літом. А ось передо мною інша картина, зимова. Їдемо вночі балагулою, начебто з Білої Церкви. Фаетон з піднесеним верхом, тісно, бо й ще якісь люди їдуть, ноги вкутані в бараницю. Ніч місячна, а дорога феєрично обсаджена деревами, гілля вгинається від інею, а дзвоники невтомно дзень-дзелень, дзень-дзелень... Холодно — і га-арно, прегарно! А може, це мені тільки ввижається, я ніколи не їхала? Їхала, тільки з якого приводу — витерлось із пам'яті, емоція ж зосталася: холодно, одноманітний дзвоник, і хочеться їхати так довго-довго...

Ці виїзди, весілля, балагулу з дзвониками і зимовими деревами пам'ятаю тому, що то була для мене велика радість кудись їхати, брати участь у якійсь оказії. Їдеш, а все здається, що це дорога тікає назад — ще одне н е з в и ч а й н е... Я за цим усім аж трусилася. Ну, чи не скитського я роду?

А в якій це хаті було? Так гарно й затишно, саме тому, що надворі лютує й реве завірюха, вітер у комині свище й завиває — а в хаті натоплено і так страшно, так чудово страшно! Бо ж незвичайно! Батька й мами вдома нема, Гані також... (Може, то тоді саме поїхали з Колею до Києва зробити операцію, зшити заячу губу?) А ми самі, й надворі гуде віхола. Я вбираю кожуха вовною догори, залажу під стіл, виповзаю звідти й гуду: «Агу! А я — вовк!» Мала Льона верещить з переляку, а я й сама починаю вірити, що я — вовк. Бач, і не знала нічого про тотемізм, а вже гралася в нього! Чи, може, це відбився у психіці тисячоліттями повторюваний ритуал-образ і виплив на поверхню свідомости в вигляді дитячої гри? І взагалі вже тоді моє світовідчування близько крутилося біля того, що в зрілому віці стало моїм наймилішим, найулюбленішим, що помагало існувати.

Чогось була я в незвичний час, на будні у діда на хуторі. Осінь, на переломі до зими. Дивиться дід у вікно і каже: «О! Вже приїхав Кузьма на білому коні!» Дивлюсь і я — ніякого Кузьми, ані мого тата не бачу. Тільки перший сніжок літає, починається пороша. Аж тепер я знаю, що думав дід. То був день Кузьми й Дем'яна, цих слов'янських відповідників грецьким мітичним Діоскурам, що їздять по небі баскими кіньми. То не диво, що дід ужив образу з давнього вірування, побачивши перший сніг в день Кузьми-Дем'яна. Йому був це цілком зрозумілий образ, а я тільки запам'ятала і аж потім-потім зрозуміла.

13

Дуже важко згадувати за порядком. Образи й картини виринають із різних часів, а я ж стараюся відтворити, як приходило до мене спізнавання світу зовні й всередині. То оці ходіння по жидівських хатах допомагають мені в хронології.

Хіба ж не з цього часу запам'яталось мені, як старі жиди моляться? В заїзді по другому боці жили й господарі. Ось бачу: старий біблійний патріярх із довгою білою бородою, у смугастому чорно-білому талесі, у ярмулці, з прив'язаною на лобі коробочкою. Він похитується і виспівує чи, вірніше, ридає: «О, Аданой, Малахой...» (так я чула). Його молитва подібна на плач дорослої людини, з захлинанням, із задушеним риданням. Невже це так і праотець Авраам молився і чи він також був у такому смугастому талесі? І нічого від Авраама до Йойни не змінилося?

І ще не розуміла я тоді, що це за «кучки». Біля кожної халупи гетто вибудувана ще гірша халабудка з дикту певного часу восени. І кажуть — у цей час конче йде дощ. Або: чого це їхнє вінчання таке дивне? На площі-смітнику, під балдахином, що тримається на чотирьох палицях. Хоч я тоді не розуміла, але картини закарбовувалися в пам'яті, потім дійшло до них пояснення.

Це ж кочовики! Кочували в пустелі і просили дощу в Єгови. Випросили, то тоді ж серед пустелі треба десь сховатися,— поробили кучки. Дощ у їхні свята це вже конечне, хоч діється на Україні, а не в синайській пустелі. Таке й вінчання. Імітація пустелі...

На той же час припадає перше усвідомлення взаємної відчуженості цих двох світів: містечково-жидівського і стихійного українського, що заливав і містечко. Жиди чомусь хочуть тримати свою ідиш-мову в таємниці від «гоя», самі українською тільки деякі говорили правильно, а то здебільшого: «ти, мужик-свиню»...

Але ми жили серед них. Поруч, не взаємлючись.

* * *

Таки в цьому заїзді була ота весела Масляна, як Василь піддурив Гамося Дяченка. Було воно так.

Ні з сього ні з того приїхали Петро Лозовий, Федір Слухай, «Гаршин з шапкою», ніби привезли до млина молоти. Десь тут і наш Василь узявся. Скипіла перша бесіда за невідмінною чарчиною. Мама вже пече млинці, бо це ж Масляна. Думають,— кого б це ще... Тупчія? Той дуже богомільний, про Антихриста й Апокаліпсис зараз почне... І ще дуже рання година... А ось катай-но, Василю, до Гамося, скажи так і так... Вбігає Василь до хати Дяченків, розбурханий, розхвильований!

— Де дядько Гамось? — питає.

— Ще спить! — відказує жінка.

А Василь волає на всю хату:

— Ой, біда! Кузьма ногу зламав, поїхав був до млина! Таке нещастя! Нема кому з воза зняти!

Гамось тільки вдавав, що спить, а як почув таке, то зірвався і мало не в підштанцях вискочив та погнався до нашої хати. Влітає — тут пир, гульня, регіт!

От тоді вже наслу́хаюся я, що говорять між собою дорослі люди. Вони думають — дитина нічого не розуміє,— а я все досконало розумію. Цікаве дуже довідалася я про Христю-дівку, що стала Христофором-чоловіком. Була до 20-х років дівка, дуже сильна, все в хуру їздила і п'ятипудові мішки, як дужий чоловік, носила. А після двадцятьох років убралася в чоловіче, стала Христофором і ще й оженилася та має двоє дітей. А тоді, сидячи за столом, масляничні філософи починають міркувати, де ж то діти беруться. «Від духа святого?» — здогадується один, а другий, це, мабуть, мій батько, каже прозаїчно: «Вітром надуло». Тут уже недалеко й дискусія про те, чи є Бог. Один чи три? Який? Такий, як на образах малюють? — Тут уже я тонкости дискусії не вловлювала, але коли Тупчій (якщо він тут) починає казати про різні знамення в небі і пророцтва з Святого Писанія, про пришестя Антихриста і Страшний Суд, то дехто (так наче мій батько) скептично посміхається... Потім виникає питання про нечисту силу, і на доказ її існування один розповідає, як на ньому замолоду їхала нечиста сила, отам біля розваленої коршми, коли повертати на Литвинівку. Одної темної ночі відьма скочила на спину, й мусів нести ту нечисту силу, аж поки сама не зіскочила... «Та то був я!» — аж тепер признається мій батько... І починається серія спогадів про молодечі літа-витівки.

І про Жашків-Рачків, і про Городища з сорока церквами, і про Дрижиполе,— всього наслухалася я в тих бесідах та й обертала-переварювала все це в своїому слабенькому умі. Думати — *а як то колись тут було?* — стало одною з улюблених моїх ігор.

14

Через рік із заїзда ми перебралися в іншу хату. Це був гарний мурований дім на межі із селом. Задня частина виходила вже на селянські городи. Половину дому займав адвокат Галант, власник цього дому, а другу половину — ми. На фасаді був «Рейнсковой погреб», а позаду наше житло. Там вперше і востаннє завелась у нас дівчина, звалась Хросиною, була з Кривчунки. Вона була згоджена на один рік за 40 карбованців і доклад (це значить одежу). Мала довге русе волосся, яке заплітала туго в дві коси і викладала на голові вінком. Спала на печі. До неї й після неї вже ніколи ніякої дівчини в нас не було.

Оце в цьому часі відвіз батько одинадцятилітню Ганю до гімназії у Звенигородку. Чому до Звенигородки за 80 верстов, а не до Гуманя за 50 чи не до Таращі, повітового міста? Бо там училась писарева Надя, бувають і такі причини. Взагалі, з Жашкова ніхто, крім писаревої Наді, у гімназіях не вчився, це була неймовірна новина. Мама була проти, але батько хотів своїх дітей учити.

З цього часу я пригадую два випадки. Один — віщий. Якогось літнього ранку заходжу до тієї кімнати, де ніхто не спав, і бачу: стоїть на

підлозі прихилена до стіни ота фотографія, зроблена колись у Києві, як їздили до о. Хведора в гості у Обухів. О. Хведір на цій світлині в центрі, такий, як я його бачила кілька разів. Дуже гарне обличчя, подібне одночасно і до діда, і до баби Кирії, і до Палазі. Весела відкрита усмішка, така як у Василя, тільки ушляхетнена світлою добротою, що так і просвічувала з нього. Якась авреоля сяяла навколо цього лиця. Але найбільше запам'яталась ота розкішна золота борода. Оце золото і Ганіна білявість — чи не живий це зв'язок через покоління із стародавніми скитськими родами?

Та й от бачу,— ця світлина, в рамочці і засклена, стоїть під стіною, так наче її хто обережно там поставив. Шкло не розбилося, цвяшок на стіні нерушений. Всіх питаю,— хто це зробив? — ніхто не заходив до тієї кімнати. Якщо сама впала, то як це, що не розбилася, не перевернулася? Є повір'я: це знак, що хтось із цих на світлині помре. І справді: до року помер несподівано о. Хведір.

По його смерті Килина повернулась до батька Таращука на хутір, а згодом оселилась у Жашкові в селянській хаті за заїздами, де була свиняча торговиця. Але ми не дуже родичалися. Навіть я з Ванею, який мав таке саме прізвище і був приблизно мого віку.

* * *

Для мене ця хата пам'ятна ще тим, що я там випустила на землю сорок відер вина. Було мені тоді вісім років. Послали мене в підвал, де стояли бочки з вином, наточити пляшку рожевого вина. Я наточила, але не закрутила кранта. Словом, усе вино було на землі, а бочка порожня. Я страшенно перелякалася, знаючи, як то наш тато карає за таку дрібницю, як просипаний ненароком цукор, як ставить на коліна, каже тримати качалку піднятими догори руками, як крутить вуха... Що ж це тепер буде? Але що за дивна вдача була в мого батька! За дрібне кричить, гдирає, штурхає, б'є, а тепер... Не почула я ні слова. Наче нічого не сталося. Навіть і не згадувалося потім. Видко, був у мене дуже переляканий вигляд.

І таке було ще не раз (уже в іншій хаті). Якось я наставила самовар, забувши налляти води, і він розлютувався. Пропав самовар! Мама бідкалася, а тато ані не підняв голосу. Другим разом топила я грубу соломою і наробила пожежі. Напхала повно віхтів, а сама з насолодою читала книжку. Солома вибухла, вогонь перекинувся на ту, що лежала біля груби, повна кухня вогню... (Добре, що я здогадалася кинути на вогонь стару одежину, що висіла над скринькою...) І нічого! Ні, докору, ні піднесеного навіть голосу. Це — наш батько! Той, що ніколи не скаже тихо і з ласкою в голосі, а все тільки грубим криком, наказово, той, що за шкоду на копійку так гарикає...

15

Щось недовго прожили ми в Галантовій хаті. Хоч завжди трясла лихоманка безгрошів'я,— особливо багато було нарад, де взяти грошей, як треба було за Ганю платити сто карбованців у гімназію та тридцять щомісячно за мешкання й харчування,— але як воно вийшло, що ми перебралися у власну хату? Чи батько таки виправив у діда на цю купівлю, чи платилися комусь проценти за позичку? Якось це пройшло поза мною. Я більше була цікава, де це і як це будемо ми жити.

Садиба, що стала власністю тата, стояла в самому центрі містечка. Це була жашківська пошта, отой великий мурований дім, збудований літерою *Г*, з досить великим подвір'ям. В домі жив начальник пошти, Карпо Шепель, і була поштова контора з виходом на волову торговицю, себто на вулицю, паралельну головній. Частина будинку була стайня для поштових коней. Дім був обгороджений високим парканом, а за парканом всередині височіли акації з білим непритворенно пахучим цвітом, розрослися кущі безу, заглядаючи у вікна дому. Ганок житлової частини дому був обвитий диким виноградом, виходив у садок з плеканими клюмбами, сосною і розстеленим барвінком. Росла й вишня, а біля других вікон — яблуня й слива. Один кінець садочка з клюмбами був обмежений стіною з мурованої червоної цегли, це була задня стіна крамниці споживчої кооперації. Це також належало до садиби і стало власністю батька.

Шепелі знали, як треба жити. Хоч би й серед містечка без деревини, а виплекали такий чудовий зелений затишок. І я раділа, що оце буду жити в такому гарному домі, з ганком, що виходить у садок, з перським пахучим безом, що заглядає у вікна. А це велике подвір'я можна буде зробити садом, як у Тупчіїв, та вкриється воно зеленим шпоришем, гарно буде...

Еге, не так думав наш тато! Там, де я мріяла бачити сад, він почав будувати ще один будинок, поруч із споживчою кооперацією, залишивши тільки вузький провулочок, щоб можна було возом заїхати у маленьке й тісне тепер подвір'я. Цей будинок був уже лицем до головної вулиці, майже напроти аптеки Двойріна і Тупчієвої садиби.

Ця вулиця чи, вірніше, дорога тяглася аж із Скибина, через усі довжелезні Городища, спадала вниз там, де кінчалися Городища, а починався Жашків. Перемахнувши через греблю, дорога знов пнулася вгору, попри церкву з одного боку, а двоклясову школу з другого, через містечко, повз скупчення крамниць і хат жидів-ремісників, повз бляхарів, кравців, бондарів, шевців, повз заїзд нашого сусіда Аби, нашу хату, заїзд Йойни, заїзд Співака, дім Грінберґа, де такі чудові монпасьє продавалися,— а далі завертала ліворуч коло аптеки Пуклевича, садиби Кузьмінських, повз волость і далі — на Бузівку через Трояни, десь на гуманську дорогу... А що такого невилазного болота, як у Жашкові, трудно було на всій Україні знайти, то цю дорогу почали поліпшувати. З Городищ до Жашкова йшла

соша (так ми називали шосе) і, не доходячи до нашої хати, уривалась. Восени й весною зараз після нашої хати якраз перед заїздом Йойни була постійна баюра, в ній коні грузли по черево, вона ніколи майже не висихала. В найбільшу сушу — і то там було трохи болотечка, яке, нарешті, ставало порозлуплюваними тонкими пластинами. Ми вміли ходити цим клясичним жашківським болотом у чоботях, а як трохи протряхало, то вишукуючи вже протоптані ступаки. Нарешті, з'являлися стежки, що гойдалися під ногами, мов пружини, мов гумові. Дуже приємно ходити такими пружинистими стежками серед болотяного моря.

Скоро-но хата була збудована, ми й перебралися. Та не в ту вимріяну, з бузком, що заглядає в вікна, не з ганочком, що обвитий диким виноградом, а в нову. Наш батько не мав у душі ніякого естетичного почуття, щоб оточити себе красою. От як Шепелі: вибралися на край містечка навпроти волости, й відразу їх хата стала потопати в зелені.

Ми ніколи не жили в тому панському домі. Або його хтось наймав, або стояв порожній. Я так хотіла в ньому жити, але батькові ні моє уявлення про красу побуту, ні шепелівське було не в голові.

Нова хата була, на мою думку, збудована без смаку. Замість вигідного й просторого помешкання з окремими кімнатами, двома входами (один парадний з ганку, а другий до кухні), у нас було так: сінці. Одні двері до комірчини, а другі до кухні. Кухня, з вікном на подвір'ячко, гай-гай, без зеленого шпоришу. З кухні двері до більшої кімнати, там обідали і там ми уночі стелилися — я на тапчані, а ще хтось із дітей на канапці. Двоє вікон з великої кімнати виходили на стіну Абового заїзду. З цієї кімнати — двері до малесенької спальні, там стояло два ліжка і скриня, а вікно виходило в стіну кооперативу. З цих двох кімнат були двері до двох передніх кімнат. Одна була крамницею, а друга звалась Ганіна кімната. Коли літом Ганя верталась із Звенигородки, то кімната була її, а зимою тут просто не топилося.

З «рейнсковими погребами» раз назавжди було покінчено. Батько зайнявся улюбленим, книжками. Мабуть, це була його мрія, бо відразу навіз із Києва багато книжок. О, тепер уже є що читати! А що в Жашкові була це небувала річ, перша і єдина на всю околицю книгарня, то батько назвав її скромненько: «Писчебумажный магазин». Там продавалися шкільні підручники, зошити, пера й олівці, календарі, листівки і книжки, книжки, книжки... Їх, здається, мало хто купував, але всі українські видання, що виходили в Києві, були. Крім того, в комоді у спальні були книжки, якими батько особливо дорожив, а на етажерці в їдальні всякі інші. Це все те, що батько назбирав у давніші часи

А щоб ублаготворити й вульгарну частину своєї вдачі, то в одному куточку прилаштував він ще й гастрономію. Там була краківська ковбаса із Ставищ, червоні головки голляндського сиру та шоколяда «Жорж Борман». Солодощі на найвищій полиці, щоб я не дістала. Але я граціозно добиралася до найвищої полиці і ласувала забороненою шоколядою. Я тоді була велика ласунка або, як мене називала мама, Хватоха.

Після того як пошта вибралася, батько переробив контору на мешкання. Наймав. Стайня для поштових коней стала клунею, куди завозився в снопах хліб, тут же й молотілку ставили на день під яблунею. Тут же й хлівець прилаштували для поросяти... За вікнами нашої хати батько пробував обзеленити, понасаджував бузку й американську тополю. Але якось воно в нас не росло, хиріло, припадало порохами із шляху. Без не прийнявся, акації помиршавіли, садочок із клюмбами все більше занепадав і став зовсім нецікавий. Одна тільки вишня біля криниці щороку пишно цвіла та яблуня зароджувала яблука. Так ми були між містечком і селом. Від села вже відрізані, а в містечковому побуті намагалися ще щось сільське затримати.

А мені все це було тісне, все нецікаве, я хотіла ширших обріїв.

16

Так само, як не гармонізували два хутори, не гармонізували і вдачі мого батька та матері. З самого малку чула я, що батько витикав мамі її бідність. «Що ти мені принесла?» — була незмінна формула у його докорах. Мама була винна, що неписьменна, що не вміє збрехати, де треба, нехитра, недоскоцька, недопитацька, як от інші жінки. Невторопна на відповіді. Мама була «необтесана», «не так махала рукою, коли йшла, якось по-мужицькому». Бо ж батько «пнувся в пани» і заводив такі «панські» знайомства, як монопольниця Олімпіяда Платонівна, як писар. Казали в нас «писар», «писарка», а прізвища ніколи не вживали,— здається, Петренко, чи що? У хаті в «писара» говорилось «по-русскі», а цього вже моя мама ніяк не вміла. Вона безкомпромісово трималась своєї чистої хутірсько-ставищанської мови, і язик її рішучо не повертався на каліченння слів, аби було «по-панському». Не було в ній жадної штучності та світської люб'язности, в простоті своїй доходила до зовнішньої суворости. Словом, не підходила до «світського» життя.

А батько, навпаки, дуже любив товариство. Якщо воно вищого щабля, то з відтінком підлещування, що було видко, аж світилося, і що я дуже не любила. У рівному собі товаристві (хуторяни, тітки) був веселий, жартівливий, широкої натури щодо напоїв на столі, сипав приказками, зараз пускав у дію музику — чи то грамофона, чи гармонію, чи скрипку, чи й свою улюблену сопілку. А сопілкою володів майстерно. Гомін товариства, гульня — його стихія.

Але це не значило, що й поза гістьми був такий самий. Вдома з нами був неласкавий, часто кричав на всіх за кожну дрібничку (гдирав — ми називали), грубо наказував, особливо тоді, як і сам мусів щось господарче робити. Не любив «мужицької» роботи, та й усе. Хоч двоюрідний брат, Гевійон Гуменюк, і обробляв землю з половини, а приво-

зив готовий урожай, але треба ж було його довести до пуття. Тоді батько ставав дуже сердитий, ганяв нас усіх, навіть роздавав стусани. Зовсім не та людина, що в компанії!

Причина? Та ж усім відомо, чому в батька така відраза була до всякої важкої сільської роботи. Ще замолоду кінь так ударив ногу і так ушкодив кість, що боляк на нозі ніколи не гоївся. Тільки я, невторопа, того не тямила.

Мама ж навпаки. Не любила вона ні торгівлі, ні хатньої роботи, не мала й товаришок, щоб обсудити кого та попліткувати. Мовчазна була. Зате в городі поратися біля зела — то її свято. Але ж були й такі роботи, що самій їй не впоратися. Чи забрати картоплю з городу, чи спустити буряки в льох, чи на город вивезти гній... То тоді батька нема, він якомога ухилявся, не хотів, не любив. Ніколи нічого не поможе!

І в такому ще пункті не розуміли вони одне одного: батькова пасія була книжки. Сам читав і в добрі хвилини читав мамі, щоб і вона приєдналась до насолоди від книжки. А при тому плакав, от хоч би й від «Миколи Джері» Нечуя-Левицького. А мама в ті сльози не вірила, не вірила й у те, що читалося, бо хіба ж то правда? От, побрехенька! Як бачила сльози на очах у нього, то пригадувала, як то цей її чоловічок в перші роки одруження, як спали в клуні на соломі, штурхав її ногою,— це так будив удосвіта до роботи в полі. І як же може ця людина тямити щось у душевній тонкості, коли вона така брутальна й груба в щоденному своєму побуті, у реальному житті?

Я, звичайно, була на маминому боці. Я також не любила всього гуменюківського, їх грубости, їх бездарности в улаштуванні свого побуту, знехтування естетикою, що її звідусюди приносила місцева природа, і навіть того підхлібного виразу в лиці у батька, як говорив з «панами». Крім того, була я в опозиції до батька тому, що дуже не любила його криків. Як загадає що робити, то конче сердито, з наказом, примусово, а я від того наказу переставала хотіти те робити. «Я тобі що казав? Ви тільки їсте, а роботи з вас нема». Мама ж ніколи не примушувала, не нагукувала, казала по-дружньому, спокійно, а коли я чомусь огиналася, то просила: «Піди, піди! Принеси мені з льоху головку капусти й кілька борачків...» І була охота зробити. Як скаже мама — робилося залюбки, але як батько,— ну, ніяк не хотілося.

— Не хочу! — відказувала я.

— А ти роби через нехочу! — чула я сердиту пораду.— Позвикали своїм пихом!

Я була на маминому боці ще й тому, що вона була бідна, «нічого не принесла», а тому зневажена в пихатому гуменюківському роді «багачів», якого найближчим мені представником був мій батько. Як і мама, я всю вину клала на батька за те, що живемо у містечку, а не серед зелені хутора чи «на городі». Ще не усвідомлювала тоді, але вже відчувала погорду від суспільства до батькового зайняття — торгівлі,— це вважалося низьким, нешляхетним. Не була в маминому нехитрому, але незалежно-

му, на вигляд суворому дусі ота підлесна, принижена постава батька до «панів»,— в дійсності полупанків і підпанків. І не в мойому дусі також.

Крім того, я і вдачею була схожа на маму: невторопна, не вміла збрехати, швидко подумати, мовчазна, тиха і боязка. Якось зустріли батьки на вулиці вчительку і питають:

— А як там наша дівчина?

— Очень скромная,— відказала вчителька.

Так і було: плоха, боязка до людей, нічим не відзначалась, зовсім не в дусі Гуменюків.

Але в дійсності батько був мій союзник. Він краще розумів мене, ніж мама, і був ближчий в одному пункті. Після того, як я навчилась читати (у 5 років), набридання всім, щоб розказували казки, перетворилось у психозу читання. Букваря я вже всього перечитала, ще інші діти сиділи на перших двох сторінках. «Закон Божій» з біблійними оповіданнями, поданими для дитячого сприймання. В школі була сяка-така бібліотечка, там я брала все, що було. У татових книжках я поралась, як тільки мені дозволяв тодішній мій розвиток. Жадібно читала я тому, що в книжках був світ, відмінний від мого оточення. Жашківського містечкового оточення я не любила, відверталася, хотіла замінити чимось, усунути з свідомості. Це оточення було мені глибоко нецікаве, порожнє, не давало поживи духові, думці і почуванням. Все те саме: ті самі хати, ті самі площі та торговиці, ті самі люди, ті самі їх розмови. Хотілося чогось іншого, і книжки розкривали інший світ, я жила в тому іншому світі реальніше, ніж у фізичному. Бо містечко було рішучо замале, затісне, душне, нудне. Літом насичене порохом повітря, восени й весною — болото коням по груди...

І це моє читання, всі оці книжки в хаті мамі були непотрібні, забавка. Непотрібно було й Ганю посилати до гімназії, краще б удома допомагала та привчалася до чогось. Отож, коли мама ганяла мене за читання («Тільки книжечки їй у голові!»), то батько — ніколи! Ще й виписав якийсь дитячий журнальчик. Але я воліла книжки «для дорослих» (до відома дитячих письменників!). Я так ушнипилась у книжки, що з ними їла, з ними спала, з ними й всяку хатню роботу робила...

Як жили ми в Таланта, мені було років вісім. Бачу сценку: я читаю Пушкіна, ілюстровану книжку великого формату, із шкільної бібліотеки. А мама питає:

— І що ти там розумієш?

— Все розумію,— здивовано відказала я. Справді, що ж там не розуміти в казці про рибака і рибку?

Пізніше мамі вже осточортіло моє читання. Вона просто ховала від мене книжки, а то казала, що попалить.

— Знов книжечка? Лягай спати! Не випалюй карасіну! Доки я буду до тебе гарикати?.. Ти б хоч наїлась по-людському, а то встромить носа в книжку і несе ложку до вуха...

Ну, й так далі, без кінця. Але це не допомагало, магнет книжки був дужчий за всі оті гарикання.

Читання батькове викликало її іронічну зауважу: «О, вже приплакує!» І справді: батько читав і плакав. Тут же, повернувшись у дійсність, знову ставав сердитим, крикливим...

Дійсно, мама була суцільна, а батько складений із «двох глин». Із матеріялу на глибоку інтелігентність, тонку емоційність — та з вульгарної нерозбірливости. Вже з раннього дитинства я глибоко страждала, що батько — крамар («Рейнсковой погреб» — теж назва!), а батькові це «ані за вухом не свербіло»...

Насправді він не був суворий до нас, дітей, як виглядало. Він тільки не виявляв назовні свою чутливість і м'якість, бо вважалося, що з дітьми треба бути грізно-крутим. Накрутити за вухо ні за що, поставити на коліна, ще й приобіцяти, що поставить на горосі, накричати — ось як треба дітей виховувати! Треба, щоб сипалися такі слова, як легейда, лаверента, лахудра, бамбула, убоїще, бовдур, хоч ти їй на голові кілка теши, чортула... Мама ніколи не карала, найвищий ступінь її ганьби й осуду були слова: «Ото, дурноверха!» (У словнику Грінченка цього слова нема). Або: «Ой ти, незціпа! Незугарна навіть хату замести...»

То при батькові ми були зв'язані, не сміли й пікнути, а зате при мамі «чворили усякі видумаси» (як сказав би Тимко Кравченко. І цих слів у словнику Грінченка нема). При мамі весело, безпричинний сміх, аж мама: «Ой, гляди, щоб не плакала!» Особливо небезпечно веселитися в п'ятницю, до неділі будеш плакати конче. Тоді мама казала: «Якби кізка не скакала, вона б ніжки не зламала». І коли батька нема в хаті — наче легше, але коли мама піде на цілий день, то в хаті така пустка, порожньо, незатишно...

І от цей крутий, сердитий батько дуже любив нас гарно одягати. Щороку на Різдво й Великдень новеньке. Черевички, платтячка. А росло нас троє дівчат і ще маленький Коля. В батька було почуття естетизму також, тільки не в бік природи та етнографії, а в бік «панськости». Етнографічного цурався, відпекувався, бо воно ж «мужицьке». Ще дивно, що ні на йоту незачеплені «панською модою» Тодоська й Мокрина не підпадали під батькову нехіть,— але то були рідні сестри, там була любов. А щоб уже було зовсім «по-панському», то завелась у нас новина: треба вже було казати не «тато», а «папа», так, як у Тупчіїв. Дуже скоро ми почали казати ні «папа», ні «тато», а «батько», бо нікому з нас не було до смаку це «папа».

17

Троє дівчат у хаті — це чомусь нікому не подобалось. Батько винуватив маму. Дід завжди чмихав: «Тут дівчат, як на шаг маку!» Що з тих дівчат? Це якби хлопці! Та й сама я жаліла, чому я не хлопець, бо хлопцеві скрізь є дорога... Дід і всі кажуть, що дівчат учити не треба. Так, наче я винна, що я — дівчина! Це почуття дівчачої неповноцінности вже

з самого раннього дитинства в'їлося в душу, і воно було динамітом, що вирвало мене потім із Жашкова. Як я дівчина, то це значить щось гірше? Ні, буду всіма силами доводити, що ні!

Завзяття це було цілком абстрактне, бо я знала, що я дуже плоха́, в протилежність до обіясниці Гані. Я боялась людей, була мовчазна, нешвидка на відповіді, невторопна. Посилає кудись батько. Я не знаю де, я не знаю як! «На кінці язика!» — гукає батько. А в мене якраз язик прилип до піднебіння і не повертається до відзігорної розмови. Словом, людей соромилась і їх боялася. (Так і тепер).

У школі я теж не була блискуча, йшла на «тройках», бо не здобувалась на швидкі відповіді, думала помалу, а через острах-розгубленість забувала й те, що знала. Воно приходило не тоді, як треба, а свавільно само, коли хоче.

Бачила я це, порівнюючи себе, наприклад, із Хайкою Двойрін, сусідською дівчиною моїх років, що разом зо мною ходила до школи. Яка вона була метка, як усе хапала на лету! Жадної хвилини вона не була в спокої, все в неї миготіло рухами: то руки, то ноги, то в лиці якісь мінки, то оберталася дзигою. Наче напакована електрикою. Хоч я була протилежної вдачі, повільнодумаюча, не любила аритметики, а вона бистра в ній,— ми якось дружили. Мені цікаво було дивитися, як вона миготить нестабільною позою.

Друга ніби товаришка була Галя Тупчій, одних років зо мною. Тупчії, взагалі, були цікава сім'я, починаючи з самого Олександра Тупчія. Вже хоч би отой їхній розкішний сад, що закривав з усіх боків їх обдрашпану хату, яка тому видавалась таємничим палацом. Як можна було уявити в цьому благочестивому патріярхові з біблійною сивою бородою гуляку й бенкетаря, що з багатого спадкоємця став оцим жашківським павпером і не здавав позицій? Дітей там було от саме «на шаг маку». Тосік, Галя, Вєра, Ніна, Володя, Костік... Цікаво було дивитися, як у неділю ця сімейка шествує через головну вулицю до церкви: попереду патріярх, трохи позаду, але все-таки поруч, слоновоподібна Тупчійка у стародавній великопанській моді, а позаду увесь рій. Тільки Тосіка там не було, бо він у 15 років утік, не витримавши хатньої деспотії. Все це в нашій хаті було відоме, бо хоч садиба Тупчіїв була обгороджена високим парканом, хоч у той сад можна було попасти з великим трудом, хіба в якій пильній справі, хоч Тупчійка ніколи не виявляла сусідсько-товариських нахилів,— ми знали, що там панує деспотична монархія, домостройний режим. Хатній закон там був такий, що вся родина запихалася бараболею в лушпинні, а папа мали на сніданок яєшню, сардинки, помаранчі, кав'яр і інші делікатеси. Спали папа довго, а що той їх дім (колись коршма) складався з одної величезної кімнати, переділеної завісами-фіранками, то все ходило в хаті навшпиньки: папа сплять. Тупчійка казала своїому чоловікові «ви», а позаочі — «вони». І чого вона так величала його, так невільничала, коли вона сама була «двойранка»? «Наша мама — двойранка»,— задавалася Вєра, приходячи в наше подвір'я брати з криниці воду. Отож і всі імена в цій

хаті були «двойранські». Цікаво тільки, хто виробляв ковбасу. Бо Тупчії мали домашнє виробництво ковбаси і з того існували.

Їх доморобна ковбасня не вельми годувала купу дітей і сибарита папу. Хата була ветха деньми, стара, гоголівська, але з законом батьківської деспотії. Зрозуміло, чому Тосік не витримав хатнього закону і, забравши останні сто карбованців, утік з дому. Ніколи більше не показувався, бо Тупчій його прокляв.

Хоч яка кольориста історія, але Галя не була цікава товаришка, не було на чому будуватися дружбі, вона скоро випарилася, майже не почавшись.

І в школі не було мені товаришок. У другій і третій групі сиділа за одною партою зо мною Дуня Андрущенко з Литвинівки, дочка татового товариша молодости Гервася Андрущенка. Був ще в школі й Данько Андрущенко, «мій жених», як казали між собою батьки. Але чомусь нічого, що зав'язало б дружбу, не трапилося — і я цих Андрущенків дуже скоро втратила з овиду. Більша приязнь була в мене з Мотрею Другою, що жила через кладку на Другій Дачі за садом Пуклевича. Чомусь у одній хаті двох дівчат назвали Мотрею і для відрізнення додавали: Перша, Друга. З цими дівчатами та іншими школярками ходила я до Натанівки рвати білий ряст. Ще сніг не цілком зійшов, як школярки вже приносили з Натанівки букетики білого рясту. То й я ходила. А потім ми ще рвали там дуже «пахнючі» фіялки, якщо висловлюватися по-жашківському...

Коли на літо приїжджала із Звенигородки Ганя, то коло поширювалося, та не дуже-то було куди йому поширюватися. Писарева Надя і Ніна Кузьмінська були надто великі аристократки, щоб із нами водитися. Зате з'явилися Зіна і Ліда Суханові, внучки монопольниці, Олімпіяди Платонівни. Всі ми називали її «бабушкою», бо так звали Зіна й Ліда. «Бабушка» прибула з Таращі, а мама цих дівчат, артистка, жила в Іркутську. Дівчата приїжджали літом до «бабушки». То Ганя дружила з Зіною, а я з Лідою, що мала полуду на одному оці. До нас двох приставала часом і Таня Довгановська, що хворіла ревматизмом і її лікували кропивою. Подвір'я у «бабушки» було вкрите оксамитовим зеленим шпоришем і бавитися там було чудово. (Скрізь, бачте, гарно, але не вдома. Але чому в нашому подвір'ї не росла така зелена оксамить?)

Такі ігри ми провадили не лише в подвір'ї, бо ось у пам'ятку така сценка. На вигоні біля коловорота (себто виїзду з містечка в напрямку до Литвинівки) було нас щось із чотири дівчини та з нами чомусь Володя Шепель. Досить дивна комбінація. Володя, років 12—13, найменший у Шепелів, був товариш Абраші Кузьмінського, а чого він між нами опинився? Мабуть, по лінії «бабушки», Зіни й Ліди... Стара ж Шепелиха також колись «тримала монопольку». У Шепелів у хаті говорилося «па-русскі», вони вважалися жашківськими панами, жили відрубно у своєму оточеному садом домі проти волости. Я маю ще багато чого сказати про Шепелів, а тепер тільки наведу оцю сценку.

Гра «Горю, горю, пень» полягала в тому, що одне наперед викликає по імені і тоді викликане тікає, а його треба зловити. І от цей Володя всіх викликає (Зіна, Ліда, Таня...), а я стою та й стою. Нарешті дівчата вже підказують:

— Явдоня! Явдоня! — гукають.

Володя з виразом ввічливої зневаги процідив:

— Явдоня, что лі?

Чи то настільки плебейське було це ім'я, чи настільки низько стояла я на соціяльній драбині Жашкова, чи я така вже була невиразна й незначна, що навіть ім'я моє важко було пропхнути через губу? А головне ж, Володя прекрасно знав мене й як я звуся! З гри я не вийшла, але образа залишилась на все життя. Еге, якби-то я знала тоді, що вся ця «русская аристократія», Шепелі,— з таких самих репаних мужиків, як і «Явдоня, что лі»! Вже в Нью-Йорку в «Спогадах» Кошиця, т. І прочитала я, що в нього самого була двоюрідна сестра Явдоха. Кошиць на сторінках 127, 128, 135 пише, що Карпо Шепель був у Жашкові начальником пошти, а його брат Вакула — звичайний селянин, в нього були дочки Ярина і Явдоха. Кілька разів згадує Кошиць цих Шепелів, один із них був постійний церковний староста, і ніякого «что лі» там не було...

18

Якщо вже говорити про дружбу з кимось у ті роки, то найбільш дружила я з мамою. Моя дружба з мамою, поки я була менша, полягала в тому, що я ходила слідом за нею і все про щось розпитувала. Батька — ні! (Щось на українських прикладах не підходить теорія Фрейда: «Син любить маму, а хоче вбити батька». А ми, дівчата, що маємо в тій теорії робити?) Мама відповідала, скільки знала, а коли вже не знала, то казала: «Відчепись!» То є такі дитячі запитальники: «А де Бог живе? А з чого сонце? А скільки на небі зірок?»

Зовсім непомітно й природно передавала мама народну мудрість і світосприймання, кодекс щоденної поведінки, але так, що викликало цікавість знати більше. Ось сценка. Ми сидимо в садку край нашого городу, полуднуємо холодною картоплею, цибулею, огірками, ще чимось. Це ми прийшли підгортати картоплю. Садок запущений, заріс бур'янами, сливи угорки без догляду,— тільки бузина пишно розрослася. Мама перестерігає, щоб близько до кущів бузини не підходити і під ними не сідати.«А чого?» — «Бо там у бузині сидить дідько».— «Що за дідько? І на горищі ж сидить дідько, то чи це той самий?» Мама добре пояснити не вміє: «Так старі люди кажуть». За цими словами є якийсь інший світ, так само, як і ті мавки, що бігають по полі, коли квітують хліба, та ловлять дітей і їх лоскочуть... А зате ось отой боцюн, що стоїть на одній нозі на клуні дядька Ларійона, то дружня сила. Боцюн, він же бузько,— ка-

же мама,— він же бусол, він же й лелека, і він же й чорногуз (ой, як багато назв!). Боцюна не можна вбивати, ані якось образити, бо він — береже садибу. Як боцюн покине обійстя, то буде якесь нещастя, хата згорить, чи що... Зате шуліка — то вже шкідлива птиця.

— А що то за свято «шуліку ганяти»? — допитуюсь я, але мама сама добре не знає, чула тільки про нього, а що й до чого — не може сказати.

Зате добре знала, що хліб от — святий. Буханець хліба був просто якась персоніфікована жива істота: борони Боже класти його «догори ногами». Не можна викидати в сміття, а як цвілий, треба спалити. Свята й вода, в неї плювати не можна. Свята й земля. Святий і вогонь. Чи це релігія, чи філософія — святість природи — мама не знала, а що успадкувала, те й нам передала. На собі нічого не можна пришивати, бо пришиєш розум. Не можна на столі класти шапки або подушки, бо буде покійник у хаті. Не можна в понеділок брати чистої сорочки, бо буде невдача. Вбереш навиворіт — невдача! Понеділок, взагалі, такий день, що краще не починати нічого. Не можна нігтів і вичесаного волосся викидати, а треба їх спалити. Як, вирушаючи з хати, щось забудеш — буде невдача... Не можна замітати хату тією мітелкою, що нею замітається припік, бо й вона свята, ходить біля вогню...

Всі ці повір'я і прикмети точно визначали, яка має бути поведінка, вже змалку прищеплювалися неписані основи етики й моралі. Ну, і хіба не цікавий стає цей світ, коли говорити з мамою?

Мама часто розказувала, як вона сама була мала та як вона любила ходити до школи. Та то було лише один рік. Потім сім'я переїхала із Ставищ на хутір, і на тому її школа скінчилася. Дівчатам не треба грамоти! А ось яка була вона тоді завбільшки: учитель завдавав її на плечі і так носив на поясі, наче іграшку... І в хаті була вона найменша, то купалась у загальній любові. Не може наговоритися мама, як то весело й запашно жилось їй удома, загальній улюблениці.

А як прийшла до тих Гуменюків, то наче в інший світ. Не звикла вона, що все на замку, все ховається, навколо всього в'ється підозра, щоб хто чого не вкрав. У Кравченків ніколи нічого не замикалося. І в Кравченків не було брехні, а тут кожне бреше, аж давиться. Ненавидять одне одного, а всі ласкавенькі. Мачуха Кирія така солоденька, а другого ж дня запрягла її в роботу, як наймичку, від світання до смеркання. І тато ваш не заступився, а ще й сам підганяв та підштурхував... (Ну, це я можу уявити, так і до нас!) Та все чваняться, що багачі, очі випікають, що бідна, не принесла приданого. Мама не таїла своєї нещасливости, а так чи інакше її виявляла, прямим чи посереднім способом.

Щось терпке і гірке було в її розповідях про заміжжя, ще багато недоговореного. А *що* вона дуже любила розповідати, то це про нашого тата, який він був недоладний шістнадцятилітнім хлопцем. Не раз із особливим смаком пригадувала насміх нашого діда Пилипа Кравченка: «А те гуменюкове дурило сьогодні в церкві й собі полізло апостола читати, та-

кий шмаркач, та й гуде, як із кадовба... До такої поважної справи — й воно! Куди кінь з копитом, туди й рак з клешнею...»

Так я довідалась, що наш тато любив ходити до церкви, співав у хорі і навіть «поліз апостола читати»... За моєї пам'яті щось не було такого, щоб наш батько так дуже ревно збирався до церкви. Це не те, що богомільний Тупчій.

— То чого ж ви за те «гуменюкове дурило» пішли? — питала я.

— А я знаю? Так склалося. Приданого за мною не було і ніякого замужу мені не хотілося. Та що було робити? Це якби тепер, то навчилась би чогось, а тоді ніхто дівчат не вчив.

В очах у мами, скільки я пам'ятаю, стояв великий сум. Можна було думати, що вона зовсім не була жінкою поміж 30 і 35 роками, що народила шестеро дітей,— а дівчиною, яка сумує за великим коханням чи мріє про якусь нетутешню долю. Усмішка її не завжди готова була з'явитися «на замовлення», тому лице її не мало зморщок, було витримане ні в суворих, ні в строгих, а в задумливих виразах. Коси мала дуже довгі, чорні, чоло широке і була вона, на мою думку, гарна, бо я хотіла б бути на неї подібна (а подібна на тітку Тодоську). Нічого штучного в ній не було. Не втягалася ніколи в пересуди, бо й товаришок не мала. За всі роки сусідства з Тупчіями я не пам'ятаю ані одних одвідин чи гостювання. З «бабушкою», правда, обмінювалися гостюванням, але то батько приятелював з Олімпіядою Платонівною, мама ж виконувала як обов'язок.

Коли я навчилася читати, то вже мама розпитувала або я сама, вражена вивченим у школі, починала їй розказувати, а вона, як школярка, слухала. Цікава була до знань. От тільки, коли про зміст якого оповідання розказуєш, вона питає: «Хіба ж то правда?» Книжки повинні розповідати про дійсне, а інакшого не визнавала вона. Була гостро вразлива до фальшу й штучности.

А одночасно мама мала велике почуття гумору, кравченківське. Не таке, як гуменюківське. Тонше. Часто повторювала примовку: «От чортів степ, нема де й повернутися!» Всі ми знали цю баєчку про чумаків, що стали в степу на нічліг і розложилися зварити вечерю. Чумак моцюється — то з одного, то з другого боку заходить біля триніжки, нарешті таки перевернув казанка з недовареною пшоняною кашею і спересердя вигукнув: «От чортів степ, нема де й повернутися!».

Вона частенько по-своєму насміхалася з нашого батька, а що не мала товаришок, то з нами, найшвидше зо мною. Гані ж не було вдома, а Льона була ще мала.

Дуже мамі сподобалося, як одного разу прийшов покупець у нашу «лавку» і хотів купити краківської ковбаси. Ковбаси не було, і покупець здивувався: «Як це так, щоб у книгарні та не було ковбаси?» Мама була захоплена! В цім питанні вона вбачала кпини невідомого дотепника з нашого батька, що так укомплектував свою дивну крамницю, думаючи догодити двом своїм нахилам (вульгарно матеріяльному й любові до книжки). Довго мама втішено смакувала «афоризм»: «Як це так, щоб у кни-

гарні та не було ковбаси?» І додавала скептично: «З нього такий купець, як із собачого хвоста сито. Сидів би, та тільки книжечку читав, та приплакував над нею... Ти тут звивайся, розпадайся, а йому за всі голови...»

19

А батько не тільки «книжечку читав», він ще й на скрипці грав (називається, «грав». Самоучка!). Грав і на гармонії. Часто ввечері сам собі приграваВ, співаючи: «Катерино, вража суко, що ти наробила, степ широкий, край веселий та й занапастила...» Грав ще й на сопілці, що ні з того ні з сього почав вистругувати одну за одною.

Сопілчана справа була найприродніша його стихія. Зберуться ото сільські родичі (Горпина з Яринеєм, Гемень, Тодоська), випили-закусили і просять, щоб батько заграВ. Тільки-но проллються перші відзігорні звуки сопілки, у всіх уже починають блищати очі, розцвітають усмішки на лицях. Пальці у батька були короткі, і я не знаю, як це йому вдавалося, що з них випурхували такі грайливі, граційні мелодії, такі мелянхолійно-елегійні. Перлинки. «Як ви навчилися?» — колись спитала я. «А як я малим був, то все вирізував з бузини сопілки і грав».

З сопілкою батько і в гості ходив, бо невідмінно приходив оцей момент: «Ану, заграйте!» І після того всі такі зворушені, розчулені, починають про давні часи говорити, про батьків, дідів-прадідів... Які то звичаї були колись,— еге-е-е, тепер уже перевелося...

Оце в один із таких зворушених моментів довідалася я, що під Жашковом за Хмельниччини була велика битва. Там за Тетерівкою, між Охматовом та Сабадашем, є таке урочище, Дрижиполем зветься. «Ой, скільки там виорюють люди усякої зброї, стрільна, шоломи та ріжні інші недотлілі рештки, кості людей і коней,— оповідав дядько Хведір, тітчин Тодосьчин чоловік.— Там така була битва, що аж поле дрижало, тому й зветься Дрижиполем...»

Оце стільки запам'ятала народна пам'ять. Хто з ким бився? Коли? Від дядька Хведора я не довідалась. Збереглася тільки назва урочища. І якби не Михайло Грушевський, то так би й згубилось, яке історичне місце є під боком Жашкова.

Аж пізніше, як я мала доступ до історії Грушевського, у 9-му томі «Історії України-Руси» (стор. 1044—1061) знайшла я те, що роками запитанням-цвяшком сиділо в голові.

* * *

Битва між козаками Хмельницького і поляками відбулась в цім урочищі 1655 року у січні 29, 30, 31, лютому 1 (за новим стилем) з п'ятниці до понеділка. І стало це урочище зватися Дрижиполем не тому, що «аж поле дрижало», а тому, що все живе дрижало від лютого морозу.

Ось як було. Потоцький із своїм військом і 30-ма тисячами татар 24 січня підступив до Гуманя. Залога Гуманя вже знала, що на підмогу йде Хмельницький, вже в Білій Церкві,— і слухати не хотіла про переговори, там же бо сидів полковник Богун. Він відбив перші атаки, а коли поляки хотіли почати генеральний наступ, то побачили перед собою облиті водою й обмерзлі вали, що блищали на сонці, як скло. Поляки придумали запалити місто вогнистими кулями, але козаки позастеляли дахи мокрими коцами й гасили кулі.

Хотів уже повести Потоцький рішучий наступ, як тут донесли йому розвідники, що Хмельницький зближається, вже став у Ставищах. Поляки покинули Гумань і пішли на Соколівку, Бузівку (Бузівка — 10 верстов від Жашкова на захід). До Бузівки підійшли 29 січня*. Коли тут прийшла вістка, що 2 тисячі козаків з полковником Пушкаренком замкнулися у замку в Охматові. За півтори години Чарнецкій із Соколінським були вже під Охматовом, хотіли гарматним вогнем розбити цей убогий замочок. Цим вони не стільки пошкодили Пушкаренкові, як виявили свої позиції головному козацькому військові, що наступало слідом.

Саме в цей час до Потоцького підлетів татарський роз'їзд із вісткою, що в сусідстві за горою вже стоять головні козацькі сили. Поляки покинули Охматів, пустилися туди і заложили табір в 15 рядів возів. Орда йшла побіч. Вже смеркало, як підійшли під табір, де заложився Хмельницький із москалями, 60 тисяч війська. НЕДАЛЕКО ЖАШКОВА, НА РІВНИНІ ПРИ ПОТОКАХ БАГВА І БУРТИ, ЦЯ РІВНИНА ДІСТАЛА ВІД ЦІЄЇ БИТВИ НАЗВУ ДРИЖИПОЛЕ.

«Посеред чистого Охматівського поля (з долиною і річкою там сущою, Багва нирицаємою) з того времени Дрижиполем прозваного от городков Охматова і Вороного на 4 версти зостаючого» — пояснює Величко.

Козацьке й московське військо зустріло поляків і татар гарматним боєм. Польська артилерія відповідала. Польська піхота підступила, припадаючи до землі під час гарматних пострілів, а за нею вдарила на табір кіннота. Зав'язалася страшна нічна битва, одна з найстрашніших, яку бачила ця кривава кампанія. Полякам удалось розірвати лінію козацького табору й увірватися досередини. Москалі стратили відвагу, а поляки захопили 20 гармат і почали ними стріляти в москалів. Але почалось таке замішання, що довелося припинити стрілянину,— на своїх же. Кінець кінцем козакам вдалося вибити поляків з табору й замкнути його, поставивши вози на вози. Помогло їм те, що поляки забули битися, а кинулися грабувати вози. А що ж орда? Орда не показалася зовсім, виправ-

---

* Про Бузівку збереглися перекази, що це було многолюдне й багате місто БУЗ. Очевидно, це й була столиця антського князя Буза та роду бузичів. (Див. *Временник*, том 13, 1852, ст. 102). Можливо, трагедія князя Буза із синами й 70-ма старшинами у IV столітті та вали Трояни — одне з другим в'яжеться? Археологи, де ви? — *Прим. авт.*

дуючись, що не звикла битися вночі. «Коли б хоч галайканням помогли, то на вічний час заспокоїли б Україну»,— нарікав тоді на татарську орду Чарнєцкій.

Самовидець розказує: «Билися вночі врукопаш. Трупом польським козаки отаборилися. Билися врукопаш, голоблями з саней, не так стрільбою. Жовніри мусіли відступити...»

Про цю битву написано багато в польській історіографії. Поляки пишалися нею, як тріюмфом, і вважали, що то була їх перемога. Та Величко вважає, що поляки програли цю битву. Грушевський додає: «Ця битва вночі в лютім морозі, з тяжкими стратами по обидвох боках, була страшнішою, ніж в оповіданнях. Число поляглих — 15 тисяч, самих москалів 9 тисяч. Козаки використовували трупи, як фортифікаційні заборола. Поляки здобули 20 легких гармат. 18 великих гармат лишилося в полі так зіпсованих, що їх не можна було вжити...

За кошмарною ніччю наступили кошмарні дні 30 і 31 січня. Обидві армії стояли на сім каторжнім полі, обмінюючись гарматною канонадою і зводячи час від часу кінні сутички. Під ворожою канонадою не можна було ні зігрітися, ні поїсти, ні спочити. В козацькому таборі не було ні дерева, ні води... Се то й було Дрижиполе...»

Аж третього дня, 1-го лютого, козацький табір рушив. Польська сторожа повідомила гетьманів, і ті дали гасло наступати. Повідомили орду, але орда не пішла на поміч полякам. І хоч татари не втручалися, козакам довелося перебути дуже трудну дорогу з Дрижиполя до Охматова. Це маленьке віддалення йшли вони довго, обгороджуючись міцним табором, під гарматною канонадою, відбиваючись від неустанних польських атак.

Як добилися козаки до Охматова, знову почалася битва — і ця битва дорого коштувала полякам. Гетьмани відвели своє військо до Животова, передові сторожі стали під Тетієвом (30 верстов від Жашкова). Як виглядало тоді польське військо? «Сумне видовище... Пішаки й челядь, стративши дух від незвичного морозу, одні ще брели тяжким кроком, а другі лежали поміж військом... Від лютої непогоди військо потерпіло більше, ніж від неприятеля...»

А Хмельницький пішов на Буки, став під Торчицею, Любачовом... Московське військо розложилося між Ставищами й Білою Церквою... Потім казали поляки (Тишкевич): «Вискочив нам Хмельницький з горстки, як проворний заєць...»

То хто ж переміг під Жашковом на Дрижиполі? Ніхто наче, хоч поляки й хвалилися своєю перемогою. Знаменне признання Чарнєцкого: якби поляки дійсно перемогли, то «навіки заспокоїли б Україну». Виходить, що бій під Жашковом мав вирішальне значення у всій Хмельниччині — та й у всій дальшій історії України! А жашків'яни нічого не знають про це через 260 років!

Було там чотири партнери. Крім поляків, козаків, ще й орда та москалі. Але в дійсності билися поляки з козаками. Москалі перелякалися,

а орда виявила неохоту встрявати в бій. Є версія, що, щоб усунути орду, Хмельницькому вдалося перекупити татарського мурзу Камамбета. Цей мурза був давній приятель Хмельницького. Він дістав 10 тисяч золотих і переконав султана, що коням не стає паші і скоро людям не стане поживи, коли не висилати на під'їзди. Султан потай від Потоцького дав згоду не втручатися в битву. Грушевський називає це легендою, але слідом за цим каже, що Хмельницький постійно впливав на татарську старшину, щоб не підтримувала ляхів. І в Дрижиполі невтручання орди дало змогу козакам вискочити з небезпечної ситуації, коли московське військо виявило таку свою малу вартість.

Відтоді вся ця кампанія дістала назву «Дрижипільщина», а учасників битви називали «дрижипільцями», вони потім добивались привілеїв, доводячи, що вони саме й є ті «дрижипільці», які винесли бій на своїх плечах.

Там десь і мої діди-прадіди воювали, все ж таки в Жашкові моїх родичів — знаних і незнаних — півсела.

Аж після цієї битви показала себе орда. Коли полякам не вдалось зламати козацьку силу, вони почали братися на інші способи. Вже Брацлавщину й Східне Поділля спустошили, а тепер узялися пустошити по Дніпро і далі за Дніпро. Під боком була орда, що вимагала утримання, ясиру, здобичі, то поляки охоче годували орду коштом приборканої людности, себто доводили край до руїни і наповнювали невольничі ринки ясиром «непокірних ребеліянтів». В березні прийшла ще більша орда — 120—150 тисяч. Прийшла не з тим, щоб воювати, а щоб прогодуватися, наловити ясиру. Стали виловлювати рештки нещасної людности. В результаті — Побужжя перетворилось у справжню руїну.

Татари, вичистивши все, що можна було, в кінці березня стали збиратись додому. Залишили руїни, попелища і трупи, трупи без кінця. Особливо немовлят, задавлених, розтоптаних на шляхах. Татари забирали все старше, а цих давили й кидали. Коли в лютому, як відійшов Менглі-Герай, на Брацлавщині лягло в руїнах 50 міст і 1000 церков, а 100 тисяч людей загнано в Крим, то в березні спалено й пограбовано щонайменше 60 міст, а 200 тисяч забрано у ясир, не рахуючи подушених немовлят і тих, що полягли від польської шаблі, яких 100 тисяч, а ще й тих, що згинули в огні, з голоду...

Ось як описує араб-подорожник, архидиякон Павло Алепський, Україну, відвідуючи її два рази: 1654 року в дорозі до Москви і 1656 року, вже назад:

«З землі тої, з того раю, що плавав у молоці й меді, втікло сонячне колись життя. З-під весняного снігу та болота висувалися недогарки й непоховані трупи. Зі сховків по глухих борах виглядав голод і пошесть, накликав їх пугач, а ціла країна сповита була тугою невгасною, як мла широка і непроглядна».

«Де ті села, замки, церкви, гаї, млини, садки, незчисленні маси людности, безконечні маси школярів, сиріт, дітей, що дивували Павла Алепського два роки тому?..» — запитує Грушевський.

Чому така широка виписка з Грушевського? Та тому, що це ж і про Жашківщину. Орда під час битви в Дрижиполі вже почала своє грабіжництво, щоб прогодувати 30 тисяч з кіньми. То звідки почала? З Жашкова та околиць.

* * *

Оце, мабуть, із тих часів залишилися глибокі льохи й ходи, що на них стоїть Жашків. Один такий хід виявився просто-таки в нашому подвір'ї. Коли будувалась хата, у подвір'ї викопали криницю, біля вишні. Копати довелося дуже довго і глибоко, бо не показувалася вода. І от ще не докопались до води, а вже натрапили на якийсь підземний хід. В рукавах цього ходу лежали великі купи лушпайок із соняшникового насіння. Ніхто не наважився піти в глибину ходу й дослідити, куди веде, звідки починається, що там є. Навіть не розгорнули куп лушпайок. Бо не було там кисню, свічка гасла, люди боялися задихнутися. Так і забили дошками, закрили хід і так він і досі чекає свого дослідника. Чи коли зацікавляться археологи цими льохами?

20

Унаслідувавши від мами мовчазність і не маючи таланту до компанії, ані успіху, я надолужувала — ну, ясно ж! — читанням. Крім книжок із шкільної бібліотеки, читала й те, що в хаті було: Марко Вовчок, Грінченко, Квітка-Основ'яненко... Шевченко був мій давно вже тому, що «Кобзар» був у хаті читаний і перечитаний ще до мого усвідомлення себе. «Катерину» батько вголос читав мамі. Я завжди в «Кобзареві» шпорталася. Шевченків портрет висів у хаті, і я не раз задумувалась, чому це Шевченко так подібний до нашого тата. Отака сама понуриста задума на лиці, такі ж звислі вуса, ще щось невловне — може, будова обличчя, високий лоб? Чи, може?.. Батькове дитинство на Шевченкове схоже. Сирота, сестри вигляділи, недобра мачуха, потяг до мистецтва... Чи, може, це вже спільний такий тип? Це ж гайдамаччина охоплювала не тільки Звенигородщину, а й Таращанщину, і наші предки, як і Шевченкові, були гайдамаками... Адже ж кожна околиця має не тільки свій відмінний діялект та інтонацію, але й фізичний тип та вираз обличчя.

Про Шевченка в розмовах старших часто згадувалося й говорилося. Але я сказала б,— не було усвідомлення Шевченка, як тепер,— пророк, геній... Це був дуже близький нам виразник нашої мови, прагнення, нашого способу мислення, такий, як і ми, і тому невід'ємний від нас (себто мого оточення). Він говорив «мужицькою» мовою, нашими висловами, приказками, повір'ями, співав наші пісні. Одночасно ж уже в ті часи я за свою поезію мала «Минають дні, минають ночі, минає літо...» і

проказувала собі «трагічно-рівним» голосом. А особливо рідне було мені «Доле, де ти? Доле, де ти? Нема ніякої... Коли доброї жаль, Боже, то дай злої, злої...». Це були мої переживання, які вже за мене висловив Шевченко.

Були в нас ще річники *Ніви* у твердому оправленні. Там було багато ілюстрацій, які можна було розглядати без кінця. Звідти я вичитувала різні повісті, а з них запам'яталося ім'я Шеллер-Міхайлова (не зміст повістей). Найулюбленішою і найцікавішою вважала я тоді міжзоряну повість Камілла Фламмаріона «Стелла». От би хотіла тепер її дістати й перевірити, *що* мене тоді так вразило. У бібліотеці в школі я взяла «Марію Магдалину» Данілевського, і вона мені так сподобалась, що я її прочитала вголос мамі, а вона при цьому дуже плакала. А хто то був автор книжки «Владимир Красное Солнышко»? Також Данілевський? Стороженко — «Марко Проклятий»... Найбільше ж прикипіла я до Кнута Гамсуна, який у нас був, усе те, що видано було в той час російською мовою. Було ще щось і Достоєвського, але чомусь я ніяк не могла втнути «Бесы»... Але Гамсуна «Пан»! Так і віяло із сторінок п'янким ароматом, чаром, що підкоряє з перших рядків і бере в полон. Досить холодно сприйняла я Гайне «Путешествие на Гарц». З Гоголя найбільш вразили мене «Страшна помста», «Вій», «Вечера на хуторе близ Диканьки», а от ніяк не знаходила смаку в «Мертвих душах» і так ця повість нечитана й пройшла повз мене. В школі, знов, брала: «Робінзон Крузо», «Хижина дяди Тома»... Добре, але от Гамсун... Ніщо не могло дорівнятися.

А порівнювати я ж мала змогу увесь час. Ніхто ж не керував моїм читанням, читала я геть усе підряд: перлини світового мистецтва вперемішу із лубочними виданнями «Бова Королевич», «Хутірські придабашки веселої баби Палажки», «Сім кіп гречаної вовни»,— словом, видання Ситіна і Губанова. І хоч шкода мені, що стільки дорогоцінної дитячої сприймальности та полум'яної жадоби читання було втрачено на макулятуру замість клясики, але щось і позитивне було в тому. У мене виробилося непомильне відчуття, *що* — справжня література, яка бере в полон і не випускає до останнього рядка, а *що* — ремесло, бездарність. Ще не дочитавши до кінця першої сторінки, я вже бездумно знала, з чим маю справу, читати далі чи ні.

З того часу, як ми перебралися у свою хату і батько завів книгарню,— от, тоді було мені роздолля! (У нас казали «лахва». Не знаю, чому це слово з літературної мови викидають. У словнику Грінченка є). Дві третини полиць займали книжки, насамперед усе, що було українського на той час. Були й російські книжки (Толстой), отож і лубочні видання Ситіна-Губанова, ну, і сезоново — шкільні підручники. Але найбільше українських: повісті Грінченка, Нечуя-Левицького, Модеста Левицького, декляматори і інші видання «Криниці» й «Часу». Були й переклади. Дуже мені припала до смаку книжка, переклад з сербської чи болгарської, про запровадження в Європі картоплі, автор Єж, чи що. А чому? Бо картопля в хаті була така ж наче споконвічна їжа! Дід

як приїжджав, то йому конче смажили повну сковороду картоплі, і він, споживаючи її, приказував: «Картопля — всьому голова!» А тут читаю, що ще в XVIII столітті картоплю вважали «чортовим яблуком». Люди боялись її їсти, бо то був гріх! Чомусь ніколи вже не зустрічала цієї книжки, ані згадки про неї. Жаль! З декламатора мені найбільше сподобалося «Так, ми раби! Немає гірших в світі...», а автор (Леся Українка) мені тоді не запам'ятався.

Читала я при світлечку-сліпавці з прикрученим гнотом, як уже всі полягають. Мама з печі: «Зіпсуєш очі! Не пали світла! І доки ти будеш заглядати в ту книжечку? Роботи з неї нема через цю книжку! Як уже осточортіла мені твоя книжка!» і так далі. А я однаково читаю. Пристрасть була така, що що більш мене лаяли, тим більше була я в її владі.

Хоч мама й провадила рішучу боротьбу з моїм читальництвом, головна й мовчазна санкція йшла від батька. Карає за дрібні шкоди, як який скнара, але ніколи ні разу не кричав на мене, що нищу книжки, призначені для продажу, розрізую або й нерозрізані читаю.

21

Крім книжок, що виривали мене із скучної містечкової дійсности, мала я ще інші свої розваги — ігри, сказала б я. Ось неповторний образок, що й досі гріє душу. Я на нашому городі, мама послала нарвати кропу, петрушки, бурячків, вибрати огірки («гоїрки», казали в нас). Це розквіт літа, і все навколо зелене, все довкруги співає. Само повітря співає, спів в'ється поміж вербами, відбивається у річечці. Не знати, де і хто співає — сама оця могутня природа. Синє повітря чи бездонне небо? Ні, це дівчата, дівчатка десь на інших городах, вони губляться в розпливах городяних просторів, нікого я не бачу. Це ж Петрівка. «Ой, темна нічка, Петрівочка, не виспалася Ганнуся-дівочка...». Ці голоси, співи з різних кінців перепліталися, спліталися у космічний хор. Творилася містерія, серед якої я раптом утонула, яка мене до основ душі потрясла. Тоді я не знала, чому. Тепер: таж я належала до цієї гармонії, я — її частина. Я там вродилася, там мала звікувати, співати петрівчані пісні... якби не «оте ледащо Кузьма», мій батенько.

А ось і інше, щось дуже рідне. Сніг скрипить під ногами, від місяця все блищить, а ми в кожухах йдемо вгору з Першої Дачі від тітки Тодоськи, з різдвяної гостини. Як то приємно бути в затишному кожусі з широкими полами, коли скрипить сніг під ногами! У нас були ще справжні кожухи, з нашивними взорами на полах, тільки вже старі, не такі білі, як бачила я на людях у четвер на ярмарку, біля церкви або на водосвятті на Водохреща. Білі з чорним коміром, ще й облямовані смушком, з взорами... А жінки ще й по ніс укутані в затишні квітчасті хустки. Як скупається на Йордан жінка та вскочить у такий кожух, то й вади їй не буде.

А це вже біля самої нашої хати. Посилають мене: піди, витягни відро води! Надворі сонце й прозорість, літній сяйстий день. А криниця в нас глибока, треба спустити відро на ланцюгу, набрати води, тоді крутити корбу, аж поки відро з водою не буде нарівні з цямриною, тоді на ній це поставити і відчепити від ланцюга. Отож, витягаючи, я заплющую очі: темно. Ні, жовте сяйво, бо ж надворі непритворенно світить сонце, все ним пронизане. Витягнувши відро, розплющую очі і о, диво! Яке ж усе навколо блакитне-преблакитне! Аж синє! Чудесне, прекрасне, радісне! От, я любила це! Але цієї блакиті не побачиш, як не заплющиш на час очей.

Любила я ще гратися у бездумність. Це добре виходило, як я по обіді ішла на ганок великої хати, що виходив на волову торговицю, і сиділа — нічого не думала. Тепер я знаю, що це йогічна вправа. А в мене була гра. Хто мені її навіяв?

Інша розвага, що я собі часто придумувала, це дивитись у вікно і спостерігати, як на сусідньому ганку стоїть чоловік і сміється, жестикулює. Так смішно! Я не хочу дивитися, до кого це він так вимахує руками, а намагаюся уявити, з ким він говорить і що. Цікавить мене не особисте ім'я невидної людини, а тип. Жінка? Молода? Якийсь дід? Складу уяву, тоді перевіряю, чи вгадала я.

В цю гру я бавлюся й досі, трохи інакшу. Кожна людина має їй лише властиву жестикуляцію. Одні «відпихають від себе» руками, другі «пригортають»... Інші ще «вивертають»... Коли не чуєш, що кажуть, то дуже цікаво це вимахування руками спостерігати, знаючи, що людина не помічає своїх смішних рухів.

Так само має мені виявитися небачений тип людини з голосу. В сусідню кімнату хтось прийшов, голос незнайомий. Я не біжу побачити ту людину, а намагаюся з голосу уявити її, яка вона на виду. Потім уже дивлюся: чи вгадала? В цьому — гра. Або ж навпаки: бачу людину, і ще вона не заговорила, я думаю: цей повинен мати бас... чи там тенор... і такий, а не такий відтінок. Виявлялося — так. Голос і зовнішність пов'язані, складають цілість.

А то — за столом сидить багато хуторян чи наших родичів. Розмовляють, сміються, співають, а я десь близько. Все слухаю. А потім вибираю собі когось із них та думаю: а яка вона (чи він) була маленька? От хочу цю саму людину уявити в інші пори її життя.

Тепер часто теж так граюся. Тільки тепер дивлюся на малих і хочу уявити в літньому віці. Особливо цих тоненьких дівчат.

Часто я бачила такі лиця, що «я вже їх колись знала». І тоді починала перешукувати все в пам'яті. Це вже перетворювалося з «гри» на «роботу», бо тобі й не треба, а мучишся: коли, де? Часто це бувала якась ситуація, вже пережита, якийсь краєвид. Потім я з теорії психології довідалася, що це зветься «уявна (мнімая) пам'ять», а ще пізніше, з теорії реінкарнації, що це спогад з минулого життя. Хтозна!

Щодо пам'яті, то я мала ще таку гру: забула якесь ім'я, треба згадати. Я починаю перебирати абетку: а, б, в... і дійшовши до якоїсь літери,

вискакує потрібне ім'я, наче натиснула гудзичка в апараті пам'яті. Цим засобом я користуюся й тепер, і дивно, що ніхто мене його не вчив, я винайшла це сама собі.

Взагалі ж, щодо пам'яті, то вона в мене була якась дивна, не така, як треба, наприклад, школяреві. Я ніяк не могла вивчити, зазубрити вірша, завданого в школі. Зміст завжди в мені розпливався, потахав, ставав частиною мого душевного багажу, а коли треба було, то ніколи не відтворювався в фотовигляді, а вже як переварене, перевернене і вже моє органічно, ніколи не відбите в платівці пам'яті точно. Ніяка «зубрьожка» мене не бралася. Іншими словами, пам'ять моя була погана, а моя репутація здібности неблискуча. Пам'ять уже тоді (і все життя) була примхлива. То все витерте з голови, коли треба, а то все нахляне разом, і в тій блискавиці не встигаєш вихопити бодай тобі найголовніше.

Зате є в мене такий слуга: як не можу згадати чогось — перестаю згадувати і наказую слузі, що сидить десь у задній частині мозку, попрацювати. Через деякий час те, що треба, само виринає. «Слуга» працює вірно й бездоганно.

Може, тому так не любила я шумливих колективних ігор? Ані хлоп'ячих, у довгої лози, ані дівчачих, з ляльками. Замість ляльок мала я іншу гру: заглядати в минуле. Ось образ: іду серед хвилястого колосся чи дорогою, всіяною квіттям-зіллям, і дика радість-екстаза заливає, а одночасно й питання, що ще тільки здається цікавістю. Як тут було сто років тому? Далі моє «почуття історизму» не сягало, бо ще тоді й лічити до ста не вміла. Але почуття таке саме, як і тепер, коли думаю про тисячоліття, сотні тисячоліть, мільйони років людини. Вже тоді була зовсім готова емоція.

Ця «гра» часто повторювалася.

Ще одне переживання,— не гра, бо поза моєю волею й надумою, зненацька,— часто тоді відвідувало мене, потім уже покинуло, як я доросла́. І досі не знаю, як називається та чи ще хто його переживає. Оце замітаю в хаті чи мию після сніданку шклянки — і налітає: починаються два ритми. Один все повільнішає-повільнішає, я наче засинаю, наче руки (і я) не рухаються. А другий ритм стає все швидший, швидший, летить, біжить, бушує, дзвенить, завірюха, пожежа, щось таке щасливе, сяйна метелиця. Я, ще третя, дивлюсь на себе: чи мої рухи міняються? Ні, ззовні нічого не видно, роблю без жадної зміни,— а в мені ці два ритми існують разом з надзвичайною ясністю й інтенсивністю.

Швидкий рух набирає щораз більшої швидкости, уже неможливої, а досягши апогею, стає щораз повільніший, помаліший, різноголоса гармонія-музика стихає. А той повільніший ритм прискорюється,— і так обидва ритми зливаються в один. Був це теж ритм мого «я», але я його не помічала, не усвідомлювала, бо не було з чим порівнювати. Відтоді я вже знала, що кожна людина має свій ритм.

Мій, наприклад, не завжди однаковий. Часом я ледве ворушу думкою, слова десь поприлипали і не йдуть на язик. А часом летить усе, не

встигаю одне сказати, як уже тисяча думок проскочила, утікла. Ніколи не знаєш, що буде, ритм цей примхливий. Коли треба думати швидко, ритм цей заковізає. Ось чому я (змалку й до сьогодні) не вмію промовляти, виступати. Мабуть, тому я й до людей боязка, не «припитацька», як казав мій батько. Мені легше мовчати в гурті. При обов'язкові щось говорити — все зупиняється, я дерев'янію. А як без тиску чиєїсь волі, свавільний лет нічим не обмежений, я блискавиці думок хапаю на папір, пришпилюю, щоб потім зусиллям волі відтворити пролетілого птаха думки.

А все-таки — що то за два ритми? Це з серії моїх найкращих переживань, чудове. Ніде не читала я про таке, ані в психологіях, ні в романах. Ані ніхто мені про таке не розказував. А то ж таке гарне, що нічого більше й не треба було б.

А це, мабуть, усі діти переживають: засинаю, в душі роїться хуртовина емоцій, вихор почувань. Радість якась — щось мене чекає гарне-гарне в майбутньому. Тоді... Я лечу, лечу, падаю десь у безодню, справді безодню. І ніколи не впала на дно, тільки оте завмирання серця, що падаю. Кажуть, що це дитина росте. Цей стан падання між несном і сном часто повторювався, ще в юнацтві. А тепер — ніколи.

Але іншим разом розгоралась якась болісна вразливість. Все болюче. Пригадуються всі-всі мої провини, що були давно-давно. Всі мої негарні вчинки виринають і печуть болем. Це почуття вини було зріле в дитинстві і йде за мною незмінно. Воно якесь абстрактне, бо навіть не треба причини або приточується якась маловідповідна причина, щоб з'явилося воно. В домі, куди я зайшла, крадіжка трапилась ще перед мною. Я почуваю себе винною в тому розумінні, що «можуть подумати на мене». В хаті кружляла приказка: «У нас дівчат, як на шаг маку» — одна з дідових «премудростей». Я почувала себе винною, що я — дівчина. Щоб нікому не бути тягарем, я знічувалась — це теж у сусідстві з почуттям вини, а, вірніше, бажанням не бути нікому нічого винною. Хтось хоче мене підвезти, за мене заплатити (почастувати),— знов це почуття, а не так: «Мені належиться». Зайду десь — і здається мені, що заважаю, забираю час. Хапком-лапком, жужмом вияснюю причину мого приходу і вилітаю. Навіть перед собою: як не здійсню того, що накреслила зробити,— почуття вини. Перед ким? Перед собою? Перед майбутністю?

Чи стає мені жаль: мами за батькове ставлення до неї. Батька — за його покривджене дитинство. Колі, що має зашиту губу... І так болить!..

У 8—10 років такі неврастенічні прояви в душі дитини хліборобського роду! Чи не мала я дорослу душу вже в дитинстві? І чи змінилось щось за 65 років у цій душі?

Ці емоції — жалі, муки сумління, якесь безпредметне почуття вини, щастя, екстази, перші прояви нудьги, що переслідують мене все життя,— приходять хвилями: то спад, то піднесення, то зовсім нема. Якийсь свій ритм. Так, тепер, вигортаючи все що можу з пам'яті, я знаю, що все має свій ритм.

22

На тлі оцих своїх буйнощів емоції, нікому не розказаних, ба й не переведених на мову розсудку (та й кому я їх могла розказати?) дуже багато місця займала ще «гра» спостерігання. Найбільш давали таку нагоду мої улюблені тітки, Тодоська і Мокрина.

Тітка Тодоська сама була частина оточення. Вона бувала в нашій хаті майже щодня. Завжди приносила гостинця — пиріжечка, перепічку, пампушечку... Приходила — перше питання, коли нікого не заставала в хаті із старших: «А де мамка?» — «Зараз прийдуть...» Сідала на низенькому стільчикові і починала поволі, нехитро, з усмішкою доброти про всі новини, свої хатні й сільські. Про заміжніх дочок Марію й Голяну, про сина Івана, що не хоче ходити до школи («А що я, попом буду?»), про дівчат Настю, Голександру, Гантонину, про менших дітей, Миколу й Василька... Дуже нескладно,— та в цій нескладності був головний чар її мови, надзвичайно кольористої. То був особливий лексикон, мабуть, жашківський, і то — Першої Дачі.

— Я вам кажу, така чогось непотрібна, крижі болять...— Отакі вжитки!..— То все з дзвона вилляли (плітка).— А, бодай йому маму галакало...— ... А, нех йому всячина!.. Тепереньки...— троньки...— всенький...— гоно (оно, лише, тільки)...— Осісьо...— тра... Здориха так за ним банує... (журиться, тільки за померлим) — А, вселихе, всенемудре...— В добрий час сказати, а в лихий помовчати. (Цю приказку вона дуже часто повторювала. З неї видно, що є якийсь час під знаком зла, і борони Боже в той лихий час сказати щось необачне, бо сказане недобре може здійснитися.) — Понабігали, наче на зарванській вулиці...— Дейкають люди...— Подейкують...

Деякі тітчині слова й вирази я потім із здивованням відкрила в новелях В. Стефаника, а він же писав покутським діялектом. Звідки воно в Жашкові? Чи, може, правильна моя «теорія», що за Хмельниччини людність переселялася постійно і так постало три Жашкови. Один під Львовом (батьківщина А. Мельника і М. Голубця), другий десь у Золочівському повіті, Зашків. То й наші жиди інакше не вимовляли, як Зашків. Ото та рухлива людність принесла з собою не тільки назву, а й діялект, який і досі побутує... Але як же тоді з мапою Боплана, складеною ще до повстання Хмельницького? Жашків там уже існує, та ще й не якесь там незначне сільце...

Як шкода, що я тільки з пам'яті беру Тодосьчині вислови. А що б то записувати слідом за нею і мати тепер із собою. Гай-гай!

Ото тільки не можна було лишати її одну в хаті (як потім мені сказали), бо зараз щось украде: цукру чи там що. Аякже, треба й додому принести якогось гостинця від зайця...

Друга тітка, Мокрина, бувала рідше, до Леміщихи все-таки дві верстви. Але коли б не була в Жашкові, то до нас таки зайде. Ось бачу сценку. Літо, спека, а в хаті щойно помита підлога. Тітка Мокрина си-

дить на підлозі, широко віялом розпустивши навколо себе рясну спідницю. Як і тітка Тодоська, вона мала вив'язану квітчасту хустку над широким лобом, тільки усмішка її вміщала в собі всезнаючий гумор. Вона оце саме розказує, що скоро буде свято «ганяти шуліку» і що його справляють баби, а чоловікам бути при тому зась. Ну, ясно ж, що я нагострила вуха та почала розпитувати, що то воно за свято таке, називане «бабським»? Бабським воно називається тому, що в ньому беруть участь тільки жінки,— баби й молодиці. (Дівчата — ні.) Учасниці збираються потаємно десь у гаю, в лісі, кожна з собою приносить якусь поживу. Спочатку трапезують, сидять кружка, їдять і п'ють, а потім починається головна дія: співами й заклинаннями, з загрозливо піднесеними догори киями, проганяють шуліку, щоб не хапав курчат. Вся сила чарів у тому, що ніхто з чоловіків не сміє чути й бачити, бути. Які заклинання — цього мені тітка Мокрина не розкрила. Мабуть, і етнографи не довідалися, бо я ніде опису цього свята не читала*.

А в дійсності це ж свято жіночої магії, коли всі ці баби стають жрицями. То виходить, що воно живе-триває ще з трипільських часів, значить, існує яких 5—6 тисяч років.

Мокрину мої батьки називали не тільки «міністр», а ще й «гайноха», що означає «широка натура». (Від слова «гайнувати» — розкидатися своїм добром, жити «гойно»). Вона, коли що має, зараз усім породжає, ніколи не втримає для себе. Це всі знали, що як заколе кабана, то вже весь куток їсть свинину...

Саме тепер тітка Мокрина має велике горе. Її гордість і твір, син Юхим, що за нього вона стільки змагалася і справлялася з дідом, де тільки не зустрічалася — у нас у хаті, на хуторі, на ярмарку, при чужих людях,— отой Юхим, що мов по драбині йшов до мети, ось-ось кінчав і ось-ось стане інженером,— він заслаб на сухоти. Тепер він уже лежить і догорає в материній хаті у Леміщисі. Вже рік так. Ніякої надії на видужання нема. Він уже гарячкує і все марить про революцію, що гряде... Голуби якісь бачив під стелею... Оце все розповідає мамі, а я сиджу збоку та слухаю. Розуму, щоб за рік дві групи пройти, вистачило, а здоров'я не вистачило. Мабуть, голодував там, а дід із своїми десятинами не хотів допомогти. Не вистачило Мокрининих достатків...

(Це лягло через десятки років у основі новели «Сосна чекає чуда». Пишучи про дівчину, я мала на увазі брата Юхима).

Що думав дід робити з своїми десятинами,— про це доходили вісті від наймолодшого брата, Василя. Він приходив до старшого, значить Кузьми, завжди з якоюсь славною історією. Василь мав веселу вдачу і броїв різні витівки. Про барилко меду і про те, як Карпо запитав, чи добрий був мед, вже знаємо... І при цьому каро-золотисті очі, однаково подібні і до дідових, і до бабиних Киріїних, поблискували веселою ши-

---

* Все-таки дещо записано. (Див. *С. Венгржиновский.* Языческий обряд в Брацлавщине «гонити шуляка». *Киевская Старина*, том 50, 1895, ст. 283—323).

беничною іскрою. Видко, в цих справах авторитет брата Кузьми був більший, ніж батьків. Бо на хуторі було встановлено назавжди, що «Василь — ледащо». А улюбленцем був Йосип. Йосип говорив вкрадливим, м'ягеньким голоском. Як приходить, то ніколи не знаєш чого, бо починає і про се і про те «навздогад бораків» крутитися. Батько мій говорив із ним ніби смішками, з поблажливістю старшого брата, а позаочі називав лисичкою. Ще нікому нічого, а вже Йосипові дід збудував хутір недалечко Троянів, із ставком, відділивши 30 десятин землі. «Це все — Керейка!» — досадливо казав батько Мокрині. А Василь уже й знає, що вся дідова земля перейде до Йосипа, Василь же зостанеться на дідовому обійсті, з наділом... а от яким? Так-то Василь також опинився серед пасербів. А все за те, що «ледащо»!

23

Хоч я й росла в містечку, у самому його центрі, але в душі вважала себе сільською. Оці мої родичі ближчі мені за містечкових панків і полупанків. А як піду «на город», все мені рідне, мабуть, там витає дух моїх предків. Сама дорога навіває безліч думок і почувань.

Спустившись з гори Бровара і опинившись на тому розвилку, де колись казав мені тато погупати ногами, наче глечиком по животі, на горбі-попільнику,— задираю голову і бачу над собою хати, що причепилися на взгір'ї, закриті гаями верболозу. Куди ж в'ється оця річечка? Це ж вона вливається у ту, що на нашому городі. Їду далі дорогою, ось і «зборня», старезна хата на підвищеному майдані, що командує трьома розвилками стародавнього шляху. Колись це було місце сходок, сільського віча, тут на гулях вистроювалися парубки та дівчата й танцювали метелиці, між ними й Мокрина, а хвостиком за нею й малий братик... Тепер тут зберігається пожежне приладдя.

Якби я повернула праворуч, то дійшла б до нашої старої садиби, де я вродилася, пішла б на город аж до самої річечки під крислатими вербами, а там — стежечкою понад річечкою, що виводить до самої городищанської греблі.

Але я йду до Андрущенків, себто до тітки Тодоськи. Це треба йти в напрямі як до Тихого Хутора, а на тім шляху ось хата на горбочку під зеленою бляхою. Я її добре знаю, бо була тут на весіллі оце недавно. Дівчат там багато, і Голександра — моя ровесниця, але мені чомусь більше є про що говорити із тіткою Тодоською. Вона розпитує: як там мамка? Що варили? Що там Ганя пише? І обов'язково втисне гостинця, яєць з десяток,— так, щоб у хаті ніхто не бачив.

— Ти ж гляди, не йди через поле, бо тепер небезпешно, мавки є в полі,— перестерігає вона.— Стережись!

— А що?

— Залоскочуть. Дітей тепер не можна пускати в поле.

А я саме так хочу вертатися. Зараз за клунею й садком їхньої садиби вже починаються ниви, і між ними є вузенька втоптана стежечка, ото я нею хочу йти. Та й іду вже, до пояса захована в збіжжі, колосся черкається об мене. Дивлюся на хвилясту брижу, а особливо приглядаюсь, як миготить повітря над невистиглим колоссям... Десь є вогонь, тільки ж його не видно. А де ж мавки? Може, це вони дихають,— оце миготіння повітря над збіжжям? Аж шкода, що ні одна не хотіла показатися мені.

Ідучи, починаю думати те, що не раз думається — без відповіді. А що тут було колись? Не може ж бути, щоб життя почалося з моїми батьками й дідами. Та відповіді нема. Жита хвилюються і мовчать.

Перейшовши стежечку в житі, я вже йду повз жидівський окіп, а за окопом є перелаз до подвір'я Степана Цимбала. Можна через те подвір'я перейти, вони ж наші родичі...

Степан Кіндратович Цимбал доводиться дядьком моєму татові, як і тітка Горпина. Чи був він рідний брат бабуні Ганни, чи двоюрідний? Для мене завжди заплутано, знаю тільки, що дід часто згадував Кондру Цимбала, свого товариша. То цей Кондра був, мабуть, старший брат Ганнин, бо його покоління вже було татового віку, а Степан Кіндратович, наймолодший, не був багато старший за мого батька. Дітей було в нього троє: Степаня (вже замужем), Маня (ходить разом зо мною до школи) і Тихін. Мама його, Неоніла, називає закохано Тихоньо, а ми також звали Тихоньо, тільки вже іронічно. Тихоньо — плеканий, на нього хухають і дмухають, росте він тихим собі на умі філософом із вбитою в голову певністю, що він — ЩОСЬ. Ліпших за нього у Жашкові нема. Він уже скінчив двокласову школу і вчиться в Ставищах та, кажуть, гарно малює. Тихоньо ні з ким не приятелює.

Хоч ми й не родичаємося, але я можу перейти через цимбалівське подвір'я. Ніла Цимбалка навіть почастує вишнями чи грушами. Там у них незгірший садок, живуть вони відокремлено, статечно, за високими воротьми. В подвір'ї чистота і порядок, у хаті — наче в свято, побілено та підмазано. Цей селянський аристократизм, мабуть, від незримої свідомости, що вони вже щось вище над звичайними «мужиками». А певно! У Києві живе брат Степанів, Саміло, а в Саратові — брат Андрій, кадровий офіцер...

А тепер я вже вийшла з подвір'я Цимбалів, спускаюся крутою вуличкою вниз, знов до того водорозділу, колишніх рік, а тепер пересохлих ручаїв. Якби піти в протилежний бік, то там десь і хата дідового брата, Якова, але я переходжу через попельню-горб, погупавши по ньому ногами і подумавши: «Який тоді був добрий і ласкавий татів голос, не такий, як тепер,— грубий і наказовий». Та й це вже я перейшла кладочку, десь там під нею струмочок жебонить. А тепер треба спинатися й дряпатися на глинясту гору, вздовж оцих верболозів.

І як це дивно, що тут навколо усе таке зелене — яри й городи, а там нагорі раптом усе обривається і б'є по голові контраст: скупчення ґетто

без деревини, без травини, хатки-халупки упритул, без пляну й ладу, з вузькими закрученими провулочками, де возом не проїдеш. Пилюка, сміття й бруд. Навіть криниці собі не викопають, а п'ють ту, що розвозить водовоз Зейдель.

Що ж таке? Та сама земля, а така разюча прірва. Таких частин ґетто є дві, обидві чогось тиснуться до зелених ярів, при Першій Дачі і при Другій. А от уже заможні жиди — Співаки, Чудновські, Сатановські, Вінокури, Бродські, Ґрінберґи, Кривіцькі, Шатайли, один навіть із українським прізвищем — Гудзенко,— ці пишними рядами окремих домів розташувались вздовж кінської торговиці, здебільша. І з них лише один лікар Кузьмінський мав сад, більше ніхто. Ані кущика.

Отож, як верталися ми літом із города, несучи клунки зеленини на плечах,— я, мама, Ганя, усі босі,— то за нами бігли обдерті містечкові жиденята й співали услід мамі: «Па-ані йде боса! Па-ані йде боса!» На думку цих містечкових павперів, великий сором ходити босому по землі, яка родить плоди і годує людину. А шляхетніше сидіти серед смороду своїх відпадків і чекати, що тобі все принесуть аборигени ґої. У селі ніхто не дивувався, всі ходили босі. І це було приємно. На думку містечкового населення, як земля, так і люди, що в ній порпаються, гідні зневаги. Оце-то мораль!

До речі, ніхто з нас не мав себе за панів. Навіть батько, що так переймався бажанням наблизитися до панів. Завжди підкреслював: «Ми — мужики! У нас усе по-мужицькому!» Оце зайде хтось, як обідаємо. Батько: «Сідайте з нами, пообідаєте... Вибачайте, в нас по-мужицькому...»

24

І навіть у такому відчуженні від села село надихує містечко своєю повнокровністю. Ось така ніби проста деталь, як вертаються дівчата з буряків надвечір. Це ж ціла опера, що йде через усю центральну вулицю Жашкова. Великий гурт дівчат із сапами за плечима (між ними часто й Тодосьчині дівчата) ідуть і співають. Найбільше запам'ятались мені «Чорноморець, матінко, чорноморець...» та «Служила Настя в пана...», але хор співав не тільки ці пісні. Отими польовими голосами, що потім ввів у концертовий вжиток Порфирій Демуцький. І подумати тільки, це ж ці дівчата засвіт ішли три верстви до бурякових заводських плянтацій, рядки гнали вони від світанку, мало того, в обідню перерву їм грали музики й вони танцювали. (Ці музики заводська адміністрація наймала, щоб дівчата охочіше виходили до роботи). Тепер вони вертаються знов три верстви після цілоденної праці — і повні енергії, виливають її у співах.

Я не знаю, чи ті самі дівчата, але сільські, на Великдень плетуть гаївку через усе містечко, від церковного подвір'я починаючи, по соші, повз нашу й Тупчієву хату, далі закручуються в напрямку до волості,—

безконечний вінок дівчат у святному яскравому вбранні. Хто цю гаївчану плетеницю організував? Невже стихійно можна так прекрасно провести цю незвичайну виставу народної хореографії?

А день же, перший день Великодня,— вічність!

Хоч Різдво також велике свято, але я думаю, що український Великдень — найбільше в році. Підготовка до свята починається мало чи не за два місяці. Піст, не піст, а вже купується шинка й маринується в розчині з оцту, селітри, гвоздики, перцю, лаврового листу і ще чогось. Постять, ідуть до сповіді, причащаються. І ми, школярі, говіємо, сповідаємось і причащаємось. Після сповіді й до причастя не можна нічого їсти. Мама дає три копійки, щоб після причастя я купила собі у сидух під церквою за оградою коника, півника й чоловічка, розмальованих на червоно й зелено пірників. Я тоді й у думці не покладала, яке велике священнодійство чиню,— я, безгрішна душа щойно після причастя. Я ані гадки не мала, якої це неймовірної давности звичай, і що це зовсім не звичай, а ритуал ще, мабуть, із трипільських часів, а що ці сидухи — зовсім не сидухи, а священнодійниці-жриці. Вони зберігають із покоління в покоління цей ритуал, такий самий священний, як і християнське причастя, а в дійсності справжнє сакральне причастя. Бо чого ж ні в який інший час не сідають сидухи за церковною оградою біля круглої колонади з навісом (що сама по собі виглядає як грецька базиліка) із своїми розмальованими коніками, півниками й чоловічками? Може, вони такого ж часу і такого ж значіння, як і ті глиняні трипільські фігурки, що їх тепер викопують археологи?

Не тільки не знала я, але й сидухи не знали. Так ведеться споконвіку.

В хаті перед Великоднем усе переться, хата маститься, вішається і застеляється все свіже, нове. Від Страсного четверга старші вже не їдять, а цілий тиждень усе печеться та смажиться, у центрі ж — паска-баба із шафраном. Оту шинку, що маринувалась, обліплюють коржем із житніх висівок і засувають у піч після того, як баби вийняті. Начиняється ковбаса, для цього ламають вишневу гілочку і роблять з неї таку петельку... А пахне все це у хаті! Тут безперервно колотять, труть, мішають, орудують макогоном, печуть, фарбують яйця...

А оті ліхтарики й свічечки, що розходяться вночі після Страсті по всьому Жашкову, по містечку і по двох Дачах! Оце з цього дня, Страсті, треба сумувати й журитися до самого Воскресіння,— так робить мама.

А це вже Великодня ніч. Всі вдягаються в святне й ідуть до церкви. Під стінами церковної огради всередині вже з 12 годин ночі засвічуються свічечки, так робить кожна господиня, що прийшла і стала в коло із своїм кошичком. Як весело миготить цей вінок вогників навколо церкви! Яка тепла ніч! Чого так радісно? Чи не тому, що все це — незвичайне, раз на рік, один з проявів іншого світу? Може, тому людина потребує свята? І як би так, щоб не бути ніколи дорослою, а все дитиною, щоб завжди оце щастя переживати!

За оградою ж біля церкви відбувається й поганська частина Великодня: хлопці розпалили велике багаття. Чого так робиться? Споконвіку так ведеться.

Після посвячення пасок всі ми йдемо додому і, як сходить сонце, розговляємося. Свячене яйце розкраюється одне на всіх за столом. Батько незвичайно лагідний, всім нам — по чарці вина. Ну, і як можна занапащати сном такий день? Його урочистість непорівняна з жадним іншим у 365-ти днях року. Батьки полягали спати, але я — ні. Тому в мене цей день — море.

Вже другий день Великодня — нема того натягненого на високій струні бреніння великого свята.

Але ось Проводи. Усі на гробках. Культ предків у всій своїй пишноті і силі. Пращури і вся потойбічна рідня напевно в цей час поміж цими, що сидять, трапезують на могилі і лишають для душі крашанку. Тут і мої батьки, разом із Тодоською та Горпиною. Це ми на гробі нашої баби Ганни. Чому — Проводи? Чи не значить це, що на Великдень душі рідних прилітають разом святкувати і оце живі вже відпроваджують їх назад у вирій? Напевно.

Скільки в цьому всьому язичеського! І якби так перебрати всі наші свята, якби вилущити дохристиянське поганське, то в церковних нічого не лишилось би з поетичного чару. Отак підряд: Зелені Свята, Спаса, Купайла, Маковея, Іллі (Перуна), Маланки, Василя, Різдво... *Як* би міг Леонтович створити свого «Щедрика», коли б він не чув перегукування щедрівки в усіх кутках, а в цілому могутнього концерту, аж містичний дух пробігає по шкурі. (До речі, в нас цю щедрівку жашківські діти виспівували на трохи інший лад).

Або отой Петрівчаний тиждень, коли всі городи, яри й річки аж виляскують від дівочого співу... Або оті місячні ночі, коли аж по всіх кутках містечка йде луна від співу на кутках двох Дач.

Або хоч би оте жашківське храмове свято Покрови... Незрозуміла довго була для мене «мисочка». Це мама конче несла на Покрову до церкви «мисочку». Чому? Так треба. Всі жінки приносять. Але тепер я знаю, що й це — поганський спільний обід, в ньому всі беруть участь, зносячи докупи свої жертвоприношення, щоб нагодувати весь загал, в першу чергу всіх старців... Покрова — це ж та сама, що і в трипільців, вона — Берегиня.

Все-все в українському селянському календарі має своє глибоке значіння, все — шляхетний пашпорт старовинної культури.

Та батько занехаяв цей урочистий селянський світ і помістив нас у містечко, куди сільська стихія заходить тільки берегами (правда, часом аж захльостує). Всі оці Шепелі, Тупчії, Кузьмінські почувають себе «над», а насправді провадять мізерне існування. Я такого не хочу, я хочу того, де завжди дзвенить-бренить як не різдвяними колядками-щедрівками, то весільними, петрівчаними піснями...

І коли в нас у хаті говорилось про Україну, то я її уявляла саме такою. Все це було я, в мені, невіддільне та солодко дороге. Може, це й є те «національне почуття», чи, як потім більшовики назвали, «буржуазний націоналізм»? (Цікаво, де тут саме «буржуазне»? Це ж народне). То я ним була вже повна в 8—10 років. В Україну я невідмінно включала тіток Тодоську й Мокрину та їх дітей, і кравченківський хутір, і весілля, і свята, і город, де я вродилася, і жашківські ярмарки... І навіть тих хлопчаків, що восени так спритно цапали солодкі цукрові буряки. Цілими валками їхали підводи, повні буряків, до цукроварні, а ззаду підбігали хлопчиська з палицями, що мали на кінці насаджений цвях,— і хвать! Уже білий цукристий буряк у руках. Пекли, їли...

Та ба! Хоч я душею була з селом,— практично я туди вже не «прикисала». Коли я приходила на город, то з кривою тіткою Мотрею, із дядиною Івгиною я вже не мала чого говорити. В дійсності я вже там була чужа... Хоч би навіть тому, що я починала вже критично ставитися до своєї мови, намагаючись говорити літературною, як у книжках, а тітки говорили як Бог на душу положить: із жашківським отим твердим придихом, із похопленим перекрученням, як ото: «знистожили», «присоглашали»... І я, щоб не відріжнятися від них, інстинктовно говорила з ними такою ж мовою.

Оця чужість! Я не мала тяжіння до «панів», але й з дівчатами із села так само була чужість. Найбільше знала я Тодосьчиних дівчат, але не мала що говорити з ними. Зустрічалися ми на весіллях, у діда, часом вони до нас приходили, тоді батько частував їх вином, а вони соромилися. Вже тоді я була чужа оточенню. Здається, навіть і хатньому...

25

Але ніяк не дійду, щоб про лікаря й етнографа Порфирія Демуцького докинути тут слово. Скільки в нас у хаті про нього говорили! Та й я сама не раз його бачила: статечного пана у кремовому чесучевому костюмі із звислими шевченківськими вусами. Про нього розказували різні чудеса.

Жив він за 10 верст від Жашкова, у селі Охматові. Там він збудував лікарню і провадив широкий прийом хворих з усієї околиці. Про гонорари в тій лікарні не було мови. Стояла мисочка, хто хотів, то клав туди, а не хотів, то теж добре, однаково лічили. І моя мама їздила до доктора Демуцького з малою Льоною. У Льони під пахвою був чиряк («чирак» пожашківському), ніяк не хотів прориватися і нічим не могли його вилічити. Аж вилічив доктор Демуцький. Чим? Медом. Сказав прикласти компрес із медом. І справді мед витягнув наверх нагноєння, боляк прорвав.

Лікар-меценат, із широкою славою на всю округу, мойому дідові був відомий як зять дідового товариша, Янєвського. Одружився Демуцький з дочкою Янєвського і дістав за нею приданого 500 десятин землі. Це й дало йому змогу побудувати лікарню і безкоштовно лікувати селян. Та

не лікарська практика, а етнографія була головним джерелом захоплень Порфирія Демуцького. Ще замолоду. Ще як був він студентом, до одруження, виходив Демуцький із своєю нареченою на янишівську могилу з бандурою і там співав козацькі історичні пісні. Таке в нас казали.

Все життя він невтомно збирав і записував народні пісні. Вони мали для нього цінність у такому виконанні, як створив нарід, без обробки, так, як співають на буряках дівчата. Дуже приятелював він із літніми бабами. Випивав із ними не одну чарку, аж поки не розспіваються, а тоді цілими пригорщами записував від них пісні. Крім того, їздив по околишніх ярмарках, ходив поміж возами та записував лірницькі пісні й думи. Тут часом спобігала його невдача. Лірники берегли свої скарби і не любили віддавати їх абикому, а тут ще й якийсь пан... Сліпий лірник не бачить, що, крім слухачів, ще хтось стоїть та на папері щось собі пише, але поводир торкає лірника: «Пан!» Лірник замовкає. То Демуцький уже робив інакше. Він не виймав записної книжки, а прутиком непомітно писав ноти на землі по поросі, стараючись запам'ятати записане, а потім відходив і відновлював ноти на папері...

Отакі чуда розповідали в нас про Демуцького.

А де ще в усій Україні були оті всенародні концерти, що уряджав Демуцький? У самому Охматові він навибирав собі співочих дівчат та парубків і створив хор із репертуаром, що в цьому самому Охматові співається, ні на йоту не відступаючи від притаманного цим сільським співцям стилю. Польового-горлового, не камерного. Щороку він давав у Охматові концерти, що тривали тиждень, на свіжому повітрі. Всі, хто тільки хотів, могли прийти й приїхати до Охматова у парк, там отаборитися і хоч би й цілий тиждень слухати концерти безкоштовно. З'їжджалися й сходилися справді з усіх усюд, слухали, скільки кому дозволяє час, там і заночовували.

На одному такому концерті була і я. Батько забрав нас усіх на воза, набрали харчів, щоб і заночувати там. Такого оригінального концерту я вже більше не бачила ніколи. Величезний парк. Посеред парку, перед домом — став. Один кінець ставу являв собою сцену, там стояв хор у народному вбранні, дівчата по-дівоцькому, молодиці по-молодицькому одягнені. Луна від ставу відбивалася так, що чути було в найвіддаленіших кінцях парку. А навколо нас — возів! Народу! Як на ярмарку. Це ж уся округа з'їхалася. Кожне сиділо на своєму возі, як і ми на своєму. Там у парку й ночували.

Отаким я й пам'ятаю Демуцького — ентузіяста української народної пісні на Жашківщині.

26

Містечкове життя останніми часами почало розмальовуватися «спацерами». Чогось раніш не було звичаю, що з заходом сонця, особливо в суботу, жидівська молодь, убрана по-святному, виходила на вулицю й

проходжувалася вздовж усього містечка. Раніш бувало так, що жиди купами збиралися і дуже жваво щось між собою обмірковували із розхвильованою жестикуляцією. Тоді батько казав: «Чогось жиди грають! Перед чим це вони?» Було, що старозавітні жиди з довгими бородами, у ярмулках і лапсердаках повагом ішли до школи (так у нас називали синагогу), а жидівки виходили в мереживних накидках і інших допотопних модах, але не на спацер. А це десь узялася така світська мода! Може, це її завели наші «аристократи», Фіма й Абраша Кузьмінські, що на літо приїжджали додому? Вони привозили з собою ще й приятеля, Мішу Мостового, адвокатського синка. З ними в товаристві був і Володя Шепель та потроху й старший його брат, Альоша. Мабуть, то для них всі молоді жидівочки виходили спацерувати по шляху. Головний променад був біля садиби Кузьмінських аж до волості, а тоді назад аж до церкви.

В променаді і ми брали участь: головні «дами» були Ганя й Зіна, а я з Лідою за ними підбігали. Це ж вони були гімназисти й гімназистки, а я тільки вчилась у четвертій групі двоклясової жашківської школи. Кавалери вигадували «великорозумні» дотепи, причому Мостовой неправильно вимовляв деякі слова, замість «спят» казав «сплют». Говорили, звичайно ж, «па-русскі», і хоч я не вміла говорити, все ж таки вміла читати російське і знала, що «сплют» — неправильно.

А іншим разом ми не йшли в променад, тільки сиділи на своєму ганку чи зіперлись на ляду, яка веде до погреба, і робили перегляд усім променадникам та променадницям, що довгою вервечкою проходили повз нас. При цьому Ганя виголошувала свої модерні погляди, щось таке про «шлюбний контракт». «Якщо сподобається, контракт можна продовжити, якщо ні — прошу, ви вільні!» Я критикувала всіх, що проходили, аж мама казала:

— Та що це таке? Всі в тебе мають якийсь гандж! А ти подивись на себе, яка ти!

— То що? Як я маю якісь вади, то вже не можна інших критикувати? — відстоювала я свій критицизм.

Ганя вже була три роки в гімназії і, приїжджаючи на літо, зараз бралася й мене вчити. Дуже добре давалися їй мови. Французька мені сподобалась за милозвучність, німецької ж я відразу не злюбила за її «рубаність» та довгі на цілий рядок слова — і не захотіла її вчити. Але Ганя була вчителька строга і казала: «Як не будеш учитися, то не проси собі Бога!» Як і давніше, її ставлення до мене було протекційно-командне: вона наказувала, я слухала. Але бували й такі моменти, коли розіграємося,— я підступцем підкрадуся і потарабаню пальцями по її спині. Ех, як не побіжить вона за мною, а я на вулицю аж до шляху, знаючи, що панні не випадає ганяти по вулиці. Та ба! Ганя також вибігала, ловила, карала...

Гані батько купив гітару, і вона висіла в її кімнаті на стіні. Ганя й мене навчила того, що вміла: «Гуманська різня», вальсики всякі, акомпаньяменти до модних романсів і, звичайно ж, «Взяв би я бандуру» та «Як-

би мені сірий кінь», ота гумореска, де згадується «бараболя» («Я на тую бараболю скоса поглядаю...»). Казали й у побуті в нас «бараболя», а Шевельов каже, що слово «бараболя» — галичанізм...

Того самого часу в нас у книгарні утворилося щось на зразок ніби маленького клюбу. Приходили купувати газету *Киевская мысль,* а здебільшого — *Южную копейку,* що передплачував батько по кілька примірників. А при цьому — ріжні розмови. Почала вчащати десь так надвечір Таращукова Машка. Це так називав її батько позаочі, за старою пам'яттю,— Таращуки ж були хутірські сусіди, ще й свати. Але ввічі тепер він її величав «ви, Мар'я Герасімовна». Була це трохи перезріла діва. Таращуки купили у містечку хату Чудновського, отам перед вигоном — кінською торговицею, де жили багаті жиди і в сусідстві була найпишніша гастрономічна крамниця Бродського. Хата Чудновського також була збудована в вигляді заїзду, але ліпша, з палісадничком на фасаді. Ото там і жили тепер незаміжні Таращуківни, Одарка й Машка, в чеканні женихів.

Ще приходив у «клюб» новий учитель (от, забула прізвище), ще хтось. Говорили по-українському на різні вільнодумні теми. Про Україну, як про новий феномен, я почула тоді вперше, у нас же за поняття «українське» здебільшого правило «мужицьке». А вірніше, «українське» було таке природне, що я над тим не задумувалася.

Мені ці «клюбні години» запам'яталися тому, що в цей час у крамниці було повно пахучого диму з тютюнів Стамболі і Месаксуді, а мені цей дим дуже подобався. Якщо вірити в реінкарнацію, то це, мабуть, був спогад із попереднього життя, так гарно пахнув мені тютюновий дим.

Цікаве те, що оце в цей же час перестав курити батько, хоч спокус було багато. Не піддався. І іншим радив: щодня зменшувати по одній папіросі і так дійти до одної... А сам покинув відразу.

Зрідка заходив і Тупчій — провадити бесіду про Антихриста, Страшний Суд і «Протоколи сіонських мудреців». Він став тепер ще богомільніший з того часу, як було з ним нещастя. Був збожеволів, забрали його до лікарні. Виявилося — мав карбункул на спинному хребті. Карбункул вилікували, і чоловік знову став нормальний. Але ще більший самодур.

В цей час прибавилось у мене ще два імени. У школі я була Євдокія, у хаті — Явдоня, а коли дуже пильно никала по горшках, то ще й — Явдоха-Хватоха. А відколи найняла в нас хату Шулимка-ліверантиха з Йосем, Манею, Басею, Шміликом, Сруликом, Айзиком, то вона й Маня та Бася почали мене називати Явденцл. Турки ж назвали мене ще екзотичніше: Явдуна.

Турки найняли оте найбільше мешкання з багатьма кімнатами і зробили там пекарню. Були вони в червоних фесках і випікали дуже смачні булочки. Мали вони хлопця-робітника, білявого кацапчука років 17-х. Здумав він закохатися в нашу Ганю. Мало не плачучи, він освідчився їй у садочку із клюмбами, а Ганя відповіла йому бундючно: «Хто ти, а хто

ий» І хлопчина скоро після того зник. Скоро й пекарня перестала існувати, і велика хата знов стала порожнювати.

А взагалі я не знаю, нащо був купований цей дім. Пошта скоро вибралася. Мешкання те пишне, де жили Шепелі, один час наймав секретар суду Затворницький, родом із Ставищ. Жив, жив, правили з нього платню, правили,— та й не можна було нічого зробити. «То такі пани, що на всіх одні штани»,— здогадувалася мама, або ще інакше: «Пан! Іде в чоботях, а босий слід видно... Це з тих, що сьогодні — все є, а взавтра вже ні шага, все прогуляне». Затворницький вибрався, а хата ця знов стояла порожня. Раз тільки був там новорічний баль, справляли панки й підпанки, шляхта з навколишніх хуторів. Пам'ятаю, потім у кімнатах дуже пахло пудрою й парфумами.

І так наче все виглядало непорушно, стабільно. Щотижня відбувався ярмарок і цей ярмарок був такий звичайний, що й розказувати нічого.

От, зранку вкочуються в Жашків підвода за підводою, а так десь на десяту годину вже весь Жашків заставлений, все на своєму місці. Вся кінська торговиця від волості аж до Таращуків повна руху й коней. Там же, приблизно біля Тупчія й Таланта,— збіжжя в мішках. А вже по цей бік Тупчія, за Двойріним, аптекарем і ювеліром, починаються ліпші крамниці із взуттям, одягом, крамом. Ззаду за ними величезний майдан, заставлений гончарними виробами, ятками із стрічками, хустками, образками, тандитом. А оця ціла площа захрясла яйцями, курми, набілом, зеленню, відрами слив, вишень і мішками яблук та груш. А он там — цілий загін сидух, що продають «гараче» всім тим, хто запиває могорич після купівлі-продажу. Лірники... Гуде, як вулик, весь Жашків. Навколо нашої хати ревуть корови, воли, телята, мекають кози, вівці. Свині й поросята вищать аж за поштою за Таращуками. Іржуть коні...

Все змобілізоване. Всі бляхарі, бондарі, тандитники, шевці, кравці, перекупки. Це ж з'їжджається ціла округа багатого чорноземного закутка, де не доходить залізниця ближче, як 50 верстов.

Тільки в нашій «лавці» в цей день тихо й порожньо. Книжки є й на базарі, оті Ситіна-Губанова видання, там їх продають мандрівні кацапи. Може, й не кацапи, але їх так у нас називають. Рух у нас тоді, як починається школа, приходять шкільні підручники. Та ще перед Різдвом, календарі... А в четвер... Батько щось майструє, якісь граблі чи що, або читає, а мама вже на базарі, ніби купити колотуші, а в дійсності щоб утікти від осоружної хатньої тупанини, яку вона відкрито й зневажливо не любить. Цей день для неї став ніби клюбним, розвагою...

Десь о 12-й годині забіжить Мокринина Наталка, ота, що «сама з себе» стала кравчинею. Чи й мамині родичі, Кравченки. А вже о третій невідмінно хтось є. Як не Пацеля, то брати Лозові, то Дідківський, то Ковальський, а часом навіть Гацанюки, Слухаї і Янкевичі. Хтось та прийде. Конче треба «роздушити п'ятирика» або й «око». Цікаво, як відкорковують горілку. Коли «пани», то коркотягом, а як «мужики», то

трахкають долонею об денце і корок вилітає угору. Пили, але не допивали, трохи виплескували до стелі. Це дуже давній звичай. Але хто з них знає, чому і нащо воно так? Для розгону й широкого жесту? Може. Але насправді це індоєвропейський звичай: жертва богам. Я вичитала в «Іліяді», що так робив ще Ахілес...

Дід теж не змилить заїхати. Де ж йому шукати пристановиська із своєю Дерешкою, як не в «лядащиці» Кузьми та «золотої невісточки» Дарочки? «А давай-но там, що в тебе є!» — загадує батько. «Є огірки, капуста...» — «Насип борщу!» Але «картопля — всьому голова» — незмінний дідів афоризм. Вже завтра, як дід заночує, то невідмінно буде на сніданок смажена, тонко порізана картопля, а дід призволятиметься та приказуватиме свою приказку.

Ще недавно тут і там гуторили під возами, могоричі ставили. А десь о 6—7 годині весь Жашків озолотився. Возів нема, їх мов вітром здуло, позалишалися встелені чистим золотом площі, торговиці, дороги, майдани.

Мені десять років.

Частина друга

СТАВИЩАНСЬКА РОЗКІШ

1

— То ти, Петре, скажеш, що хочеш бути кашоваром,— жартував батько.— Як будеш кашоваром, то не пошлють на фронт.

Це посходилися хуторяни. Журилися, що війна, ось і їм скоро вже черга прийде. Жартував батько тому, що не думав попасти в мобілізацію, був «ополченцем запаса» якогось там розряду, бо мав на нозі виразку, що ніколи не гоїлась: нога була синя, а батько все прикладав якісь примочки та сушив бинти. На цю ногу батько покладався, як на камінну гору, і міг зчужа жартувати та радити.

Війна собі відбувалася десь в окопах, а в Жашкові не стало мила, цукру, оселедців, краму (мануфактури), а найдошкульніше — гасу. Не було чим світити. Він зрідка появлявся в кооперації видавцями, по літрові, як на лік. Щодня частіше чути було летючу фразу: «Жиди все поховали». А на цю летючу фразу з жидівського боку ширилась друга: «Заждіть, заждіть! Ви вже в нас у мішку, тільки ще не зав'язані». Таке не раз приносила тітка Тодоська й інші. Що означала ця погроза на адресу того, хто годує? Хто це нас має зав'язати в мішку? І чому таке українофобство?

Війна війною, але Ганю батько знову повіз до Звенигородки. Поки що в нас наче нічого не змінилося, тільки розвалився «клюб» у нашій книгарні. Душа його, «Мар'я Герасімовна», не діждавшись жениха, поїхала десь, пішла в сестри-жалібниці.

Дуже мало що пригадую я з цих років. Ну, от іду із школи сошею-болотом і думаю: «Як це — цар від Бога?» Це я щойно почула розмову двох жінок. Одна лаяла царя — за війну, за те, що нічого нема, що син убитий,— а друга казала, що гріх лаяти, цар — від Бога.

Так, убиті. Убитий на фронті Іван, найстарший син тітчин Тодосьчин, убитий Маріїн чоловік. Павло Кравченко скінчив ставищанську чотириклясну школу й відразу попав у школу прапорщиків. Там пробув

кілька місяців, був посланий на передові позиції, в першому бою був убитий. Десь є цар, а тут убиті. Чому ж це він — від Бога? Купи не тулиться все це.

А далі все поступово почало завмирати. Не було вже в нас у хаті гостей, хутірських і інших, не чути про весілля. Вже мобілізували дядьків Йосипа й Василя, ого, вже й батька призвали на військову службу, і ми зосталися самі та діставали листи з Києва, що він у запасному полку. Ніяких товарів до нас уже не приходило...

Я тоді була головна помічниця мамі в хаті. Гані ж не було вдома, Льона була хоровита й бліда, мала, то її плекали, старалися щось їй ліпше їсти дати. Коля ж зовсім ще дитинча, «маленький Миколайчик по припічку гаталайчик», як охрестив його жартівливий філософ, Тимко. Я, хоч і прикута день і ніч до «книжечки», повинна була допомагати мамі. І допомагала. Не тільки в книгарні, куди я мусіла виходити, як дзенькне дзвоник над дверима,— а й у хатнім колесі. Я вже варила обідати, місила (і навіть розчиняла) й пекла хліб, замішувала в цебрі свиням просяну й гречану полову із січкою та рубала картоплю сікачем, все це змішувала і виносила у хлівець... Еге, ми все більше назад оселянювалися: завівся у нас кінь, завелась і корова, то вже й корову доїти навчилася. Коли молотила машина, то я разом із найманими дівчатами носила полову у рядні, подавала снопи в барабан. А раз навіть послали мене до діда поганяти коні, коли там працювала січкарня.

Оце ж тоді закінчила я двокласову школу. І знов дивно: ніяких спогадів про ці шкільні роки не лишилося, крім одного. У четвертій групі я вже була, учитель щось мене запитав, я відповіла невпопад, він роздратовано нагримав. Я «поправилась»:

— Ви єщо не доказалі... (російською мовою треба було сказати «нє договорілі», а те, що я сказала, російською мовою означало «не довели»).

— Я т-тєбє докажу!..— приобіцяв учитель...

Ну, ще оті гойдливі стежечки на морі весняного болота. Воно ще не просохло, а ми по стежечках тих стрибаємо, як по пружинистих подушках,— я й ще дві дівчини-школярки. Це якраз перед Великоднем. «Ким ти хочеш бути?» — питаємо одна в одної. Одна хоче бути кравчинею. Друга: «Ой, коли б швидше вирости! Заміж!» А я заявила, що буду письменницею. Я ще не запевняла, що буду, але була певна, що тільки цього хочу.

2

Що ж до бажання бути великою, вирости, такого загального серед дітей, то я ніколи не хотіла цього. Навпаки, я аж плакала, так не хотіла бути дорослою. Хто мені сказав тоді, що буде важке моє життя? Що душею я зостануся дитиною з потребою опіки над собою, незугарна дати собі раду, а до мене будуть ставитися, як до дорослої, накидатимуть мені обов'язки. Ніхто. Я дуже хотіла бути й зостатися дитиною. Ось сценка: я

ходжу навколо церкви, неділя, лагідна осінь, синє небо, а під ногами повно листя — золотого, брунатного, червоного, зеленого,— воно шарудить під ногами, я йду навмисне там, де його найбільше, підкидаю ногами й думаю: «От як добре бути малою і так безжурно бавитися! От щоб завжди таке щастя! Не хочу бути великою!» Мені здавалося (ні, я була певна без думки), що це — найщасливіша пора мого життя. Як я це знала?

З цим зв'язане ще одне. З самого малечку і до сьогодні мені здавалося і тепер здається, що дитину мати — сором. Не взагалі дівчині, а саме мені. Про інших я думаю, що ні при яких обставинах дівчині не сором мати дитину, хоч би навіть і без показаного пальцем батька. Це ж її природне призначення, значить не сором, люди тільки доточили свої закони. Але... це все не мене стосується. Саме мені дитину сором мати, я не з того матеріялу. Бо я сама — дитина. Я раз і назавжди ще тоді виключила себе з виду «матерів», бо я була в моїх очах якась інша.

Не знаю, як це аргументувати, але одночасно я відчувала в собі вже цілком дорослу, сформовану, зрілу душу... Може, це слово старомодне, то скажу — психіку. Ніяких теорій реінкарнації я тоді не знала, але знала і щораз переконувалась, що я вже вродилася з такою зрілою душею. Тепер я стверджую собі, що в моїм «я» нічого не змінилося. Ті самі основні ідеї, думки, прагнення тоді вже цілком дозрілої душі, а тепер тільки трохи, *дуже мало,* розгорненішої. Звідкілясь у мене з'являлися образи — готові, не вироблені моєю працею, а виготовлені вже кимось, колись, до мого народження. Оце стою біля печі, топлю, щоб черінь нагнітився, бо буду садити на лопаті хліб. Дивлюсь на полум'я, а мені примерещується якийсь грандіозний образ, я бачу вогонь не в печі, а у вселенній, оті сині язики в ньому — саламандри і сильфіди, це живі істоти, їх стихія — жити в полум'ї. Це ж у печі — лише мініятюра... Отаке порівняння у тринадцятилітньої школярки.

Як і тепер, змалку мене переслідувало бажання с к р і з ь б у т и одночасно. Тоді — ще тільки там, де я вже бувала. На обох хуторах, на городі, в хаті і по всій садибі, на всіх весіллях, на ярмарку у всіх його майданах і торговицях, у всіх мізках і душах. Я не була, але хотіла бути. Якесь бажання розширити себе до меж можливого.

З самого початку, себто як почала я читати букваря, і сьогодні незмінне ставлення моє до книжки. Світ у книжці цікавіший і реальніший, дійсніший, ніж те, що в навколишньому щоденному житті. Книжка — це щастя готове, повне, ніколи невичерпана криниця.

Чи можна порівняти чар книжки з чаром відбитки у шибі розчиненого вікна? В ній відбивається все те, що бачиш в реальності. Але звичайний світ у відбитці стає феєричним, казковим, повним незбагненної приваби, таємничої краси...

Або оце, просто пророчий образ мого життя: ввійдеш у церкву — повно людей, не протовпишся. Стою ззаду, за спинами, і недобре мені тут, не на тому місці, що вже вважала своїм. Нічого не бачу за спинами. Але іншого місця нема. І так уже стою, коли б як-небудь достояти. Та при-

ходить хвилина, що я кажу собі: і тут добре, є якісь свої зручності та цікавості і тут. Це таке все моє життя. Простояла я на задах, ніколи не протовпилася наперед, зле мені, я знаю, що заслуговую на краще і що могла б щось досконаліше створити. Того, що хотіла, не було, як-небудь достоюю в цім житті. А ось дивись! І на цім заднім місці бачу дещо цікаве для роздуму та розваги.

Почуття своєї інакшости — «я не така, як усі», почуття окремішности й чужости оточенню — це було вже готове в мені. Може, через ці дефекти думки та мови? «Недоскоцька» й «недопитацька». Тепер — певність: «Я не звідси!» А тоді: «Чого я тут? Звідки ж я? Нащо я тут?» Не бачивши в реальності відповіді, я приходила до двох відповідей: 1. Моє життя — випадкове безглуздя. 2. Воно для того, що я маю виконати якусь місію. Часом, як відчай, я казала собі: безглуздя! Але затишніше жити з думкою: місія мене чекає! Спочатку це не було навіть і в думку оформлене, а було це якесь туманне клубочіння-радість: щось гарне мене чекає! Особливо, як засинаю і ще не падаю в безодню...

А що це за дивну гру я собі видумала? Замість знайти товаришок та гратися з ними в стукалки, в «горю, горю пень», я затуляла вуха, набирала в груди дихання й утикалась в подушку. Ану, скільки я можу без дихання витримати? І вже здається мені, що я в могилі, закопана, не можу вирватися. Я ще ж жива! Тоді стає так страшно, що я чимдуж зриваюся з подушки і дозволяю собі дихати. Яке щастя! Це ж якась йогічна вправа, як я тепер тямлю, а я сама собі тоді таке видумувала.

Оце почуття окремішности не завжди було таке, що я самотужки виповнювала її змістом. Налітали напади отого — чогось нема, чогось бракує, а чого — не знаю. Такі напади гіркого горя та сліз я переживала, заховавшись у кожухах, що висіли над скринею у маленькій кімнаті. В великій — саме якраз повно музики. В нас же є грамофон і багато платівок, опера «Запорожець за Дунаєм» (чи вся? Сварку Карася з Одаркою дуже добре пам'ятаю), марші, оркестри, а ще й румунські «дойни», в'язанка українських пісень... Отож ця музика розриває мені душу жалем. Мене ніхто не любить. А як же тебе любити? Чи не так само люблять, як Ганю, Льону, Колю? Ні, якоїсь особливої любови я хотіла, а такої на землі, у людських душах нема. Жаль за тим, чого нема. Тож я знала, що мама дуже добра, справедлива, правдива, що з нею можна бути, як із товаришкою... Ні, цей непоясненний жаль! Цього, що навколо, не приймаю, а того, що моє й чия я,— не знаю, яке воно...

Хто б повірив, що це ця сама дівчина, яка не ходить, а бігає, з вискоком. Фізіологічна б'ючкість пульсувала в мені незалежно від змінних настроїв, що як літні хмари проходили через душу й щораз міняли свою форму. Це ж тоді налітали ні з того ні з сього раювання, щастя, екстаза. Ось образок. Вітер, холодно, осіннє небо набурмосене, сіре, а мені це видається особливою красою. Я стою біля хвіртки у старому батьковому піджаку, підперезана зеленим поясом, і кажу собі: «Ні, мені не холодно! Дивись, яка гарна погода!..»

3

І от одного весняного дня,— в Жашкові болото по вуха,— несподівано приїхав із Києва наш тато з громовою новиною: РЕВОЛЮЦІЯ!!!

Правда, революція вже тоді закрадалася, ще ніде нічого не видно було. Юхим, що недавно оце помер від сухот, в останні дні марив революцією. А то зимою була така сценка. Повна книгарня людей, посеред них стоїть якась жінка у білому кожусі. Може, й родичка яка бабина Киріїна, бо з Городищ. І лається! На повну губу розносить багачів, та не кого, а Гарасима Гуменюка, що вона в нього робила за малий сніп, а він такий-сякий, кровопивця. Аж мама не витерпіла. «А чого це ви тут розперезалися?» Жінка набрала в рот води і потиху висунулася надвір. Але враження справила, насамперед на мене. Це було щось незвичайне. Досі я чула нарікання на діда тільки від тітки Мокрини.

Але події до Жашкова не доходили. Фронт стояв десь там, а газети з початком війни перестали до нас приходити. І тому це нове слово дихнуло чимось епохальним, небувалим, світової ваги подією. Як уже батько так радіє! Приїхав із Києва розбурханий, щасливий, піднесений,— царя скинули! Революція! Це він привіз із собою той всенародний настрій і дух, що тоді панував у Києві. Щось неподібне на все попереднє. Бо скільки я батька знала, то він був до політики байдужий. Тупчій, чи там хто, часто політикував, а батько тільки підтакував: «Еге-е!» — та й дрімав при тому. Тепер він наче заряджений електрикою.

Де й взялися портрети «Временного правительства», порозвішувані всюди на парканах. Я їх старанно розглядала, найбільше Керенського, бо про нього найбільше говорили. («Ах, душка Керенскій!») Що мені ці портрети кажуть? Якісь Чхеїдзе, Лібер... Порівнювала із членами царської родини, що були на календарних спинках, на великих портретах та на листівках. Було трохи шкода тих царівен у коронах — синіх стрічках на голові, як фантом, що на очах розпливається. Але скоро цей жаль зник. Подув свіжий весняний вітер у затхлу осінь.

Та коли батько привіз подув української весни, що нею він надихався в Києві, то в Жашкові революція виглядала якось інакше. Були маніфестації з червоними бантами, співали «Ви жертвою палі в борбє роковой» і «Атречомся от стараво мі-і-іра»...

І більш у Жашкові нічого такого революційного не було. Ото й тільки, що батько привіз із Києва «Історію української культури» І. Огієнка та інші українські книжки. Огієнка ж найбільше пам'ятаю, бо такої книжки ще не траплялось мені читати, з такими далекими обріями.

Але треба було щось зо мною робити. Було у всіх нас таке переконання, що не можна навіть на рік переривати науку, бо потім важко поновлювати. Стягатися на гімназію для двох було ніяк, і так перед кожною виплатою за Ганю довго говорили в хаті, де взяти грошей. То

вирішили повезти мене до Ставищ, в чотириклясову школу, з тим, що я там маю вступити до третьої кляси.

Ця школа типу півгімназії була до нас найближча. Там училися Кравченки і Мокринині хлопці. Там же в Ставищах жили мамині брат та сестри. І привезла мене мама нашою одноконкою до Ставищ та й залишилася я у дядька Маніла складати іспити.

Садиба дядька Маніла Кравченка це, мабуть, та сама, де народилася мама і що з неї вибрався на Жашківщину дід Пилип Кравченко. Той самий стиль: зразкова чистота і естетична охайність. Все подвір'я вкрите зеленим шпоришем, крім стежечки до криниці та шопи й клуні. Не вилазять на очі ні плуги, ні борони, як на хуторі Адамчику. Хата стоїть у густому садку, а всередині — ні пилиночки, чистесенько вимащена. Дядько Маніло мав ще більшу бороду, ніж дядько Явдоким, дядина — в міру привітна. А їх дочка Ганя, так років 16-ти, наче зі сторінок української повісти зійшла. Дівчина, хоч води напийся. Правильні риси, клясично виточені, все в міру, скромненька, не дурна, хоч і не вчена. Моя двоюрідна сестра. Вдягалась вона по-ставищанському, такого у Жашкові не побачиш. Оце ж та катанка, що мама про неї нам багато розказувала і що в неї всі дівчата тут у свято вбрані. Це не керсетка в талію, а вільна, трохи скісна жакетина з сивого рипсу, облямована по краях чорними оксамитними трикутниками. Дуже ефектна.

Зразкова Кравченкова хата стояла на бічній вулиці, що теж захрясла в зелені, аж хатів за садами не видно. А трохи пройдеш нею — виходиш на неозорний вигін, а там вражає височенний мурований червоноцегельний вітряк так поверхів на п'ять. Цього вітряка видно вже здалека, він надавав маєстату всьому краєвидові і всій Розкішній. Бо ми ще не в самому містечку Ставищах, туди ще треба йти ген-ген повз став униз та вгору. Ми тепер у передмісті, селі Розкішній, справді-таки розкішному селі.

У перспективі цього вигону видно ту славнозвісну ставищанську школу — масивну, кількаповерхову, з великими вікнами,— що вже вивчила кілька поколінь довколишніх спраглих освіти хуторян, селюків і міщан. Мала й мене вчити,— тільки сталось навпаки. До третьої кляси я іспитів не витримала, і мене не прийняли. Поки приїхала за мною мама, я щось тижнів два жила в дядька Маніла.

Щоб так чепурно жити, як вони, і не виглядати бідними, треба було дуже ощадно триматися. Хотіла я якусь хустинку випрати та й узяла їхнє мило. І аж через багато років зрозуміла я, чому це дядина сказала: «Поїдеш додому, там випереш...» Тут мило теж велика розкіш, як і на хуторі, а моє неделікатне посягання на цю цінність викликало дуже делікатний натяк. Груба Гуменюкова дівчина його не зрозуміла.

І так я вже ніколи не бачила цієї чудо-дівчини, Гані.

Друга моя двоюрідна сестра, Оля Ващенко, жила від школи далеко, десь за ставками, за садами-гаями у глибині села, що вже звалося не Розкішна, а інакше якось. Тітка Ялисовета мала шестеро дітей, Оля була

друга після старшого, Олександра. Е, тут уже нема такої всебічної зразковости. Бідно й тісно, і хата стара, облуплена, покривлена, із затхлим духом всередині. Бідність тут вилазила з усіх дір. Та тільки ж садо-ок! Яблуками, грушами, сливами, вишнями, агрусом — хоч греблю гати. І диво, Оля не має вже клясичної краси, як Манілова Ганя. Очі її поставлені по-монгольському широко, лице розплескане. Такий самий і брат Олександер.

В цій родині всі, починаючи від найстаршого, хочуть мати освіту. Олександер і Оля ходять до ставищанської 4-клясної школи. Це треба йти з п'ять верстов туди та п'ять назад щодня,— але ходять. Я дуже втішено з ними познайомилася, бо це були мого поля ягоди, так само охочі вчитися, як і я. Коли я нездобихом вернулась додому, навіть почала листуватися — з Олею окремо, а з довготелесим Олександром окремо.

Про мою освіту мабуть би не турбувалися, тим більше, що треба ж було чимось платити, тепер уже за двох. Але я інакше собі не мислила. Я критикувала все навколо і питала тих, хто були гідні цього: «Що це за життя? Їсти, щоб жити, жити, щоб їсти? І це все? Виходу з цього колеса нема? Оце в цьому болоті й заснидіти?» Шевченкове «Минають дні, минають ночі...» ставало все актуальніше. І мусів мене батько везти разом із Ганею восени до Звенигородки. Ганя мене в цей останній час муштрувала й підтягала до іспитів як могла.

І ось хвилина від'їзду. Вже все на возі спаковане, там і дві плетені корзини, Ганіна й моя. Ми вже повдягані в дорогу. Посідали всі в хаті, помовчали, всі перехрестилися і мама сказала: «В путь добру!» Посідали ми на воза і мама ще раз нам навздогін: «В путь добру!» Ця формула полетіла за нами і в моєму самопочутті змішалася з першими хвилинами вирушання та завмирання серця, очарованого розкішшю дороги, руху, їзди. Це я вперше з дому в далеку дорогу надовго.

4

Привіз нас батько до Звенигородки і зупинився у «вратніка». Це ми так вимовляли російське слово «урядник». Дуже лагідний і порядний чоловік був цей «вратнік» з українським прізвищем на «енко», яке я тепер забула (Іваненко?). Він вийшов на пенсію і оселився в Звенигородці. Він і дружина — двоє ласкавих і без претензії старших віком людей. Оце в нього в хаті почула я вперше про більшовиків. Він казав татові: «Та програма в них дуже гарна, нічого не скажеш, тільки ж вони діють терором». «Красный террор...» — вперше почула я тоді. Вперше почула і нічого не зрозуміла. На вулицях Звенигородки були порозвішувані плякати: «Голосуйте за список нумер один», а поруч — «Голосуйте за список нумер два». Що це мені каже? А «вратнік» читав уже всі їхні програми і найбільше хвалив більшовицьку.

Ой, як смачно годувала нас «вратнічка»! Тільки ми більше як тиждень там не пробули, бо наша сердечна господиня сказала, що їй важко доглядати столівників. А що мене прийняли до третьої кляси гімназії, то батько вже й поїхав, а ми оселилися у тієї самої господині, де Ганя була на мешканні раніш. У тонної дами в стародобробутному домі на тихій зеленій вулиці, з вітальнею, пальмами-фікусами й роялем. Все було, як у порядних провінційних чиновницьких домах. Комільфо*.

Та дама жила з того, що столувала й тримала гімназисток. Крім нас двох, були в нашій кімнаті ще дві дівчини. Одна, здається, Таня Прівротская, худенька попівна, а друга — Катя Омельченко. Катя була руда-руда, негарна, із села Кирилівки. Замість того щоб пишатися, що вона з того самого села, звідки родом Тарас Шевченко, вона чванилася своїм братом офіцером та ще тим, що в селі вони найбагатші.

Але пам'ятна вона мені іншим. Вона, як розігралася, талановито танцювала різні гротескові танці і запевняла, що це — народні в Кирилівці. Така руда й непоказна, а як танцює! Ведмедя! Журавля! Я ніде ніколи не чула й не бачила таких танців. Коли вона того ведмедя танцювала, то я його бачила, такого натоптаного, незграбного, що ледве повертався на задніх лапах.

* * *

Чого ми від дами-комільфо пішли, я не пам'ятаю. А перейшли ми жити до найкращої Ганіної товаришки, Тоні Богачевської. Дім їх був у новому районі, де ще не наросли сади, а вже були тротуари. Фортунат Богачевський, ветеринарний фельдшер, був із породи сангвініків: завжди бурхливо веселий, із жартами та дотепами. Є такі люди!

Така була й Тоня. Ніколи не бачила я її в серйозному вигляді. Вона завжди всміхається, вічно жартує,— і то дотепно. Та й необразливо. Врода її камеїста, підкреслена чаром її блискучої, лагідно-гумористичної вдачі. Вона весело підсміювалась над хвостом поклонників і мило всім їм усміхалася, сяючи синіми очима. Умить дотепно відбивала жарт, а всміхнеться, то аж дух захоплює. А голос — медовий. Такого таланту життя я вже більше не зустрічала ніде. Крім того, мала вона талант помічати в людях смішні риси і артистично їх відтворювати. Як діставалось поклонникові офіцерові Шульзі (не в його приявності)! Всі його рухи були точно відтворені. Ось він сідає, підсліпувато поправляє пенсне, махає хлистиком, встає і обов'язково мусить, поправивши пенсне, озирнутися на своє крісло...

У Тоні була менша сестра, Валя, вже не така блискуча. Вона теж частинно була предметом легких родинних усмішок. Був у неї один де-

---

* З французької — «так як треба».— *Прим. ред.*

фект: безперервно морщила носа. І скільки її не водили по лікарях, не просили,— нічого не допомагало. А вилічили дуже просто: пообіцяли їй, що дадуть дві копійки. Валя перестала морщити носа і вже ніколи більше не поверталась до своєї дивної звички.

Дух легкости і сміху панував у цій хаті. Як же шумливо й весело відбувалися там обіди. Якесь усе там було молоде. І говорилося в тій хаті виключно по-українському, хоч вільно володіли й російською.

От цікаво було б побачити ту Тоню тепер, коли життя всіх покрутило й поламало. Невже вона піддалася?

* * *

Гімназію революція ще не заторкнула. Гімназистки були в брунатних формених сукнях, бідніших і багатших, у чорних хвартушках з гофрованими плечиками, а в парадні дні — у білих. Ранком усі кляси збиралися на молитву у півкруглій залі, що була одночасно фойє, звідки розходилися всі кляси. Клясні дами і вчительки були в синіх формах, а всі, і гімназистки, і вчительки, носили модні тоді білі гаптовані комірчики на стоячих комірах.

Це там уперше попробувала я своє перо. Вчителька історії і літератури загадала нам написати твір на вільну тему. Я думала-думала і нічогісінько не могла більше придумати, як написати про зайчика, що сидить у лісі, навколо сонце, ялинки, сніг сяє... Це не справило на вчительку жадного враження. Я була незмінна «троєчніца». І мені гімназія мало що дала. Нічого не залишилось у пам'яті. Хіба що одного вчителя називали «Воцнакаторая»...

В гімназії побачила я багато дівчат, ще стільки разом не бачила. Але ні з одною я не потоваришувала, нема в пам'яті ніякої сцени приязні. Може, тому, що була я дуже мовчазна, боязка, і щоб увійти зо мною в дружбу, хтось повинен був перший виявити до мене приязнь. А може, тому, що все це були діти докторів, священиків, купців, адвокатів (Юдіцкая, Гурєвіч, Прозоровская...), і все це говорило «парусскі»? А мені це було важко і я обмежувалась доконечним. А може, тому, що мене пригноблювала «развязность» і я ставала ще невиразніша в присутності відзігорних? А тому, що я пройнялася свідомістю своєї невиразности, то й несмілива була. І як це так, що Тоня уміла зо всіма зайти в розмову, а я ніколи не мала про що говорити? Це ж так і сьогодні.

Незаповнений товаришуванням час залишався мені для спостережень, мойого улюбленого зайняття. От, що воно таке? Є дівчата, що просто приголомшують тебе своєю красою, як у малюнках. Але це тільки перше враження. Потім, скільки не дивися, вже нічого більше не знаходиш і того приголомшливо гарного вже не бачиш. А другі — наче й негарні, а щодня щось нове в них знаходиш, скільки б не дивилася.

І щодня були вони кращі. Ну, але Тоня була поза конкуренцією. Вразила мене спочатку, а що більше я на неї дивилася, то більшу красу в ній бачила.

Цим і ще чимось із читаного хотіла я з кимось поділитися. Казала Тоні. І вона, така наче поверхова реготушка-кокетушка, пожирателька сердець, дивувалася: «Звідки ти такі думки маєш? Такі закінчені вислови, такі періоди, образи...» І я теж дивувалася. Звідки, справді?

Я так потребувала отого когось, з ким би могла говорити задушевно, так, як ото з Тимком на хуторі. А натомість... Ось гімназистки й «реалісти» (учні «Реального училища») влаштовують спільну вечірку в Реальному. Була і я там. Конфетті і серпентин, пахощі парфумів і пудри, пари, вальси-мазурки у залях, прибраних гірляндами. Всі бавляться, танцюють, всім весело. Але не мені. Тинялась, ніхто на мене не звертав уваги. Я була в чужому світі. Ще один прообраз дальшого. Аж до сьогодні.

Жили ми в Богачевських до Різдва. Перед Різдвом прислали з дому сани і ми поїхали на три тижні додому. Це, мабуть, з тієї подорожі запам'яталися феєрично обвішані важким інеєм дерева на шляхах.

Після Звенигородки вдома мені все здалося маленьким, непрезентабельним. Тісна хата, тісне подвір'я... Ще й мама була хвора, лежала в ліжку, все запущене, груботкане рядно потребує зміни... Нелегко. Дві дочки вчити, а в хаті нема помочі.

І все-таки через три тижні знов та сама сценка виїзду, з маминим прощальним «Щаслива путь!» і знов цей дорогий момент першого руху, коли земля починає сунутися під тобою. Обновлення! Радість! Ну, що ж робити, як десь обзивається скитська кочівнича жилка...

* * *

1918 р. І знову — Звенигородка. Вже ми з Ганею не в Богачевських, а в четвертих (для мене) людей. Взяли нас на мешкання... Ну, забула ж прізвище... Але бачу перед собою отой спиртовий завод. Величезний простір. Вже й не подвір'я, а ціле містечко, обгороджене високими залізними штахетами з колючими дротами поверху. Там у житлових будинках мали свої мешкання службовці цього заводу, акцизники, як їх тоді називали. У акцизників жили й ми, мабуть, вони взяли нас тому, що вже не було їм державних доходів, завод спав непробудним сном, а ми привезли якихось продуктів. Нами займалася акцизникова дружина, а сам акцизник із лопатою-бородою в те не втручався. Тут уже треба було говорити «па-русскі», це не те що в Богачевських.

У них було дві дочки панни, Маруся й Надя. Я їх про себе називала «дідова дочка» й «бабина дочка», бо були це нерідні сестри. «Дідова дочка» була красуня, але як статуя. Мертва, холодна краса, навіть тоді, як співає й грає на гітарі модні романси. «Бабина дочка» не була гарна, але яка ж жива й приваблива! Вона була весела, доступна, проста в по-

ведінці, їй не треба було краси, щоб добирати ключа до людських сердець. Ту гарну плекали, і була вона як царівна, що високо тримає корону на голові й боїться нахилитися. Але що більше на неї дивишся, то менше чогось цікавого в ній. Мертва лялька. Гарна, але не чарівна!

З початком весни я часто блукала по цьому відгородженому від міста окремому царстві із сторожами — високими осокорами. Тут навіть була своя залізниця, рейки прокладені по всьому містечку, але вже заіржавілі, бо ніякого вжитку в той час їм не було. Величезні цистерни стояли на складах просто неба. Були тут ще якісь порожні казарми, а може, тільки в час війни вжиті на казарми приміщення, від них ще несло специфічним солдатським постоєм. Було де блукати і роздивлятися...

Оце саме тоді була в мене спроба подружити з одною дівчиною з моєї кляси, яка мені видалась дуже цікавою. Не то що гарною, а цікавою. Вона раз колись зо мною поговорила, і це була та розмова, якої я так жадала. З цією Тусею Бояркіною я дуже хотіла дружити, але вона не звертала на мене уваги і мала іншу задушевну товаришку. От тоді я й почала записувати все, що почувала, той жаль, що я відкинута, бо я була щось наче закохана в цю дівчину. Я сиділа десь у розгалуженнях просторого заводу, де так непомітно можна згубитися, і на листочках списувала собі те, чого та дівчина не хотіла від мене почути. Але що я з тими листочками робила? Написала й порвала. Написала й порвала. Чи дійшло б хоч одне з тих писань до сьогодні, якби не ці постійні покидання і згуби? Як воно виглядало? Я цікава. Це ж були перші покладені на папері думки й почування — і було соромно, що вони записані, що хтось може прочитати. Оце з цими настроями і весняною тугою блукала я по тому просторому спиртовому складі, між поіржавленими коліями, цистернами, високими осокорами...

Це й усе, що запам'яталося з гімназійного періоду в Звенигородці. Як мало! Але пам'ять тримає й те, що я хотіла б викинути з неї, та воно таки не викидається. Я украла. Сніданок у одної дівчини. Наша господиня-акцизниця не дуже нас годувала. На сніданок — чай з молоком і кромка хліба, помащена смальцем, аж до обіду так. У гімназії ми роздягалися з зимових пальт у підвалі в роздягалці. Багаті дівчата приносили з собою пишні сніданки — булки з маслом і рожевою шинкою чи краківською ковбасою — і лишали те в кишенях пальт. Видко, в моїх гуменюківських предків щось таке є в крові, якийсь імпульс до крадіжки, бо прийшла така мить (ах, їсти ж хотілося!), що я мусіла, ну мусіла потягти з якоїсь кишені сніданок. Скарги не було, бо ті дівчата не дуже дорожили своїми сніданками. Але мої кравченківські предки обурилися, запротестували, зневажили мене, і я так себе не злюбила за це, що, щоб не було цієї самокари в душі, я собі суворо заборонила таке повторювати. Але пам'ять непідкупна. Нагадує.

А за стінами горілчаного містечка і гімназії, у місті Звенигородці в цей час гуляв «красный террор» і «воєнний коммунізм». Це ж була весна 1918 року. Саме оце більшовики зайняли місто і головні їх сили бу-

ли китайці. Вони йшли від дому до дому і грабували поголовно все, тут же одягали на себе жіночі кофти, дамські капелюхи, циліндри й фраки, тут же убивали, діяв ревтрибунал... Поводились, як татарська орда.

А одночасно око натикалось по всіх стінах, парканах і стовпах на плякати: «Экспроприация экспроприаторов!», «Грабь награбленное!», «Вся власть советам!», «Да здравствует мировой пролетариат!» — та все російською мовою. Це ж у Києві і по всій Україні відбувалися тоді бурхливі події, а я нічого не знала, живучи в спиртовому складі, як у фортеці. А як я могла знати? Господарі були старорежимники, не цікавилися подіями, а що я почула про український рух у Звенигородці, то пожаль, Боже! Отой поручник Шульга з хлистиком, що його короткозорість і церемонні манери так вдало висміювала Тоня, українець же з походження, але ніколи не перепустив через губу українського слова. Він же — автор зневажливого виразу «Жовтоблакитні ганчірки». Напевно, був білий «золотопогонник»...

Отак виглядала українська революція на моїх задвірках. Звенигородку для більшовиків завоювали китайці і порозвішували чужомовні плякати, а українські сини насміхалися з своєї матері і її прапора.

Якось дотягли ми той навчальний рік і треба вже добиратися додому. Але як? Революція розбурхується. Влада міняється щодня, на дорозі, може, якісь загони нападуть... І от маєш! Батько не приїхав сам по нас, а прислав стару шкапу й діда Самсона, щоб забрав нас та доставив до Жашкова.

5

Це було весною, болото саме розгасло. Ми виїхали із Звенигородки вдосвіта: дід Самсон, Ганя, я і шкапа. Десь уже в дорозі бачили, як сходить величне червоне сонце. Щоб дожити до чотирнадцятьох років і ніколи не бачити такого грандіозія! Які ми мізерні міщухи! Це *вже* мене настроїло на урочистий лад і в тій тональності незвичайности я безперервно перебувала. Ця подорож видавалася мені верхом авантурної пригоди, бо: немічний дід, нема з нами старшого когось, мені 14, а Гані 17 років, коняка не хоче йти, важко їй тягнути воза з нами, то ми долосаємо пішки за возом.

Ганя почуває себе «головою експедиції», відповідальною за нашу долю, і чогось (не знаю, чого!) страшенно дратується, сердиться, журиться, як це ми доїдемо. Та ще, може, хто на дорозі нападе? Тепер же скрізь гуляють загони, різні банди...

А мені — розкіш! Радісно. Повно. Я в своїй стихії після віків і еонів поневіряння серед чужого... Не знаю, може, якби Ганя не взяла на себе журитися й тривожитися, то, може б, я цією ролею перейнялася,— не знаю. Я тільки дивувалася тоді, чого це Ганя сердита, коли така чудесна подорож.

Їхали ми три дні. Більше, правда, йшли. Там на возі й ночували де-небудь у селі. І чого Ганя кричить на мене? Все ж так гарно! Ну, нема чого їсти, ну, йдемо за возом, бо коняка не тягне,— то це ж розкіш! Незвичайне, тому гарне! А яку прекрасну землю ми переходимо! Хвилясті краєвиди, села потопають у садах та білому цвіті. Це — Хижинці, Моринці, Зелений Ріг, Рижанівка, Виноград, Побійна... Це ж Шевченкові місця. І якби не революція, то так би й проїхали, не помітивши, не було б ніякої пам'ятки, а так ідемо й радіємо (себто я радію). Я була щаслива! Така подорож із пригодами, з по́пасами, з непевністю та чеканням небезпеки,— саме те, чого душа просила. Зміна краєвиду, весна, повітря пахне, гімназія і вся та клітка вже позаду... Це ж незвичайно, небуденно, пригодницько...

Була це одна з тих високодзвінних вібрацій у душі, що вже почали мене відвідувати. Я їх так любила, що ладна була всім пожертвувати, аби їх переживати. Емоція, для якої нема слів. Радість, щастя, сяйво, світлість, запах... які ще слова? У творах Достоєвського це найбільш мене зацікавило. І коли я довідалась, що це — стан, який супроводить напади епілепсії, то я навіть згоджувалась тоді стати епілептиком, аби таке переживати...

Допленталися ми із своєю шкапою і дідом Самсоном третього дня надвечір до Городищ — я в чудесному настрої обновлення, а Ганя — в лихому. Ледве ми добралися до хати Кухтів, а вже далі шкапа йти не хотіла. Тут нас зустрів Дмитро Кухта (по-вуличному Кухта, а в документах Безносюк). Він був у якихось ділових стосунках із нашим батьком, заходив до нього частенько і оце мав доручення нас зустріти.

Тоді багато людей поверталися із світів до тих гнізд, звідки вилетіли. Повернувся з Одеси і Дмитро Кухта, чи, як казали на нього, Мітька. Це був справжній одесит з трохи звернутим набік носом, хитровато-самовпевненою усмішкою, бо грошей повна кишеня, на руках золоті персні, золотий годинник. Модне тоді галіфе... Він у 13 років утік з дому до Києва, самовари в готелях ставив, перейшов усяку біду, змінився з сільського хлопчака на спритного парубійка, а потім занесло його в Одесу, там босякував, працював на заводі, що ще робив, не знаю, але чогось у нього одна рука була вивернута і наче висіла... Словом, плавав, як риба в океані. Аж оце як у містах розруха, вернувся до рідної хати й родини коліїв-кабанників та й почав разом із старшим братом Гудою «спекулянчити». Мітька малограмотний, але дуже спритний і в практичних справах битий та швидкий. Словом, чоловік із головою. Він із міською люб'язністю зустрів і зайнявся нами, але Ганя не спускалася із свого трону, дивилася на нього з презирством. Вона ж кінчає гімназію, двома чужими мовами володіє, думає вчитися на медичному факультеті, а він хто? Спекулянт! Неперейдена прірва відділяла її від таких молодців. Але чи гадала вона тоді, що буде далі?

До Жашкова з Городищ нас привіз уже Мітька, і вдома нас зустріли як героїв. Не було кінця-краю моїм оповідям про чудесну подорож.

Цікаво, що найяскравіше з звенигородського періоду — оця подорож, Богачевські, спиртовий склад і танець ведмедя Каті Омельченко, а як виглядала гімназія, кляси, учителі й учениці в ній — нічого не залишилось у пам'яті.

6

В Жашкові революція була вже ближче, десь тут у цих селах довкола. Села розбирають і ділять панську землю та панські маєтки. Найближчим поміщиком був леміщанський пан Підгорський. Він ніколи й не жив у своєму маєтку, хіба може часом улітку, бо тітка Мокрина, що її садиба була упритул до того маєтку, не раз там вслуговувала. Ніколи я цих Підгорських не бачила, тільки один раз перед революцією ішли повз нашу хату якісь дві незнайомі дівчини у дивному вбранні: з сірого домотканого свиточного матеріялу, але пошитого на міський лад. І свитка, і не свитка. То, казали, панни Підгорські, а ця одежа була, мабуть, виявом хлопоманства. Отже, їхня земля тепер уже не їхня. Позабирали леміщани. Панський дім не спалили, як по інших селах, а все звідти позабирали по селянських хатах. Потім уже розказували, що в селянських короварнях стояли піяна, трюмо, рембрандти... І в нас у той час з'явилася лякована тумбочка з мармуровим верхом та відтоді прикрашала Ганіну кімнату. Я не знаю, звідки вона, але думаю, що це подарунок тітки Мокрини із панських меблів.

В цей час щось із тиждень у Жашкові вночі було так видно, як удень. Це був відсвіт від грандіозної пожежі у Ставищах. Там горить гуральня. Коли кинулися ставищани розбирати спирт і горілку в тій гуральні, то бігли, хто з чим мав: з ротом, з відрами, з горщиками, суліями, барилами... Возами приїздили, там же й напивалися і в цистернах із спиртом топилися. Аж поки не запалив хтось сірничка, спиртом напоєне повітря зайнялося, почало все горіти, цистерни вибухати, люди кинулися врозтіч... Багато там і погоріло.

Вже повернулися з війни й мої дядьки. Йосип привів статечно пару добренних коней і осів на своїому хуторі. Василь прийшов із фронту начинений червоними ідеями. Землю треба в поміщиків та багачів забрати, всі мають бути рівні. Грабуй награбоване! Майо — твайо, твайо — майо! Дід на це плювався і казав: «Більшовик!»

Повернулася й Машка Таращукова, вже тепер не «Мар'я Ге́расімовна», а Марія Гараси́мівна. Змудріла, споважніла, удосвідчена. Казали злі язики, що вона навезла багато добра. Не грабоване, ні! Це ж на фронті в містах все стоїть покинуте, відкрите. Добро те,— от хоч би й сувої мануфактури, що на неї був такий голод за війни. Злочину ніякого в тому нема, бо й так усе воно гине, горить... Бери, це вже твоє... Так чи ні, не знаю, жила Марія Гарасимівна замкнено, з підкресленням своєї вищости над оточенням.

Отож кругом революція, тільки в самому Жашкові нічого наче не змінилося, особливо увечорі. «Ніч яка, Господи, місячна, зоряна, видно, хоч голки збирай»,— зовсім так, як у цьому романсі, що я співала з акомпаньяментом гітари. Так само, як і минулих літ, ходив сторож поміж жидівськими крамницями й кооперацією та калаталом вистукував свої рулади. Так само співало село, кутки перегукувалися, виляск доходить до містечка. «Чорноморець» (жашківський варіянт трохи не такий, як увів до концертового вжитку Демуцький), «Ой у полі жито, та гей, копитами збито...». Такі самі сині ночі, так само падають зорі, непритворенно цвіте й дурманить акація...

Гані ще зостався один рік до закінчення гімназії. Отже вона поїде до Звенигородки, а мені сказали: «Сиди вдома! Нема звідки!» Нема звідки обох учити, та й взагалі тепер у містах розруха. Чули, що розказують ті, які були в Києві?

Зв'язок Жашкова із Києвом не порвався, а закріпився. Можливо, дякуючи Мітьці. Це він «показав моду» їздити до Києва «спекулянчити». Він і Гуда професійно закололи кабана і повезли до Києва, а вже разом із тим наклали на підводу муки, крупи, пшона... Там у Києві болюче цього нема, а тут у селах болюче бракує чобіт, краму, мила, навіть дурної соли. Кухти з успіхом виміняли все, що повезли до Києва, на майно киян, привезли до Жашкова, а тут усе це люди розхапали. Гроші («лімонки» мішками і гривні) вже були тільки кольорові папірці, почав розвиватися «товарообмін», як «за царя Бомка, коли земля була тонка». В нас на товарообмін казали «мінка». Наміняли — а тоді знов до Києва з одною-двома підводами. (На Ставища, Янишівку, Білу Церкву, Озірну, Гостру Могилу, Глевахи, Гатне, Саварку, Мостища, Буду... 150 верстов). Там же в Києві біда! Постачання харчів нема, вугілля не довозять, будинки перестали огрівати... Хто має куди, то спасається, а хто не має, то палять меблі й книжки у «буржуйках» та виносять на товчок міняти своє барахло.

За прикладом Мітьки почали й інші їздити до Києва, цілі валки, їздив з раз і наш тато. Привіз сукна кольору «електрік», і жашківський кравець Бергер пошив Гані модне пальто кльош, чи, як казали у нас, «з родичами».

Як тепер бачу Ганю — русяву, сірооку, подібну на нашого батька, з модною тоді зачіскою,— все волосся гладенько загорнене ззаду, а спереду хвилястий чубчик. З тієї хлопчакуватої одинадцятилітньої дівчинки з коротко обстриженим їжачком вилюдніла зграбна панна.

7

Цього літа ми мали з Києва гостей, маминого брата Радійона з усією родиною. Це значить: дядина Маринка, Фєдя — одних літ із Ганею, Ната (колись — Настася) — одних літ зо мною, та ще менші, Тосік і Анд-

рюша. Всі говорять по-шулявському, бо як їхню мову назвати російською? В хаті стало повно, ми почали приглядатися одне до одного, заходити в приязнь. Я вважала, що не знаю світських манер, то дуже уважно підглядала, як поводяться кияни. У нас є гітара й балалайка, то пішла в дію музика. Ганя співала свої звенигородські романси («Жалобно стонєт вєтер осенній...», «Дремлют плакучіє іви...», «Нє іскушай мєня без нужди...»), а Ната — «Да, васількі, васількі...» і

Ах зачєм ти мєня целовала,
Жар безумний в груді затая,
Ненаглядним мєня називала
І клялась — я твоя, я твоя!
А тєпер ти на сцєнє шантана пайош,
За брільянти, за дєньгі, наряди
Старікам ти сєбя продайош...

От чим начинені шулявські дівчата! А я приграваля й виспівувала:

І твій батько, і мій батько
Та обидва кріпаки,
Посідали в гарбузинні,
П'ють горілку, як бики...

Тоді вже часто переходили через містечко якісь загони,— раптом десь з'являться верхівці і так само раптом десь зникнуть, не роблючи ніякого рейваху в містечку. Тільки Федя тоді ховався чомусь на горищі і перечікував, поки переїдуть.

Ми так і не знали, яка тоді була влада і де. Це для ілюстрації, як виглядало в закутках населення і його свідомість.

Цікаво, що Ната мала більше спільного з Ганею, а не зо мною. Були в них якісь секрети, що до них мене не допускали. Сіроока Ната, з широкими (як у дядини Маринки) устами, ще ширше розмальованими, продукт Шулявки, була рішучо і безвідклично наставлена на мистецтво спокушання «мальчіков», і була в цьому мистецтві досить досвідчена: пудра, мазилки, певні мінки й усміхи, примружування,— дуже вульгарно. А Ганя носилася з якимись звенигородськими романами,— не буде ж вона мені про них розказувати.

Київські гості довго не пробули. Погостювали на хуторі в дядька Явдокима й вернулись до Києва.

Одного разу із Мітькою приїхали Коберники. Не жити, а купити-продати. Звідки ми Коберників знали? Та це з того самого візницького світу. Як і візники, Радійон Кравченко та Саміло Цимбал, Володимир Коберник жив на Шулявці, мав хату. Тільки йому велося ліпше, ніж мойому дядькові та Самілові. Мав він багато «виїздів», робітників, багато коней (це вже звалось «кінська біржа»), мав кредит у купецькому світі... Діти ж цих шулявських візників товаришували. Серьожа, що приїхав оце до Жашкова,— Федін товариш...

Але перші остаточно переїхали з Києва до Жашкова Цимбали. Саміло Цимбал доводився дядьком нашому татові. Вони колись були товариші, тільки тепер Саміло говорив якоюсь жахливою українсько-російською мішанкою, розмова його була перейнята міщанськими інтересами і для мене була нецікава. Мав він цимбалівський закандзюблений донизу ніс, але товстий, тож диво, що Захарій, Анюта й Володя, всі русяві, мали такі тонкі гарні риси, всі такої гарної породи. Тільки Сисой залишився в Києві, а ці осіли у Жашкові, там за церквою, де соша спадає вниз...

Верталися блудні діти до старого гнізда. Чи не в тому ж часі приїхала й родина другого Степанового брата, Андрія, це значить, кадрового офіцера з Саратова? Чому ці вернулись до Жашкова, не знаю. Царський офіцер? Ніколи я не бачила самого Андрія Цимбала, а тільки один раз бачила струнке красня в офіцерському, з чудовою виправкою старшого сина... Як звався? Володимир, здається. Сама офіцерша Андрієва — мабуть, уроджена саратовська. Розмальована, як кікімора, як паяц, із своїми двома дочками відразу й рішучо ізолювалась від усього жашківського, ні з ким не водила знайомства. Говорити вміли вони тільки «па-русскі».

З цієї родини пройнявся жашківською атмосферою тільки один — Саша. Був він одноліток Тихона, старався говорити по-українському і це в нього виходило досить смішно, а загалом був дуже товариський хлопець. Саша також був виразно цимбалівської породи,— білявий, сіроокий. Ну, дійсно, Ганя наша в Цимбалів удалася...

8

Ганя вже в Звенигородці, я господарювала, допомагаючи мамі, а то й переймаючи всю хатню роботу на себе. Крім городу, ще й на полі посадили картоплю. Як і завжди, батько страшенно сердився, коли треба було привезти цю картоплю, висадити та спустити її з воза. То мама сама зо мною привозила. Так приємно було їхати увечері додому з города, правила конем мама або й я. Запрягати коня мама вміла, а я — ні. При цьому не раз була «справа чортова»,— там розірвана упряж, там щось поламане, «а йому за всі голови». Але мама любила город. А хати — ні, тяготилася нею, то все більше спадала вона на мої руки.

Крім того, я ще мала вибігати в «лавку», як приходив якийсь рідкий покупець, і питати його, що він хоче, та казати йому, що нема. Наш «пісчебумажний магазін» фактично вже не діяв. Не було нічого там, крім трохи паперу та перечитаних книжок. Він перестав діяти з того часу, як батька призвали в армію. Ця найбільша кімната з входом до льоху все більше перетворювалась на комору, а зимою на холодильник. А все ж вхідні двері вдень були незамкнені.

Одного разу прийшов якийсь незнайомий чоловік, я його ніколи не бачила. Я думала, що він хоче купити паперу, а незнайомий прийшов

чого іншого. Приніс мені томик Лесі Українки і число російського журналу «Вопросы психологии творчества». Головне, цього чоловіка я зовсім не знаю! Дивнеє диво! Пізніше загадка розкрилася, все стало на своє місце. А тоді я не знала, що й думати. Лесі Українки серед наших книжок не було, та й ніхто ж не сказав мені (хто ж би?), *що* це я тримаю в руках.

Це були драми «Касандра», «Оргія», «У пущі».

І це була найбільша подія в усьому мойому читанні. Не тільки те, що полонив з першого рядка дух книжки, що тематика така нова, сюжет з античности, не тільки ота досконала музичність, аж забуваєш, що це — віршовано. Не тільки це, але й ще щось інше: читаючи про одне, написане в рядках, одночасно поза рядками читаєш ще про другий величезний світ, невидний текст. Ні, не символіка й не алегорія, а саме щось друге, сказане іншим способом, ніж слово. Відразу я зняла з свого списка найулюбленіших Гамсуна й Фламмаріонову «Стеллу», а на перше місце поставила Лесю Українку, навіть не здогадуючись, що це ж — наша клясика.

Але чому цей чоловік приніс журнал із такими дуже мудрими статтями? Важко було мені влізти в них і я не знаю, чи щось там утнула. Виходить — ні, як не пам'ятаю змісту статей.

Та чи тоді було до того, коли й до нас докочувалися громовиці революції? Чи це того літа, чи другого так три дні гуркотіло? Це за 150 верстов від Жашкова в Києві висаджували на Звіринці військові склади. Хто? Чому? Ми не знали, тільки потім довідалися, що в Києві всі вікна повилітали. Я думаю! Коли в Жашкові вони двигтіли й дрижали.

Це вже настав час усяких чуток, новин, страхів. Через Жашків переходили загони різних напрямків. Заскакували озброєні і скоро зникали. Різні розмови. Чекайте,— казали,— ось як прийдуть червоні, то будуть палити усі села підряд, будуть гвалтувати, грабувати. Он те й те село вже спалили дощенту, дотла. Казали: ось прийдуть каратели, білогвардійці-денікінці, то будуть усіх селян бити шомполами, щоб вертали розібрані панські маєтки та землі. Появились чутки про отаманів партизанських загонів, що оперують у Тетієві, Виноградi, Ставищах, іншими словами, довкола Жашкова.

І справді, мало не щоночі можна було чути, як глухо двигтить земля: десь стороною поза Жашковом пересуваються підводи, верхівці, кавалерійські частини, дудонить земля від кінських копит. В такі ночі, переважно місячні, не можна було спати. Ми тинялися по подвір'ю, визирали на мертву вулицю з нашої хвіртки і завмирали від чекання чогось страшного. Хотілося уявити й побачити, як воно наближається,— а тоді тікати.

І воно приходило, тільки не таке страшне, як уявлялося. Залляли містечко білогвардійці, денікінці. Жиди тремтіли, бо з ними не церемонилися. Розбиті крамниці, контрибуція. Жиди складалися. Не церемонилися і з селянами. Хапали людську худобу без будь-яких розмов.

Проходила й регулярна українська армія, стояла постоєм у Жашкові, але недовго. Петлюра! Нове й нечуване досі слово. Від нього й від тих людей, що його вимовляли, віяло чисто українським змістом, тим самим, що в українських книжках. Вояки петлюрівської армії не зачіпали нікого й не брали самовільно. Якби десь ламали дисципліну, то я чула б. Ні. Вони також наклали на містечко контрибуцію, скільки їм треба було харчів, жиди складалися й забезпечували.

В цей час, як ми бігали по подвір'ю, я в батьковому піджаку, підперезана зеленим поясом, як розглядали тих, що розквартировувались у нашій хаті, а я жадібно слухала, що вони говорять,— в цей самий час наш сусід Тупчій ховав своїх дівчат у льоху. Коли заскакувало яке військо в Жашків, вони сиділи в тому льоху й трусилися (та нічого й не побачили!) від жаху! Ось же зараз-заразісінько вдеруться до хати, поріжуть їх, погвалтують! Цей страх довів Галю, мою однолітку, до невилікуваної хвороби. Вона поступово переставала говорити, рухати членами, лише тупо дивилась в одну точку. Що б їй не говорили, вона не розуміла і неспроможна була відповісти. Ступор.

Одночасно з цими регулярними військами, що переходили, було багато й самодіяльних партизанських загонів. Найбільше чути було про Сокола, що орудував десь у районі П'ятигір. Найбагатші жиди вже давно непомітно виїхали з Жашкова: Двойріни, Шатайли, Кривіцькі, Чудновські, Сатановські, Співаки, Бродські... А це почали всі підряд масово виїжджати. Навіть наша Шулимка, що нічого не мала, крім купи дітей, і та виїхала. Деякі, самі старі, все-таки лишилися... Спорожніло містечко.

Тоді в тій хаті, що стояла порожня (колишня поштова контора) з'явився рояль. Це дали на перетримання Кривіцькі. Я ходила в ту хату, бринькала і дуже жаліла, що не вчили мене грати. Ось уже й рояль є, а час тепер не до музики. Пробувала я самотужки, хоч би нот навчитися — нічого в мене не виходило, крім гами.

Чи це того літа з'їхалися якогось четверга багаті хуторяни до нашого порожнього дому? Все подвір'я було заставлене возами і навкруги біля подвір'я. Чого вони туди з'їхалися? Якась таємниця. Ніхто нічого не говорив. Чомусь не помітно, щоб і наш тато там був. Скоро про те й забула. Події летіли навскач.

А оце вже побачили ми й німців. У нашому подвір'ї стояли вони з кулеметами, гарматами. Зарізали бика і тут же й поїли сире м'ясо, не смажили, лише посікли на котлети. Перший і останній раз бачила я, що можна їсти сире м'ясо.

Німці тягнуть і грабують все, що бачать: лізуть у селянські подвір'я, хапають корови, кури, гуси, свиней. Грабують безцеремонно і одверто цинічно. Відразу ж чисто всі їх зненавиділи й казали: «Ні, як грабують, то хай уже краще свої! Що це за порядок завели, що не можна втримати хвоста коло хати?»

Почали вже й про гетьманських карателів гомоніти. У Янишівці шомполами били селян, а одній вагітній жінці офіцер-каратель розпо-

ров живіт. Після того за селом було знайдено шість трупів карателів із запискою: «Собакам собача смерть». Так ніхто їх і не прибрав. У Леміщисі вже почали зносити до двору Підгорського розібране... У Жашкові не було розбору панських маєтків, тут не було поміщиків, то чутки про все це навколишнє тільки доходили.

9

Мабуть, жиди вже всі повиїжджали, бо містечко спорожніло і затихло. Навіть сторожа з калаталом уже не чути.

Одної місячної ночі почалася в містечку шамотня, брязкіт заліза, щось десь розбивали, щось розвалювали. Не чути ні людського гомону, ані крику, а тільки гупіт розбивання. Це, мабуть, розбивають оті ятки-крамниці, що вишикувалися від церкви вздовж соші, аж не доходячи до нашої хати. Ні гомону, ні крику, але ось здіймаються пожежі. Це ж погром!

Дивлюся вгору,— а на даху Абового заїзду ясно вирізняються проти місяця людські тіла. Що, є ще в Жашкові жиди? І це так вони поховалися? От дурні! Виставку з себе зробили!

Другого дня літало в містечку пір'я з жидівських перин, догорало там і там у гетто. На наших зелених воротях крейдою виписаний хрест. Всі нежидівські хати мали таку охорону. А в нашій клуні було кілька сусідів-жидів, що їх затушкував наш тато у сіні. Чи був убитий хто цієї ночі? Якби був, я чула б. Але таких розмов не було. Були інші. Нібито це був загін отамана Соколовського. Вночі застукали до Шепелів і під загрозою смерти забрали Володю Шепеля й наказали, щоб водив та показував, котрі хати не жидівські. Я, крім оцих глухих звуків розвалювання, не бачила жадного погромника. До нашого подвір'я ніхто не підходив. Здалека людей теж не було. А я ж висла біля хвіртки, бігала по подвір'ю, бо тоді в такі ночі, коли стогоном стогне земля від тупоту чи армія переходить через містечко, неможливо спати, утриматися в хаті. І дійсно, так багато було загонів, що годі було розібрати, яка тепер влада, хто був учора в Жашкові, а хто сьогодні. Якби не оце пір'я, що літало в повітрі, та не згарища, та оця чутка про Володю, то ми б і не знали, що цієї ночі діялося у містечку.

Отак виглядав цей жашківський погром. Наші ж люди, селяни, перетримували своїх жидів в той час, як їхні кубла й гнізда розмітували партизани. Може, це була народна відповідь на погрозу: «Заждіть, заждіть! Ви у нас уже в мішку, тільки ще не зав'язані»? Хтось не хоче лізти в мішок і разом із мішком розносить і того, хто ще не зав'язав мішка, а вже наготував шворку.

Як я тоді до цього ставилась? Це ж були сусіди, хата в хату, не раз багато їх пересиджувало в нашій клуні, поки минеться небезпека. Може, найточніша відповідь така: як до чогось чужого. Вони ж самі себе чужістю відділили від аборигенів. Самі жиди витворюють антисемітизм, вони перші його породителі. Як може триматися в тілі чуже тіло? Ще й вороже. Воно або розростеться, як рак, і заб'є того, на кому жирує, або

чиряка треба видушити, щоб витік весь гній. Це ж жахлива «мораль», це ж цинізм — так висмоктувально вороже ставитися до народу, серед якого живеш, який годує своєю працею, своїм хлібом, маслом, курми, яйцями. А вони за це хочуть «зав'язати у мішок»! То яке може бути реагування народу, як не випалення вогнем чиряка? Це ж самооборона! Хіба мало в історії прикладів, що народ позбувається гнобителів «потоком і разграблєнієм»?

Ця ніч Соколовського була початком занику гетто. Не стало тих крамниць, що вистроїлися вздовж соші. За дуже короткий час оті лябіринт-халабуди, що попритулювалися біля ярів, були в руїнах і заростали вже свіжою травою. Одного разу я йшла через руїни, де була школа (синагога), поруч лазні, бачила рештки звитків пергамену, себто шкіри ненароджених телят, із жидівськими письменами. Мабуть, «Талмуд» або й «Протоколи сіонських мудреців», згідно з Тупчієм.

«О, Аданой, Малахой...» — згадалася мені довга постать у смугастому чорно-білому талесі, що похитується й плаче-ридає, згадуючи минулі нещастя свого народу й передчуваючи майбутні. А цих нещасть так же легко уникнути,— тільки відмовитися від фальшивого міту про вибраність...

Так я філософую, а в цей час де не взявся здоровенний собака й кинувся на мене. Я починаю тікати й раптом... провалююсь у якусь яму, що ними повні ці руїни. Злякалася не тільки я, а настрашився й собака... Він утік, а я якось вибралася з ями. Після цього я вже остерігалась ходити поміж руїнами.

А одного разу наче ніякого партизанського загону в Жашкові не було, а дивлюсь — надвечір горить хата Бергера-кравця, що за кілька будинків від нас. З неї вибігає жінка... Як же це так? Хтось ховався там? Але чого вона біжить у полум'я назад, наче хто її заганяє? Нікого нема на овиді. Може, вона за чим вернулася? Довго ще верещить у вогні, а тоді затихла. Моторошна трагедія самотньої істоти, що чомусь притаїлася серед цих руїн.

Цю сцену смерти я бачила власними очима. Більш не бачила ані не чула. Навпаки, не раз чула — то в того, то в іншого переховуються жиди, ті, що знайшли собі приятелів у місцевому населенні.

Через рік-два не впізнати вже було гетто. Воно десь зникло, оті покручені халабуди, куди водовоз Зейдель возив у бочці гнилувату воду. Зникли й руїни. Натомість з'явилися нові хати під бляхою, обгороджені від рівної вулиці біленькими штахетиками, а за ними веселенько сміються квіти: мальви, чорнобривці, кручені паничі та величезні цибаті й головаті сонячники. Село проковтнуло гетто.

10

Так? А це вже й наш батько ховається. Зник, і ми навіть не знаємо куди. Від кого? Чому? Невідомо.

Але тато наш знав, коли має бути небезпека. Кілька днів згодом налетів на нашу хату із своїм загоном отаман Христич із Ставищ. Застали

в хаті мене саму. Обшукали все, і до мене: «Де твій тато?» — «Не знаю!» Отаман зриває групову світлину із стіни й подає мені: «Покажи, котрий батько!» І я здуру показую. Чого? Мені ж не треба було цього робити, я могла на іншого ткнути пальцем. Але оця кравченківська правдомовність та нешвидке думання, нерозторопність! Оцей несподіваний нахрап! Світлину забрали. А тепер як зловлять і уб'ють нашого тата, то буду винна я.

Це вже літо, і Ганя вдома. Сидимо ми на ганку перед хатою. Ніяка робота нас не бере. Не знаємо, що буде. Велика жалоба в хаті. Дивно! Як батько був удома, то наче сковував нас, ми любили, як він із своїми сопілками та товаришами, Іваном Лисаком і Захарком Цимбалом, вирушав у «оказію» на село, а ось коли ганяються за ним,— ми осиротіли...

Сидимо й бачимо, що вже знов з'явився якийсь партизанський загін. Спинилися верхівці біля того будинку біля пошти, де ми колись жили. Чого це вони причепилися до того старого старозавітнього діда в чорному лапсердаку з пейсами у ярмулці? Здалека не видно, наче на Йойну схожий... Щось говорять йому, ведуть за собою. Він смішно розмахує руками, топчеться на місці, а вони регочуть. Це вони заставляють його танцювати. Моторошно. Але я таке бачила. Може, це ті самі гої, що приходили в суботу на шабес запалювати й гасити лямпу, бо жидам у суботу гріх працювати? Може. І знов пригадується мені такий самісінький дід у талесі, як він молиться. «О, Аданой, Малахой»... та й таке: «Нехай раби твої будуть із народів, що кругом вас» (Біблія, 3 Мойсея, 25, 44).

Що з тим дідом було далі, я не знаю, бо раптом до нас у хату вскочило кілька партизан, перебігли по хаті, туди-сюди шатнулися і зникли, а слідом за цим Ганя виявила, що пропав її золотий ручний годинник. Ганя почувала велике право на цього годинника, вона його заробила лекціями. Із таким правом пішла вона до отамана із скаргою, з вимогою, щоб повернули... Еге, «повернули»...

Як відомо, події тоді розгорталися блискавично й ситуації мінялися щодня. Якась загроза для батька минула і він знову був удома. Але яка? Невже отой таємничий збір хуторян у порожній хаті? Як я потім через багато-багато років зв'язала собі, то це був з'їзд хліборобів-землевласників, що вибирав делегатів на з'їзд у Києві, який подарував Україні гетьмана Скоропадського. Я не можу думати, що батько брав у тому якусь участь, він до політики, та ще й до гетьманської, був холодно-байдужий. Так що, оце як ти мене, Господи, бачиш! І ми замішані в той звироднілий і штучний гетьманат, що залишився в пам'яті народній як каратель. А все тільки тому, що була порожня хата і її зрідка наймали то для новорічного балю, то для турецької пекарні, а то на гетьманський з'їзд... (Це все тільки мої здогади, ніхто мені цього не сказав).

Про події в Києві, про Муравйова, що збомбардував дім Грушевського, повний українських цінностів, про універсали, про Крути, про похід комсомольців та отамана Зеленого, про захоплення білогвардійця-

ми Києва ми (я, принаймні, а то ж хапалося все на лету) нічого не знали. Оце тільки недавно розповіла мені Варвара Олійник про одну подію, на її очах.

«... З Демієвки Велико-Васильківською йшли українські війська, а з Дарницького мосту й Печерська — денікінці. Зустрілися на Думській площі. Народу на вулиці — маси! І я з товаришкою там. Бачимо — вивісили на Думі жовто-блакитний прапор. Підскочив денікінський офіцер, зняв жовто-блакитний прапор, переломив через коліно, притоптав і кинув коневі під ноги. Повісили трикольоровий царський. Підскочив український вояк, зняв трикольоровий, потоптав, повісив жовто-блакитний.

Почалася стрілянина, замішання, от-от почнуть битися, тоді почули всі оголошення: хто за Україну, той нехай іде на цей бік, а хто за Росію, хай іде в другий бік. Почали перебігати, одні туди, другі туди, розділилися. А я з товаришкою сіли під воротьми й дивилися, що буде далі. А далі гучномовець сказав, що цю справу, про мирне полагодження, вирішує спеціяльне засідання у Центральній Раді. А тим часом війська, як одні так і другі, повинні відійти за п'ять верстов від Думської площі. Наші, дурні, повірили і почали відходити геть аж за Пост-Волинський, а денікінці відійшли тільки нагору, до дому Гінзбурга, і стали. А як уже не було українського війська, вони безборонно захопили Київ...»

Вже в тридцятих роках довідалась я про похід київських комсомольців на Зеленого — із фільму «Трипільська трагедія». Але фільм цей дуже скоро зняли, бо він викликав реагування публіки, протилежне до пропагандивного задуму ВУФКУ*. Як топили зеленівці комсомольців у криниці і скидали з кручі в Дніпро, в темній залі пробігав сміх глядачів і вигуки: «Ото добре!»

Але це пізніше, а в ті часи, як вирішувалася доля України, ми в Жашкові знали тільки те, що було перед очима. То ж тоді десь під Вузівкою за десять верстов відбувалися вирішальні бої петлюрівців із армією Котовського, а я тоді й імени такого не чула. Тоді ж і галицькі частини переходили через Жашків, але то було так коротко, наче шкрябнуло щось... Поклали в нашу хату хворого на тиф. Правда, був він недовго, з півгодини, але невзабарі заслабла на тиф Льона і щось із місяць чи шість тижнів була в ліжку. Їй щодня міняли простирало (як перша оборона проти тифозної воші), а волосся обстригли, і голова стала як макогін. Якось що, крім Льони, ніхто в хаті не заслаб.

В цей самий час померла тітка Мокрина. Вона ви́ходила від тифу якогось вояка, що опинився в неї у хаті. Вояк видужав і пішов, а тітка Мокрина заслабла на тиф і померла.

З цього ж часу й тітчине Тодосьчине оповідання, як найменший її хлопчина п'ятьох років, Василько, виносив хліб на вулицю. Повз їх хату йшла поморена розбита армія. Дощ, сльота, болото, вояки зморені,

---

* Всеукраїнське Фото-Кіно-Управління.— *Прим. ред.*

голодні, ледве ноги тягнуть. Малий Василько виносив із хати хліб і роздавав тим воякам. (Це я потім узяла до оповідання «Твоя і моя сестра»). Тітка Тодоська розповідала це із добрим здивованням і ніби похвалою, що таке мале...

Отак виглядала в нашому закутку Велика Українська Революція у свідомості таких мешканців, як я.

11

Скоро побачили ми й червоних. Вони були зовсім не такі, як я бачила в Звенигородці,— «китайози», «ході», «ревтрибунал» і «красный террор». І не такі, як ішла про них чутка. Нікого не різали, нічого не палили, а тільки великими масами зайняли всі можливі хати. У нас у подвір'ї, у хаті — було повно. Жовто-блакитні прапори змінилися червоними. Прийшли вони з літературою, агітацією і пропагандою. Може, то в нашій хаті була агітпроп-частина? Ці, що стояли в нашій хаті, були веселі молоді хлопці із сміхом, жартами, але... кацапня! Ще кілька днів тому за цим столом, у цій самій хаті була українська мова, українські прапори, а це... Найперше взялися хлопці агітувати батька (московською, звичайно, мовою), які-то прекрасні ідеї світової революції, розтолковувати, за що бореться Червона армія...

Батько в той час був уже зовсім нерадий революції. Замовк, посмутнів і часто лежав на тапчані, насунувши шапку на голову, на самі очі (і влітку!). Він щось думав, чмихав, а це означало, що він у поганому настрої. Єдиним виходом для нього із цього пригнічення були «оказії», себто втечі із своїми товаришами (Лисаком і Захарком) на село, якісь весілля, хрестини, уродини. Бо село мало своє життя, а самогон-первак капав із саморобних апаратів у кожній хаті.

Тепер батько сидів із «агітпропом» за столом, слухав, дрімав, як і в розмові з Тупчієм про антихриста, та зрідка кивав головою, казав: «Еге-е!»

Крім того, ці молоді у військовому люди жартували з Ганею і переконували її, що найліпше вона зробить, як піде з ними. В них і дівчата є та мають що робити. Я тоді бігала по подвір'ю у батьковому старому піджаку, вертілась у хаті, все це вислуховуючи, і, може б, мене спокусила така пригода, але мене не запрошували, навіть не звертали на мене уваги. А то ж я найбільше прислухалася, що вони кажуть, жадібно ловила кожне слово, порівнювала з тими, що кілька днів тому були в цій хаті. То я ховалась у своєму закуткові на скрині між кожухами й тяжко ридала. Де правда? Де правда? Бо не могла ж я відмовитися від української правди — пісні, мови і всього, що захищають петлюрівці. Але й ідеї всесвітньої справедливости, знищення визиску людини людиною, безкоштовна освіта всім, рівноправність жінки — були для мене непереможно вабливі і були для мене теж Правда. Тільки чого ці правди воюють, а я не можу поєднати дві Правди докупи? Інтернаціональна спра-

ведливість чи національна? Національна мені видавалась вужчою, але рідніщою. Це ж, що тепер у хаті,— чому воно виганяє українське?

Для мене все це було нерозв'язно незрозуміле і аж трагічне якесь.

Хвалити Бога, недовго стояли, пішли, залишивши книжку якогось чужоземного автора в перекладі на російську. Назву я запам'ятала: «Три обманщика» (Мойсей, Христос, Магомет). Книжку я прочитала з великим інтересом, була вона дотепна. А Ганю так і не підмовили йти з ними.

Ганя збиралась цієї осени вступати на медичний факультет у Києві.

12

Проте ж у Києві була тоді не сидня. Втікали звідти хто мав куди. Вже назавжди переїхав дядько Радійон із родиною, не було тільки з ними Фєді. Фєдя, гімназист сьомої кляси, пішов добровольцем у Білу армію. Як воно сталося, що син шулявського візника пішов захищати «єдіную нєдєлімую»? От, прийшли в гімназію набирати добровольців, напомповувати єдіно-нєдєлімським ентузіязмом, то Фєдя навіть додому не пішов, щоб повідомити рідню. Хитріші, як-от товариші Міша Кривенький чи Серьожа Коберник, пішли попрощатися з домом — тільки їх і бачили.

Кравченки поїхали на хутір до дядька Явдокима і там ніби осіли.

При всіх цих воєнних і партизанських діях спекулянчення не переривалося. З Жашкова та Городищ весь час їздили хури та підводи, якось-то обминаючи всі перешкоди. Може, й оббирали їх, а може, відкуплювалися... Разом із цими підводами з'являлися нові люди. Одного разу з Мітькою приїхав і Антон Іванович Фузік. Приїхав щось купити, а побув кілька днів і вирішив перевезти сюди родину. У Києві жити неможливо, голод і холод, а наближається ж зима... Отже, сподобавшись нам усім, прекрасно розмовляючи українською мовою, товариський і свійський, він найняв у нас те мешкання, де жила попереду Шулимка, з ганочком і виходом на волову торговицю.

Скоро привіз і дружину, Соф'ю Ніколаєвну, що й слова не вміла по-українському, та дівчинку Галю років одинадцятьох, із синіми очима, плеканими русими льоконами та прегарним личком. Янголятко. Вона й поготів не говорила українською, але вміла по-французькому і грала на піяно. Якось так вийшло, що батько був дружний з Антоном Івановичем, Льона подружила з Галею, причому наша Льона відразу попала під вплив Галі й почала старатися говорити теж «па-русскі». А Соф'я Ніколаєвна ніяк не могла наломитися на українське, мама ж ні слова не вимовила неукраїнського,— та якось порозумівалися.

Соф'я Ніколаєвна виявилася дуже товариською й охочою до таких розваг, як «ковбаса та чарка» (та ще й розкішні помідори в олії до того), а випивку організовував Мітька, який грав ролю багача, що нічого не жалує, розкидає гроші і може їх мати купу, аби захотів. Цей Мітька

часто приходив, був своєю людиною у батька, якісь там мав із ним справунки, не раз засиджувався з нами, дівчатами, допізна, а часом і ночував, бо на той куток до Городищ, де жили Кухти, було йти верстов зо три. Баляндрасив: «Щоб тобі сорок хаті, а в кожній хаті по сорок кімнаті, а в кожній кімнаті по сорок кроваті, щоб тебе кидало з кроваті на кроваті...» Це, мабуть, з жидівсько-українського фольклору. На що більше може здобутися малограмотний Мітька?

* * *

Ганя хотіла вчитися далі. Це було цілком в унісон із батьковими мріями. Не довелося йому вивчитися, то хай хоч діти вчаться, як мають охоту. Тим часом, поки ще до осени, у нас у Жашкові почалася доба самодіяльности. З Шатайлового заїзду на воловій торговиці зробили театр. Приїжджали тоді якісь гастролери, ось, пригадую, давала концерт співачка-жидівочка і зальотно співала на сцені:

Ах, шарабан май д'амєріканка,
А я девчонка да шарлєтанка...

Тодішній фольклор збагатився ще й частушками, що літали на вулиці і самі входили в свідомість. З них я запам'ятала кілька куплетів найпоширенішого тоді «Яблочка»:

Ех, яблочко, да заграничное.
Ех, дєвочкі, да сімпатічния...

Ех, яблочко, да куди котішся,
Немцам в рукі попадьош, да не варотішся...

Я на бочкє сіжу, а под бочкой качка,
Мой муж большевік, а я гайдамачка.

Я на бочкє сіжу, да бочка котітся,
А мой муж большевік да нє варотітся...

Ех, Кубань ти, Кубань, да хлєбародная,
Немцам хлєб отдала, сама голодная...

Хто це тоді надумав організувати «Просвіту»? Так наче тодішній вчитель. Ще й поставили «Наталку Полтавку»! Ганя була головною артисткою, грала Наталку, і навіть непогано, особливо як співала «Хусточко ж моя...». Я — ну, просто ні в тин ні в ворота! Дали мені в одній п'єсі ролю — вийти на сцену і сказати одне речення. То я на сцену вийшла, а що треба сказати — забула. І не знала, як із тої проклятущої сцени, коли вся заля на тебе дивиться, утікти. Ганебно оскандалилася!

Тихін Цимбал, наш фактично дядько, але нашого віку, був Ганіним поклонником, а трохи й моїм, бо шкіцував мене під час вистав у театрі, і я на тих шкіцах виходила дуже гарненькою японочкою, хоч в'яві такою не була.

Чомусь не видно мені на екрані пам'яті Саші Цимбала того періоду, а це ж він тоді розповідав нам про родину Микити Шаповала, що одночасно з Цимбалами жила в Саратові. Ця родина видатна була в Саратові тим, що говорила тільки по-українському — між собою в хаті, на вулиці, до інших. Одягалися виключно в українське, хата в них була типово українська,— побілена, з соняшниками й мальвами на фасаді. І це так було весь час, ще задовго до революції. Цікаві подробиці, яких, може, й не знайдеш у жадних історіях літератури, а Саша, може, й не знав, що Микита Шаповал — український письменник.

На все виразніші Мітьчині залицяння Ганя не звертала уваги. Я ж знала, що в Звенигородці Ганіною симпатією був «реаліст» Коля Пясецький, а ще зрадила мені Ната Ганін секрет про якогось блискучого німецького офіцера Дітріха... А тут у Жашкові й дивитися нема на кого. Високої думки була про себе Ганя. Якийсь безграмотний Мітька, спекулянт у галіфе й з золотими перснями, що «пройшов два університети й один коридор», сипле грішми й думає, що засипле ними доступ до високих порогів.

Восени й поїхала Ганя з батьком до Києва. Тоді поїхало кілька підвод, з ними й Мітька. Їхала Ганя вступати на медичний факультет, а приїхала додому і сказала батькам, що виходить за Мітьку Безносюка заміж.

Це була бомба. Велика печаль у хаті. Батько лаяв Ганю, гнівався. «Нащо я тебе вчив?» Мама плакала й цілими днями просила та умовляла Ганю не робити цього. Не рівня він тобі! Будеш усе життя жалувати! Паруйся кінь з конем, а віл з волом!

Не помогло! Скільки було гніву, прохання, розмов — не помогло. Вийшла Ганя заміж. Льона й Галя Фузік невтішно ревіли на тому весіллі, нікому не було весело. Ніяких звичаїв на ньому не було. Звінчалися — і все. З Мітьки Ганін чоловік вже став Дмитром. Ну, що ж зробиш?.. Не маючи ніякої освіти, він мав величезний життьовий досвід і був швидкий на всякі обрахунки, впевнено не губився в прерізних ситуаціях, веселий, привітний, ніколи за словом у кишеню не полізе... Що Ганя в ньому знайшла? Всі ми в хаті дивувалися, всі в радіусі цілого Жашкова чудувалися. Що могло їй сподобатися в ньому? Лице якесь плебейське, а грубий золотий перстень на руці ще більше ту плебейськість підкреслює. Все в нього на мужичий лад, манери прикажчика з бакалії, розмова перемішана з одеським жаргоном. «Катісь колбасой...», «Ульотивай!»... І це — Ганя, що виховувалась сім років у гімназії та набувала лоску у тонних дам! «Нащо я тебе вчив? — не переставав питати батько.— Нащо я на тебе стягався?»

І це Ганя зробила в 19 років. Колись до гімназії — «хлопчурка», хлопчакувата забіяцька обісниця з білявим хлоп'ячим їжачком на голові, а тепер — фігурна панна з модною зачіскою і тими самими сірими очима.

* * *

Я тоді була розтріпане дівчисько, що аніяк не дбало про свою зовнішність, дуже любила бігати в старому батьковому піджаку. Льона й досі була стрижена, як хлопчик. Її плекали тому, що вона ледве виходилася з тифу, підживляли вином. Була вона дуже подібна на тітку Палазю, навіть таке ластовиння на носі мала. Була дрібненька і делікатна та все любила щось у балії надворі прати. А як приїхала Галя Фузік, то дружба зліпилася з першого дня. Галя їй заімпонувала отими плеканими льоконами, янгольським голоском і вже не знаю чим. То Льона намагалася дорівнятися. «Наша Льоня до мужиків не тулиться, треба її між пани пхати»,— вперше сказав тоді батько і потім часто повторював цей «афоризм». Коли я марила дальшою школою, то Льона щось не дуже. І мені страх не подобалось, що вона вже наломлювалася на російську мову в розмові з Галею. Ще свою забуде? Я ж навмисне не збивалася з української, навмисне. Хай знають Соф'я Ніколаєвна й Галя, що тут треба по-нашому говорити і що наша мова не гірша за російську.

Аж легше зідхнула, як Фузіки пожили якийсь час і повернулися до Києва. Не буде Галя псувати Льону.

А в те мешкання, де жили Фузіки, перебралися з хутора Кравченки, дядько Радійон із родиною. Довго не витерпіли на хуторі. Тосік і Андрюша приїхали з Києва із російською мовою, а вернулися з хутора вже з українською.

13

Ганя жила зовсім недалеко, зараз на задній вулиці за нашою хатою. Але Ната вже тепер більше *зо мною* компанувала, ми були однолітки. Компанування це полягало в тому, що я їй розказувала, *що* читала, про свої великі прагнення — учитись! — а вона раз у раз вчила мене, як поводитися, щоб «чарувати мужчин». «Не мруж очей! — безперестанно муштрувала вона, перебиваючи в найпатетичнішому місці мого монологу.— Ось давай я тобі підмалюю уста!» — а в самої вони широко і яскраво розмазані, підкреслюючи й так великий, як у дядини Маринки, рот. Щоб і я?.. О, ні! Оповідала вона про свої успіхи — ламца-дріца-оца-ца! — на Шулявці. З цих розмов все зводилось до того, що треба якнайшвидше вийти заміж. Це мені не підходило.

Тоді ж були якісь вечірні прогулянки, де «царицею» була Ната з отією штучно напущеною грайливістю... Якісь два-три наче військові, наче цивільні... Вони були свійські, любили співати, але все російські пісні.

Не осенній мелкій дождічек
Бризжет-бризжет сквозь туман,
Сльози горькія льйот молодєц
На свой бархатний кафтан.

Ех, полно, брат молодєц,
Ти вєдь не дєвушка,
Пєй, таска прайдьот,
Пєй-пєй, таска прайдьот...

Але вчилися й наших. Були й ще якісь молоді люди, серед них і Саша Цимбал.

Мамі дуже не подобалось, що я «пізно по ночах ходжу», а це було просто посиджування на якому-небудь ганку гуртом під місячним сріблистим сяйвом. Що він виробляв, цей місяць! Де ще і коли ще бачила я таке сяйво? Все навколо блищить, мов скло, розбите вдрузки. Під цим сяйвом ми співали, дотепничали. Правда, Ната хотіла мене «просвітити» і підговорила одного із цих «кавалерів» (якогось агронома, ще й українця), щоб поцілував мене. Щось бридке й мокре витиснулось на устах,— і про що це Ната так натхненно говорить? Мама може бути спокійна.

Це вже починала закріплятися совєтська власть. Між нами з'явився Петрусь Толстолужскій, якого дуже скоро ми переробили на Товстолужського. Невеликий молодий хлопчина в солдатській шинелі, з гарнесеньким сміхотливим лицем, із безжурними юнацькими очима, з постійним жартом на устах і зовсім наш, із чистою українською мовою. Був він нашим товаришем на вечірніх посиденьках, залицявся до Нати, а вона всіляко «причаровувала», заскалювала кокетливо свої сірі очі та ще більше розмальовувала свої широкі уста. Петрусь — веселий, каламбуристий — співав із нами, підсміхався неколючими жартами над нами. Таку атрактивну людину з вічним жартом і добродушною усмішкою я бачила тільки раз, Фортуната Богачевського. Сміх не сходив йому з очей, з уст, він по-юнацькому бавився разом із нами. І нічого нам не казав його титул: «райпродкомісар». А це ж означає, що він керував викачкою хліба у всьому жашківському районі.

Скоро приїхала й його молодша сестра, Катя, що так смішно примовляла до горшка на вогні: «Ну, кипунькай, кипунькай!» Весела реготушка, тільки не така розумниця, як Петрусь. Вже ми знали й їхню біографію. Вони також із Києва, змалку посиротіли, були в безпритульних. Петрусь у 15 років пішов у Червону армію, а тепер, демобілізувавшись...

Словом, Ната вжила все своє шулявське мистецтво «очаровування мужчин» і оженила з собою Петра Товстолужського, так що він ще й нашим родичем став. Така утворилась мозаїка: Петро — райпродкомісар, Фєдя, брат Натин,— білоемігрант-денікінець, батька нашого вже обіклали непосильними продразвьорстками і продналогами. І це не заважало

Петрові бути на товариську ногу зо мною, «на ти». Ще треба додати, що мої з Петром розмови були серйозні, то тільки з іншими дівчатами хіхи та хахи. Не без Натиного навіяння, це вона йому натурукала, бо була завжди високої думки про мою «розвиненість» і все те, що я казала Наті, переказувалося Петрові.

Справді — я була в паніці. Вже другу зиму я сиджу вдома. Вже мені 16 років, а що ж далі? Яке ж моє майбутнє? Продавати на базарі мило? Чи в споживчій кооперації стояти за лядою? Я канючила вдома, всім і всюди торочила, що хочу вчитися.

* * *

І ось Маня Мартиненко сказала мені, що в Ставищах відкривається педагогічна школа і що вона хоче туди вступати. І ось я вже бачу себе на возі, їдемо до Ставищ.

На возі нас троє. Ганя — вона голова експедиції, везе нас. Маня Мартиненко, моя шкільна співкласниця, дочка вдови ветеринарного фельдшера. І я. Ми вже за Скибином, вже й Ставища будуть — а де не взялися на обрії три озброєні верхівці. Ми почали труситися, а вони й справді до нас летять. Прискочили, обскочили, спинили.

— Куди їдете?

— До Ставищ.

— Чого?

— Вчитися!

Віз був застелений чорною кавказькою буркою, тією, що батько з Києва привіз, новенькою, хорошою. Вони за ту бурку, один надягнув на себе — і погналися. Як з'явилися, так і зникли, мов не було їх, мов нам усе те уявилося. А ми зраділи, що їм уже нічого більш від нас не треба.

Ну, і як же тут думати про школу, коли ще не закінчилася воєнна завірюха, можуть перестріти на дорозі верхівці невідомого загону?..

14

Не тільки Ганя та Ната повиходили заміж, а вже й Тихоньо... не знати, як це сказати. Він не одружився і не оженився, а його взяла собі Машка. Машка, вона й Марія Гарасимівна, була ближча віком до мого батька, ніж до мого з Ганею. Вже й у містечку живуть, вже Машка й з війни повернулась, а й досі не зустріли судженого дві Таращуківни. Та рознеслася по Жашкову ще одна новина, що Тихоньо Цимбал став Машчиним чоловіком. Машка обставила це як велике благодіяння Тихонові і всім казала: «Я його з болота витягла, витріпала, вичистила й вимила... Зробила з нього людину...» Та й став Тихоньо жити-поживати в містечку, але я чогось ніколи його не бачила. Далі — ізольовано, обережно, незамішано в жадне небезпечне діло.

Щось не чути було нічого від дядьків Йосипа й Василя, а дід і далі приїздив до нас своєю підсліпуватою Дерешкою. Всі ми вже стали помічати, що дід зовсім спився. Без горілки не може бути й одного дня, а це ж уже алкоголізм. У такі свої відвідини він передавав молодшому поколінню свою філософію, виміркувану з подій сьогоднішнього дня і сучасної ходової словесности. Такі слова, як «буржуй» і «пролетар», витолковував так: «Буржуй — це бережуй, береже те, що має. А пролетарій, то пролітайло, йому скільки не дай, то в нього пролетить і знов нічого нема». А слово «комуна» він переробив на ціле речення: «Кому на, а кому дай».

Слово «комунія» почало просмоктуватися «в народні маси», певно, того хотіли оті «агітпропи», що колись стояли в нашій хаті та обіцяли батькові щасливе інтернаціональне комуністичне майбутнє. Як це слово прищеплювалося на селі, то навіть я знаю. Приходжу я на город, а мої тітка Мотря й дядина Івгина питають мене, що то за комунія. Що то воно таке? Чи то правда, що совєтська власть хоче завести комунію? Геть усе буде спільне. Буде спільна земля, та не тільки земля, але й хата, одна казарма. А в тій спільній великій казармі будуть покотом спати всі й одною ковдрою вкриватися, і всі будуть спільні, жінки й чоловіки. Не дай ти, Господи, до такого дожити! — додавали.

Аж через десяток років совєтська преса почала писати про комуни, колективи та СОЗи,— а звідки ж крива тітка Мотря у 20-му році знала? Звідки вони знали, разом із моїм батьком, що «все це — жидівська видумка, жидівська робота»? Я лише оце тепер із книжки Леона Уріса «Екзодус» довідалася, що справді воно так. Комуни (кібуци) виникли в Палестині вже в 1909-му році*. Там — нічого свого, все колективне, їсти в їдальні, діти виховуються окремо... Було з чого брати зразок започинателям і проектантам комун на Україні.

Не знала я й того, що ще за рік до мого народження була вже вирішена моя доля... На 2-му з'їзді партії в Лондоні, де розділились на більшовиків і меншовиків, 1903 року, вже була ухвалена програма наступу на селянство і ліквідації «дрібнобуржуазної стихії».

15

Ставища — це ніби нова сторінка мого життя. З Жашковом було покінчено, бо відтоді я бувала в Жашкові тільки наїздами, у відвідинах, на Різдво-Великдень та літом — поки вчилася. Потім Жашків став взагалі закритий для мене. Чи передала вже я тут, на цих сторінках, атмосферу невилазного болота, безповітря? Місця, звідки треба конче вирватися? Ні? То ще передам. Ще наковтаюсь я цього Жашкова. Можливо,

---

* Див. Leon Uris. Exodus, 1959, pp. 237—241 і далі. Bantam Book.— *Прим. авт.*

Петрові бути на товариську ногу зо мною, «на ти». Ще треба додати, що мої з Петром розмови були серйозні, то тільки з іншими дівчатами хіхи та хахи. Не без Натиного навіяння, це вона йому натурукала, бо була завжди високої думки про мою «розвиненість» і все те, що я казала Наті, переказувалося Петрові.

Справді — я була в паніці. Вже другу зиму я сиджу вдома. Вже мені 16 років, а що ж далі? Яке ж моє майбутнє? Продавати на базарі мило? Чи в споживчій кооперації стояти за лядою? Я канючила вдома, всім і всюди торочила, що хочу вчитися.

* * *

І ось Маня Мартиненко сказала мені, що в Ставищах відкривається педагогічна школа і що вона хоче туди вступати. І ось я вже бачу себе на возі, їдемо до Ставищ.

На возі нас троє. Ганя — вона голова експедиції, везе нас. Маня Мартиненко, моя шкільна співкласниця, дочка вдови ветеринарного фельдшера. І я. Ми вже за Скибином, вже й Ставища будуть — а де не взялися на обрії три озброєні верхівці. Ми почали труситися, а вони й справді до нас летять. Прискочили, обскочили, спинили.

— Куди їдете?

— До Ставищ.

— Чого?

— Вчитися!

Віз був застелений чорною кавказькою буркою, тією, що батько з Києва привіз, новенькою, хорошою. Вони за ту бурку, один надягнув на себе — і погналися. Як з'явилися, так і зникли, мов не було їх, мов нам усе те уявилося. А ми зраділи, що їм уже нічого більш від нас не треба.

Ну, і як же тут думати про школу, коли ще не закінчилася воєнна завірюха, можуть перестріти на дорозі верхівці невідомого загону?..

14

Не тільки Ганя та Ната повиходили заміж, а вже й Тихоньо... не знати, як це сказати. Він не одружився і не оженився, а його взяла собі Машка. Машка, вона й Марія Гарасимівна, була ближча віком до мого батька, ніж до мого з Ганею. Вже й у містечку живуть, вже Машка й з війни повернулась, а й досі не зустріли судженого дві Таращуківни. Та рознеслася по Жашкову ще одна новина, що Тихоньо Цимбал став Машчиним чоловіком. Машка обставила це як велике благодіяння Тихонові і всім казала: «Я його з болота витягла, витріпала, вичистила й вимила... Зробила з нього людину...» Та й став Тихоньо жити-поживати в містечку, але я чогось ніколи його не бачила. Далі — ізольовано, обережно, незамішано в жадне небезпечне діло.

Щось не чути було нічого від дядьків Йосипа й Василя, а дід і далі приїздив до нас своєю підсліпуватою Дерешкою. Всі ми вже стали помічати, що дід зовсім спився. Без горілки не може бути й одного дня, а це ж уже алкоголізм. У такі свої відвідини він передавав молодшому поколінню свою філософію, виміркувану з подій сьогоднішнього дня і сучасної ходової словесности. Такі слова, як «буржуй» і «пролетар», витолковував так: «Буржуй — це бережуй, береже те, що має. А пролетарій, то пролітайло, йому скільки не дай, то в нього пролетить і знов нічого нема». А слово «комуна» він переробив на ціле речення: «Кому на, а кому дай».

Слово «комунія» почало просмоктуватися «в народні маси», певно, того хотіли оті «агітпропи», що колись стояли в нашій хаті та обіцяли батькові щасливе інтернаціональне комуністичне майбутнє. Як це слово прищеплювалося на селі, то навіть я знаю. Приходжу я на город, а мої тітка Мотря й дядина Івгина питають мене, що то за комунія. Що то воно таке? Чи то правда, що совєтська власть хоче завести комунію? Геть усе буде спільне. Буде спільна земля, та не тільки земля, але й хата, одна казарма. А в тій спільній великій казармі будуть покотом спати всі й одною ковдрою вкриватися, і всі будуть спільні, жінки й чоловіки. Не дай ти, Господи, до такого дожити! — додавали.

Аж через десяток років совєтська преса почала писати про комуни, колективи та СОЗи,— а звідки ж крива тітка Мотря у 20-му році знала? Звідки вони знали, разом із моїм батьком, що «все це — жидівська видумка, жидівська робота»? Я лише оце тепер із книжки Леона Уріса «Екзодус» довідалася, що справді воно так. Комуни (кібуци) виникли в Палестині вже в 1909-му році*. Там — нічого свого, все колективне, їсти в їдальні, діти виховуються окремо... Було з чого брати зразок започинателям і проектантам комун на Україні.

Не знала я й того, що ще за рік до мого народження була вже вирішена моя доля... На 2-му з'їзді партії в Лондоні, де розділились на більшовиків і меншовиків, 1903 року, вже була ухвалена програма наступу на селянство і ліквідації «дрібнобуржуазної стихії».

15

Ставища — це ніби нова сторінка мого життя. З Жашковом було покінчено, бо відтоді я бувала в Жашкові тільки наїздами, у відвідинах, на Різдво-Великдень та літом — поки вчилася. Потім Жашків став взагалі закритий для мене. Чи передала вже я тут, на цих сторінках, атмосферу невилазного болота, безповітря? Місця, звідки треба конче вирватися? Ні? То ще передам. Ще наковтаюсь я цього Жашкова. Можливо,

---

* Див. Leon Uris. Exodus, 1959, pp. 237—241 і далі. Bantam Book.— *Прим. авт.*

якби було «якось там», то я не бунтувалась би і так би всмокталася, ніколи не вирвалась би?

А втім... Помиляюся. Мене б вирвали, чи як потім говорилося совєтським жаргоном, «нас ушлі». Доля ж моя була вже вирішена за рік до народження...

Отже, Ставища.

* * *

Все було тут цікаве і повне змісту.

Як пройшов іспит вступу, не пам'ятаю. Мабуть, легко приймали, бо це була нововідкрита школа, а організатором і душею її був Віталій Михайлович Самійленко. Ми, що поприходили з околишніх сіл і містечок, були першими учнями.

Сама школа була у великому будинку, що колись належав лікареві Гóрохові. Дім цей стояв у глибині саду з розрослими кущами бульденежу із білим, як ком'яхи снігу, цвітом без запаху. Другими великими кущами ріс жасмин, що пахнув тонко й дурманно заразом. Сад зазирав у вікна, а за домом із верандою, аж у глибину кудись, ішов великий плеканий парк. Ще в таких розкошах, садах-парках, я не жила!

Через дорогу розкинулися парки-маєтки графа Браніцького, що прилягали до ставу і тяглися аж до центру містечка Ставищ, аж до білого костелу. У цьому парку лежали руїни палацу Браніцького, що його спалила революція, залишивши з палацової пишноти тільки білі мармурові приступці. (Та спогад двірні, як то одну блюзку графині прасувала прачка чотири години, а вдягалась блюзка тільки раз...) Ближче до школи були незруйновані двоповерхові будинки, оточені поважними височенними соснами. Там колись жила двірня Браніцьких, а тепер будинки стоять порожні, служба порозбігалася.

Та маєток графський цим не кінчався. По той бік соші, що бігла від костелу в напрямку на Янишівку, була простора шкілка. Колись графська, а тепер не знаю чия,— дбайливо оброблена, доглянена. Яке гарне слово — ш к і л к а! Справді, школа для малих деревцят. Ото через цю шкілку я й ходила щодня, бо мама примістила мене у своєї сестри Наталки, що зараз за шкілкою жила. Ця частина Ставищ-села звалася Пшінка.

Я дивилась на цю сухорляву тітку, порівнювала її з тіткою Ялисоветою і з мамою, та й приходила до думки, що мама — найкраща з них трьох. Нічого того рідного кравченківського не могла я помітити у чужуватій тітці Наталці. От, найнятий куток, щоб я мала де спати та пообідати.

Та недовго я жила в тітки Наталки. За помахом магічної палички Віталія Михайловича покинуті будинки графа Браніцького стали гуртожитками для хлопців і дівчат, для тих, що були з-поза Ставищ. Там і я жила.

Все було яскраве тут, нове й захопливе. Це ж позбігалася сюди молодь з усіх околиць. Чимало ставищан, є й з Плоскої, Гойсихи, з П'ятигір, Ненадихи, Бузівки, Жидівської Греблі... Учні були різношерсті, різно підготовлені. Одні щойно із шкільної лави, а є й такі, що поприходили в солдатських шинелях.

Так, все було тут захопливе. Це оточення було моє. Я тут була своя, з якого боку не поглянь. Перше, це ж усі оці ще незнайомі мені дівчата й хлопці прийшли сюди з бажанням вчитися, як і я. Друге, здійснилась моя мрія — жити серед розкішної природи, а вона тут буйна, ще й не чужа мені, бо це ж батьківщина моєї мами. Третє, вже сама свідомість, що ось ми утвердилися на руїнах старого, поміщицького маєтку і тепер по праву беремо те, що нам було недоступне за часів панування тут Браніцьких,— освіту. Четверте (але я цього не усвідомлювала), тут для мене було необмежене поле для моєї гри: спостерігання. Це ж було моє улюблене — бути трохи збоку й підглядати людей (які не знають, що їх розглядає хтось) у їх безпосередності. А тут у масі я не була помітна і могла так собі гратися. Спостерігати ж було що: учителів, учнів, їх вдачі... П'яте, я мала тут кожен раз щось незнане, хвилюючé, воно заповняло моє прагнення щораз нового. Ну, і шосте, я тут знайшла товаришку, якої досі не було і якої так бракувало... Досі ж я не мала з ким говорити про своє улюблене, крім хіба, може, з Тимком Кравченком. А сьоме... Може бути й сьоме,— ми тут купалися в пісні.

Найбільш впадав у очі Віталій Михайлович, що позбирав нас, повишукував учителів і був осередком усього цього шкільного новотвору. Він поділив приплив учнів на три кляси, він ввів такий устрій, що учні мали свою управу, себто передавав шкільні справи на загальні збори, хоч за лаштунками стояла педагогічна рада і голова її, Самійленко. На таких учнівських зборах кожен, хто хотів, висловлювався. Сидів на них і Віталій Михайлович (більш ніхто з учителів). Сидів й мовчав, ніякого тиску на хід зборів не робив. Тільки слухав. Наприкінці вставав і робив свої висновки, зовсім несподівані, не підпираючи ні однієї попередньої думки, але якраз ті, що витікали з усієї дискусії.

Викладав він історію, літературу, мову й географію. Бачу перед собою на лекції цього вчителя, суворого й серйозного, оцю дуже шляхетну ставну постать у бездоганному костюмі тютюнового кольору. Клясична грецька краса «ан фас» і в профіль, русява, злегка хвиляста шевелюра, яку він зрідка, легким доторком руки обережно, щоб не пом'яти й не розвихрити, поправляв. Мене цей рух дивував, не підходив він до загальної сильвети Віталія Михайловича, що для мене був зразковою постаттю педагога у найвищому розумінні. Так, наче любувався собою чи хотів сподобатися клясі? Перед ким це він так прихорошується? На це відповіді в мене тоді не було.

Поза лекціями умів він знаходити межу поміж суворим вчительським виглядом і товариською невимушеністю. А проте дуже всіх нас вивчав і спостерігав. Він наче не втручався, а пильно за нами стежив і мав на

кожного характеристику, яку тримав про себе. Може, ці його спостереження над нами й були причиною, що він весь час нас «пересортовував». Будинків і кімнат для гуртожитку було багато, то він визначив, хто з ким має бути в кімнаті. Пожили трохи — у Віталія Михайловича нова комбінація,— ти переходь у ту кімнату, а ти будеш тут жити. І треба сказати, завжди вдало підбирав групування.

А то загадає всім зібратися у неділю поза лекціями в найбільшій класі і розвиває нам якусь позапрограмову тему, так, для загального розвитку. Моє шанування Віталія Михайловича дійшло вершка, коли він зібрав нас отак раз у неділю і розповів про матріярхат, американського дослідника Луї Моргана, що відкрив цю стародавню форму суспільного ладу і написав книжку про постання й розвиток інституції родини, і що ця книжка лягла в основу дальших дослідів про розвиток людини й її суспільних організацій.

На мене ця лекція справила колосальне враження, просто викликала в душі переворот! Тож я тільки й чула досі звідусіль, що «дівчата нездібні до науки», «жінка не людина», «ісчадіє ада», «нечиста», не сміє входити у вівтар, «жіночий університет — заміж», «волос довгий, а ум короткий» тощо-тощо. А тут розкривається, що не завжди так було. Я стала на гранітну основу, що недаремно хочу вчитися, що неправда, ніби для дівчини це непотрібно й необов'язково, однаково ж — підеш заміж, а там уся твоя наука непотрібна... Тоді ж у мене було пристрасне бажання рости духовно, удосконалюватися... хоч би на колінях рачки, а лізти до вершин своїх можливостей. А тобі кажуть — непотрібне це!

От як підкріпив мене тоді Віталій Михайлович! Його лекція вклала в мою душу, крім випростання потоптаної гордости, ще й зародок наступних моїх шукань на дорозі самовдосконалення: лектуру в цьому напрямку, захоплення доісторичними темами та спробами втілити їх у мистецьку одежу, як-от «Велике Цабе». Це прийшло через десятки років. А почалося у ставищанській педагогічній школі під впливом Самійленка.

* * *

Другий учитель, що був із самого початку заснування педшколи,— Степан Куделя. Він викладав математику і співи. Тому, що співанки були два рази на тиждень, а я там співала альтом, то запам'ятався цей учитель тільки як диригент. Треба ж було весь час дивитися на його руки й вираз лиця, та й пісня ж надає емоційного забарвлення переживанню. Кожна пісня приносить свою емоцію. Я дуже люблю співанки, вже тоді ця любов почалася, то хоч ми мали співанки зразу після лекцій, голодні, я цілком була згодна з Куделею, що на голодний шлунок краще співається.

В протилежність тонковидому Самійленкові, Куделя був плебейсько негарний, кирпатий, але з надхненними сірими очима, які закривали й усували перше враження, ту негарність. Куделя поза лекціями й хором

не стикався з нашим шкільним побутом, але хор у школі відограв першорядну ролю. Спочатку наш диригент розучував з нами народні пісні в обробці композиторів («Мала мати одну дочку...», «Ой вербо, вербо...», «Ой не шуми, луже...», «Дударик», «Пряля», «За річкою, за Дунаєм...» і ще багато інших). Але на першому пляні були «Заповіт», «Вкраїно-Мати...», «Ми, гайдамаки...», «Не пора...», «Шалійте, шалійте, скажені кати...». Гімн «Ще не вмерла України» був такий усім відомий, що на співанках його не обробляли. Це з того часу залишився спогад, що вся заля на Шевченківському святі гриміла цим гімном, усі співали. У 1920—21 році.

Потім наш хор розучив і співав складніші речі, переважно Шевченка. Кантата «Світе тихий, краю милий...», «Б'ють пороги...», «Наш отаман Гамалія...», «Прощай, світе...», «Орися ж ти, моя ниво...». Олесеве «Гукайте їх...», «Для всіх ти мертва і смішна...», Тичинине «Як упав же він з коня...», «Тихий сон по горах ходить...»

Були в нас і свої солісти. Максим Тхорівський — бас, як густий мед. Степан Кашперський — високий тенор.

Спочатку наш хор співав на шкільних урочистостях, потім ми вже виступали в ставищанському театрі на Шевченківському святі, а пізніше їздили по недалеких селах. Але я більше любила співанки, ніж концерти з виступами на сцені. Особливо любила, як треба було багато разів повторювати фразу, поки диригент доб'ється бажаного.

Крім того, кожне з нас принесло до школи свої місцеві пісні, що їх ми співали вже поза хором. Василина Ставниста — «Ой у полі криниченька...», «Ой у лузі на калині...». Тхорівський — «Горе вам, дівчата...», «Гею-гей, місяць і зоря...», «Темна нічка...». Я — «Ой ти, місяцю, а я зіронька красна...», «Косарі косять...», «Гей, у полі три дороги різно...», «Ой приїхав козаченько з поля...». Не перелічиш...

Спів у ставищанській школі був стихійне явище, чи не найбільший позасвідомий чинник нашого виховання. Це ж були 1920—1922 роки, початки закріплення совєтської влади і перше затягання шнура на горлі недавнього ще національного цвітіння. Щоб школа існувала в мережі Наросвіти, вона мала бути легальною і лояльною. Наш вихователь і творець школи дотримувався лояльної лінії, що ніде не випиралася. Ніякої політграмоти нам не накидали, ми тільки співали «Вкраїно-Мати» і «Вічний революцьонер...»

* * *

Трохи пізніше з'явився в нас новий учитель — Дмитро Загул. Самійленко відразу передав йому історію літератури і мову. Увійшов до кляси чоловік з приплюснутим носом, із чолом мислителя, розділеним на дві долі, і дуже синіми очима. Він почав знайомитися з нами і зразу ж дав кілька тем до вибору для письмової роботи. Я собі вибрала таку

тему: «Революція в інтерпретації Павла Тичини». Вибір цієї теми був тому, що мені імпонувало чужоземне слово «інтерпретація». На наступній лекції української літератури новий учитель приніс виправлені роботи і прочитав перед клясою мою як зразкову. Так закріпилася традиція читати мої письмові роботи перед клясою, щоб на них вчилися інші. А я просто не вміла багато написати і ледве перетягала з одної сторінки шкільного зошита на другу. Що вони пишуть на чотирьох сторінках? Я не знала, що писати більше, і тому перша подавала свою роботу.

А був у нашій другій клясі поет, Петро Огородник. Отож він найперший познайомився ближче з Дмитром Загулом, і це від нього ми потроху дещо довідувалися. Я ж, така боязка, ніколи не доступилася до Загула ближче, як належить у клясі до вчителя.

Вчителі жили в окремому домі через дорогу. Петро Огородник занадився туди із своїми віршами і розказував нам, що бачив у Дмитра Юровича збірки його поезій, видані в ОДНОМУ примірникові, себто маленькі рукописні книжечки, писані друкованими літерами. Бачив він і одним-єдиний примірник друкованої протимосковської і протибільшовицької книжки поезій «Марія й Мара», де недвозначно писано про червоного когута з півночі. Цей збірник поезій вийшов саме перед більшовицьким вступом у Київ. Щоб не бути розстріляним, Загул придумав ось що: подав у газеті оголошення, що поет Дмитро Загул утопився в Чорному морі в Одесі, а сам зник із Києва. Оце ж він пересиджує в Ставищах, «втік», «сховався».

Одружений він був дуже романтично. Жінка його була росіянка, не вміла по-українському. Оженився з нею Дмитро Юрович десь аж на Уралі, як потрапив, поранений полонений «австріяк», до шпиталю. Сестра-жалібниця в тому шпиталі виходила його, врятувала від смерти. З того виникло кохання, шлюб. Мене кожен раз дивувало його пом'яте лице, розчавлений ніс і в контрасті до того спотвореного лиця — м'який задушевний говір та сині довірливі очі. Тоді вже не помічалося спотворення.

Був він дуже освічений. Скінчив Лейпцігський університет, знав досконало німецьку мову, перекладав Гайне. Співав. Навчив наших хлопців нової пісні: «Із сліз моїх, любко, зродило...» і дует «Коли розлучаються двоє...».

Про інших вчителів, що майже всі приїхали до Ставищ від чогось рятуватися, як не від розстрілу, то від голодової розрухи в Києві, менше я маю що згадати. Був біолог Федір Великохатько. Бекеш, Венгриновський, Лось... Зима. Була ще Зіна Яскульська, вчителька зразкової школи...

16

А хто ж ті, що разом зо мною прагнуть добувати освіту і зійшлися сюди звідусюди? Самійленко розділив нас на три кляси. У першу клясу попала Маня Мартиненко. Я — в другу. У третій були дорослі і там їх

було небагато. Моя ж кляса була досить численна і спочатку все просто рябіло, індивідуальності не виділялися. Але скоро вже почали деякі вирізнятися.

Найперший яскраво виділився Іван Набекало. Він у своїй розхристаній шинелі більше подобав на дорослого, ніж на учня, але на лиці в нього були написані його юнацькі 20 років. «Мабуть, цю шинелю він не скидає з часів свого військового минулого,— щось таке верзлося мені,— але якого?» Хоч формально ніхто його не вибирав, але був він природно нашим клясним старостою. Часто повторював улюблене: «До пор'ядку!». Де це він похопив це слівце? Він же з Бузівки, за десять верстов від Жашкова, а в нас так не кажуть. Це якось по-галицькому.

На шкільних «вічах» був він запальний і поривчастий промовець із несподіваними образами. Без жадного змовляння представляв шкільну громаду, себто був головою учкому. Коли промовляв, то хижо відкидав рукою довге пасмо волосся (в протилежність до бережистого руху Віталія Михайловича), що неслухняно завжди спадало на чоло. Тоді відкривалося широке й високе чоло, широко розставлені карі очі, мрійливо-веселі, та широке кругле лице, а уста складені в трохи іронічну посмішку.

Але коли на лекції літератури й мови Самійленко, викладаючи теорію віршування, подав зразки різних розмірів (ямб, хорей, анапест, амфібрахій) і тут же загадав нам писати вірші на щойно обговорені розміри, то Іван Набекало перший у цю гру включився і як стій встругнув такого вірша:

Ну та й чудачка ж ця Дуся Гуменная,
Сіла собі на вікні,
Вірші складає, немов оглашенная,
Застує світло мені...

(Бо треба сказати, що в цій клясі причепили мені ще одне ім'я — Дуся. Хтось так назвав — і пішло. Мені це ім'я не подобалось, якесь ніби міщанське, то я стала називати себе Докією*. Явдоня — це ж тільки домашнє. Явдоха видавалось мені тоді простацьким і грубим. Хоч тепер я думаю: грецькі Гіпероха, Андромаха — гарно. А чому українське Явдоха — негарно? Ну, я тоді ще не знала, що *Євдокія* — це ім'я грецької морської богині, *Евдотеї*. І значить воно: добра богиня вода. *Еї-Ев* — добра. *До* — вода. *Кія-тея* — богиня).

Я таки справді сиділа тоді на вікні, розкошуючи осінніми жовто-бордовими барвами ранньої осени, що буяли в саду за вікном.

---

* В 30-х роках видавали пашпорти і написали в моєму «Євдокія». Я не хотіла такого пашпорта брати і довелося йти до начальника міліції та доводити, що я — Докія. Для цього я принесла словник Грінченка (бо міліція казала, що такого імени нема). Але начміліції сказав, що словник Грінченка не документ. То я принесла академічний словник і показала там своє ім'я. Відтоді я в документах Докія.

Тоді в нас часто були порожні години, бо ще не було повного комплекту вчителів. От на одній такій порожній годині встає ставищанин Тиміш Коберник і закликає до тиші, щось хоче сказати. Ми його звали Коберничок, бо був дуже дрібний, мініятюрний, з опуклими насмішкуватими блідо-блакитними очима та «сучкуватим» носом. Він раз у раз насміхався над «просвітянщиною», підіймав на глум широкі шаравари, вишивані рушники над портретом Шевченка і називав це бутафорією та театральним реквізитом. Я вперше тоді почула такі вирази. Вони підіймали на сміх те, що було таке звичне, як потреба вранці вмитися. А що замість цього? Коберничок не казав.

Так от цей Коберничок хоче щось сказати. Пропонує, щоб тут у нас у школі заснувати комсомол. І щоб зараз-таки записувалися та ухвалили постанову. Ех, як схопився Набекало, як виголосив промову! Коли вже записуватись, то до укр'юсу! Слова «комсомол», «укр'юс» нам були невідомі, але Набекало так красномовно обґрунтував переваги української юнацької спілки, що Коберникова затія в корені провалилася. Укр'юсу теж не заснували на тих стихійних зборах. А як невдовзі приїхав представник таращанського відділу Наросвіти, товариш Іванушкін, щоб заснувати профспілку і щоб ми вступили до неї членами, то теж зустрівся з тупою, невисловленою нехіттю. Цікавий чоловік цей Іванушкін. Прізвище московське. Борода на всі груди, пишна, золотиста,— а обличчя молоде! І запашна українська мова. А сам — жид, хоч наче нічогісінько жидівського в ньому не було. Приємний чоловік, але з його профспілкою нічого не вийшло. Ніхто не хотів у якусь профспілку записатися.

Петро Огородник — з Ненадихи на П'ятигірщині. Він також ходив у шинелі — блідий, з довгим носом. Поет і дивак. Завжди він грав ролю малого мазунчика, навіть манера говорити була ніби дитяча. Про себе він говорив у третій особі: «Петя (не Пєтя, а Пєтя) хоче їстоньки!» І скрізь, де можна було, головно у дівчат, підхлібничав, себто потрапляв, як варили куліш, їв разом з ними, а ще й цибулю трощив. Але все це було «за виграшки» і, як належиться «малому мазунчикові Петрусеві», з вибриком. А то раптом приходить із чимось, з настовбурченою полою шинелі. Це — ціла випічка хліба. І ходить він від кімнати до кімнати, роздає всім по хлібині, не забуваючи тут же й попоїсти. А при тому співає оцієї, ненадиської:

В кінці греблі стоять верби,
Там холодна йде вода,
Любов наша дорогая,
До чого ж ти довела.

Розкопаймо тую греблю,
Нехай з неї вода йде,
Занехаймо те кохання,
Нехай воно пропаде...

І цей Петрусь, що вдавав дурника, мав геніяльні здібності: він міг вмить ока безпомильно множити семизначні й більшезначні числа. Треба годину робити вичислення множення, а спитайте Петра, він вам скаже без надуми. І точно.

До Загула він стояв найближче з усіх учнів і носив до нього свої вірші.

Пізніше за нього вступив до школи Максим Тхорівський і то відразу у третю клясу. Рідний брат, а чому інше прізвище? Бо ця родина була незвичайна. В ній знехтовано традицію, батько й мати були вільнодумці і свідомо жили «на віру», себто не вінчані в церкві. Кожен син мав інше прізвище. Був у них ще один брат, то той мав і третє (забула, яке, а знала). Коли Петро був поет, то Максим — співак. Бас його був густий і насичений чаром. Мені здається, що вже ніколи я не чула більше такого приємного тембру, як Максимів. Видавався він мені вже підстаркуватим, а вірніше — зношеним, з лініями від крил носа до кутів уст, з вдавленим переніссям, з якого йшов орлій ніс. А вираз лиця — самовпевнений, навіть цинічний, особливо, коли посміхався. Проте, як заспіває! Розкіш слухати! Може, це й зробило його серцеїдом! Він хвалився, що нема такої дівчини, на яку він накинув оком, щоб встояла перед його залицянням. Щось ніби так воно й виглядало. Ну, що побачила в ньому ота молодесенька з першої кляси Тимченківна («а я тее дівча люблю, що біле, як гуся», справді, біленьке, рожевеньке гуселя), що очей не зводила з Максима, слухняно й покірно? Тільки подивився «із значенням» на яку дівчину — вже й пропала...

Його партнером у дуетах був Степан Кашперський з другої кляси. Тенор високий і пронизливий. Голос гарний, і хлопець танцюристий, і кавалер хоч куди,— тільки без чару. Співали вони «Де ти бродиш...», «Коли розлучаються двоє», «Вночі на могилі...». За акомпаніятора був Єжель, рудий і добродушний парубійко із третьої кляси. Добре, що доктор Горох лишив піяно, а революція не порубала чи не сховала в якомусь корівнику. Єжель скоро навчився на ньому бринькати і вигравав польки та вальси...

17

Я сиджу з Варею Костенко, пильною ученицею, за передньою партою, йде якась лекція. Коли чую, хтось іззаду своєю ногою потискає мою. Озираюсь,— а то на задній лаві Маринич. Видко, в мойому погляді було стільки здивування, що «залицяння» відразу припинилося. Що це за новини? При чому тут я? Образа!

Микола Маринич із Плоскої був гарненький хлопчина (вдягни в дівчаче і не пізнаєш, що не дівчина) і вважався поклонником Васі Ставнистої. Атмосфера «романів», що витала над цим молодим народом, якось мене не стосувалася. Не то що я була свята, ні, щось інше. Не було тут таких, що перекинулась би на мене чи від мене еротична іскра.

Ні, ще не так. Я знала, що Маня Мартиненко вмирає від закохання у вчителя Куделю. А зустрічаючи довгий, розплавлений у еротиці погляд цього вчителя, я відгороджувалась нерозумінням, бо... не було іскри. А я з перших днів у школі побачила когось такого, що видався мені надзвичайним. Синьоокий, русявий, не подібний на всіх, іншої раси. Прізвище його було Гайна, мабуть, предки його були німці-колоністи, хоч Гайна й слова не вмів по-німецькому і навіть не здогадувався, що він — Гайне. Але моя пасія — гай-гай! — не звертає на мене жадної уваги. Скоро Гайна покинув школу, і я більш ніколи не зустрічала його. Оце такий «роман».

Усі два роки ранив мені серце своєю довершеною красою Тодось Цимбал, але за всі два роки він не зволив мене навіть помітити, не то що слово сказати. Сидів він позад мене (поруч Маринича), як статуя. Лице блідо-матове, очі величезні карі, задумано-холодні й оксамитні водночас, риси — клясичні, як у журналі *Нива* портрети принців. Ідеал мого уявлення про красу. І подумати — хата Тодося Цимбала зараз за тином моєї тітки Наталки на Пшінці, де я жила перший час, а потім деякий місяць ходила щодня обідати! Він бачив, що я очарована його красою, але ніколи, ні разу, навіть у справі якій не заговорив до мене. Згорда відкидав. Дивився десь поза мене.

Отакі-то мої «романи». Хто признається до мене, я відкидаю, я ображена недоречним залицянням. Кого потребую — мене не бачить.

Тому не знаходила я чогось спільного з такими «левицями», як Галя Долинська і її вірна приятелька, Віра Грабовська, дівчатами із Плоскої. Вони завжди були в оточенні паруботи і улюбленим їх звертанням до хлопців було: «Ой ти, отряха!». А ще: «Ой ти, одгриза! Зануда!» Такою «левицею» мені спочатку здавалася й Вася Ставниста, що оберталася все в товаристві Тихона Пацелі, Тимоша Коберника, а тепер і Маринича. Вона бурхливо-весело поводилася, білі зуби блискали раз у раз, очі задьористо сміялися. Помітила я цю дуже відзігорну стрункy дівчину з чорним нехвилястим, стриженим, але буйним волоссям вже давніше, тільки яка я їй рівня? Я, як завжди, вайло, мовчазна, боязка, нешвидка на відповіді,— я зрозуміла її як баришеньку родом із якихось підпанків. Одежа її була гарно пошита і припасована. А як прийшла зима і ми повдягалися в тепліше, то на мене справило враження її чудово пошите пальто із сірого сукна, облямоване сірим смушком, що так пасував до червоної, як жар, хустинки на голові, чепуристо вив'язаної. Ця зовнішність мене віддалювала. Але дуже скоро інші риси, виявлені у Васі, полонили мене на довгі роки.

Сміхотлива і тонко дотепна (а не «Отряха! Зануда! Оферма!»), вона була дуже очитана, а це вже був спільний грунт. Дуже скоро стало мені з нею найкраще. Ні з ким не було мені так цікаво й гармонійно, як із нею. І здається, перше, що нас зблизило, була пісня «Ой вербо, вербо...». Куделя дав Ставнистій перший голос, бо в неї було хороше сопрано, а я співала альтом. Ми однаково відчували й інтерпретували пісню — і тут уже не треба було слів, щоб відчути спорідненість.

Із Ставнистою моя зв'язаність зникала, я також могла сипати дотепами й видумками. Одна одній піддавали ми жару, хихотіли з дрібниць, тішилися. І що б ми не робили,— з усього витягали причину до сміху. Якийсь суботник у школі, Самійленко запріг нас усіх прибирати шкільне довкілля. Я й Вася замітаємо подвір'я на фасаді, граємося словами, вирікаємо «афоризми»: «Як є зловоніє і благовоніє,— міркує Вася,— то може бути і просто в о н і є». І це вже причина до сміху. Другим разом я повідомляю її, що маю «пекельний плян». І я, і вона знаємо, що це якась дуже невинна видумка, але тішить нас те, що, знаючи це, ми звемо її «пекельним пляном». Наш загальний розвиток був на одному рівні, хоч вона була на рік молодша (15 років). Видавалась вона мені більше очитаною, ніж я. Це тому, що вона мала більше пам'яті на читане, вживала з читаного вирази й звороти, більше пам'ятала зміст. А я вже раніше згадувала, що все читане в мені десь потахало і з'являлося в перетопленому вигляді.

Отож Вася Ставниста найбільше з усіх учнів припала мені до душі. Самійленко помітив нашу однозвучність і при перетасуванні, переселюванні й розселюванні нас не розлучав. А потім, вже весною другого року переселив нас у дуже поетичний куточок: над самим ставом у ярку, в парку, був двоповерховий будинок, весь у зелені. Там на поверсі в кімнаті з балконом і жили ми: я, Вася і ще одна дівчина, Ганя Мазуренко. А на партері якісь інші дівчата.

Ця третя наша співмешканка була зовсім до нас не подібна. Вона була куди старша за нас, але призначена до першої кляси. Дівчина з чудовими великими синіми очима, але все інше було дуже негарне. Обличчя — перекошене, кути рота загнуті десь донизу, ніс звернутий набік і розквашений, весь вираз постійно такий, наче вона от-от заплаче. До того ж і голос весь час був плачливий, ниючий, а в очах — вічний сум. Фігури ніякої, якась лемішка, а не фігура. Ніякого тобі гумору, нічого такого, що переповнювало нас. Ми цю серйозну дівчину відчували як нещасливу і старалися її не вразити. Була вона з Високого на П'ятигірщині, недалеко Ненадихи.

Інші дівчата, такі як Зіна Задорожня, Надя Пустовійт, Саша Поштаренко, Маруся Берегова, Женя Кокоша та інші, ніколи не були зближені до мене, не товаришували. А ще в старшій клясі були сестри Ярина й Настя з довгими до колін косами, вже й дорослі дівулі, то вони стояли від усього осторонь. Тося Яскульська жила з сестрою Зіною, вчителькою зразкової школи, то та зовсім була далека...

18

У добрах графа Браніцького всім учням педшколи (часом казали — учительська семінарія) було де приміститися, хто був не з самих Ставищ. Але харчі ми приносили з дому. Кожне через тиждень, абощо, ходило

додому і приносило на плечах буханці хліба, олію, муку, пшоно, цибулю... (приблизно такий «асортимент»). Ходила і я. Часом по дорозі були мені Набекало і Кашперський. Як Набекало, то цілу дорогу про щось говорили...

Самі собі ми й варили в огрівальних грубках галушки, куліші — і заправляли рижієвою олією з цибулею. Та й платня за навчання була хлібом, це ж країна ще не вийшла з часів воєнного комунізму, тоді за все платилось натурою, гроші не ходили. От, забула, чи 5, чи 10 пудів пшениці треба було мені доставити до школи на рік за свою науку.

Світили ми каганцями, вмоченими в олію гнотами. А як прийшла зима, то було дуже холодно в тих будиночках та й у школі. Що ж, Самійленко знайшов вихід. Одного дня замість навчання-лекцій вибралися ми до лісу, заготовляти собі паливо. Вперше довелось мені тоді пиляти, і це було легко, тільки треба знати, як. Треба вхопити ритм і не тягнути до себе тоді, як другий пиляч тягне до себе... І взагалі від того суботника не зосталося спогаду як про тяжку працю, а навпаки, як про веселу забаву з морозом, снігом, сміхом і співами. Тихін Пацеля виспівував своє:

Люблю я пиво, пиво шумує,
Люблю дівчину, гарно цілує...

А особливо викаблучував Петро Огородник. Віршував: «Сіжу под вербою і п'ю чай с молокою...» А то диким вереском вигукував: «Гусі!» А далі, імітуючи 9-літнього школяра,— «Предли-и-и-нной хворостиной...» Нарешті заговорив і «по-французькому»: «Іван теля пасе, а Марія льон тре»... Це, здається, тоді він випродукував таку глибоко філософську сентенцію лінивого школяра: «Учитися? А нащо? Однаково земля над нами не порозумнішає». І часто її було чути потім, особливо перед іспитами...

Але однаково було холодно й голодно. Одні не витримували й кидали школу. Не дотягла до кінця першого року й Маня Мартиненко, десь зникла, я вже її більш не бачила. Інші «вкривалися торбинками з пшоном», як ото пішла слава про Батрака, і таки школи не кидали. Бо було дуже цікаво й весело в цім гурті. Я знайшла в ній ту атмосферу товариськости, що була ще хіба тільки на хуторі у Кравченка. Починаючи згори, від вчителів, і донизу, до хлоп'ячої частини школи, мене не упосліджували, а навпаки. Такого дружнього й товариського ставлення, як у ставищанській педшколі, я вже потім ніколи не мала. А я ж була досить відокремлена, несміхотлива, «романів не крутила» — і все це вважалося абсолютно законним. Пробували. Береговий, теж уже старший, як Тхорівський, і теж із славою ловеласа, здумав раз поцілувати мене. Нічого, крім образи, я не відчула. В цей час стоїть збоку хтось і обурюється. Цей «хтось», та вища, друга я, холодно спостерігає та показує мені, як це — ух! — бридко. Мені ж хотілося чогось незви-

чайного! То той самий Маринич, який пробував був під партою тиснути ногу, сказав мені, що за це він мене й поважає, бо я не плету ні з ким шури-мури.

Оце ж тоді спробувала я вперше махорки. Треба сказати, що голодувала я тоді таки чимало. Під час перерви так смокче і так млоїть. Хлопці тоді десь сядуть кружка і гуртом покурюють. Я часом підійду... Невідмінно тоді Пашківський — резонер із Буків — каже: «Закуріть з нами, Гуменна!» То одного весняного, особливо смоктливого в шлунку дня я й відказала: «Давайте, спробую!» Було гірке й недобре, але наче затих голод. І тоді вже не раз, як хотілося дуже їсти, я просила в когось «на цигарку». Нікому не кортіло робити з цього жартів. Вже потім, як я проходила далі свою нелегку життьову путь, то таки добре навчилася курити...

Словом... «А Дуся шелестить!» — як приказував Іван Набекало.

Я любила вчитися, школу, лекції, перерви, співанки — весь цикл шкільного побуту. Але якщо вдень почувала себе в дружній родині, то ввечері, як уже починається галушковарення, було не так. Тоді до кімнат дівчачого гуртожитку вчащали хлопці. Я тоді почувала себе відчуженою і неналежною до цієї атмосфери женихання та парування. Аж млосно серед них бути, в цій самій кімнаті, чути оці «отряхи й одгризи». Якби світло — читала б, а то — каганець, що тільки тіні видно. А зимові вечори довгі, смеркає рано...

Одного такого вечора я не витерпіла й вийшла надвір, до сосон. Місячна стежка потягнула мене на вулицю, а тоді не зчулася, як уже й вздовж вулиці йду. Мороз тріщить, місяць аж натужився, так світить, навколо — ні душі, всі сидять за оцими жовтими вікнами біля груб та печей. Це ж навколо сніг, біло, дихай і хочеться, а там позаду в кімнаті, звідки я вийшла,— чадить каганчик.

Пройшла я повз садибу Саші Поштаренкової, це по дорозі на Янишівку, ось уже й останні хати минаю, а це вже й поле. Іду й іду, ніде ні душі. Зайшла вже в поле далеко, сніг рипить, мороз тисне, а я все далі та й далі йду. Трохи й страшно — але ж нікого ні душі!

Може, тому так урочисто й чарівно, що ні душі? Жаль мене обняв завжденний — отой спогад про щось втрачене. А як усе іскриться, які кольори горять на снігу, небувалі й небачені в житті! Зелені, сині, рожеві, фіялкові, оранжеві, веселкові... А які досконалі форми, які грані. Це сніг так проти місяця грає.

Я стала, завмерла. Це ж те, моє рідне, за чим тужу з дитинства! Це ж т а м так, я пригадую! Це той світ, у якому я — с в о я!

Який? Де він? — сама себе запитала, бо ж т о г о с в і т у нема, це вигадка. Це ж тільки місячний блиск падає на кристали різної форми.

І раціоналістичний голос заглушив пам'ять. А я сумна, з ненасиченим голодом і радісна водночас повернулась до темних конур і каганців, намагаючись якнайдовше не дійти і повертаючись назад, щоб на цей МІЙ СВІТ ще раз глянути, запам'ятати, вбрати його в себе.

19

Васі, яку я вже називала Василиною, бо вона чомусь не любила зватися Васею, ані Вассою, отже Василині легше було ходити додому на неділі, бо жила вона у Ставищах, тільки за п'ять верстов від школи. Цей куток називався, може й жартівливо, Жабокраківкою.

Наша дружба дуже зміцніла. Виявилось, що ми однодумці. Крім сміхів, колючих дотепів і «романів», Василина вміла ще й думати. А ми тоді розв'язували дуже складне питання. Чи жінка — людина? Чи вона рівновартна чоловікові? Чи це правда, що жінці належиться лише один «університет» — заміж? Ось моя двоюрідна сестра Оля Ващенко. Вона вже скінчила 4-клясову школу, а тепер вийшла заміж, дитина,— і сіла. Та й горюємо з приводу Олі Ващенко чи якої другої заміжньожіночої долі...

Василина також із такої родини, де самі дівчата. То бажання утвердитися в інтелектуальній висоті (та ще й на тлі тих дівчат, що були в нашій школі) було платформою нашої дружби. Тому Василина охоче забирала мене весною додому до себе, а я ще охочіше йшла.

Щоб дійти до її оселі, треба пройти через містечко, обігнути костел, спуститися вниз, повз величезний став, вийти нагору, тоді проминути вигін, де стоїть отой загадковий мурований вітряк, завернути повз 4-клясову школу, аж тоді вже можемо йти тінистими вулицями, вуличками, ярками й гайками. Ось, нарешті, і хата. Просторе подвір'я, встелене шпоришем, сад — яблука, груші, черешні, сливи,— а за ним і лісок, і левада... Хто його зна, чи це село, чи хутір... Знов ліски, а десь чути оцю пісню, що співають невидні дівчата польовими голосами і що я вже навчилася від Василини:

Ой у полі криниченька на чотири зводи,
Ходив козак до дівчини ще й чотири годи.

Ой дівчино, повна рожо, чи сватати можна?
Козаченьку, барвіночку, хоч у неділечку.

Ой дівчино, повна рожо, в неділю не можна,
Зажди мене до осени, Господь нам поможе.

Ой не можна, козаченьку, до осени ждати,
Трапляються добрі люди, віддасть мене мати,

А як не дасть мене мати, віддасть мене батько,
Буде тобі, козаченьку, та й за мною жалько...

Як гарно стелиться у далечінь ця дівоцька наївна пісня. Само повітря співає.

Це тут росла Василина. Звідси до школи ходила, тут читала Достоєвського й Чехова та інших класиків, що ними вона ще й досі жонглює, як хоче блиснути. А я думала, що це — якась міщанська панійка! А тут така несподіванка — такий поетичний і такий класично селянський куточок, де само повітря співає, пісні без напруги входять у свідомість. І чи диво, що наша дружба мала так багато пісень? Ні з ким так добре не виходило (і досі не виходить), як із нею. Я навчила її моїх пісень, вона мене — своїх і ми могли годинами співати всі пісні, які знаємо. Мало того, ми ще й «драматизували». Ось у пісні «Ой у лузі на калині колихала дівчинонька дві дитині» на прохання дівчини нерідна мати відказує: «Бодай же ти не діждала, щоб я твої дрібні діти колихала», то це ми співали особливо грубим манером... Або мою пісню «Ой ти, місяцю, а я зіронька красна, в вишневім саду тобі коника пасла» — спочатку співали на один мотив, повільний і розтяжний, а тоді раптом переходили на скаковий, відзігорний темп, бо знали два мотиви...

А починали ми наше «співодійство» з тієї, що навчилися від Максима Тхорівського, п'ятигірської. Моєї улюбленої. Сама мелодія здавалась мені незаспіваною, особливо в тім коліні, де підголосок розходився з верхом і утворювалося несподіване різноголосся. А чому слова цієї пісні брали мене за живе? Тоді не знала я, аж тепер бачу, що ця пісня — пророча.

Горе вам, дівчата,
а ще гірше буде,
та гей! що про вас говорять
та й превражії люди.

Справді, скільки ж то наклепів та несусвітніх пліток наслухалась я про себе!

Говорять, говорять,
не переговорять,
та гей! а моєї натури
та й не перестановлять.

Два останні рядки я співала безумовно від свого імени, з твердістю. Не перестановлять, хай там що! А далі йде таке пророцтво:

Котра дівка хоче
розкоші зажити,
та гей! нехай вона іде
та й до двору служити.

А у дворі служба
гірша від неволі,
гей! вийдеш за ворота
та й наплачешся доволі.

Це ж образ моєї вибоїстої життьової дороги! «Двір» — література, а служба їй — все, що довелось витерпіти. Кінчається пісня так:

А в мене НАТУРА
така, як у ТУРА,
гей! а в мене серденько,
як було, веселеньке!..

Цю строфу я співала завжди з особливим притиском-завзяттям, бо це в МЕНЕ «натура, як у тура». Хоч, правда... серденько не завжди веселеньке. Депресія...

Довгі роки ця пісня була моїм девізом, а тоді в Ставищах — з усіх — найвідповідніша, найточніша.

Аж у цій хаті зрозуміла я, чого це Василина так зажурилася, коли Куделя раз на початку співанки запитав: «А де це наша легкодуха Ставниста?» Я їй переказала цю репліку, і виявилося, що Степан Куделя — родич, добре і давно її знає та, може, й ще щось таке, що не всім треба знати... Василинина найстарша сестра була одружена з братом Куделі, петлюрівським офіцером, якого більшовики заарештували і розстріляли. Ця найстарша сестра і ще одна, Олеся, вчилися у мліївській вчительській семінарії. Олесиного нареченого також розстріляли. Тепер Олеся була замужем за лісничим, Венгриновським, до речі, братом одного нашого короткочасного вчителя.

Зрозуміла я, з чого перешите те її чудове пальто із сірим смушком — з офіцерської шинелі. Зрозуміла, звідки така її інтелігентність у 15 років. Тільки в цій хаті вже *мати* вчила дітей і з останнього тягнулася, щоб дати їм освіту. А батько, Гнат Ставнистий, казав, що дочок вчити не треба, хай до господарства привчаються. Від своєї матері навчилась Василина польської мови й письма. Мати її була якогось шляхетського роду... Бачила я й Олесю. Е, це вже не Василина! Зелені очі. Дуже правильні риси. А лице дерев'яне. Нема в ньому Василининої одухотворености.

* * *

Тут я хочу відступити від свого оповідання і згадати про один дивний дійсний випадок, що стався з Олесею і її чоловіком, лісничим. Це все ж таки моя друга зустріч із позасенсорним, яке можна ще назвати містикою.

Лісництво, де жили вони, було десь коло містечка Рокитного на Таращанщині. Одного разу поїхали вони на ярмарок і смерком верталися додому. Коні самі знали дорогу, то ними правити не дуже треба було. А цим разом коні почали блудити. Цілу ніч так проблудили, аж на світанку добралися до лісництва. Що ж вони застали в лісництві? Погром. Все побите, поламане, потрощене і пограбоване. Бандити добивалися від служниці,

щоб сказала, де сховався лісничий, хотіли його вбити. А потім замкнули її в льоху, а самі цілу ніч громили. І якби коні прийшли знайомою дорогою до лісництва, то Венгриновський вліз би просто в руки бандитам.

То як це коні знали, що ніяк не можна до лісництва йти, і кружляли на відстані від небезпечного місця? Що їх не пускало?

Це розповіла мені сама Олеся, що сиділа на тому возі.

20

Не диво, що я так полюбила Ставища! Це була наче моя давня батьківщина, оці захрялі в розкішній буйній зеленій завірюсі ставищанські простори. Тут народились і прожили життя мої діди-прадіди по маминій лінії, сама мама, тут жили дядько й тітки, тут я знайшла до душі школу й оточення. Тут і Василина, а такої товаришки я ще ніколи не мала.

А як любила я отой вигін, що ним тебе зустрічають Ставища, отой мурований вітряк. Якого він століття — невідомо. Ставищанин Іван Замша каже, що він питав свого столітнього діда, коли побудований той вітряк. Дід сказав, що він питав свого діда і той дід не знав, бо за його життя вітряк уже стояв. А ще дідів дід казав, що під цим вітряком відпочивав із військом Богдан Хмельницький, як ішов на поляків.

Та тепер цього чудового вітряка, що витримав яке півтисячоліття, вже нема. Голова ставищанського райвиконкому, товаріщ Клімов, 1926 року наказав розібрати. Надзвичайна історична пам'ятка загинула з руки вандала, а вигін став без душі.

Як і Городища, Ставища мають свою леґенду. Було це в давнину велике місто, Любомиром звалося. Тут були великі битви. Замкнені в твердині оборонці викопали під землею хід, що виходив десь аж під селом Гойсихою...

То яка мені була охота вертатися з моєї кращої батьківщини до Жашкова на літо, у середину містечка з запиленими кущиками безу?

* * *

Тут великих змін не було.

Тільки я змінилася. Вернулася додому дуже виснажена постійною голодівкою, а ще й дорогою — 15 верстов пішки. Порох сів на лице, і мама, як побачила мене, сказала: «Стара баба!» Справді, в той час я виглядала набагато старшою за свої роки. В 16 років Самійленко давав мені 20. (Цих 20 років потім давали мені ще 15 літ).

З цієї нагоди моя сестричка Льона вирішила випробувати на мені якийсь саморобний крем до лиця. А що вона тепер обертається в товаристві і не може показатися, як буде на лиці лупитися шкіра, то це *я*

мусіла помаститися і сидіти три дні на печі, щоб мене ніхто не бачив. Так і зробили. За деякий час шкіра на мойому лиці зіллялася суцільним червоним пухирем, я сховалася на піч за заслонку, а потім це почало лущитися, і через три дні я показалася хатньому народові з ніжно-рожевою церою молочної дитини. Експеримент удався, але, Боже мій, якими ідеями живе наша Льона! Нема щоб прочитала щось чи чимось зацікавилась, крім оцього баришеньства!

І так усі мамині дівчата. Нема помочі. Одна в книжку вшнипилася, друга — ні за холодну воду, бо все в неї спрямоване на баришеньство. Один тільки Коля. Він уже підріс і допомагав мамі, як дівчина, добра дитина.

Льона ж мала вже тепер іншу товаришку, як не стало Галі Фузік. Лена Єзерська вийшла мало не в 15 років за Володю Шепеля. Тепер там утворилася компанія. Між ними — й Саша Цимбал, і Альоша Шепель, і... синки лікаря Кузьмінського, Фіма й Абраша. Вони й далі визначалися дотепністю, але якось дивно. З українізації тоді всі глузували, не можучи видумати проти неї іншого аргументу, як «залізяку на пузяку, гоп!» або «самопер попер до мордописні». От і ці вигадали — щось оригінальніше. Нове слово «довідка» Абраша переробив на «дýвідка». Його батько звався Дýвид.

Льона ходила до Лени, бувала в Шепелів, то це вона принесла мені розгадку того, за що я вже була й забула. Ото хтось невідомий приніс мені томик Лесі Українки і число журналу «Вопросы психологии творчества». То, виявляється, не хтось, а чоловік Наці Шепель. Сам він тетіївський, прізвища Льона так і не знає, бо він тут живе інкогніто, ніде не показується, ні з ким не знайомиться. Чому ж він мені тоді приніс? Виявляється, про мої дивацтва давно вже йшла поголоска. «Що Явдоня робить?» — «Читає...»

Бо це було мені цікавіше. А з ким я там могла говорити про мої тодішні нерозв'язні питання? (Нащо я живу? Щоб їсти. Нащо їсти? Щоб жити. Що за безвихідне коло! Як таке колесо, то нащо людина взагалі народжується? Нащо і для чого я вродилася, коли мені тут нудно і нема куди звідси подітися?..)

Так, про мої дивацтва давно вже йшла луна. Хоч би й про те, що я любила спати на твердому, на голих дошках тапчана. На тапчані лежала бараниця із собачого хутра, що нею закутували ноги, як їхали санъми. То я ту бараницю скидала і спала на твердому, застеливши яким рядном. Казала собі: «Я знаю, що моє життя буде тверде, то треба вже тепер звикати». А спати на твердому любила я ще й через те, що уявляла, ніби я їду в поїзді. Ще коли б трохи трусило та штовхало і та-та-та, та-та-та, то й зовсім би було розкішно. Але звідки я тоді знала про моє майбутнє тверде життя? Казала ж я в повній певності.

Дістала я назвисько «стара дiва», та не від кого, як від власної ж Льони. Ну, як же, все товариство гуляє, себто ходить по шляху чи сидить

десь під акаціями, а ті степові акації розпахнуться до одуру, а місяць щось таке витворяє, що все навколо блищить як скляне, наче снігом блискучим встелений Жашків,— а Явдоня сидить у хаті і при сліпавці читає!

Еге, якби-то вони знали, як та «стара діва» з проходящим солдатом цілувалася! Так воно ззовні виглядає, хоч в дійсності це була якась неймовірна фантастика. Трудно повірити, та ще й якомусь цинікові.

Який то рік був? Літо, бо другого дня я пішла з мамою підгортати картоплю. Ганя вже не жила з нами, то, може, таки 20-й. Я — у Мані Мартиненко, ми тоді про ставищанську педагогічну школу змовлялися,— словом, прийшла я до неї. Тоді проходили через Жашків з Гуманя на Городища якісь регулярні частини червоних. Нас вони не зачіпали, але треба було остерігатися. І коли йдеш вулицею, а напроти два гімназисти в військових шинелях зачіпають: «Ах, губкі!»,— то треба тікати.

Але як розвивалося дійство у Мані Мартиненко, що я зосталася на ганочку, обвитому диким виноградом, з одним юнаком у шинелі? А де ж Маня? Зникла, і той другий вояк теж. А чому ці два солдати тут опинилися? Стали на постій, чи що? Це як уві сні. Я — в палких поцілунках. Як так? Вперше побачила, навіть не роздивилась на хлопця — і вже в вихрі еротики?

Це несподівано. Якби я знала, що там вояки,— не йшла б до Мані того дня. Якби я знала, що буде цей вихор, не входила б у розмову. Вся причина, що несподівано.

І все-таки та еротика була чиста. Не було в ній жадної наміреності, не було в рухах вояка спроби «добути дівчину». А я ж була безборонна, хіба що моя «охоронна грамота» мене берегла. Це — моя повсякчасна і всім розголошувана мрія — «хочу вчитися!». Вона мені тоді з думки не сходила, і це напевно й було тим місточком, на якому зустрілися ці дві молодості. Може, той юнак також ходив з такою мрією у душі? І от вибухло полум'я, несподівано. Вояк той другого дня вже не був у Жашкові. Не спитала я його імени, ні хто він, звідки. Не було й обіцянок листуватися чи продовжувати дальше знайомство. Я була для нього теж митьова.

Нікому ніколи про це я не сказала. Проте ж навіть через півстоліття я не бачу в цій моїй пригоді нічого аморального. Що більше миле природі — оцей несподіваний вибух жару чи отой ступор Галі Тупчієвої, яку ховали в льоху, коли були в Жашкові проходящі солдати?

Перед світанком юнак у шинелі зник, а я добула до ранку в Мані і раненько вернулась додому. Але цілий день, ні, тиждень я була як автомат. Автомат тут, говорить, працює, а душа вся в палахкотінні, розгорається, пашить. Так, пожежа в мені була більша, ніж у час того вечора. Самоцільно, бо самого того юнака не треба було, не було суму за ним, жалю, бажання знов зустріти. Звідкілясь злетіло, випалахкотіло, блискавицею прорізало як буря, зникло. Може, так і добре?

І воно як сон. Чи було таке? Чи то дійсність, чи фантом? Чи то я була, така завжди «стара діва»? Але з відстані навіть п'ятдесятьох років той

невідомий хлопчина мені дуже подобається саме за те, що залишив спогад про себе як про шляхетну людину, що не було йому й у думці насміятися з мене. Чи, може, відчув, що я — зелене дівчисько — і сам був такий? Може, й жару того не було б, не промінював би так довго в моїй душі, і ще через п'ятдесят років не згадувала б я так втішено й гарно той вечір, якби вдерся дисонанс...

Дивна моя «модель кохання». Але це була єдина моя щаслива любов. Все життя було потім так, що або я страждаю нещасливо, бо мене не хоче той, за ким гину, або лізуть ті, яких я не хочу, які ображають вже самим вибором *мене,* а не якоїсь марушки. Цим уже́ мене понижують.

21

Ще нічого не згадала я про велику подію: у Гані вродився хлопчик. Скільки щодня родиться дітей — нема ніякого дива. Але ось у Гані! Де воно взялося? Не було нічого, і ось — жива істота! Не було людини — і є! Я так здивовано розглядала ту нову людину, що вона зайшлася плачем, мене перелякалася. А тим часом я мала бути хрещеною мамою. Якраз приїхав з Києва Сергій Коберник (тоді ще спекулянчення було в повному розквіті) і він став хрещеним батьком. Як же назвати? Ну, ясно, Віталієм! Знаю, що це дуже гарне ім'я. Так у мені переломлювався учнівський респект до нашого Віталія Михайловича. І назвали Віталієм. І став Вітею.

А що це за нова Ганя? Де взялися в неї оці квоктливо-воркітливі нотки, коли вона примовляла до свого «не впадь, пороше, на моє хороше!»? Зовсім не та хлопчурка із стриженим білявим їжачком, що колись задиралася й билася з жиденятами й школяриками в школі. Тепер вона винаходила до Віті такі слова, що й не знайдеш у словнику. «Потяг-у-усі, потягушечки!»... «Будемо купці? Ку-упці, ку-пці!»... (купатися).

З'явилася у Гані й нянька, Хима з Городищ, найменша сестра Дмитрова.

Якщо вважати це теж подією, то мені пошили легку суконочку бузкового кольору, а більше таких новин цього літа наче не було. Ну, ще те, що я обстриглася, бо Василина була стрижена. Перед тим лояльно запитала батька, чи постригтись. Тато сказав — ні, але я таки «своїм пихом» обстриглася. Що ще? Кравченки вже вибралися з нашої хати на другий кінець Жашкова. Ната жила окремо від батьків із Петром Товстолужським, який тепер уже був секретарем районової партійної організації. Льона місячними ночами десь у компанії, я при каганцеві читаю...

Ото й тільки, що десь перед початком нового шкільного року зайшов до нас Іван Набекало. Ішов через Жашків, згадав, що я тут десь живу, і зайшов. Щоб відзначити цю подію, ми влаштували собі прогулянку до Натанівки,— цікаво, чи є ще там павичі з розпущеними хвостами? — і

говорили, говорили, говорили... Безконечно *що* було з ним говорити, а я ж так не мала кому всі свої думки й проблеми розповісти, а Набекало так же все живо й безпосередньо вловлював і хапав. Я ту розмову пила. Як засохле бадилля п'є зливний дощ. Це ж так рідко таке свято буває, а в мене то, може, й ніколи досі,— бо з ким я могла тут говорити? Ната? Вона банальна. Петро Товстолужський? З ним цікаво, але якось сковзаєшся по поверхні. Саша Цимбал? Я з ним ніколи ще не розговорилася, хоч він і дуже всміхнений, привітний та ввічливий. Це ще Тимко Кравченко колись, як ми бували на хуторі, той любив пофілософувати. Але тепер він мав уже що інше в голові, відколи відкрив у Жашкові сукновальню та назвав її «Новомодні хволюші». Василина? Це як із самою собою. Але такої п'янкости й ароматичности розмови, як у цій прогулянці з Набекалом, такого тонкого відчуття вібрації інтелекту я ще не знала.

І я дуже полюбила Івана Набекала,— без жадної сексуальної данини. Те, що Іван був у «романних взаєминах» із Василиною, мені анітрохи не заважало, не обходило в цій викресаній приязні-любові. І Іван ніколи не залучував мене у список своїх романів, а він їх мав чимало... (Я раз проходила коридором гуртожитку і крізь відчинені двері побачила кінокадр. Серед кімнати двоє: Іван цілує Ярину,— от, як це я забула прізвище? — а вона, як гнучка лозина, перехилилася дугою вниз, аж до землі сягали довгі її коси. Ця «бичачість» Набекалова була мені навіть бридка, і я була рада, що ніколи до мене він її не адресує). Я могла любуватися ним, як він загрібає з широкого чола своє рівне волосся, як грають розумом і веселістю між широким переніссям очі, і з розкішшю слухати його промови та гострі дотепи. Але це й усе. Це — ідеальні для мене стосунки. З дівчатами так не подружиш, бо все ж таки у цій дружбі був тонкий аромат. Як його назвати? Еротичний? Щось наче ні, щось тонше...

І так,— думала я собі тоді,— три любові може мати душа. Одна — любити красу, але здалека. Мабуть, Тодось Цимбал — дуже штивний сухар, самозакоханий нарцис, яка там може бути з ним дружба? Але він такий, такий досконало гарний, що тільки дивитися. Інша — жар пристрасти в ту унікальну ніч, проходящий юнак, міраж і фантом, наче уві сні... бо коли б на денне світло та роздумувати, то, може б, вилізла уся буденщина, жах для морального кодексу, сором і таке інше. І ось — любов, яку навіть не треба ховати, повноводна, не треба нічого від того, кого любиш...

22

До ставищанської педшколи я восени поверталась, як до своєї родини. Думаю, що це педагогічний талант Віталія Михайловича так діяв, що ми, учні, збиралися туди, як у родину. Були ж там і інші вчителі, але вони поза лекціями існували *десь*, не керували нами, а Самійленко був

завжди з нами. Це ж він ставив нашу національну свідомість, зовсім непомітно назовні, природно. Виліплював з нас особистості.

Одного разу Віталій Михайлович дуже глузливо сказав мені, що з мене вийде колись добра попадя. Більшої образи не можна було придумати. Мені, що так презирливо ставилася до утертого дівчачого шляху, що виривалася з Жашкова при одній лише думці, що тільки це одне там мене чекає?! Заміж? Ні, не хочу! Не хочу! — криком кричала душа. А тут ще й п о п а д я! Чому ж це він склав про мене таку думку? «Бо я бачив, як ви йдете й погладжуєте собі живота» — насміхався Віталій Михайлович.

А я тоді справді була рожевощока, кругленька, відживлена за літо, у новенькій бузковій суконці, яка настуручувалася. То я її обсмикувала й пригладжувала на собі, а Віталій Михайлович і підглядів... Ах, як це мене стьобнуло! Батогом! Попадя? Ні, треба все змобілізувати в собі, щоб не бути кандидаткою на попадю!

І це той самий Віталій Михайлович, що якось був признався, що хотів мене перевести до третьої кляси, але не зробив цього, щоб не «обезкровити другу клясу»!

Іншим разом Самійленко ввів мене в сором з якимсь своїм тайним наміром. Був у нас шкільний журнал. Перше число вийшло з участю всіх наших «творчих сил»: з поезіями Дмитра Загула, Петра Огородника, щось там і моє було, підписане дуже милозвучним псевдонімом «Слимак». Так я сама себе уявляла. Але до другого числа — треба ж головного редактора. Віталій Михайлович дав цей «пост» мені. Чому? Не маю уявлення. Це правда, я хотіла бути письменницею, але ж нікому в школі не признавалася. Я ж не вміла й слова зв'язати докупи, не знала, про що писати, а приголомшлива маса життьових вражінь не піддавалась під перо. Це правда, що мої шкільні роботи раз у раз зачитувані перед клясою, але ж коли я сама хотіла щось написати,— бодай вивантажити себе,— то виходила отака поезія в прозі, як «Хочу вмерти молодою» або «Краса літнього дощу». Ще й під пишним псевдонімом «Борсук».

Та то тільки звалося, що головний редактор журналу я. Самійленко сам дбав за матеріял, він же дав передову, де говорилося, що основний напрям нашого журналу — реалістичний, і взагалі, панівний напрям у літературі — це реалізм. Стаття програмова. В це ж число увійшла й стаття Дмитра Загула під заголовком «Золоте руно», де поет підносив на височінь романтизм як першопочаток літератури взагалі.

Друге число «під моїм редагуванням» вийшло. Ну, й кпив же з мене Віталій Михайлович! Який же з мене редактор, коли я в передовиці проголошую реалізм як основний і єдино доцільний напрям нашого журналу, а далі міщу щось зовсім протилежне. Редактор же мусить тримати свою лінію, а не плентатися за матеріялом, що припливе...

Мені було соромно, що так оскандалилася, але соромно не дуже. Цікаво було б побачити, як би це я «не прийняла до друку» статті видатного поета й нашого вчителя літератури. І чому не можна в одному журналі містити протилежні погляди?

Була в мене ще й друга «виборна посада» того випускного року. Заходом Самійленка таращанська Наросвіта прислала нам допомогу продуктами, так що в нас завелися шкільні обіди. Мене обрали «господинею», обов'язки мої полягали в тому, що я кожного дня раненько відважувала продукти й видавала куховарці. Тривало це щось недовго.

* * *

Оце тоді нас покинула Ганя Мазуренко. З нею сталася дивна метаморфоза. Вже не було плачливого замогильного голосу, не були кутики уст опущені донизу, очі стали ще синіші, а сама вона раз у раз розцвітала усмішкою й веселим сміхом. Та що з нею сталося? А от що.

Був у нас сторож при школі, одружений. Молодий і гарний, тільки неписьменний і нещасливий. Його дуже гарна жінка десь віялася і йому зраджувала. Інші з горя запивають, а цей сторож з того горя почав учитися грамоти. Вчителькою йому була Ганя Мазуренко. І він у Ганю так закохався, що вони й побралися. То був сонячний і зворушливий роман.

В кімнаті на другому поверсі жили ми тоді з Василиною самі. Наша «нерозлийвода»-приязнь тривала далі, ми ніколи не змилили, щоб поспівати, разом горювали, що ми — дівчатами вродилися, а не хлопцями, я незмінно була захоплена тонким Василининим дотепом. Було й ще щось, тоді невловне й невідчутне. Так наче приявність її переваги, її більшої здібности. От, наприклад, я не була така гнучка й моторна, як вона. Я ніколи не зважилась би лізти деревом і з дерева перескакувати на балкон. А Василина це часто робила, як поверталась пізно та не хотіла будити дівчат унизу. Де вона так пізно засиджувалася, теж я не знала, вона не казала. Ну, та зрозуміло. Я не мала ніяких романів, а вона — вона «мала успіх»...

Кашперський пробував був вдаритися в зальоти, але з того нічого не вийшло. Тенор він був непоганий, але ж — довбня. Галька Долинська із своєю «одгризою» йому підходила, не я. Мені було нецікаво.

Вже цікавіше було з учителем Зимою. Замість Лося, викладача психології, приїхав до нас Зима, попович у пенсне, ще й трохи горбатий. Він ніби виявляв цікавість до моєї особи, але яка то була насторожена гра, яке резонерство. І я теж розводила отаке-отаке-отаке-енне філософування та все зайнята була питанням: «Чи жінка здібна вирости інтелектуально?», «А чому нема жінок-композиторів?», «Чи не образливе оце жіноче підмальовування уст?»

Це не був ні роман, ні флірт, я просто тягнулась до тих умів, що можуть мені імпонувати своїм більшим багажем, ніж могла я мати від свого оточення. А Зима ще й викладав психологію, науку, що мене в той час дуже цікавила, як знання про душу. Ось моя, повна незрозумілих для мене виявів і суперечностей... Якщо цей вчитель хоче зо мною розмовляти через те, що... хай і так, а все-таки я щось для себе вхоплю.

Я була дуже невисокої думки про себе: про свою негарну зовнішність, свою боязкість, сірість-невиразність, та ще й порівняно з блискучою Василиною. Підтверджувалось це хоч би й тим, що на вечірках (спільних з агрономічною школою) ніхто мене не запрошував танцювати. Всі дівчата нарозхват — а я як тінь. То це вже я така шерепа, що мене сахаються? Певно, не всміхаюсь, не жартую, мовчу... А мені ж так хотілося танцювати, я почувала в собі таку зграбність, легкість...

І аж через кілька років у Києві довідалась я від Єжеля (Єжéлі — називала Василина), що був і в мене поклонник. Я згубила була білу пухнасту хустку і вже ніколи її не знайшла. А Єжель каже, що ця хустка була в «Айтона» Добровольського з третьої кляси. «Айтон» її мав у себе під подушкою, був безнадійно закоханий. Та це мене аж ніяк не розчулило, нічого не приваблювало мене в тому «Айтоні», ну ніяк!

23

Це вже наша кляса була випускна, і все йшло б добре, тільки в школі сталася велика біда. Якось ранньою весною приблукав до нас бандурист. Це ж подія! Зробив він концерт, загальне піднесення. Ночував він десь у хлоп'ячому гуртожитку та й зник. А через тиждень — арешти в школі. Заарештували щось із сім хлопців. Невдовзі їх випустили, не випустили тільки Івана Набекала. І вже ніхто ніколи його не побачив. Хто ж був той бандурист? Провокатор? Емісар з-за кордону? Ніхто не знав, але цей арешт зв'язували безумовно з ним. Так наче це була справа, відома під назвою «8-й повстанком», підпільна українська партизанська організація. Потім я чула, що й цей «8-й повстанком» — була провокація. Ми в школі, принаймні я, нічого про ці справи не знали. Але часто, думаючи про Івана Набекала, я хотіла собі уявити, яка б то була сила в нашій українській державі. Він же мав талант промовця, організатора, гострий аналітичний розум і загальний розвиток та інтелігентність, вищі за ті, що вимагалися від учня педагогічної школи.

* * *

Десь перед випускними іспитами зайшов у нас конфлікт із педагогічною радою. Вчителі вимагали, щоб ми вперед внесли платню за навчання, а тоді вже будуть нас випускати. Платня ця — хліб. А до жнив ще далеко. Вчителі мусіли почекати до нового врожаю. Але вчителям теж непереливки! Це ж їхня платня, за цим вони живуть.

І тут знаходиться вихід у нашого постійного надхненника, Віталія Михайловича. Як завжди, він з нами, учнями. За його порадою ми вирішили скласти в комору одежу, поцінувавши її відповідно на хлібну вартість. (Це ще були часи «мінки»). Нам видали квитанції, як за хліб.

Вчителі побачили, що квитанції в порядку, хліб зданий,— заспокоїлися. Іспити відбулися, вже й свідоцтва виписані — аж тоді Самійленко виявив педагогічній раді дійсний стан речей. Скільки було обурення! Особливо розходився Зима. Це я нічого йому не проговорилася, просторікуючи вечорами на сходах школи про «світові проблеми». А кортіло, тільки я знала, що то не моє, а загальне... Ну, автором цього обману був Віталій Михайлович. Згодом цей епізод був узятий до оповідання «Абстрактна вправа».

Треба сказати, що у всієї педагогічної ради і Самійленка були завжди якісь непогодження і сутички. Про це краще знає Зіна Яскульська, що теж належала до вчителів. Вона насвітлює постать Самійленка зовсім з іншого боку, дуже негативно. А мені він був і є ось такий, як я його тут подаю. Батьківський, педагог, уважний до кожної учнівської особистості.

* * *

Останню пару місяців я й Василина жили на приватці. Василинина мама мала якусь свою далеку родичку недалеко школи і приговорила, щоб Василина там жила й обідала. Василина за компанію взяла й мене. Це була маленька кімнатка, ванькир. Оце там зазвучали перші нотки дисонансу, яких я, по правді, тоді й не помітила.

Хоч ми й були найближчі товаришки, але все-таки між нами був дух конкуренції — і йшов він від Василини. Я так була зачарована її здібностями й розумом, що охоче віддавала їй лаври першости. От же вона знала польську мову, вільно читала польські книжки, що ми познаходили на горищі в Го́роха. А я не вміла. Вона мені показала звукосполучення польського письма, і я за весну ледве пролізла Сенкевіча «Кшижаци», а вона скільки за цей час перечитала... Я звикла, що непомітна, сіренька, ніхто не звертає на мене уваги. Це ж було і в Жашкові («Явдоня, что лі?»), і в Звенигородці. От же вона горда була з своїх багатороманічних походеньок, а я їх не мала, не вміла так спритно лазити по дереві, не була гнучка, не мала того, що батько називав «на кінці язика». Мені залишалось тільки любуватися нею. Але не я, тільки Василина ще й підкреслювала своє більше духовне багатство. Словами: «Ти будеш малювати уста, а я — ні!» А як вона вразила мене одним висловом, що довго потім стояв в ушах.

Заходили ми до свого ванькира вузьким проходом з кухні. Двері були вузько прочинені, так що я просмикнулася крізь отвір, щоб їх не рушити. Василина ж широко для себе розчинила і тріюмфально промовила: «Так і в житті буде. Ти боязко йтимеш, а я — широко розчиняючи собі двері...»

Але то пролітало. Однаково, такої товаришки більш у мене ніколи вже не було. Щоб усе розуміла з півслова.

* * *

Останні дні в педшколі.

Перед випуском їздили ми по околицях, давали концерти. А як уже була випускна вечірка, то я — ох, колька в серці! — між іншими новорозквітлими романами побачила ще один. Зіна Задорожня, розпаленіла, замріяна і щаслива, не розлучається з Тодосем Цимбалом, під руку ходять по темних алеях шкільного парку, він гордий і урочистий, як князь. А другого дня чую — трагедія! Зіна Задорожня труїлася. Наламала головок сірників у шклянку, розпустила водою і випила.

Були ще якісь маївки, виїзди на природу, але це були останні видохи. Після гамірливого випускного святкування все раптом обірвалося. Чомусь на Зелені свята я ще була в Ставищах, у порожньому гуртожитку. Навколо розбуяла природа, всі десь порозбігалися, а я опинилася сама. Приплив нудьги ще збільшувався при думці, що ось доведеться зашитися десь у село і вчителювати. Мені хотілося вчитися далі. Але про дальшу науку не було й мови. Нема звідки — була одна відповідь у хаті, коли я заводила про це розмову. Мені вісімнадцять років.

Частина третя

МРІЯ, ЩО ЗВЕТЬСЯ КИЇВ

1

1922 р. На наших зелених воротях висіло величезне оголошення. Це був список, що починався заголовком: «Нетрудовий елемент м. Жашкова, позбавлений права голосу». На першому місці в цьому списку було ім'я Кузьми Гуменного.

Так зустрів мене Жашків. В хаті я довідалася, що вже націоналізовано ті дві великі хати (колишня пошта й кооперативна крамниця). Батько лежав здебільшого на тапчані, чмихав і мовчав, а як приходив хто, то починалась розмова про продразвйорстку, податки, плян до двору, а батько питав: «І як це воно так? То колись був один писар та ще староста, а тепер навидумували! Скільки їх бігає з портфелями — і всіх годуй! Якийсь заготскот, якесь заготзерно, пухперо, заготяйця... Жидівське царство! Бандити! Грабіжники! Настало злодійське право!» А на це була відповідь така: «Але нехай-но тільки весна! Так будуть тікати, аж патинками ляпатимуть!»

Ну, це вже я чую не перший раз. Весни приходять, а Петро Товстолужський, теперішній господар Жашківщини (секретар же партійної організації!), робить своє.

Дід наш уже кілька разів сидів у холодній за нездачу продразвйорстки і «хлібних лишків», вже його сто десятин були не його, лишено для Василя і Йосипа тільки по «трудовому наділові». Після відсиджування у холодній (нею була колишня лазня з цементовою підлогою) дід казав: «Хіба ж то я землю надбав? То я собі турму придбав». Він уже зовсім спився і мусів щодня пити горілку, аж трусився за нею. Тепер він мав уже нові «афоризми»: «Земля ваша, а хліб наш! Гуртове — чортове!» А раз приїхав і каже: «Оце їду я, а пастушки кричать мені навздогін: «Діду буржую! Гей, діду буржую! А шкода земельки, га?»

Приходили й хуторяни часом, розказували: «Отой якийсь комизан ще тільки почався, а вже нахваляється: «Ми ще до вас доберемося, повику-

рюємо вас із ваших хуторів, геть-чисто всіх повиганяємо!» В них усіх вже позабирали землю, а лишили по «трудовому наділові» на родину...

Значіння цих обмежувань землекористуванням, погроз я не усвідомлювала як лише перших хвиль розгрому. Я зустрічалась із Натою і її Петром, він був милий, приємний, доброзичливий товариш у побуті, питав мене, що я збираюся далі робити. Я, звичайно, щиро сповідалася, як-то я мрію вчитися, але нема звідки, безнадійно, то поїду десь на село вчителювати. Але як же це мені не усміхається!

2

Не знаючи, як розширити рамки жашківського світу, і не маючи іншої змоги, я почала подорожувати пішки. Першу подорож я зробила недалеко, до Леміщихи, до своїх двоюрідних, до Мокрининої дочки. Це була Наталка, що замужем за «гамериканцем». «Гамериканцем» її чоловік звався тому, що кілька років пробув у Америці, потім вернувся з фахом машиніста, за зароблені гроші купив січкарню і нею заробляв. Завжди ходив він у чорному капелюсі — тому й «гамериканець».

Прийшла я на виставу, що відбувалася у сельбуді, колишньому домі пана Підгорського. Головними артистами на тій виставі були Наталчині хлопці. Дуже цікава була вистава! Замість призначеної восьмої години почалося об одинадцятій, уже й діти на руках поспалися. А потім стріляли, трахкали, на сцені падали, а в залі ахкали! Носилися по всій залі і по сцені з гасовою лямпою, а публіка при цьому із здивованням вигукувала: «О, диви, та це ж Ладько! От, бісової віри!» Але всі верталися додому о другій годині дуже задоволені, серед них і Наталка, і її хлопці, найактивніші члени сельбуду. Мене заполонила наївність сільського життя, терплячість публіки до «артистів» і жадоба сільських жінок та чоловіків до хоч такого «театру».

* * *

Друга моя пішки подорож була до Таращі. Чого я туди ходила?

«Через не хочу» (як казав мій батько), а я вже підкорилася думці, що прийдеться десь закопатися в глухому селі. Всі ж так! Вчитися нема звідки. Хоч як це я буду вчителювати? Я ж не вмію два слова прилюдно зліпити, хай навіть перед дітьми... Он у зразковій школі, як прийшлось давати свою показову лекцію (що входила в програму учня педшколи), то я ледве дотягла до кінця своїх сорок хвилин, не знала, що їм казати. Та що ж...

І тут сталося дивне. Одне з багатьох підтверджень, що є в мене опікунча сила, вона направляє мій шлях, коли я збиваюся вбік, вона маніфестується в крутих обертасах і все-таки я маю йти мені призначеним. Від кого? Не знаю й досі.

Яке було тоді моє переживання, видно з того, що я ходила по подвір'ю ночами й із жаром проказувала: «Доле, де ти? Доле, де ти? Нема ніякої! Коли доброї жаль, Боже, то дай злої-злої». І далі: «Не дай спати ходячому, серцем завмирати... і гнилою колодою по світу валятись...» І далі: «А коли ні — то проклинать і світ запалити...» А на цьому тлі — який глум! Кашперський вже кілька разів з'являвся, щось із батьком говорив, провадив «мудру» розмову і о, жах! Виявляється, це ж він сватається до мене! Це ж просто кпини!

Дуже підходив мені тоді ще один вірш, Лєрмонтова: «Выхожу один я на дорогу...», заради слів: «Жду ль чего, жалею ли о чем?..» Він дуже підходив до місячної ночі, коли сріблом встеляється жашківська площа, соша, кожен листок, кожен дах, стіна... Таких ночей нігде більше не бачила. А тоді знов: «Минають дні, минають ночі, минає літо, шелестить...» Багато разів той самий вірш.

І, либонь, ця «мантра» дійшла телепатично до моєї опікунчої сили, і вона прислала посланця, який промовив її устами. Це ж треба, щоб до нашої хати зайшов чоловік, який ніколи перед тим не заходив і ніколи не бачила його після того, і імени не знаю. Старшомолодий, якийсь інтелігент чи студент, випадковий хтось, але дуже красномовний. І почав він говорити про освіту, про Київ. Він твердив, що я *конче* повинна вчитися, *конче мушу так зробити* і не марнувати жадного року. Розмова була довга, говорив лише він, але я так запалилася цією думкою, що вже іншої й у голові не мала. До приходу цього невідомого я ж мала в голові ці думки — ВЧИТИСЯ! — але які неясні, несміливі! Ворота до науки замкнені. І все! А як пішов той чоловік, туман неясности зник, я дуже ясно побачила, що не в село вчителювати, а в Київ маю йти. Ніякі перешкоди цього рішення не можуть змінити.

Щоб вступити до вищого учбового закладу (тоді ще казали ВИШ, вища школа), треба було мати відрядження. Звідки я могла його мати? Чула я, що такі відрядження дає КНС (Комітет незаможних селян), але чи могла я, «Гуменюкова дівчина», з отого самого кодла Гарасима Гуменюка, що в нього революція відібрала сто десятин землі, насіння отого самого Кузьми Гуменюка, що вже записаний в нетрудовий елемент без права голосу, у якого націоналізовано два будинки,— чи могла я йти до комнезаму за відрядженням? Може, там сидять ті, що погрожують хуторянам: «Заждіть, заждіть, ми вас викуримо з ваших хуторів, порозганяємо дотла!»?

Хтось мені порадив, може, отой самий «посланець опікуна», щоб я пішла до Тараща, до Наросвіти.

* * *

До Тараща, повітового міста,— 45 верстов. Треба йти через Ставища, Плоску, Карапаші, Узин і ще якісь села. От ніяк не пригадую, чи я ночувала в Таращі, але пригадую, як ішла через села, заходила до школи.

У кожній школі сподівалась я знайти вчителів і нічліг. Дві сцени з цієї подорожі пам'ятні.

Якесь глухе село, чи не Карапаші. Допиталась я до школи, а то заразом і попівство. Заходжу — запущена попівська хата, не дуже різниться від селянської, але велика. В ній живуть старезний піп і його паніматка та дві дочки, такі самі старі, одна з них учителька. Всі вони курять отаканні цибухи, кручені з газети, махорку. Бідність, схрещена з неохайністю, хата чорна, закурена, сто років небілена. Духовна затхлість. Оце й мене таке чекає? Відчула я неприсутність Василинину, щоб із нею пережити й пережувати оцей занепад людських істот та пам'ятати, мати перед очима...

А друга сцена — я в чепурній селянській хаті, а на стінах — портрети Шевченка, Франка. І Леся Українка, моя улюблена, тут. Книжки. Цей молодий вчитель, наче й селянин, дуже уважно мене вислухує,— куди я йду і чого. Я тут знаходжу гарний нічліг, пораду, як знайти в Тараші Наросвіту. Мене вразила повага до мене — як тільки почув про мою мету в Тараші.

У Тараші я довго не барилася, відрядження на вступ до ВИШу видали мені без усяких балачок і я, мабуть, того ж таки дня й верталася. Більш пам'ятаю, як іду я собі вздовж довжелезного села, простягнутого понад рікою,— як наче одна вулиця. Село зветься Узин, а я навіть не знаю, що слово «узин» означає тюркською мовою «довгий».

Іду собі таращанськими селами-дорогами, люблю йти, тільки ще Василини бракує, щоб говорити про все, що на душі. Нікого не боюся, ніхто мене не зачіпає... Це десь тут і Рокитне, десь тут і Олеся живе в лісництві...

3

Третя моя піша дорога була цього ж літа, над осінь, до Києва. Власне, пішки мені треба було дійти до Білої Церкви, а там уже можна сісти на поїзд.

Перед тим були в мене вдома бої. Я кажу, що поїду до Києва вчитися, а мама каже: «Не поїдеш!» — «Поїду!» — «Не поїдеш, нема за що!» — «То я сама піду, як не пускаєте!» — «Як це ти собі думаєш?» — «Пішки до Білої, а там на поїзд!» — «А гроші?» — «Ті, що я заробила...»

Цікаво, що пам'ять зберегла змагання з мамою, а образу батька не бачу, наче нема його в хаті. Мабуть, я вибрала такий час, що його не було вдома.

Ця сцена жива: надворі сльота, дорога досить болотяна, я йду з клунком за спиною, я вже на соші, а мама вибігла на вулицю, кричить навздогін: «Явдоню! Вернись! Вернись, кажу!» Я не вернулася. Така була сердита, що й не обернулася. Значить, дуже не пускали, і я зібрала в клунок сама, що там мала. А на квиток? То я літом допомагала в кооперативі четвергами, на квиток мала якісь гроші.

Цей епізод став основою новелки «Сосна чекає чуда», кілька років згодом. Та ще — Юхимова смерть від злиднів студентства.

Ночувала я в Ставищах у тітки Наталки, бо це було по дорозі до Білої Церкви. Ну, а другого дня я повинна увійти 50 верстов. Від Жашкова до Білої 65 верстов. Вийшла із Ставищ удосвіта.

Ой, як важко було йти! Як заважав клумак на спині! Як узялися пухирами ноги! Ще добре, що дощ не лляв зверху. Які довгі ці 50 верстов! І таки ввечорі смерком була вже в Білій Церкві на залізничній станції. Поки до поїзду, то ще й на підлозі сиділа у станції, серед купи таких самих із клунками, там і спала. Десь удосвіта сіла в вагон. А їхати було лише чотири години, і, як пригадую, по дорозі все всідали та всідали перекупки з городиною, набілом, службовці на роботу... Всі вони знали, куди їдуть, тільки я не знала, що то мене чекає у тім чужім, незнанім місті. І я всім їм заздрила.

Але не такий страшний чорт, як його малюють. Вовків боятися — в ліс не ходити. А мені треба! Із станції в Києві прийшла я до Фузіків. Ще не забулося їх жашківське проживання у нас, вони мене гарно зустріли. Тільки я й далі говорила українською мовою, Соф'я ж Ніколаєвна і Галя — російською. Аж не витерпіла Соф'я Ніколаєвна і питає: «Явдоня, почєму ви нє гаварітє па-русскі? Вєдь ви же в городе!» Я їй відповіла, що Київ — Україна, і ми зосталися кожна при своїй мові.

Жили Фузіки на Великій Підвальній, на п'ятому поверсі. Мешкання велике й шикарне, але там вперше у житті довідалась я, що є на світі такі звірі, як блощиці. Ну й кусали ж, кровопивці! Як це Фузіки, такі рафіновані, могли витримувати цих упирів? А так плекають Галю, справді янголятну красуню. Блакитні очі, русява голівка, вся в золотих довгих льоконах.

А ще придбала я у Фузіків поклонника, та не кого, а самого «крестніка вєлікаво князя Ніколая Ніколаєвіча», з царського дому Романових, не жартуйте! Це був вузькогрудий, білявий хлопчина років 17-х з такої, бачте, близької до трону родини. От, у якому колі оберталися Фузіки, а ми й не знали! Відразу він мене перехрестив на аристократичний лад — і стала я з-французька Евдоксі. І так, придбала я ще одне ім'я, крім уже відомих: Євдокія, Явдоня, Явденіл, Явдуна, Дуся, Докія...

Але яким духом ці люди живуть? Які старорежимні цінності ще тут у ходу!

«Крєстнік Ніколая Ніколаєвіча» узявся показувати мені Київ. Золоті ворота, Володимирську гірку... Ще тоді там була панорама Голгота. Це ж я вперше у Києві, якщо не лічити дитинства, коли я йшла Басарабкою та хапнула з «кошолки» морелю.

4

Чомусь мені дали в Таращі відрядження до КІНГу (Київського Інституту народного господарства). За кілька днів після мого приїзду вже й

відбувся вступний іспит. Письмовий — написати про творчість Івана Франка. Усний — з політграмоти. Що таке двохзполовинний Інтернаціонал? Хто були його творці? Про Плеханова чула я вперше, невтямки було мені, що є такий на світі. А як я могла знати щось про двохзполовинний Інтернаціонал, коли й перших двох не уявляю собі? Ще й третій Інтернаціонал є? Ой, біда! Провалилася! Напевно! Ніяких політграмот у Ставищах не було. Замість неї ми співали «Не пора, не пора, не пора...»

Вже й готова була до цього. Вже й довідувалась у Коберників, чи є яка підвода з Жашкова. Тоді ж я занесла передачу в Лук'янівську тюрму. Перед тим зустріла я в приймальних коридорах оту довгокосу Ярину, і вона мені сказала, що носить передачі Іванові Набекалові у тюрму. Понесла і я. Моя передача дійшла до Івана, і я дістала маленьку записочку, писану Івановим бісерним почерком. Довго я її берегла, аж поки в цих безконечних перетрушуваннях та покиданнях вона десь загубилася. Це була остання вістка від Івана. Його розстріляли. Наш пишний цвіт.

Із страхом і тремтінням пішла я довідуватися до КІНГу про свій провал на іспитах. Коли вийшло інакше. У списках, вивішених на стінах КІНГівських коридорів, я прочитала, що приймальна комісія на підставі моєї письмової роботи передала мене до університету без іспиту. І так я — гоп! — уже стала студенткою Київського університету. Тільки — основного курсу. Це був такий підготовчий курс, бо ж молодь перла до вишів з підготовою різного калібру — сільська, вояки, отакі зелені, як я, ну, і непмани...

Як верталась я до Жашкова? Поїздом? Ні, возом. Ось жива перед очима сценка, наче з часів асирійсько-вавилонських чи троянських. Може, колись така й була? Серед білоцерківського ринку сиджу я на возі, тут наша валка стала на попас, тут же й жашків'яни, мабуть, і наш Дмитро. Навколо шейкаються базарні люди. Якийсь дуже рижий, аж червоний, жид років 30-х подивився жадібно на мене і я, ні з сього ні з того, була охоплена вогнем шаленої еротики. Це від нього на мене передалося. Оце так творяться пари, а може, й біблійні епізоди. Якби я була бранка, а цей — ізраїльтянським воїном, то одним поглядом сталось би започаткування нової нації. А так — блискавична зустріч очей, я поїхала далі — і дивувалась: як це я могла так загорітися пекучим і солодким вогнем від огнистої бороди якогось містечкового балагули? Але який примхливий мій потяг — це я не раз потім на собі спостерігала.

5

Не тільки я вернулась додому студенткою, але й удома сталася якась метаморфоза. Оце маємо ми їхати до Києва учитися обидві: я і Льона також. Вона якраз закінчила жашківську двокласову школу, і батько вирішив послати її до фельдшерської школи, що на Лук'янівці. Хоч і

дівчата, а освіту якусь треба дати — так, мабуть, міркував батько.

Їхали ми возом до Києва, з нами й батько, бо треба ж було повести 14-літню Льону... Вона вступила, але жили ми окремо. Вона — у своєї товаришки, Галі Фузік, а я у Коберників, на Брест-Литовському шосе, 48.

Коберники вже кілька разів бували в Жашкові, зупинялися в нас. Дмитро зупинявся щоразу в них, як їздив до Києва. Дуже популярні люди на Шулявці. Цікаві й нецікаві для мене одночасно.

Цікаві своєю барвистою, незвичайною біографією, новиною для мене. Це ж цей Володимир Петрович — вихрест. Родом із Бесітки на Таращанщині. Його жидівські батьки в Бесітці оселянилися: орали, сіяли, жили по-селянському, словом, нічим не різнилися від селян. Отож він одружився з дівчиною Яриною, цією самою, що я її тепер знаю як Ірину Михайлівну. Виїхавши до Києва, як і мій дядько Радійон Кравченко, як Самійло Цимбал, зробився візником. Тільки коли дядько Радійон і Самійло ніколи не розігналися на більше, як один виїзд, то Володимир Петрович розрісся у велику візницьку біржу, з десятком найманих робітників, виїздами, пишними лівреями тощо. Сам Володимир Петрович, всміхаючись, розповідав про це і додавав: «Причина проста. Я ріс у кредит, а довіряли мені великі суми тому, що я був чесний у сплатах. Кредит мені був необмежений, бо знали, що я завжди акуратно віддам».

Я потрапила до них вже тоді, як зникла пишнота великого міста, в революцію не було кому їздити візниками, не було в Коберників уже й робітників, залишилися тільки один чи два виїзди. Саме тоді починався НЕП (Нова економічна політика), і місто починало оживати від розрухи, почалася й потреба в візниках. То старші сини, мій кум Сергій і молодший Ваня, вбиралися в сині візницькі лівреї, випхані ватою, ставали широченними дядьками, вдвічі більші ніж є, і їздили візниками у місто.

Та не зважаючи на важкі й голодні часи, безвідмовна гостинність і широко відчинені двері тривали й далі в цій хаті. Звичайно, тепер уже не було так багато гостей, і самовар не кипів на столі день і ніч, але він кипів десь там на кухні, а за столом сиділо таки повно й тепер. На всіх їжі вистачало і була вона дуже смачна. Не по тодішніх часах. Старий звичай тут не мінявся: хто прийшов, всіх садовили за стіл. Була мені раз дуже прикра ситуація: прилипла до мене одна, мені майже незнайома, дівчина з основного курсу, і то так, що аж прийшла зо мною до хати. І її посадили за стіл, як мою гостю. І це їй так сподобалось (ото, мабуть, була голодна!), що вона три дні не хотіла йти з цієї хати. Мені незручно їй сказати, а Ірина Михайлівна навіть не натякнула, навіть вигляду не подала, що так же ж не годиться! Та й не пам'ятаю, щоб Ірина Михайлівна взагалі коли підняла на кого голос у хаті чи розгнівалася. Уже немолода, але й тепер гарна, із скромно-лагідним виглядом черниці, завжди в роботі, без пересудів і пліток,— такою я її й пам'ятаю.

Такий і Коберник. До всіх погідний, до дітей ласкавий,— мені здається, що ніколи він не наказав їм гострим голосом. І діти шанобливі до нього. Діти любили батька, і таким він їм був, але в тім-то й річ, що,

крім Серьожі, ні одна дитина не була його, а кого іншого. Володимир Петрович знав це (я думаю) і всіх любив, як рідних. Саме тоді, як я там жила, один такий справжній батько (Павчин) жив у них. Це був ієромонах, отець Панфутій (не ручусь, що вірно називаю). Павка був дуже до нього подібний. Цей ієромонах не мав де подітися, бо монастир більшовики вже зліквідували, а монахів розігнали. І ось Коберники взяли його до себе, дали йому окрему кімнату, а хлопців, що були перед тим у ній, порозтикали по закутках. Був він у домі почесним і пошанованим, як і належиться його санові.

Крім цих хлопців, була ще й Надя, дівчина моїх літ, і мала Ліда, яку лікували від хвороби (атрофії ніг) у гомеопата Разумова заочно. І вилічили. Гомеопат бачив її лише один раз, а потім сама Ірина Михайлівна приходила й казала, які наслідки лікування, він же давав вказівки й каплі...

І як же це так,— думала я, дивлячись на цю дружну сім'ю,— як же це так, що живуть у Києві, мають змогу вчитися — і не хочуть! Ніхто з них не мав освіти, ніхто не закінчив навіть гімназії. Сергій, товариш Федора Кравченка, учився в гімназії, але не докінчив, і в білі, як його товариші, не пішов. У цій хаті книжок нема, ніякими складнішими інтересами не живуть,— порядні, чесні до йоти обивателі. І як же нудно тут! Чим дихати?

6

Не дивно, що я шукала. Не для такого ж Києва я сюди рвалася, не на шулявське обивательське животіння. Вже з перших днів на основному курсі університету я не тільки ходила на лекції в колосальні авдиторії, але й пильно перечитувала в коридорах усі оголошення, вичитувала, куди запрошували, та ще й з додатком: вхід вільний. На Володимирській, крім бордового університету, були ж і будинки Академії наук, то я скоро за тими запрошеннями з вільним вступом знайшла дорогу і ходила. Ходила, де тільки можна було. Раз навіть полізла на засідання Математичної комісії,— і чого мене туди понесло? Я ж до математики «ані в зуб ногою». Більше на таке не йшла. Але засідання Археологічної комісії таки відвідувала, нічого не розуміючи в тих черепках, що там так пристрасно обговорювали. Не дуже я тоді щось зрозуміла і в мізинських «пташках». Пам'ятаю, на засіданні було щось із 12 осіб (і я!), і там ці (ОРИГІНАЛЬНІ!) мізинські фігурки демонстрували та обмірковували. Чи уявляла я тоді, яке щастя звалилось мені з неба? Світила-археологи сиділи перед моїми очима! Унікальні знахідки, славетні у світовій археології, а ти тільки простягни руку... Ні, і в голову мені тоді таке не приходило. Але виходила я з тих засідань із почуттям непоясненної повноти, здійснення, без конкретного «прагматичного» відчуття, мовляв,— от здорово, як корисно провела час!

Значно більше публіки бувало на засіданнях Літературознавчої комісії. Тут набивалось так багато людей (студентів), що здебільшого доводилося підпирати спиною стіну. Там ото я й побачила Сергія Єфремова,— завжди у вишиваній сорочці із стоячим коміром і зав'язаною при шиї китичкою. Сиві вуса, волосся на голові їжачком. Говорив він буденно й пришепелявлював. І хоч це був знаменитий Єфремов, а мене він мало вразив. Але от Андрій Ніковський! Яка вишукана зовнішність! Аполлон у трошки старшому віці. Яка елегантна промовистість! Тоді ж я читала його «Віта нова» і кожне слово видавалося мені перлиною. Бувала я й на засіданнях, коли виступали М. Рильський, М. Драй-Хмара, О. Бургардт, П. Филипович, М. Зеров. Тоді я не знала, що присутня на виступах «п'ятірнього грона», ніде не було декларовано, що це — неокласики. Їх поезії були для мене сухі й академічні, але ж я не забувала, що це — Академія наук.

Грошей на трамвай я не мала, на лекції ходила пішки — вздовж усього Брест-Литовського шосе, через Галицький базар (тоді казали Жидівський, а потім — Євбаз), бульваром Шевченка в тополях, що вгинався саме в тому місці, де товкучка, потім підносився вгору аж до Володимирської. То якось треба було вмудровуватися, щоб і на лекціях в університеті бути, і на засіданнях, та щоб два рази не відбувати цю дорогу. Або голодній бути весь день. Тому я раділа, коли такі прилюдні збори відбувалися в неділю, вдень. Один такий, перший, я дуже добре пам'ятаю: Літературний ранок, у Всенародній бібліотеці Академії наук на бульварі Шевченка, 14. Потягло мене туди те, що це ж я побачу живого Павла Тичину. В оголошеннях було сказано, що П. Тичина читатиме свою поему «Сковорода». Приходжу зарання — а заля вже повнісінька, через неї перелітає дух загального піднесення. Тичину зустрічали й проводжали з оваціями. А читав він наче співав. Читав він не всю поему, а лише уривки. Я щось не пам'ятаю, чи була вона друкована.

Та не тільки Тичину вперше побачила я тоді, а й Тодося Осьмачку. Він читав свої поезії, з яких я збагнула, що ми всі-всі, отак уся заля — пігмеї на тлі якоїсь космічної хмари, з якої грізно дивиться велет. Головне ж, що таким велетнем заявляв сам себе оцей зовсім такий, як і ми, молодий чоловік, чи вірніше — парубійко. Е, це якийсь мегаломан, що позує на геніяльність,— про себе подумала я. Та не було з ким поділитися думками, бо я тут була сама, а всі навколо — незнайомі. І вони гучно вітали нового поета.

7

Така ж сама самота була мені і в авдиторії основного курсу. Спочатку все це для мене зливалося в одну масу, де я почувала себе часточкою, також безвиразною. Е, це зовсім не те, що в Ставищах! Там кожен мав своє обличчя і кожен бачив тебе та все твоє відмінне, важливе. Взагалі у

Києві я була дуже ображена байдужістю людей на вулиці. Ідеш — і ніхто тебе не бачить, наче нема тебе. Смішно було б вимагати, щоб кожен, як у селі, казав тобі «добридень», але... навіть не сковзнуть по тобі поглядом, так наче на порожнє місце дивляться, наче крізь тебе бачать... Отаке саме й на основному курсі. Не краще, а може, ще й гірше. На вулиці хоч був більший простір. А тут зібралися в одній авдиторії півтори тисячі людей і творять одне збірне лице, а всяке особисте взагалі згубилося.

Але ж щодня сидиш у цій півкруглій 13-ій чи 16-ій авдиторії з лавами, що підносяться все вище й вище амфітеатром, так що з одного кінця авдиторії до другого не дуже й лиця розбираєш. То й вбиваються в свідомість якісь окремі вирази, постаті та й стають уже особистостями.

Хто ж вони — оці, що сидять на лавах, що хмарами юрмляться у довжелезних університетських коридорах?

Це була несамовита мішанина. Кожушки всіх кольорів, свитки, чемерки, смушкові високі й притоптані шапки, будьоннівки з гострим однорогом, низенькі кубанські шапки, солдатські шинелі, галіфе... Ось тільки опережи їх кулеметними стрічками, дай у руки рушниці — вже знов військо «на фронтах революції». Поміж ними дивно виглядали вишукані панночки у наймодніших етерних суконочках, а більше підходили до краєвиду оці дівчата в вишиваних блюзках з косами на голові вінком. А ось одна в синій, гарно пошитій чемерці і сивій смушевій шапці. А що то за «Карл Маркс» плюс «Нестір Махно» сидить он там? Обличчя молоде й наче знайоме, таке звичайне українське, а борода геть-чисто скопійована з Карла Маркса. Прізвище — Бондаренко. А оцей гордий і неприступний, теж у чемерці, до синяви бритий, з обличчям змарганого коня, досить літній і з гарним прізвищем — Загребельний. Може, вчитель, а може, й колишній офіцер, судячи по виправці. Оцей часто ставить професорам запитання, що ж це в нього за мова? Наче українська, а наче ні. Він каже «пуіп» (піп), «вуїн» (він)... Та це ж чернігівець, там усі так говорять, дифтонгують... Ну, оцей не подобає на сирого селюка,— з акуратним зосередженим лицем і так само акуратно вдягнений — напевно, вчитель, та ще й із стажем. Так і є, прізвище його Можар, він математик...

Найбільше ж мені впадав у вічі один мальовничий, латаний-перелатаний всіма можливими латками оранжевий кожушок, до того ж ще й роздертий. Вдягнений у кожушок мав обличчя рожеве, свіже й наївне, як у дівчини, та довгі природні кучері. «От зразок пролетарського студента»,— думала собі я, дивлячись на ті льокони та латаний-перелатаний розпанаханий кожушок.

Вся ця суцільна різнобарвна кольориста маса, що облягала авдиторії і довжелезні коридори, почала вже розпадатися на групи й творити окремі свої малі купки. А я й досі не була ні з ким знайома, не перекинулась словечком. Я мовчазна, дуже туга на нові знайомства. В той час як інші легенько починали говорити, разом ходити, сідати — я сторонилася. Я всіх боялася. Так точнісінько, як у дитинстві. За батьковим висло-

вом — недопитацька. Ніхто й зо мною не пробував входити в знайомство. Я в цій масі була зовсім сіра й непомітна, та й не дбала інакше. Якби я була виплекана, кокетлива, мала в що вбратися... Нічого цього не було, була лише (майже понад мою волю, з чийогось непереможного наказу!) жадоба вчитися. І більш нічого. Бо навіть здібності мої по школах були «троєчні». Я не хапала на лету, як здібні й швидкі, мій процес мислення дуже повільний, або ж такий налітав, що не встигала усно переказати. То якими вальорами могла я звернути на себе увагу?

Але я мала інше. Не будучи *в масі,* а будучи *поза нею, я* ззовні всю цю мальовничу збиранину спостерігала і по-своєму насолоджувалась нікому не видною грою.

8

На самому початку, як я ще вступала в КІНГ, зустріла я там, під дверима приймальної комісії, одну дівчину, і була це Ніна Таращук. Таращук?! О, це дочка Сака Таращука, що виїхав десь на Херсонщину, не раз я чула про нього в хаті. Відразу впізнаєш цю таращуківську породу — круглолиця, як кавун, як Машка, її двоюрідна сестра. Ніна була самовпевнена й «допитацька», вона казала, що для неї математика така цікава, як роман, а крім того, мала вона й кімнату в місті, і знайома була із Старицькою-Черняхівською, в неї у хаті бувала і ходила в театр на різні вистави. А я ж так ласо дивилася на ті скрізь повивішувані афіші з величезними літерами: «АНОНС! БЕНЕФІС Марії Заньковецької з участю ювілятки!» Та як же піти на «бенефіс» (як я собі це назвала)? На квиток грошей чортма, а потім — як же додому вночі? І от ця Ніна бере мене «на цугундер», сама йде на контрамарку і мене якось провела, а ще забрала мене до себе ночувати. Це ми були на останньому виступі геніяльної акторки, вона вже була старенька.

Ніна жила десь у Липках разом із іншими студентками. Ми повертались з театру якимись крученими стежками. А вранці я побачила, що це ми йшли через якісь подвір'я, навпрошки. Революція розгородила окремі колись маєтки, і тепер там пороблені були стежки. Ніні не треба було виходити на Левашівську, а тоді обходити аж на Лютеранську, а тільки вийти з дому через розгороджені сади на Банкову, там спуститися сторч через другий сад з понівеченим водограєм і німфами, біля дивовижного будинку — і вже на Миколаївській... Яке все поруйноване, які ще живі сліди розрухи... От, якби не Ніна, то й не знала б я, які мальовничі закутки є в Києві. Я ж ходила тільки бульваром Шевченка і Брест-Литовським шосе, а на Хрещатику бачила довжелезний паркан на весь квартал із величезним написом: «Музыкальный магазин Ииндрижишека». Ну, це ще пахне старорежимними часами. На Фундукліївській були крамниці з книжками, і я читала: «Книжный магазин Оглоблина». В нас був професор Оглоблін, то це впало в вічі.

* * *

Ніна десь зникла з овиду, а я вже самотужки шукала. Де б це вступити до хору? У Ставищах я дуже любила співанки. Тепер мені самій цікаво, як це я потрапила до хору Вериківського, як я опинилась у Товаристві ім. Леонтовича на Підвальній? Ніхто, здається, не завів, а, мабуть, я прочитала на стіні в університеті, що набирають хористів. Вериківський попробував мій голос і прийняв. Я попала саме на той час, як він розучував свою нову композицію, кантату «Дума про Марусю Богуславку». В мене йшли по тілі дрижаки та ставало млосно — така була ця мелодія. Чому я ніколи ніде не чула виконання цієї кантати? Ще розучували ми «Ой ти, ковалю, коваль-коваленку...» А в найемоційніший шал вкидало мене, як розучували Франкове «У долині село лежить...» (теж ніколи не чула, щоб який хор виконував). Сопрано епічно розказує: «У долині село лежить», а альт додає: «а за селом туман дрижить». «А на горбі край села,— дивується протяжко високий тенор,— стоїть кузня немала»,— всі підхоплюють. А далі експресія мелодії все дужчає й дужчає, росте й росте динаміка її... та й знову ця пронизлива ліричність, що й не знаю, з чим її порівняти, хіба з кольором ніжної блакиті, як отой туман, що дрижить над селом... Це ж композиція Вериківського, і він давав ту інтерпретацію, яка в його душі бриніла.

І в Ставищах, і в Києві пісні, проби й розучування, кількаразове повторювання музичних фраз витворювали ті емоції, що не знаєш, як їх описати. Пахощі? Екстаза? П'янкі кольори? От, нема слова. Емоція — це чужо.

Чудові були ті проби! Ще навіть пам'ятаю, як приходив Порфирій Демуцький, слухав виконання хору та давав свої вказівки.

Демуцький був надзвичайно доступна і своя людина, не треба було ніяких «прелімінарних підготовок» до розмови з ним — навіть таких слимаків, як я. Я йому тоді свої жашківські, ставищанські та п'ятигірські пісні наспівала. Він все те дуже серйозно взяв на ноти і сказав, що найстаровинніша з усіх моїх пісень —

Косарі косять, а вітрець повіває,
Шовкова трава на покоси лягає...

Вона ще з поганських часів.

Якщо хто тоді бував на концертах «Думки» і чув пісню «Ой п'яна я, п'яна...», то чув і супровідні слова: «Записано на Шулявці від Ярини Кобернички». На власні очі я переконалася, що це так. Порфирій Демуцький бував у Коберників дуже рідко, але як особливо бажаний гість, і сам поводився з родинною теплотою. Це ще якась бесітська дружба. Отож від Ярини Михайлівни чув цю пісню й аранжував її на два голоси, бо я теж чула — Ярина Михайлівна співала її за чаркою одним голосом і дуже розгойдано. З неї тоді все міське злітало і ставала вона тоді сільською молодицею...

Але довго в хорі Вериківського я не була. Хор розрісся дуже великий, і Вериківський почав відсіювати. Пробував кожного хориста. Багатьох викинув. І мене також. Я не старалася втриматися,— тяжко було так далеко вертатися ввечері додому.

* * *

Дуже мені перешкоджало те, що я далеко живу, бо ж не було грошей на трамваї, все пішки... А ще більше пекло, що не можу бачити театральних вистав. З болем дивилась я на приманливі афіші... «Літаючий балет»,— а я не можу туди попасти!

А все ж якось вдалось мені побувати на одній виставі. Це була історична вистава театру «Березіль» в постановці Леся Курбаса (і чомусь ще й Лазоришака?), «Гайдамаки». А я того не знала, що це епохальна вистава, тільки дуже цікаво було мені, я аж горіла на своїй гальорці від цих небачених ще досі конструкцій, хорових речитативів,— якийсь новий Шевченко!

От закінчилася вистава,— то й іди вже додому, це ж із театру ім. Заньковецької на Васильківській скільки то треба йти до Шулявки. Ні, я не можу відірватися, ось ще трохи та ще трохи, це ж на сцені овації, привітання, промови. Аж ось коли входить у мою свідомість, що я бачила не абияку буденну виставу, а таку, що кладе рубікон між старим побутовим театром і новим, революційним. Поруч Леся Курбаса славлять і якогось Лазоришака,— при чому він тут? Я не знала тоді, що це був просто партійний комісар, який уможливив виставу, але бачила без думки, що він тут — пришийкобиліхвіст.

І так, нерозважна, досиділа я до кінця,— та тоді згадала. Тепер уже дванадцять,— як це я додому дійду? Ітиму за людьми, може, якось добіжу. А люди, що вийшли з повнісінького театру, скоро десь порозставали. І я сама. Страшно! Це ж уночі, всюди повно вуркаганів, а мені йти через Галицький базар, де вони юрмляться, сплять поміж ятками.

Іще до базару якось там бігла, а як надбігла до нього,— ну, ніяк не можу, стіна стала передо мною, не пускає. Не можу через цю невидиму стіну прорватися, хоч як вже звична пускатися в небезпеку, бо нема іншого виходу. Ні!

То що робити? Якби було до кого зайти, просилась би, хоч уже й біля першої години. Ходити тут по вулиці? То це так само страшно. Стає холодно.

Ця непереможна сила повернула мої кроки у якесь подвір'я великого будинку. Яким це чином я з бульвару Шевченка опинилась на Столипінській? У подвір'ї є ще один дім, п'ятиповерховий. Йду вгору сходами — перший, другий, третій поверх. Далі не піду. Ось вікно, можна тут сісти. Зіщулилась і тільки молилась, щоб ніхто не йшов. Що я тоді казатиму? Десь чути кроки. Десь дзвонить годинник. Якісь неясні шере-

хи. А я сиджу, як миша. А ніч довга-предовга, ніяк не кінчається. Чи колись уже розвидниться?

Ох, і лаяла ж я себе, що захопилася, що не пішла з театру відразу після вистави!

Коли вже досить розвиднилось, я зійшла сходами вниз, підійшла до базару — невидна стіна оступилася і я легко перейшла через нього. Так на світанку я добралася додому. Відчинила Ірина Михайлівна. Вона напевне подумала що інше, бо не питала нічого. А я теж — нічого не сказала. Ще подумає, що я виправдуюся, та не повірить. Так ніколи вона не згадувала цього, а я не вияснювала.

Та й так доводилося з самого початку скрізь самій ходити. Що ж мала я робити, як не було з ким, а непереможно хотілося? Не диво, що я жалувала, чому вродилась не хлопцем. Не боялась би ніяких небезпек!

А що, так і не було на основному курсі друзів і приятелів? Не так, як у Ставищах?

Вже так, як у Ставищах, ніколи більш не було. Отої товариської поваги, що зроджувала в мені відчуття своєї вартости.

9

Нові знайомства й приятелювання почалися під дверима комісій, що чистили пролетарське студентство. У мій лексиком почав уже входити цей новий досі термін. Це крилате слово почало пурхати на зборах, у оголошеннях, у комісіях. В цілому всі ми були пролетарське студентство, але кожен мав ще своє, недоступне для чужого ока. В анкетах всі були пастухи, батраки, робітники, незаможні, бійці Червоної армії, активісти, висуванці... Хто як міг, так маскувався. «Непачів», правда, видко було зразу. Вони й трималися окремо: чистенькі, випрасувані, окраватчені, виплекані, в кожного є папа-мама, «квартіра» в центрі міста, забезпеченість, а головне — готовність відкупитися, себто платити за право навчання, аби не викинули.

Щораз ставало для мене зрозуміліше те, чого я, вступаючи, не передбачала: в пролетарському вузі можуть вчитися тільки ті, що мають відрядження від своїх організацій: діти вчителів, робітників, незаможників. Нетрудовий елемент, всякі там попівни, офіцерські синки, діти поліцаїв чи куркулів, торгівців — нещадно викидаються з пролетарського вишу. Інша справа — діти мануфактуристів... Якщо маєте чим заплатити, то вас терплять, а то й дадуть змогу закінчити. Тому всі мають якісь відрядження. А я? Я не маю вчительського стажу, щоб помахати членською карткою профспілки вчителів. Що я?

Не диво, що я з душевним тремтінням ішла на першу чистку і думала, що це тільки я одна така. І хто мене підбадьорив, то це отой кумедний хлопчина в перелатаному подертому кожушку з обличчям дівчини та довгими льоконами, той, що я його вважала ідеальним пролетарським

студентом. Він, стоячи у гуртках під дверима тієї страшної комісії, дуже весело й дотепно питався: «Хто була ваша прапрабабуня і як не вмерла ще, то чому?» Вигадував і інші глумливі імітування запитів там за дверима. «Хто ваші батьки? Чим займався батько до революції? Чи маєте родичів за кордоном?» Як не під тими дверима, то трохи пізніше я довідалась під строгим секретом від самого ж нього, Юліяна Западинського, що батько його був стражником, а він сам — мало чи не Устим Кармалюк, бо й він виходив з обрізом на велику дорогу, щоб творити народню справедливість, від багатого відбирати, а бідному давати.

Стояли разом зо мною під цими дверима й Тамара Масюкевич та Мотря Мельник. Це були товаришки, вони покінчали білоцерківську педагогічну школу і знали особисто одноокого Бровченка, того, що сидів за дверима та чистив. Він із ними разом був у білоцерківській школі, тільки побував у Червоній армії й там десь позбувся ока. Тепер партійний. І він дуже добре знав, що Тамара — попівна, а Мотря — міщенька куркулівна з Рогізної. Що там відбувалося за дверима у Тамари й Мотрі з Бровченком, мені невідомо, але обидві не були вичищені цим разом і училися далі.

Ота дівка в смушевій шапці й синій чемерці вже вичищена. Не видно вже й «Махна-Маркса» з широкою бородою.

Я мучилася. Від мами успадкувала я огиду до брехні і органічне невміння брехати. А тут треба було всю свою душевну силу мобілізувати, щоб казати не те, що в дійсності. В дійсності ж на наших воротях у Жашкові висить список «нетрудового елементу, позбавленого права голосу», і там прізвище Кузьми Гуменного, а я хоробро, з корчами біля серця і протестом всієї душі проти моєї брехні стою ось під дверима, йду на комісію і збираюся казати... Одноокий Бровченко з чорною латкою на оці питає мене, хто мій батько. Брешу: «Селянин».— «Скільки десятин землі?» Не брешу: «6 десятин». «А признайтесь,— ви попівна?»— «Ні!» — не брешу. «Є родичі за кордоном? Можете йти».

Ну, якось пройшло. Я ще студентка. В списках вичищених я себе не знайшла.

10

Додому на Різдво ми з Льоною приїхали залізницею аж до самого Жашкова. Вже її добудували, з кінцевою станцією у Жашкові, тільки треба було їхати не до Білої Церкви, а до Погребищ-Цвіткової, тоді пересісти на це відгалуження, через Денгофівку, повз Кривчунку, мамин хутір.

Удома був той самий пригнічений очікувальний настрій. Так само говорилося: «Коли б но тільки весна, то вся оця голота тікатиме, аж патинки погубить... Жидівська власть, бандити, грабіжники, злодії...» Вже батько добровільно здав державі свою землю, бо весь час накладали нові податки. «Плян до двору» тиснув щораз більший, батько кудись ходив,

один залагоджував — приходив інший. Тітка Тодоська приносила такі самі вісті з Першої Дачі. За хати батько ще пробував був змагатися і згадав давнє високе знайомство. Амханіцький, він тепер велика шишка в Києві, то, може, що поможе. Навіть їздив до Києва — нічого звідти не привіз. Вже й «спекулянчення» припинилося, навіть меткий Дмитро перестав. Працював тепер продавцем у кооперації.

Так що вже в Київ більше ми не поїдемо вчитися. Нема звідки! Льоні що? Вона й сама не хотіла, не подобалась їй фельдшерська школа. Але я — і думки не мала залишатися в Жашкові. На це мама казала: «Що ми тобі можемо дати? Сама бачиш: картопля й олія в хаті. Де ми візьмемо платити за тебе Коберникам?»

Та я таки запекло обдумувала, як перемогти долю. Нема чим платити за мене,— я сама буду заробляти. Чим? Як? Я не знала. І так мене це пекло, так неможливо залишатися вдома, що я впала в безнадійну тугу. Одного разу я думала, що нікого в хаті нема — ні батьків, ні Льони, ні Колі,— і почала вголос цю тугу виявляти. Стогнала, плакала, ридала, вила... у тій маленькій кімнаті. Коли прибігає мама. «Що з тобою? — перелякано питає,— чого ти плачеш?» (Вона спала на печі, а я цього не помітила). Мама думала, що в мене яке дівоцьке горе...

— Я хочу вчитися! Я не хочу сидіти в цьому болотяному Жашкові! Що я тут висиджу? Нащо мені таке життя?

Мама перелякалася. Мабуть, була нарада з батьком. І вже мені більше нічого не заперечували. Встановився закон: Явдоня хоче вчитися. Якось вирядили мене після Різдва, але вже не найняли мешкання з харчами у Коберників. Я їхала тільки з клунком харчів і наученням батька, щоб хоч два рази на тиждень обідала та як будеш мати яку працю, то старайся вгодити,— щось таке.

Крім того, мала я ще посвідку, що я — член комнезаму. Дав її мені Саша Цимбал, тоді секретар комнезаму в Жашкові. Не можу точно сказати, чи це було за вказівкою Петра Товстолужського, чи Саша зробив це на свій власний риск. Я ніколи ногою не ступила в цей комітет і в вічі не бачила жадного жашківського незаможника.

11

Чистка у Бровченка була тільки початок. Чистки йшли одна за одною. Вже більше Бровченка я не пам'ятаю, а в цих комісіях були: Натанзон, стрижена молода жидівка, Барун, старша жидівка, дуже якась містечкова на вигляд, наче тільки-но від оселедців, і блискучий молодий елегант у шикарному піввійськовому одягові, з новеньким жовтим портфелем Орлов, секретар університетської парторганізації, також жид. Натанзонша була голова студкому, Барун... не знаю чим, але начальство. А був ще з ними й українець, голова чистильної комісії, якого я називала про себе «Жовті чоботи», бо він у них ганяв по коридорах університету.

Я чогось найбільше боялася його, цього вершителя студентських доль. Своїми косими зизуватими очима він наводив на мене жах, коли я зустрічала його в коридорах. Мені здавалося, що цей Качура наскрізь пронизує мене очима і знає, що я брешу, що я — ніякий не член комнезаму і що картка моя з усіма печатями й підписами — фіктивна і що за соціяльним станом я не маю права вчитися.

Цю брехню (чиюсь же, не мою) мусіла я підтверджувати на чистках зовні спокійно, а в душі з вічним гнітом. Я її ненавиділа, і вона, мабуть, була першопричиною найчорнішої депресії, яка потім усе життя душила мене, не кидала.

Але це була моя платня. За своє невідхильне хотіння відвідувати авдиторії, слухати лекції, почуватися в гурті мислячих, ходити по цих коридорах, читати оголошення при вході, куди запрошують «вхід вільний», спостерігати різнобарвність у виші й поза ним... жити в тому Києві, який манив доповідями, концертами, виставами, зборами... Я ж нічого не вимагала, не просила, я намагалася не потребувати, обернутися в непомітну крапку без потреб, аби тільки бути біля цих джерел. Чула я тоді від декого таку дилему: що краще? Чи бути великим цабе серед сільської-містечкової провінції, чи непомітним нічим у цитаделі культурного життя? Я вибрала беззастережно це друге.

* * *

Київ тоді розцвівся багатими й розкішними вітринами, де напоказ голодним стояло бочками сибірське масло, великі голови сиру, висіли гори ковбас, рожевих шинок і іншої гастрономії. Вітрини з одежею були гойно прибрані оковбирущими матеріялами, взуттям, білизною та іншою галянтерією. Все це можна було придбати за червінці, що заступили старі гроші і що їх у населення було мало. А одночасно Київ був наповнений безпритульними, які звалися блатними, або вуркаганами, урками. Вони спали в каналізаційних люках, на базарах у ятках, були в неймовірних лахах, зарослі, в сажі, брудні й агресивні. Вони нападали в темних провулках, грабували, роздягали,— тільки й чуєш про це. Ці діти війни вже повирослали і перетворилися в небезпечних мармиз. Часто бачиш такого бевзня-велетня у лахмітті, що стоїть посеред вулиці й горлає: «Я голоден! Я голоден!»

З часів розрухи й переходу влади з рук у руки залишилися ще пісеньки, що тоді співалися на базарах і що вважалися блатняцькими. Ось ця:

Ципльонок жарений,
Ципльонок варений,
Ципльонок мілий, дараґой,
Єво поймалі, арестовалі,
Вєлєлі паспорт показать.

Я не совєтскій, я нє кадєтскій,
Я пєтушіний комісар...
Ципльонок варений, ципльонок жарений,
Ципльонок тоже хочет жіть...

Оце ж я йду надвечір через Галицький базар, несу на плечах клунок із харчами, а одна така «ципльонок»-дівчина підскочила до мене і каже, що вона мені допоможе нести. Я не прийняла допомоги. Тоді вона, як хлопець-бандит, б'є межи очі, а сама тягне клунок. Якось я не дала їй вирвати, вона втікла.

Знайшла кого грабувати! Я сама такий самий голодний «ципльонок». Це я йду до свого мешкання на Паньківській, зараз за рогом біля університету. Приїхавши до Києва після Різдва, я з Мотрею Мельник і Тамарою Масюкевич найняла перехідну кімнату.

Це там перетерпіла я найгірший голод у своїому житті. Привезені з дому харчі дуже скоро пройшли,— та й що я привезла? Хліб, цибулю, гречану крупу, якої не було на чому зварити, не було де. Цукор — хоч бери та лижи його. Я так і робила, лизала цукор і крупу, щоб втишити голод. Муку я міняла в пекарні на хліб, але й це минулося. З дому не було більше нічого чути.

Найзаможнішою з нас трьох була Мотря Мельник, дівчина широченька, з волоссям, заплетеним у косиці, акуратно виложені на потилиці, що зберігало її селянську незачепленість, з червоними щоками і приязно всміхненими синіми очима. Маючи запас із дому, вона ще, крім того, одержувала із студкому картку АРА до їдальні. Як то їй вдалося, вона тоді не казала.

(Як я зустрілась із нею вже за німців, вона розповіла, що раптом загорілась до неї любов'ю Натанзонша, називала землячкою із Сквирщини й почала її всіляко уласкавлювати. Висунула її на уповноважену від основного курсу до студкому і оце дала картку АРА. Мотря карткою користувалася, а інших милостей з делікатних мотивів уникала. Це ж треба стати активісткою, тоді дорога до комсомолу, а зовсім не в Мотриних інтересах, щоб порпалися в її біографії. Вона тоді викручувалася як могла, і рада була, що її уповноваження передали іншим).

Але тоді Мотря нам не казала, яким чином добула вона картку до їдальні. Вона час від часу брала то Тамару, то мене із собою і ділила з нами свій обід.

Ця їдальня була на вулиці Леонтовича і там в час обідів вистроювалась довжелезна черга, що доходила аж до бульвару Шевченка. Щасливі посідачі картки діставали безкоштовно обід. А ще були нещасливі, вони чекали, поки вся черга з картками перейде, тоді, може, що залишиться і впустять кілька осіб. Обід — суп, котлета з квасолевим гарніром, какао. Всі ці продукти були даровані від Американської Допомогової Організації, АРА.

Я не насмілювалася йти просити картку до їдальні, та й ніхто не показав мені дорогу. То, казали, все залежить від всесильного Качури,

«Жовтих чобіт». Він не тільки вирішує, кого викинути, на кого накласти платню, а ще й — кому дати в студентському гуртожитку, КУБУЧі*, мешкання, кому картку до їдальні АРА. Розказували про нього й таке: він — письменник. Прийшов до дівчат у гуртожиток і почав їм читати своє оповідання. Одна дівчина слухала-слухала і заснула. Другого дня Качура викинув її з гуртожитку.

Боялися його всі, не тільки я. Боялися й запобігали. Розказували, що оці пишні непманки наввипередки запрошують його на вечірки, щоб задобрити... Ні, краще вже голодувати, ніж попадатися на очі тим косооким «Жовтим чоботям»...

На самому початку, як я ще не дуже витратила запаси з дому, я вставала раніш за дівчат і, поки вони спали, сідала за стіл. Тоді саме проробляли ми «Політекономію» Туган-Барановського та «Діялектичний матеріялізм» Бухаріна. Читала, конспектувала та обдумувала. Ото тоді вдарила мене думка, що це ж ще за рік до мого народження вже мою особисту долю було вирішено на лондонському з'їзді РСДРП. Це там розділилась ця партія на більшовиків і меньшовиків і там більшовики прийняли програму, яку тепер здійснюють... Оці мої теперішні муки й оце безправне становище і моя огидна брехня — все це було вже в зародку 1903 року.

З другого боку, я глибоко прийняла до серця з більшовицької програми ідею знищення експлуатації людини людиною. Ця ідея стала на довгі роки предметом обдумування в різних варіяціях. Я ж завжди розв'язую якісь проблеми. То ця почалася вже з того часу. А щодо рівноправности жінки та безкоштовного навчання всім у суспільстві, то я «за» руками й ногами. Це ті ідеї, що за їх здійснення я й тепер підпишуся. Отже, я вчуся і з цією системою я не в конфлікті. Ніяких задніх думок у тому дусі, що чула вдома. Духом своїм я таки була пролетарська студентка. І вигляд був у мене пролетарський. Восени приїхала я в плюшевому пальті кльош, що привезли були мені з Києва. Я його зненавиділа, а після Різдва вже ходила в короткому чорному кожушку...

* * *

Незважаючи на сутужність, я старалася не пропустити нічого з того, що дарував Київ. От Мотря й Тамара вже давно знають про вечірки в клюбі УКП раз на тиждень на Володимирській, а я на Шулявці й не чула. Пішла і я з ними.

Тоді це було загальне захоплення київського студентства. Маленька залька клюбу укапістів на Володимирській була напхом напхана кожен раз. Не сиділи, а стояли, бо ж і стільців не було. І справді, там було надзвичайно цікаво, аж горіло все всередині кожному, хто там був. Звали-

---

* КУБУЧ — Комитет улучшения быта учащихся (рос. м.).— *Прим. авт.*

ся ці вечори — «Жива газета». Різні автори читали свої статті, фейлетони на животрепетні теми сьогоднішнього дня. Пам'ятаю імена: Кияниця, Прихно. Але головною атракцією цих «Живих газет» були фейлетони Бориса Антоненка-Давидовича. Дуже дотепні, гострі, сміливі, опозиційні до урядової політики. Він сам артистично їх читав, а публіка дуріла й шаліла зо сміху.

Тут же слухачі показували одне одному пальцями шпиків, що прислані сюди для доносів. Один із них, тупуватий на лиці парубок, був із нашого основного курсу. Він не пропускав жадного вечора «Живої газети».

Ну, але це вже не «буржуазний націоналізм», це ж комуністична партія. Головні сили Української Комуністичної Партії зосереджені в індустріяльному центрі, в Дніпропетровському, і складаються з робітництва. Так що все діється легально. І все ж таки неймовірна притягальна сила цього клюбу когось лякала. Його розігнали. Прихно збожеволів. Що з Кияницею — не знаю. Антоненкові-Давидовичеві пропонували вступити до КП(б)У — він відмовився і залишився безпартійним.

* * *

А яке захопливе було видовище, коли перейменовували Київський університет на Інститут народної освіти! Раптом оголошено було загальні збори всіх студентів у тій найбільшій 16-й авдиторії. Авдиторія вже трішить, нема де сісти. Голова зборів — Барунша, поруч неї сидить Качура. Натанзонша, голова студкому, виголошує промову, що от раніш до університету входив медичний факультет, а тепер це окремий Медичний інститут, то нема вже потреби в університеті. Тому студентська громадськість і оці збори ухвалюють перейменувати університет на Інститут народної освіти. Треба тільки піднести руки — і ухвала є.

Е, не так просто!

Перший виступив Григорій Косинка, студент першого чи другого курсу, і сказав, що це перейменування — акт колоніяльної політики. Москва, Ленінград мають свої університети, чому не може мати Київ? Це хочуть уже звести нас до статусу глибокої провінції. За цим почали виступати й інші студенти,— якщо їх питають про це, виявом чого і є оці збори, то вони глибоко не погоджуються з такою деградацією славетного Київського університету з цілим рядом заслужених імен у науці... А найцікавіше виступив Антоненко-Давидович. Всі вже нагострили вуха, стала наелектризована тиша, всі знали гостроту й красномовність цього промовця, його логіку, дотепну сатиру, оцей нетерплячий рух руки, щоб підгорнути з лоба непокірне пасмо чуприни, тонку усмішку при тому... Тільки довго говорити йому не довелося, бо відразу встав Качура й відібрав слово, мовляв, ви не наш студент (Антоненко-Давидович був студентом КІНГу, прийшов на допомогу). Як тільки це Качура сказав,— почалися свисти, крики, вигуки, вся зібрана маса загула й загорлала.

— Хай говорить! Дайте слово!

Створився такий хаос, що взагалі нічого не можна було розібрати. Щось кричав Качура, хтось стягав із подіюму і виводив геть Антоненка-Давидовича, щось у цім гармидері белькотала Барунша... Нарешті знайшли вихід: Барунша оголосила, що збори закриваються, всі можуть розходитися. Фактично — зірвані. Так і стали ми студентами ІНО, хоч резолюції на зборах не було ухвалено.

12

Одного разу нікого не було в мешканні, ні Мотрі з Тамарою, ні господині з її дочками. Я була дуже голодна, і нічого не передбачалося, щоб цей голод стишити. Почала я тихенько наспівувати,— ах, шкода, що нема Василини, з цими дівчатами не заспіваєш! — найвідповідніше до цієї хвилини, Шевченкове «Прощай, світе, прощай, земле, неприязний краю...». Потім проспівала усю кантату «Світе тихий, краю милий, моя Україно...». І так переспівала все, що люблю. Кожна пісня злучена з своєю емоцією, а в цілому — букет, серце вже нагрілося, нагодувалося. І раптом — увійшла я в екстазу, в раювання. Голодна — і щастя. Нетутешнє, незнане всім.

Як я тепер розумію, то це ритмічним співом розколихала я сплячу «кундаліні». Ритмом, звуком, вібрацією. В індуській йозі говориться, що ця «кундаліні», скручена як змійка, спить унизу хребта, її можна розбудити на своє бажання вправами, мантрами і вона збудиться, скочить до мозку. Тоді йог входить в екстазу.

Тоді ж я не знала, що саме її викликала моїми піснями. Я з цим ейфоричним станом була вже давно знайома, тільки він налітав на мене без мойого зусилля, а так, нізвідки, мабуть, з океану повітря, що на дні його я була. Іду десь осіннім полем — і світ стає не такий, як усі бачать, а повний захованої краси, мені відкритої. Або — літом: іду житами й зливаюся з небом, жайворонком, з вітром-леготом, із васильками-маком-берізкою. Я — скрізь і мене нема.

Особливо пам'ятаю, як ходили ми на хутір до Кравченків. Ішли ми насипом незакінченої залізниці, що звалась «полоса отчуждєнія». Ця «полоса» буяла квітами. Ідеш-ідеш і сядеш на насипу, захованому між зіллям серед просторів, і відновлюєш свою давню гру: а що тут було колись?

Це щастя, оця ейфорія була найбільша моя потреба. Не зв'язане це щастя з жадною людиною. Це ж були часи іспиту моїх моральних і фізичних сил, навантажених тягарем брехні, безперестань присутнім, нестерпним. Була я зовсім невразлива на «стріли амура». Було не до того. Приятельок теж не мала таких, як любов моя, Василина. Ці дівчата... Як і зійшлись ми докупи, то щоб легше було платити за кімнату.

З наближенням весни й весною я зовсім охляла і вже не розуміла, *що* на лекціях читали професори. Ходила — ледве волокла ноги. Ото й тільки, як прийду у неділю до Коберників, та нагодують.

І я вчилася — нікому не робити собою клопоту. Дивитися на вітрини, повні ласощів — і казати: я нічого цього не хочу! Одежа? Я можу ходити у спідниці, перешитій з мішка — і так добре, іншої не хочу. Нема взуття? Буду ходити боса. Он же бачила я на Володимирській мистецтвознавця Бутнік-Сіверського, елегантно зодягненого у білий бездоганний костюм і босого. І я спробувала «на босáка», але це не те, що в Жашкові на м'якому чорноземі. Київський брук скоро наробив пухирів на голих підошвах,— то я цю «ідею» занехала. А все ж пам'ятаю себе: весна, я сиджу в спідниці з мішка, боса під Володимирським собором проти сонця на східцях і вишиваю. Це я брала у артілі «Кустарспілка» роботу — вишивала якісь «ламбрикени» полтавським швом. Платили мало, дуже мало. З того часу я зненавиділа вишивання і вже більше ніколи не бралася до нього.

Як я склала іспити тієї весни — не знаю. Якимсь понадзусиллям. Я вже була така виснажена, що ні на що не мала сили. Знесилили мене і голод, і моральний гніт. Я повинна була, зустрівши «Жовті чоботи», підійти до нього і сказати, що я не член КНС, а дочка жашківського «нетрудового елементу, позбавленого права голосу», щоб цей гніт із себе зняти.

Але іспити я склала і стала студенткою першого курсу літературно-лінгвістичного факультету.

* * *

Перестали бути студентами ІНО ті, що були у довжелезному списку, вивішеному на стіні коридору при вході. На першому місці красувалися прізвища Григорія Косинки й Тодося Осьмачки. Одночасно вилетів з КІНГу Борис Антоненко-Давидович.

У відповідь на це другого дня на зовнішніх стінах університету був розвішаний фейлетон під назвою «Вилітаючий балет», де відповідно описано всі події, зв'язані з перейменуванням Київського університету на КІНО. Казали, що автором фейлетону був Г. Косинка, але, мабуть, не обійшлося без Б. Антоненка-Давидовича, дуже вже був їдкий. Всім киянам зрозуміла була назва фейлетону. Тоді саме з успіхом ішов у опері «Літаючий балет».

А в самому кінці навчального року, як уже от-от мали бути вакації, а студенти гуртками сиділи на вікнах та у парку напроти університету і виспівували «Навгороді верба рясна...», блискавкою влетіла неймовірна чутка. «Жовтих чобіт» уже нема. Не вернувся Качура з весняних вакацій. Лише прийшла по університету депеша з Кам'янець-Подільського чека: «Яким чином тримаєте ви в себе цього петлюрівського бандита? Ми його вже давно шукаємо і не могли впіймати, а тепер він сам вліз нам у руки... «заскучав за мамою»...

Не знаю, чи так, чи лише фольклор, але вже Качура ніколи не показався в ІНО.

13

Приїхавши додому після цього першого року студентства, я впала в тупу й довготривалу прострацію. Цілий місяць, з ранку до вечора, лежала я на тапчані, як мертва колода, і не мала бажання поворухнути жадним членом. Ніякої в голові думки. Де поділася моя весела юнацька ментрежність? Як це я ті іспити склала, коли на лекціях нічого не входило в голову.

Поволі, дуже поволі ця прострація проходила, і я почала помічати навколишній світ. Остаточно струснула я з себе київську втому, як зустрілась із Василиною. Я їй написала, чи що, бо вона прийшла до мене із Ставищ. Відразу задумали ми один «пекельний плян», а саме — піти пішки в гості до Гані Мазуренко, це десь недалеко, село Високе, на П'ятигірщині. Там же десь є й Петро Огородник, і Максим Тхорівський.

Вернулась ставищанська атмосфера. Ми з Василиною безпричинно регочемось, тішимось волею, степом, нашою подорожжю. Для цього багато й не треба було, бо ми з виразу, з інтонації розуміли одна одну. Василина розповідає про свою зиму — вчителювання у П'ятигорах, а я їй — про всі премудрості, що набралася за зиму в Києві. Про діялектичний матеріялізм з його трьома фазами, про лекції біології проф. Артоболевського, які вони були популярні... а також і про те, як я зрізалась на азбуці комунізму. Про концерти, доповіді, вечірки УКП, про виставу «Березоля» і ніч після вистави... Я була захоплена своїм Києвом,— і зараз це передалося Василині. Вона признається, що думає виходити заміж за Захарка Задорожнього, але ні! Тільки їхати восени до Києва, нема чого тут сидіти грибом! І Василина ж у вигіднішому становищі тепер, ніж я. Має рік вчительського стажу, член вчительської спілки, а не так, як я, що вишу між небом і землею...

Не сказала тоді тільки Василина, що вона в П'ятигорах кінчала самогубством, вішалася. Причина? Й досі не знаю.

* * *

У Високому було нам весело за межею звичайного. Сад, ми за столом під яблунею. Прийшли Максим із Петром. Співали — наче хотіли відібрати цілий рік неспіваний. Якийсь деліріум веселости напав на нас усіх, особливо як Максим почав співати гумористичну «Та були в кума бджоли». Ще такої не чули! Мелодія уривається на «бджо» і це «о» тягнеться довго-довго, спочатку вниз, а тоді вгору і раптом уривається вигуком «ли!». Приспів «Тпрундирлинди, тпрундирлинди, бджо-о-о-ли!» означає акомпаньямент бандури. Далі епопея розвивається так:

Та прийшов кум до ку...
Та прийшов кум до ку-у-у-у-ма-а!
Тпрундирлинди, тпрундирлинди, ку-у-у-у-ма-а!

Пісня може тягнутися й годину, бо далі розказується, що кум попросив меду, поліз на горище, а там на нього напали бджоли, і злізти вже не може, бо драбину кум прийняв. Словом, експедиція за медом скінчилась дуже невтішно. Але це треба вміти співати, Максим же міг хоч кого підкорити своїми «бджолами»...

Мала успіх і ставищанська «Зарізав дід Бедрик...». У неперевершеній Василининій інтерпретації. Починається вона в швидкому, бадьорому ритмі:

Зарізав дід Бедрик
Чорну ягницю,

а далі цей бадьорий ритм заломується на вдавано замогильний:

Зарізав, зарізав,
Викинув на гору,
Щоб не було того поговору,

і вже зовсім лірницьке мелянхолійне закінчення:

Що-о він за-арізав!

Тут у нашому товаристві всі дуже добре розумілися на нюансах, що — мелянхолія і сум, а що — вдаване. Тому вся трагедія, що малює пісня далі:

Як прибігла Гапка,
То й руки зламала,
Тут моя праця,
Тут кривавиця,
Тут моя, тут моя
Чорная ягниця,
Що-о він за-а-арізав!

У неділю рано
В усі дзвони дзвонять.
Вже ж Бедрика
По цвинтарі водять.
Били його, били,
Ще й волочили,
Чорнії кудра
Закривавили,—
Що-о він за-а-арізав! —

в дійсності сприймалась як гумореска.

Особливо наголошувала Василина «чорнії кудра»...

Я шкодую, що нема кому тямущому передати цю пісеньку отак, як вона співається, у трьох темпах. Комусь, що оцінить вкладений у неї гумор.

Ну, звичайно, не оминули ми й «Горе вам, дівчата...». Це була тутешня, п'ятигірська... Заспівав Максим і свій «коронний нумер», «Тьомна ночка...», може, солдатську, що пройшла українську обробку, але не до кінця.

Тьомна ночка, тьомная
Із вечора до утра.
Журилася дівчина,
З ким я буду вечерять,
Тьомну ночку коротать.
Ой пойду я у лісок,
Пущу громкий голосок,
Щоб мій милий услихав,
Сів на коня й прискакав...

Максим її співав отак незачеплену обробкою, як її сам почув, секрет її чару був у його виконанні. Коли він співав, то наче вростав обома ногами в землю, і то з землі йшли оті густі медові звуки, а сам він впевнено й значущо при тому всміхався.

Це був зовсім інший світ, ніж там у Києві. І тут, у зелені, у садку, між шкільних товаришів було мені саме місце. Ніякої депресії, ніякої туги, що чогось нема тобі. Ні, все — найкраще.

Це наше гостювання у Високому під кислатою яблунею залишилось маленьким самоцвітом безжурности поміж похмурим камінням та скелями...

14

Удома ж було все те саме. Наша Льона далі товаришувала з Лєною Шепель, з «дувидками» Кузьмінськими — російською мовою. За цей час у неї виросло розкішне волосся. У мами було воно чорне і рівне, а в неї пушисто-золоте. В хаті вона не хотіла братися «ні за холодну воду», а мамі допомагав у всьому Коля, що вже виріс і був дуже доброї вдачі. В школі він також добре вчився і вступив до піонерії, а слідом за цим його вибрали піонервожатим.

Батько нічим не змінився, далі найулюбленіше його місце було на тапчані, а ставлення до новин у Жашкові таке ж непримиренне. Так само ходив десь по «оказіях» із сопілкою і мав там своє товариство.

Як і колись, розмови я могла провадити тільки з мамою. Мама питала: «Як це так? Працювали все життя, старалися дітей до пуття довести, з боргів не вилазили, а тепер — усе не твоє?» Мала вона на думці не тільки наші відібрані хати, а й те, що діялось навколо. Вістки приходили звідусюди, що нові «хазяї села», комнезами, тиснули хуторян і нехуторян.

Докія Гуменна з матір'ю. *Середина 20-х років.*

Докія Гуменна. *1925 р.*

Докія Гуменна.
Середина 20-х років.

Я намагалася щось пояснити, мовляв,— нові часи, те, що на їх думку було добре, тепер виявилось недобре. «Нащо були батькові ці хати? Світ перебудовується, і якщо в нас забрано власність, то так і треба».— «Дурна твоя балачка!» — на це мені мама. Замість облегшити, затаврувати заподіяну несправедливість, я тільки гнівила. «Але ж треба, щоб усім було добре!» — настоювала я. «Коли? Як рак свисне? Вже тепер видно, яке те добро...»

Але я ж не могла перейматися жалями батьків. Мені таке життя, як їхнє, було немиле, я такого не хотіла. І мама могла б мати іншу долю, якби не та епоха, що в ній вона народилася.

Вона м у с і л а вийти заміж, бо не було де подітися. Е, такої епохи ще й для себе я не приймаю!

А там у Києві, куди душа летіла, там треба було бути пролетарською студенткою з ідеологією нового ладу, а не такого старорежимного, як панує вдома. Не означає це, що я свою шкуру гляділа, а через це відмежовувалась від батьків і їх жалів. Ні, це було інше. Я не могла тримати в голові дві бухгалтерії, одну вдома, а другу в виші. Я хотіла бути чесною до духу часу і до місця, де я здобуваю освіту. Це, освіта, було для мене важливе й велике і для цього я хотіла бути щирою. Як я могла бути ворогом до часу, коли він такий для мене випав, а не інакший? Я й не була ворогом. Який зв'язок мало те, що в нас націоналізували хати, із гаслом «Геть експлуатацію людини людиною», я не бачила, ми наймитів не мали ніколи, але я була за це гасло. І існуюча система на кожному кроці гриміла, вбивала в голову, що вона усуває визискування людини людиною. Чи могла я бути проти рівноправности жінки, сама жертва того, що нею вродилася і на кожному кроці чула: «З дівчат, як з козла молока!»? Чи «Освіту в найширші маси» — зле? Чудово!

Це були тодішні мої улюблені думки. Тож чи боліло мене, що в діда забрали його землю? Що з того, що він її мав, коли його геніяльний внук, Юхим, помер від сухот, хвороби, злиднів? Дідове багатство в нас у хаті не поважалося й так. Чи, може, я за поміщиків та капіталістів?

Словом, я була як молоде зілля, яке хоче рости з того грунту, в яке посіялося, хоче прищепитися. А грунт той був неясний, і хто похвалиться, що він такий ясновидець і бачив майбутнє? Моє дороге, національне, оскільки воно не було буржуазне, ніхто не заперечував. Я говорила українською мовою, я ходила на всі лекції, збори й концерти, де було українське.

А тут у хаті шиплять. Треба ж їх якось примирити, треба, щоб і вони зрозуміли, що нове ламає старе і що того старого вже не завернеш і що треба в цьому новому шукати щось і добре.

А щоб було наглядніше, як воно все неясне було тоді, додам, що Петро Товстолужський, той самий, що видавав директиви про націоналізацію хат та землі, він же запитав мене найперше, як ми зустрілися після мого приїзду з Києва: «Чи ти вже в комсомолі?» — «Ні!» — «Та ось тобі моя рекомендація».

Ця рекомендація довго в мене була, але я її так ніколи й не показувала нікому...

* * *

Одна з головних рис пролетарського студента — громадська активність, про це вже також мені вуха протурукали в виші. Про громадську роботу питають у всіх анкетах. Це те, чого я найбільше не вміла. Просто ніяк вона до мене «не прикисала», як би сказала мама. Перший раз попробувала я виступити з промовою — і назавжди закаялася.

Я не знаю, хто це мене втелющив. Може, Петро, а може, й Саша Цимбал. Саша завжди тримався дуже скромно, доброзичливо, особливими талантами не виблискував, і досі не вмів говорити українською мовою, але був це цілком інтелігентний хлопець. Може, це йому треба було виправдатися за те, що я посідаю магічну оранжеву картку, а він ставить у ній печаті перереєстрації, а може, це мені така ідея влетіла, щоб виправдатися за свій незаможницький квиток?

Вже не було в Жашкові «Просвіти», а став «Сельбуд». Ніякої культурної роботи там не було, ні драмгуртка, ні хору, ні читальні з газетами. Туди просто сходилися «лузати насіння», товкся люд, бо ввечері нема куди подітися. А тут з'явилася в Жашкові «культурна сила», студентка. Треба ж до народу ближче стати! Не пам'ятаю, яка тоді в мене була тема промови, знаю тільки, що стояла я перед купою людей. Повна заля дивилась на мене й чекала, яке то я промовлю їй мудре слово. Почала я словом: «Товариші!..» — а далі вже думала, як би звідти втікти. Жадного слова в голові не знайшлося, все здув якийсь вітер, перед екраном думки була біла пляма. Ой, як було соромно! Ще добре, що Саші Цимбала не було в залі, він делікатно не зайшов, щоб не бентежити мене. Але напевно стояв за вікном і бачив цей мій провал. «А, нех йому всячина! — сказала я собі, як тітка Тодоська.— А все лихе, все немудре!» Ніколи вже не буду виступати з промовами. Ніякої «громадської роботи», якщо тільки *це* вважається громадською роботою. Я — словесноусна каліка! Від одноногих не вимагають танцювати!

Отак ганебно скінчилася моя перша прилюдна промова. Перша й остання. Більш не бралася.

15

Рання осінь 1923 року.

У цій великій кімнаті, у флігелі на Жилянській, живе нас сім дівчат. Вхід до флігелю дуже поетичний. Це від хвіртки йти довгою алеєю, засипаною червоним і жовтим листям, що вже падає з озолочених дерев.

Просто гай, а не внутрішній двір київського житлокопу. Якась жінка найняла нам цю велику кімнату у своєму півпідвальному мешканні, а має вона ще 16-літнього сина енцефалітика, що ходить поламано і має ідіотичний вираз на лиці. Крім мене й Тамари з Мотрею, була тут і Василина, що таки приїхала і вже вступила до ІНО. Була ще Женя Смолінська, дочка інспектора народних шкіл, шепелява, жебонлива повненька дівчинка з довгеньким носиком і очима чорної вишні, дуже педантична, як і належиться вчительському насінню. Була ще з нами одна медичка, яка безперестань зубрила латинь і думала, що в цьому — весь сенс медичних знань. Та ще одна дівчина з білоцерківської педшколи, здається, Варка, яку Тамара позаочі називала «молочною фермою» за її об'ємистий бюст. Всіх нас Тамара називала «дєвами». До речі, мала вона саркастичний склад мислення, мабуть, їдь ця випливала з гіркоти свого соціяльного стану. Попівна ж!

Це тоді почала я писати щоденник, щоб себе розвантажити від вражінь. Ось, на щастя, зберігся в мене уривок запису з тих часів:

«Тамара Масюкевич дихає ненавистю до всіх, хто має трохи більш, ніж вона. Її ремарки про кожного ядовиті. «Он Мотра прийшла. Вона себе називає Майєю. Я навмисне дивилась у словнику, що це значить. Знаєш, що? Богиня плодороддя у Індії... Ги-ги! А проф... не балакає з дєвою, а гирже...— Диви, всі наші дєви в шляпках! — А ти правду кажеш, що Варка переспіла. Як динька, що ось розсиплеться! Як кокетує до Ліди! А Ліда благосклонно слухає... (Ліда — була поголоска, що вона — гермафродит.— *Д. Г.*) — Ти знаєш Тодя? Шикарно вдягається. Він селянин, але принципово не балакає українською мовою. Диви, які холені ручки! З чого він живе? — Ти знаєш, у мене відберуть картку АРА. Що я тоді буду робити?»

Тамара зве Мотрю вдовою. «Ота,— каже,— вдова назбирає кругом себе хлопців та й дуріє з ними». І моя ремарка про Тамару: «Тамара обернулась в говорильню. Всі сплетні переказує, патякає всяке мерзенне...»

Ця «білоцерківська колонія» часто згадувала свого вчителя, Юрія Покоса, письменника Будяка. А тут і до мене прийшов гість, Дмитро Загул, ще й приніс подарунок, «Поетику», що щойно вийшла. Тож-то рейвах і гармидер застав він там у нас!

Пожили ми місяць-два в тому похмурому півпідвалі, і наша шляхетна спілка розпалася. Розігнав нас енцефалітик. Почав за нами ганятися з сокирою, хотів нас убивати. Жахливо бачити поламану постать ідіота з піною біля рота і дикими криками.

Перша виломилась Мотря. Вона знайшла собі кімнатку, довгу й вузюсіньку, та й то вселилась у неї з хитрощами. Цей її епізод вселення я згодом використала у оповіданні «Кімната з примусом». Тамару вичистили «за соціяльний стан», і я вже ніколи її більше не бачила. Де поділись інші, не знаю, бо я з Василиною подалися до Кубуча.

* * *

Ініціятива була Василинина.

Це я вже на першому курсі літературно-лінгвістичного факультету, як і Женя Смолінська. Там же побачила я й Юліяна Западинського, вже не в латаному кожушку. І отого червоноармійця в кубанці й шинелі, що виглядав мені бравим бійцем з героїчним минулим, Івана Телігу, справді кубанця.

А з Василиною якось так вийшло, що вона вступила до ІНО, а опинилась у Театральному технікумі Терещенка. Хтось Василину запевнив, що вона має казкове майбутнє, якщо розвиватиме свій природний дар — гнучкість. Василина ж — висока, струнка, тонка, гнучка, як лозина. Без труду згиналась вона дугою, голова назад, руками опираючись в землю. То не диво, що й у Театральний технікум її прийняли безвідмовно.

(Я вже бачила вистави Театрального технікуму на вулиці під час травневої маніфестації, на спеціяльних плятформах з багатьма площинами. Це були хорові деклямації, поєднані з хоровими пластичними рухами,— наче сповільнені танки та акробатика. При цьому групування артистів на цих вищих і нижчих площинах плятформи весь час мінялися. Це був революційний експериментальний театр, в якому режисер із своїми учнями шукали нових розв'язок театрального видовища).

Не диво, що Василина із своєю гнучкістю відразу була там своя. Вже в неї завелися товариші — отой Більмач, що я його часто бачила біля їдальні АРА у грецькому шоломі. Руденко, оцей, що й запросив Василину до Михайлівського монастиря,— якщо вона не має де жити.

Цю можливість утікти від енцефалітика з сокирою Василина довго обмірковувала зо мною. Запрошення було не зовсім звичайне. По-перше, ця кімната у Михайлівському монастирі не була кубучівська, а в окремому корпусі, що звався архиєрейським. А по-друге, в одній недоруйнованій великій кімнаті самовільно оселилися ці хлопці з Театрального технікуму, щось із десяток їх. І ото туди запрошував Руденко Василину, а Василина сама не наважувалася, то умовляла мене йти з нею. Треба зважитися. Не буде вже платні за хату. А тут я ходжу мити вікна в якихось незаселених установах, щоб заробити на оплату мешкання.

То був чудовий, ласкавий прозорий ранньоосінній день, ота київська розкіш. А ми йдемо Володимирською із своїми плетеними корзинками на плечах, нашим усім майном. Ми вже зважилися й оце йдемо жити до хлопців. Скільки ж їх там є? Багато, Василина сама ще не полічила, але нам доставлять два ліжка... Дійшли ми до Богданового пам'ятника, до тих садочків напроти «Прісутствєнних мєст», сперли наші корзинки об штахети й відпочиваємо та вгадуємо, як то воно буде...

І тут підступила до нас велика спокуса в образі приємної молодої жінки, що заговорила до нас українською мовою. «Ви, мабуть, студентки? І я студентка. Чи хотіли б ви мати кімнату?» — «Ой, дуже!» —

«Тільки одна з вас мала б доглядати малу дитину, немовля». Дивимось одна на одну. Ні та, ні друга не знає, що з немовлям робити, кожна сподівається, що друга виявить охоту убратися в няньку. А що, як дитині щось станеться? Але ж кімната! «А може, котрась із вас одна захоче?» — «Ні, неможливо!» Повагалися ми, повагалися, подивилися одна на одну і не наважилися змінити вже настроєну на Михайлівський монастир долю.

Та кімната, де жили хлопці, тільки одна й була придатна до мешкання в архиєрейському корпусі. Вона вся була в дерев'яних чудових різьбах — стеля, стіни. Була це, мабуть, приймальня архиєрея, бо з неї йшли двері у залю-церкву. Правда, тепер це вже не була церква, а покинутий червоноармійський клюб чи казарма. Навіть ще дух солдатський не вивітрився. Від образів і іконостасу залишилися лише сліди, а натомість на стінах були понамальовувані ультрамарином велетенські червоноармійці у гострокінцевих будьоннівках. Картину занику розкішної колись церкви, що сяяла золотом образів у мерехтінні свічок, доповнили діри там і там, де вийнято вже дерев'яну різьбу. Наче вибиті зуби... Словом, тут усе ще віяло бурею революції.

Решта приміщень архиєрейського корпусу мала ще зруйнованіший вигляд, це тільки ще ця одна кімната існувала. Нам поставили ліжка біля вікон, а хлопці всі скупчилися біля «буржуйки» в протилежному кінці. На «буржуйці» варили куліш, то й ми разом із хлопцями його їли. Варили на отих чудових витворах різьбарського мистецтва, що виламували із стін та стелі церкви. «Нам ще надовго вистачить»,— казав Руденко, поглядаючи на дорогу різьбу стін і стелі цієї кімнати.

Це він тут був староста і гетьман-отаман цієї незалежної від Кубуча «республіки». Всі його слухали. Він і регламент встановив, список чергувань по кімнаті визначив, він і «висловлюватися» при дівчатах суворо заборонив, сам же перший забуваючи дотримувати ухвали. Та втім він зразу ж на півслові переривав матюк і заміняв якоюсь лагіднішою лаєчкою.

Воно було б і добре тут під такою опікою. Хлопці й паливо забезпечать, і черги чесно тримають щодо прятаня, самі варять кандьор і нас запрошують, і делікатно гасять світло, як треба вкладатися спати, і цікаво ж зблизька спостерігати оце сільське козацтво, що прийшло штурмувати міську цивілізацію й мистецтво з торбою пшона у клунку... Воно було б і добре,— коли б не напали воші. Від буржуйки, що навколо неї скупчилися хлоп'ячі ліжка, було до вікон далеко. Де вони бралися? Я виходила в колишню церкву перевдягатися і з жахом відкривала, що я обсипана вошвою.

Все ж до Різдва ми там з Василиною прожили. А на Різдво всі хлопці роз'їхалися додому. Ми ж з Василиною не збиралися. Не їхали ми додому, зокрема я, з двох причин. По-перше, таки не було за що, ні в мене, ні вдома, а по-друге, я хотіла, чесно дивлячись у вічі кожному, казати, що я не маю ніякого зв'язку з батьками, а живу на власні засоби. Це, начебто, помагало мені в моїй душевній травмі.

Цю травму, що в'їдалася в усі куточки мого «я», спричиняла мені оранжева картка КНС, яку я показувала на чистках. Чистки йшли одна за одною, але перед кожною чисткою приходила поштою з Жашкова нова картка, без супровідного листа, але з новими датами, бо й там, мабуть, були свої чистки. Ці нові оранжі з новими датами й печатями мали магічну властивість: автоматично переводили через чистки і давали харчову картку до їдальні АРА. А я навіть не знала, хто мій доброчинець та чому це там у Жашкові хтось мною піклується. А я тут мучилася. То треба ж і доброчинця не підводити.

В інституті я мала статус селянки-незаможниці і мусіла так поводитися, про це вічно пам'ятати. Моя природна боязкість і несміливість від цього усугублялася й мене паралізувала. Я намагалася скрізь знічуватися і бути непомітною.

* * *

Та недаром же я терплю оцю таємну й повсякчасну муку. Крім навчання в ІНО, я старалася вирвати від Києва все те, що було доступно. Знайшла хор, щоб ходити на співанки та нових пісень набувати. Це був об'єднаний студентський хор під орудою Вірьовки. Казали тоді — близького товариша Павла Тичини. І справді, розучували ми там Тичинині поезії у композиційному оформленні Вірьовки «Як упав же він з коня...», «Нехай собі та шумлять дуби...». Народні пісні були все з «пролетарською ідеологією» — «За городом качки пливуть...», «Ой наступає та чорна хмара...», навіть перелицьована стрілецька «Ой видно село, червоне село під горою...». Революційна «Карманьйола»...

Але «гімном» усього тодішнього київського студентства, вихідців із села, була пісня «Навгороді верба рясна...». Де тільки не збереться купка — під університетом, на човні, в парку,— зараз її затягують. Ця пісня так мені тоді набридла, що я її чути не могла, затикала вуха. Хоч поряд з іншими — що ж, хороша пісня!

А де тільки чула я про якийсь виступ чи лекцію — зараз бігла. Пам'ятаю виступ Іллі Еренбурга у 15-й авдиторії ІНО, перед його від'їздом до Франції. Величезні мішки-синяки під очима, втомлене обличчя пересиченого життям інтелігента. Я дивилась і думала: «Тобі три чисниці до смерти». Видався він мені дуже старим. Він аж ніяк не намагався подобатися авдиторії, що по вінця зібралася його послухати. Наче відбував остогидлий обов'язок. Зовсім не дбав, що там про нього думає читач.

Десь якась Сейфулліна вирвалася у залі колишнього Купецького зібрання, а тепер Дому вчителя — і я там. Завзяте київське пролетарське студентство штурмувало боєм видатні культурні імпрези. Але найпальовничіші були атаки на концерти капели «Думка» під орудою Нестора Городовенка. Вже всі квитки продані, заля переповнена, всі входи за-

мкнені, охоронці стоять на кожних,— а тут напирає жадібне культури пролетарське студентство. Р-р-раз! Двері під натиском юрби з тріском розчиняються, зголодніла культури лава молоді вривається в яскраво освітлену залю, наповнює всі прогалини. І раптом стає тихо. Молитовно. Концерт може вже починатися без перешкод.

І я ж там була, проривалась у замкнені двері, аякже!

16

Але ж нам пощастило! Ще одні хлопці запросили нас у свою кімнату. Вони теж їдуть на Різдво на три тижні додому, і ми можемо в їх кімнаті ці три тижні жити. Це — в дев'ятому корпусі, зараз біля дзвіниці, на другому поверсі. Цей корпус був уже кубучівський.

Один з хлопців, Гребенюк, був з літературно-лінгвістичного факультету, а другого, дрібненького хлопчину з фізико-математичного факультету, Зубрицького, прозивали «Воно» за те, що він висловлювався отако: «Воно ходить попід вікнами», «воно торгає за клямку». Сміялися з Зубрицького зовсім безпідставно, бо ця форма клясично-народня: коли невідомо «він» чи «вона», то кажуть «воно». Третього хлопця я не пам'ятаю.

Як опинилися ми після архиєрейського корпусу в тій кімнаті, то наче в рай потрапили. Це ж перший комфорт, відколи я живу самостійним життям!

Пожили ми там трохи,— коли приводить Василина якусь дівчину. «Це — повія,— прямо сказала Василина.— Вона вчиться в Театральному технікумі, але не має де подітися, живе на вулиці. Нещасне створіння! Може, як ми її пригріємо, вона стане на чесний шлях. Жалко її. Ще таке молоде, а вже на вулиці. Сирота. Вона дуже мучиться, що повія».

Валя ця справді була ще дуже молода, просто підліток, з блакитними, повними провини очима. Голосок її був тихий, ніжний. Я не протестувала проти такого доповнення нашої спілки, хоча не стільки була перейнята ідеєю перевиховання загиблої молодої душі, як захоплена Василиниою шляхетністю.

Наша «вихованка» була ще бідніша за нас, то ми ділили з нею кандьор і галушки та дещо з нашої одежі. Так вона з нами й перейшла до іншої кімнати.

Еге ж! На правах старожитніх мешканок Кубуча, закоренілих пролетарських студенток, ми в управі Кубуча вимагали вже просто нахабно. Там саме такого тону й треба було, і, ще заким повернулися хлопці з зимових вакацій, ми вже перебралися в другий корпус, у кімнату ч. 19. Оце ж там прожила я всі наступні роки до закінчення ІНО, з початку 1924-го до середини 1926 року.

* * *

Другий корпус був колись монастирською гостиницею і так був побудований. Чотириповерховий будинок. Головний вхід розділяв на дві частини. Кожна частина мала довгі коридори, по обидва боки були кімнати. Вікно нашої кімнати виходило в монастирський сад, а за огорожею цього саду була вже Володимирська гірка. Щоб попасти туди, треба було вийти з подвір'я монастиря воротьми і відразу праворуч був вхід до гірки. Там доріжками-алеями дійдеш до пам'ятника Володимирові, до фунікульору, або й сядь на ослін і дивись на неозорний краєвид за Дніпром, на чернігівські ліси, а весною, як Дніпро розіллється,— просто на море...

Але в нас у кімнаті витав важкий сопух, гніт, якась моральна мряка, чи що. І це йшло від Валі, таке щось гниле, злочинне, хоч вона ніколи не говорила про свої справи. Вона, очевидно, свого ремесла не кидала, це було видно по її очах — злодійської кішки — та деяких натяках. В хвилини каяття вона намагалася відібрати собі життя, але якось дивно: тупою фінкою колупала й гупала в грудну клітку, де мало бути серце, або в скроню. Надокучило вже й Василині. Помітили, що вона дещо підкрадає,— десь поділися мої книжки, ще щось... Сказали їй забиратися. І що ж! Відразу очистилось повітря в кімнаті, легко й приємно стало,— а то висіло в повітрі щось моторошне, гнітюче, нестерпно похмуре й важке. А вона ж поводилася чемно, з милою усмішкою, з тихим словом, не мала брутальної зовнішности, крім одного: була дуже неохайна.

Пожили ми який тиждень самі, приходимо до хати з лекцій — нас обікрадено. Замок на дверях зломаний, з мого ліжка здерто ковдру, у Василини пропала одежа. А ще сказала Василина, що з її корзинки вкрадено золоту десятку, яку їй мама дала на чорний день. То я не знала про десятку, а та повійка пронюхала! Отак Василині віддячилася!

І ще одне. Аж тепер зрозуміла я, що Василина має від мене якісь секрети, це не тільки золота десятка. Я від неї — ніяких. Так, вона має якесь секретне життя, я про нього ніколи не довідалася. Справді, що я знаю про її романи з Пацелею, Мариничем, Набекалом? Яка була причина, що вона в П'ятигорах вішалася? Чому така огида до Театрального технікуму? Бо Василина вже його покинула, а тепер переключилась на ІНО. Їй колись пропонували вступити до цирку, і вона ще навіть гордилася цим, а тепер каже, що в театрі жахливий позалаштунковий побут, просто відверта сексуальна розпущеність. І Василина з усіх своїх зацікавлень-обдарувань вибрала мовознавство.

17

Вже тепер не стояла я біля їдальні АРА, чекаючи, поки всі перейдуть і, може, впустять на залишки. Ні, я тепер звично й повноправно ставала в кінці хвоста, що витягався аж до Володимирської. Вуж цей вповзав

у будинок на сходи другого поверху. Хоч би й три години чекати, але з подвір'я цього будинку вийдеш із червоним лицем і тупою ситістю від американського какао. Треба додати, що поза цими обідами в хаті нічого такого не було, то таке раптове наповнення шлунку ситим обідом дійсно накладало на думку якесь запаморочення, що проходило, поки дійдеш з їдальні до бібліотеки.

У цій славнозвісній їдальні побачила я вперше Антося Шмигельського. Він там був за «викидайла», як лізли нахаби без «прав». На мене не справив ніякого враження, крім того, що видався мені дуже пом'ятим на лиці.

Американська допомогова організація не тільки годувала пролетарське студентство, але ще й присилала одежу та взуття. Якось не пам'ятаю нічого з одежі, либонь, вона до нас не доходила, бо ж одежа тоді була найбільшою міновою цінністю. Але взуття — пам'ятаю дуже! Це ж була найдошкульніша точка у всі часи мого доамериканського побуту. Або підошви з мотуззя, або саморобні матерчаті «лодочки», або босоніжки, що своїми пасами викладали початки гуль на суставах. То не диво було накинутися на американські дари. Але, гай-гай, жадні їхні черевики не підходили. Вузькі й довгі. З доброго шевра, першорядні підошви, а взути не можна. Я вирішила, що для АРА американки почистили свої горища, захаращені непотрібним барахлом.

Зимою я ще й досі ходила в короткому кожушку. Але мішкова спідниця вже відійшла. Тепер я носила синю сатинову з бретелями та сіру туальденерову блюзку з чорною вузькою краваткою. Це була не так мода, як стандарт того часу. Мені дуже подобалося, бо я не надіялася на вишукані убори, рожеві «фільдеперси» на ногах, я їх свідомо зневажала. Улюблений мій колір тоді був синій. (Нотую це, бо в кожному періоді мого життя були свої улюблені кольори). Волосся звичайно було стрижене і дуже розвихрене, що мені завдавало багато клопоту, але до перукарні робити «перманент» я не ходила. По-перше, уникала всього штучного, а по-друге,— за що? Василина мала подібну ж зачіску, тільки її волосся було рівне, пряме й цупке, лискучо-чорне і стріпувалося все разом. Дуже гарно, на мою думку. Взагалі, Василина мала оригінальну красу. Завжди свіжий рум'янець, розлитий на лиці, рівний ніс, овал і очі нагадували щось східне, але не таке східне, як у мене. Я була більш торчанка з моїми розпливчастими рисами...

Покинувши Театральний технікум, Василина винесла з нього одну приязнь, Андрія Більмача. Він також вступив до ІНО.

А я... Щось мені не виходило з хорами. Я вже перестала вчащати до об'єднаного студентського хору (як і чому — нема в пам'яті), а що мала потребу десь брати участь, то вступила до ІНОвського драмгуртка. Керівником там був син відомого режисера Дроб'язка і розробляв він з нами шевченківський «Кавказ» у стилі хорової деклямації, такої, як я бачила на виставі «Березоля».

Це там наглядів мене Борис Коваленко і почав зо мною дружити з явним наміром залицятися. Правда, цього мистецтва його бурмилова

натура ніяк не торопала,— був він неоковирний і незграбний, як ведмідь. Великий і важкий, як мішок із м'ясом, з виразом ката, що не знає усмішки на мармизистому лиці... То він надолужував тим, що впадав у щирість. Відпроваджуючи раз додому, так розчулився, що признався, яке чуже йому оце все комсомольське, що він — прихильник УКП, що він був головою Укр'юсу там десь на Чернігівщині, бо він так любить Україну, що ладен за неї життя пожертвувати.

Це, мабуть, тому вирвалося в нього, що я бідкалася, як-то штучно в ІНОвському комсомолі, хоч би й хотіла я вступити, то... Десь же в мене лежала рекомендація до комсомолу від жашківського секретаря райпарткому, Петра Товстолужського, а я її й досі нікому не показувала. З комсомольців я знала тільки одну дівчину, Лукію Мінько (або Лару, як вона хотіла, щоб її називали), вона часто сиділа поруч мене в 15-й авдиторії. Поза комсомольськими зборами — дівчина як дівчина. Але пішла я раз із нею на відкриті комсомольські збори ІНОвської організації. Як усе штучно, бюрократично-протокольно, бездушно! І моя Мінько відразу засохла, стала гвинтиком. Як тут нудно! Стандартні фрази виступів, мертвечина, без живого просвітку думки, літає в повітрі «громадська праця», себто якнайбільше накопичення напущених газетних фраз... І чому ці збори провадяться «па-русски»? Українською мовою виступав тільки дехто... Ні, не навертається душа, не приваблює тут ніщо! Чого ж я маю себе силувати, витрачати час на оці мертвецькі збори?

18

Мушу признатися в своїй провині: це я подарувала Бориса Коваленка українській літературі.

Коваленко саме тоді шукав, де б розгорнути свою активність. У драматичному гуртку на деклямації «Кавказу» — колективній — не дуже блиснеш. Хотів він стати головою інститутського студентського клюбу чи хоч би якого-небудь гуртка — ганебно провалився. Хотів був стати старостою курсу — не вибрали. А тут сталась одна знаменна подія.

* * *

Перед тим всюди були розліплені афіші, що в Шевченківському театрі мають виступити живі українські пролетарські письменники із столиці. Ніяких квитків вступу не треба, вхід всім вільний, приходь і сідай де хочеш. Побігли й ми з Василиною.

Еге, «сідай де хочеш»! Де? Як уже все обліплено так, що й голці нема де впасти. Висіли на колонах, гірляндами звисали з усіх балконів, трималися за будь-що, аби не впасти в партер. Котрі не мали де сісти, ті стояли.

Вже сама масовість, колективна психіка робили все тут напружено урочистим. Ще такого київське пролетарське студентство не чуло й не бачило! Виявляється, що Київ — це просто якась затхла діра, бо он у столиці, в Харкові, вже давно почалася жовтнева література, а тут нічого не діється. Провінція! Тому столичні письменники привезли сюди цю жовтневу літературу і з сьогоднішнього дня і в Києві починається ера жовтневої літератури, яка вже остаточно зриває з буржуазними пережитками, з дожовтневим красним письменством.

Така була вступна промова. А яка вона, ця жовтнева література, то ось! Виступає у шкіряній чорній тужурці з русявим вусом Василь Еллан — від пролетарсько-робітничої організації «Гарт» і каже, що справжня робітничо-пролетарська література починається від «Гарту», а всю буржуазну літературу ця організація заперечує. Виступає у чорнодубленому, до стану чепурному кожусі з сивим смушевим коміром і чорним вусом Сергій Пилипенко від Всеукраїнської селянсько-батрацької літературної організації «Плуг» і каже, що «Плуг» має об'єднати всі творчі літературні сили селянського походження, які хочуть працювати для світлого майбутнього. (Навіть і тепер я не вмію висловити так «ідеологічно витримано», як в дійсності казав Пилипенко, тому передаю приблизно).

І тут же запрошують на сцену, може, хто бажає висловитися з цього приводу. Хто з присутніх хоче взяти слово? А може, хто хоче вступити до «Гарту» чи до «Плуга», то будь ласка! Записуйтесь!

Лізе на сцену юнак у довгій обстрапаній шинелі. А, це Воруський! Скрізь, де тільки якісь збори, він конче виступає і щось таке плете, що ніхто не розуміє, *що* він хоче сказати. І тепер говорить він довго й плутано, сам не знає, що меле. Із залі летить нетерпляче: «Досить!» Оплески заглушують промовця. Якось упросили Воруського зійти зі сцени, а тут виступає ще другий промовець, якийсь сільський парубійко в чемерці і починає читати свої вірші. Закликають же виступати! Ну, цього вже ніяк не можна було випросити із сцени. Публіка регоче, свище, тупотить ногами,— а він читає! То Пилипенко взяв його під пахву, як лантух січки, і виніс за лаштунки. Заля трясеться від сміху.

• Перша частина вечора закінчилась наполегливим закликом до юнаків і юнок: хто почуває себе письменником, то може взавтра прийти й записатися до «Гарту» чи до «Плуга», на таких-то адресах.

Після малої перерви живі пролетарські письменники жовтневої доби показали київському пролетарському студентству свою продукцію. Почалося священнодійство. Перший виступив В. Еллан, уже не в ролі трибуна-організатора, а в ролі поета. А це хто? — Поет Сосюра. Цей не читає свої вірші, а наївно співає: «Лисиче над Дінцем...» О, Павло Тичина! Цей також — читає-не-читає, співає-не-співає. Тільки зовсім іншою співомовкою, ніж Сосюра. Його власна інтерпретація. «Плуг», «Сонячні клярнети», «Мов пущене ядро з гармати...». Заля просить ще й ще. А що ж *я* почувала, та, що колись писала Загулові письмову працю «Революція в інтерпретації Павла Тичини»? Тепер живого бачу й чую, як він інтерпретує.

Далі — в мертвій тиші, ані дихне ніхто — Микола Хвильовий читає дві новелі: «Сосни гудуть» і «Я». Про Хвильового я ніколи не чула, оце вперше. Лірична манера автора посилає містичні мурашки по спині. Яким засобом тримає він оцю напхом-напхану залю в напруженні? Невже оцим м'яким задушевним рефреном-запитом: «А сосни гудуть-гудуть. Чого так сосни гудуть? Ах ви, сосни мої, азіятський край». «Я» ще сильніше приголомшує залю. Більше не пам'ятаю такого магічного навіяння читанням на масу.

Так під цим враженням і вийшла публіка.

* * *

Другого дня я вже йшла «записуватись в літературу». Як могло бути інакше? От тільки — «Гарт» чи «Плуг»? «Гарт» ніби пролетарськіша організація, тільки — що ж я там буду робити? Я ж зовсім не знаю нічого з життя міського пролетаріяту, робітництва, фабрик, заводів. Ні, таки «Плуг» мені ближчий, бо хоч я й вирвана із села, але я — з того кореня, всі мої родичі — село. «Плуг»!

І ось я вже в будинку Музичного Товариства Леонтовича, подаю заяву в руки самого Пилипенка. «Прошу прийняти мене в члени "Плуга"». Там уже сидить кілька таких майбутніх плужан: Григорій Косяченко, Євген Брасюк, Антін Шмигельський (о, цього я бачила у їдальні АРА!), Яків Ковальчук... Серед них — я одна дівчина. Це мене не бентежить.

Отож другого дня хвалюся Борисові Коваленкові, що я вступила до «Плуга». Якби не сказала йому, то й не стукнула б йому в голову така ідея. Він відразу все випитав у мене, як це я зробила, а я геть усе чисто розповіла, бо й не могла собі уявити, що має спільного Коваленко з літературою. Така беземоційна довбня.

А в неділю на перших зборах київської філії «Плуга» бачу — приперся й Борис Коваленко.

* * *

Ці перші збори відбулися в редакції газети *Більшовик,* що містилась у обласному «Сельбуді» на Фундукліївській. Але що це? Кого я бачу? Яків Качура, колишній гроза і пострахoвище в ІНО, до якого молилися всі ті, хто залежали,— а потім зловлений бандит... і він тут? Оцей самий косоокий Яків Качура сидить не як бог і не як бандит, а як проста людина, за одним столом зі мною! І нема в ньому нічогісінько страшного. Звичайно, не в жовтих чоботях, а в шнурованих чорних черевиках. Мало того, виявляється, він — співробітник газети *Більшовик,* має в ній якусь посаду. Ніхто тут і не згадує про ті інтересні події в Кам'янці-Подільському. Він мило всміхається, одне око набік, а друге десь навскоси.

А оцей старий, з вусами догори, як у Вільгельма Другого, це — Юрій Покос, Будяк, дитячий письменник. О, це вже щось! Як у «Плузі» є такі солідні письменники, то це щось та значить!

А найбільше на тих зборах здивував мене голова київської філії «Плуга». Я думала, що буде С. Пилипенко, якому я беззастережно довірила свою літературну долю, а виявляється, нашим головою — оцей миршавенький інтелігентик, що вимовляє «плюг», «арт», а літери «р» зовсім не вимовляє, хоч висловлюється поправною літературною українською лексикою. «Хто це такий?» — «Не знаєш? — цикнув на мене Косяченко.— Це — головний редактор газети *Більшовик* і літературний критик, Самійло Щупак». Але що спільного має він із селом? Я розчарована.

На цих зборах встановили, що будемо збиратися щонеділі о 12-й годині тут і читатимемо та обговорюватимемо наші твори.

19

Я не пропускала жодної плужанської неділі, а наука в ІНО йшла своєю колією. Щодня мала я постійну дорогу — через усю Володимирську. З воріт другого подвір'я Михайлівського монастиря, повз обгороджені залізними штахетами малі парки, пам'ятник Хмельницькому, який двозначно показував булавою на північ (одні казали, що цей жест означає: «Нам — із Москвою», а другі вбачали в ньому: «Ось хто наш ворог»). Потім — Софія, Золоті ворота, книгарні, опера, кругла будівля музею і недобудований дім Академії наук з висотною надбудовою, яку чомусь називали «трон Грушевського». Потім перетинала бульвар Шевченка з струнками тополями і проходила повз бордові на весь квартал колони, аж тоді входила високими сходами у довгі коридори, обліплені при вході всілякими оголошеннями.

Коли на основному курсі всі студенти мали спільні лекції, то вже на першому розділилися. Мотря, наприклад, пішла на геологічний. Але були й спільні лекції для всього курсу: психологія, суспільні дисципліни, історія України. Тоді збиралися в 15-у чи 16-у авдиторію.

Порідшало, порідшало, порівняно з основним курсом! Одні самі покинули, других вичистили. Вже й мальовнича збиранина одежі зникла, кожне прибрало більш-менш міського вигляду. Не бачу вже й тієї дівчини, що завжди цвіла своєю вишиваною сорочкою та косами вінком на голові.

На цих загально обов'язкових лекціях одні професори впадали в око більше, інші зараз же й забувалися. Наприклад,— хто читав НОП (Наукова організація праці), Конституцію СРСР, політекономію?

Якось блідо й невиразно манячить образ Олександра Грушевського, що читав історію України, ото й тільки: мав він три пари окулярів і довжелезну бороду. Та ще оповідали про його дивацтва. Коли приходили до нього на дім складати іспити студенти, то він сам відчиняв їм і казав:

«Професора нема дома!» Вже тепер недавно мені оповіла його колишня студентка, Варвара Олійник, що в часи розрухи студенти приносили йому дрова і їжу, хто що міг. Їжу він брав у торбинку й носив із собою. На лекції виймав холодну картоплину та й їв...

Але от професор Олександер Оглоблін, що також читав історію України, тільки інший період, не пройшов повз увагу. По-перше, це прізвище я вже читала на Фундукліївській «Книжный магазин Оглоблина». Це, певно, його син, бо дуже молодий, тут є багато студентів за нього старших. По-друге, в протилежність отим лекторам НОПу й діялектичного матеріялізму з політекономією, що читали по-російському, він завжди читав тільки українською мовою. По-третє, голос у нього був жахливий,— фістула, не то дискант, не то писк. А такий же цікавий молодий чоловік із блідим обличчям інтелектуаліста!

Інший професор, Роман Черанівський, читав психологію. Моя світла любов. Ще задовго до того, як цей професор увійшов у поле мого зору, я знала його сестру, Софію Черанівську. З цією дівчиною я співала в об'єднаному студентському хорі. Мені вона видалась неперевершеним зразком грецької краси. Антична богиня Артеміда або її жрекиня Іфігенія. Синьоока, русява, чудово оформлені уста. В профіль — надзвичайно тонка лінія переходу чола в ніс. Я на неї дивилась і дивилась,— як на чудо, що через безодню часу вернулось назад у життя. І навіть через 40 років, коли я хотіла уявити свою Гаїну Сай із «Золотого плуга», то знову встала вона перед очима. Але цікаво те, що ніхто, крім мене, не бачив її краси. Зустрічалась вона на вулиці, і я питала тих студентів, що йшли зі мною, чи подобається їм ця дівчина. І оце так її називали: «тараня», «риб'ячі очі». Мене це неймовірно дивувало.

Та й от — такий самий образ побачила я на підвищенні катедри. Щось знайоме, надзвичайно гарне. Черанівський? Це ж копія тієї дівчини, той самий профіль, ті самі очі, все те саме, тільки не дівчина, а жвавий, весело-легкий, повний експресії молодий чоловік. Нікого такого чудового я навколо не бачу і мене охоплює пожежа, але яка п'яна екстаза! З нею й ходжу, слухаю лекції, читаю, висиджую в бібліотеці... Зо мною щастя ходить. І ще мені здається, що серед цієї маси студентів Черанівський також мене виділяє, дивиться в авдиторії просто мені в вічі, вишукує мене очима, так звабливо-притягаюче. Він переживає це саме,— я все більше стаю певна. Ось я виходжу з ІНО, я ще на горішніх сходах, а вже бачу — внизу щойно ввійшов професор Черанівський. І яким же він мене поглядом обілляв! Тим самим, що й в коридорах: оббігав поглядом усю зразу, залишаючи густі пахощі, виповнення найбільших мрій. Я в тім розкішнім щасливім пахучім тумані жила.

І все більша виростала в мені спокуса сказати йому, *що* я переживаю, скільки щастя в мені...

Але це ж тільки зо мною таке діялося. Загальним кумиром був професор Микола Зеров. Я розумію тепер, чому його лекції відбувалися в найбільшій авдиторії, коли це були лекції літературно-лінгвістичного

факультету. Тому, що малі авдиторії не вміщали бажаючих бути на його лекціях. Факт той, що на цих лекціях — історії української літератури — величезна авдиторія завжди була переповнена. Ці лекції були таки справді святом. Ні, бенкетом! Це була велика насолода — вслухуватися в тонке плетиво обточених слів, якими Микола Костевич малював: широкий антураж, епоху, порівняння з іншими явищами літератури в сусідів, напрям, особливість, притаманна тільки цьому письменникові... І мені здається, що Зеров найбільше за всіх насолоджувався, ні, він був закоханий у свій предмет, судячи по тому щасливому, всміхненому виразові, що був на його лиці під час лекції. Така самозабутня усмішка щастя. І через це ми також почували щастя.

Обличчя мопса. Як всміхається, то видко, що кількох зубів нема. Але що там — зуби? Як він сипле цитату за цитатою, та не сипле, а любовно, із смакуванням їх вимовляє! Дикція, скандування — була це своєрідна деклямація. А яка пам'ять! Чародій витягає з невичерпного мішка цитати з творів найзабутіших письменників. І при цьому — довірливо дитячий погляд синіх очей та ніякова усмішка на лиці, біле кашне і роздерта кишеня. Українська література вставала перед нами як надзвичайно цікаве, тісно пов'язане з життям, історико-мистецьке явище. Навіть у найменшого письменника він знаходив скарби, перла й дорогоцінне каміння, в оправі найтоншого зеровського гумору. Слухаючи його, я в голові собі не покладала, що перед нами — найвидатніша постать у літературі нашого часу. Я, як і всі в авдиторії, ставала рабом його чародійства.

20

Лекції літературно-лінгвістичного факультету відбувалися в малих авдиторіях і там уже можна було ближче приглянутися, з кого ж складається наш курс. Дехто вже знайомий. Ось Юліян Западинський, що вже постриг свої льокони, хоч щоки й далі такі самі рожеві. Він уже викинув свого розлатаного кожушка, а ходив у чомусь такому, що й не пригадую. Ось і його товариш, Іван Теліга. Також нема вже шинелі й кубанки, а є приязна, трохи іронічна посмішка на лиці, як я розказую йому, що я думала про нього на основному курсі. Женя Смолінська стала вже Євгеною Смолинською. Походження її було бездоганне, дітей вчителів не виганяли і вони мали право спокійно вчитися. А курс на українізацію, що віяв повним вітром всюди, подіяв так, що вона перетворилась на Євгену, та сáма завжди учинна, лагідна, добровсміхнена, добре вихована, трошки шепелява. І Гребенюк тут. Борис Коваленко.

Інших я так добре ще не знала, але відразу стався між студентами курсу різкий поділ на два полюси, що так і не наблизились одні до одних аж до самого кінця. Одна група — «селюки» і «плебеї», а друга — «непмани» або «аристократи». До «селюків» належали діти села, вчителів, вони говорили між собою по-українському. А до «непманів» нале-

жав міський елемент, ті, що за час свого перебування в ІНО не перепустили через губу ні одного українського слова і дивились на нас із явним презирством, як на нижчу інтелектуально верству. В цій групі були вишукані делікатні жидівочки, що втримувалися високою платнею за право на навчання, між ними й дочка великого мануфактуриста, Лота Варшавер, завжди в штудерно вимайстрованому тюрбані. Там же була й Сумцова, яка не була «непманка», бо це з родини професора Сумцова, але вона читала в оригіналі англійські романи, трималася з «непманками», а з такими, як я, не промовила за три роки жадного слова.

На цьому ж полюсі була трійка: Алєксєй Полторацкій, що дружив з Певзнером і Рейснером, вузькогрудими інтелігентами з вищого жидівського світу. Вони підкреслено трималися втрьох відрубно. Полторацкій анкетно був синком київської вчительки, але нічого-нічогісінько не в'язало його з українським світом. Це був непманський паничик з цинічно-глузливим виразом, представник «русской золотой молодьожі». Українське йому було просто огидне. Він не тільки ніколи не говорив українською мовою, але й не вітався з нами, українцями, дивився завжди повище голови. Словом, вишкребок київського єдінонєдєлімського сміття. Я була неймовірно здивована потім, коли побачила, що після закінчення ІНО він прилатався до української літератури. Що він там робить? Його ж уся душа в російській літературі, він зо всіма потрохами туди належить. Та тепер я зовсім не дивуюся, коли читаю, що робить він в українській літературі: поліційний україножер, тільки українською мовою. Він таким був уже в ІНО, а українська література стала для нього трампліном для цієї кар'єри.

Поміж цими двома полюсами, що навіть кивом голови не вітались, успішно пливала Оля Воїнова. Вона була і тут, і там своя. Була вона киянка, але не така заможна, щоб тільки вчитися. Розносила вдосвіта газети, а вміння дістати таку роботу вважалося ознакою спритности. Вільно говорила обома мовами, відповідно до потреби. З усіма була в гарних стосунках. Типова студентка, включно з окулярами. Холодно-словно сперечалася в диспутах, не переносила на особисте і ще й навіть опам'ятовувала своїх опонентів: «Та ти не гарячись! Ти гніваєшся, а ти доведи мені це спокійно!..»

Її товаришка Білякович — плекана, але некрасуня, з довгими чорними льоконами-коркотягами — була дуже самовпевнена, а я тоді не знала чому. Пізніше довідалась: чоловік її був визначний партієць і вона не боялася чисток та не знала злиднів.

Ні до якої групи не належав Шабельницький, вже самим своїм виглядом виділяючись. Він носив військову старшинську форму на своїх похилих плечах і мав риженьку борідку а-ля Троцький. Він був викладач мови й літератури у військовій старшинській школі, а тут поглиблював знання. Люб'язний, він дуже любив придумувати приємні слівця і з світською усмішкою казав їх гарною українською мовою, що дуже рідко трапляється серед жидів.

Була ще така Залізняк. Я думала, що вона з «етерними непманками», хоч величезні коси на голові вінком могли б бути свідоцтвом, що вона українка.

А от такий Спектор. Якби я не знала, що він жид, то подумала б, що це якийсь етіоп: кучерява голова, типовий африканець...

Метод засвоєння знань був такий, що ми ходили на лекції й записували собі, хто що вхопив, а потім у бібліотеці «пробробляли» рекомендовану літературу. Бібліотек було до вибору три: одна університетська загальна, друга в кабінеті факультету, а третя — Всенародна на бульварі Шевченка, 14. Іспити («заліки») складали щотриместра, і нам записували це в матрикулі. І так котилися дні за днями.

21

Але неділі були виповнені «Плугом». Я точно приходила о 12-й годині на збори. Часом вони бували багатолюдні, а часом зібралися тільки самі члени. Вже усталилося членство. Крім Косяченка, Брасюка, Будяка, Шмигельського, Коваленка, був ще Юхим Дубков, Качура. Щупак ніколи не приходив, а фактичним заправилом був Яків Качура, заступник голови. Був він хороший товариш для всіх, навіть і для мене. До колекції моїх імен він додав ще одне: Явдошка. Ще в той час не було жадної дистанції між «начальством» та «чорною масою», як завелося потім.

Інколи приходили на ці збори Яків Савченко та Володимир Ярошенко. Вони обидва працювали в редакції газ. *Більшовик* і (як я потім довідалась) жили в одному домі з Качурою на Лютеранській. Савченко мав дуже породисту зовнішність, але холодну. Бездоганний сірий костюм, орлиний профіль, коректність. Але все ж таки був доступніший за Ярошенка. Пам'ятаю, одного разу я прийшла раніш, сиділа на столі й наспівувала «Горе вам, дівчата...». Тут де не взявся Савченко, елегантний, як завжди, повний самоповаги, серйозний критик. Він зацікавлюється піснею, я оповідаю, де взяла її, а Савченко зауважує, мовби про себе: «От, дивіться, яка вже наросла зміна...» І я почуваю в цих словах похвалу мені, почуваю себе справді гідною зміною. Як-то уміло піддано духу!

Ярошенко ж мав поставу типового «ситого буржуа», що «байдужно дивиться в монокль» (за Тичиною). Цей — «байдужно дивився в пенсне». Я порівнювала цього Ярошенка з тим, що я собі уявляла в Жашкові пару років тому, коли мені попалась була його книжка поезій. Якби я тоді знала, що ось скоро побачу живого поета! Я тоді його й Шкурупієві поезії імпровізовано виспівувала, на мої власні мелодії, що зараз же й забувала. А тут — такий контраст! Ситий надутий вираз, акуратно виложений і вичісаний проділь на середині голови. Неначе не той, що в поезії...

Приходили й члени «Гарту», особливо пам'ятаю Сергія Жигалка. Це був нерозлийвода Косяченків товариш, тільки чомусь він подався до «Гарту». Мав він гегелівську зачіску і глузливий вираз на лиці. А певно,

тут у «Плузі» зібралися самі бездари (крім Косяченка, звичайно), а генії й таланти згуртувалися в «Гарті»,— казала та усмішка,— але ж певно, що там говорити!

Хто ж там такий дуже? — Та ось Клоччя, Щербаківський, Влизько, Фальківський, Жигалко. А голова — Ліфшіц. Більше не було кого на голову? Тут Щупак, а там Ліфшіц... Але таке лише думається. Сказати — ідеологічно невитримано.

Приходив і невідмінний Воруський, до якого вже ставилися як до анекдоти. Де він дівся, не знаю, бо скоро він безслідно зник.

Найпліднішим плужанином виявився Антось Шмигельський. Він кожен раз приносив нові вірші і вже не раз друкувався в газеті. Приніс і Коваленко щось таке, що не трималося купи, якусь прозу. Ще й навіть і в газеті була друкована. Але більше вже не вистачило йому пороху, краще критикувати інших. Читали свої вірші й Косяченко, і Дубков, який не знати чого тут опинився. Цей Дубков із одним оком та чорною латкою на другому, єдиний жид серед нас, завжди запобіжливо всміхався. Не був вредний, але, мабуть, то був нагляд Щупака над нами. Член партії...

На цих щотижневих недільних зборах я сиділа тихо, як безтілесний дух. Не насмілювалася й писнути. Я взагалі не вмію скласти усної думки, коли передо мною більше як дві людини, а тут ще й серед таких красномовців, що розбивають одне одного в пух і прах. Де там! Та й читати не мала чого, бо такого клясового пролетарського з барабанами у мене не виходило,— ані про «змичку міста з селом» (тоді крилата фраза), ані про клясову боротьбу на селі й пузатого куркуля із соломинкою в бороді. Ще слава Богу, що хоч про заводи й робітництво не треба було писати. Це була тематика «Гарту». А читати свої поезії в прозі я соромилася. Один раз прочитала осінній шкіц з огнистим листям під ногами, була жорстоко висміяна і більше не наважувалася. Та й думка замкнена після такого глуму. Я вже знала, що така тематика — «втеча від дійсности», «безхребетна», «безідейна». «Небезпечний аполітизм, а це не пролетарська ідеологія, тільки буржуазна». Нарешті — «Мистецтво для мистецтва,— кому воно потрібне?»

Особливо ж допікав Коваленко. Він тепер уже переключився на критику, після того як виявилася його бездарність у прозі. Тому він став критиком лютим, в'їдливим. Ще й зробив крутий обертас на 160 градусів від національної віри до марксистської. Пам'ять він мав колосальну, так і шкварив непережованими цитатами з Маркса. Але як він їх застосовував! Періщив голоблею обрану жертву по чому попало, нечесно перекручуючи... Не диво, що страшно попастися під такий градобій...

Від такого мовчазного сидіння і невміння щось клясово-політичне написати я вже ладна була покинути на ці збори ходити. Качура почав був казати, що я в «Плузі» «для меблів». А Будяк назвав мене раз безплідною ялівкою. Та одна подія не допустила, щоб я покинула «Плуг».

22

Дістала я листа від Сергія Пилипенка. Він писав, що цими днями буде в Києві і просить мене прийти о 12-й годині в неділю до готелю на Думській площі. Я прийшла. Постукала в ті двері. На «ввійдіть» — відчинила двері. А в номері не тільки Пилипенко, з ним ще й Дмитро Юрович Загул. І тут же в моїй присутності Загул відрекомендував мене Пилипенкові в найприхильніших рисах. Я предстала в Пилипенковій уяві в найкращих вальорах, було багато оповіді і про Ставища, і ще про якісь мої здібності, що про них я й не здогадувалася. Недаром же поет Загул був ще й графологом і відчитував вдачу людини по її письмі. (Колись у Ставищах він склав мені характеристику, в ній найбільш мене здивувало, що приписав мені рису «зарозуміла». Я — зарозуміла? Така непевна себе і боязка! А він таки мав рацію, тільки замість слова «зарозуміла» треба було «одержима ідеєю самовдосконалення», сильнішою за боязкість).

Пилипенко про все розпитав, де я вчусь, на якому курсі, ще щось. Був він зо мною дуже ласкавий, я сказала б, такий, як мій батько, коли я була ще дуже мала і він вів мене за руку та казав погупати ногами по чорному горбі, «як глечиком по животі». А мені ж тільки це й було потрібне! Я ж дуже боялася людей і полохливо розгублювалася від кожної неприхильної гримаси. Дійсно! Сергій Пилипенко — мій літературний батько, бо якби не його увага до невиразного переляканого дівчати, та ще й з тягарем брехні перед радянською владою, то я нічого ніколи не могла б із себе видобути.

Тоді ж запитав він, чи принесла я щось із собою. Так, я принесла нарис «У степу» — про пастушків. Цей нарис Пилипенко видрукував у журналі *Сільськогосподарський пролетар,* ч. 5, 1924, і це був мій перший друкований твір. Мало того, Пилипенко поставив цей нарис на обговорення у харківському «Плузі» і висловив свою високу оцінку, а це було видрукуване в хроніці «Плуга»...

Ця зустріч була для мене безмірно важливіша, ніж усі епітети на мою адресу київських плужан і неплужан... Хай і «для меблів», хай і «ялівка»... То й біс їх бери! Мені цікаво бувати на всіляких літературних зібраннях і виступах. Я хочу! Це ж неймовірно інтересно бути при тому, спостерігати, бачити. От хоч би й такий цікавий епізод із життя київського «Плуга»...

* * *

Збиралися ми регулярно. Ось і знов зібралися, та ніхто не знав, який сюрприз буде нам цієї особливої неділі. З'явилася нова фігура.

Військова стрункa й чітка виправа, напіввійськовий одяг захисного кольору з пляншеткою через плече, сухорлявий молодий чоловік. Ніс із горбинкою, чуб вихрастий, лоб крутий, як у бичка, манери загонисті, голос авторитетно-владний і самовпевнений. Небувалий гість! Хто це такий?

Письменник Сергій Пилипенко, голова письменницької організації «Плуг», який увів у літературу Докію Гуменну.

Письменник Дмитро Загул, учитель Докії Гуменної.

Та це ж Сава Божко, член харківського «Плуга», він їде з Кам'янця-Подільського і проїздом заглянув на наші збори. В Кам'янці він викладає історію в педагогічному інституті. Харків'ян у нас з часу заснування «Плуга» ще не було. Київ тоді вважався глибокою провінцією, селом, то не диво, що столичний гість тримався з такою помпою. А Божко поводився, як дуже й дуже велике цабе, всуміш із панібратською дружністю. Найбільше це виявилось в тому, що він відразу всіх нас охрестив шлапаками. Так виходило, що Качура — Шлапачура, Косяченко — Шлапаченко, Брасюк — Шлапасюк, Гуменна — Шлапенна... Це все — на жарт, так що ображатися не слід було.

Та хіба ж ми йому рівня?

— Що ж, ви всі — шлапаки! А ось я — знаменитий письменник! — безсоромно самовихвалявся він.— Мені ВУЦВИК дає безкоштовний проїзд по всій Україні! Мене сам всеукраїнський староста Петровський приймає без докладу! Моя талановита книжка про Британи вже розійшлася великим тиражем, а тепер я пишу...— О, ви б побачили! Кирпичина!

Бальон фантазії роздувався на наших очах, але цікаво, що не було бюрократичної дистанції між ним і всіма нами, «шлапаками».

Мені було надзвичайно цікаво. Це ж якийсь зовсім інший стиль, не київський. Столична самовпевненість, опуклий апльомб і одночасно — яка ж товариська, юна атмосфера! Ще досі тут такої не було. Як часом головував Щупак,— усе було підтягнуте, старалися блиснути своєю пролетарською тематикою й ідеологією, особливо Коваленко, що понуро й насуплено розносив когось із приявних. Як головував Качура, то вже якось «приїлося». Ще, може, погідний Шмигельський оживляв своїми поезіями або Будяк, чудесний оповідач, розповість щось із своєї бувальщини. А тут така весела веремійка зчинилася, наче я на виставі сиджу.

Ще й дідок-селянин у білих домотканих штанях прийшов. Він думав, що це перед ним уся редакція газети сидить, і почав добиватися правди. «Чи то є такий закон, щоб забирали останнє? — питався він.— Як це так, що я бідняк, а на мене наклали придналог, як на середняка? Я заплатив, будьте ви прокляті, а вони, бандити, прийшли й забрали останнє...»

(То часто до редакції приходили такі ходаки з села. Одного разу я бачила сільського священика. Босий, у рясі з фарбованого мішка, підперезаний мотузочком, аскетичне обличчя... Це в той час, коли духовні особи спішно перетворювалися на бухгалтерів...)

Божко відразу взяв на себе ролю господаря, наговорив дідусеві сім кіп гречаної вовни і забрав із собою обідати, ще й дав на зворотню дорогу грошей... Вийшли ми з тих зборів переповнені свіжістю по вінця. А той дідок, мабуть теж щасливий, поїхав додому, певний, що залагодив свою справу у самого найвищого начальства.

До чого ж кольоритна постать цей Сава Божко! Ну, просто тобі скитський принц XX століття! Та, мабуть, трохи тієї крови було в ньому. Він же з Херсонщини, з південної України, колишнього осідку помпезних царських скитських родів.

* * *

Другим таким цікавим плужанином вважала я Юрія Будяка. Будяк був педагог, вважався дитячим письменником, але найбільший його талант був оповідальний. Ніколи вже такого не зустрічала. Де в нього бралися ці його повістування? І як він робив їх такими цікавими, що можна без втоми слухати його цілу ніч? Він же й повісті друкував, але вже в них нема того еліксиру. Коли ж слухаєш його оповідання, то все оживає, стає перед очима.

Я й не думаю відтворити той оповідальний чар, однаково, ним володів тільки Будяк, але пригадую дещо з його оповідань, усе з його власного життя.

Будяк вибрав собі учительський фах тому, що хотів подорожувати, а вчителі мають три місяці оплаченої відпустки. Був він і в Парижі, і в Лондоні, був і в Африці і брав участь у війні на боці бурів. Був у Німеччині. Великий поклонник Кнута Гамсуна, Будяк їде до Норвегії, спеціяльно, щоб побачити великого письменника. Недаром же він плекав оці вуса (не Вільгельма Другого, а Гамсунові), вивчав мову. Тут трапився з ним такий казус: ось, нарешті, зустрівся він із знаменитим письменником і тоді виявилося, що він вивчав не норвезьку, а шведську мову. Так і не розговорилися...

Про Францію його оповідання найцікавіші. Навіть не бувши ніколи в Парижі, відчуваєш із цих оповідань паризьку атмосферу. Хоч би в якому ви були ритмі і настрої, а вийшовши на вулицю, відразу вливаєтесь у юрбу і стаєте частиною цієї веселої великої істоти-маси. Таке сильне вуличне життя там. Ця юрба життєрадісна, весела, бурхлива, безжурна. Назустріч — дженджуристі молоді люди: той вимахує паличкою, той насвистує, той наспівує... Жінки наче й просто одягнені, але так елегантно, що найнегарніша парижанка — красуня. Куди німкеням! Німка вдягне щось біле й стає широка — ну, корова ж! На вулицях Парижа усі й танцюють у свята. Тоді вже нема ніяких рангів, соціяльної прірви: аристократка танцює з робітником і ніхто не бачить у тому жадного дива...

А що розказував Будяк про Англію, то просто не хотілося вірити на тлі нашої дійсности. Там, за конституцією,— «мій дім — моя фортеця». Поліція не має права зайти до приватного мешкання. Злочинець може там жити безконечно — аби не вийшов на вулицю. Що приватне, те священне. Там пошта пересилає все, навіть грудних немовлят, настільки все налагоджене. Будяк зайшов і до лондонського музею — і знайшов там усю доісторію України, навіть трипільські вази...

А тепер — південь України, Чорне море, Одеса за царських часів. Булочка — 1 копійка, оселедець — 3 копійки. Лежать на березі моря босяки і сплять, а на голих підошвах у них написано: «1 карбованець». Це значить, що ніхто не сміє збудити цього суверенного і незалежного індивіда, а як хто збудив,— гони одного карбованця! Борони Боже по-

стукати пальцем у ту підошву з ціною. Це означає, що ви повинні заплатити за те, що потурбували босяка...

Будяк тоді працював у ВУФКУ (себто кінофабриці), був розведений із жінкою, сам виховував сина і ото для нього писав свої дитячі книжечки. Здається мені, що тільки він один із старших письменників прийшов до літературної організації «пожовтневої доби», та ще й до спілки селянських письменників. Який жаль, що талант оповідача не йде в парі з писальним. В писаній творчості нема того Будяка, який розцвітав, коли оповідав. Повість його, «Записки вчителя», не ввійшла в фонд української літератури. А був же він учасником журналу *Українська хата*.

23

А тепер я бачу себе серед білих садів, село потопає, мов у снігу, в цвіті вишень, слив, яблунь, а на землі теж ця біла повінь біло-рожевих пелюстків. Як і чому я йду цими селами,— не можу пригадати, тільки пригадую моє неймовірне здивування: як це я могла жити в місті? Це травень, значить я йду додому на Великодню перерву, мабуть, я їду підводою, а щоб легше коням, то трохи й пішки...

Але цей образ витісняє другий, і той другий вже не весна, а літо. Я йду стежкою у полі, між колоссям. Сама-самісінька, тільки жайворонки в небі співають. Небо, жито і я. А жайворонків не видко. І оця золота хвиля навколо. Раптом серед цих чотирьох компонентів моя особа зникає. Натомість — я скрізь. Це справжня нірвана, але без наркотиків, без йогічних вправ, тільки десь узялася з повітря.

Як же я опинилася тут? Дуже просто. В Києві у книгарні зустріла я Кошовенка, що вчився у ставищанській педагогічній школі, в молодшій клясі. Ми не приятелювали тоді, ніколи не перекинулися словом, але тепер у Києві ставищанське минуле нас зріднило. Він — учитель, купує підручники для своєї школи. Книжки вже відправив, а мені пропонує разом до Білої Церкви поїздом, а тоді пішки. То, правда, на Сніжки, мені трохи круга́, але душа просила такої подорожі, щоб колосся черкалося об коліна. Так і зробили. Всю дорогу ми проговорили, не зчулися, як і пройшли 50 верстов, і я дивувалася, як це я тільки тепер відкрила такого тонкого, всебічного співрозмовця. Ще більше здивувалася я, що цей природний інтелігент виріс у звичайній селянській хаті. Але яка ж то хата! Зайдеш у неї, як у сальон, така чистота й естетика панує тут. Та й мати ж Кошовенкова здивувалась, побачивши, яку товаришку привів її плеканий син. Мабуть, добре наполохалась. Що це за дівчина, що сама з хлопцями шалається полями? Ну, нічого, переживемо й це! Переночувала я в Сніжках, а вранці Кошовенко провів мене півдороги до Жашкова, і оце я йду сама собі ще п'ять верстов та переживаю те, що є найкраще на цьому світі.

* * *

Я ж так і знала! Коли побачила вдома у Жашкові Петра Товстолужського, то перше питання його було: «Чи ти вже в комсомолі?» — «Ні!» — «Чому?»

Що я йому мала сказати? Сказати, що мене відштовхує мертвечина в цій організації, штучна мавп'яча крикливість, оця вимога «активности»,— коли я більше здійснююся в емоціях, ними обмотана як одежею. І це ж також активність, але внутрішня. А вона там не ціниться ні на шаг, а Борис Коваленко, якби почув, зараз би назвав чужою ідеологією, буржуазною містикою. Крім цього всього,— нащо мені силувати себе, бути в напруженні? Мусіла б я не признаватися в автобіографії про націоналізацію майна мого батька або «відмежовуватися», писати відречення від батьків... Ні, ні, несила! Не хочу мучити себе, і так уже маю травму. Знов цього року хтось невідомий прислав мені картку комнезаму, хоч Саша Цимбал там уже не працює.

А розказують мені вдома, що було так. Приїхав до Жашкова ревізор, що мав почистити склад комнезаму. Чомусь його призначено було на постій до нас (я думаю, що послав Петро Товстолужський). І ото він дуже уважно про мене розпитував, а всі в хаті, та ще й Ганя надодачу, найдокладніше все про мене розказали: про мої піші «походи», і плачі, і читання при сліпавці, і вже не знаю тільки що. «Ми думали, що там не знати що буде,— казала мама,— а він розпитав усе й поїхав».

«Хто ж він такий був?» — питала я. «Не знаємо прізвища, але українець». Так я того доброчинця ніколи й не побачила. Отож він і затвердив моє комнезамство, отож і прислали мені новеньку оранжеву картку перед чисткою в ІНО. Якісь сили пильнували, щоб я таки не була вигнана. Якась рука й потім присилала мені комнезамську картку. Примушувала мене підтримувати брехню, що я її не хотіла і що надовго ввігнала в люту депресію. До брехні була в мене відраза, це не тільки невміння...

(Тепер, через півстоліття, я думаю: «І чого я була така дурна? Не я була нечесна злочинниця, а мені злочин робили, спричиняючи душевне каліцтво. Ніякого злочину-гріха в моїм бажанні вчитися не було, я мала право хоч би й тому, що в моїх батьків пограбували засоби мене вчити. На жаль, тоді такої свідомості я не мала).

Чомусь нічого з цього літа не пам'ятаю я в Жашкові. Якісь уривки. Ну, з Тимком Кравченком говорила, і з цієї розмови запам'яталось мені слово «шляшок». Подобалось мені точне означення. Тимко, почувши, що вже щось моє навіть видрукуване, сказав: «Ну, ти вже маєш собі якийсь свій шляшок...» Еге, я вже навіть дістала від редакції харківського журналу листа, щоб я присилала їм свої твори, будуть друкувати...

Ну, дід наш уже помер — від білої гарячки, з пияцтва. Ганя вже подумувала про якусь роботу, збиралась їхати до Києва, щоб пройти бухгалтерські курси. Вітя вже підростав і був дуже веселий, гарненький

білявий хлопчик з дівчачим обличчям... Тітка Тодоська приходила щодня, вже постаріла, побабчена, сідала на низенькому стільчику та поволі й нескладно оповідала про сільські новини...

І от в цей незначний подіями час дістаю я з Києва листа! Від професора Романа Чеpанівського! Я ж таки написала йому щасливого листа, але зважилася вислати вже після того, як склала іспит. Навіть подала адресу — до Жашкова, бо не могла уявити, як би це я могла дивитися йому в вічі після такого признання.

Читала й перечитувала, і ще раз читала, читала, читала... Щаслива ходила і не треба було мені більш нічого, бо з самого листа йшов той чар, як ніколи ні від кого, той тонкий аромат, як ніколи вже більше у житті. Ясно, що я з Жашкова написала моїй любові ще одного листа. І знов дістала відповідь. Щирого й молодого, без жадних хитрошів. Цей лист кінчався запрошенням прийти до канцелярії педагогічних курсів на Думську, де він ректор,— щоб особисто познайомитися.

Я просто боялася цієї зустрічі. Що то могло б вийти з неї? Перше,— він розчарується, побачивши таку шерепу. Друге — він зрозуміє мене як легку шукачку пригод і так «заграє». Образить і зіпсує свій образ і ту дивну святу еротику. Ні, краще не бачитися. Чого він запрошує, як любить свою дружину, а мене... «Вас я не пам'ятаю, абсолютно не пам'ятаю...»?

Та страхи мої зайві. Повернувшись до Києва, я довідалася, що професор Чеpанівський виїхав у Казахстан на працю в університеті, в Алма-Ата.

Через 15 років мені над ранок приснилось оповідання, так наче я щось читаю. Прокинувшись, я швиденько записала, наче з писаного, а ті два листи Романа Чеpанівського дослівно вмонтувала. Оповідання це зветься «Дві». Листи зберігались у мойому київському архіві, але все те давно пропало.

24

З початком нового академічного року в нашу кімнату вселили ще двох дівчат. Тосю Прокопович із біологічного факультету та кубанку Ніну Орел із соцвиху («соціяльного виховання»). Тосю я запримітила ще на основному курсі. Вона була з Воронцово-Городища, сирота, мала опікунів. Ніна Орел десь скоро поділася, і ми жили утрьох дружно, в тій студентській атмосфері, що я люблю. Ми вже мали навіть примуса, то ще щось на ньому й варили. Хто були наші сусіди з інших кімнат, я ніколи не знала, ото тільки, що в сусідній кімнаті ч. 18 жила Дуся Півень з малими дітьми, сестрами й братами, вони залишилися сиротами, то вона мала їх усіх із собою.

Заводився звичай, що по неділях до нас хтось приходив. До Тосі — її товариші. Підоплічка з геологічного факультету (тепер — академік

Підоплічко, а тоді непоказний собі хлопчина). Стельмах із біологічного факультету. Не заходив Іван Дубина з геологічного, але я його добре знала. До мене з Василиною часом заходили Косяченко й Жигалко — щоб познущатись. Ото йдуть, ідуть, обійдуть усіх своїх знайомих кубучівських дівчат та ще й до 19-ї кімнати зайдуть. Хоч гартованці вважали себе блискучими талантами, а всіх плужан — бездарами, але гартованець Жигалко й плужанин Косяченко й далі були нерозривними друзями, де один, там і другий. Разом вони до дівчат ходили, разом і висміювали все — саркастично, звисока. Це не заважало нам купою ходити на різні літературні вечори та гуртом вертатися. Але гай-гай! Уже ніколи не було тієї ставищанської атмосфери поваги до мене, що запровадив Віталій Самійленко. Я тільки й чула, що насміхи та кпини. Ці два хлопці чомусь вважали себе більшими інтелектуалами за нас — мене, Василину й Тосю. Може тому, що обидва вони були з Баришівки, учні Миколи Зерова? Жигалко був «гоголіянець», мав Гоголеву прозу собі за зразок і плекав гоголівську зачіску. Косяченко ж взорувався на Єсєніна, також включно із зачіскою.

Крім цих двох, у їх товаристві приходив ще Олекса Влизько, глухий і німий. Побачиш його — ніколи цього не скажеш. Мініятюрний і філігранний рисами лиця, завжди дуже дбайливо вдягнений у порядний костюм (протилежно до розхристаних селюків Жигалка й Косяченка), з невідмінним «метеликом» при шиї на сніжно-білій випрасуваній сорочці. Справляв враження міського плеканого синка, якогось адвокатового, чи що... Я так і не знаю, якого він був роду,— серед цих трьох він тільки один був комсомолець. І чому він якось двозначно завжди всміхався?

Трохи згодом прилучився до них ще й Олександер Корнійчук. Ще до того як він вступив до «Плуга», я цього хлопця вже бачила на вечорах ІНОвського клюбу. Він там виступав із смішними каламбурами, анекдотами, скетчами, які кінчав словами: «Ви ж понімаєте!», ще й із містечковим жидівським акцентом. При цьому розмахував руками так, що складалось враження — у нього їх не дві, а чотири. До «Плуга» він вступив оце недавно і виявився дуже товариським. Був це робфаківець, а всі робфаківці вирізнялись найперше одежею: носили довгу шевіотову синю «толстовку», підперезану вузьким, цяткованим на кавказький лад ремінцем. Одночасно із вступом на робфак вони діставали повне утримання держави: добре впоряджені гуртожитки, спеціальні, оцю добротну одежу. Робітничий факультет був для тієї касти, що щойно народжувалась: студентів робфаку підготовляли до першого курсу як тих, що робили революцію і не мали часу пройти регулярну середню освіту. Отож і Корнійчук був один із тих щасливців, що не знали студентських злиднів, не шукали, де б попиляти дрова чи повідкидати сніг удосвіта. Він був син залізничника з Христинівки, отже й з упривілейованої кляси.

Докія Гуменна з групою письменників об'єднання «Плуг».
Сидять (зліва): Д. Гуменна, Я. Качура. С. Щупак,
А Шмигельський, В. Нечаївська.
Стоять (зліва): Б. Коваленко, Д. Фальківський,
Е. Брасюк, Г Косяченко, Ю. Будяк. *1924 р.*

Докія Гуменна зі своїми подругами. Зліва направо:
Докія Гуменна, Ніна Орел, Василина Ставниста,
Тося Прокопович. *Середина 20-х років.*

Але він не підкреслював різниці між собою, упривілейованим, і нами. Був приятельський, завжди медово усміхнений, з товстими губами, які він уміло підбирав, швидкий на веселе слово, не заносився, бо й не було так дуже чим... З усіма відразу на «ти», запанібрата, приходив з товаришами до Кубучу, їв разом із нами пригорілі млинці, потім ми гуртом ішли на Володимирську гірку... Корнійчук,— ми його звали Шурка,— навіть не насміхався, як Жигалко з Косяченком, а навпаки, відчувалася повага, наче запобігання перед «більшим стажем у літературі». Він же ще зелений початківець, а ми вже друкувалися! Словом, нічим не вирізнявся і ніхто з нас не мав здібности ясновидця, щоб проглянути в майбутнє.

Нікому й у голову тоді не прийшло, чому це він не до «Гарту» приплив, а до «Плуга». Він же там був більше до місця. Тепер я думаю, що, мабуть, «за рознарядкою», бо в «Плузі» тоді не було жадного комсомольця. Було два члени партії, Щупак і Дубков, обидва жиди. А для комплекту треба ще й українця.

Приходив ще й Борис Коваленко, себто відпроваджував мене, але він волив приходити без компанії.

25

Вже тоді Коваленко виступав де тільки можна було, куди пускали, з якою тільки не є найкрайнішою пролетарською грім-лайкою. Це, напевно, в ньому сплелося два компоненти. Перший — невситимe честолюбство, другий — злість за свою невдачливість. Виступав він не тільки в «Плузі», а й на тих всіх літературних вечорах, що так рясно тоді засіялися.

Як його описати? Лантух бараболі в одежі, а лице — розрепана паляниця з картоплиною носа, з двома віхтями губ. Чоло ж величезне, опукле, чи то рахітичне, чи мудре. Але очі завжди скислі, понурі. Який діяметральний контраст до променясто-зеленого кольору очей Шмигельського (теж паскудного на вроду) чи до Шурки Корнійчука, губатого Красня Медовича! Коваленко поруч них виглядав як могильник. Розум його теж був особливий. Він міг досконало запам'ятовувати довжелезні цитати, наче сфотографовані, й при потребі торпедував ними без єдиної помилки. Але нічого з тих цитат не пропускав він через власну призму. Нічого свого, все — начинка з цитат, із Маркса головним чином.

Його амури виявлялися таким примітивним парубоцьким стилем, що того не можна було стерпіти. Я й не стерпіла. Залицяння не вдалося. З того часу стала я об'єктом його лютої ненависної лайки. Мої «серпанкові» мініятюрки він називав інтелігентськими ремінісценціями у стилі Чарської-Вербицької. В нашій хаті не було таких творів, а як я доросла, то вже з бібліотек цих авторок вилучили. Так я й не знала, за що я — «Чарська-Вербицька». А Коваленко періщив, голоблею розтрощував мене, пошматував би мене зубами.

Це була перша порція нищівної критиколайки, що потім стільки було її мені відмірено.

Пізніше стало Коваленкові в «Плузі» тісно і він покинув його, перейшов до «Гарту», а потім до комсомольської літературної організації «Молодняк». Я із здивованням дивилася на ту його пролетарсько-марксистську галоп-кар'єру і намагалася пов'язати з тим, що він говорив колись про національно-укр'юсівську душу, яку він ладен віддати Україні. Не той Коваленко!

* * *

Інших членів «Плуга» я зустрічала лише на наших недільних зборах. Невідмінно приходив поет Юхим Дубков із своєю солодко-винуватою наче усмішкою. Прозаїк Євген Брасюк був, мабуть, учитель. Завжди в акуратній одежі з краваткою, дбайливо підстрижений, ввічливий і ні з ким особливо не дружний. Був він трохи старший за нас, як не віком, то дозрілістю. Я бачила не раз, що він був у ближчому стосунку з Меженком. Після зборів-вечірок верталися вони разом і захоплено розмовляли. Так що про Брасюка не можу нічого більш пригадати, був він не близький і не чужий, а просто приємний.

Трохи згодом вступили Василь Атаманюк і Віра Нечаївська. Був ще й Марченко, якого скоро заарештували. Люди, невклинені в мою літературну біографію.

Інша річ — Антось Шмигельський. Багато було мені неясного в ньому. Жив він у Кубучі і мав окрему кімнату, як ніхто. Це ж небувала привілея! Вважався студентом ІНО, але я ніколи його там не бачила. Яким чином цей галицький хлопець відірвався від своєї військової частини і акліматизувався в Києві, я не довідалася. Оце вперше побачила його в їдальні АРА і не сподобався чимось він мені: дуже пом'яшкорене вузьке обличчя. То дивувалася, коли Качура не раз повторював: «До Антося жінки липнуть, як мухи до браги». Є до чого липнути! Видко, пройдоха,— думала я,— скрізь пролазить і до всього доскакує. Ось у «Плузі» як скоро втерся в «свої люди», вже й працює в редакції газети...

Коли сміявся, то все обличчя, хоч молоде, було у вахлярі зморщок, і тільки ласкаві зелені очі усували враження від цього вахляра.

Єдине позитивне в ньому було те, що мав товариша, сина письменниці Романович-Ткаченко, з яким удосвіта бігав до Дніпра купатися та зустрічати схід сонця.

26

Вперше довелося мені виступити на літературному вечорі прилюдно у великій круглій залі того дому, де були історичні засідання Центральної Ради, а тепер — Музей історії комуністичної партії ім. Леніна. Вла-

штовував цей вечір Качура. Це було в січні 1925 року (здається), і я читала там оповідання «Савка», що було потім друковане у журналі *Нова громада,* де редактором був Варавва. Зміст оповідання — хлопчик Савка журиться смертю Леніна і обіцяє йти його слідами... Саме тоді помер Ленін, і вся преса цим була повна, то й я «включилася в кампанію». Я згадую це тому, що потім мені переказали, як висміяв мене Григорій Косинка за це оповідання. «Папір усе терпить!» — сказав він.

Так потроху входив у мою свідомість інший полюс літературного життя тогочасного Києва. Звичайно, я знала про Косинку й Осьмачку, бо не раз уже бувала на їхніх вечорах, влаштовуваних заходами Академії наук. Публіка на ці виступи летіла хмарами, і то власне задля Косинки. Він мав особливий дар. Читав свої новелі так як ніхто. Це був справжній духовний бенкет — чути, як Косинка читає свою ще ніде не друковану новелю. Я боялась пропустити хоч одне слово. Новелі були економно малі розміром і становили викінчену цілість. Косинчине читання було вершком майстерности, чудо мистецького читання, магія. Я навіть думаю, що магія Косинчиного читання вища за магію його писання. І де він її взяв? Щось чула я, що брав лекції техніки мистецького читання у Ревуцького. В усякому разі, цей студент із зухвалою чуприною, із отим одним непокірним пасмом відразу ввійшов у літературу як викінчений майстер. От тільки шкода, що він своє гарне прізвище — Стрілець — змінив на Косинку.

І ще одна риса. Коли харківський «стиль» — бундючної, пихатої самовозвеличувальної пози — був найвиразніше, навіть шаржовано представлений Божком, то київський — Косинкою. Це — глумлива, саркастична усмішка, ще й зухвала. Мовляв, усе бачимо й знаємо, розуміємо, але залишається тільки глумитися з вашої глупоти та ідіотизму. «Папір усе терпить!»

Так ось звідки оті глуми й кпини, ось що стало зразком для Косяченка з Жигалком!

Про Марію Галич із цього ж самого кола я знала, що вона — студентка ІНО на старшому курсі і що вона виступає разом із ними. І що навіть належить до літературної організації, яка зветься МАРС (Майстерня революційного слова). Марія Галич читала свої імпресіоністичні коротесенькі новелетки на півсторінки в дусі стефаниківському. А вірніше, це були не новелі, а поезії в прозі, мініятюрки. Запам'яталась одна фраза: «І степ — сонце, і баба — сонце». У цьому ребусі може бути й вся новеля. В одному реченні.

Мені здавалося, що вона дуже несеться, а здавалося, може, тому, що вона була короткозора й голову тримала високо та дивилась у далечінь, а не перед себе. Опуклі сірі очі її були завжди замріяні, наче бачать якусь недосяжну тобі візію. Я навіть була з нею знайома, навіть якоюсь фразою була перекинулась. Питає в коридорі: «Чи не бачили ви Н.?» — «Бачила, отак прямо йдіть»,— відказую я. «Просто?» — поправляє Галич мою нехарапутну мову, так наче її поставлено на сторожі чистоти й дже-

рельности нашої мови і вона не проминає найменшої нагоди її чистити. Треба сказати, що цим визначалась вся ця група.

Серед них і Борис Антоненко-Давидович, всім відомий майстер на дотепне й гостре слово, непристосуванець. Рафінований Валер'ян Підмогильний ще не випустив тоді «Міста», але перекладав із французької і вважався знавцем літературної мови. Бачила я на цих вечорах і дуже гарну пару: поета Євгена Плужника з дружиною Галиною. Ця пара викликала мій подив: які гарні обоє, дібрані, щасливі! Осьмачку на цих вечорах я бачила дуже рідко, лише на його власних виступах.

Всю цю групу, яка з МАРСу чомусь переназвалась на «Ланку», з деякого часу почали називати попутниками. Це означало, що вони не стоять на офіційній радянській плятформі «пожовтневої ери», але карати їх нема за що. Звичайно, треба за ними зорити пильно.

І коли метри з «Аспанфуту» чи неоклясики просто не звертали уваги на цей початківський дріб'язок «жовтневої літератури», «Гарт» і «Плуг» креації Еллана — Пилипенка, то це сузір'я, «попутники», відверто висміювали, особливо ж Косинка.

Метри з «Аспанфуту» це: Гео Шкурупій, М. Бажан, Ю. Яновський, О. Слісаренко, М. Терещенко і, здається, В. Ярошенко. Я. Савченко так наче не належав до «Аспарфуту». Я цих двох зустрічала там і там, але вони були десь далеко на небі від мене.

Був ще ні до кого не приналежний С. Васильченко. Він начебто не діяв, був «десь», але всі про нього — з шанобою.

* * *

Я ніяк не могла позбутися боязні людей, тому мені «Плуг» найбільше підходив. Хоч мене там і називали «ялівкою», хоч я ніколи не «брала слова», а завжди сиділа мовчки, все ж там було більш-менш братерське ставлення, не наштовхувалась я на нищівну зарозумілість. З поезіями в прозі «про шелест листя під ногами» я вже не наважувалась виступати,— безпомічне ж! Але одного разу я на щось таки здобулася. Це було оповідання про Машку Таращук (так я про себе його називала, бо взяла її за прототип). Сюжет такий, що сестра-жалібниця опинилась під час війни в покинутому місті, все горить, а тут стільки всяких принад навколо: розкриті крамниці, в них золото, мануфактура сувоями, кришталь, взуття... Словом, усе, що я бачила у вітринах «торгсіну». Героїня бореться із спокусою збагатитися і обов'язком сестри-жалібниці... Щось отаке-о.

Головував тоді Щупак. Прочитала я,— почав він здалека заходити, від Винниченка. Мовляв, Винниченко умів добре будувати сюжет, але його психоложество нам, пролетарській літературі, не підходить, отож і я не повинна таким шляхом іти. Треба в своїй творчості щораз не забувати про клясову боротьбу, про завдання партії й уряду, викривати клясового ворога.

Я була присоромлена, що прочитала таке «психоложеське» оповідання, але, правду сказати, й полещена, що мене порівняно з Винниченком. І це, здається, був останній раз, що я читала в «Плузі» щось своє. Наше не в лад, то ми з своїм і назад! Як я не намагалась щось таке втнути, щоб підходило прокрустам-критикам, нічого не виходило в мене. Творче фіяско! Для вправи пробувала я різні жанри,— скажімо, дотепно-жартівливий, сатиричний чи намагалась оволодіти жанром розкриття таємниці,— ні, перо не пише. Виходить у мене тільки щиро. Про отих простеньких жінок і дівчат, пастушків різних, що хочуть щиро увійти в радянську дійсність.

27

А тут у кімнаті сталося нещастя. Василина труїлася.

Я була тоді не вдома, але приходжу з міста до кімнати, мені кажуть, що швидка допомога забрала Василину до шпиталю випомповувати отруту та виполіскувати з неї ту гидоту. Чого? Що? Чому? Як? Ніякої відповіді не можу знайти. Таж Василина, покинувши Театральний технікум, має повний козуб успіхів у ІНО. Відразу стала активним членом ГУКУСу (Гурток культури українського слова) і відразу визначилась як тонкий знавець найделікатніших нюансів народної мови. Ясно, виросла ж у Розкішній! За блискуче відчуття народної мови відразу стала улюбленою слухачкою у професора Євгена Тимченка і вступила до його семінару. Дотепна, гарна, стрункa, оточена цікавими товаришами, як-от Андрій Більмач, Григорій Костюк, Михайло Зеров, історик Гавриленко... Дружить із Лесею Юровською, разом уже якусь роботу пишуть. В ГУКУСі почалися якісь переклади, і знов Василина — вибаглива смакоша неутертих українських виразів, таких потрібних для розвитку літературної мови та складніших духовних понять — стає в центрі, на першому місці... Я щиро раділа, що вона знайшла свою дорогу. І от... труїлася?..

Якесь таємне й глибоке жало сиділо в Василині й точило її. Ніколи я не знала — яке. Мене й Василину в ІНО не відрізняли, її приймали за мене, а мене за неї, такі ми були однакові, з однаковим виразом, але я ніколи не питала, вона ніколи не казала, що там у неї таке болюче і чому вона вже котрий оце раз хоче вийти із життя.

Так наче третій. Про перший я знаю глухо, ще до педшколи, а другий раз вішалась у П'ятигорах, це мені сказала сестра її, Олеся. Олеся приїхала на виклик телеграмою і забрала її до себе в лісництво на деякий час.

* * *

Я ж до своїх неуспіхів ставилася інакше. Хоч на душі вихрив рій різнородних емоцій, тепер уже переважав пригнічений їх тон. Треба бути життєрадісним оптимістом на зразок... Корнійчука, а тут навпаки, на-

лягає песимізм. І шукаєш причини. Чому? Мабуть, тому, що я така невдаха, така непоказна, не вмію зв'язати двох слів прилюдно. І письменниці з мене не виходить також... Словом, я займалася постійним «самокопирсанням» чи, як казали Коваленко з Щупаком, «психоложеством».

Я думала, що тільки одна я така песимістка. А чую, раз один мовчазний студент літературно-лінгвістичного факультету, Литвинчук із вічно засмученими очима, якось кинув: «Чи всі повинні бути оптимістами? А чому не можна бути песимістом? Це таке саме рівноправне, як оптимізм». Ні,— кажуть,— пролетарському студентові це «не підходить».

Щоб знайти якусь опору, я вирішувала, що я — в екскурсії. Все, що бачу,— екскурсія, тому все цікаве. А моя особистість не дорівнює до вимог стандарту тому, що я з іншого світу. Тут я випадково. Чи безглуздо, чи є якась захована мета в мойому тут існуванні — невідомо. Мені треба вчитися, і це все, що я маю робити.

Але й у ІНОвській науці я не дуже-то відзначалась. Іспити складала, але ж не так, як Іван Теліга, прикладом, що його Зеров узяв до свого семінару. Лекції з мовознавства не захоплювали мене, і я ледве збувала цей предмет. Тимченко з чорними нафіксатуареними вусами видавався мені смішним із своїм вічним запитом, коли яка студентка хотіла що сказати, «Панна чи пані?». Це було тим більше смішно, що вже всі в цім бордовім палаці науки, від професора до кривого сторожа, були «товариші». Його лекції якось відскакували від мене, не ввійшовши у вуха. Ще, може, приманювало... його зацікавлення етнографізмом та уважне прислухування до діялектичних відмін у висловах студентів.

Калинович читав сухо-офіційно, замогильно, що дуже відповідало його стомленому обличчю з величезними синяками попід очима. Нічого з його лекцій я не винесла, а то ж була захоплива сторінка з історії розвитку індоєвропейських мов, нею можна було б он як наелектризувати слухачів. Ця сторінка пройшла поза мою свідомість непоміченою. Якщо її й читали, то так нудно й нестравно, в таких неприманливих шатах, що не було як сприйняти. Отже, при згадці, де я вчуся, я клала наголос на слові «літературний факультет», пропускаючи «лінгвістичний».

Не вибивалась я й на лекціях Павла Филиповича, що читав сучасну українську літературу. Коли у Зерова була півторатисячна авдиторія, то на лекціях Филиповича були тільки ми з літературно-лінгвістичного факультету у малій авдиторії або кабінеті. Докладно і прецизно, але без зеровського блиску, до тонкости розбирав він літературне явище, але з такими історично-порівняльними деталями, що треба було особливо науково-дослідно наставленого ума, щоб захопитися лекціями Филиповича. А Зеров запалював полум'я любови до літератури іграшково-невимушеним підходом, також із численними порівняннями.

На цих лекціях Филиповича можна було зблизька розглянути, його вишневі очі, церу, наче віспою пориту, акуратно підголені вусики над верхньою губою та до ладу припасоване убрання...

Не любила я лекцій Якутського, і він не любив нашу частину курсу, «селюків». Ставився до нас із погордою, ті другі були ближчі його серцю. Це прозирало в оцінках, в нетерплячих рухах при звертанні, у мінах, у підстеріганні помилок. Читав він російську літературу, часто цитував «с упоєніем» поезії російських поетів і при тому закочував оті риб'ячі очі під лоба... Був страшенно сухий, ніс горбатий. Ну, чиста тобі мумія! Улюбленцями його були Райснер і Певзнер, бо вони збиралися йти на аспірантуру у Ленінграді і захоплювалися Шкловським, Пастернаком, Брюсовим і іже з ними. Часом давав якусь вправу з російської літератури, то наче з огидою брав у руки праці неоковирних Гребінюка чи мої. Як навмисне, у роботах для нього у мене траплялися випадання з слів окремих літер (афазія) — і Якубський ще з більшим презирством ставився до мене «неграмотної».

Пам'ятаю, як прийшла я додому до нього складати іспит. Була ще Сумцова, внучка академіка. Я чекала своєї черги і спостерігала. Як же розсипався в люб'язностях цей засушений мумій перед молоденькою Сумцовою — «па-русскі»! І з яким виразним обридженням, із сухим скрипом у голосі говорив він слідом за тим українською мовою зі мною! Я відразу відчула, що я — з іншої верстви, нижчої.

28

З Андрієм Шепелем познайомилась я «непристойно».

Василина була десь у сестри Олесі, Тося поїхала на зимову перерву додому, я зосталася в кімнаті сама. Кожен раз під час перерви я собі обіцяла, що куплю абонемент до театрів і ходитиму, але кожен раз на таке не спромагалась. То ходила по якихось лекціях і так забрела до Дому вчителя, тоді ще з давньою назвою «Купеческое собрание»! Це недалеко від Кубуча, тільки зійти вниз Трьохсвятительською, перейти Хрещатик на другий бік, і там стоїть цей мальовничий дім, включений в систему наддніпрових садів та парків. Лекція мені не подобалась, і сам дідок-лектор не був такий-то вже красномовний, якийсь Іванов. То я стояла біля балюстради на балконі й мімікою виявляла презирство до такого зниженого трактування теми. Багато «малинки». Поруч стояв якийсь хлопець у потріпаній шинелі, щось до мене заговорив про зміст лекції. На тлі поваги до тих, що ходять на всякі лекції й доповіді, я неохоче відповідала на його репліки. Я вже виходжу, а хлопець не відстає. Я звертаю на Трьохсвятительську, досить темну,— і він за мною. Питає, чи не боюсь я, що він мене витрусить із пальта. (Тоді в Києві було ще багато безпритульних, вони в темних вулицях грабували і роздягали, хоч хвиля вуличних грабунків ішла вже на спад). Я таким самим тоном відповіла,— він мало користи матиме з мого пальта, бо воно вітром підбите, самі діри.

В способі вислову та в репліках хлопцевих під час лекції я вловила, що маю справу з інтелігентною людиною, хоч і по-босяцькому вдягне-

ною. Тому я щось не дуже боялася цього непрошеного супутника. Хоч іти було недалеко, але поки дійшли, він уже знав, де я вчуся, а я — що він студент 1-го курсу Політехнічного інституту і що він був колись учнем Миколи Зерова. А що мене зовсім дружелюбно настроїло до незнайомого, то повага, з якою він почав про Зерова говорити. Особливо подобалась йому в Зерова звичка поводитися з книжкою. Не листувати її вульгарно пальцем у правому низу, а делікатно підіймати листок у правому кутку гори книжки, щоб вона зосталася чистенька. Я в думці оцінила це тонке спостереження, і довір'я до хлопця укріпилося, хоч признатися — я трохи й трусилася, коли він раз по раз висловлювався блатняцьким жаргоном передмістя. Це — вперемішу із гумором та філософуванням.

Так дійшли ми до дверей 19-ої кімнати, я навіть у хату впускаю, а розмова ця, мішанина серйозного й дурного, не закінчується. Вже я чекаю, що гість піде,— пропоную йому махорку, бере, курить, а все чогось не йде. Я ясно кажу, що гостеві вже пора додому, вже й перша година, а гість відповідає: «Всі дороги ведуть до Риму». О-о, тут я вже злякалася! — «Ходімо, я вас проведу!» — Вивела його з хати, провела аж до воріт.

Оце так почалося моє знайомство з Андрієм Шепелем, що тривало й до кінця мого перебування в ІНО, і після того ще довго. Чи ще того вечора, чи трохи пізніше, домалювався його образ,— де таке чудо взялося? Сам він себе називав «либедським матросом». Як відомо, історична ріка Либедь, що з нею зв'язана легенда про виникнення Києва, вже не існувала на поверхні, її загнали десь у надра, лишились мостики, а за ними було побудоване робітниче передмістя, що звалось Новостроєніє. Отож хлопців того Новостроєнія у інших частинах міста (Солом'янці, Демієвці тощо) називали «либедськими матросами». Батько його — трамвайний вагоновожатий, походить із підкиївського села Шепеличів. Андрій підкреслював не раз, що батько і не вміє говорити інакше, як по-українському. Але мачуха і все оточення навколо не говорить по-українському, тому в нього така мовна мішанина. Чомусь його кілька разів викидали з Політехнікуму, не раз і він працював вагоновожатим, трамвайним кондуктором,— словом, з трудом тримався за науку.

Рвана шинеля не могла сховати його краси. Був це чорнявий і стрункий, тонкий хлопчина з шляхетно різьбленим обличчям, наче грузинським,— на мою думку, дуже гарний. Що більше грало ролю? Чи ця краса, рівної якій я не бачила навколо, чи те, що було нам вічно про що говорити, ми могли годинами якісь цікаві нам обом теми перебирати криво й косо. Андрій мав до всього нестандартний підхід. І ось я вже маю перед собою дитину гущі робітничих кварталів,— а анітрохи нема всього того, про що пишуть у газетах. Замість патосу праці і «барабани б'ють» — легкий глум, скепсис на адресу того патосу й барабанів.

Я познайомила Андрія з Василиною — часто ми тоді втрьох просиджували до третьої години... Раніш Андрієві важко були йти додому.

Все наше довголітнє зустрічання було безконечна гра в журавля й чаплю. Своєрідний Андрій не з'являвся тоді, як я дуже хотіла його бачити, коли я навіть шукала його по бібліотеках, бо й він до них вчащав. А то — звідкілясь виринає! То я чогось нехтувала ним — і він припиняв свої появи. Ось раз... Як я зраділа на літературному вечорі в клюбі залізничників Києва-Другого, побачивши його серед публіки. Виступали Качура й Шмигельський, а свого виступу не пам'ятаю, тільки чого б я там була? Після вечора йшли ми втрьох, а тут десь узявся Андрій, у своїй обстрапаній шинелі. Я з Андрієм відстала. Ішли Васильківською і здавалося — йому мало було хідника, так розгойдано він ішов, по-босяцькому, наче п'яний. Потім Качура й Шмигельський жартували з моїх «нічних пригод» і питали мене, де це я такого блатняка собі викопала. А то ж була найчистіша дружба.

Раз єдиний весною на Володимирській гірці Андрій замінив філософування поцілунками. І було неприємно. Не чистить зубів... Нічого не таючи від Василини, я посповідалася їй, що от, який гарний, цікавий, приємний, а... Василина тут мене й відчитала. Але в якій формі! «Нащо ти мені про свого любовника розказуєш?» — обірвала вона мене. «Любовника»? Яке слово? В тім-то й річ, що ніколи не спішилися ми до фізичного дотику, хоч скільки років ще заходив Андрій... І це ж Василина знала. Де в неї взялося таке вульгарне слово? Що це за стиль?

Так закралася перша провістка дисонансу у моєму ставленні до Василини. Несвідома, бо я й досі віддавала їй у всьому перевагу, вважала її безумовно у всьому обдарованішою. Її тонка іронія, дотепність мене просто засліплювали. І от... Таке слово! Як вона думає про мене? Може, їй зовсім інакше виглядає моя «теорія триєдиного в різних»?

Це в мене, ще в Ставищах зароджена, почала кріпнути «теорія триєдиного кохання». Оскільки в одній людині не зібрано всього того, що потрібно душі для повного ідеалу, то він розбився на три. І так: або нікого в думках, і тоді є почуття вищої волі й легкости,— стан, що в ньому я себе найбільше люблю,— або троє разом. Ось тепер. Я не губила візії Романа Черанівського, хоч він і писав, що абсолютно мене не пам'ятає і хоч він тепер десь далеко в Казахстані,— але навіть його лист, його почерк, його оте щире «ні» наповнювало мене раєм. Наче лише мрія — але то для мене дійсність. Така, що ніщо не ущерблює її повноти. А що таке Антось? Чому я так тягнуся до нього? Через ту його ласкавість у зелених очах, невже? А одночасно — безперестанне почуття оборони в самій собі проти такої залежности від потягу, бо ця людина — зло. Хвалити Бога (мого опікуна?), Антось не спиняв своєї ловеласної уваги на мені і нічого злого він не вчинив мені, але я інстинктовно знала, що Шмигельський — зло. І знала, що мене притягає зло. І що треба в душі з цим притяганням боротися. І от тепер Андрій Шепель. Гарний і дружній, але не було того раю, екстази і п'янкости черанівської, темперамент не кликав — так собі, юнацька забавка. Про нього думала, а як з'являвся, то знаходилась якась причина, що я відкидалася.

Та це все йшло стороною. Головні мої захоплення і пристрасті йшли по лінії літературного життя в Києві. Саме ж тоді розгоралася літературна дискусія, відбувалися літературні вечори, на них я бігла разом з Василиною та іншими, хоч би на яку далеку Лук'янівку. Це ж був найцікавіший час, вже після — ніколи такого не було.

29

Щупак переказав через Шмигельського, щоб я прийшла до редакції, там мене чекає посада. Газета *Пролетарська правда* перейшла на українську мову, Качура й Шмигельський там уже працювали і я час до часу мала від Качури принагідну роботу. Він завідував відділом «Сільське життя», до нього приходило багато дописів, їх не друкували, але якось використовували. Моя робота була: витягти екстракт з допису в кілька рядків (не більш як чотири), і таких 10—15 витягів друкувалось у одному букеті. Нелегко було це, але досить довго з'являлася в рубриці «Сільське життя» така добірка з витиснених «перлів» за підписом «Догна». За це платили мені по кільканадцять карбованців. А тут — штатна посада!

Здавалось би: що може бути кращого? Працювати в редакції, мати забезпечений заробіток, становище, запевнене майбутнє... Он Оля Воїнова ревно хапається за будь-що, розносить удосвіта газети, он хлопці відгортають сніг на коліях, а я ж не маю стипендії, нічого мені з дому не присилають,— і що я собі думаю?

Я довго стягалася, відкладала — та й так і не пішла на те запрошення. Чому? Щось мене не пускало. Мені здавалося, що як стану я газетяркою, то змушена буду думати не те, що хочу, а те, що каже директива, що я втрачу своє лице, що я перейму стандартний газетний вислів. А я хотіла плекати своє, щоб побачити, що то вийде з нього. В редакції я не розвинуся як письменниця, зроблюся сірою промокачкою. (Я ж себе знаю!) Вже тому, що я дуже піддаюся впливам і безвольно виконую накази... Оберігаючи свою самостійність, я мушу бути далеко від обов'язку слухати й виконувати наказ та директиву. Чи, може, я не вірила, що справлюся? Тепер я думаю, що якби пішла в штат, то скоро виявилась би непридатною, або мене швидко знудило б від газетярського трафаретного, суконного, сахаринового патосу і обов'язку день у день його практикувати.

Це вже вдруге я не хапалася видимої вигоди й не використала сприятливої сьогодні кон'юнктури, може, й на шкоду мені, чорт з ними! Десь там лежала Петрова рекомендація в комсомол, я вже й забула про неї, ніколи й не жалувала, що не скористала. Тоді мені ще не приходила в голову думка про невидного опікуна, який весь час направляє мої вчинки і скеровує рухи, щоб я йшла не випадковою дорогою, а для мене визначеною. Я тільки приписувала собі здібність нехтувати явними вигода-

ми, ладна прийняти разом із цим і прикру викидачку з суспільного життя та ролю парії... Заради чого? Заради якогось неясного принципу: н е с х и б и т и.

Але в цілому взорі біографії це виявилось необхідним для дальшої дороги. Цей мотив буде постійним рефреном далі.

* * *

Хоч я й не прийшла на Щупакове запрошення, але час від часу до редакції заходила, дуже ніяковіючи та знічуючись, намагаючись своє тут відбути і чимдуж утікти. Що кожна редакція — одночасно й клюб для літераторів, я бачила, але так я зле себе почувала, не вміючи в тон експромтом жартувати, що немиле було мені й кількахвилинне перебування у цьому капищі жерців слова.

І от заходжу я раз до Качури із своєю «Догною», а там у кімнаті веселий сміх, гомеричний регіт. І хто ж тут є? Ну, Качура, то Качура, ну, Яків Савченко і Володимир Ярошенко, та ще якийсь початківець, протеже Качури, Іван Ле,— нехай! Але між ними є й Борис Антоненко-Давидович, у центрі цього веселого настрою співробітників редакції. Він читає вірші початківців, що пудами надходили до редакції і що торбами їх приносили сільські поети. Антоненко-Давидович сидить на такому відділі, і тепер усі дружно та ідилічно регочуть, насолоджуючись дотепними коментарями Антоненка-Давидовича. Сіль цього у тому: як колись рвалася українська молодь на Січ козакувати, так тепер вона рветься у «літературну Січ». Потім він надрукував чудесного нариса «Літературне козакування»,— оце все, що я почула, потрапивши під такий тріп до редакції.

Я також насміялася там. Хоч були вони вищі рангом за мене на літературній драбині, але мені не дали відчути мою незначність. Я впірнула в розкішну мистецьку атмосферу, що її мені так нестерпно бракувало. От якого інтелектуального середовища я хочу, ось за чим тужу!

І згадала я, що це ж ці самі персонажі були колись у ворожій позиції, на барикадах у 16-й авдиторії університету. Качура викидав Антоненка-Давидовича з авдиторії за те, що той прийшов боронити університет. А тепер такі дружні! Сидять у одній кімнаті, кожний за своїм столом.

Іван Ле також за окремим столом сидів, але він був якийсь відрубний. Серед цих усіх він тільки один був член комуністичної партії й представляв собою офіційний курс. Говорили, що він робітничого походження, а справжнє прізвище його Мойся. Справді, був він необтесаний, але не як робітник, а як дядько-мугиряка, з повільним способом розмови та інтонації, з широким пласким лицем, дуже «полтавським». Він тримався осторонь від цих, може тому, що всі вони були «з підмоченою» біографією. Антоненко-Давидович — колишній укапіст, а тепер безпартійний. Ярошенко й Савченко — «попутники», а він же чистокровна пролетарська

брунька, не обтяжена ніякими минулими плямами. Один тільки Качура умів з ним ладити та навіть із відтінком протегування. Якже, він уже визнаний письменник, а Ле — тільки початківець, одне якесь там оповідання видрукуване, та й то лише тому, що він — член партії.

30

Різноманітний вахляр київських літераторів доповнився ще одною організацією під назвою «Західна Україна», що побутово звалася серед письменників «Уярмлені брати». До неї належали Дмитро Загул, Василь Атаманюк, що перейшов із «Плуга», Марфієвич, Кічура, Козоріс, Агата Турчинська...

З «Гарту» виділилась комсомольська літературна організація і назвала себе «Молодняк». До неї належали Микола Шеремет, Сергій Воскрекасенко, І. Семиволос, М. Шпак, Ю. Костюк, Леонід Смілянський, Клоччя, Петро Колесник... і хто? Борис Коваленко! Він уже став комсомольцем і в цій групі — боєвиком-критиком.

Та ще приїжджали письменники з Харкова із своїми вечорами-доповідями. Всі ці групи зударялися на рясних літературних вечорах, кожна обстоюючи свої творчі позиції: формалісти, футуристи, пролетарсько-марксистські вимагачі клясової боротьби в літературі та смертельні вороги «мистецтва для мистецтва». Завзято й хижо сварилися перед публікою, переважно студентами, «перебирали брудну білизну» (так вони самі казали), а потім премило і предружно гуртом верталися із дотепами та сміхами про диспут, що потрясав стіни півгодини тому. Запеклі вороги на сцені — і побратими слова по дорозі додому.

З деякого часу почала пробиватися назверх головна тема голосної літературної дискусії 1925 року, «Европа чи Просвіта?». Почалася вона у Харкові, і вважається, що почав її Хвильовий, а в Києві підтримав Зеров — проти С. Пилипенка. Але в дійсності початком дискусії був лист Григорія Яковенка, ображеного, що його десь там не надрукували. Найтиповішим речником плужанського масовізму вважався секретар журналу *Плуг* Биковець. Пилипенко написав статтю «Куди лізете, сопливі?» в захист плужна, і це дало притоку Хвильовому обрушитися на просвіту-плужанство, синонім биковеччини, як на плекання масовізму, неуцтва, та вимагати високого позему літератури, її досконалости. Київський Зеров уже давно на всіх своїх лекціях перед тисячною авдиторією кликав «до джерел», раз у раз підкреслював, що письменник повинен уміти читати шедеври світової літератури в оригіналі. Тепер він з усією своєю блискучою ерудицією приєднався до Хвильового, і так Хвильовий та Зеров опинилися по одній стороні барикад у цій «війні».

Отак приблизно зрозуміла я цю дискусію.

В Києві дискусія пересунулася з конкретної на академічну площину: «мистецтво для мистецтва» чи утилітарна партійна література?

Упритул до Зерова стояв Юрій Меженко, тонкий рафінований інтелігент у золотому пенсне. Він на всіх диспутах посідав ясну й виразну позицію: формалізм. В літературі все вирішує форма, все зводиться до неї. Як нема форми,— нема чого говорити про літературне явище. Звичайно, говорив він мудріше й фаховіше, але суть ця. На своїй практиці я переконалася, що це так. Поки не знайду форми, нічого не можу зліпити, все — каша. А для кожного задуму притаманна тільки якась певна форма. Але для тодішнього пролетарсько-жовтневого-марксистського клімату ця формалістична позиція видавалась несусвітнім ідеалізмом. Література повинна служити ультра-практичним цілям перебудови світу, побудови соціялізму й комунізму.

Юрій Меженко безстрашно боронив свою позицію. Для того, щоб дійти досконалости і служити, треба опанувати спадщину попереднього досвіду. А на нього мокрим рядном накидалися футуристи, які казали, що вперед треба все зруйнувати вщент, викинути на смітник всякі естетики, всі форми й традиції,— а тоді вже будувати пролетарське комуністичне мистецтво. Спочатку деструкція, аж тоді — творчий акт будови нового світу.

Та всі ці істини виголошували старші літератори. Найчастіше у напхом напханій залі Всенародної бібліотеки на бульварі Шевченка, 14. Потім у всі кінці Києва розходилися ті маси, продовжуючи бої далі, коментуючи все почуте й побачене, пережовуючи все те, що почули на таких «цирках». Молодші — плужани, гартованці, молодняківці — не наважувалися встрявати в бій.

Але Борис Коваленко такої скромности не мав. Він скалькулював, що це найкраща нагода для придбання так довго очікуваної слави. За ним уся офіційна лінія цека й агітпропу, і можна безжально громити цих буржуазних інтелігентів, що позасідали на ключових позиціях. З якою їддю виступав він проти Зерова! Філігранну блискучість і діямантовість Зерова він задумав шахувати грубою невігласною пролетарсько-марксистською дубинкою,— студент його! Він мав нахабство лізти на трибуну із своїми суконними двоверстовими цитатами з Маркса (і пам'ятав же він їх!). З нього реготалися, він вже придбав прізвисько Голобельника, але він говорив своє, мов таран, із обличчям погребника та мішком тельбухів у синій чемерці. Та й діставав же він потім від Зерова, під грім оплесків від усієї публіки.

Я сама бачила, як одного дня в понеділок після такого диспуту ішов Коваленко біля університету, майже на розі Володимирської, а назустріч йому Микола Зеров. Не Коваленко, а Зеров зняв широким жестом капелюха і привітався до Коваленка з усмішкою, де було 99½ відсотків іронії і піввідсотка привітання. Чи зрозумів Коваленко цей джентльменський жест? Не кладіть помаранчів перед свинями, вони думають, що це картопля. Якби Зеров не привітався, то Коваленко й не здогадався б, що з супротивником теж треба вітатися.

Зо мною Коваленко не вітався ніколи, а прошивав ненависним поглядом, наче я йому батька вбила.

* * *

Як же я ставилася до всього того, що чула на всіх тих вечорах і диспутах? Член «Плуга», а належати до «Плуга» почало вважатися просто непристойним.

Моя думка під бомбардуванням дискусій і дійсности двоїлася. З одного боку, я всіма чотирма кінцівками голосувала за вдосконалення, за напрям «до джерел», що проповідував М. Зеров, прагнула осягнути високу майстерність. А з другого... Ось я чула, що якийсь студент-початківець прийшов до Зерова із своїми віршами, просити поради, а Зеров захисно підняв руки й перелякано вигукнув: «Ні, ні! Бога ради, звільніть мене від цих дохлих цуценят!» Почувши цю історійку, я чомусь прийняла й на свій рахунок... Може, й мої оповідання — «дохлі цуценята»? Так ніколи я до Зерова не підійшла ні з чим. З його висловів я ж знала, що він зневажає тих, які не володіли чужими мовами, не можуть читати в оригіналі творів світової літератури, що цю частину громадян він вважає неуками, не прощає їм того, що батьки не навчили... Може, Зеров був і доступний, он Теліга й Смолинська у його семінарі і говорять про нього з побожністю, може, він тільки літературознавство визнає...

Але ж... Якщо мене всі будуть відпихати, бо я не доросла до мірки, якою міряють рафіновані, то як же я можу рости? В діяльності Пилипенка, що ото на нього сиплеться цей весь град ударів Хвильового — Зерова (ще й зневажливий термін видумали — «пилипенківщина»!), я вбачала величезний подвиг. Його опіка над виходцями із села, над початківцями, його вибачливість за невишліфування — просто до сліз зворушливі. Як вони не розуміють, що мусить же бути десь школа для тих, що не мали змоги від папи-мами навчитися по-французькому, а дорослими вже вчаться, борючись із голодом-холодом. І такою школою є «Плуг», оті всі його філії «в кожному селі». Так, це там, у тих філіях прищеплювалася любов до мистецького слова. І тоді я так думала, і тепер бачу, що вірно думала. Це ж ті всі з плужанських масових гуртків поробилися вчителями, прищепили наступному поколінню любов до літератури, а це покоління стало батьками теперішніх Ліни Костенко і Івана Драча...

З історії літератури бачимо, що вершини так нізвідки не беруться, а їм передує клімат, що його створюють оті самі малоталановиті і непомітні літератори.

І як казати щиро, то високомайстерні також перейшли школу «Плуга», з нього починали Панч, Сенченко, Головко, Довженко, Сосюра — для першого ряду прикладів...

«То де ж моє місце? — роздумувала я після всього цього.— Де я маю бути, як не в «Плузі»? Чи ті б допустили мене, отаку, що не пускає пари з уст на зборах?»

31

Це, здається, тієї зими хтось сказав мені, що в редакції *Пролетарської правди* виступатиме Володимир Маяковський. Ось бачу перед собою сценку. Мала кімната напхана народом. Редакція містилась у колишньому приватному мешканні, тому не диво, що тут ще збереглися кахляні груби з амурами у центрі. На тлі такої груби стоїть величезний, широкоплечий дядько і громовержно читає протяжним басилищем свої віршилища. «Облако в штанах».— Вот ана-а, савєтская паспортіна! Сматрі-ітє, заві-ідуйтє! Чітайтє! — Оце я побачила той стиль у першородному виконанні, що потім став зразком деклямацій на сценах різних клюбів.

Стиль самолюбування.

Скінчив Маяковський читати — як посипались запитання! Записочки. Маяковський почав відповідати — без затримки, без надуми, точно, дотепно, глузливо. Навіть вводив у лябораторію своєї творчости. Я запам'ятала, що він має «заготовки», які використовує, як треба. Що творчість — це ремесло, а не надхнення. І що стару естетику треба вже здати на брухту. Особливо ж усім сподобалось, що підтвердилося реготом публіки, як Маяковський, лаючи стару естетику, показав на купідона в центрі кахлі та назвав його: «етот рахітіческій недоносок»...

Як же було дивно почути пару років згодом, що цей повний самолюбування, вібруючий психічною й фізичною силою дядько покінчив самогубством. Маяковський!?

* * *

А то приїхала до Києва Наталя Забіла. Про неї ми вже в Києві знали, бачили не раз її чудові світлини на обкладинці журналу *Плуг*. Звідкілясь я вже знала, як творилась літературна біографія Наталі Забіли.

Була вона непомітною студенткою харківського ІНО і тремтіла, бо походження її, ой, далеко не пролетарське! Мало не генеральського роду... з дворян Забєлло. Жила вона тоді в гуртожитку й трусилася, що от-от на якійсь чистці її викинуть з ІНО. На якомусь літературному вечорі «Плуга» в ІНО плужани помітили красу-дівчину і взяли її під свою опіку. Дивись — красуня, тайноаристократка — вже дружина члена партії Сави Божка, плужанського світила! Відкрили в ній талант, дивись,— уже й вірші друкуються в журналі *Плуг*. А що така гарна дівчина, то непогано її світлиною оздобити обкладинку журналу. У подружжя Савки й Наталі з'явився син Тарас, а тоді Божко десь повіявся. Та не пропала Наталя. Знайшлися інші опікуни, інші чоловіки. Як не помиляюся, то ще три. В послідовності, не всі три зразу.

Вірші її відбивали модну тогочасну тему. Не то що еротизм, а просто-таки сексуалізм... Ось запам'ятала я уривочок: «Любий мій! Я перш за все самиця...» Це була тоді така мода, крім неї, відзначались ще й

Раїса Троянкер і Людмила Піонтек, дружина І. Кулика. На Заході Наталя Холодна теж писала тоді поезії від імени «вампи». Це вже потім Н. Забіла переключилась на дитячі вірші. Поки до того вона дійшла, то витягали її за вуха в літературу коханці. В появі й утвердженні цього імені велику ролю відіграли краса й протекція.

Я завжди вирішую якесь питання, треба б перелічити їх. Але тоді, вдумуючись у секрети швидкопіднесної літературної кар'єри цієї авторки, я розв'язувала таку: чи це гідний таланту шлях — пробитися на вершини під протекцією коханців? Ні, ти досягни їх своїми власними силами, своїми власними важкими зусиллями й працею! В цьому цінність успіху, в цьому пункт амбіції, а не в дешевих засобах жіночої кокетерії. Тому я не дуже високо ставила Наталині успіхи.

Але ось вона в Києві, знайомиться зо мною, говорить,— справді надзвичайно гарна! Найбільше краси було в її великих синіх-синіх очах. Щось вона тоді робила в Держвидаві, була й у редакції *Пролетарської правди,* там Шмигельський нас і познайомив. На правах плужанської родини ми дуже скоро перейшли на «ти» і дружньо розмовляли. Я навіть не бачила в ній ніякої кокетерії,— така задушевно проста й скромна людина, своя... Хто б подумав, що вона така «самиця», як вона про себе пише...

Щоб відзначити її перебування в Києві, ми влаштували вечірку в нашій 19-й кімнаті. Головним ініціятором був Шмигельський, накупив усякого гастрономічного. Я тоді була здивована одним «винаходом». Наталя вмочала в вино хліб і їла — щоб більше витворилося алкоголю. Справді, розглядаючи її, вдивляючись у побутовій обстанові — чарівна, недаром Шмигельський доходить до максимуму свого ласкавого підкупливого уміння. Така красуня, а він — такий поношений з безформеним носом, очі ховаються десь у глибині зморщок, як сміється,— він дивився з такою непереможною ніжністю, ласкавістю. І голос, і слова... Ні, я таки не знаю нікого такого, що міг би так передавати зеленими очима свою ласкавість...

Ночувала Наталя не в нас, а в Шмигельського.

Так починався роман, який закінчився шлюбом. Прийшов час, Антось виїхав до Харкова і став її законним чоловіком*. Та літо він ще був у Києві.

32

Про іншу вечірку я пам'ятаю теж через алкоголь. Було так, як у тій пісні: «А нас, братці, п'ять, будем пить-гулять, коло мене товариші все вірні сидять!» Це мене й Василину десь напровесні запросили наші ставищанські товариші. Максим Тхорівський і Степан Кашперський вчи-

---

* Чи здивована я, що в теперішніх публікаціях чоловіком Н. Забіли — якийсь маляр Шавикін? (*М. Анікіна, Ф. Уманцев.* «Український живописний портрет», стор. 72). Анітрохи.

лись у Кооперативному інституті. З ними був і Захарко Задорожній, нібито той, з ким мала Василина одружитися. З чого видно, що він — Василинин жених? Ніякого сліду роману, просто дружність.

Ми гойно споживали наїдки і напої, співали наші пісні, Захарко при цьому говорив мені «компліменти»... «Читав я ваше писання і не подобається мені, так наче на котурнах...» Тхорівський, виявляється, вже одружився з дочкою Сліпанського, відомого кооператора з Ненадихи, а Петро Огородник помер. От тобі й маєш! Це ж він таке приказував: «Земля над нами не порозумнішає...» Кашперський весь час припрошував до горілки й тістечок, а серед цього всього сумбуру Захарко торочив про якісь підсічки.

— Чи ви уявляєте собі, як можна ціле літо прекрасно жити в сосновому лісі і нічого не робити, тільки читати собі книжки та дихати сосновим повітрям? — питав він не то мене, не то Василину, такий дуже подібний на свою сестру Зіну.— Ще й заробимо...

— Де ж це таке щастя може бути?

— Та тут недалеко, під Києвом!

— За що ж це нам платитимуть?

— Та дуже просто,— переконливо малював картину Захарко.— За те, що ми збиратимемо живицю з сосни. Це ж нічого не треба робити. Тільки підсікти сокирою, підв'язати посудину, а живиця сама буде з сосни текти. А ти тільки сиди та читай книжку. Тільки забирай повну посудину, підв'язуй порожню...

Справу підсічок ми того вечора не вирішили, тому що було забагато або горілки, або тістечок. З тістечкової закуски витворився в роті і в шлунку такий огидний посмак, що вже немилі були і співи, і підсічки, і давні товариші.

Від Наталі Забіли набула я досвіду, як хлібом підсилити алкоголь, а тепер ще знаю, що не можна докупи мішати горілку й солодкі тістечка. Досі не знала, отака невторопа! А ще й з п'яницького роду.

Але коли пройшло це неприємне і забувся кінець вечірки, то я собі не раз уявляла таку картину: ми, я й Василина, сидимо десь у сосновому лісі біля шатра, поглядаємо на «кімнати з дерев», стовбури сосон ближчі й дальші, вгорі між сосновим гіллям просвітки сонця. Кинемо яке слово одна до одної і знов читаємо, а там десь Захарко порається біля сосон, цюкає, чути сюди удари, луна відбивається...

33

Коли скінчився академічний рік і ми поздавали іспити, то всі кудись роз'їхалися, а я з Василиною сидимо в Києві. Я себе бачу, як їду Володимирською вулицею до кінця, а тоді пішки беруся на блакитну гору. Там на горі — селекційна станція. Там між бабами сиджу й я на підлозі у великому гамазеї та й латаю циганською голкою мішки з цибулі та картоплі. Мішки лежать при стінах стосами, а перед нами — купами.

Невеликі ті заробітки, а їхати та йти — далеко. Може, з тиждень я там попрацювала. Зате ж як гарно за Києвом! Блакитні далі... Якби не ходила на цю роботу, то так би й не знала.

Цікаво, що перебило мені ходити на ці заробітки? Не пам'ятаю. Може, я допомагала Василині перекладати, себто ділили порцію надвоє, щоб швидше здати? Ми, головним чином Василина, перекладали, а переклади звідкілясь брав Шмигельський і кудись здавав, як від себе. Це були твори Леніна, з російської на українську.

Зайшли якісь дивні стосунки у Антося з Василиною. Там щось було, але що — не знаю. Василина ж нічого ніколи не скаже! І хоч переклади ми робили й далі, а Антось часто забігав до нашої кімнати, але з якогось часу він відчував до неї огиду, й то неприховану. Мені казав, що вона — б-р-р! Розумій як хочеш.

І от оцей самий Антось учинив мені з Василиною підлість. Переклади ми зробили, а грошей не бачили. Шмигельський їх не дав нам. А ми ж цілу весну й півліта гнули над ними спину! Не віддати зароблених грошей — це ж пограбувати! Недаром я завжди відчувала у Шмигельському нечистоту, зло, яке може кожної хвилини вийти із сховку наверх.

Якби ж ми хоч знали, звідки він їх брав, ті переклади! Ото й тільки, що ми, особливо Василина, набили руку в перекладах. Василина плекала особливий смак у доборі нюансів української мови та витягала зі свого підсвідомого багажу безліч народних виразів, придатних передати найтонші звиви думки. Я мала ще раз нагоду чудуватися з її обдарованости. Воістину, Василина була моя найбільша любов, незважаючи ні на що. Я в ній любила те, чого не було в мені: відзігорність, швидкість, дотеп.

Ото тоді Шмигельський і виїхав до Харкова. А ми вирішили, що треба таки приєднатися до Захаркового «пекельного пляну» (висловлюючись по-нашому, ставищанському). Він же торочив, що ми можемо скласти бригаду, за сезон заробимо купу грошей. Він буде підсікувати, а ми збиратимемо в бочки те, що натече з сосон.

* * *

Захарко поїхав раніше. Він нам сказав, що це треба їхати пароплавом до Лютежа, а там уже будуть і ліси з підсічками. Але біда! За що ж я куплю квитка на пароплав, як не маю грошей?

І гроші знайшлися. Саме знайшлися! За день до виїзду йду я біля парків, де так пахнуть маслини, повз пам'ятник Хмельницькому і розв'язую цю проблему. Хто б це міг мені позичити? Коли дивлюсь униз — на хіднику лежить зелений папірець, п'ять карбованців, наче їх хтось для мене поклав. Навколо — ні душі, нема того, що згубив.

П'ять карбованців тоді була велика сума.

Я завжди тримаю в пам'яті цей дивний випадок, це чудо. Тепер, коли набралося багато таких феноменів, я думаю, що то не був випадок, а вияв присутности опікуна. (Він? Вона? Воно? Хто? Що?) Воно весь час

присутнє біля мене, скеровує мої дії і утворює ситуації, те, що зветься долею, а насправді доцільно обдуманий візерунок моєї біографії. Для чого? Тоді я вже думала про місію, але яку? Я знала, що хочу й мушу стати письменницею, але гай-гай! Як же далеко була дійсність від мрії-місії! Ще ж нічого не створила, «ялівка», нічого не маю сказати пролетарського, як не силкуюся.

Словом, доля пустила мене на заробітки в чернігівські ліси. Я й Василина попливли пароплавом угору по Десні, спочатку дивились на чудесну сильветку Києва здаля, а потім впірнули в чар річкової тиші після міста, дихали річковим озоном, дивились на береги, білі піски, очерети, лози, що пропливали повз нас. А як уже смеркло й нічого не видно, то як же чудесно спати на пароплаві, під плюскіт ріки! Дурні люди не знають, що найкращий курорт — оцей маленький пароплавчик, який, не поспішаючи, несе нас кудись у невідоме...

Нас висадили удосвіта до сходу сонця на якомусь пустельному піщаному березі і сказали, що це й є Лютіж, той самий, куди ми взяли квитки. Ніякого Лютежа тут нема, самий ліс нагорі. Не знаємо, що робити. А ми ж набрали з собою всього, особливо книжок, що маємо читати під соснами. Тя-ягнемо свої корзинки вище від берега, нагору, там отаборюємось і досипляємо на свіжому повітрі, як і обіцяв Захарко. Навколо — дрімучий сосновий ліс, унизу — спокійна вода Десни, ми з Василиною, хоч і сонні,— повні безжурности, раді. Я — дуже, бо завжди любила оці непевні, неясні дорожні пригоди, коли не знаєш, що тебе ось-ось чекає. Може, навіть трохи й страшнувато, але ж ніде ніякої людини!

Як сонце підбилося, ми з корзинками на плечах рушили в дорогу. Я вже почала філософувати про те, що хотіла б бути коровою, бути весь час на такому повітрі серед зелені і відчувати все так, як корова, без людських тонкощів... Але корзинки під гору муляють, ні Лютежа, ані Захарка не видко. Ох, і далися ж нам узнаки ті книжки! А Лютіж був за останніми соснами, загублений серед лісів. Знайшли й Захарка. Тут же всього кілька хат.

Але... Ніхто ніколи про жадні підсічки в цьому селі не чув. Господиня, де зачепився Захарко, змилувалась і нас також пустила в комору, де він уже отаковився. Але з великим підозрінням. На її думку, то був парубок і його дві коханки, а такої розпусти вона в своєму обійсті не допустить. Підозріння її трохи розвіялися, як Захарко поцюкав ще деньдва дрова та й ганебно зник, навіть нам не сказав... Навіть сокири не взяв... Більше ніколи в житті ми його не бачили, ні я, ні Василина. Певно, з сорому не показався...

А ми зосталися «на заробітках». Щоб ми не пересиділи її комори, господиня послала нас підгортати картоплю в просіці, серед лісу. За це ще й харчі нам давала.

Тож ми їй напідгортали!

Воно чудово було б у цьому лісовому селі, з просіками, з самотніми хатами де-не-де, в сусідстві з жовтими латками жита та городами. Небо

пресинє, латки жовті-жовті... А луна! Десь хтось вимовив слово — а ми його чуємо. Тільки чому це ця луна нам весь час матюки посилає? І чоловічими, і жіночими, і дитячими голосами. В цьому селі без матюка не скажуть. От тобі й поезія села! Чи це вже тут близький вплив Московщини? У нас же такого нема, ні на Першій, ні на Другій Дачі Жашкова, ні в Розкішній... А як усе тут здифтонговане! Не тільки на лекції професора Євгена Тимченка, а й у житті чуєш не «кінь», а «куиїнь», не «віл» а «вуиїл», пуїп»... І цікаво, що тут подекуди ще не перейшло «о» в «і», ще кажуть «пойшов», а не «пішов», «возьми»... Та й у Жашкові цей перехід не зовсім відбувся, бо й у нас почуєш «возьми»...

Воно чудово було б тут, ось за кілька днів скільки вже найцікавіших спостережень набралося. Все навколо незвичайне, наче неймовірний сон,— але ж ми з Василиною виснажені, голодні, з шаленим апетитом. За ці київські роки ми взагалі поробилися як здохлиці, а тут ще й господиня годує нас самим кисляком. Бо й нема за що! Нашої роботи й не видно, хоч ми дуже щиро трудимося. Сільська дівчина до обіду зробить більше, ніж ми вдвох за цілий день.

Їсти так хочеться, що ми, вірніше я, пригадуємо про оту торбу з пирогами. Це Василина розповідала, як були ми літом у Високому, яка-то іронія долі з нею приключилася. Ішла вона з якогось села до другого голодна. Дивиться,— а на шляху лежить торба, повна пирогів. Василина до неї, зраділа, а то... пироги з буряковою начинкою, чого вона страх не любить!

Я пригадую це Василині і кажу, що нам здалася б така торба. Це нічого, що пиріжки з буряками, ой, які ж смачні солодкі цукрові буряки, як їх спекти на черені...

А далі... Від голоду, дзвінкого лісового повітря чи, може, від незвичного ритму праці мені почало ввижатися. Вмить усе реальне зникло. Серед блакитного й червоного палахкотіння наша господиня на кочерзі летить у небо, а ось уже скаче шаленого танцю... Потім — знов усе як було: ми сапаємо, навколо ліс, у животі смокче... Що це таке? Галюцинація? Це вперше в житті. І як! Наче ось-ось було.

Чи, може, таке ввижається тому, що все тут — середньовіччя, хоч це тільки 60 кілометрів від Києва. Лютіжські молодиці возять щодня молоко до Києва, отим самим пароплавчиком, що й ми припливли. Ще в перші роки мого київського життя я часто бачила цих молочниць. Вони були в довгих квітчастих юпках до стану з рясними складками, з коміром великим, круглим, як на фресках у Софії. Це, певно, одежа ця не мінялась із княжих часів. Ці ж самі молочниці були увічнені на барельєфах Бессарабського критого ринку, з коромислами й дзбанками... (Тепер їх уже нема там. Шкідники й варвари з комунального відділу міської управи всі ті барельєфи позбивали десь так у 30-му, 33-му році).

А може, цей образ — господиня-відьма — продовження тутешніх повір'їв, що ними переткане це лісове життя? Вчора купили ми в господині літр молока, посідали на ґанку вечеряти, а вона нас прогнала. Після

заходу сонця ніхто не їсть надворі, бо тоді збирається звідусюди нечиста сила, на все сідає. А тут пішов дощ. Бачимо: винесла наша молодиця кочергу й пікну лопату, поклала навхрест серед подвір'я, перехрестилася і почала заклинати, щоб град не йшов. Якби я власними очима не бачила цього, то не повірила б, що таке діється в XX столітті, під самісіньким Києвом.

Побули ми з Василиною там тиждень та й побачили: треба змиватися, поки ноги тягнуть. Радять нам (чи не сама господиня?), що в Бучі приймають на роботу до торф'яних розробок. Це недалеко. Але як же ми ті корзинки потягнемо з книжками? Ще й на додачу Захаркову сокиру. А що ж, залишати її господині?

* * *

Як добралися ми до Бучі? Певно, хтось підвіз без пригод, бо інакше пам'ятала б. У Бучі справді приймають на торф'яні розробки і жити можна в гуртожитку для сезонових робітників. Тільки вперед треба пройти медогляд. І на наше спільне здивування, Василину лікарська комісія забракувала, знайшла в неї міокардит. А мене прийняла. Тож Василина поїхала. Я почала працювати.

Торф'яне поле — це колишнє болото. Машинами зрізали це болото зверху, воно вже цеглинами лежить-просихає, а наше, робітниць, діло — складати їх у п'ятки, п'ятки в штабелі, такі малі пірамідки. Як уже цеглини просохли — складати їх у коші, ці коші переносити на плечах до збірного місця і там уже з цеглин робити великі піраміди. Торф колючий, руки від нього вже зашкарубли, а босі ноги всі поколоті, в остюках, робота непосильно важка, ще й спека.

Після одного такого довгого жаркого дня я разом із робітницями скупалась у ставку, а на третій день злягла. Простудилась, гарячка. Повезли мене до лікарні в Радомишль і там зоставили, бо лікарі виявили, що в мене мокрий плеврит. Старий знайомий! Це ж у мене вже не раз ці плеврити та запалення були, тільки ще мокрого не було.

В радомишльській лікарні все лікування складалося з того, що щодня міряли температуру. Ніяких ліків, процедур. Лікарі призначили мені дієту: літр молока й булочку на цілий день. Більш нічого. Простирал міняти не належалось. Бідна, бідна лікарня і бідні її пацієнти! Атмосфера безнадійности... Я вже приготувалася помирати.

А тут несподівано входить у палату Ганя. Де вона взялася? Як вона знала, що я тут? Та дуже просто. Це я послала Коберникам листівку, де я і що зо мною. А Ганя якраз на цей тріп приїхала до Києва розвідувати, як би вступити на курси бухгалтерії та знайти для Дмитра роботу. Ну, чи не замисел це опікуна?

Словом, Ганя забрала мене з радомишльської лікарні до Києва. Якось я добралася до лук'янівської лікарні, і там мене відразу прийня-

ли (робітниця ж з виробництва!), поклали в палату. Мокрий плеврит не жарт. Іншим пробивали дірки в спині, щоб випомпувати воду з легенів, а моє лікування обмежувалось банками, вода мусить зійти так, серце мусить розсмоктати. Головне ж, було в тій лікарні те, чого мій виснажений організм найбільше потребував: їжа. І досі пам'ятаю той неймовірно чудовий запах свіжого огірка, що приносили в час обіду... Але чи хто з вас був у лікарні? Чи ж не правда, що в такому оточенні, серед хворих, видається, ніби весь світ хворий, здорових зовсім нема.

Одного дня прийшла медична сестра і сказала, що зараз мене побрижуть, знімуть з голови все волосся. Я — в плач! Нізащо! (І чого це я така вражена була?) Ні, не помогло. Зробили мене голомозою, я просто боялась на себе дивитися. Якогось чепчика дали мені.

А другого дня — одвідувач. Як цей Євген Щербаківський довідався? І взагалі — чого прийшов? У такому вигляді мене побачив. Я з ним ніколи не приятелювала, рідко коли бачила на літературних вечорах і знала тільки, що він член «Гарту», а чи поет, чи прозаїк, так і не знала. І хоч був це випадковий хлопець, але мені не байдуже було, як виглядаю. Посиділи ми на веранді, він пішов... І в голову не прийшло, що це — поклонник.

Скоро моє видужання пішло на добрий лад, мене з лікарні виписали. Так, набравшись нових вражінь з батрацько-робітничого побуту, поїхала я додому вилежуватися на своїому твердому тапчані. Вже не стало кругленької рожевощокої Явдоні, що всі горшки перепробує в хаті, Хватохи. А стала суха, як дощечка, Докія. З коротким волоссям — брита ж,— воно відростає поволі.

Вдома я інстинктивно накинулась на цибулю. Правда, воно в хаті й так не було присмак, але картопля й олія були. Я ж мала своєю основною стравою цибулю, тушену в олії. Накришу повну риночку цибулі й ставлю її наніч у піч, щоб стушкувалася, і нічого смачнішого за це для мене не було.

Так що,— думала я, відлежуючись на тапчані,— як не поривай з домом, а все ж таки він єдиний тебе прийме і вигріє. Моя горда автобіографія в 1923 році до «Плуга», де я писала, що порвала і ідеологічно, й матеріяльно з мішанськими тенденціями й батьками, не виправдала себе. Звичайно, що я не могла наслідувати ідеологію батька («Бандити! Грабіжники!») і не могла примирити її з ідеологією київської пролетарської студентки, але все більше і більше била мене по голові кричуща розбіжність між дійсністю й тим, що щодня писалося в газетах, що настирливо вносила у вуха пропаганда навколо. Я вже не могла казати мамі, що так і треба, щоб у нас відібрали майно. Не мала тихого жалю до «доми», що забули про мене в ці роки, не цікавились, як я там, нічого не висилали. Що ж, як самі ледве животіють за картоплею-цибулею.

А тут ще й дітей виганяють... Льона ще якось там тримається в канцелярії суду, але ось Колю викинули з піонерів, ледве дали закінчити

двоклясову школу. Це була травма, що боліла не тільки хлопця, але й батьків. Що ж то його далі чекає? Він же хоче продовжувати освіту...

Ганя вже побачила, що треба мати якийсь фах у руках, і лаштувалась до Києва на бухгалтерські курси. Житимуть вони в Святошині, там Дмитро працюватиме в кооперативі продавцем. Вітя вже їздив із Дмитром до Києва і дуже здивувався: «Хата на хаті!» Він уже вимагав: «Де моя читая»? (Це так називав книжечку). «Де моя писая?»... Ганя, вкладаючи спати, гріла йому ліжечко й простиралка-укривалка, щоб часом не простудилась дитина в холодній постелі...

В зовнішньому жашківському світі наче нічого не змінилось, подій особливих не сталося, за винятком одної: отой таємничий чоловік Наці Шепель, що приніс мені колись томик Лесі Українки і що жив інкогніто, вже він заарештований. Він у домі Шепелів роками ховався, був це учасник п'ятигірського партизанського загону Соколовського, чи не сам отаман Сокіл. Точно не скажу.

В Жашкові після напружень цілого року нападає якась така лінь, що воля руху наче спаралізована. Я збиралась конче піти на Городища до Кухтів-сватів, щоб на власні очі побачити старовинні вали, та так і не пішла. Тоді я вже читала в «Повісті временних літ» про місто Торческ, якого археологи й досі не знайшли, і вирішила, що напевно Городища й є Торческ. Справді, встановлено, що південніше Юр'єва (себто Білої Церкви), в допливах Росі. На шляху з Галичини до Києва князь Мстислав Удалий зупинявся в Торческу, а це ж та сама дорога, що й тепер: Київ, Біла Церква, Ставища, Жашків, на Бузівку, Гумань і далі... Половці обступили Торческ...— Можна казати й так: з Гумані наступили половці (кумани) на Городища, і так це описує літописець: «... Половці повоювали і вернулись до Торческа, і знесилені люди в городі від голоду й здалися. Половці ж, узявши місто, підпалили його, а людей поділили й повели в вежі до своїх родин та родичів. Багато хрещеного люду: стражденні, сумні, замучені, зимном скована, в голоді, спразі й нещастях, із змарганими лицями, почорнілим тілом, в чужім краю, язиком запеченим, голі й босі, з ногами, пораненими терням, із сльозами казали одне до одного: "Я жив у цьому городі", а інший: "Я з того села"...»

З Узина, Карапашів, з Кагарлика, Сабадаша, навколишніх сел, де оселив торків Володимир, по Росі та її допливах... Діялося в кінці XI століття (1093), а тепер у цих самих селах живуть нащадки й ото їх можна побачити в Жашкові на ярмарках, Горгулів, Бейзаків, Барабашів, Джогол усяких... Все це діялось між Гуманню і Жашковом-Городищами...

Таку я малювала собі картину. Жашків ще, може, був по цей бік Володимирового валу (Троянів), а вже дідів хутір — поза ними, вже там були вежі половецькі, Тальне, Гумань...

Та й ось прийшов-підкрався час їхати до Києва і я так і не спромоглася встати одного ранку й сказати: «Зараз іду до Городищ...»

34

1925/26. Третій курс в ІНО. Це вже останній рік. Мені вже ІНО була більша «дома», як сама «дома». Тут і постійна хата, оця в Кубучі 19-а кімната, і бібліотеки, і довжелезні коридори ІНО-університету, навіть з отим кривим старим швайцаром, що був сам частиною цього будинку. Був це солдат ще царської служби, на одну ногу припадав. Особливо комічно виглядало, як у місті заходила пробна протиповітряна тривога. Гудуть сирени, міліція заганяє «граждан і гражданочок» у підворіття, щоб на вулицях не було ні душі. Тоді й наш швайцар шкутильгав коридором, калатав дзвоником і вигукував: «Сполняй тривогу! Сполняй тривогу!» Як це так, що ніхто не завважив цієї гуморески в житті?

На нашому курсі залишився до кінця той поділ, що накреслився напочатку. «Непачі-аристократи» і «плебеї-селюки» не бачили одні одних і не віталися. Міські паничі й панни говорили лише російською, а українською хіба що з обов'язку, та й то не дуже. «Селюки» — скрізь і всюди — українською.

Десь там якісь методисти в наближенні до ідеології комуністичного суспільства вирішили запровадити бригадну методу. Це означало, що студенти проробляють рекомендовану літературу не кожен поодинці в бібліотеках, з особистими конспектами тощо, а гуртувалися в бригади по 5—8 чоловік і разом читали та обговорювали прочитане. Не сказала б я, що мали ми більше користи для шліфування мозку від цієї методи, але ми більше познайомилися одні з одними — в строгих межах давно встановленого поділу.

Ну, Западинського то я давно знала. Перестав він бути екзотичною постаттю, як скинув свою дивовижну маскувальну кожушину, вдягнувся в чистенький дешевенький костюм із краваткою, а на голові постала пристойна хвилястість стриженої чуприни. А вже на третьому курсі то наш Юліян зовсім позбувся своєї заячої наївно-глумливої посмішки і більше не цікавився, хто була ваша прапрапрабабуня. Посмішка ця змінилася ситим вдоволенням. Це відтоді, як він оженився з жидівкою і перейшов жити на приватку, певно, до її папи-мами. Чи так — не знаю, з ним про це не говорила, про цю кар'єру сказав мені його товариш, Іван Теліга.

Теліга мав тоді аж два закохання. Одне — в Миколу Зерова, а друге — в Пантелеймона Куліша. Це Зеров у своєму семінарі поглибленого вивчення української літератури захопив Телігу Кулішем. Теліга тільки ним і дихав та мріяв присвятити своє життя вивченню спадщини цієї суперечливої й багатої постаті. Я з Іваном була у великій дружбі саме за це. Ось і досі бачу перед очима його добро-іронічний чи то вибачливо-глузливий вираз лиця. Радісно було зустрічатися — але не більше. Був це досить великий, вайлуватий парубок із широким «полтавським» лицем, повільною мовою, сильним українським самопочуттям кубанського козака, а тепер ще й з пристрастю до історії української літерату-

ри. Я таких людей, що мають пристрасть до інтелектуальних радощів, дуже поважаю, маю собі за рідних. Чи не був Теліга справді найбільшим товаришем тих років? Я знала, що Юровська живе в нього, і питалася, чому таку дегенеративну діву вибрав...

Василинина приятелька й однокурсниця, Леся Юровська, сутулувата, аж горбата, мала довгі розкішні золоті льокони, що трохи прикривали її горб. Маленька, з більшою за неї торбою через плече, з гортанним безапеляційним тоном доброю українською мовою і з величезним апльомбом та кривими ніжками,— коли йшла, то з виглядом, що весь світ належить їй. Жила вона недалеко ІНО з мамою-вчителькою та сестрами. Василина, хоч і приятелька, називала її «золотокоса фея»... То як міг Теліга вподобати таку «золотокосу фею»? Ніяк вона не підходить кубанському козакові.

— Я її вподобав? — дивився на мене гірко-глузливо Теліга.— Не знаю, як спекатися. Не впускаю — вона вікном улазить, шибку розбиває. Сама лізе... Я вдаю, що сплю,— вона бере щось металеве (ножа, ложку) та склянку і годинами цокотить, стукає над вухом...

— Якась садистка... І не можна від неї відчепитися?

— Ну, як?

Стала зрозуміла та тонка домішка суму в іронічному виразі. Теліга став жертвою агресивної самички. Це я вперше зустріла агресивність жіночої іпостасі. (З роману Уріса «Екзодус» тепер довідалась, що це — риса дочок Ізраїлю). Але ж я не знала, що в Теліги такі жахливі обставини, що Юровська кліщами вчепилась у нього. А що я довідалась гетьгеть згодом, через роки,— то це вже зовсім дика безглуздість: за кожну розмову зо мною Юровська дряпала йому лице, виривала волосся з чуприни!

Через 40 років я взяла цю бувальщину до «Золотого плуга», а мені не вірять, що таке в житті може бути. І хто ж не вірить? Той, що обох їх добре знав.

Друга пара оформилася на очах: Євгена Смолинська і Гавриленко. Гавриленко був уже цілком дозрілий студент, однокурсник Василинин, Юровської, Костюка, тільки на історичному факультеті. Саме тоді повернувся з еміграції Михайло Грушевський, його можна було часто бачити на вулиці біля Академії наук. Гавриленко відразу став його учнем і дуже гордився, що належить до школи Грушевського. Василинин приятель, він часто в розмові з нею віддзеркалював думки Грушевського, то через Василину і я також часом дещо знала. От, наприклад, Грушевський висловив таку думку: можливо, ми живемо між двома льодовиками. Можливо, прийде час, що вся наша цивілізація зникне, все вкриється новим льодовиком... Справді, як було вже три льодовики, а після першого — на Україні тропіки (оті ліси, що тепер поробилися кам'яним вугіллям), то чому не може бути й четвертого?

Тоді, тією ж дорогою, чула я, що як приїхав Грушевський з еміграції до Києва, як побачив старців-жебраків, безпритульних на вулицях —

став і запитав: «Оце такий рай вони нам принесли?» Але ні разу ні від кого не чула я тоді осуду, чому Грушевський повернувся з еміграції. Та повернувся до того ж Гавриленка й інших студентів-аспірантів!

Як заслали Грушевського до Москви, так не стало й Гавриленка, він був заарештований і вже більш ніколи нічого я про нього не чула. Одруження Смолинської було короткотривале. Незважаючи на особисті переживання, вона хоробро включалася в бригади й складала іспити.

В цих бригадах, крім курсової літератури, часом читали не те, що вимагалось. Ось хтось пустив памфлет Хвильового «Европа чи Просвіта» або «Камо грядеши» і він переходить з рук у руки. А то повелася забавка писати експромтом вірші й передавати членам бригади. Ось бачу — ми сидимо в 14-й авдиторії, це наша купка, там десь інші купки. Час від часу хтось пускає якусь штучку. Я ніколи ніяких віршів не писала, а тут заразилась «модою» і собі щось там зліпила. Вірш пішов по руках і повернувся з такою дописко́ю: «Більш ніколи віршів не пишіть». Так і не знаю, хто це наклав таку «резолюцію». Оришкевич? Був такий межи нас, мабуть галичанин, але акліматизований. Чалий? Старший чоловік, учитель, наче з Грінченкової повісти. Литвинчук? Тинда? Левченко, учень проф. Грунського? Не думаю. А може, отой довготелесий рудий Решетник? Оля Корнієнко? Гребінюк? В усякому разі, не Коваленко. Він був уже «визнаним пролетарським критиком» і перестав знатися з будь-ким тут на курсі, навіть рідко показувався на лекціях. Анонім ніколи не був розкритий, а пораду я взяла собі до уваги.

Не була я дуже близька з цими всіма однокурсниками й однокурсницями, не було й мови про якусь приязнь, залицяння, «романи», уподобання. Як завжди, моє найближче оточення було нецікаве мені, таке відоме... Ось старається виходити разом з їдальні АРА один і той же студент нашого курсу з риб'ячими очима, з явним наміром залицятися. Може, й дуже порядний чоловік,— а мені так нудно, нудно, не маю що говорити з ним, стараюсь якнайшвидше відкараскатися і почуваю облегшення, коли поклонник втратив інтерес і вже звернув увагу на інший об'єкт... Навіть не бачила нікого, щоб хоч приблизно будив щось подібне до химериків, зв'язаних із Чеpанівським, Шепелем...

О, ще ж не згадала я, яка драма відбулася восени, як я повернулася з дому. Виявляється, отой Щербаківський неспроста приходив мене одвідувати до лікарні на Лук'янівці. Він закохався, і то люто. Мені й у голову не приходило, що цей типовий попович в окулярах, із профілем вченої сови, з дзобастим носом — заповнений коханням. Аж дав він мені свого щоденника з описом цього закохання. Цікаво було б тепер поглянути на того зошита, записаного олівцем на папері, по-бухгалтерському розлінованого червоними лінієчками. Чи була в ньому літературна вартість? Я довго берегла його, але він десь загинув разом із іншими «реліквіями» мого особистого архіву. Тоді мене це дуже вразило. Це вперше таке признання прийшло. Але — о, химерики! — я ніяк не була закохана в Євгена, не було тієї іскри чи чогось, що перекидається з од-

ної душі в другу. І щирий щоденник не допоміг. Я дуже жалувала, що Щербаківський таке переживає, але нічим не могла допомогти... Десь він тоді зник. Через кілька років бачила його на Володимирській гірці — дивився на мене вороже. А я ж йому ніяких надій не подавала. Було не до того. Я вже дістала тоді стипендію, 17 карбованців на місяць, і вперше за ці роки відпала журба за матеріяльне, я з насолодою впірнула в навчання. Останній же рік я біля криниці мудрости!

Тому такі взаємини, які утворилися при бригадній системі, були саме добрі. Не приятелі, але приязні товариші, у кожного є щось на душі, що не бажає бути розкритим, як моя комнезамська брехня. Вона мене всі ці роки мучила, була вічним тягарем, що не дозволяв дуже зближатися. Правда, я вже останнім часом звикла, що якась рука це робить, і не моя тут воля. Починала я помалу відпружуватися від вічного тремтіння...

Були на останньому курсі студенти, які самі десь викладали,— такий Шабельницький. Він найрегулярніше приходив на лекції. Мабуть, був партійний, але ніколи не виявляв цього у поведінці. Навпаки, дуже товариський, завжди трошки з гумором, погідний, із слабою, дуже тонкою осугою лестощів. Мені він часто повторював: «Неповторний розріз очей!» — або: «Леся Українка в новому виданні...»

Був ще такий Яременко, завідувач школи десь на Лук'янівці. Він зрідка приходив на лекції, в бригадах я його не пам'ятаю. Це він ще минулого року сказав мені ту новину... У травні сиджу я сама на кам'яному заокругленні перед фасадом університету, що розходиться в обидва боки від головного входу-колонади. Підходить і сідає оцей Яременко, говорить тее-сее, щось незначне, а тоді запитав: «Чи ви вже чули, що в Парижі на вулиці якийсь жид забив Петлюру?» І відразу перейшов на іншу розмову. Цікаво те, що про трагедію в Парижі ніхто вголос не говорив, але як уже й я довідалась! Видно, що естафета облетіла негайно всіх, хто вартий довір'я. В газетах же не було вістки про це, а вона таки прийшла...

Були й такі студенти, що рідко з'являлися на лекції, а тільки складали іспити. Отой Гаєвський, що його ім'я часто зустрічалось під театральними рецензіями. Фелікс Якубовський, один з редакторів *Пролетарської правди* і критик, що виступав у літературній дискусії. Був це саркастично усміхнений панич, про якого казали, що збудіть його о третій годині ночі і загадайте виголосити промову на тему «Цвяхи й література» — без вагання, і оком не зморгне, «сказоне» блискучу промову.

Каганович — один з тих Кагановичів, що найбільший пуриц межи ними був Лазар у Кремлі. Містечко Хабне під Києвом, звідки вийшли Кагановичі, вже було перейменоване на Кагановичі, а мама цієї династії жила у царському палаці біля Маріїнського парку. Ось які достойні височества були на нашому курсі! Він, правда, цей кагановичський «отприск», ні разу не сидів з нами в авдиторії, а переходив з курсу на курс невідомим для нас способом. Того 1926 року закінчив і він літературно-лінгвістичний факультет.

Агата Турчинська також була студенткою ІНО, але на старшому курсі. Вона сама підійшла раз на хіднику біля університету і без тіні вимушеності познайомилася зо мною. Це був у неї такий дар — входити в приятельсько-товариські взаємини з першої хвилини. Так і зо мною. А ось із Марією Галич я знайома вже три роки і ще слова не промовили, крім отого «прямо», що вона поправила на «просто». А тут — із першої хвилини стали ми товаришками, мали багато спільного. Пізніше я зрозуміла, чому так.

Ця дружба відразу створилась на регістрах однакових літературних захоплень. Гася ж поетеса і вже деякі її поезії покладені на музику. Наприклад...

— А-а, так, ми цю пісню співали в хорі. «Барабани б'ють, барабани б'ють, сурмлять сурми...» А як дійшло до цього?

— Дорошкевич. Я ж училась у семилітці, де викладав Дорошкевич, він представив мене Загулові, а Загул...

— Загул? Це ж і мій учитель! Він подарував мені «Поетику»...

— І мені!..

І так з першого ж разу ми багато чого довідалися одна про одну. Гася вже кінчає ІНО і працює вчителькою в залізничній школі. А головне, з неї гарячим струменем б'є життєрадісність, так вона й переливається з неї на тебе. І не диво! В усьому, за що не візьметься, вона має успіх.

Другу істоту, що була наче протилежністю успішній у всьому Агаті Турчинській, я часто зустрічала на тому ж біляуніверситетському пішоході на цілий квартал. Всі знали, що її звуть Дозею. Зимою й літом ця Дозя ходила в червоному картатому пальті. Історія її така, що вона була студенткою ІНО, але її викинули в одну із чисток, вже перед закінченням. Ото вона й не може від цього місця відірватися, якась наче непритомна. Не всі вдома. Кажуть навіть, що їй пропонували роботу вчительки, заміняти когось, а вона вигнала ту вчительку, що прийшла з такою пропозицією. Кімнату свою вона вже продала, щоб за щось існувати, а сама тиняється. Вважали її ненормальною просто. Оця Дозя наче близько моєї уваги тоді не проходила, але коли я через 40 років писала «Золотий плуг», то вона виплила перед моїми очима...

* * *

На цьому третьому курсі найбільш мені пам'ятний професор Федір Савченко, що читав чужоземну літературу. Незважаючи на українське прізвище, українське обличчя й карі українські очі та й загальну тенденцію викладачів переходити на українську мову (навіть Якубський!), читав він російською мовою, з вишуканим акцентом, але однаково неприродним для нього. А що я завжди низько вклоняюсь західноєвропейській літературі, то ці лекції були для мене цікаві. Відкрив мені Джозефа Конрада, П'єра Бенуа, Роні Старшого, Альфонса Доде... Рус-

со я читала ще на першому курсі і довго вважала найкращою книжкою його «Сповідь». Проспер Меріме вразив мене своєю кутою скупою фразою і став зразком економії слова. Анатоль Франс чомусь тоді мені дуже підходив, я вважала його улюбленим, я навіть вибрала тему для дипломової праці: «Вселюдське, клясове та індивідуальне в творчості Анатоля Франса». Тепер мені дивно те, що я тоді з втіхою перечитала всього Франса, а тепер не пам'ятаю змісту ні одного твору, крім загального відчуття: дуже елегантний стиль, у нього вчитися і вчитися. Цікаво розповіджено щось ні про що,— так би можна схарактеризувати.

Я раз складала Савченкові іспит удома. Тут Савченко заговорив зо мною зовсім природною (а не вивченою) українською мовою. Я почала хвалитися, що дуже добре знаю українську мову.

— Ні! — заперечив Савченко.— Не можете всієї знати.

— Як? — обурилася я.— Та я ж з дитинства тільки нею говорю!

— А ось побачимо!

Узяв словника Грінченка, знайшов одне, друге, третє слово. Жадного з них, на мій сором і провал, я не знала.

На третьому курсі стало нам відомо, що треба обов'язково знати одну чужоземну мову, а для цього кожен студент може записатися на додатковий курс. Я вибрала собі французьку. Ще ж Ганя вчила мене цієї мови, вона мені дуже подобалась і подобається досі. А ще — я вважала французьку літературу короною всіх західноєвропейських літератур. Викладав французьку Федір Савченко десяткові студентів у одній з малих авдиторій. Я так до французької прихопилася, що вже читала легко Мопасанові новелі і навіть прочитала роман «Життя». Вимога Зерова здійснювалася, навіть нелюбі студенти, автори «дохлих цуценят», починали читати світову літературу в оригіналі.

Чомусь нічого не залишилось у пам'яті з лекцій Дорошкевича. Якусь частину української літератури читав він. Може тому, що його розкішні вуса затемнювали зміст лекції. Я про себе називала його за ці вуса «карась у сметані».

Крім дисциплін з літератури, мови й історії, були ще зовсім непотрібні, як-от «Воєнізація», НОП, ще якась єрудна. Все це був «примусовий асортимент». А одночасно ж, за чотири роки в ІНО я не довідалась нічогісінько про стародавню літературу, от хоч би про асирійсько-вавилонську, сумерійську, єгипетську. Я, що закінчила літературний факультет, лише в нью-йоркській бібліотеці в п'ятдесятих роках довідалась про поему «Гільгамеш» та про сумерійські перекази, що потім увійшли до Біблії як жидівські...

Я почувала, що тільки-но починаю серйозно вчитися, а тут уже й випихають тебе. Я любила вчитися, відчувати себе в організованій групі... Жаль мені було, що ось скоро доведеться кидати ці стіни, цю бордову озію, а тому — треба хапати що ще можна...

35

З моїм письменництвом, я тоді вважала, все покінчено. Повне фіяско. Особливо після Бучі. З мене вимагалась робітничо-батрацька тематика, і я мучилась. Ніяких таких тем не було в мене і нічого в житті такого, що варте літературної обробки, я не бачила навколо. Що я знайшла у Бучі, гідне оповіді? Праця в спеку, загрубілі жінки, лаються, їдальня годує помиями, всі хочуть їсти, сплять у гуртожику на незастелених сінниках. Де там ентузіязм праці? Я щось не помітила. Всі потомлені, жадного цікавішого обличчя.

А що ще могла я убрати в форму й слово? Цілковита порожнеча. Оті з десять оповідань і нарисів, друковані в журналах *Сільськогосподарський пролетар, Плуг, Глобус, Жіночий збірник,*— оце й усе, на що я здобулась, а далі — порожня дошка. І навіть не пам'ятаю тогорічних зборів «Плуга», тільки одні якісь весною, у якомусь садку. Там був Щупак, П. Лісовий, Качура, Марченко — новий член, якась солідна постать... А слідом за цим чую, вже Марченко заарештований...

З одного боку, оці непосильні вимоги, що вдовольнити я була неспроможна, а з другого — оте зневажливе ставлення від тих, що вважалися майстрами, скажімо, «попутників»... Ні, нема мені місця в літературі! Як у Жашкові після закінчення ставищанської педшколи я була примирилася, що треба готуватися до вчителювання на селі, так і тепер я психологічно підготовляла себе до вчителювання після закінчення ІНО. А з письменництвом уже розпрощалася.

Ну справді, кому потрібні оці мої писання, що ними я заповнюю свій щоденник? Оця торба почувань нерозказаних. Писала, як мені чогось не вистачало, щось дуже вдаряло, як мусіла поговорити з кимось,— та не було з ким.

Або — оці не події, а настрої, що розлиті в атмосфері, кому вони потрібні, якщо не настромлені на стрункий сюжет? Безсюжетних оповідань я сама не хочу читати. Ось запам'ятався якийсь світанок у нашій 19-й кімнаті. Ми, дівчата, сидимо і ще два хлопці, сидять тут із нами всю ніч, Щербаківський і... не важливо, забула. Важлива якась сумно-жагуча атмосфера. Сходить сонце, небо червоне, а ми сидимо. І так сумно, містично сумно. Тут є жаль у хаті. Хтось когось безнадійно кохає. Оці два хлопці сидять тільки тому, що один другого хоче пересидіти, один з розпачу, а другий із зухвалости, бо він зовсім не закоханий, а випадковий тут. Головне ж, атмосфера жалю, що ось уже й світанок, ось уже й схід сонця, і що це все ніколи не вернеться, оця хвилина світання, оця літня київська ніч над Дніпром у Михайлівському монастирі...

Або оця емоційна гострота весною, коли звідкілясь беруться п'яні настрої, просто з повітря, без напоїв...

А ота маслина, що дурманить у травні, як повертаєшся додому увечері повз парки...

Ну, та це якісь мимолетні етерні ефемери. Але ось навіть сюжетні ходи, що самі влізли в руки, й то я не вмію їх схопити мистецьким пером. Оце: я сповідалася якійсь невідомій людині в поїзді у темну ніч. Їхала я з Києва додому через Погребища. В купе поруч сидів якийсь незнайомий молодий чоловік, я навіть лиця не бачила. Мене залляв порив непереможної щирости і я почала йому розказувати про мій «злочин», про моє фальшиве комнезамство. Ширість мене розпирала, і як не було кому, то розкрила свою біографічну пляму невідомому. Зовсім не думала я, що це може обернутися фатально для мене... І от така ніби багата сюжетними можливостями жила зосталася невикористана, я не зуміла перетворити її в новелю*.

Ні, з мене ніяка письменниця, не будемо себе дурити,— все більше переконувалася я.

36

Коли ми поздавали всі іспити й були абітур'єнтами, хтось довідався, що є можливість екскурсії в Крим. Зібралося нас таких сім осіб: Тинда, Западинський, Чалий, Гребінюк, Литвинчук, Ольга Корнієнко і я. Кожне з нас ходило особисто до ректора Карпенка, щоб він пересвідчився, що ми дійсно пролетарські студенти і нам можна дати півплатний екскурсійний квиток на проїзд туди й назад. Пішла й я. Ректор запитав мене, чи не приховала я свого соціяльного походження, але так добродушно, наче на жарт, не вимагаючи моєї відповіді.

Поїздом ми доїхали до Севастополя, білого південного міста з пласкими дахами, що були одночасно й подвір'ями. Там ми ночували в «Базі екскурсантів». Чи це тоді я бачила морське дно? Справжнє натуральне морське дно, відгороджене склом, з усіма морськими квітами, медузами й рибами. Чомусь ніде більш такого не бачила...

Але мета наша була не Севастополь. Звідти можна морем пливти до Ялти, а можна й сухопуттям їхати, через Байдарські ворота. Їхали ми автобусом під гору, і все чекали воріт, але ніяких там воріт не було, а просто: раптом гора на найвищому шпилі ввірвалась, і тут ми ахнули. Звідси видно безконечну синяву Чорного моря. Ефект приголомшливий! Заради такого дива наш автобус постояв півгодини, дозволив нам намилуватися незабутнім краєвидом, а тоді крученими дорогами покотився вниз до Ялти.

Це смішно, але перше, що ми навчилися в Ялті й чим збагатилися, то це була буза. Це ж слово так увійшло в тодішній побут, що на кожному кроці чути було: «Буза!» (в розумінні: «дрантя»), або «Не бузі!», що означало: «Не говори дурниць». А що воно за буза — хто його знає. І от

---

* Цей мотив з'явився в 4 томі «Діти Чумацького шляху» у останньому розділі, через 20 років.— *Прим. авт.*

ми, голодні, подалися на базар, щось купити їсти, та й купили бузу, найпоширеніший тут молочний продукт, кисле кобиляче молоко. Найсмачніший, найпожиточніший і найдешевший продукт, даремно так його деградували й образили безпритульні, що рознесли це слово по всьому СРСР.

Оце ж тобі Крим, та сама Ялта, з різними пристанями, причалами, ресторанами (але ми на них не дивилися), з будинками в садах, що пнулися в гори. Інший світ! Все цвіте. Ми ж — «літератори», то пішли шукати віллу Чехова. Всі, кого питали, люб'язно нас справляли, а в домі зустріла сестра Чехова. А тепер ще треба побачити царський палац у Лівадії, що за три кілометри від Ялти. Тепер там санаторій... Але ж грошей у всіх чортма, то довго не доводилося затримуватись у цій країні сонця, краси й здоров'я. Найголовніша мета нашої екскурсії — вибратися на гору Ай-Петрі, що височить над Ялтою. Це — сім кілометрів.

Надвечір вийшли ми з Ялти і йшли цілу ніч. Нас, пішоходів, обганяли авта вантажні й легкові, а ми хоробро дерлися вгору пішака. Все вгору та вгору, лісом, що пахне перепрілим листям, іншим якимсь зіллям — дичина ж! А серед цієї дичини прорізана оця дорога.

Десь опівночі ми вже дуже потомилися й запалили ватру в лісі. Оце ж уночі, в лісі, серед невідомої природи. В мені прокинулося атавістичне шаленство, я почала навколо вогню танцювати й гасати, маючи себе за первісну дику людину. Налетіли на мене радість і екстаза. От такого життя хотіла б! Хотіла б пережити все, що пережило людство, всі стани. І так було в ту мить, я всіма людьми була.

Потім, погасивши ватру, знов ішли все вище. Почала мінятися природа. Нема вже лісу, трапляються самотні хижі для перепочинку. Але наше завдання — поспіти до сходу сонця. Це ж усі, що нас переганяють, того й їдуть на Ай-Петрі.

Ще не сіріло, як ми вже там були,— але як же тут сибірно! Якісь тіні сидять усюди, посідали й ми. А як почало розвиднятися, то побачили ми навколо себе тундру, північну тундру. Саме каміння, обросле лишаями, мохами, якимись розетками з сірим пушком. Та як же це так? Внизу ж усе буйно цвіте! На цих мохах і сірих каменях — скрізь людські постаті сидять і дожидають чуда. Обкутані, загорнуті в пледи, хустки, пальта, в хто що мав.

А сонце того ранку сходило не так, як нам треба було. За хмарами, замість вилізти з моря й відкрити нам панораму безмежного синього поля. Ні, все сіре, ми дригоніємо, але все-таки радіємо, що ми на Ай-Петрі, бачимо сиву велич моря внизу. Одно було зле — не мали чого їсти,— але нам усім не звикати до того. Не щодня ж маєш змогу побувати в Криму, цілу ніч іти до альпійських вершин... Ото там, у такій незвичній атмосфері, відкрились у нас поетичні таланти й ми почали писати насмішкуваті епіграми одне на одного. Такі комічні були наші фігури, перемерзлі й нещасні в тій дюді. Деякі епіграми в мене довго зберігалися, ще й з рисунками, і були б і досі, якби я сиділа на місці, а не ти-

нялась світами. Зостались десь на Дорогожицькій і напевно давно знищені, тільки не знаю чиєю рукою...

Вже ми не хотіли вертатися до Ялти тією ж дорогою, що прийшли, а манила вже нас Алупка, що мріла отак просто під нашими ногами, треба йти навпрошки. То що ж, ще й краще! Думалося, що це легше — йти вниз, а не нагору. А воно якраз навпаки. Навпрошки — це через нетрі, колючі кущі, бездоріжжя. Камінь тільки зачепиш, а він уже шугнув із гуркотом додолу, ще й тебе за собою тягне... Та вже як пустилися, мусимо того триматися.

Ішли довго, прикро, позбивали собі ноги, пообдряпувалися об держидерево, але таки до Алупки дійшли. Це — замість бережком, дорогою понад море з Ялти. А до Алупки нам треба конче, бо ми хочемо побачити палаци. Палац князя Воронцова-Дашкова в англійському дусі з потемнілою дерев'яною різьбою. Просто аж дивно, як цей похмурий палац потрапив на ці веселі береги. Палац еміра Бухарського, де треба скидати взуття й у якихось лапацонах ходити по тих мозаїках,— ось де краса! Або отой, «Ластівчине гніздо», що здалека височиться на неприступній скелі, яка виступає в море... Це я вперше бачила пишні палаци. Царський палац у Лівадії, з лябіринтом кімнат і хмарою відпочивальників у білих халатах поміж рожами та водограями, не справив на мене великого враження, особливо як показали нам спальні царя й цариці, ніби збережені в натуральному вигляді. Були без розкоші, в буржуазно-міщанському стилі.

Слово «Крим» з того часу для мене рівнозначно слову «перлина». І чого та Іфігенія бунтувалася, коли її послала сюди Артеміда? Якби так на мене — я була б щаслива.

І є там скелі-гори, що вийшли з моря. Між ними одна зветься Діва, справді подібна. Чи має це якесь відношення до історії Іфігенії? Так я й не довідалась. Ми були дуже бідні, щоб затримуватися на цих місцях. До Севастополя ми вже вертались морем. Е, що за кілька днів побачиш з дірявою кишенею й п'ятаком?

37

З перлини Криму я потрапила просто в блощичник.

Коли я виїжджала в екскурсію, то в останню хвилину чогось такий жаль вхопив мене за цією кімнатою з вікном у монастирський сад, хоч я певна була, що повернусь до неї з екскурсії, як поверталась раз у раз з усіх виїздів цих років. Не здогадувалась, що то було передчуття — більш я вже цієї кімнати не побачу. Коли я повернулась,— вона була вже не наша. Кубуч заселив іншими, а наші речі складено в мішок і були вони тут десь у підвалі. Ото тоді я й позбулась перший раз своїх щоденників, бо в мішку їх не було. Але Захаркова сокира була.

Василину я знайшла в іншому місці. На Думській площі був якийсь третьорядний готель, то тепер він обернений на приміщення Кубуча. Ото там Василина й кімнату мала. Поки що була сама, то я в неї пере-

була, поки прийшов час їхати на працю. Але яка це була мука! Коли надходив вечір, то всю постелю обсипали блощиці, і рятунку від них не було ніякого. Вже придумали від них оборонний пояс: ми стелилися на підлозі і постелю оточували рівчачком води — не перелізе через воду. То хитрі вороги-кровососи вилазили на стелю і звідти падали на нас. От жах! З блощицями я познайомилася була у Фузіків, але то було невинне проти тутешньої армії. Як бідна Василина може тут витерпіти? Єдине — вона має надію переселитися в Мотрину кімнату, ось та тільки влаштує свої справи перед виїздом на працю...

* * *

Так закінчилася наука, студентство. Треба було думати про працю. Найщасливіші були ті, що мали змогу дістати в самому Києві учительську посаду, щоб відбути стаж. Відбувати ж мусіли всі, хто діставав стипендію. Та про Київ мені й мріяти не доводилось, тут влаштовувалися упривілейовані, із зв'язками. Таким, як Білякович,— прошу, двері відкриті, недаром вона так самовпевнено несе свої коркотяги... Але не мені. Чи яку іншу роботу придумати? До редакції *Пролетарської правди* мене ніяк не тягнуло, та й проґавила я час, коли пропонували. От би перекладала... Писати на робітничо-пролетарські теми, виявилося, я не вміла. Після моєї торф'яної Бучі я побачила, що ніякого патосу праці ані в мене, ані там нема. Словом, я потребувала романтики, а тому вибрала собі з усіх визначних міст України Запоріжжя. Хоч побачу, як то тепер там, у тому місці, де творилася козацька слава.

Три роки ходила я по Володимирській в усі пори року, дня й вечора. Скільки різних емоцій! Їх можна б поділити на дві половини: як із природою,— щаслива, а як із людьми,— покусана.

38

А тепер бачу себе в поїзді до Запоріжжя з великим клунком (десь уже корзинку відбігла), усім своїм майном. Їду і з здивованням помічаю, що в мене попухли ноги, такі грубі стали, як колоди. Від чого? Серце чи нирки? Чи, може, була я така голодна? Ніколи ж досі цього не було.

Ось і Запоріжжя. Яке розчарування! Це не місто, а якась солдатська рота. Посеред степу шахівницею розташовані вулиці з множеством акацій, тільки не на вулицях. Все місто — партерові будиночки з подвір'ячками. Тільки всередині — квадрат площі, а в цьому квадраті церква, кілька поверхових будинків. Таке все скучне, нецікаве. Не Запоріжжя це, а Александровськ, оплот «вєлікой русской імперії». Саме тут за Дніпром на острові Хортиці й була Запорозька Січ. То й це імперське місто-рота було потрібне.

Моє відрядження до Наросвіти дуже офіційно і строго прийняв завідувач обласної Наросвіти, і того ж дня я вже була призначена до трудової школи викладати мову й літературу в старших класах. А крім того, ще й вчити мови дівчат у кравецькій школі. Де я маю жити? Знайшли родину робітника металюргійного заводу на одній з тих одноманітних вулиць, розлінованих перше, ніж ці будиночки були побудовані. Родина з дивним прізвищем Була складалася з трьох осіб: сухорлявого, законсервованого роботою біля металу батька, дебелої й розсипчастої матері та стрункої білявки-підлітка Олі, що мала золотого зуба і завжди трохи недовірливо всміхалася, коли говорила. Крім мене, на мешканні в них була ще молдаванка Клава, пишна панна з трошки вивернутими губами, службовка якоїсь установи. Клава й Оля спали в кімнаті, а мені поставили в сінцях ліжечко, і то там я жила майже рік. В них же й харчувалася.

Навіть нема чого згадати з того Запоріжжя, таке там нецікаве, провінційне життя. Хіба те, що в перші ж дні запросив мене в гості директор моєї школи, Петик. Зайшов за мною Андрій Щучка, інспектор Наросвіти. Справді — Щучка. Дрібнокаліберний, пишноодягнений, у добірно вишиваній українській сорочці з широкими рукавами-манкетами та китичкою замість краватки. Із щучим писочком і густими зморшками під очима. На лиці усмішечка, начебто запобіжлива, начебто протекційно-всезнаюча, не розбереш...

У Петиків за столом сидів уже й завідувач Наросвіти. Я ще в Наросвіті помітила, що в нього одна рука — калічка, і то — права. Прізвище його було великоруське (от, забула!), але з усього видно, що він українець, говорить не вивченою, а стихійною українською мовою. На півдні України часто трапляється: прізвище чисто кацапське, а душа українська. Плоди колонізації Катерини Другої? В гостях у Петиків він виявився не таким грізним, як у кабінеті Наросвіти, але й підступним. Він приніс якогось рожевого винця, поналивав усім маціпусінькі чарочки, мені казав випити цей наперсточок одним духом. Я ковтнула, а він тоді: «Скажіть "а"!» Та мені забило дух, я закашлялась. Не можу! Всі вони вдоволені, а я, провінціялка з Києва, присоромлена, що не розуміюся на винах. То не вино, а лікер. Спирт.

Приблизно з того часу вчепився до мене Щучка. Насамперед, почав протегувати, зобов'язувати всякими учинностями, заходити до хати. Щедро сипав грішми де тільки можна було. Він, крім інспекторської посади в Наросвіті, набрався по вінця лекцій українізації в установах і грошей мав багато. На тлі Запоріжжя він видавався фігурою, та я й не бачила інших «фігур», взагалі. Ніколи ніхто так навратливо не атакував мене, як цей.

А з яким балянсом приїхала я до Запоріжжя?

Скінчилась наука, почалася проза життя. Я — доросла, вже маю 22 роки. Нічого не вийшло з мене, письменницею не стала. Ті кількадцять оповідань, друкованих у газетах і журналах, треба знищити й забути, що ти колись їх писала. Ніхто не побачив у тобі здібностей і ти їх,

мабуть, не маєш. Тож човпи... Нічого не вмію, от і цього вчителювання: боюся, не люблю, не йде мені... Щоранку, йдучи до школи на працю, наче підвішуюсь на шибеницю. Повертаюсь із школи — наче вирвалась із тюрми. А що є інше для мене? Якби я жила в атмосфері уваги, любови й віри в мої сили,— може, й розцвіли б мої здібності. Але хто мені такий тут дуже близький і кому — я? Отже, розрив із мріями, їх поховання, духовна самотність, бо чогось я такого хочу, сама не знаю чого... Як колись у дитинстві. Незмінне, наче я не підросла й на йоту душею.

Вже всі оповідання подерті. Кінець. Я — не письменниця*. На цей ґрунт падає велика увага й наполегливість Андрія Щучки на тлі розлитого навколо вакууму, без вражінь. Ніяких інших знайомств, бодай співрозмовців, як не друзів-однодумців, літераторів. Жадної бібліотеки, де б одвести душу. І ніде від Щучки не сховаєшся... Ось сценка: іду увечері вулицями Запоріжжя-центру, купила собі шоколядної халви (вже гроші маю, можу порозкошувати!), ласую нею... і думаю про поезію Павла Тичини, мовляв, він же з неба готовий не впав, не взявся нізвідки, а має поетичних батьків, виріс на поезії попередників... Я ніби продовжую якусь лекцію в ІНО... А тут де не взявся Щучка і з виглядом родича вітає мене та журить-докоряє.

— Ай-ай-ай! І як же це так? І чого ж це ви самі їсте халву? Таж ви могли сказати мені, і ми разом би посмакували, і в кіно пішли б... От, як негарно, не по-товариському! Чи не сором?

Словом, щоб швидше цей час переглянути, не вельми-то цікавий, скорочуюсь: Щучка уперся одружитися. Він, як досвідчений стратег, все робив, щоб відрізати мені шлях від відступу, використовуючи всі мої послаблення віжок. А в мене склалася теорія шлюбу така: нема щасливого! В який бік не гляну, все так, що одна сторона страждає і терпить. То що краще? Чи коли ти любиш, а тебе не хочуть, чи коли тебе хтось любить, тобі байдужий і нецікавий? Обидві перспективи невтішні, але ж усі одружуються і якось живуть. То, може, краще когось зробити щасливим? Як Щучка хоче і добивається, і це йому щастя мною піклуватися, то й хай, я буду рада й тому, що хтось через мене щасливий. А я ж якраз і потребувала, щоб хтось мною піклувався, бо я почувалася безпорадною дитиною. І це було точ-у-точ те, чого хотів Щучка. Це бажання він безперестань виявляв, радів, коли може виявити... Не був це цікавий індивід, ні зовнішньо, ні внутрішньо. Мої обрії ширші. Але хай! Щучка

---

* Жаль, я все те в нападі зневіри понищила, а цікаво було б тепер поглянути. Ось одне пам'ятаю: антирелігійне. Комсомольці хуліганять, перешкоджають великодній заутрені і розклали велике багаття за оградою та там ревуть під гармошку антирелігійні частушки: «Далой-далой монахов, раввінов і папов...» Десь я таке бачила, чи не в Жашкові. Але тоді я не знала, чого й комсомольці не відали. Вони, власне, творили поганський обряд, тільки додали ще совєтські частушки. У давніші часи за церковною оградою у великодню ніч запалювалась ватра. Це — рештки давнішої релігії...

із середньою освітою, але він збирається восени вступити до ІНО, ось він дістане вищу освіту і наші обрії зрівняються. Хай! Однаково не маю куди пнутися.

Було й вирішено, що ось тільки я кінчу цей рік «педагогічного стажу» — їду до Києва, а Андрій восени теж приїде, вступить до ІНО, «а там видно буде». Бо стало вже зовсім ясно, що я не маю жадних педагогічних здібностей, ох, і немиле ж мені це вчителювання! А зошити! Цілими вечорами сиди й виправляй. З усіх учнів трудової школи не завдавали клопоту тільки два хлопці з 4-ї кляси. Микола Корінь і Микола Нагнибіда. Ці два хлопчаки по 12—13 років, плекані й гарнесенькі, як янголята, сиділи на першій парті, завжди кихкотіли з якихось своїх справ, називали один одного «мій кореш», «корешок» (з жаргону уркаганів) та завжди подавали письмові роботи перші, без єдиної помилочки. Я часто милувалася цими хлоп'ятами,— якщо судити з прізвищ, козацькими нащадками. Особливо Нагнибідою*, таким самим біленьким і ніжненьким, як наш Вітя.

Ще більша мука була вчити отих дівчат — майбутніх кравчинь, їм і не в голові була якась там мова! Ледве дотягнула я до кінця навчального року. Коли б швидше з цього глухого Запоріжжя! Нема тут чим дихати!

Та щоб не поїхати з Запоріжжя без запорізьких вражінь, я якоїсь неділі майнула пароплавом на острів Хортицю, в якійсь груповій екскурсії. Як це мені тоді вдалося самій чкурнути? То ж не можна було й хвилини дихнути без настирливого Щучки.

Це було пізньою весною, вже майже літом, ще перед будівництвом Дніпрельстану, все було в первісному стані. Такого високого буйного зела, такого цілющого запаху до того й після того часу я ніколи вже не вдихала. Дихай і хочеться, не надихаєшся! От розкіш! Само повітря п'янить і веселить.

Але історичних слідів... Ні печенігів, що засіли на Святослава, вбили його, а з черепа зробили чашу, ані Олега, що приносив на цім острові в жертву богам північ, ані козацьких паланок, ні церкви... Ніяких людських слідів не видко було в цім первіснім заповіднику дикого степу, тільки тирса й татарське зілля про щось шелестіли та легіт пускав сиву шовкову хвилю по виднокрузі.

А дуб ріс. Могутній, кремезний, розложистий. Читаю в газеті, що йому 700 років.

Останні враження від Запоріжжя... Я написала звіт про свій «педстаж», як вимагалося, і понесла до Наросвіти. Там це має підтвердити

---

* Кілька років згодом, вже в Києві на якомусь концерті бандуристів я бачила Миколу Нагнибіду,— молодого поета в матроській блюзці з синім відкладним коміром та в безкозирці. Надзвичайно гарний юнак. Він мене не впізнав, а вірніше, не признався до мене, я вже тоді була парія. А тепер часом бачу в *Літературній газеті* цього ж Миколу Нагнибіду...— Де поділася краса? Забрезклі, поморщені, обвислі щоки ситого дядька — без тіні поетичного надхнення. Отакі три образи одної людини на протязі мого життя.

інспектор, себто той самий Щучка. Треба ще й на машинці передрукувати, та цього я вже не можу. Щучка обіцяє, що друкарниця Наросвіти це зробить, але чую: Андрій говорить зо мною протегуюче і навіть покрикує: «Чого така тороплена? Чого парка париш?»

Е, це вже-то ні!

Мені такий тон, гей, не сподобався! Хто це має наді мною старшувати? Чому, яким правом? Я тут у Запоріжжі лише практикантка і сама собі господиня. Ще ж було тільки мене прошено, я милостиво згодилася на жертву бути дружиною чоловіка меншої за мене мірки, і ось... ще не стала дружиною, а вже маю над собою господаря... Е, це вже-то ні...

Еге, щось моя «теорія ущасливлення» слабо витримує іспит реальности!

39

До Коберників я заїжджала як до своїх, там опинялася серед великої родини — Наді, Ліди, Ярини Михайлівни... Ваня оженився з Лідою, дочкою священика з Бесітки, до Сергія приходили товариші, як-от Міша Кривенький та інші, народу тут оберталось завжди багато, то не диво, що я не пам'ятаю цих днів у Коберників по приїзді до Києва із Запоріжжя. Нічого там мене не вражало.

Але яскраво пам'ятаю чудовий літній день, отой київський благосний день, коли почуваєш себе не в місті з душним асфальтом, а в курортній місцевості. Я підходжу на зеленій, захряслій у липах вулиці до будиночка, тримаючи в руках адресу: Левашівська, 20/3. Таку адресу дано мені в бюрі підшукування мешкань, тут ніби хтось продає кімнату. Я вже кілька таких адрес обходила і не мала й тепер великої надії,— але шукати кімнату треба.

Дивлюся, на ослоні біля залізних штахетів у тіні віковічної липи сидить... хто? Спектор, один із студентів літературно-лінгвістичного факультету, що кінчав разом зі мною і був у групі Савченка — французької мови. Я часто дивувалася з цього Спектора, який він африканець. Якби ще до цього кучерявого волосся і до випнутих губ чорна шкіра, був би етіоп. То є така серед жидів інша раса. Але нема часу про це думати, я рада, що все-таки якесь знайоме обличчя, вітаюся (в ІНО ніколи не вітались) і питаю його, де тут є мешкання ч. 3.

— Я живу в мешканні ч. 3.

— Я чула, що там продається кімната.

— Так,— каже Спектор,— я продаю кімнату. Я знайшов собі більшу і маю там заплатити, то цю продаю. 100 карбованців. 80 карбованців мені, а 20 — господині за вселення.

Я привезла з собою із Запоріжжя приблизно стільки, ну, трохи більше,— і торг блискавично відбувся. За півгодини я вже була мешканкою малесенької кімнатки, але... але в таємниці від сусіда Зубова, що посідав у цьому ж мешканні дві кімнати і мав око на Спекторову-мою. Отже, Спектор навчив мене: я маю казати Зубову, що я — Спекторова родичка.

Кімнатка на поверсі була не тільки маленька, але й темна, вимальована в темно-бордовий колір. То найперше, що я зробила, це перетворила її на білу. Найняла майстра, який випалив спеціяльною машинкою олійну фарбу, а тоді побілив, при цьому розповідаючи мені свої спостереження. Він знає, до якої національности належать його замовці, тільки по їх смаках. Жиди люблять стіни, кольоровані олійними фарбами, росіяни — люблять «обої», де заводяться блощиці. А він уже знає, що я українка, бо хочу мати білі стіни. А що ж, у нас хату білять два рази на рік. В хаті має бути ясно...

І ось я вже живу. Щоб було на чому спати, купила розкладачку. Щоб було на що сісти і до чого присісти, купила в комісійній крамниці стола та два віденські кріселка, старі звичайно. Оце й усі меблі. І живу. Сусіди Зубові дихають ненавистю. І як це воно сталося, що жид жида обдурив, а якась «шиксл» опинилася в ролі Спекторової родички?

А кімнатка — побілена, із бордюром угорі й блискучо натертим ясним паркетом,— стала гарнесенька. На всю одну стіну — широке венеціянське вікно, все закрите зеленим листом віковічної липи, що росте зараз-таки за вікном. Все подвір'я на фасаді теж у густих кислатих деревах, ще й груша є. Шпориш вкриває все подвір'я, видко, тут колись були і клюмби. Фігурні залізні штахети на фасаді надавали будиночкові вигляду багатого осібняка. Він стояв не впритул до вулиці, а в глибині цього зеленого подвір'я. На ньому було взористе облицювання з квадратиків бордово-салатної майоліки і майже всі кахлики ще цілі...

Сусідом цього подвір'я був якийсь молодий гай. Почав хтось будувати дім,— та на фундаменті розпочатої будівлі за ці роки повиростали вже більші й менші деревця. Зате другий бік садиби був обмежений високою стіною новітнього високого дому, тільки вузький прохід веде всередину дворів-лісу, ще не зачеплених новобудовами.

Дивись, яка в цьому Києві розмаїтість життя і вражінь! Тут тільки про цю кімнату, про цей будинок, про це подвір'я, про цю вулицю, про ці Липки розказати, то вийде ціла історія, це не те що в степовій провінції Александровську-Запоріжжі, у сінцях хатини Булів.

А що я дуже любила й досі люблю ту кімнату, те подвір'я, ту вулицю, той район, та що я прожила там 14 років (1927—1941), то не можу втриматися, мушу вигребти з пам'яті навіть найнезначніші деталі, пригадати собі все «до титли, ніже тії коми». Вік би жила там, то хоч уявою поброджу...

40

Власна кімната! Та ще й де?! В найкращому районі, у Липках. Що тут ще в минулому столітті був ліс, я трохи знала, а ще розказала мені господиня цього дому, Костюшко. Я прийшла заплатити їй 20 карбованців у третьому будинку цього ж подвір'я. Це була широченька старша жінка,

без слідів якогось аристократизму. А тим часом вона розповіла, що вся ця садиба належала її батькові, царському полковникові, і спочатку тут був тільки один отой на фасаді дім, побудований ще в минулому столітті, а вся решта маєтку — просто ліс. Щоб усі три його дочки мали спадщину, він вибудував у подвір'ї-лісі ще два партерові будинки, оце ж у одному вона живе, а решту наймає.

Словом, був це колись затишний і багатий маєток у лісі-місті. Але порівняно з сусідами-палацами в різних стилях будиночок із майоліками видавався бідною родичкою. В тих палацах Липок, казали, часто бувало так, що проживала одна аристократична особа і біля неї — п'ятнадцять слуг. Як прогриміла революція, ще довго там жила двірня князів і баронів, поки не прийшла «пролетарська аристократія» та перейняла спадщину.

Але застала я ще багато й просто «дворянських гнізд», як ото в поміщицьких маєтках — білих домів з колонадою на фасаді. На розі Левашівської й Лютеранської на такому домі висіла меморіяльна таблиця: «Тут проживав О. Пушкін, коли приїздив у гості до декабриста Пестеля»*... На Лютеранській, там, де вона ламається й біжить сторч униз до Хрещатика, був ще такий самий «ветхий деньми», а колись пишний поміщицький осібняк з колонами й верандами. Ці будинки на очах позникали дуже скоро, навіть при тодішньому убогому темпі житлобудівництва.

А колись же це був дрімучий ліс, за княжих часів. Сюди їздили на лови, дорога через цей ліс із Гори до Печерська-Лаври була тільки одна — теперішня Інститутська вулиця. В цім дрімучім лісі тільки подекуди спасалися у відлюдних пустинях іноки і ченці. У літописі «Повість временних літ» під роком 1108 згадується урочище і ручай Клов, там закінчено побудову церкви святої Богородиці, що заклав ігумен Печерського монастиря, Стефан. То цей Клов ось тут у сусідстві, тільки пройди одну прямовисну до Левашівської вуличку і побачиш у глибині лісу солідну церкву та будови Кловського жіночого монастиря, а тепер Науково-дослідного інституту геології...

У цих липових лісах в минулому лише столітті почала оселюватися імперська знать. Цар Микола Перший вислав сюди різних «обрусітєлєй юго-западнаво края», надавав їм посілості. Це він збудував форти над Дніпром, що на Аскольдовій могилі, Арсенал...

Революція розгородила внутрішні сади-парки, рештки колишнього дрімучого лісу, й можна було ходити навпрошки, коли треба до Хрещатика, а не обходити вулицями. Так я й робила, за прикладом усіх: вийшла з дому і не йшла вулицею у один чи другий бік, а зразу впірнала в глибину подвір'я-лісу, там переходила у друге таке — і вже на Банковій, тоді бігла сторч протоптаною стежкою, яка виводила на Миколаївську біля театру, колись Соловцовського, тепер Франківського.

---

* Достовірних підтверджень цього немає.— *Прим. ред.*

О-о-о! Тепер я пригадую! Це ж я колись уже бігла цією стежкою, як ночувала у Ніни Таращук, після ювілейної вистави в театрі ім. Заньковецької. Оце ж я ночувала в цьому самому домі, де живе господиня Костюшко. Я тоді ще зчудувалася тим палацом, що повз нього я тоді бігла. Чудо! Мабуть, найкращий палац на всі Липки. Стоїть він на цім взгір'ї, фасадом виходить на Банкову, «партерно», а ззаду є до нього сходи.

Весь будинок обліплений наядами з риб'ячими хвостами, рибами в тенетах, раками, дельфінами, китами, медузами,— а ось і сам Нептун, бог цього морського дна, спирається на тризубі. Якорі. Будинок цей так і зветься: «Морське дно». Всі ці скульптури, що чудують око,— витвір ума колишнього власника його, морського адмірала*. Оточив він свій палац садом із крученими стежками-серпентинами, де грають водограї та стоять замріяні німфи. Всю оцю мальовничу кручу було обнесено залізними штахетами. Та гай-гай! Як я бігла вранці від Ніни Таращук, то вже цих штахетів не було, водограї замовкли, німфи деякі ще стояли, але з відбитими руками й носами, за колись плеканий сад ніхто не пам'ятав, а вдячні кияни ото й протоптали стежечку, просто кручею з Банкової на Миколаївську.

Нині, як я оселилась на Левашівській... (Тепер — Карла Лібкнехта. І генерал-губернатор Левашов, і Карл Лібкнехт — наші приятелі, в їх честь названа така розкішна вулиця столиці України). Нині круча-стежечка уперто існує, узаконена, але колишній сад прийшов уже в крайній занепад, німфи позникали. Зате внизу біля Франківського театру завівся чудовий вишневий садочок і в ньому — пасіка, так-таки поруч театру та за три кроки від найшикарнішого київського готелю, «Континенталь». Приємно було пройти біля шматочка села в центрі міста. За НЕПу хтось-то цей куточок відгородив, опорядив, доглянув... Потім вишневий садок із пасікою зник, натомість був зроблений скверик, де висиджували няньки з дітьми нової аристократії та виспівували підкиївську пісню «Гей, вітер з поля...».

Як же хочеш іти до Хрещатика вулицями, то є чотири шляхи. Горбатою Лютеранською, що йде-йде ніби рівно, а потім різко вламується і показує частину Хрещатика. Можна й Інститутською. Це значить — треба повернути ліворуч, впірнути в гущу крислатих каштанів і лип на вулиці і пройти глухо обгороджений високим парканом сад (колись резиденцію губернаторів, а тепер засекречену, невідомо чию) і... вниз. То вже краще дійти до Олександрівської, увійти в Пролетарський (Царський) сад і доріжками-алеями, горбатим місточком увійти до того самого Хрещатика, якраз біля музею та публічної бібліотеки, ніби перенесених сюди з Греції храмів.

Але найчастіше ходила я (вірніше — б і г а л а) Крутим узвозом, серпентиною на Бессарабку. Зимою там було дуже слизько, то як поволі —

---

* Відомий тепер будинок з химерами, витвір і колишня власність архітектора В. Городецького.— *Прим. ред.*

швидше впадеш, ніж збігаючи. А перебіжиш через Бессарабку (площу Богдана Хмельницького*), входиш в урочистий Шевченківський бульвар з двома рядами могутніх тополь, зеленими ослонами — може, хто втомився...

Оце там, на будинку Критого ринку, бачила я барельєфи із задніпровськими й задеснянськими молодицями у ряснованих до стану юпках, із глечиками на коромислах. Зовсім так убрані, як за гетьманщини. І кому це потрібно було ці барельєфи збити? Осліпили будинок, а натомість нічого не дали. І нащо? Це ж було так гарно!

Коли ж не треба до Хрещатика, а йти просто Левашівською, то по обидва боки відкривається ген-ген далеко уся Україна. Ну, нехай пів, то й то грандіозна панорама. Ось пройди-но в напрямку в і д Дніпра. За 13-типоверховим рожевим будинком Левашівська руба зламується і падає вниз. Там стань і дивись на далекі поля-лани за Києвом. Як же повітря прозоре, то побачиш навіть будинки селекційної науково-дослідної станції, де я колись мішки латала. Оце стоїш у Києві й бачиш Україну.

Другу половину України можеш зараз-таки побачити, повернувши назад Левашівською в напрямку д о Дніпра. Треба тільки обігнути блакитно-білий царський палац у глибині, за широким розгоном газонів, відділений від простих смертних високими узорчастими штахетами. Сміливо проходиш повз резиденцію царів, згадуючи при цьому, що цей палац збудував італійський архітектор Растреллі для цариці Єлисавети Петрівни з таким розрахунком, щоб цариця могла з своїх вікон бачити Андріївський собор, наче завішений у небі... По другий бік сірого асфальту горять вогнями пишні купи канн... Минаєш їх, аж до самого урвища доходиш, і — ах! — внизу стелиться синім шовком Дніпро, оперезаний жовтими пісками, замережаний лісами, що далеко на обрії стають синіми. Ген-ген — далека Чернігівщина...

Це ж тут за Маріїнським садом (чомусь називалось не «парки», а «сади») вже й славнозвісна Аскольдова могила, що з нею зв'язано стільки київських подій. Це тут ніби стояли полки і вежі угрів, коли вони йшли на захід. Тут ніби похований князь Аскольд, хоч ніхто могили не може знайти. Може, ота каплиця, що посеред тутешнього кладовища? Тут можна бачити укріплення Миколи Першого — цегляні червоні стіни з бійницями, що підпирають яри та урвища... Отож звідси весь Дніпро лежить на долоні, з усіма мостами, Дарницею, пісками, набережною дорогою... Прийдеш сюди, сядеш на краю урвища — і нападає мрійливий настрій, нічогонедумання, блаженство. Недаром сюди спасалися від світської метушні іноки, літописці, аскети... Це ж те саме повітря, що й у Лаврі, яка ось за цими ярами вже золотіє своїми верхами...

І все це — за десять-двадцять хвилин ходу від моєї кімнати!

---

* В 1874—88 роках, у зв'язку з наміром установити на площі пам'ятник Богдану Хмельницькому, вона називалася його іменем. Ця назва була у вжитку мешканців і в описуваний авторкою період.— *Прим. ред.*

41

Таке відмінно-чудове самопочуття в цьому місті-лісі, Липках, наче в свята, наче на курорті. І це ж правда, хіба ж усе це навколо не курорт? Повітря санаторійне, зозуля десь кує, куди не повернешся — зелені масиви, Дніпро безперестань присилає свою прохолоду. На цих вулицях не дозволено жадних крамниць, кіосків, яток. Як ідеш хідником Левашівської під липами,— аж луна розлягається від кроків...

У моїй маленькій кімнатці повно зеленавого світла. Липа пахне, цвіте. Крізь мереживо липового листя видно на протилежному боці вулиці сірий замок у мавританському стилі, за ним — обгороджений високим парканом сад, і це доповнює враження, що живеш у якомусь зачарованому царстві.

А хто ж мої сусіди в мешканні ч. 3, з ким це я маю зустрічатися щодня, ходити одними дверима, брати з одного кранта воду?

Квартира складалась із чотирьох кімнат, кухні, ванної, туалету, кімнатки для служниці і вхідного коридорчика, що переходив у довший. Колись призначене для одної родини, тепер живе чотири.

Мій найближчий сусід, стіна в стіну, Зубов із жінкою й дівчинкою 3—4 років, посідав дві кімнати і підручну кімнатку для служниці. Йому було тісно, бо служив він у музичній фабриці касиром і купував «по собівартості» піяна, які продавав за ціну нефабричну, знов купував... Кімната, що я зайняла, мала бути його, а не моя, тому вічно між нами були напружені взаємини, трохи зм'ягчені тим, що мала Фаня любила приходити до мене і я з нею мала якісь там маленькі справи.

Дальшу одну кімнату займав Рожков із жінкою й такою ж маленькою дівчинкою, Валею. Рожков був типовий москаль, що й не пробував українізуватися, а Марія Рожкова — з єлісаветградського міщанства, говорила отим українським жаргоном російської мови. «Для краси» вона не вимовляла літери «р», але любила поговорити. Оце від неї довідалась я, що Рожков «работнік ГПУ», ночами не може спати від нервів. Справді — молоде обличчя, а весь сивий. Може, з рік ще жив він тут, а потім десь дівся, нібито відпросився на кооперативну роботу, мотивуючи тим, що має сухоти. Відтоді я його не бачила, а Рожкова з Валею жили вдвох, тільки все якісь інші кавалери приходили. Рожкова працювала робітницею, але де — ніколи не почула від неї... Одна з найраніших сценок: з мого вікна я бачу, як Рожкова поставила під липою балію і пере, а мала лялька й собі крадькома від матері щось віджимає...

Кухня квартири була не кухня, бо в ній жила богомолка Євдокимівна. Там було повно образів, за ними сухі квіти, зілля, лямпада, свічечки. Обличчя її тихе, «великомученицьке», приматкобожене...

Воду ми всі брали з ванної. Дрова можна було тримати у подвір'ї, в дровітничках, варити кожне могло в себе в кімнаті на примусі.

Тісно, але треба миритися й пристосуватися. В Києві всі так. По кілька родин у одному мешканні, а ще навіть із диктовими перегородками... Дістати в Києві кімнату — щастя.

* * *

Отож оселилася я — а грошей чортма! На що я надіялася? Як могла я так сміливо витратити на кімнату збереження цілого року? Що я собі думала?

Та це ж мені не первина! А як я пішки йшла до Києва, то на що я надіялася? Найбільша моя опора — невибагливість, намагання бути без потреб, нікому не робити клопоту. Ось це, що є, що зосталося від купівлі кімнати, треба розтягти якнайдовше і старатися не витратити останнього карбованця. Може, знайдеться для мене яка вчительська посада, хоч навряд... Тепер взагалі безробіття. Та й не дуже я до неї... Одне ясно: з Києва нікуди не поїду. Несила жити в тюрмі-провінції. Тут зустрінеш на вулиці Гасю Турчинську, поговориш із нею, то й то вже стане ширший світ. Від неї довідаєшся про всякі новини, бо вона якось уміє бути скрізь своя.

От пробувала я колись писати рецензії — чому тепер не спробувати? І вже несу до редакції *Життя й революція* рецензію на книжку М. Галич «Друкарка». А другу висилаю до журналу *Плужанин* на книжку Д. Тася «Ведмеді танцюють». А може, який переклад зробити? Я вже зневірилась у своїй белетристичній здібності, уже все порвала, а нового нічого не виходить у мене. Але працювати над словом можна і в інших формах. Хай я не белетрист. Але я так безконечно люблю літературу, що на все життя мені вистачить черпати з її бездонної криниці. А по-студентському жити мені не звикати. Тут сталося таке.

42

Якогось серпня, біля дванадцятої години у мою чистеньку, аскетично без'їжну кімнату несподівано приходять гості. Ярина Михайлівна Коберничка із дочкою Надею і її нареченим Мішею Кривеньким. Цього Мішу, студента Медінституту, я давно знала, бачила не раз у хаті в Коберників, він там був ніби ще один син. Вже тому, що це був друг-приятель Серьожі, він не викликав моїх симпатій. Той Сергій був «шматок дерева»,— ані вчитися не хотів, ані читає, ані про щось цікаве поговорити. Я жила в Коберників колись до Різдва, то надивилась і наслухалася. «Скажи мені, хто твій друг, я тобі скажу, хто ти». Оце таку сентенцію почуєш від цього Міші: «За гроші все можна купити». Я була ворогом такої нецікавої банальности. Міщанин. Для Наді саме добре. Оці наче плюшеві карі очі, оця добродушна усмішка на лиці, щось із картини, на

якій ви бачите, який має бути гарний український козак, ще й ставний, рослий. Ніколи я з Мішею слова не промовила, то диво, що прийшов. Мабуть, Надя попросила...

Прийшли вони, принесли із собою півлітра горілки і закуску,— щоб справити мені входини. Навряд чи було в мене тоді що їсти, бо я купувала собі сто грам чайної ковбаси і відразу з'їдала з чаєм і хлібом, це було на цілий день. За яку годину, як випили й закусили принесеним, Міша десь вийшов. Гаразд, Ярина Михайлівна й Надя ще побули, почекали, не діждалися, пішли. Я поприбирала після «входин», знов стало зеленкаво-затишно в кімнаті. Минуло ще кілька годин.

Години о п'ятій стукає хтось. Хто? Міша. Де це він узявся?

— А я оце весь час сидів під деревами на лавочці у глибині двору. Стало мені недобре, ото я й вийшов. І досі нездоровий, трусить... А де Надя, Ярина Михайлівна?

— Вже давно пішли.

Справді. Блідий, у очах хвороблива мізерність. «Ляжте, полежте»,— кажу я, може б і мені так сказала Ярина Михайлівна, це ж з тієї самої сім'ї... Міша простягнувся на розкладачці, а я сиділа на стільці, щось говорили. Він своє розказував, як тяжко бути без матері й матірньої теплоти (сирота, майже в Коберників виріс), а я своє: як хочу ще рости, чогось хочу, а сама не знаю, чого, того нема... Отой мій сум ще з дитинства... Це я часто говорила, аби тільки торкнув хто цю струну. Щирости в мене було понад верх, мусіла її вихлюпувати, аби було кому. (Як ото я цілу ніч у поїзді сповідалася незнайомому чоловікові...) Була так щира й довірлива, так цінила чиюсь щирість.

Як це вийшло, що я провела рукою по Мішиному волоссю? Це ж чужа зовсім людина, просто випадково тут, наречений Наді Коберник. З жалощів, що признався в своїй таємній тузі за матір'ю? Чи з родинних почувань до Наді пожаліла я її нареченого? А воно вийшло, що Міша поцілував ту мою руку вдячно. І без тієї бичачої навратливости, що мене завжди відкидала й ображала. Словом, зайшла така інтимність і душевна близькість, якої я ніколи не знала. Я й зараз у цю хвилину плачу, бо й після вже, і досі не було такого. А в ту хвилину плакав Міша. Не міг же він бути п'яний, бо ж минуло багато годин, вже було надвечір, вже й світло засвічене. Не міг він бути й тонким спокусником, щоб виробити собі такий плян. Він, хоч і мав наречену, а почувався дуже самітним... А я йому про свої ранньодитинські і юнацькі переживання тієї ж самотности, отого гострого почування, що я тут чужа, в чужому світі...

Так і далі ми говорили, окутані не фізичною змисловістю, а теплом знайдених і впізнаних душ. Я ж така голодна на людське, а до мене всякі оті кашперські та коваленки кидалися з грубими парубоцькими вихватками. Тут — нічого цього не було.

Ми собі так розмовляємо без поспіху, само в'яжеться... Коли тут стук у двері.

— Ввійдіть!

Входить Андрій Щучка і якийсь другий (того не знаю), просто з поїзда, з валізами. Це наче в п'єсі? Ні, так воно було. Значить, у мене на ліжку лежить якийсь рослий чорнявий парубок?

— Ми, здається, перешкодили? — каже Андрій.— Що ж, ми підемо, переночуємо у Лярві.

Це він навмисне сказав замість «Лавра» — «Лярва». (В Лаврі була гостиниця). «Який же ти примітивний! — думала я в цю хвилину.— Навіть дотепи тупо брутальні». Та й справді, де тут удвох мають вони поміститися? Я не заперечувала. Міша лежав тихо, наче не чув і не бачив сцени. Нові гості пішли.

Не пам'ятаю, щоб у мене були тоді якісь муки сумління чи почуття якоїсь провини супроти Андрія. Навпаки, та «лярва» мене обурила. Це ж слово негарне, кажеться на ознаку неморальної жінки. Воно в цій хаті і в такій ситуації не повинно було прозвучати.

Вони пішли, а я стала ще щиріша з Мішею, розказала йому, що без жадного внутрішнього зацікавлення вирішила ощасливити цього, що пішов, відданого, невідчіпного, вірного. Але...

Може, й краще, що так вийшло, може, Андрій відчепиться? Бо мені треба жару душі, а не ситого задоволення. І цей жар душі тут у хаті палав, ось як несподівано. Ніяких атак, що мене сполошили б, не було. Було Боже право, моє право від Бога бути такими радісними та повними і без цебрів змисловости. Досить було й того аромату, що вже пройняв нас і обох переповнював. Плюшеві карі очі, лагідне, хороше лице. Як я досі не помічала цієї української краси?

Міша пішов пізно, може, на світанку. Що було б, якби я несподівано для себе не сказала тих слів: «Більш ніколи не приходьте!» Може, це був той, що мав би йти зо мною все життя? Чи, може, одружившись ми, пішли б незлагоди, сварки, розрив? Чи діти? Не уявляю тих доріг. Я ж так таки й сказала: «Більш ніколи не приходьте». Чому?

По-перше, якийсь голос у мені: «Як же це я буду слово Андрієві ламати? Я ж наче зобов'язана слова дотримати». По-друге: «Як же це я буду відбирати в Наді нареченого?» По-третє: «Якщо це така доля, то вже її не омину. І як цей хлопець мене любить, то тоді лише я буду це знати, коли він шукатиме мене, хоч би що». Я ж такої лихої думки про свою зовнішність і так потребую знати, що я — люба! По-четверте, я злякалася за свою волю, за свою незвичайну долю. Словом, я таке сказала. «Чого ти мене гониш?» — застогнав Міша, і не знаю, чого було більше в тому вперше сказаному «ти» — болю чи образи.

Так, наче хтось дужчий за мене сказав моїми устами ці слова. І я вважаю, що весь цей день з усіма подіями аранжувала якась свідома інтелігентна Істота з початку до кінця. Вона не хотіла пустити мене дорогою, що привела б до ролі Щуччиної дружини, і влаштувала оцю «виставу з трьома відслонами». Але коли я знов схибила з дороги, яку мені ця Істота призначила, і ось-ось таки вскочу в родинне життя, що

втягне мене всю, Істота втручається, скеровує в ту стежку, якою я маю неухильно йти.

А яка мета? Не знаю. Щоб відігнати плюгавого Андрія, показавши — ось що таке любов і право в Бога? То чому ж тоді заборонила й це право? Чи щоб я перейшла й через дальші муки-страждання? Бо ніколи вже не було, щоб моє право в Бога збіглось із таким самим правом іншого. Як досі, так і все життя потім якесь чорти батька зна що признавалося, закохувалося, чіплялося, перешкоджало, навіть гіпнотизувало, а ті, кого любила я з правом у Бога, ті мене не бачили, були недосяжні, відгороджені неприступними безоднями-скелями...

Бо Міша так і зробив, як я казала. Більш ніколи не прийшов. Що ж було зі мною? Я аж тоді закохалася, люто. Коли я приходила до Коберників (часом із Жашкова хтось приїздив),— ловила кожне слово про нього, безмежно дороге мені. Інколи я й його бачила, його благущий погляд, таке ж страждання. Але ні я, ні він не переступили невидної стіни, лінії відчуження, не було й натяку на зближення,— тільки уклін здалека. Дійшло до того, що я навіть украла із стіни в Сергієвій кімнаті групову світлину, бо там був Міша. Сидів серед дітвори на поваленому дереві, а на звороті напис: «Колись і ми, старики, були такими щасливими...» Ліричний, як і сам Міша.

Міша Кривенький видужав від цього страждання. Хоч з Надею не одружився. Якось переключився, а на що — не знаю. А я — ні. Через рік написала йому листа з усіма моїми стражданнями. Прийшов — офіційний, холодний, спостережний. «У якому душевному стані писали ви того листа?» — запитав, як лікар на прийомі пацієнта. Ось який він був уже далекий. Я ж кілька років ще билася об стіну (ой, це сильний фігуральний вираз, але психічно так!) з болю кохання. І ще багато-багато років у думці я з ним розмовляла, наче продовжуючи ту незабутню розмову. Листи писала — і не відсилала.

Оце таке зо мною може вийти. Що я за людина?

* * *

А з Щучкою далі пішло так: він таки перебув кілька днів у мене, поки перейшов у студентський гуртожиток на Думській площі. (Вступив у ІНО на відділ Соцвиху). Але жінкою йому я не стала. Ще приходив, переслідував... Але ні! Щучка — огидний, гірший за отруту. Вся його провінційність і недалекість вийшли наверх тут у Києві. В Запоріжжі цього не видно було за його добірно вишитою українською сорочкою, поблажливо-протекційною усмішкою інспектора Наросвіти.

Ось сценка. Рання мрійна осінь за вікном, така ж і в мене осіння мрійна жага до праці. Я сиджу в своїй кімнаті за столом і працюю. Хочеться мені перекладати, аж пахне, а тут прийшов Андрій і перешкоджає. Стоїть за спиною і розхитує стільця, що на ньому я сиджу. Як за-

важає мені цей чоловік! Який мізерний, порожній, провінційний півник! Що я зробила? Допустила його до межі одруження. Я хочу бути сама, сама! Я хочу працювати, щоб ніхто мені оце зараз не перешкоджав!

Словом, Щучка — гріх на мойому сумлінні. Я повинна була відразу немилосердно йому відрізати. А то — милосердилася, хотіла себе в жертву принести заради ідеї любови, бо мені видавалося, що цей чоловік несамовито любить. Найгірша ж о р с т о к і с т ь відмови, коли тебе люблять, а ти — ні, це закоханому найвище б л а г о. Бо як змилосердування затягнеться, тоді рана закоханого невигойна.

І як колись Євген Щербаківський (якому я зла не зробила, ніколи не милосердилася), так і цей Щучка. Через роки, коли побачив мене на вулиці, вороже подивився і далеко обійшов.

43

А що я тоді робила в Києві? Тоді здавалося — порожнє життя з тягучими інтервалами і застоями, без перспектив. А як тепер оглянусь, то повно всього різного було. Писала рецензії (щось тоді кілька їх було надруковано), носила до редакції *Життя й революція,* деякі приймали, деякі повертали. Редактором журналу був М. Терещенко, а секретарем — В. Підмогильний. Я, принісши своє, рвучко втікала, боячись зарозумілої атмосфери, не знаючи, що з світилами говорити.

Висилала я й до Харкова рецензії. А раз навіть до редакції *Червоний шлях* — уявіть собі — вислала вірша! Не в цьому вірші справа, а в тому, що прислав мені листа П. Тичина, і то якого! Говорив зо мною, неначе з чимось путнім, вводив у таємниці віршування. Пишучи поезію, дається багато «риштовань», які в остаточній обробці усуваються,— так писав Тичина. Шкода, що довелося й цього листа згубити, а це ж цікаво, який Тичина був уважний до початківців і які цінні давав поради...

Перекладала я повість Свен Гедіна «У пісках пустелі Гобі»,— з російської, звичайно. Бо ця подорож мені дуже подобалась, я сама хотіла б подорожувати, то хоч перекладом надолужувала бажання. Як ніхто мені цього перекладу не замовляв, то я сама собі замовила. Та гай-гай! Занесла я переклад до «Держвидаву» — там не було потреби в ньому. Нема в видавничому пляні. Але працював там симпатичний і доступний літературний редактор Новоселецький і сказав, що потрібні перекладі з французької. От якби я знала французьку мову...

А я ж трохи знаю французьку мову, треба тільки її вдосконалювати. Я вступаю на курси Берліца, ходжу, поки вистачає сил і кишені. Аж зустрічаю на вулиці Гасю Турчинську, виявляється — вона також вивчає мову, тільки англійську — «ту бі ор нот ту бі?» — на курсах чужоземних мов. «Є такі курси?» — «Так, на Фундуклеївській, нижче Володимирської». То й я вступаю на ці курси, на французьку, викладач — француз Картьє...

Саме тоді прийшов до мене офіційний лист, запрошення зайти до київської філії ДВУ. Прийняв мене Аркадій Любченко, що завідує, виявляється, сектором чужоземної перекладницької літератури у харківському «Держвидаві», а до Києва приїхав у видавничих справах. Коли я прийшла, питає мене, чи не взяла б я перекладати роман Роні Старшого «Ксипегуси». Я ніколи не чула про таку книжку, але з радістю взяла це замовлення. І от вже й перекладаю, щасливо мучуся, бо багато невідомих слів, зворотів, весь час звіряю із словниками, підбираю найвідповідніші українські вирази. Мучуся, але вперто перекладаю, і навіть здаю цей переклад, і навіть одержую за це гонорар. Але, мабуть, моє знання французької мови було дуже недосконале, бо вже ніколи я не одержала запрошення на перекладання. Думала навіть, що «Ксипегуси» забраковані і не побачили світу, десь утонули в нетрях ДВУ... Яке ж було моє здивування кілька років згодом, коли в одній сільській бібліотеці на півдні України побачила я книжку «Ксипегуси», досить уже зачитану, з написом на титульній сторінці: «Переклад з французької Докії Гуменної». А мені навіть авторського примірника не прислали!

Я не пам'ятаю зустрічей з Василиною, мабуть, вона була тоді в інших сферах. Але з Гасею Турчинською ми тоді дуже часто зустрічалися. Оце йду Хрещатиком — назустріч Турчинська.

— Куди йдеш?

— Та там десь біля тебе в Марксо-Ленінській катедрі доповідь Шабльовського. Ходім!

Я перший раз чую, що біля мене щось подібне є, а виявляється — справді біля мене. Лише через один будинок. Поруч шестиповерхового житлокопівського стоїть аристократичний осібняк-палац, оздоблений ажурними штахетами. Один з найкращих палаців на цих вулицях, у легкому ренесансовому оформленні. Двері відкриті, можна зайти, а в вестибюлі можна бачити себе з усіх боків у перехресних дзеркалах. Можна й сісти у невеликій залі, оформленій дубовою різьбою. Це я вперше в такому київському палаці (і востаннє!). Ми втрапили на засідання. Виступали Шабльовський, Борис Якубський, Самійло Щупак та інші, а для мене було важливо не те, що́ вони казали, але я́к вони казали. Релігійно, наче в церкві чи синагозі молилися. Я навіть, після закінчення, хотіла була перехреститися, та вчасно схаменулася. Всі інші плескали, теж ритуально.

От, якби не Гася, то я навіть не побувала б у цьому будинку, не знала б ніколи розкоші всередині. А щодня ж ходила повз нього.

Вчащали ми на інші доповіді, на концерти, до ДВУ, до редакцій,— де тільки пускали, де відчинені двері.

Десь Гася викопала нову письменницю, що ще недавно була черницею. Вона написала книжку про життя в монастирі, про розбещеність там. Читала нам. Це вона, здається, казала, що половина мешканців Микільської Слобідки за Дніпром — діти ченців? Скоро ця Ткачик померла, а що сталось із її повістю — не знаю.

Пам'ятаю також авторський вечір Наталі Романович-Ткаченко. Читала вона повість «Роман-зілля», і нам повість видалась тягучою, без дії, але ми ввічливо слухали. А може, видалось нам безвиразним тому, що її мучив весь час тик, вона безвідгалу моргала й смикала м'язами обличчя. Внедовзі вона й померла. Хоронили її на Байковому кладовищі, чоловік 60 ішло за труною. Мжичило... Савченко, Терещенко...

Це тоді десь зимою сиділа я увечері в хаті, світла не запалювала. І уявилась мені баба на печі. Я почала записувати навпомацки, а вранці розібрала по пам'яті каракулі та назвала тоді «Покинута баба». (Потім я переназвала: «Сосна чекає чуда»). Послала Пилипенкові, а він надрукував у журналі *Плуг*. Чомусь ця невеличка річ викликала аж два відгуки. Один — «новеля розміром мала, але враження від неї, як від великої повісти». А другий — дуже зневажливий. Як казали тоді — «нищівна критика».

З плужанами я ніколи ніде не зустрічалась. Чи й були такі в Києві? «Плуг» — це ж щось дуже соромне. Я аж здивувалась, як зустріла на розі Левашівської й Інститутської О. Корнійчука (біг кудись) і він, тепер уже член ВУСПу, по-давньодружньому запитав, звідки-куди, а як почув, що я тут живу, напросився: «Я прийду читати п'єсу...» Тоді ще Корнійчук був звичайна людина, це був останній раз, що я його звичайною людиною бачила.

* * *

Вже вичерпувалися мої ресурси, а підійшла зима. Починало ставати дуже круто, а виглядів на переклади ніяких. Моє півголодування наближалося вже до часів першого року студентства на Паньківській. В хаті ніколи не було ніякого запасу на другий день. Купила — з'їла. Про таку розкіш, як молоко, не було й мови. Чай з хлібом — ранковий режим. Лягала спати з почуттям голоду, бо не вечеряла.

В ці дошкульні дні зустрічаю Шабельницького, що колись був на нашому курсі. Чи й тут діяв замисел Істоти? Шабельницький дуже уміло випитав мене про мої катастрофальні ситуації, запросив мене на обід, познайомив із дружиною, що звалася Нехама. Ця Нехама теж десь викладала, розмовляла тільки російською й ані слова не говорила українською. В ній уже виразно відчувалося, що вона — член партії, в чомусь невловному. Отже, Шабельницькі запрошують мене приходити обідати щодня, це для них нічого не складає, бо вони обоє працюють, заробляють, а щоб не було мені прикро, то я буду з Нехамою два рази на тиждень мати зайняття української мови. Я мала її українізувати. Може, їм не так треба було тієї лекції, як хотіли мене підтримати. Так тривало досить довго, щось тільки ззовні розбило цю угоду, і я ходити до них на обіди перестала. Здається, це Шабельницькі постаралися мені працю — три тижні заміняти вчительку на Звіринці у школі.

Як делікатно й непомітно для вразливого самолюбства підтримали вони мене в ту важку хвилину. Взагалі ж, я не раз на собі відчула, що жиди-приятелі — найкращі приятелі, і це відчуваєш найбільше тоді, коли тобі біда. Своїх тоді нема. Хто ж мене тоді запитав — чи тобі потрібна яка допомога, чи маєш працю?

Я навіть соромилася признаватися в цьому, щоб не вийшло, що я скаржуся та клянчу. Одного разу стоїмо ми втрьох на вулиці, я, Марія Галич і Гася, а надходить Качура. Галич — з місця в кар'єр: «Гуменна потребує роботи!» А я крутнулася й побігла від них, так мені стало недобре від цього «потребування». Качура кинув мені услід: «От, дурна коза!» І на цьому скінчилося. Нікому й у голову не прийшло, що моя поведінка — наслідок напруженого відчаю, нервова реакція на безвихідність.

Ото тоді я написала «Синій зошит» — повість, яку я ніколи не друкувала, вона ж була зовсім врозріз із вимогами пролетарської критики. Занепадництво. Декадентство. Психоложество. А що тоді синій колір був мій улюблений, то й «Зошит» був названий синім.

Взагалі, тоді вже сильно в'їлася в душу депресія, пригноблення. Я старалася знайти причину, щоб позбутися, а щоб повернутися до таких веселих і повноводних настроїв, як були д о студентського часу. Тому думала й думала — від чого цей сумерк у душі? Недоїдання? Безгрошів'я, непевний стан і безперспективність? Крах письменницької мрії? Чи це, може, я сама винна і більш ніхто, щось у моїх клітинах є таке, якийсь токсин, що затруює? Навіть не знаю, як це в мене клеїлась дружба з такою життєрадісною і закоханою в себе Гасею.

44

Щоб боротися з депресією, я робила що могла. Курси французької мови. Курси англійської на Мерингівській... Ця мова дивувала мене триповерховими минулими часами та вимовою, зовсім іншою, ніж написання.

Одного такого дня, як я йшла на курси англійської мови, мене давила така депресія, що я не знаходила собі місця. Туга, просто фізична мука, я звивалася під нею, як вуж. Це було між четвертою і п'ятою годинами. Через тиждень дістаю телеграму з Жашкова: «Приїжджай на похорон Колі».

* * *

Це в той час, як я мучилася болем душі, особливо коли підходила до курсів англійської мови о 4—5 годині, Коля був удушений. Ще недодушений, він повз у недобудованій залізничній будці за двоє гонів від Кравченківського хутора, може, ще надіявся доповзти?..

От що застала я в Жашкові. Плач, ридання. Коля замордований. Не тільки він, а й ще троє.

Діялося ж таке: Коля, Андрій Кравченко і ще один хлопець, всі по 17 років, працювали в районового фінінспектора. Він висилав їх на села робити якийсь там облік. Від села до села вони їхали найманими кіньми і вже скінчили своє завдання, верталися до Жашкова. У Кривчунці в суботу, за 10 верстов від Жашкова, вони приговорили одного дядька, що завезе до Жашкова. І вже були запряжені коні, як щось в упряжі ввірвалося. Селянин сказав:

— Не повезу вас! І вам не раджу їхати. Переночуєте, поїдете взавтра.

Е, що там! Якісь темні забобони! Не послухали хлопці поради і найняли другого візника. Біля Кравченківського хутора і недокінченої залізничної будки напала на них мандрівна банда циган і всіх чотирьох удушила зашморгом накинутого на шию мотузка. Коні й усі речі з удушених пограбували. Грошей хлопці не везли.

Хлопці в суботу не приїхали, ніхто нічого не знав. Аж у четвер їхали люди на ярмарок повз ту будку,— і що за диво? Усі коні хропуть, стають дибки, лякаються, не хочуть далі йти, як тільки наближаються до будки. Хтось здогадався заглянути в будку. Чотири замерзлі трупи...

Оце таку трагедію застала я вдома. Всі плачуть. Плаче й батько та просить у нас прощення. «Простіть, діти, може, я коли був важкий! Може, я казав якесь лихе слово!» На маму нарікає: чому вона не спинила його, щоб не їхав? Коля ж мав передчуття, бо перед виїздом казав: «Чогось так не хочеться їхати, як на смерть...» Треба було тільки сказати: «То й не їдь!»

Троє подушених лежали в будці там, де їх застала смерть, а Коля був трохи віддалік, як би повз. Може, був ще свідомий і хотів доповзти до хутора, до того хутора, де пройшло колись стільки щасливих часів... Де рідня... А я в той час корчилась від непоясненної муки у Києві, на Мерингівській. Скидала все на мій депресивний стан...

Як я приїхала, Коля лежав у церкві. Тут відбувся конфлікт між мамою і жашківською владою. Колю хотіли разом із Андрієм і третім товаришем покласти у волості та зробити громадський похорон з музикою та без попа. Це — жертви, що загинули на радянській роботі. Мама ж запротестувала. Ті двоє були комсомольці. Колю ж гнали, наївся вже він лиха від радянської влади. Вигнали з піонерів, не дали закінчити семилітку, все через «соціяльний стан», роботи не давали, вчитися, як мріяв, не було змоги, мусів іти на оцю роботу, де спіткала смерть. То всюди гнали, через них він не раз уже проклинав своє життя. А тепер хочуть забрати собі? На його смерті робити собі капітал? І мама настояла, щоб Колю поховано було церковним обрядом.

Поки мене не було в Жашкові, Коля виріс на ставного хлопця з високим батьковим чолом. Він тому й був піонервожатим, що виявляв організаторські здібності, умів гуртувати навколо себе, викликати довір'я й признання,— але ж «соціяльний стан»... Та Коля думав все-таки про-

рватися якось далі, вчитися, хоч уже в 17 років ходу йому не було. І така безглузда жертва! Кому? Нащо? Кому ці діти зробили щось злого? Що чекало їх далі — інша справа. Але вони ж ще й не розцвілися добре.

Коля лежав у труні, у вишитій сорочці, що йому вишивала дівчина та лише на смерть встигла подарувати. Страшне, удушене синє обличчя, з вивaленим язиком. Тіло дуже велике, наче не 17-літній хлопець лежить, а велетень... Оце — мій брат! Єдиний, більш нема. Були, але мене ще на цьому світі не було, як вони немовлятами повмирали.

Мама була зломана найбільш за всіх. То була її надія. Не дівчата. Ми не були їй у помочі, тільки оцей наймолодший допомагав, такий був добрий, як дівчина. А ми — порозліталися. Ганя — замужем і має свої турботи. Я — у світах, женуся за ефемерою. Льона ж... хоч і плекана в хаті, хоч батько й «пхав її між пани», хоч намагалась говорити «па-русскі», але їй теж було не з медом. З одної роботи вже викинули за «соцстан». Тепер не знає, де притаковитися. І їй нема місця...

Справді, якась вся наша родина нещаслива! Тато й мама вродилися в попередню епоху і все життя робили не те, що хотіли, мов заблудили не туди, куди треба. Ми попали в іншу епоху — і всі в цій новій епосі зайві. Ганя... з отим своїм нещасливим шлюбом, із Дмитром, що вже починав випивати. Льона, найкраща з нас усіх, з пишним золотим волоссям,— і вже відразу у бездоріжжі... Я — з моєю упертою візією нездійсненного, з моїм фанатичним письменництвом, що не має в жодних очах вартости... Кинута напризволяще у найтяжчі злидні без захисту. Хто мав захищати? Батьки беззахисні перед наступом совєтської влади, що підкопує їх рік у рік і змітає. Тепер Коля лежить у церкві, сімнадцятилітній мученик...

Це не було політичне вбивство. Всі знали, що це не «шалений наступ куркуля». Циганська банда, що замучила Колю і ще трьох, була скоро зловлена. Ця банда заскочила на Жашківщину десь із Бессарабії чи Поділля. Був суд, родичі впізнавали пограбовані речі з убитих, бо це не одне злочинство цієї зграї. Мама теж була на суді, упізнала Коліну шапку... Але що — суд, що — шапка, як Колі вже нема...

45

З Гасею Турчинською зв'язані в тій чи іншій формі спогади про Київ років 1927—42. То за такий час можна багато довідатися про людину. А що ми обидві були відчайдушно фанатичні у своїм бажанні пробитися в літературу, то це головно й зблизило нас на всі ті роки. Неоднакові були ми: у неї багато успіхів усюди, а я... перманентна невдаха. Але ми якось дуже весело приятелювали (я позичала цю веселість у неї), одна одну вголос нещадно критикували, а то навіть і обзивали. Гася дуже чепурилася, гарно вдягалася, міняла капелюшки, підтанцьовувала з надміру біологічної енергії і любувалася собою,— я називала її самоза-

коханою. Я носила все ту саму синю спідницю і блакитну блюзочку із великим чорним бантом — то Гася називала мене мопсом. Але це нічого! Якщо ж я з Гасиного мажору збивалась на мій мінор, то Гася не знаходила для мене іншого слова, як: «Ти — зайва людина! Ти несучасна!»

Гася навіть біографією своєю величалася. Вихованка ж дитячого будинку на Лук'янівці! А потрапила в дитячий будинок з вулиці. Але народилась вона в Галичині під Львовом, у містечку Куликові. В тому містечку Турками звався цілий куток,— і все це була її рідня. І справді, щось було тюркське в її галицькому обличчі, в розрізі очей. Батько її не мав «грунту», був бідняк, а мати носила за 15 верстов до Львова молоко й масло перепродувати, бо треба було прогодувати п'ятеро дітей. Часто згадувала Гася, яка то смачна була булка, що мати приносила зі Львова, їли ту булку, наче сало, з чорним хлібом. А основна їжа була бараболя.

Батько її був русофіл, і це визначило всю біографію Турчинської. Під час першої світової війни, коли відступала з Галичини російська армія, виїхав на схід і він. Склав на воза свої манатки, посадив дітей і вагітну жінку та й подався слідом за царською армією, боячись репресій Австрії. В дорозі на возі народилася шоста дитина — і так доїхали до Києва. Опинилася сім'я на Подолі, деякий час жила разом із іншими біженцями в Контрактовому домі. Як почав батько працювати робітником, жили на Юрківській. А далі — нещастя. За тиждень — уся сім'я вимерла від тифу. Зосталася на вулиці вона, найстарша, і брат Іван. А ще була маленька сестричка, то згубилася. Ото з вулиці їх двох і забрали до дитячого будинку. Та брат скоро звідти втік, маючи 13 років, і подався до Галичини, а вона,— тут голос Гасин стає урочисто гордовитий,— а вона ось уже закінчила ІНО, вчителює, пише поезії, друкується, член літературного об'єднання «Західна Україна», і чоловік Володя дуже її любить.

Так, Гася й тут витягла щасливу карту. Одружена вона з полтавським козаком, Володимиром Дем'яненком, студентом Мединституту. Був це ставний, кароокий, із м'якою усмішкою молодий чоловік, а козак він тому, що походив з козацького стану, який ніколи не зазнавав панщини. І це завжди підкреслювалося. Коли Гася з Володею, то він тільки на неї й дивиться безмежно закоханим поглядом.

Жили вони на Пушкінській, завжди можна по дорозі зайти. Як Гася дома, то рада. І завжди екзальтовано-бурхливо розповідала про свої чергові успіхи або підсміювалася з власних невдач. Завжди з нею було мені цікаво (вона ж усе найперша знає!) і я, зберігаючи мою критичність до неї, милувалась її бурхливою життєрадісністю.

Чия це була ідея? Написати привітального листа Ользі Кобилянській. Почула я її від Агати, і ми навіть збиралися, писали. Ми дві, Галич і ще чомусь Бульдін. Чому в нашу компанію затесався Бульдін? То диво! Але листа написали й вислали.

Без неї я ніколи не попала б у таке цікаве товариство, як Михайло Івченко, Меженко, Антоненко-Давидович. То було раз, що після якоїсь

літературної вечірки нас (себто Гасю і мене вже разом з нею) запросив до себе Івченко. Тоді ж я побачила й Людмилу Коваленко, дуже гарну, молоду, пухнасту молодицю. Я не знала тоді, що вона — письменниця. Івченко був також красунь, із плеканою каштановою бородою і дуже синіми очима. Хоч гостей почастували бідним чаєм, але винагородили духовним бенкетом. Вечір цей згадується мені, як феєрверк цікавих розмов, дотепів, сміху. А особливо запам'ятався тонкий дотеп Антоненка-Давидовича.

Говорили про недобудований будинок Академії наук на Володимирській. Більшовики не поспішають з будівництвом, а особливо в Києві, тоді призначеному на провінційне животіння. Ця недокінчена будова починає вже заростати травою, ось який уже рік революції. Антоненко-Давидович зауважив: «Так же й сказано в "Інтернаціоналі"»! — І проспівав бравурно-швидко: «Ве-есь мір насільєм ми разрушім, до основанья...» — а тоді нудно-пренудно, тихо й розтягнено, пома-а-алу: «а-а-а затєм....» Коли-то те «затєм» буде? Важливо насильством зруйнувати весь світ...

Згадали, що хтось злостиво назвав цю недокінчену будову — «трон Грушевського». А хто це здогадався вивісити у шевченківські дні над Академією величезного транспаранта?

Отак би взять
Та нагострить сокиру,
Та заходитись, та й рубать,
Рубать...

(З недрукованої спадщини Т. Шевченка).

Справді, пригадую! Чогось цей транспарант, нема-нема, та й встане перед очима...

Говорили й про творчі проблеми, про композицію твору... Чомусьтаки Антоненка-Давидовичеві думки запам'яталися, вони мені потім були дороговказом. Він тоді був прославлений своїми нарисами «Літературне козакування», «Землею українською». То ось як він висловився: «Нариси — найлегша річ, "сємєчкі"*. Штука написати роман. Для роману найголовніше це і д е я. Як є ідея твору, тоді все інше приложиться».

Це я одним-однісінький раз потрапила в товариське коло рафінованих письменників, у ту атмосферу, що за нею побивалася. І якби не доскоцька-допитацька Гася...

Вона якось з усіма знайде що говорити, всіх знає, з усіма має гарні стосунки. Після вечора в залі, у вестибюлі, в коридорах ще довго стоять купками й говорять. Вийшовши — при входах, на вулиці... Між ними й

* Себто все одно що лузати насіння. Ці «сємєчкі»-зернята продавалися склянками на кожному розі, 5 копійок за склянку.

Гася. А я відразу ж додому, бо осоружно, соромно й ніяк стовбичити отак, ніхто до тебе ні слова, ні ти ні до кого. Оце прикре почуття, що самотня, в атмосфері панування гуртового життя ще загострюється.

Я колись питала Гасю, як це вона вміє. А вона пояснила. Головне — усмішка. Як всміхнешся до кого, тоді та людина відразу добрішає. Цього вона навчилась, як була безпритульна. Бувало — дощ, нема де подітися, а всміхнешся до сторожа, він тебе пустить у будку.

Але де взяти усмішку, коли в душі її нема?

Це ж вона звела мене ближче з Марією Галич. Хоч Галич не була така доступна й притульна, проте зустрічалися ми радо. Десь на вулиці постояли, поговорили — і вже з приємним леготом у душі йдеш далі.

Уривалося наше приятелювання з Гасею тільки літом. Вона з Володею завжди кудись їздила: або в екскурсію на Кавказ, у Крим, або на Полтавщину до Володиних батьків...

46

Одного разу ранньою весною потягла мене Гася на якісь збори, на другому поверсі Дому профспілок, на Володимирській. Гася сама толком не знала, що то за збори, але там мають бути літератори. А то було не просто собі щоденні сходини, а установчі збори місцевого комітету письменників. Цей комітет був лише відгалуженням Спілки поліграфістів, тим що продукція письменників мала відношення до друку. Письменники мусять належати до якоїсь профспілки, от їх і притулено до поліграфістів. Мета була далекосяжніша, ніж простим оком було видно звичайній людині. А вже найменше розуміла те я.

Головою цих зборів і організаційного комітету був Антоненко-Давидович. От у перерві він до мене підходить і питає, чому це я досі не подала заяви про вступ до МК письменників. А можна? Хіба мене приймуть? — здивовано питаю, сама ж думаю: «Що я таке написала?»

— Подайте!

Я була неймовірно улещена такою увагою до мене, бо це ж було рівнозначно визнанню мене письменницею. І від кого? Від самого майстра слова Антоненка-Давидовича! Ото відтоді МК письменників став для мене центром, де точилося організоване життя письменницького колективу, куди я мала право входити не як інтруз, а як повноправний член. Бо в редакції *Пролетарської правди, Життя й революції* чи до «Держвидаву» заходила я боязко, з почуттям, що я тут — чуже тіло. Зайшла, сказала своє — і виходь! Звичайно, я там наштовхувалась на яку пару знайомих облич — але й відразу відчувала на собі їх зарозумілу пиху. «І чого воно отут плутається, оце ніщо? Плужанка! Це наше, талантів, діло і ми її не впустимо між себе». Я почувала себе скрізь зайвою.

Але в місцевкомі письменників — тут зовсім інакше. Хай собі пиндючаться, а я буду так само звисока на них дивитися. Я тут такий самий

член і можу бути тут скільки захочу,— спостерігати, дивитися, сидіти мовчазно й тихо, як і завжди в громаді. Розглядатиму оцих задавак.

І все це дякуючи тому фактові, що головою був Антоненко-Давидович, а не якийсь шкідник, з тих, що потім хмарами нахляли до цього колективу.

А задавак розвелося чимало. Ось хоч би Грицько Косяченко. Я ж знала його куцим, неоковирним селянським хлопцем, а це — диви! Що за денді пливе? Він щойно видав книжку поезій і з гордощів землі під собою не чув. Як ішов вулицею, не впізнавав нікого, так чванно ніс свою кирпу із зачіскою а-ля Єсенін. Білий комірець, краватка, новий сірий костюм. Де ж він хоче з тобою говорити, такий геній? З Жигалком він і досі був нерозлийвода, навіть покинув уже «Плуг» і опинився разом із ним у ВУСППі.

Я також уже не почувала себе членом «Плуга», з того часу як подерла свої друковані оповідання. Я навіть написала заяву до Харкова, що вже не хочу бути членом. Та й розсипався «Плуг» у Києві. Навіть не знаю, чи хто коли збирається...

9 листопада 1972

КНИГА ДРУГА

ЖАР І КРИГА

Частина перша

МРІЯ, ЩО ЗВЕТЬСЯ ЛІТЕРАТУРА

1

То буває так, що все раптом уривається. Літо. Всі розбіглися. Нема куди, нема до кого зайти, слово сказати. Я ходжу вулицями, безпотрібно заходжу в крамниці (нема ж «купила»), повертаюся додому голодна шлунком і душею. Іду розбуялими від зелені вулицями, обмереженими електрикою,— і плачу. Все живе, тішиться... Ось із театру на Миколаївську виходять усі збуджені, із змістом... Я ж — скнію. Який тут театр, коли дивлюсь, щоб останнього карбованця не розміняти?

Чому так? Що за доля? Хочу друзів, а їх нема. Ні одної людини, що дала б душі радість. Де тепер Міша Кривенький і що робить? Чому нема його тут?

В хаті — ще тоскніше. Увечері не засвічую світла і чую звідкілясь музику — а це вже понад силу. Думки про небуття. Як нема іншої долі, то краще небуття.

Щоб якось цю нудьгу укоськати, я ходила разом із сусідкою, богомолкою Євдокимівною, у ліс по гриби. Вона навіть мене підгодовувала своїми ріденькими супами, я їй щось за це платила, теж пісно. Гриби в такому меню це вже люксус. Їхали ми далеко до Дарниці, там ще кудись пішки — Євдокимівна вже знала, де ростуть гриби. Поверталися зморені, голодні, але з грибами, із своєрідним вдоволенням, наповнені цілющим повітрям...

Але яка це мені компанія, оця богомолка, що весь час говорить про чуда, про обновлення церков? Я мусіла приноровлюватися до неї, говорити її мовою, хоч про ці самі обновлення цікаво було б поговорити з людьми широкого світогляду.

Це був час, що обновлялися образи в церквах, плакала Божа Матір, з'являлися інші знамення, люди ходили на прощу до чудотворних криниць. Але ж я сама бачила — на Львівському базарі обновилася баня церкви святої Покрови, із іржавої стала за одну ніч чисто золотою, із одною тільки іржавою краткою. (Щоб люди бачили різницю, так?) Цього

чуда ніхто не міг заперечити, а газети пояснювали це атмосферичними впливами. А про чудо на якомусь київському передмісті, то навіть усі в Києві заговорили. *Пролетарська правда* послала навіть свого кореспондента до тієї жінки, що в її хаті літали речі. Повні відра з водою ходять, сокира й мітла літають, так само й посуд гуляє в повітрі самостійно... Прийшла міліція перевірити, чи не видумки, а в хаті всі речі, вже й одежа й горшки заходи́ли, мітла почала танцювати, а посуд перевертатися в повітрі. Жінка прикрикнула на них — все стало на своє місце. Це все я прочитала в газеті, як дійсний, засвідчений факт.

Цікаво було б від когось тямущого почути пояснення всіх цих феноменів, а я мусіла вислухувати пророцтва Євдокимівни про наближення кінця світу. Але що ж мені було робити? Впадати в ще більшу прострацію?

Як усі мене сахаються. Ось раз прийшов був чомусь Лука Ляшенко. Член «Плуга». Не знаю, чому йому хотілося зайти. Він був актор, режисер, сценарист і жив сито у якоїсь багатої вдови, що турбувалась його побутовими потребами. Посидів, поговорив, подивився на цю «малохольну» дивачку, що сидить голодна за столом, щось шкрябає та думає так щось висидіти. Подивився — і більше ніколи не заходив.

От як то потрібна мені Гася, хоч вона й каже мені всякі прикрощі. Та тепер її в Києві нема. Володя вже лікар, заробляє, кудись поїхав. Василина, як вийшла заміж, відчужилася, та й також, здається, не в Києві. То залишилась оця Євдокимівна і гриби... щоб не здуріти з нудьги. Ще слава Богу, що вона така любителька лісу.

2

От так збираюся я одного літнього ранку з Євдокимівною по гриби, як тут приходить Юрій Будяк. Хоч Будяк живе на цій самій вулиці в тому рожевому 13-поверховому домі, був він у мене один раз і сказав, що цю кімнатку треба коліньми розпихати. Відтоді я часом зустрічала його на вулиці, в розмову не заходила,— а це чогось зайшов. Почав він здалека.

— Як ви тут? Що ви тут? Привіт вам від Сергія Пилипенка і від усього «Плуга»! Вітають вас Панів, Минко, Дукин...

— Я ж уже не член «Плуга»,— відповідаю.

— То нічого! А чого ви тут киснете в цьому Києві? Поїдьте куди... Я ось приніс вам відрядження від «Плуга»...

— Та я ж не член «Плуга».

— То нічого! Поїдьте, побачите світу. Може, що напишете...

І бачить Будяк мою нерішучу міну, умовляє далі, ще й трохи докоряє, що я таким грибом снидію тут... А він же потрапив у моє найболючіше місце, бо це ж я раз у раз зв'язую свою душевну прострацію із неможливістю набиратись нових вражінь, зміни оточення, руху... Як гарно все це чути, як Пилипенко на відстані прочитав мої думки і вгадав, чого мені найбільш тепер треба. Але...

— Я ж не маю за що їхати, ледь-ледь животію,— признаюся.

— Та за це не журіться. Гроші знайдуться. Якщо маєте охоту, то пишіть про свою згоду й «Плуг» гроші вишле, дістанете...

Будяк пішов, а я й забула про ліс та гриби. Відрядження! Подорож! Та чи могло мені таке снитися? І це — коли я опинилася над найгіршою пропастю-безоднею моєї шаленої нудьги, без людей, без грошей, без підтримки і надії. І це — в той час, як мене літературний Київ відкидав та дивився так само, як на ту напівбожевільну Дозю, що ходила по Києву зимою й літом у незмінному червоному картатому пальті. Чи не яскраве ще одне свідчення, що біля мене хтось є? Істота допускає це гноблення і тягар ззовні, оце томлення духа всередині, а як бачить, що вже загибаю, блискає таким зворотом долі. Я ж тільки й думала, як би це куди поїхати, тільки за що? Навіть до Жашкова не було змоги.

* * *

Дійсно, я багато в чому на ту Дозю подібна. Хоча б у цій невмотивованій реалізмом життя упертості. Хоча б у цій непохитній манії не відступати від праці над словом. Я волю, я таки буду, хай хто що хоче каже! Ніяких порад слухати не бажаю! Осточортіли вже оці запитання: «Чому заміж не йдеш?» Так, наче мені це в голові!

Втім, подібна я на Дозю не у всьому. Я не відкинула весною пропозиції заміняти на три тижні вчительку на Звіринці. І дуже рада. Як би інакше могла я побачити Звіринець? Щодня три тижні ходила тими незабутніми стежечками вгору-вниз, поміж садами та хатами, наче скопійованими з гравюр середньовічного Києва. Там — церква св. Миколая,— кажуть, вона стоїть на тій самій горі, де збиралися на шабаш відьми з усієї України... Це тут десь вибухали склади з військовими матеріялами, аж у Жашкові ми чули гуркіт, а в Києві повилітали всі вікна. А он і золоті бані Видубицького монастиря. Чому названо «Видубицький»? Бо коли під час хрещення киян скинули біля Михайлівського монастиря Перуна зі срібною головою й золотими вусами, то кияни кричали йому: «Видибай, боже! Видибай, боже!» І Перун поплив Дніпром униз, доплив до цього місця, тут і постав Видубицький монастир. Напевно, на місці його ж стародавнього капища... Оце стільки різних думок перебіжить у голові, коли йдеш з годину до школи тими стежками-доріжками та відчуваєш себе не в сучасному, а в стародавньому Києві. Які ж мальовничі ці околиці Києва! Про це й не здогадуються ті, що з хрещатицьких бездарних забудов складають собі уявлення про це місто.

* * *

Бач? Ось тільки три кроки від Києва-міста — і яке багатство вражінь. А тут же:

ПОСВІДЧЕННЯ

Пред'явниця цього, член Всеукраїнської Спілки Селянських Письменників «Плуг», тов. Гуменна Докія, їде на все літо цього року по Вкраїні для всебічного вивчення життя й побуту с/г комун і колективів.

Прохання до всіх державних і громадських установ допомагати тов. Гуменній в її роботі.

ЦК «Плугу» С. Пилипенко
В. Минко

Нема з ким їхати? То так ніколи нічого не побачиш, коли це спинятиме. Нема іншого виходу, як самій. Треба це неминуче зло терпіти, як хочеш бачити й спізнавати світ.

І я написала до «Плуга», що їду. Секретар «Плуга», В. Минко, прислав мені 80 карбованців. Пільговий квиток на проїзд, за його порадою, я дістала в МК письменників, а був тоді головою Я. Качура.

3

Приготування були нескладні. В овальному баульчикові з дикти мали бути всі речі, потрібні в дорозі, і треба, щоб він був легенький. І ось одного пишного та урочистого дня я вже пливу Дніпром та розкошую духом подорожі. Це ж — як шипучка в носі від гострого напою, оці перші хвилини руху, оце відчуття, що земля-вода під тобою біжить назад. Потім це затирається, тільки дивишся, що біжить до тебе і втікає назад, туди, звідки я пливу. Пароплавом я пливла не без наміру. Треба ж усе, що буде на дорозі, побачити. А пливти — біля Канева, біля могили Шевченка. Які там круті береги, шалено гарні, особливо, як сходить сонце! Велич, наче це не наші степи, а якийсь Кавказ!

У Каневі я зійшла і пішла вгору на Шевченкову могилу. Була там ще хата старезного сторожа, а все було так, як заповів Шевченко; і лани широкополі, і Дніпро, і кручі, а ще й сині чернігівські ліси, що зливаються з обрієм...

Я довго сама не спостерігала. До мене заговорив якийсь чоловік. Випитав, хто я. Розказав, хто він. Робітник із шахт Донбасу, вертається з Києва. Нарікає.— Що ж ви тут у Києві сидите, пануєте, дармоїдничаєте! Присвоїли собі всі вигоди, живете коштом робітника, а й не уявляєте собі, яка важка праця шахтаря!

Я з ним легенько сперечалася. Кожне своє робить. Он селяни теж так вважають, що тільки їхня робота — робота, а всі інші, хто не робить біля землі, дармоїди. Але ж їм треба продуктів міста!

— То ви не бачили нашої шахтарської праці! — заперечує шахтар.— Тому так говорите.

— Добре, покажіть мені її!

Тут же мені шахтар приобіцяв, що якщо я заїду до міста (от, забула назву, якесь невелике, недалеко від Дніпропетровського), то він, причетний до шахтарської адміністрації, організує мені екскурсію в шахту.

І таку обіцянку він виконав. Приїхали ми до його міста, пішли до шахт. Сам він убрався в шахтарське і мені дав убратися: заболочений, зашкарублий комбінезон, на ноги — чоботи, на голову — капелюха, в руки — лямпу. А тоді ми сіли в клітку і спустилися у підсвіт. Ходили по підземних коридорах, під ногами чавкало болото, а іноді й річечка струмувала. Назустріч нам і попри нас сліпі коні возили вагонетки,— ніколи вони не виходять звідси, тут вікують. Забої підперті дерев'яними балками, там у глибині забоїв шахтарі довбають кайлами залізну руду. Часто коридори звужуються так, що треба просмикуватися вужем, темно... Ось нащо то в мене у руці лямпа. Як же глибоко це під землею! І це тут люди вікують,— починають працю молодими, а кінчають старими. У вогкості, мокроті, пітьмі... У вічній небезпеці, що вибухи зроблять обвал і засипле тебе навіки... Правда, правда цього, що водив мене по тому підземному хмурному світі!

Коли я через чотири години виїхала в клітці з шахти нагору, побачила денне світло і сонце, то наче вдруге на світ народилася. А це ж тільки чотири години!

Та скоро мені здалося, що є ще страшніша, ще гірша праця. З шахтарського містечка поїхала я поїздом до Дніпропетровського. Вже на підступах до цього міста осліпило мене від заграв і наче пожеж. То палали димарі, домни й печі залізообробних і сталеварних заводів. Відрядження моє було магічне, скрізь відчиняло широко двері. От я й пішла на один з таких заводів. Зразу дали мені провідника і — дивись, дивись, скільки хочеш!

І то в цім пеклі можуть люди працювати?

Коли шахта нагадувала стародавньогрецький «той світ» із тінями померлих, то це я опинилася в пеклі, яким його тепер малюють християни: на сковородах, у казанах шкварчать грішники, а під ними палає вогонь, а біля стоять рогаті чорти з вилами й помішують у казанах, не дають грішникам вискочити. Серед вогню, скреготу й грому машин, серед полум'я, що тебе огортає, на тебе дише,— важко навіть десять хвилин простояти, навіть тут, на спасенній естакаді. А як же вісім годин пропрацювати отам унизу, в самому дні, там, де он малесенькі фігурки робітників щось вмикають, вимикають, наливають у форми, пересувають, приймають з каблів... За шаленим гуркотом пекельних машин людського голосу не чути, навіть не чую, що кричить мені на вухо провідник. Дійсно, ті київські білоручки — дармоїди, посідали на шиї справжнього робітника!

Я вийшла з цього пекла оглушена й присоромлена.

...В Дніпропетровському чекала мене ще одна ц і к а в и н а. (Як можна сказати «новина», то можна й — «цікавина»). Музей Яворницького ім. Поля. Пішла я його шукати — і відразу знайшла, бо перед бу-

динком музею стояли вряд степові камінні баби. Вже було біля п'ятої години, музей замикався. Але сам професор Яворницький, старенький дідусь, узяв з мене платню за вступ — п'ять копійок — і повів по залях музею.

Козацька старовина, збирана протягом життя з усіх тутешніх околиць,— аж очі розбігаються. Самі шаблі чого варті,— для яких же це велетнів і силачів вони зроблені? А ось і самі ті велетні, викопані з могил і поховань. Найбільше мені запам'яталося одне поховання: кістяк був такий завбільшки, як два нормальних. Чи то справді такі великі люди тоді жили? Де ж вони жили? — Тут, у Запоріжжі! — Біля цього кістяка-велетня, крім такої ж велетенської шаблі, стояла чотирикутна пляшка з темно-зеленого скла. Козаків на той світ вириджали з оковитою!

Академік Яворницький водив мене по цих залях і розповідав, наче цілій екскурсії з 30-х осіб або, принаймні, особі з королівської династії. А я ж була тоді невеличке дівча, як дощечка, у сірій дрібнокартатій спідничці і білій у смужку блюзочці та з гривою неслухняного стриженого волосся. Хоч мені було вже 24 роки, моя загальна сильветка виглядала як постать 13-літнього підлітка, а лице як стало на 20-х роках, так і не мінялось.

Навіяна всім, що побачила я в музеї та що почула від Яворницького, я задумала дійти до міста Запоріжжя з Дніпропетровського пішки. Понад берегом Дніпра, щоб побачити славні пороги. 80 кілометрів відстані видавалися мені дрібницею, я ж ходила з Жашкова до Білої Церкви, до Тараща... Така ж гарна природа над Дніпром,— як же це я її інакше побачу, коли не пішки? Що ж, така вже моя доля, що доводиться самій мандрувати,— але який вихід? Дуже мені давалася взнаки оця самота подорожування, але... Що ж, відмовитися?

Ото мені увірилися ці 80 кілометрів! Як я не храбрилася, а підбилася, стомилася! Це ж не була шляхова дорога, а стежечка понад берегом, або просто скелясте каміння без стежок, ще й із закрутами за звивами берегової лінії. Спочатку я боялася — ануж, хто зачепить!? А потім боятися перестала, бо ні душі у тій дводенній подорожі не зустріла. (Взагалі, в моїх подорожах ніхто ніколи на мене не нападав). Проходила повз села поза Дніпропетровським, натрапила на пам'ятник із написом, що це тут Богдан Хмельницький зруйнував польську фортецю Кодак, але й здивована була, що ніхто тут не мав інтересу до цієї історичної пам'ятки. Часто сідала на скелях над синім Дніпром і уявляла собі байдарки, козацькі чайки, дуби, що перепливають через ці пороги...

Ночувала я біля найбільшого порога, Ненаситця, у хатині на взгір'ї, що вікнами виходила на Дніпро-Ненаситець. Як чудово було засинати під неперестанний клекіт Ненаситця! А ті люди, господарі хати, казали, що навпаки: осточортів їм цей шум, не дає заснути. Лаяли його. Мені ж здавався він музикою.

Удень Ненаситець виглядав ще кращий. Цей острів-гора посеред Дніпра був у клекоті білої піни. Над бризками й білими потоками літа-

ють чайки, синє небо розкрило своє шатро. Життя й неперестанний рух. Сиди тут хоч день, хоч тиждень, хоч вік. Так було й за козаччини, і за Святослава, за часів непам'ятних...*

Вже тоді мало от-от розпочинатися будівництво Дніпрельстану, тоді ж говорилося про те, що пороги оці мальовничі, оцей величний Ненаситець будуть затоплені. І мені, побачивши його увіч, так стало шкода та жаль! Отож довго сиділа я на камінчику, ноги спустивши в прозору воду, та не хотіла душею сприймати, що цю відвічну красу скоро заллє вода і я вже ніколи більше не побачу цього чуда.

Де б я не заходила на перепочинок, всюди не було чого їсти. Хліба нема! І до хліба нема! Єдине, можна було ще молока купити. Хліб «викачали», щоб їх день і ніч качало, забрали й останнє... голод! Ще й облігаціями доконують. Як я ночувала в хаті біля Ненаситця, знайшлося для мене яйце, тільки не знайшлося на чому його засмажити, то господиня засмажила на олії. Привид голоду вже заглядав у вічі.

З цих придніпрових сіл я й винесла свої враження, оформивши їх словами: «Тут на камені якось не віриться, чи була революція, чи ні. І невже вона відбилась на селі тільки тими облігаціями, викачкою хліба, самообкладанням, прокльонами?.. («Листи із степової України», журнал *Плуг*, 1928, ч. 10) Тільки цієї одної наївної фрази було досить, щоб десь там «звише» перекреслено було назавжди усю мою літературну долю в більшовицькій дійсності. Про голод не можна було писати вже 1928-го року.

Оце ж тоді я бачила й німецькі колонії поруч сіл Дніпропетровщини. Який контраст! Наче дві країни переплелися. Українське село — без деревини. Злиденні, розгороджені хати, засліплені заткнутими дрантям віконцями. Коло хати — купка кураю, топлять кізяками. А ось німецька колонія: кожна садиба — наче фортеця, наче поміщицький маєток. Доми пишаються фігурно-узорчасто викладеною цеглою, такі ж і огорожі. Всередині садиби багато добротних господарчих будівель, достатньо й зе́лені: сади, алеї,— так, наче це не степова країна...

Чому так? Чому німці зуміли, а наші не вміють? Чому не навчаться, зрештою? Чи то не українські села, а тих засланих солдат ще з Катеринної Новоросії?

4

В самому місті Запоріжжі я довго не барилася. Переночувала у старих своїх господарів, Булів. Почула тут сумну новину. Оту Клаву, що жила разом зо мною в них, спіткало нещастя. Посковзнулась у хаті, розбила коліно, з того стало зараження крови,— відрізали ногу. А дівчина

---

* У Вашингтоні оце недавно чула я від одного непритомного фантаста, що під Ненаситцем є підземні сховища, де зберігаються величезні скарби, заповіджені від козаків нащадкам, українському народові. Гарна легенда!

ж — як маківка! От така ще доля буває,— казала я собі,— а ти, здорова, ще нарікаєш на свою долю!

...З Запоріжжя починалась мета моєї екскурсії. Це ж тут, у Запорізькій області, існують найбільші комуни тих сміливців, що добровільно вирішили запровадити комунізм у своєму власному побуті, щоб показати одноосібному селянському морю приклад і перевагу колективного господарювання. Є тут їх більше, але в Обласному земельному управлінні мені порадили одвідати тільки три.

Про ті три запорізькі комуни («Авангард», «Іскра», «Незаможник») є написані нариси (у журналі *Плуг,* 1928, ч. 10, 11 та 1929, ч. 2). Ними розпочався новий етап моєї літературної біографії. Спочатку слава, а потім знищення, розгром. Не повторювати ж тут, що я в тих комунах бачила, я нічого тепер не додам, а написано було щиро, нічого міняти в них не треба, все правда. Писалося тоді не для того, щоб ворожо покритикувати, а з позиції зафіксувати епохальні перші кроки нової ери, з усіма плюсами й мінусами, для виправлення помилок, а також для майбутніх поколінь, щоб знали, як нова ера починалася. Я ж була цілком радянська людина і ніякої подвійної бухгальтерії не плекала. Не в моїому характері. Це я підкреслюю, бо при всіх наступних знищуваннях мене я почувала себе морально сильною: я хотіла і хочу працювати для українського народу в таких умовах, у які мене поставила доля народження, у легальних рамках. Ця моральна опора давала мені силу витримувати наступні шторми. Але це все прийшло потім. В той же час я просто наївно писала, що мої очі бачили, не здогадуючись, що то буде потім.

Нариси мої були слово в слово видрукувані так, як я писала, тільки один раз Пилипенко усунув,— то хіба тут, з ретроспективи 40 років, поновити?

...У комуні «Іскра» я сиділа на ґаночку контори комуни, як прийшов один чоловік із блискучими очима. Це — голова комуни «Червоний стяг», Бабенко. Він чомусь пройнявся великим довір'ям до мене, мав охоту розповідати, і ми багато часу провели в розмові. Це був поет степу. Як захоплено говорив він про свій степ, про найменшу цяточку, що її видно його орлиним оком! Ні гір, ні лісу не любить він, вони його душать, давлять. Від його захопленого малюнку степу і я побачила степ інакше,— дійсно, безмежний простір, обрій! Дихай на повні груди, відчувай, що все до найдальших обріїв — твоє.

З ентузіязмом і про Нестора Махна говорив Бабенко. (Цю частину Пилипенко усунув). Це ж навколо саме та місцевість, де Махно мав свою столицю, Гуляй-поле. Вже сама назва чого варта! Бабенко ж (член комуністичної партії) розповідав, який величезний авторитет і любов мав Махно серед тутешньої людности, просто пієтет. Та й видно було. В самого Бабенка розгорілися очі.

Я тоді в нарисі подала повніше, під свіжим враженням, та й свої ремінісценції. Це ж усі тут — нащадки запорозького козацтва, а махнівщина — рештки тієї вольности, атавізм, чи як би сказати. Тепер

я ще більше могла б додати. Це ж тут був скитський осідок, країна Герос, скитські царські могили. Скити були воєнні люди, нарід-військо, всі озброєні, всі ладні щохвилини битися. Вони — діти степу, і ця Бабенкова поезія степу, може, далекий відгомін світовідчування скитів. У Махна ж і методи були скитські. Сьогодні — всі мирне населення, а взавтра — всі військо в поході. Сьогодні тут, а взавтра — за сотню кілометрів. Отже, це значно глибше, ніж козаччина.

Я, мабуть, про духовну спадщину козаччини таки говорила, бо Бабенко дивився на мене з закоханою побожністю і був до кінця мого перебування в комуні на цьому високому регістрі.

Це й була та атмосфера, що мені була потрібна. На тлі піднесеної ейфорії — жар дружби і поклади найкращих несподіваних вицвітів думки, сказані з найбільшою щирістю, безрозрахунково. А був же цей Бабенко малоосвічений селянин, тільки з дуже поетичною душею. І навіть не був такий, щоб я мала в що закохатися, тільки з дуже блискучими очима. І не дуже молодий, сім'янин з двома дітьми.

Дякуючи Бабенкові, я ближче познайомилася з родиною Власа Чубаря, тоді голови Раднаркому. Сестра Чубаря була член цієї комуни. Неписьменна худа селянка. Хоч молода, а вже змучена. Чоловік її був заступником голови комуни, також наче з хреста знятий. Комуна була дуже бідна, стояла на белебні, не було там затишку. Степ, довгі будинки, наче стайні чи заїзди, з кімнатами для кожної родини.

Бабенко розказував:

Мати Чубаря ніяк не могла звикнути жити в місті. Вона любила виводити курчат, а в місті цього нема. Як поїхала до сина в Харків, у ті гойні наркомівські палаци, то довго не всиділа, скоро закомандувала, щоб відвезли її назад у село. Батько — п'яниця, що про нього більше говорити? Бідна, безземельна родина. Сільський пролетаріят.

А самого Власа Чубаря біографія така:

В 16 років пішов він у Миколаїв, найнявся робітником на заводі кораблебудування. А там діяв підпільний революційний гурток, що його провадив Артьом (це партійне псевдо, справжнє прізвище — Сергєєв). Артьом завербував і Чубаря, молодого хлопця, та й виробив із нього більшовика. Ось чому Чубар, хоч і чистокровний українець, ввійшов у революцію як російський комуніст. Якби на тому заводі був діяч революції українець, то взяв би під свою опіку молодого хлопця, що однаково не замириться з царським ладом, то був би Чубар діячем УНР. Не було, значить, у нас своєї революційної інтелігенції, що пішла б у всі закутки та скерувала б в українське річище молоді сили? Тут — Артьом, у Жашкові — Амханіцкій... То російська орієнтація й розпаношилася в українському підпіллі, так вона й вийшла на поверхню, коли революція розтрощила трон.

Якби я не бачила Чубаревої родини, то й не знала б цього. І не розуміла б, де взялися оті комуністи-українці в лавах КП(б)У, у філії російської компартії, ті, що фігурували в поставленому від більшовиків радянському уряді України.

5

Вже як їхати, то їхати! Я розохотилася і після цих трьох комун поїхала ще далі, на Кубань. Розігралася жадоба засягнути якомога більше вражінь.

Із міста Запоріжжя поїхала я на Маріюпіль, Таганріг, Краснодар... Там «по дорозі» заходила в музеї. Із тодішніх вражінь ніколи не забувається одна картина, що я бачила в маріюпільському музеї. Оцей самий степ, що навколо, але не такий, як бачив його Бабенко і я з вікна поїзда, а повний містерії. На небі, після заходу сонця, червоні тучі билися з синьо-чорними, і вся атмосфера була закутана в містику, ця містика просто висіла в повітрі. В тій, наснаженій битвою хмар, містерії мріли на обрії могили, цілий ланцюг їх. Дійсно, так як казав Бабенко: тільки в степу можна побачити таку велич на небі. Ця незабутня картина з її настроєм всемогутньої сили степу й неба щораз вертається до мене, наче я в дійсності, а не на картині таке диво бачила. Це відбито в «Епізоді із життя Европи Критської» та «Золотому плузі».

У таганрізькому музеї я дивилася на портрети царського дому Романових. Особливо вразила Катерина II. Оце ж та вража баба, що занапастила степ широкий, край веселий, як співав мій батько, коли я була ще мала. Пересичена, тупа, безвиразна пика грубезної бабери. Якийсь реаліст без прикрас змалював цю вражу бабу...

Кубань мене дуже вразила своєю рівниною. Ну, стіл! Ні горбочечка, ні ярочечка, ні долиночки, ані деревиночки. Але там, куди я добралася, вже видно було снігові гори, вони наче снилися, наче привиджувалися.

Ото там я побачила кубанські комуни. Уже з буйними садами, тополями. Все це тут росте, аби тільки насадити. Одна комуна була на базі жіночого монастиря, а друга — на базі якогось поміщицького маєтку. Була й у містечку, на базарі... Все те, що я там бачила й чула, є в нарисі «Ех, Кубань ти, Кубань хлібородная...».

Але як же так? Бути біля тих заманливих блакитних гір із білими верхами, біля Чорного моря — й не бачити? З Краснодару я й поїхала до Новоросійського, щоб іншою дорогою, трохи морем, добратися до Теодосії, а там уже сісти на поїзд — і до Києва. А чом би не заїхати до Геленджика? Ось тут, тільки сісти на маленький пароплав, що курсує між Новоросійським і Геленджиком безперервно. Сама назва кличе. І це ж уже морське узбережжя.

Про Геленджик у мене могла б вийти новеля, і я не раз думаю, як би так це використати,— та ще й досі не трапилося вловити в рамку. Чи й трапиться? То хай уже тут пришпилю.

* * *

На палубі пароплава, що йшов з Новоросійського попри Геленджик, сиділа якась сім'я: чоловік, жінка, дитина. Щось їли. Я їм доручала свого диктового баула, коли відходила,— і так уже познайомилися. Але як

пароплав почав давати сигнали, що вже наближаємось до Геленджика, чоловік почав метушитися, відразу перестав бути членом родини. До містечка треба було допливати ще катером,— то ми вже були наче й знайомі. Він їде до брата-агронома в Геленджик, сам із Полтави. Зветься Олесь Калиниченко. «Я теж до Геленджика.»— «То будьмо знайомі!» — «Будьмо!» — відказую й я та називаю своє прізвище.

Людина не відзначається нічим особливим, може, якийсь технік, але й не віє від нього непорядністю. І так воно в дійсності й було. Ми зійшли з катера, а що вже темніло, то Олесь не пішов шукати брата. Я ж мала наставлення до звичайної своєї екскурсбази, як і скрізь у кожному місті. Гаразд, і він так...

Знов його прийняли за члена родини, тільки тепер уже не я, а господиня екскурсбази. Вона вирішила, що я його жінка, і вже дає окрему кімнату. Довідавшись із моїх протестів, що ми чужі, випадкові знайомі, господиня замкнула мене в канцелярії, бо в неї не було іншого місця, а його примістила десь між чоловіками.

На ранок... Що за чудовий, умитий, золотий ранок, що за гарне містечко! Вмиваюся в подвір'ї біля криниці, а тут знайшов мене вчорашній знайомий,— треба ж поснідати! Тоді вже й брата його пошукаємо. Еге-ге! Як вийшли ми в містечко, а там — базар! Такий, як у нас на Україні. Повнісінько людей, усі возами, всюди українська мова, українські лиця, одежа. Базар захряс у городині, садовині, кавунах, рибі всіляких ґатунків, ковбасах. Та яке воно все пишне, заманливе! Ми й розгубилися. Чи зайти у яку харчівню поснідати, чи купити ось кавуна, помідорів, оцього пухкого сірого хліба, захопити б і молока, слив,— та як усе це забереш? Ну, ще й цеї вудженої риби... А снідати підемо ось у підніжжя цієї гори, що височіє над Геленджиком, на свіжому повітрі...

Так і зробили. Набрали, ледве несемо, ідемо до підніжжя гори. А воно тільки здавалося, що недалеко. Ідемо та й ідемо, важко перти перед собою дари геленджицької природи, але ж... важко нести, жалко кидать. А тут уже й якась інша природа, вже й корівки із дзвониками на шиї почали траплятися, а підніжжя гори так і не видно. Мабуть, не дійдемо, потомилися ми, добре й тут отаковитися, хочеться ж їсти... Обернулися — а Геленджик уже лежить в ногах, у мисочці, за ним розстеляється море. Та скільки ж це кілометрів пройшли ми вгору?

Той наш сніданок затягнувся щось до півдня. Як тут так гарно, то куди поспішати? Ми й не поспішалися. Ще подалися на берег моря. Там я пам'ятаю себе самою. Олесь пішов шукати брата.

Атмосфера тихого курорту. Сліпучо зелена вода, прибій без перерви, заспокійливий, ласкавий, особливо ж, як відкочується біла піна, а камінчики кажуть: ш-ш-ш! Де-не-де постаті курортників, тиша... Десь із води, з моторки чи що, несеться: «Сінєє море, священний Байкал...» Вперше чую цю мелодію, вона так підходить до чару навколо, що я навіть дивуюся: при чому тут Байкал? От якби гроші, та пожити тут із тиждень... Але екскурсбаза не тримає довше, як ніч. В санаторії ж

приїздять з «путьовками», а так — нема доступу. Зрештою, я ж у відрядженні до комун степової України, а це вже сама себе нагороджую Кубанню та Геленджиком.

Ще добре, що попався попутник. Цей випадковий приятель, Олесь,— примітивний, але товариський хлопець, головне, не виявляє парубоцьких наскакувань,— і то добре. Що ж, як нема охорони, то вже не можу нікуди рушитися? — все та сама думка навертається. І я маю свою власну охорону — невидний панцер, що обволікає мене... Але... Але якби я була не сама... Скільки б то я наїздилася та надивилася! Це також гарно влаштовано: пущено мене в життя з такою шаленою пристрастю до спізнавання, подорожей, пригод — і з такою мізерною можливістю здійснення. Тож як напрусь проти стихій, от-от попаду в ситуацію, що приймуть за шукачку легких пригод. Добре, що цей Олесь зрозумів і так лицарсько-товариську поводиться.

А ось і він. Прийшов із доброю вісткою. Знайшов брата в садівництві, брат має окреме мешкання, можна буде в нього переночувати. Покаже нам Геленджик, він усе тут знає...

* * *

А тепер я бачу себе на прогулянці, в товаристві двох. Йдемо дуже стрімкою стежкою, край берега, вздовж височенних урвищ, що падають у море. Воно внизу розстеляється ген-ген, а тут під ногами б'ється об високі скелі і з білою піною відходить. Заради краєвиду ми не заглиблюємось у ліс. Зрештою, це й є та стежка, що нею ходять прогулянківці. Весь час угору, продираючись крізь хащі. Держидерево справді хапає кожної хвилини і хоче подерти або ногу, або одежу. Але краєвид щоразу кращий, ми вже дуже високо, Геленджика не видно. Цей Олесів брат Іван знає, як нас вести, куди і як вивести, щоб ми не заблудилися.

В одному місці ми зійшли вниз аж до моря і там перейшли дуже дивною стежкою. Сталева хвиля, вища в три рази за людський зріст, ритмічно б'є в скелю. Коли вона відкочується, стежка відкривається, і треба цей момент вловити та перебігти на другий бік. Забарився на мить — смерть. Тисячопудова хвиля приб'є до скелі і забере в море. Кожен мусить перебігати окремо, бо стежку, притиснуту до скелі-стіни, хвиля відкриває на секунду-дві.

Та я аж тремтіла до таких пригод! Щоб були з небезпеками. Іван був із жартами, сміливий, вів. А Олесь трохи боязкий. Ми по черзі перебігаємо — і вже всі троє на другому боці, і вже знов видряпуємось на дуже високе урвище. Море знову внизу, а стежка шкутильгає. То відводить від урвища, то веде тебе просто над ним, аж обсипаючись подекуди під ногами, ізсуваючись, обвалюючись. А урвище так із 20 поверхів. Якби впав, то лише кісточки... Та де! Змило б і занесло б у море. Хвиля б'є об скелю і жертви приймає радо.

Сталося так, що попереду йшов Іван, посередині я, а позаду Олесь, вимахуючи сорочкою. Іван ступив широким кроком через тріщину в стежці і перейшов. Я поставила ногу ближче до сипучого ґрунту, не втримала її там і посунулась у безодню, а друга нога й собі тягнеться за нею вниз. Ніякої опори, лише одна: я тримаюся рукою за якийсь корінчик. Друга рука впирається в ґрунт, що обсипається й обвалюється. Ще мить — корінчик відламається, зостанеться в руці і разом зо мною полетить вниз, бо ноги мої вже бовтаються в повітрі. Олесь, побачивши, відскочив на безпечну відстань від обсуву стежки і простягає рукою сорочку, але здалека, підступити боїться, щоб я його не потягла за собою. Я сорочки дістати не можу, а корінчик уже вивертається з руки. Тут обертається Іван, підступає сміливо і рішучо, бере за руку, витягає. Я не впала в безодню, не розтрощилася об ребра скелі, ще поки долетіла б до води,— як ось-ось могло статися.

Ніякого переляку в мене не було, поки я висіла над безоднею, зачеплена одною рукою за корінець. Але як небезпека минула! Аж тоді я злякалася. Що ж це щойно було? Якби не брат, то цей боягуз Олесь не поміг би мені, я вже була б унизу, чи, вірніше,— не була б. Але брати теж перелякалися. Ну, що вони казали б? Де поділася та дівчина, що була з ними?

Яка радість життя прокинулась у мені! Такої радости я й не знала. Це ж усього цього я вже й не бачила б, не дихала б, не сміялась. І вдячність до Івана та прикре невисловлене до «лицаря» Олеся.

Ми верталися додому зовсім уже смерком. Плакали десь жінки — то шакали вили. Сміялися діти — то теж шакали. Он унизу мерехтить мисочка електричних вогнів, Геленджик. Яке прекрасне життя і як не цінимо його, поки воно є.

Поморені й потомлені, прийшли дуже пізно. А де спати? Виявляється, що Іванове мешкання — одна малесенька кімнатка, без меблів, спати доведеться на підлозі. Оце! Я й не подумала за ночівлю для себе. Не сподівалася, що так вийде. Якісь два типи, тобі невідомі. Оце! Зрештою... Після такої гри із смертю чи прийде кому в голову що інше за сон? І, зрештою, добре, що їх два, а не один. Кого ж більше остерігатися?

Олесь як ліг, так і заснув. Але не той другий. Почав турбувати мене і ніяк не міг зрозуміти, що я обурена. Я штовхаю Олеся, щоб прокинувся, той пробудився, не дуже що зрозумів і знов спить. Але це усмирило Івана. Я сховалася за Олеся і молюся: Господи, коли б до світанку! Після такого дня... Невже не можуть бути товариські взаємини? Чи ж їм не видно, що мені не до мислі якісь ігри? Коли б уже швидше світанок! Аби що — будитиму Олеся... Та та свиня, Іван, також заснула.

Обидва спали, як я нечутно встала і вийшла з тієї хати, якоїсь будови на садівництві. Ще сіріло, як я вже підходила до пристані.

І оце вже день. Я в Новоросійському, сиджу на якійсь горі, дивлюся на красу і сумно мені за Олесем, що так вночі мене охоронив. Ось так просто потрібно його тут, поруч. А слідом за цим зійшла на мене екста-

за, щастя природи. Щастя, якого ще ні одна людина мені не дала. Воно йшло від повітря.

Потім, уже в Києві, я дістала листа від О. Калиниченка. З лементом і жалем. Писав, як лаяв брата, як я йому потрібна. Пробачення просив, що таке вийшло, що він бігав шукати мене по Геленджику, і шукав би тепер, якби знав, де...

Це, напевно, в той час, як шукав, я за ним сумувала, до мене докотилась та хвиля. А екстаза не зв'язана з потребою людей, джерело її — всесвіт.

Це вже могло б бути оповіданням. Але тут нема ефектного кінця. Чогось нема. Є репортажний правдивий опис, як було в житті. Нема задуму, ідеї, що хотів сказати автор. А для цього треба або перетасувати події, або подати більше характеристики дієвих осіб чи навіть зовсім інших рис їм надати задля тенденції задуму, або опис антуражу. Це буває нудно. Або з'єднати це з якимись іншими подіями, щоб вони втілили ідею і щоб не вивозив її на лопаті моралізаторсько автор. Тут ще жадного рецепту не застосовано.

Яка ж ідея, справді? Головна, мабуть, та, що дівчина мусить знайти в собі силу проти стихій, як хоче самостійно спізнавати світ і не згубити своєї гідности. Чи ця?

6

От, скільки то за місяць я наїздилася та напереживалася — і все за 80 карбованців. Повернулася до Києва, начинена по вінця всякими враженнями. Але на душі в мене був тягар. Ще ніколи ніхто не давав мені дотацій. Ці 80 карбованців мене пекли. Я м у с і л а дати звіт «Плугові», хоч будь-який, а знаю ж, що не володію реалістичним письмом. Це правда, я пишу щоденник, але не записую подій, лише самі переживання від них, коли нема кому розказати, щоб облегшити себе. А тут треба розказувати.

Ні, не вмію! Як до цього взятися? Як улізти? Як почати? Словом, обняла мене велика творча скрута.

І в цій скруті прийшло мені на думку писати в формі листа, начебто я Василині розказую. А кому ж іще? Хто в мене є ближчий? Правда, з Василиною зустрічалась я тепер рідко відтоді, як вона так чудно вийшла заміж, але нас же в'язали довгі роки дружби. Ні з ким не могла я так заспівати, як із нею (ми так однаково розуміли кожну пісню), ніхто так інтимно не сприйме.

Ця інтимна струна, яку я могла адресувати нікому іншому, тільки Василині, задала тон, і я почала розповідати, що бачила, як бачила. Не діловий звіт, не грайливий «шпичка в ніс» стиль із потугами на дотепність, не агітпропна рожевоокулярна сахарина, а саме інтимно

правдиво-щиро, об'єктивно,— наче відповідаючи на наші душевні, нам тільки цікаві запити. Ну, так, як по́друзі. До неї ллється слово, а інакше — зв'язане.

Василини тоді не було в Києві. Здається, вона тоді поїхала викладати кудись на провінцію. Навіть це виправдувало форму: лист. Від такої «печі почавши танцювати», вже було легше. І я ліпила, як могла і що могла, всі думки, саме тому, що зверталась до Василини. Перший вступний, тоді про комуну «Авангард»...

Мучилася я з місяць. Ось наче вже щось і зліпила.

Але це ще не означало, що я вже й повірила, що воно щось варте. Покличу-но я Гасю Турчинську та Марію Галич, їм прочитаю. Чи можна таке висилати до «Плуга»?

Прочитала. Кажуть: «Дуже цікаве, висилай!» Невже? А я так соромилась цього недолугого! То вже яке не є, а пошлю. Треба ж якось звітувати за витрачені у відрядженні гроші.

Відгук із «Плуга» був приголомшливий. Нариси «Листи із степової України» почали негайно друкувати в журналі *Плуг*, вимагали дальших, а слідом за цим почали приходити листи, від А. Панова головним чином: «Надзвичайно цінний і цікавий матеріал». «Ваші "Листи..." викликали неабияку цікавість...» «Робитеся популярною в цілому всесоюзному масштабі... Дехто вам дуже заздрить...»

Так вмить (і на мить) опинилась я на вершку слави. А це ж моє перше реалістичне писання, вимучене, із зусиллям вирване з себе, з певністю, що нічого не варте, вимушений звіт про грошову витрату. Але що вимагали продовження, то я вже відважніше взялася до дальших нарисів і так висилала. «Листи із степової України» всі були видрукувані в трьох числах *Плуга*, а «Кубань» Пилипенко видрукував у грубому журналі *Червоний шлях*, де він був головним редактором. Він же, як голова ДВУ, випустив «Ех, Кубань ти, Кубань...», ще й метеликом-книжкою, бо це була і його концепція, що Кубань — невід'ємна частина України. Так думала і я, так думав і кубанець Іван Теліга...

Це була й перша моя друкована книжка.

7

Це десь тієї осени прийшов якийсь вихрастий хлопець і сказав, що він зветься Іван Багряний, член «Плуга», а що «Багряний» — це його літературний псевдонім, справжнє ж прізвище — Лозов'яга. Я такого ще не чула, але якщо він — член «Плуга», то цим самим ми якби до одної літературної родини належимо. Багряний дивився з інтересом на мене,— що воно за дивачка така сидить у цій кімнаті? А я також зацікавлено розглядала цього харківського гостя. Щось у ньому є невловно подібне до Сави Божка. Оця, може, самовозвеличувальна поза? Чи, може, що обидва вони русяві, з біляво-золотистим чубом, кулястим чолом та упертим ри-

сунком носа в профіль? Тільки у Багряного кінські зуби, як сміється, а як не сміється, то товсті губи. Крім того, він уже тоді покахикував.

То я вже помітила, що коли київський стиль — саркастична усмішка, клясична у Косинки, а відбита у «парі-п'ятаку» Косяченкові-Жигалкові, та й у Костюкові, то харківський — оця бундючна поза «великої особистости», «незаперечного генія», поруч якого меркнуть усі інші зорі.

Але поза тим Багряний був приятельський, в той же прихід уже читав свої вірші і чекав моєї думки про них. Дуже багато й цікаво розповідав про себе, з гумором, пересякнутим лірично-задушевними нотками, глухуватим тембром голосу. Після Будяка, я сказала б, другий на моїй життьовій дорозі цікавий оповідач. Тільки в Будяка більше було чого оповідати із своїх пригод по світі, а Багряний ще молодий, не мав життьового багажу, але зате він у всьому вмів знаходити комічний бік і відразу веселився, збираючи навколо очей гармонійку зморщок та показуючи свої великі зуби і заражаючи сміхом слухачів.

Як втішно розповідав він про свого охтирського приятеля-коня! Багряний завжди мав для нього грудочку цукру, і кінь так полюбив його, що ходив за ним слідом усюди. Одного разу зайшов Багряний до секретаря охтирського комсомолу, на другий поверх, а за ним входить і кінь...

Друга охтирська історія — про «Скельку». Той секретар комсомолу, що до нього приходив Багряний у гості з конем, був добрий його приятель. Під владою комсомолу була охтирська друкарня. От Багряний і бахнув штучку. Сам склав ручним складом поему «Скелька», сам і видрукував, не питаючи ніякого дозволу в Головліті. Оповідається це лірично задушевним голосом, не проминається ні одна смішна деталь. Чи й Багряний тоді був комсомольцем, я так і не могла зрозуміти. З першої ж візити його у мене склалося враження, що ні. З нього так і перла відсутність догматичности, суконно-вірнопідданих, комсомольсько-стандартних висловлювань, а навпаки — наплювательське ставлення до зобов'язуючих законів влади. Наліт песимістичної нотки, що проскакувала там і сям, не личив би комсомольцеві.

Це видно було хоч би й з історії виходу в світ «Скельки», про неї він розповідав з насолодою мені, незнайомій людині. Крім того, всі його розмови дихали невловною опозиційністю, хоч ми говорили тільки на літературні теми та про літераторів.

Приходив тоді Багряний досить часто. В інші рази я довідалась, що він — студент київського Художнього інституту, що він — близький до літературного об'єднання «Ланка», тоді вже офіційно визнаного «попутницьким», буває на їх сходинах. Але не чула я тоді від нього, що він — член цієї групи, як уже на еміграції подається в його біографії. Натомість у еміграційних біографіях чомусь не подається, що був Багряний член «Плуга», не пише цього й Смолич у своїх спогадах. (Найкраще міг би сказати В. Минко). А до мене ж прийшов і відрекомендувався, що член «Плуга»! В цьому я вбачаю намагання себе прихорошити, а також

і несамостійність мислення. Мовляв, коли за «Плугом» встановилась репутація примітивізму, то краще до членства в ньому не признаватися*.

Чому ж я стою на думці, що «Плуг» і плужанство зовсім не примітивізм, а доконечний етап, який підготував розквіт наступних етапів? Ніколи від «Плуга» не відмовлялася, вважаю його своєю школою і домом, де тебе ніколи не виженуть тому, що в тебе зашмарканий ніс.

* * *

Познайомився Багряний і з Агатою Турчинською, бував і в неї. Тамто зустрічалися два бурхливих струми життєлюбства! Багряний із своєю бундючно-задушевною позою та повною головою поезій, що їх він носив із собою в пам'яті,— і Турчинська, повна успіхів, радости й пританцьовування, з чутливістю до всього смішного. Володя її був уже лікарем у військово-авіяційній частині десь на півдні України, мав справу з парашутистами, перевіряв стан здоров'я до лету й після. Агата до Володі часто їздила, набиралася вражінь, поверталась повна бурхливої енергії та самолюбування. І також із вразливістю до комічного. Подумайте, Володя просив її купити йому в Києві краги, але обоє вони забули встановити, який нумер купувати. От і висилає Гася телеграму до Володі: «Телеграфуй розмір литки». Оповідає, і регочеться. Подумають, що це якесь зашифроване змовницьке гасло. А другим разом Гася сама з себе кепкує, яка вона господиня. Купила курку, принесла додому і вдома побачила, що перекупка обдурила. Дві лапи є, а де других дві? І Гася регочеться...

Часом аж нудило від такої самозакоханости. Мабуть, і Багряного нудило, бо він глузував, що Агата в своєму пританцьовуванні та приспівуванні навіть пропонує, щоб Багряний малював її голою. Що є кращого в світі за Агату у всіх видах? Але ж то тільки для Володі! Я вірю, що Гася в своїй колосальній певності про свою красу могла таке ляпнути, без задньої думки,— а Багряному тільки подай!

Та проте ми утрьох навіть колись до опери ходили. Я дістала якийсь гонорар і купила два квитки, одним Багряного по-товариському почастувала, бо він вічно скаржився на безгрошів'я. Навіть не була згірчена, що Багряний після вистави не провів додому. Це вже було б не по-товариському, а по-кавалерському...

Але от що: в перший же його прихід, після того, як Багряний задушевно продеклямував пару своїх віршів,— і я щось своє йому прочитала. Товариське довір'я за товариське. Слухаючи, Багряний враз відмінився. Зробився важнющий і відразу став навчати, як треба писати. Він, поет, мене-прозаїка повчає, як метр першокласника! О, це вже

---

* Це стосується не тільки Багряного, а й ще декого: Ю. Лавріненка, В. Чапленка, О. Корнійчука. В офіційних біографіях Корнійчука не сказано, що він починав з київської філії «Плуга».— *Прим. авт.*

мені не подобається! Звідки це в нього так відразу взявся начальницько-комісарський тон? Щойно ж був милий товариш. Відтоді я вже ніколи нічого Багряному не читала із своїх писань, а лише слухала його поезії і впрягалася в ролю літературної поклонниці, чого тільки й хотів Багряний, а, може, тому й заходив.

8

Це я знала за собою, оце підпорядковування волі іншого і підлеглість перейматися ролею, яку мені накидають, чи маски, в якій тебе побачать. Незалежно від мого хотіння я починала говорити мовою, жаргоном бесідника. Говорю не ті слова, що я хочу, а тільки їм зрозумілі, якісь інші, ніж ті, що я маю для себе. Наче це не я говорю, а хтось у мені, за мене, щоб уподібнитися до уявлення про мене. Інакше — не побачать. Така «маска» одягалась навіть із Гасею, щоб мати з нею отой поверховий контакт. Вона внутрішнього-глибокого не хотіла, не могла сприйняти, називаючи мене «бзікуватою», «малохольною», «несучасною», «зайвою»,— коли я починала про дороге моє казати.

Можливо, Марія Галич була глибша й змістовніша. Одного разу я щось казала і в мене вискочили слова: «...у цім світі...» Маруся відразу зареагувала, зацікавлено подивилась на мене і дивно запитала: «А є ще інший світ?» Це мені сподобалось. Маруся вміє думати. Але зустрічалися ми випадково, рідко, я тільки знала, що вона живе на мешканні у маляра Михайлова, а більш нічого. Ми не товаришували, можливо, грало ролю й те, що я була плужанка, а вона належала до рафінованої «Ланки». Потім вона десь зникла.

Єдина людина, що з нею я не змушена була вдягати «маски уподібнення», була й досі Василина. Ми тепер частіше бачилися, бо її роман-одруження доходив уже до кінця: сумного, правда.

Справді, дивно вийшла Василина заміж. Стільки завжди поклонників, он Андрій Більмач, ще з студентських років її не забуває, а вона... Як надійну силу в мовознавстві, її не вислали на периферію відбувати педагогічний стаж, а послали в одну з київських шкіл. Там подружилася вона з директором школи, старшим за неї, що міг би її батьком бути, бо й сина мав її років. Дружба перейшла в кохання, а що директор школи був людина солідна, то не міг він і дружину обдурювати, й Василину ставити в двозначне становище. Із свого, десятиліттями обжитого, директорського мешкання перебрався він на Маріїнсько-Благовіщенську в вузесеньку Василинину кімнатку. Це сама Василина розказала мені, що скоро за переселенням і офіційним оформленням шлюбу дістала вона від дружини чоловіка валізку з його персональними речами та такою запискою: «Забрали чоловіка, візьміть і його барахло».

Але, Боже мій, як то удвох жити в такій малесенькій кімнатці? Ще й з людиною, яка звикла, що її обслуговують. Постіль, вчасно змінена

на свіжу, домашній обід, поданий на стіл... І Василина вже відчула, що одруження — не масляна. Вона ж має багато праці в Інституті мовознавства як аспірантка професора Тимченка, вона працює в науково-дослідному кабінеті, бере переклади у «Держвидаві»... Ось коли придалася польська мова, що знала від матері з дитинства. Тепер видавництво шукало на ґвалт перекладача творів Ванди Василевської,— і тут Василина показала себе блискучою перекладачкою. Зараз за одним зданим перекладом дали їй другий. Коли все це тепер робити, як удома... е-ех! А тут ще й захворів старий чоловік. Спочатку з'явилися перші ознаки параліжу, а потім і повна непрацездатність. Василина розбивалась як могла із хворим стариганом на руках,— а тут ще й сестра Олеся приїхала в гості...

Чула я тоді свідчення двох сторін. Не сподобались нові родичі одне одному. Олеся мені на Василину нарікала: «Та вже краще із святою водою, ніж із гнилим квасом». А я раз випадково зайшла, коли він був сам, і наслухалась нарікань на «ту ситу, тупу міщанку, захоплену усякою порожньою метушнею», що нею була його нова родичка.

Невже нема ніякого виходу? Він знайшовся. Влаштувала Василина свого старого чоловіка у якийсь старечий будинок, і то тільки тому, що він був член партії, педагог із великим стажем і інвалід.

Ото така сумна історія Василининого одруження. І тепер, коли вже чоловіка не стало, я могла частіше заходити до неї, а вона приходила до мене, ми співали знов удвох «Коли розлучаються двоє», що навчив ще в Ставищах Дмитро Загул, та інші ставищанські пісні. Співали й тієї, що всі київські няньки, дівчата з навколишніх сіл, співають, а як сядеш на пароплав, то й там її на палубі почуєш:

Гей, вітер з поля да хвиля з моря,
Ой да болить мене голівонька з горя.

Ой мій милий да на роботі.
Гей да на ливарному, гей, на заводі.

Що він робить да поробляє,
Гей да мідні трубоньки, гей, виливає.

Де взялися да вражі люди,
Гей да поламали да мідні труби...

Василина навчила мене нової, що її вона вивезла з Полтавщини, як минулого літа їздила з чоловіком у гості до його родичів. Весільна, така тонко-делікатна, як камерний романс.

Та сухий терен, сухий терен, нечесаний,
До нової світлиці принесений.

Та розступіться, подруженьки, ще й ви, люди,
Ой, щось мені мій батенько казать буде...

Та буде мене мій батенько покланяти,
Буде мені щастя-долю дарувати.

Та даруй-даруй, мій батеньку, щастя-долю,
Та не давай мене заміж молодую...

Пісня — це був фундамент нашої дружби, а на ньому ми вже могли про свої задушевні, без маски, думки, настрої й почування виявляти. І це так потрібно, як щоденне вмивання. Дружба — це щоб бути, як із собою, та не боятися бути висміяною. І ніхто так не інтерпретував пісню, як Василина, ми вдвох.

Що було далі з її чоловіком — не знаю. Василина ніколи не казала. І це тоді почалась усушка дружнього тепла. Може, й раніш, та я не помічала. А почала помічати, як нам пісні не виходили. Ще як не виходили в компанії Андрія Більмача,— нехай! Але ось ми вдвох. Василина прийшла до мене, ми пішли на Аскольдову могилу й сиділи нагорі, дивились на чернігівські ліси, сині далі. І що це таке? Пробували співати — жадна пісня чомусь не виходила. Жадна, що згадували, не викликала блаженного настрою. Це вже була не та Василина. На мої струни вже відгуку не було.

9

Я собі сиджу в Києві, чекаю продовження «Листів...» друком, ходжу з Василиною на Аскольдову могилу, бачуся з Агатою, закінчую «Кубань...», радію читанням листів від Панова та інших про успіх «Листів...», а й не знаю, що разом із успіхом громадяться над головою тучі. Перша «ластівка» — лист від Панова з описом, яка «заварюється каша», лист Гладкова, фейлетон у *Известиях* та з запрошенням, і то рішучим, приїхати на пленум ЦК «Плуга». «Ми подивимось на вас, а ви — на нас». Я думала, що це — продовження успіху, ось чому хочуть бачити. А воно було-то так, тільки ще й значно гірше.

На цьому пленумі виступив Сухино-Хоменко, тодішній офіційний партійний критик, із громами: закинув мені, що я абсолютно перекрутила дійсність, написала неправду, ніякого привиду голоду в степовій Україні нема і що все оте моє писання про побут у комунах — бабські теревені про химині кури. В нарисах нема конструктивного підходу до побудови нового комуністичного суспільства... Промова була далеко гостріша й політичніше стилізована, я тільки відновлюю головні контури, як мені запам'яталося. В тому ж дусі виступив у журналі *Критика* Андрій Хвиля (1928, ч. 11): моє писання про старе село — крик відчаю куркуля, єфремівська концепція, ще й оголена...

Так от чого вони так р і ш у ч о запрошували на цей пленум! Я мусіла вставати на цьому велелюдному судилищі і щось відповідати. Мабуть, таки вставала і щось говорила, а може, й мовчки вислухала, бо це більше подібне на мене. Якщо я відповідала, то єдине, що я могла сказати: так бачила, так чула, так написала.

Але мене взяли ще на сповідь окремо. Той самий Сухино-Хоменко і ще хтось невідомий мені. І знов мене випитували, як це я так могла написати. Я їм знов повторила, що таке бачила. Навіть про яйце біля Ненаситця, засмажене на олії, й про нарікання на облігації, викачку хліба... Я нічого не видумала. На це мені було сказано, що я політично неграмотна і треба читати газети.

От це-то була істинна правда. Газет я не читала, і того жаргону не сприймала, не вміла ним орудувати. Може, вони й викликали мене, щоб побачити увіч, чи це справді «єфремівська концепція», «вилазка клясового ворога». Побачили наївну, політично неписьменну дівчину.

Але ж я сама це знала, як писала. Покладалася на «Плуг», там побачать, що́ політично витримане, а що́ ідеологічно негодяще. То Пилипенкові, Панову й Дукину — «матеріял надзвичайно цінний», а цим цадикам — «єфремівська концепція». В Харкові тоді казали мені, що не тільки плужанам... Зустрічаються на вулиці, витягають із кишені *Плуг*, питають: «Читали? Та це ж цікавіше за роман Головка, хоч і нарис». («Бур'ян» Головка в той час вважався вершиною післяжовтневої літератури)...

Отак попала я, аполітичне теля боже, в якусь гущу політичної розгри. Може, на цьому й кінець? Еге, це був ще тільки початок! За цим пішли довгі роки агонії й викидачки мене з літератури, але тепер обірву тільки на тому, що було зразу по цім пленумі.

* * *

Як не знала я, що торкнулась забороненої теми про голод, так не відала й про заборону другої. В нарисі про комуну «Авангард» я зачепила русифікаційний курс Москви на Україні, висловлений устами Ф. Гладкова. «Зачем возрождать допетровскую эпоху, гальванизировать трупы? Говорите по-русски!» От цього то вже не подарували українські письменники, почалася дискусія. Сам же А. Хвиля, що припечатав мою літературну долю «криком відчаю куркуля», він виступив проти російського шовінізму, покликаючись на «письменницю Д. Гуменну», яка виявила зразок великодержавного шовінізму у Ф. Гладкова. На це обзивається Гладков, а за ним газета *Известия* статтею «Проказы тети Хиври»,— заперечують, відпекуються, звинувачують «Плуг» «в злостном укрывательстве переписки», відбуваються засідання, виносяться постанови... Посипались листи, а на них я мала відповідати... Підсумовує всю дискусію С. Пилипенко статтею «В чім помилка Д. Гуменної», у жур.

Плуг, 1929, ч. 1 і бере мене під захист. Так за пару місяців стаю «всесоюзною знаменитістю». Справді, є чому заздрити!

Я не входжу в деталі, бо все це більш-менш повно зібране у збірці, яку я змонтувала з матеріялів мого архіву.

* * *

А які інші враження від того перебування в Харкові? Ну, от, я йду сходами якогось величезного готелю на 4-й поверх, а зо мною йдуть плужани Товстоніс і Олешко. Вони спиняють мою швидкість, кажуть, що треба поберегти серце, тоді воно й тебе побереже. Вони значно старші, солідні люди, у віці Будяка. А ось Василь Чапля справді чапля — довготелесий. Він з Дніпропетровського, працює в журналі *Зоря*, поет. Досі я не помічала його, а входить він у мою свідомість у відчинених дверях готельної кімнати. Я стою по один бік дверей, у кімнаті, а Чапля по другий, у коридорі,— женихається і говорить усякі пласкі та провінційні банальності... Тоді я була в темно-блакитній фланелевій блюзці з широкими «японськими» рукавами і чомусь відразу стала подібна на японку. То це дало Чаплі привід якісь дурацькі вірші імпровізувати, а потім за цим пішла спроба поцілувати. Несподівано, навіть для мене, дістає ляпаса по пиці і цим епізод кінчається. Більш я Чаплі не бачила. Зате друга частина цієї п'єси, вже за участю Василя Чапленка, відбудеться у Нью-Йорку через кілька десятків років.

Інший харківський епізод з цих самих часів (може, тільки не в цей приїзд, бо вважається, що то було літом). Я в товаристві Миколи Дукина, Андрія Панова, Юрія Савченка і ще когось. Ярмоленка? Читаю в цім дружнім колі «Синій зошит». Прочитала — і запала мовчанка, шок. Не сприйняли, не сподобалося. Чи не Дукин наважився висловитись? «Занепадницькі настрої, песимізм. Ніякої соціяльної проблеми. Значить — конфлікт із суспільством?» Це ж було в розріз із усіма канонами тодішньої «пролетлітератури»: нема в повісті ані клясової боротьби, ані патосу праці, ані позитивного героя — нічого! Я зрозуміла, що мені не треба нікуди лізти з цією повістю — і так вона й досі лежить. Нікуди не пропоную і власними зусиллями не друкую. Хоч одна користь із тієї харківської «апробації».

Ще один спогад тримається з цього вечора. Пішли ці друзі мене відпроваджувати, по дорозі зайшли ще десь на пиво. Я ще ні разу ніколи не була в компанії у пивній і не сприйняла це як частування гості. Коли вийшли на вулицю, я вилічила в умі, скільки вони на мене потратили, і ткнула в руку (Дукинові, здається) мою долю витрати. Ото сміялися з мене, я думаю! Ото називали — ким? Провінціялкою чи психопаткою? Але то був мій принцип тоді: нікому нічого не бути винною. А що я тільки копійками обгонилася й інших ресурсів не мала, то вийшов у мене такий неестетичний жест...

Докія Гуменна з товаришкою, письменницею Варварою Чередниченко. На зворотньому боці фото автограф В. Чередниченко: «Збережім пошану друзівства з ранку до вечора наших відносин, дорога товаришко. Харків, *19. VI. 1929 року*».

Докія Гуменна. *1930 р.*

Десь у цьому ж часі зустрілась я з Варварою Чередниченко. Вона вже давно писала до мене шефсько-протегувальні листи, як старша плужанка. Я навіть у неї ночувала, ми фотографувалися, вона мене научала, що треба вживати крем до лиця, бо «ти ж своє взуття змащуєш пастою, то чим шкіра твого лиця гірша за шкіру на черевиках?» Міркування повні резону, але я чомусь весь час забувала про цю мудрість із кремами.

Варвара була дитячою письменницею, видала тоді вже кілька книжок із дидактичною «мораллю». Вона дуже підкреслювала своє робітниче походження: батько її був робітник, а це тоді було щось на зразок дворянського герба. Але в її побуті не відчула я нічого робітничого. Типова інтелігентка. Звичайно, вона посідала тільки одну кімнату, як усі, але повну різними меблями й паравanами. Поза тим вона вважала себе чистосортно пролетарсько ідеологічно витриманою і навіть так заміж вийшла: за якогось високопоставленого члена партії з уряду Північної Осетії, природного осетина.

Звідти вона періодично утікала до Харкова — відпочивати від Осетії, бо там були ще архаїчні звичаї старого індоєвропейського роду. Все село — родина. Приїжджає такий односельчанин у місто і живе місяць, рік, а то й два у свого «брата», а Варвара повинна йому варити, його обпирати, обшивати, ще й обслуговувати за столом, не присідаючи, як він їсть, до столу...

Це в один з її виїздів із Осетії чула я від неї ці історії. Потім вони мені здалися у «Золотому плузі».

10

Поки там десь варилась моя дальша доля (невідомо для мене, де і як), я сиділа в Києві і впадала в усе глибшу депресію. Легко сказати одним невиразним словом «депресія», а тоді я заповнювала свій зошит переживаннями, щоб їх видалювати з себе, але слів завжди не вистачало. Песимізм й придавленість духа мучили мене, налягали все далі більше. Якесь тяжке все більше й більше навалювалось на мене, якісь сни давили мене...

Це в той час (чи рік пізніше?) приїхав Пилипенко і були якісь сходини плужан у одній з кімнат приміщеного в готелі «Континенталь» Дому літератури. Було нас дуже мало, київський «Плуг» тепер уже не збирався, а Пилипенко, мабуть, намагався оживити діяльність філії. Крім мене й Сайка, Качури, добре ще пам'ятаю Натана Рибака, тоді скромненького початківця. Запобіжливого! Дуже здивувало мене — чого цей суб'єкт приплив до «Плуга»? Справді, чого? Я тоді ще не знала, що це родич Корнійчука (сестра Корнійчукова, Ліда, одружена з Натаном). Якби знала, то тим більше, чому? Корнійчук уже тоді був у ВУСППі, в «Молодняку»,— взяв би його туди. Може, тому, що потрібен був трамплін і незручно синкові цукрозаводчика з Верхнячки (як говорили

в кулуарах про Н. Рибака) відразу лізти в комсомольсько-вуспівський «бомонд». В усякому разі, і цей також ніде в біографіях не признається, що був членом «Плуга». А я ж його бачила власними очима!

На тому зібранні я наважилась прочитати оповідання, що набігло в мене під цей тріп. Героїнею оповідання була літня селянка, а я в ній бачила тітку Тодоську. Вона все життя тяжко працювала, до пізньої осени ходила боса, бо на чоботи важко стягнутися, а їй сказали, що вона куркулька. З облігаціями до неї чіплялися і довели до такої розпуки, що вона втопилася у криниці. (Це мені розповідали в Жашкові про одного чоловіка). І от навіть Пилипенко це оповідання засудив і сказав, щоб я його просто порвала. А я не розуміла, чому. Це ж про трудящу людину, про сваволю на селі активістів, про перекручення справедливих директив партії в обороні трудящих.

Як переварити конфронтацію живої дійсности з вимогами до літературного твору? В газетах пишеться одне, а в дійсності діється зовсім інше, і правдивий показ вважається політичною неписьменністю автора, еге, ще й перекрученням дійсности.

Ніколи не було в мене «широкого кола знайомства», добре, як є одна, а від сили дві людини. З ким же я тоді зустрічалась? З Агатою, переповненою біологічною енергією і радістю буття. На мої мимовільні признавання про яму в собі, апатію, неохоту жити, порожнечу і інші прояви депресії Гася мала один рецепт: «Тобі треба заміж!» Про який там заміж може бути мова, коли я горю бажанням утвердитися в праці над словом, а вона вислизає з-під ніг? Оповідання під перо не йшли, бо збили мене з пантелику, я вже знала, що все моє «не підходить», а рецепти «ідеологічно витриманого твору» не підходили моєму відчуттю творчости. А з другого боку, ті, чиєю думкою я дорожила, з погордою ставились до плужан. Робота над словом це не тільки «друкуватися», але й переклади, а їх мені теж не давали, на те було багато інших, ближчих до «Держвидаву»... То такий Гасин рецепт викликав тільки моє розчарування в ній, вимальовувався мені образ її, як ситої самозакоханої поверховости, без глибшого чогось за душею. Це «заміж» я вже багато разів чула від інших, але щоб і Гася?..

Я сама не тямила, що зо мною діється. То приписувала своїм літературним неуспіхам, то всю вину клала на свою власну вдачу, на розвиток тієї туги, що з нею й вродилася. То думала, що це — покалічення душі, спричинене травмою від мого фальшивого іновського комнезамства...

* * *

А тим часом десь «там» уже давно «зварилося», я тільки не знала. У газеті *Пролетарська правда* за 9-те січня 1929 року прочитала я, що на листопадовому пленумі, на 14-й окружній партійній конференції, генеральний секретар цека КП(б)У С. Косіор, промовляючи про справи культурного будівництва та про «обличчя буржуазного українського

націоналізму», навів такі «прояви цього обличчя», як С. Єфремов, Д. Донцов, Г. Косинка, а закінчив мною. Ось уривок із розділу, присвячений моїй комашиній особі. (Спочатку Косіор похвалив кадри письменників справжнього революційного покоління, а далі взявся за мене):

Але я не можу не сказати, що серед наших письменницьких кадрів є певні нездорові настрої. Наприклад, аполітизм: мовляв, письменник це є сторонній спостерігач,— що бачить, те й записує. Чи треба повторювати на партконференції, що на літературі, так само, як і в інших ділянках ідеологічної надбудови, відбивається і не може не відбиватися та клясова боротьба, що відбувається в країні? Все це складніше, ніж у галузі одвертої політичної боротьби. Тут допускати спрощення шкідливо. Але й художня література є продукт окремих кляс і клясових прошарувань і служить певним клясовим інтересам. Не розуміти цього — значить робити серйозну помилку, що веде до помилок у творчості навіть деяких письменників, які називають себе робітничими й селянськими і намагаються вірно служити справі соціялізму. Нещодавно в одному журналі я прочитав твір одної української письменниці. Збудовано твір у формі листа до товаришки й у ньому розповідається, як сама письменниця сидить коло Ненаситця і думає, що скоро буде готовий Дніпрельстан і вода залле цю місцевість... І сум обгортає її, коли вона думає про життя селянське. Кінчає письменниця свій твір такими словами:

«Тут на камені якось не віриться, чи була революція, чи ні. І невже вона відбилася на селі тільки тими облігаціями, викачкою хліба, самообкладанням, прокльонами...»

Ось як уявляє собі ця письменниця нашу революцію на 11-му році радянської влади.

Ми повинні утворити для молодих письменницьких кадрів якнайсприятливіші обставини, вчасно допомагати їм, вчасно виправляти їх. Адже більшість наших письменників тільки тепер формується. Це молодь, яка потребує доброго керівництва, уваги, товариського підходу. Є в нас критичний журнал *Критика*, завдання якого до цього сходить. Але ми, на жаль, не маємо ще такого кадру критиків-партійців, які присвятили б себе літературі, стежили б за культурним і політичним розвитком письменника, скеровували б його роботу, говорили про хиби й виховували його в нашому духові. Тут у нас велика прогалина. Зокрема, наші письменники-комуністи повинні ближче підійти до журналу, щоб краще й виразніше виконувати свої обов'язки членів партії в галузі літературної роботи. Треба підкреслити також дуже малу роботу наших великих газет у галузі літературно-критичній. Ми самі повинні допомогти новим кадрам пролетарських і селянських письменників викорінювати хибні настрої, ми повинні їм допомагати вчитися, виробляти виразні політичні погляди. Ми мало допомагаємо нашим письменникам щодо їхнього зв'язку з організованою робітничою клясою. Тут слово належить профспілкам. Ми повинні об'єднати ці письменницькі кадри навколо завдань будівництва нашої української радянської культури.

Все це напевно написав Косіорові який-небудь Кіллерог з відділу агітації й пропаганди, в дійсності Горєлік, прізвище перевернене. Або, може, й сам А. Хвиля. А я весь цей розділ наводжу тому, що він тепер

грає «композиційну ролю» у моїй розповіді. Про Косіорове «хрещення» будуть ще не раз згадувати мої критики і доброчинці. Я ж про нього два місяці не знала, аж хтось підсунув мені під ніс це число *Пролетарської правди.*

Я його сприйняла так, як там написано: до мене зовсім інший підхід, ніж до «українських буржуазних націоналістів», надіються, що «ще з мене будуть люди»... як допоможуть та як я перестану бути аполітичною та наберуся пролетарської ідеології, викоріневши в собі хибні настрої.

Я це приймала. Не маю політичної виробленості, пролетарського світогляду — але щиро хочу мати. Я ж і нариси ті писала тому, що була перейнята будівництвом нового, тими людьми, які крізь нестатки й безладдя хочуть творити нове, такі як Бабенко, Ананко... Я тільки не знаю, чому не можна казати чистої правди про нелегку путь первісних комун, про село, чому гріх у цьому «що бачила, те писала». Критикують, а я не знаю за що. Нічого я не викривляла. Життя таке є.

Прочитавши Косіорову научку (батьківську, як мені здавалося), я вирішила, що треба йти за вказівками партії і добувати пролетарську ідеологію та політичну виробленість. Він навіть сказав де: у ближчому зв'язку з організованою робітничою клясою. Як же цей зв'язок здійснити?

То це ясніше ясного. Піду на завод працювати.

Стаття Пилипенка «В чім помилка Д. Гуменної» (що прийшла пізніше, підсумовувала всю цю дискусію навколо «Листів із степової України» і захистила мене) також вела на цю стежку «перетягування шин», як казав Бабенко із степової України.

11

МК письменників містився тоді в готелі «Континенталь», там же й редакція журналу *Життя й революція*, а в цілому називалось — Дім літератури. Редакція журналу була десь у глибині кімнат, а стіл секретаря місцевкому був у першій кімнаті напри́ході. Ото там і юрмилися письменники, що приходили в своїх справах, а вірніше,— без справ. Побачитися, порозмовляти, послухати, може, які новини. Належали сюди різні: українські письменники всіх напрямків, жидівські письменники, російські, перекладачі.

Технічним секретарем була Наталя Ходкевич (дочка Романович-Ткаченко). Вічно з папіроскою в зубах, делікатна і ввічлива, тонковида, з картавинкою в розмові, перекладачка з чужих мов, вона все-таки викликала мимовільний жаль, щось таке жалісне було в її карих очах. Хоч вона не казала, то всі знали, що вона — морфіністка, її неохайний, недбалий одяг теж це засвідчував. Всі свої заробітки (а за заробітками вона ганяла!) вона витрачала на щось інше, ніж одяг та взуття. Може, вона навіть і не вмивалась? Раз я почула репліку Антоненка-Давидовича, що

Ходкевич незнайома з милом... І все-таки своєю приємною ввічливістю вона була дуже на місці в ролі секретарки.

Які справи мали члени і їх жінки до секретаря, я так і не знаю. Якісь довідки були їм потрібні, може, «путьовки» на курорт? Хоч би підслухати, чого вони часом усі нахляють. Мені ніколи нічого не треба було.

* * *

Одного разу стояла я біля стола збоку і почула рикошетом, як Максим Рильський заповнював анкету поновлення у членстві МК. Він — щойно з тюрми. Ще не зійшла тюремна блідість, але не змінились руді вуса, і ніс трохи набік. На питання «соціяльне походження» Рильський відповів: «Син поміщика і селянки» — з таким притиском, наче він хотів викреслити перше слово і закрити його другим. Настільки скандальне було дворянське походження, що треба було боронитися ще й матір'юселянкою. Це, мабуть, і в тюрмі він нею захищався. А те, що Тадей Рильський все своє життя і добро віддав українській культурі, не мало тут ніякого значення. Важливо те, що Максим Рильський повернувся до життя на волю і ось поновлюється в правах, незначний скромний поет, років так 30-х. Так він сам себе відчував і таке до нього було ставлення з відтінком співчуття, що йому вдалося вирватися з тюрми, хоч би й ціною «Пісні про Сталіна». Ця скромність не кидала Рильського й тоді, як він підіймався все вище та вище на щаблях добробуту і слави.

Здається, тоді головою був Микола Терещенко. А може, головою відділу постачання? Одного разу відкликає він мене набік і питає, чи хочу я взяти талон на дефіцитний крам. Щось нове для мене. По-перше, я зовсім не знала, що є в МК якісь талони на дефіцитний крам. По-друге, це аж так багато прислали місцевкомові письменників, що вже всіх членів обділили, навіть нема кому дати, навіть мені пропонують?

Але я сказала: «Ні, нащо воно мені? Я не маю за що купити». І не прийшло в голову, що це ж привілея, що всі хапають, випрошують, вирівають, а потім несуть на товкучку, на чорний ринок, собі ж за це купують на тому ринку щось потрібне... Терещенко здивовано здвигнув плечима й уже більш нічого не пропонував.

Це ж уже почалась доба закритих розподільників, де видавався дефіцитний крам вибраним, бюрократичній верхівці — і ще й письменникам. Карток на хліб ще не було, але вже була картка вступу до ресторану готелю «Континенталь», на неї видавався гарний дешевий обід. Оце ж із тією далекосяжною метою створився МК письменників при спілці поліграфістів, щоб прирівняти в постачанні до робітництва. Ете, аж тепер я зрозуміла: влада знала, що готується великий голод і що треба заздалегідь утворити мережу постачання, канали для важливіших точок. Такою була й письменницька організація. Це виглядало як опіка над творчими силами, а в дійсності — засіб узалежнення. Страшно

відірватися, опинитися без постачання, хоч якого. І як заспокійливо, коли можна пообідати за 60 копійок або навіть забрати обід додому і розділити на весь день.

Отже, тоді вже час від часу приділяли членам дефіцитний крам. Хто вмів користуватися,— брав за копійки державної ціни, а на товкучці спускав по спекулянтській. А я й не додумалась... А якби знала, то однаково видавалось те мені брудним, нечесним. Ще не вистачало додати до моєї біографії спекуляцію на товчку!

* * *

А то підходить у цьому ж МК Грицько Косяченко із зціпленими вилицями, що й так випиналися, досить неголений, з лютим виразом очей — і каже:

— Відійдімо. Я хочу з тобою поговорити.

Відійшли. І почав мене лаяти несусвітньо, грубо, як чоловік чоловіка. «Якщо ти й далі поширюватимеш про мене плітки, то я оце попереджаю тебе, що десь у темному кутку розквашу тобі морду!» — «Та що таке?» — «Як ти смієш розпускати про мене брехні, що я — п'яниця? Ти мене бачила п'яним?» І так далі...

Я виправдувалася. Може... Це всі говорять, може, й я таке десь ляпнула... Вже не буду ніде казати, що він п'є... Словом, нагнав на мене страху Косяченко. А це ж була правда. Грицько після успіху-гонорів першої книжки тепер дедалі все більш почав занепадати і випивати. Одежа була поношена, часто неголений... Не працював ніде, не чути було, щоб прийняли до друку нову книжку, ставав він усе більше зневірений і на всіх ображений.

Мені тепер смішно, що через кілька років ми з Косяченком гарно приятелювали і я ні разу не згадала цієї сцени, просто вона вилетіла з моєї голови. А оце тепер знов виринула.

* * *

Здивував мене раз і Яків Качура.

Тепер ми частенько верталися разом отією крутою стежечкою біля театру Франка, біля «Морського дна», бо він жив на Лютеранській, в тому ж домі, що й Яків Савченко та Володимир Ярошенко. Вже тепер дорога через внутрішні сади просто до моєї хати була закрита якимсь великим будівництвом, і я обходила Банковою, Лютеранською, Левашівською до моєї хатки з майоліками. То було по дорозі з Качурою. Отож я щось про потребу набути пролетарський світогляд торочила, про витриманість ідеології, а Качура каже:

— Нудно бути весь час ідеологічно витриманим, треба часом дати собі волю...

З цим зв'язана й друга сценка. Я тільки непевна, якого року то було. Ми верталися з літературного виступу у Білій Церкві: Качура, Будяк, я. Не пам'ятаю самого виступу, але цю хвилину в дорозі назад пам'ятаю.

Будяк, наче продовжуючи перервану розмову з Качурою, питає:

— То покажіть, як то ви жидів колошкали! — Качура блимнув своїми зизоочима, удавано поплював на руки, схопив уявну рушницю і уявно замахнувся на уявні двері:

— А тако!

І я відразу уявила ті двері, що в них гатить він прикла́дом рушниці та розторощує їх. І пригадалась мені та чутка, що рознеслась в ІНО, як його не стало. Зловили бандита! От тобі й Жовті Чоботи!

Та й зовсім мені не дивно, що ось іду з цим самим Качурою, ніяк його не боюся, він цілком по-дружньому зо мною розмовляє. Хто його зна, що воно таке за Качура! Одно тільки — нема почуття небезпеки, не йде від нього та хвиля, що й не знаєш, як її назвати, а тільки відчуваєш...

* * *

В тому ж самому Домі літератури, у залі з китайськими ліхтарями й дерев'яними різьбами, заговорив до мене несподівано Гео Шкурупій. Я думала, що він взагалі не знає мене,— ніколи ж не вітався. А тепер каже, що читав «Листи із степової України» і радить мені в цьому напрямку працювати далі, вийде з мене добрий нарисовець. А нарис — це окремий літературний жанр, новий, із багатими можливостями... Тут же порадив прочитати книжку американського автора (B. Traven), перекладену на російську, щось про цукрові плянтації, також у цьому жанрі.

Я про нарис як жанр думала інакше. Це тільки вправа, а треба вчитися оволодіти мистецтвом сюжетности. Ото тоді я, повернувшись із Олевського й Бишівського районів, писала дві повісті. «Андріяна» (ніде не друкована) і «Де недавно ведмеді ходили». Обидві повісті на основі баченого (с/г колективів), але вже робила спроби охопити матеріял сюжетно. Терещенко прийняв і надрукував повість «Де недавно ведмеді ходили», але повикидав звідти цілі розділи, наприклад, розділ «Колективізація з-під батога». «Це не дасть користи ні вам, ні вашому персонажеві»,— сказав Терещенко.

Непорізаний примірник рукопису лежав у мене, аж поки я кидала Київ 1943-го року. Здалося мені, що не зможу тягти з собою купи паперу, і залишила. Жалую тепер.

12

Це того літа я їздила до Москви. Літом, бо було дуже жарко. Викликали мене до Харкова, щоб включити в делегацію від «Плуга» на всесоюзний з'їзд селянських письменників. Кожна така поїздка в гурті була

велике свято, а тут ще й до Москви. У делегації були: С. Пилипенко, В. Минко, А. Панів, М. Дукин, В. Штангей, О. Сфекла, молдаванка з вивернутими губами, як у Клави із Запоріжжя.

З самого з'їзду я не винесла ніяких спогадів, так було там нецікаво й офіційно-масово. Сидиш у величезній залі, лиць не видно, десь на трибуні хтось говорить про щось нецікаве. Всі ці секції національних письменників були знічені й непомітні, домінувала РСФСРська, себто російська. Нагоду побувати в Москві я використовувала по змозі, щоб побачити саму Москву, відчути її характер, хоч загально пройти музеї.

І справді Москва зробила на мене велике враження. Жахливе провінційне місто, або вірніше: складені докупи, поміщені в одному зборі середньовічні міста. Серед міста йшла Китайська стіна, але в ній маса вуличних закамарків, старосвітських дімків, що от-от розваляться. Кузнєцкій мост — виявляється, так зветься дуже шумлива вулиця з універмагами. А, це тут починалася Москва XIV століття. Цар-Колокол, Цар-Пушка, церква Василія Блаженного — теж середньовіччя. Але церква відновлена, ззовні приваблюють око яскраві кольори її бань. А як увійдеш всередину,— так і повіє жах понурих московських царів. Кремль із високими стінами і мавзолей Леніна. Черга до мумії Леніна, там і я стою і проходжу повз неї: сухенька, в костюмі тютюнового кольору...

Москва давно вже інакша,— з метро, з новими кварталами й площами,— я кажу, що так вона виглядала тоді. Тільки все ж таки вона була така великопростірна, що там треба було весь час їздити трамваями,— а я не вміла. Та й не звикла, я ж у Києві всюди пішки ходила. Так і в Москві. І за це мене Пилипенко назвав «святою провінцією».

А що весь цей з'їзд, як і вся плужанська тематика, крутилися навколо сільськогосподарського робітництва та батрацтва, гігантів-радгоспів, то... Оце, слухаючи, визріла в мене тоді думка, що це ж ніякий не соціялізм, а тільки державний капіталізм. На фабриках і в цукроварнях — робітники. У радгоспах — робітники. А хто господар і власник цих великих підприємств? Держава. Хто розпоряджає цінністю, що виробляли робітники? Держава. Значить, капіталіст — не окремі особи й трести, а один — держава.

З ким би про це поговорити? Найкраще з Пилипенком. От у одній з перерв між засіданнями та ходженням по Москві я вловила час, як був тільки він у лоббі готелю, та почала про це саме говорити — запитально. Якщо не так я думаю, то Пилипенко мене поправить. Я ж — політично неписьменна. Пилипенко послухав мене, мугикнув, всміхнувся, не заперечив і не підтвердив, тільки сказав: «Але про це не час тепер говорити». А я ж і завела ту розмову, щоб він мені учительно роз'яснив, якщо я помиляюся. Виходить, він був одної думки зо мною?

Це й було найбільше враження від Москви, бо досі пам'ятна та коротка розмова. А про інших членів нашої групи — нічого. Загально: Минко був братерський, Штангей — парубоцький, Дукин — кожної хвилини дотепний, Сфекла дуже любила висловлюватися «по-мужеськи»... Панів — втілення прихильности...

13

Плужан тоді в Києві було чимало. Качура, Будяк, Сайко, Заянчківський, не згадуючи всіх. Не бувало тоді зборів, ні прилюдних виступів, але як зустрічалися на вулиці,— були рідніші, ніж з іншими літераторами. Вже, може, через це, що на «Плуг» і на плужан «метри» дивилися згори вниз, як на нижчу касту в літературному цеху.

Ще був Дмитро Косарик-Коваленко. Раніш він жив у Харкові, а тепер з'явився в Києві у військовій формі. Замість зброї — модна тоді польова пляшетка через плече. Він гордився своїм «ексармійським» станом. В Червону Армію він пішов добровільно і оце недавно відбув військову службу. «Був я до армії розхлябаний і безвольний,— не раз розчулено-щиро розповідав він.— Вирішив: хай мене армія виправить. І справді! Відбув усі муштри, вставав засвіт, живота позбувся, вирівнявся, тепер ходжу струнко». Ось чому й цей напіввійськовий вигляд, хоч Косарик все-таки зостався куценький. На лиці — широка усмішка і повсякчасний оптимізм, що його він також придбав у армії, бо, крім фізичної виправки, він там набув і вірний комуністичний світогляд. А що був він член партії, то й наче неофіційним головою київської філії «Плуга», в усякім разі, невидно його очолював. Крім того, як колишній військовий, був він ще й членом ЛОЧАФу (Літературного об'єднання Червоної Армії і Фльоти)...

От і до мене прийшов Косарик, як оселився в Києві. Він мені про свої біди й гарячі справи довірливо й щиро розказував, про свої депресії перед армією, про зневіру й занепад, що в нього колись були. А я — йому. На ці теми з ним краще було говорити, ніж із Агатою. Заходила й я до нього, бо жив недалеко, на Банковій. Отой величезний будинок, що перегородив дорогу навпрошки через подвір'я і круту стежечку біля «Морського дна», вже був закінчений і став імпозантним штабом Червоної Армії. І там Косарик мав на четвертому поверсі кімнату. Жив він там із дружиною — такою окуляристою типовою вчителькою — та дитиною.

* * *

Десь у тому часі з'явився в Києві й Григорій Яковенко, той самий, що започаткував літературну дискусію 1925 року. Це *він* образився, що його десь там не надрукували, це за *нього* заступився Пилипенко статтею «Куди лізете, сопливі...». Хоч і був це той, з кого так кепкували Хвильовий і Зеров,— він дуже гордився, що увійшов у історію української літератури та спричинив дискусію.

Не був це такий уже мугиряка-невіглас, «вихованець тупого просвітянина» Биковця, як малювали противники Пилипенка. Швидше, був це чиновник. І посада його була така: службовець банку. Жив на Хрещати-

ку у мешканні, що складалося з одної великої кімнати і другої маціпунької (його кабінету), з жінкою й двома синами. То вважалося великим досягненням — дістати мешкання, ще й на Хрещатику. А було це, мабуть, тому, що Яковенко мав брата, високої ранги партійця. Тому Яковенко тримався незалежно.

Був у нього товариш, актор Ватуля, що з ним він приятелював «по лінії випивона» із закускою: кислим огірком і сухарем. Це я знаю від самого Яковенка, бо Ватуля жив у тому ж домі Костюшко, в глибині двору. Яковенко, побачивши, де я живу, вигукнув:

— О, я тут не раз бував...

Високий і грубувато-вродливий, він дуже чванився своїми любовними походеньками, приходив додому й усе це оповідав дружині. А дружина його була негарна, все те терпіла. Крім жінки, й мені дещо розповідав...

Я скоро стала їх гостем. Заходила, дружила з Яковенком, себто, зустрівшись, ще по вулиці ходили, він відпроваджував аж під хату, все знаходилося що говорити. Він усе хвалився, що його от друкують... Тому, що він уміє свою благонадійну ідеологію показати вчасно. «А ви не вмієте, тому вас і б'ють!»

Яка його ідеологія, трохи можна було уявити... Це ж він розповів мені найновішу тоді анекдоту. На чистці апарату одної установи чистильна комісія запитала службовця: «Як ви ставитеся до радянської влади?» — «Так, як до своєї власної жінки».— відказав запитаний. «Як ви ставитеся до вашої жінки?» — «Не люблю, але терплю!» Кінчав цю анекдоту Яковенко словами, що за неї когось там уже викинули з роботи..

Хвалився Яковенко й плужанкою Марією Романівською. В додаток до його «секретів» ще й дружина розповідала мені, що Марія Романівська вимагала, щоб Грицько з нею оженився. Я її бачила. Гарненьке, дрібненьке, змучене обличчя, одна нога коротша... Вона появилась була в Києві і скоро зникла... Може, й щодо мене мав які легкі пляни Яковенко, бо все питав: «Як це ви так живете? Та заведіть собі коханця!»

Але були й тонші розмови. Я скаржилась йому на безлюддя, нема цікавих людей. Навколо — обмежені, нема з ким говорити, свої думки розпросторити. На це я раз дістала відповідь: «То ви сама нецікава!» Ці слова я запам'ятала, як мотто. Ось уже скільки років минуло, а все вони мені згадуються. Мабуть, правда його.

Думала тоді, думаю й тепер. Не творились у мене друзівства. Мовчазна, не вміла блиснути скорою й дотепною відповіддю. Не мала кокетства підбирати одежу й зачіску до лиця. Апологетка природности, могла б і без кокетства прибратися із смаком, та ба... За що купити одежу? Жила я так просто й невибагливо, як тільки можна, щоб якось утриматися. Було правило: не залишатися без останнього карбованця, а як уже наближалась та межа, то нічого не дозволяла собі, крім хліба-чаю, а влітку ще й помідор. Молоко, сто грам масла — рідкі гості. Книжку купити —

нема за що. Обіди в місцях, де творяться товариства, були недоступні. Театри — так само. До себе не запрошувала, хіба хто сам прийде.

Але це було в стилі моїх переконань. Я плекала свої ідеї. Все це була жертва їм, ідеям. Що вартий успіх (у професії, у літературі, малярстві, різьбярстві), здобутий завдяки жіночим вартостям? Ні, я хочу дійти до «імені» своїми власними силами, а не через те, що комусь впливовому сподобалась і він висунув свою фаворитку. Таким нічого не вартим успіхом був (на мою думку) успіх Н. З., яка личком і «груддю», за саркастичним висловом Василини, пробивала собі дорогу. Якби не була така гарна, то її чоловіки не творили б їй слави, не знала б вона, що може бути письменницею.

Або ось читаю в газеті про нову зірку-різьбярку (прізвище вилетіло з голови, значить, зірка була короткочасна). А з приватних розмов довідуюся, що це — коханка А. Хвилі і тільки через покровителя вдається їй стати зіркою. А коли б не покровитель, то навіть яка найталановитіша, а пропадала б у невідомості. Такий дух часу? Ні, це низько, дешево! Моїм найбільшим пунктом амбіції було добитися пошани й оцінки здібностями, а не «жіночою зброєю», за чиєюсь спиною. Може, це й стрижень моєї особистости? А Яковенко каже, що я з такими амбіціями нецікава!

Хіба ж я не тужила за товариством? Але за тонким, добірним. Оце йду київськими вулицями ввечері додому, навколо місто-ліс у мережив-них ажурах електрики, а я, щоб не плакати, щось вигадую, думаю. Тоді знов підступає до горла — нема людей. Таких, як хочу,— нема... Єдині приятелі — мої думки. І я вибираю якусь свою наймилішу думку та й іду з нею, її розмотую. Так і в мене з'явилось товариство мені до душі — мої власні думки. Я їх часом називала Сонцями.

14

Тоді модне було, висіло в повітрі гасло: «Треба перебудуватися». Особливо це стосувалось мене в світлі косіорівської промови. Як я здивувалась, коли прийшов був раз Юліян Западинський! Не тому, що прийшов, а тому, що й він почав говорити мені про потребу перебудуватися. Це вже не той хлопчина з дівочими льоконами, що грався в Кармелюка у латаному-перелатаному кожушку та цікавився вашою прапрабабунею і чому вона не вмерла, така-сяка прародителька стражника! Ні, він тепер працює на Донбасі у журналі *Забой*,— просто живий приклад перебудови! Еге, ще й член партії!

А то прийшов і Бабенко із запорізьких степів. Був у Києві на якихось курсах, чи що... І цей вже не той: тільки й говорить про те, що треба «перетягувати шини» й ламати себе... Цей хоч прямо висловлювався. Може, не так стосовно до мене, як до себе, колись так захопленого степовою волею...

Я, власне, в глибині душі не розуміла,— чому і як я маю перебудовуватися. Я не бачила ніякої ідеологічної хиби в моїх нарисах. Там нема нічого ворожого, бо я й сама не була вороже наставлена до нових форм на селі. Чи перебудуватись це означає подавати фальшивий образ того, що бачила, приличковувати сахариновою газетною фразою? Тоді — нецікаво. Я не вмію.

Наскільки я тоді була льояльна не зверху, а щиро, видно хоч би з того, що мені страх не сподобалась візита земляка Пашківського з Буків і всього того, що він говорив. Пашківський, резонер із ставищанської педшколи, був начинений різними критичними думками про все, що діється навколо. Звідкілясь довідався, де я живу, прийшов, і з місця в кар'єр почав критикувати та насміхатися. Цей теж каже читати газети, тільки не так, що всьому вірити, а читати поміж рядками, особливо ж вчитуватися в дрібні хронікальні нотатки. Там можна дещо вичитати, правду, а не ту брехню, що нею нас годують... От і вам не дали правду сказати...

Я аж розсердилася, аж почала подразнено розмовляти, підкреслюючи, що мені з ним не по дорозі. Справді! Я хочу працювати над словом у тих умовах, які є, а тут мені якусь контрреволюцію підсувають. Що злого в тому, як я навіть не писатиму, а за свого життя перекладу кілька творів із чужих мов? Це ж для мого народу. Якщо я не вмію писати так, як ідеологія вимагає, то, може, й добре, що мого писання не треба. Пашківський зрозумів, що не туди попав, і вже більше не показувався.

В такому настрої літом 1929 року поїхала я й у нові відрядження, себто у вже згадувані Олевський та Бишівський райони. У новостворені комуни та артілі. Навчена попереднім досвідом, я вже не хотіла писати нариси з адресами та іменами, а пробувала оформлювати свої набуття й враження белетристично-сюжетно. Отож тоді вийшло в мене «Де недавно ведмеді ходили». А з Бишівщини винесла я матеріял на повість «Андріяна». Прототипом одної дієвої особи був агроном Аврам Семещенко. Це був один з тодішніх будівничих села в умовах початків колективізації. Мені з тим було легко й цікаво говорити, бо, крім щоденної практики, він мав ще й свій погляд з висоти. А що кожна нова й цікава особистість викликала в мені підвищений інтерес, то мені здавалося, що я в ту людину закохана. Тепер я знаю, що це не так, що в мені говорила жадоба нагромаджувати матеріял для творчости, але тоді одне захоплення змінялось другим.

Так, наприклад, у Вчерайшому на Вінниччині я побачила «джеклондонського героя», а одночасно й лицаря з історичної пісні («Морозенка»), навіть на прізвище Мороза. Це був голова одного колгоспу. Я просто захопилася ним і любувалась би довше, якби не поїхала. Через роки він у мене з'явився у романі «Скарга Майбутньому».

З Бишева я поверталась до залізничної станції на возі, а випадковим попутником на тому ж возі був Дмитро Заянчківський, що вертався із якогось свого службового відрядження. Ми відразу зайшли в приятельські взаємини, бо хоч Заянчківський і був з освіти агроном, але мо-

го поля ягода, був він ще й дитячим письменником і членом «Плуга», хоч, правда, я оце вперше його бачила. Відразу знайшлося в нас багато тем для розмов, Заянчківський казав, що він мені заздрить, скільки в мене снується задумів, скільки фантазії. А він також має багато задумів, хотів би свої творчі візії здійснити — та все відкладає на «колись». «Тепер» усе нема часу, все треба якісь службові завдання виконувати. Тепер він не може дозволити собі покинути працю, бо він — службовець селекційної науково-дослідної установи, адже ж, крім творчости, мусить і про насущний думати.

Це була якраз для мене атмосфера, бо я також відчувала постійно цю розбіжність дійсности з моїм бажанням працювати в літературі. Чому я повинна щось інше робити чи шукати якоїсь роботи, коли так пекучо до праці над словом тягне? Я вчителювала... Не можу! І знаю, що Заянчківський мене розуміє. «То вам одній можна дозволити собі таку розкіш,— на це Заянчківський,— а я одружений, дружина — на останньому курсі пединституту, працювати мушу я... У мене таке почуття, наче їдеш... Незручно, холодно, але ось-ось уже все це скінчиться, доїдеш...»

Саме тепер їхали ми на возі, повному золотої соломи. Рідке болото розгасло і позолотилося від сонця на синьому небі. А наш віз наче плив по тому золоті. Дуже ми в одній тональності говорили. Однакові мрії, однакова соціяльна верства, однаковий рівень освіти, однакова щирість. Заянчківський говорив, соромливо всміхаючись, наче боявся показати одного вищербленого зуба. А що то було? Якесь чаклування? Наче ненароком доторкнувся соломинкою до щиколотки, і по мені пройшов електричний струм. Потім, через два роки, він сказав, що навмисне, з наміром доторкнув соломинкою. А я ж до нього таке довір'я мала, бо він відразу сказав, що одружений.

Це, до речі, була моя «філософія», що я безпечно можу дружити й говорити вільно та повно з жоначами. Є гарантія, що вони тебе не образять непрошеним «залицянням».

Я говорила про свої пляни, задуми. Заянчківський — про свої. Був ніяковий, не женихався, крім того жарту з соломинкою, що я постаралась забути, їхали ще й поїздом, найприємніше розійшлися в Києві,— і ще довго повівало це почуття, що є однодумець. Потім зрідка випадково зустрічалися, зразу ж забувалася ця зустріч. Зустрічі завжди були хороші, легкі, без жалю, що кінчаються.

Словом, вільна від оскомин і вимог дружба.

А вільно і з сподіванням, що зрозуміють, ой як рідко доводилося говорити! Вже мені остогидло оце постійне питання, де не з'являюся, особливо серед жіноцтва: «Чи маєте чоловіка?» — «Ні, не маю!» — «Бі-ід-на!» А я зовсім не бідна, мені не в голові мати чоловіка, коли я таку велику битву проваджу за місце в літературі. Всі думки мої на *це* скеровані, а не на полювання за чоловіком. Чому б ні, зрештою, якби чоловік був із такими якостями, які мені до зарізу потрібні. А так... Заміж, аби в ярмі?.. Ні! *Література* — моя пристрасть змалку!

Ну, як же ти такій молодиці це витолкуєш?

Мама моя не хотіла заміж аби заміж, тільки тоді така доба була... Зрештою! Всі бояться оцього страшного: СТАРА ДІВА. Хай! Я не бачу в тому жаху, це забобон. Щоб протиставитися цьому «жахові», я чи не з того часу, в 25 років, уже почала сама відрекомендовуватися: Я — СТАРА ДІВА!

Чи є в тому сором?

15

Оце в цьому 1929 році дім наш на Левашівській, 20/3, став уже житлоокопівський. Всі три доми від полковникової дочки Костюшко відібрали. Їй дозволили жити тільки як мешканці. Потім її стиснули з двома синами в одній кімнаті. Потім вигнали як «нетрудовий елемент».

І так на очах моїх поступово почали заникати решткі стилю панського маєтку. Того ж чи наступного року повалилися залізні взорчасті штахети і зникли. Чомусь перестав рости шпориш у подвір'ї, а стала просто втоптана земля. Біля вікон композитора Золотарьова росла груша і родила душисті дулі. І зрубали. Дві липи на фасаді теж одну за одною зрубали, а ослінчик під ними зник. Я весь час тремтіла за ту липу, що росла перед вікном і робила зеленкаве світло в кімнаті... Ото й тільки, що ще буйнів новий гайок, саморослі парості на початому й незакінченому фундаменті праворуч...

* * *

А тут — вставна історія про композитора Золотарьова. Він був заарештований і зник. Коли його заарештували вперше, то хоч відомо було, яка причина арешту: звинувачення, що має зв'язок із польським консульством. Речевий доказ: показали йому світлину, як він входить до польського консульства. Так, проф. Золотарьов проходив біля польського консульства, що містилось на розі Інститутської й Левашівської. Але саме тоді в нього розв'язався на черевикові шнурок і він зайшов у перші двері, які попалися (то були двері цього консуляту), зав'язав шнурок і пішов далі. Зовсім йому й у голову не прийшло, що це він був у якомусь там консульстві. Здається, пояснив, здається, повірили, пустили. Але слідом за цим знов заарештували і вже більш ніхто ніколи його не бачив.

* * *

Моя кімнатка ставала щораз кращою. Паркет у мене завжди блищав, але мозолили мені очі двері, що йдуть до мешкання Зубова. Як би їх закрити? Коли я була в Жашкові, на базарі побачила «килими». На зви-

чайному фарбованому рядні були намальовані леви. Я добре приглядалася до цих жидівських емблем і побачила, що вони намальовані під трафарет. Це дало мені ідею. Ану ж чекай! І я виріжу якийсь трафарет і намалюю собі килим.

Була у Віті книжечка, що я колись привезла йому з Києва. Малюнки із підписами на кожній сторінці:

Таратині-тині, та як пас я свині,
Таратійком-тіж, та був у мене ніж,
Тараташі-таші, та наварив я каші,
Таратовк-товк, та де не взявся вовк...

І так далі.

Ці малюнки були обрамлені українським орнаментом. От взяла собі листок книжки із таким орнаментом, а з нього — тільки один фрагмент, збільшила його розмір і вирізала трафарет. Тоді купила бордової парусини, ще чорну та жовту фарбу, що відразу висихала, розстелила на підлозі — і за три дні мала вже чудового килима! Завісила ним двері до Зубова згори донизу — і в хаті стало презатишно. Я так була захоплена цією вигадкою, що дивувалась Косяченкові: як можна нидіти й нудьгувати, коли є такі цікаві зайняття в світі, аби тільки час, аби то мене було дві або три, або ж доба була вдвічі довша...

Так почалась моя маленька улюблена втіха: малювання килимів. Пізніше я зробила ще два, а вже більш не було куди вішати...

Ще була думка купити канапку, щоб було куди складати постелю, але поки що була тільки розкладачка.

Так помалесеньку приходила я до рівноваги, і хоч вже з того часу були думки про смерть (я про неї все життя думаю), але й вперемішу із такими ненажерними потребами активности, відчуттям неспожитих творчих сил. Я тоді називала це «зализуванням ран». Так довго ятрилась душевна рана, що я сама собі завдала в ІНО.

16

Це вже я вдруге в Лівадії, у Криму. Але тепер уже як відпочивальниця в Селянській санаторії. Безкоштовні «путьовки» сипалися щедрою рукою на місцевком письменників, уже всі були задоволені. Дали й мені на два тижні. Якось ні з чим не зв'язаний спогад. Я живу в кімнаті з другою відпочивальницею, ходжу до їдальні, виконую «мертву годину», або й не виконую, а йду у сад з вічнозеленою рослинністю і там лежу на сонці голенька, користаючись тим, що цей корпус виключно жіночий і що тепер «мертва година», ніхто мене не побачить. Потім блукаю по околицях, купаюсь у піні Чорного моря. Все це було гарно, тільки набридло п'ять раз на день відвідувати їдальню. Скучно! Розбиває час на короткі відтинки. А вночі виходила в сад серед кипарисів із

жовтим місяцем у небі, переживаючи свою самотність. Нікого ніколи нема до мого хотіння...

Вдень ще було так-сяк. Моя співмешканка виявилась дуже охочою розмовницею і розповідала багато цікавого, чого мені ніхто не розказав би. Вона — студентка Московського інституту ім. Леніна. Як я зрозуміла, то це — школа, де навчають шпигунів. Вона казала — дипломатів. Чудово грала в шахи та в кості і казала, що це — обов'язкове. За грою багато чого можна зробити. Вона повинна вміти досконало зодягатися, вміти танцювати, розмовляти кількома мовами і провадити безжурну світську розмову з легковажним сміхом. Це має бути її постійна маска. Так вона й поводилася.

Більш не казала нічого. Та воно й зрозуміло. Готується міжнародня шпигунка. Свою кваліфікацію вона називала «підпільна робота».

За кілька днів її «путьовка» вже кінчилася, бо скоро після мого приїзду цей спогад уривається.

Санаторія була дуже велика та різношерста, і серед такої маси людей не можеш навіть вирізнити якісь цікавіші фізіономії, всі зливаються в одне лице.

І яка несподіванка! На площі бачу Корнійчука... і з ким? З Лотою Варшавер, отією непманкою в високому тюрбані, що з нею я кінчала ІНО, але за чотири роки й слова не промовила. Ідуть, обнявшись за шию. «Вітай нас! — вигукує Корнійчук.— Ми щойно одружилися, це наш медовий місяць!»

Вона справді-таки дуже гарна, з такими маслиновими очима й расовою витонченістю нащадка поколінь, незвичних до фізичної праці. А Корнійчук — у всій своїй солодко-сахариновій щасливості. Навіть і губа не одвисає. Оце то альянс! Комсомолець і непманка!

Тоді Корнійчук був ще ніщо. Десь там приділив його комсомол до кінофабрики. Це була остання побіжна напівприятельська зустріч, а нотую я її для відтінювання дальших метаморфоз.

17

Я щиро хотіла бути в пролетарській сім'ї. З такою думкою і з газетою, де була промова С. Косіора, пішла я восени до обласного партійного комітету на Думській. З проханням, щоб мене послали на київську фабрику робітницею. Незабаром я ввійшла у фабрику «Точприбор» з відрядженням у руках. Шулявка, Керосинна вулиця.

Мене призначили у цех годинників, дали чорного хвартуха, що вдягався на обидві руки і застібався ззаду, як плаття. Поставили мене в кінці довгого стола до «січкарні», себто малої різачки, що сікла штифти. Я стала робітницею першого розряду. Робота відразу видалась мені нудною й одноманітною, але бачу — в другому кінці стола такі ж самі робітниці в чорних хвартухах складають з тих усіх частин, які виходять

впродовж стола, будильники. Може, й я колись дійду до цієї кваліфікації?

При цьому столі роблять самі жінки під керівництвом майстра, що колись був приватним годинникарем, а тепер, як прийшов загин усім приватним кустарям, опинився на цій фабриці. Він не дбав. Запивав немилосердно і часто на роботу не приходив. Не знаю як із іншою продукцією цього цеху, але будильники виходили всі браковані — не йшли. Але їх робили далі,— надіялися, що навчаться. Нікого не турбувало, що виходить самий брак. Це ж у Києві вперше розвивається виробництво будильників.

Ніякого ентузіязму до цього виробництва ніхто не виявляв (починаючи з п'яного майстра і кінчаючи робітницями). Ці робітниці тут працювали заради кращої хлібної картки (вже починалась карткова система), заради робітничого стажу.

Спочатку було мені цікаво. Зблизька бачити все це оточення. Подобалося це трудове життя, що треба вчасно приходити до фабрики, що маю обов'язок, чогось учуся. Але чому це я не можу з цими жінками ані слова спільного знайти? Вони так наче й інтелігентні киянки, а в ходу в них усякі нецензурності, гидоти. І матюкатися навіть уміють. Між собою вони провадять розмови про «квартіру», де дістати шовкові панчохи «фільдеперс», звичайно, тільки київським російським жаргоном. З чоловіками, що ось працюють за другим столом у цехові манометрів,— брудні двозначності. Ці чоловіки — здебільшого студенти жидівського роду. Ото група робітниць жартівливо переговорювалася з групою цих робітників, і найчастіше можна було почути від робітниць такі безсоромності, що аж вуха в'януть. Всім тоді було весело і ніхто не протестував. Між цими робітниками був і Яша Мирецький, він відразу виділився мені, як особа казково-східної породи, хоч і не відставав у обміні «люб'язностями» з сусідками.

Саме тоді починався наступ на «куркуля, як клясу», але сюди цей початок загину традиційного села доходив лише глухими відгомонами. Ось чую, наш бухгальтер з тонким лицем інтелігента просторікує: «Мені кажуть, що селянин мій ворог, а який він ворог, коли носив мені в хату кури, яйця, масло?» В їдальні, де ми були прикріплені і теоретично мали б діставати під час перерви обід, не було нічого, крім вінегрети, але щоб добитися до неї, треба було стояти в довгій черзі і часом уже не достоятися... Або ж — «прилататися» (це там серед робітників почула я це слово, відповідник до російського «примазаться»), хто вміє.

Отже, й тут я не знайшла зразка, щоб удосконалити свою ідеологію, набратися пролетарського духу. Були ще цехові наради для підвищення якости продукції, але вони були такі обіжниково-протокольні, що навіть комсомольці обмежувалися розписуванням, а самі втікали з таких нарад.

І почало мене все це мучити.

Оце вставання, щоб бути вчасно до третього гудка на роботі. Я годинника не мала. Цілу ніч не могла спати, щогодини прокидалася і на-

пружено вгадувала, яка може бути вже година. Вслухалася до нічних звуків. Зривалася з постелі вночі й вибігала надвір на мороз, щоб угадати, чи вже пора виходити. Зрештою, або виходила з дому дуже рано, ще робітники відчищали сніг від трамвайних колій і мусіла чекати першого трамваю на бульварі Шевченка біля Бессарабки, або прибігала з запізненням. Одного разу я так бігла, щоб попасти в цех до третього гудка, що аж упала на залізних сходах, розсікла коліно і знепритомніла. Це було вперше в житті, що я непритомніла. Дивне почуття — нема мене. А приходжу до свідомості — де я?

Потім — осточортіла сама робота, оце тупе насікання штифтів. Нічого для ума, для серця, для набуття,— тільки втрачаю час від світання до смеркання. Що я тут чую щодня? Примітивні розмови, матюки. А прийде неділя — налягає така тупість, що несила виявити енергію, піти знайти якусь людину, хоч би Гасю... Знов оте бунтівливе почуття, що було, як я вчителювала: яке я маю право витрачати час на непотрібне мені й нікому, коли я могла б стільки творчого за цей час зробити? Замість цих штифтів — перекладала б, читала б...

На цьому тлі й побачила я оте щось дуже гарне. І що більше розглядала, то краще воно мені здавалося. Це — очі Яші Мирецького, перенесені в цей брудний цех із якоїсь палючої східної країни. Індії чи Белуджистану, а чи може Аравії? Нічого тутешнього. Екзотика, що поривала в позасвіти раювання.

Не знаю, чим би скінчилося це моє ширяння в царинах екстази, коли мені здавалося, що в темну похмуру залю розчинилися двері і її залляло сліпуче світло,— якби Мирецький не помітив і не почав зав'язувати знайомство. Одного дня по дорозі до трамваю я вже знала від нього ж, що він — студент, працює в цеху лише чотири години, що він із Білої Церкви, комсомолець. У цеху панувала київсько-жаргонна російська мова, але зо мною Яша зовсім природно говорив чистою українською мовою. Я, звичайно, розказала йому свою історію, що привела мене до фабрики, але моє бажання набути пролетарську ідеологію мало його зворушило. Він був такий, щоб аби відбути формальності обов'язкового офіційного культу: збори, зобов'язання в підвищеній видатності праці... «Відмітитися», що був присутній на зборах, і тихенько зникнути.

Мене спочатку дивувало, що оце йде зо мною поруч і говорить про такі буденні речі індуське божество. Потім божество щораз більше перетворювалося на звичайного сірого обивателя. Не то що на жидівську хитрість-розрахунок... У Мирецького якраз нічого жидівського не було, ні в акценті, ані зарозумілої агресії, ані почуття приналежности до «вибраного народу», ані задніх думок. Просто він бачив життя дуже прозаїчно й тверезо, без помилкових захоплень.

Знайомство перейшло в інтимнішу фазу, ми вже казали одне одному «ти», а одночасно моє ставлення до нього роздвоїлося. Зовнішність його була для мене молитво-симфонією, а прозаїзм — бар'єром, що виріс між цими двома людьми: мною і ним. Нічим не цікавитись особливо,

аби пройти через цех і ВУЗ, а тоді теж без особливого зацікавлення виконувати якусь працю,— ні, це страшно нудно, без горіння, досягнення чогось, без захоплення чимось, без любови до чогось... За бар'єром поставала порожнеча, що все більше зростала.

Треба підкреслити, що Яша Мирецький був дуже прямий і чесноокреслений у своїй поведінці, без якоїсь криводушности. Він скоро зрозумів, що найкраща його роля — товариша. У цій ролі тримався й після того, як я покинула фабрику, і до кінця моїх київських днів. Ми зустрічалися все рідше й рідше, і в одну таку рідкісну зустріч він подарував мені своє фото з написом: «Моєму найкращому другові». Мабуть, за те попала я в «найкращі», що не раз своє обурення його прозаїзмом йому висловлювала.

18

Напровесні 1930 року відчиняються раз двері і входить до кімнати мій батько з вузликом у руці. Ця поява була як удар грому. Ніякого попередження ж!

Втік батько із Жашкова, з одним тільки оцим вузликом. Хтось із його численних приятелів, де він бував із сопілкою на оказіях, прийшов до хати уночі просто із зборів сільського активу і приніс вістку, що на цих зборах ухвалено постанову депортувати таких-то за межі України, а між ними й Кузьму Гуменного. (Бач, партія делікатно перекладала цей акт насильства на самих селян, вона ж тут ні при чому!) «Негайно зійдіть з очей,— сказав той учасник зборів, що іменем його ухвалювали постанову,— бо вивіз почнеться узавтра вдосвіта».

Того ж вечора батько пішов з дому, а в цьому вузлику — одна зміна білизни. І куди ж він міг більше прийти, як не до мене?

Я вислухую це все й питаю: «А мама? То це їх самих десь вивезуть?» — «Бабів не вивозять самих,»— безпечно каже батько.

Хата малесенька. Я сплю на розкладачці, а де буде тато спати? На підлозі? Якраз ще стільки місця, щоб постелитися одній людині. Я казала, що буду *я* на підлозі спати, але батько не хотів нізащо на це погодитися. Коли я варила на примусі куліш чи яку юшку, то батько казав: «Ти їж сама, я вже старий, мені багато не треба». Старався якнайменше заважати в хаті, питав мене, чи не треба щось допомогти, переписати. Такий тихий, винуватий, принижений, боязкий, що серце моє розривалося. Наче не до власної дитини, що до неї колись ото гарикав, а до чужого можновладця, що робить ласку, не виганяє на вулицю. Було мені боляче все це сприймати, тим більше, що я нічого-нічого не могла змінити.

Трохи повеселішав батько, як зустрів Одарку Таращук, Дарію Герасимівну, вона тут десь двірничкою працює у великому будинку. Наша сваха. Приніс від неї таку життьову мудрість: «Я люблю, як мені не ду-

же добре, ще можна якось жити. Але як уже дуже добре, то начувайся! Значить,— далі піде вниз, буде гірше. То краще хай буде ще не дуже добре». Чи не спасенна рада? Другим разом батько вернувся із своїх походеньок по місті, втішений, що зустрів Пелеха... Сторожем працює... «Треба й собі якогось сторожа знайти...» А то познайомився в парку на ослоні із старим жидом із Бару, то той йому розказав, що знає нашого сусіда, Зубова. Батько його мав велику залізо-скоб'яну торгівлю, а справжнє його прізвище не Зубов, а Хаскель (чи щось подібне).

Десь ходив мій тато й на Аскольдову могилу чи спустився до берегів Дніпра — знайшов бузину, нарізав і приніс додому. Вже має зайняття! Поробив сопілки, вирізав у них дірочки й заграв короткими своїми пальцями, а звуки так і запурхали. «Оце нароблю сопілок,— казав,— та й понесу на Бессарабку продавати. Може, хто купить... Еге-е, старців поробили з нас...»

Цей плян ніколи не здійснився, бо через знайомих сторожів — колишніх куркулів, що повтікали до Києва,— знайшлася робота.

На Аскольдовій могилі було якесь кроляче господарство, потрібно сторожа, там була й хата для сторожа. Який тато був радий! Відмінився, став почувати себе людиною, а не «позбавленим права голосу нетрудовим елементом». Як тяжко бути упослідженим, парією!

— Тепер усі хазяї поробилися сторожами,— приказував він.— От, як то воно так? Щоб глядіти соціялістичне господарство, то нікому не довіряють, тільки куркулям...

19

Так от бачу себе, що стукаю до дверей кімнати, де живе Дмитро Косарик-Коваленко, на четвертому поверсі в будинку штабу Червоної Армії. А він висунув носа і не запросив до середини, вийшов з дверей і провів мене на кінець коридора, там ми сіли на підвіконні. «Вибачте, не можу вас запросити до хати, там таке робиться... То викладайте, що там у вас?»

Косарик бачив, що прийшла я не для розваги і що я чимось стурбована. Це якраз минуло пару днів, як приїхав із Жашкова мій тато. Я мусіла це комусь сказати. От, Косарикові, він же такий щирий приятель, зрозуміє.

Я й випалила: «Батько приїхав!» І почала розказувати, сповідатися. «Хотіли вивезти, утік, що тепер робити?»

Чого саме я до Косарика пішла? Найвірніше, мабуть, з почуття чесности, щоб потім не казали, що я «пролізла тихою сапою», що приховую свій соціяльний стан, а батько втік від заслання. (А я ж знала, що Косарик передасть, що він саме той, кому треба сказати). Чи, може, це я побігла в своїй душевній заборсаності? З одного боку, я хотіла бути в одній тональності з епохою, щоб не таїти нічого, хоч би

з Косариком не мати подвійної бухгальтерії, а з другого — яка ж це вопіюща несправедливість! Стару людину позбавляють даху над головою, викидають з гнізда у злидноту, отруюють її відчуттям своєї зайвости й викинутости. Де тут глузд? Кому в Жашкові заважав батько із своїми сопілками?

Косарик, слухаючи мене, розреготався. Це ж і в нього така сама картина. Цієї ночі приїхав батько з усією своєю родиною, покинув хату в селі. Нема де їх подіти. «Правда,— додав він,— мого батька не розкуркулювали, але в селі голод, нема чого їсти... Ви не хвилюйтеся,— ще додає Косарик,— діти за батьків не відповідають...»

Говорили ми на тлі наших попередніх розмов. Я ж уже була побита і не раз говорила Косарикові, що побита несправедливо, бо я не мала ніякої протирадянської думки, описуючи комуни як вони є, я вважала, що це — цінне для майбутнього — зафіксувати їх у теперішньому початковому стані. Я сама захопилась ентузіязмом комунарів, вбачаю в них героїв. Революціонери, що насмілилися ламати старе, будувати нове, шукати нових форм його...

Він мені теж розказував... «Їздив розкуркулювати батька одного відомого письменника (кого саме — не казав)... Це страшне!.. За поли хапали, на колінях благали... Але що ж, для революції треба... Жертви мусять бути... Ліс рубають — тріски летять».

Тріски... А як я всією душею хочу працювати над словом у цій епосі, що є, то чому не можна? Я не виступала ніде з протидією існуючому. Одно тільки: несила ламати себе, говорити неправду. Брехня в мене просто не виходить, як не могла б ходити на руках чи літати. В пам'яті ще жива мука «комнезамської брехні» в ІНО. Більш не хочу таких тортурів. Ось чому була в мене потреба усунути можливу нову брехню. (А краще, як поза мною дійде?) Ось чому я подала до відому партії в особі Косарика-Коваленка. І ось чому я писала лише те, що бачили мої очі й чули мої вуха. Оті несамовиті «ідеології» над голою дійсністю, що їх набудували письменники, мені просто в голові не товпилися, модні ідеологічні мудрощі просто не влазили під череп.

От, думаю, сидючи на підвіконні з Косариком, от, тепер і я вже тріски... Виженуть із колективу письменників... Проте це краще, ніж повторення моїх душевних мук в ІНО. Але Косарик мене знову заспокоює: в кожного письменника є подібні, ще й гірші, ситуації...

Не сказав Косарик і я тоді ще не знала, що батько «найпролетарськішого» тоді письменника Івана Микитенка мав 500 десятин землі.

20

Ситуація ж була гей прикріша, ніж спершу здавалося. Ганя з Гуманя прислала листа, що мама прийшла до Гуманя пішки. Ми тут нічого не знали, а діялося ось що (відновлюю з маминого оповідання).

Влада вигнала маму з хати.

За кілька днів перед тим у хаті попадали образи... Не побилися, а стояли упритул до стіни внизу, наче їх хтось обережно зняв і поставив. Знак, що буде якесь нове лихо. І ось воно: влада виганяє стару людину з її власної хати.

І ще й як! У найгіршу сльоту, в дощ... болото розгасло, немилосердний вітер... Ото тоді й прийшли активісти. Сказали: «Тут вашого нічого нема. Сьогодні, *зараз* маєте вийти з хати, а ми її беремо під замок».

Хоч це вже було надвечір, дано було розпорядження по Жашкову, щоб ніхто не смів прийняти куркульку наніч. Добилася мама якось до Марійки, що за п'ять верстов, отак, з порожніми руками. Там люди змилувались і пустили переночувати. Потім два дні йшла мама болотами та під дощем, поки дісталася до Гуманя (50 верстов від Жашкова) до сестри Гані. Там уже була й Льона, бо її раніш викинули з роботи у Жашкові, то вона в Гумані вступила на курси рахівництва.

Дядьків Йосипа й Василя вже давно не було на хуторах, бо «хазяї села» викурили всіх хуторян, гнізда їх поруйнували, одних повивозили, другі повтікали безвісти і не давали про себе знати. Йосип був десь на Донбасі, а його жінку Меланю з малою дитиною в лютий мороз вивезли на Сибір. (Це мені розказували потім двоюрідні сестри: їздовим був зять тітчин Тодосьчин. Через 12 років у мене з'явилось оповідання «Поклонник зорі мудрих»). Василя депортували за Урал. Тітку Тодоську й дядька Хведора (Андрущенків) із найменшими дітьми, Ганею, Миколою та Василем, також вивезли за Урал, хоч усе їхнє «куркульство» було в хаті під бляхою. Не вони наймали батраків, а самі батрачили, дівчата щоліта працювали на цукрових буряках у капіталіста-держави, на цукроварні...

Відтоді з Жашковом припинився всякий зв'язок і я вже не знаю, що з іншими. Здається, й Тупчія також вигнали з хати...

Словом... «Куркуль чинить шалений опір...» Таке щодня писалося в газетах, і це треба було вважати правдою. Насильство — найвищим моральним законом. Та писати на таку тему п'єси, оповідання й романи.

Дехто так і робив. Наприклад, Корнійчук. При тому він весь час настоював, що пише «правду і тільки правду»...

* * *

Все це розповіла мама, як приїхала з Гуманя до Києва. Жили мої батьки деякий час у сторожці біля кролячої ферми на Аскольдовій могилі. Недалеко від мене, але літом то гарно, а як то зимою буде без палива? У Гані теж не сидня. Дмитро робився все більшим п'яницею, і на роботі прокрадався, а Ганя мусіла поповнювати розтрати з своєї платні. Вона, щоб стягати кінці з кінцями, тягнула дві роботи...

21

Працювала я на фабриці «Точприбор» приблизно шість місяців, а весною вийшло все так, як по-писаному. За рознарядкою мене визначили з фабрики на «посівкампанію». Інші огиналися, а я з радістю вхопилася. Відрядження було недалеко, під Києвом був Макарівський район, там, як і скрізь тієї весни, розпочиналася суцільна колективізація.

Там я дуже гойно провела час, наче з ланцюга зірвалася. Весело — бо знайшлася товаришка, саме мені по духу.

Це була студентка політехнікуму на прізвище Терпило, племінниця професора Зеленого. Дуже ми чогось підійшли одна одній,— що не скаже одна, то друга заливається сміхом. І з чого? Навіть те, що тут таке невилазне болото, було причиною до сміху. Називали ми одна одну «товаришко представничко!», бо тут усіх із міста називали «представниками».

Це був один з найкращих тижнів у моєму, бідному на людей однозвучних, житті. Я не пам'ятаю, з ким мені було так весело, як із нею, хіба що в ставищанській школі з Василиною. Недоговореності сприймалися відразу на лету,— ось у чому чар. Однакове життєрадісне відчуття телят, що вирвалися на волю. Однакове розуміння — невисловлене, але точне — того, що діялося навколо, що бачили. А бачили ми куткові збори, селян біля сільради, зворохоблених тим, що без них переміряли їхню землю, забрали до колгоспу, а тим, хто не записався до колгоспу, давали якісь неродючі заміни. На горбі, на піску...

Тут заганяли селян у сільськогосподарську артіль,— це вже не добровільні комуни. Ото там і бачила я дідка у білих полотняних штанях, що місив босими ногами чорне болото і на запит: «Чому не записуєтесь до артілі?» — відповів: «Як я на своїому, то ти мене кидай у грязь, а я собі буду князь!»

Між сміхами «товаришка представничка» розповіла мені, що вона родом із Плют, а в Плютах Зелених є півсела, і вона з цього роду. Отаман Зелений залишив дуже великі скарби, але ніхто не знає, де вони закопані. Може, легенда, а може, й правда. І я їй розповіла... В моїх сусідів Зубових була наймичка з Плют. Мені розповідала сама Зубова, що ця дівчина мала таку звичку: встає рано о 5-й годині й гукає: «Гей ви, жиди, вставайте!» Не буде ж мені Зубова брехати...

Цієї дорогої товаришки, що так освіжила душу, я вже більш ніколи не бачила.

А враження з цього відрядження на «посівкампанію» я вклала в нарис «Стрілка коливається». Малий нарисок, 16 сторінок. Послала Пилипенкові. Пилипенко відразу видав окремою брошуркою. І чомусь у мене нема цієї книжечки. Якби друковане було попередньо в журналі, то можна було б відновити...

На фабрику годинників я вже не вернулася. Навіть не пішла по розчислення за кілька зароблених днів. Боялась, що знов зачеплюся й уже не вирвуся звідти.

22

А тепер бачу себе в Домі літератури, ще в готелі «Континенталь», на якихось зборах. От, диво! Підходить до мене Григорій Косинка і вітає з появою книжечки «Стрілка коливається». Це вперше він мене «визнав». Хвалить, що книжка дуже добра.

Це угруповання, «Ланка», трималось дуже гордо й неприступно. Тільки Борис Тенета, зустрічаючись, сяяв усмішкою доброзичливости і все казав, що переїздить до Харкова, що Київ — глуха провінція, нема тут де розгорнутися, а є приказка: «Краще живий собака, ніж дохлий лев». Вже деякі й переїхали. От не бачу Антоненка-Давидовича, Підмогильного. Осьмачки я взагалі ніколи не бачила, про нього тільки завжди якісь легенди розказували: то — ночує на кладовищі, то — зняли з поїзда, кудись від когось тікав...

Хоч я й не була «вхожа» до «Ланки», я однаково ходила, де тільки вони виступали. З них найбільш вражав мене Косинка — своїм майстерним читанням і самобутністю. (Косинка й Зеров, на мою думку,— найяскравіші постаті того часу в полі мого бачення). Правда, я вбачала в Косинці Стефаника, але однаково він був неперевершений. Його короткі новелі були насичені його власною індивідуальністю (а не позиченою, я хочу сказати), з опуклою природою. Навіть не здавалися імпресіоністичними, хоч були такі. Були вони двозначні. «Думайте, що хочете,— наче казав автор між рядками,— а я собі маю свою думку, чи це радянська новеля, чи навпаки, антирадянська».

Звичайно, що я затримала в пам'яті Косинчине «Папір усе терпить!» на мою адресу у часи оні. І от тепер Косинка «на рівній нозі» підходить і вітає. Якийсь проблиск солідарности проглянув у тім приязнім його звертанні. А все-таки, я дуже здивувалась — звідки така увага? Чи не тому, що мене «пророблялі»? В тій Косіоровій промові, де ми фігурували обоє, Косіор про Косинку сказав так:

> ...Тепер прочитаю вам широковідомий серед письменницьких кіл запис відомого письменника Косинки в одному літературному альбомі.
>
> «Творча нація — це та, що стремить перемогти інших, що пригнічує інших. Українці не належать до цієї нації. Я нещасливий, що належу до пригнобленої нації».
>
> Як бачите, Косинка однакової думки з поважним Донцовим. Тільки Донцов уважає, що в нас уже народжується богатир-«націоналіст», а Косинка проливає сльози з приводу того, що цього, на жаль, нема. Як бачите, Донцов не самотній, йому співчувають деякі групи й верстви нашої української інтелігенції... Твердження, що для зростання нації (по-нашому — робітників і селян) для розвитку культури, національної культури, потрібне пригнічення інших націй, є наскрізь буржуазне, імперіялістичне...

Є далі, але перерву тут. Так Косіор, генсек компартії й правитель України, 1928 року назвав усе своїми іменами: наскрізь буржуазна й

імперіялістична вся практика совєтської Росії. 50 років висмоктує вона з пригнічених націй все, щоб розвивати свою культуру та присвоювати досягнення окремих націй собі. Тільки замість терміну «буржуазна» поставити «державно-капіталістична».

Що ж до Косинки, то кінчає Косіор так:

> Я вже казав, що шовіністичні настрої мають певні клясові основи. Ці настрої прекрасно відбиває частина інтелігенції, що є плоть від плоті нашого українського куркуля, який серед куркулів інших республік Радянського Союзу є найактивніший, найграмотніший. Одні відверто, другі приховано солідаризуються з націоналістичними елементами, що сидять за кордоном і мріють про владу буржуазії на Україні, про буржуазну культуру.
>
> *Пролетарська правда, 9 січня 1929.*

А якраз Косинка — плоть під плоті бідняцьких верств села, підлітком батрачив, ходив працювати на бурякові плянтації...

Як на те, убраний тоді був Косинка в новий костюм тютюнового кольору. Пошепки казали, що цей костюм — закордонного походження, Косинка дістає пакунки з-за кордону. Речевий доказ налице!

Не знаю, як інші, а я була в невіданні, що ця промова Косіора — далекий приціл, скерований на українську інтелігенцію, який влучить не зараз ще, а через кілька років...

23

Звичайно, я того не розуміла тоді, передо мною стояли факти. Батьки — «куркулі», а в дійсності двоє стероризованих, безпритульних старих людей, вивласнені з усього і поставлені в стан жебраків. Я балянсую на тонкій павутині без виглядів на твердий грунт. Ні вчителька, ні робітниця з мене не виходить. Особисте теж бідне, особливо влітку, як наступає київська мрійність і посилюється відчуття, що нема таких людей, як я хочу. Навіть Василина вже стала чужа. Навіть Мирецький мені не підходив... Зрідка й заглядав...

Тому я раділа й оживала, коли була змога десь знов їхати. Минулого літа я була в близьких сільськогосподарських артілях на Київщині, Житомирщині та Вінниччині, а тепер усміхається мені на ціле літо поїхати в радгосп.

Радгоспів я ще не бачила. Але тоді вже чула від селян, що вони воліли б бути робітниками в радгоспах, ніж бути колгоспниками в с/г артілях. На це їм відповідала влада: мовляв, ви хитрі, хочете на готовеньке, а ви своїми силами збудуйте так, щоб державі хліб здати та ще й собі напрацювати. То цікаво ж подивитися, яка психологія в того сільськогосподарського робітника, що працює в радгоспі.

* * *

Відрядження моє було (за посередництвом «Плуга») від Наркомзему, отже й солідно підкріплене грішми, щось 130, чи що, карбованців мені прислали. Їхати — до радгоспу «Червоний Перекоп». Це біля знаменитого заповідника Асканія-Нова. Та першого ж дня мого туди приїзду мене начисто обікрали. Відразу після мого зареєстрування в канцелярії господарі повели споглядати якесь спортивне змагання, та й не помітила я, як у мене з непромокального плаща зник гаманець із документами та грішми. Нема навіть за що повернутися додому! Добре, що я показала відрядження перед злодійством і зареєструвалася. Тепер що робити? І вихід знайшовся. Найняв мене радгосп на працю, і ще й неабияку, модерну.

Саме були жнива, і на комбайні не вистачало робочої сили. Крім комбайнера, на комбайні треба ще обліковця, що записує, скільки зерна набирається в кіш та скільки випорожняється з коша, як комбайн приходить до зернопункту. На пункті стоять вантажні автомашини, в комбайні відчиняється люк і зерно висипається в короб автомашини, а обліковець записує скільки, користаючись метром, що є в коші. Праця нескладна, а все ж потребує письменної людини.

Оце всі жнива я й прожила просто в полі, у вагончику, разом із другою дівчиною-обліковцем, практиканткою сільськогосподарського технікуму. Вона спала на нижчій полиці вагончика, а я на вищій. В час праці ми були на різних комбайнах, але в неділю та інший вільний час ми читали. Вона мала з собою багато книжок, особливо її одновірця Шолом-Алейхема в російському перекладі. Одного разу вона дуже образилась на мене за те, що я, прочитавши якийсь великий роман Шолом-Алейхема, після останньої сторінки взялася за другу книжку. Я повинна була відкласти книжку і довго думати над змістом, переживати враження,— бо я ж читала з захопленням... Прищемила цим її національне почуття. Але дівчина була невредна, товариська, інтелігентна, хоч чого вона в сільськогосподарську справу залізла,— не знаю.

В тому вагончику, у степу безкрайому, серед стиглих хлібів вдень було жарко, але скільки ж повітря! Розкіш! Їли ми дуже злиденно, просто голодували, бо обідали так само, як і робітники, бідним кандьором в їдальні. Більш нічого не було. Але був хліб і то — чудовий, такий, що я його трощила самий, вдовольняючи на степовому повітрі постійний голод. Не зважаючи на таке упослідження шлункових забаганок, було мені весело, цікаво, все подобалось, бо небувало й незвично. Це ж я на комбайні працюю! Ці комбайни у безкрайому степу, серед простирал хвильзбіжжя, пливуть, як кораблі, виблискуючи металевими частинами на сонці, подібні на велетенських лебедів. І я — на одному з них.

Оце там, у радгоспі «Червоний Перекоп», що мав сто тисяч гектарів, я й надивилась тих картин, які описані в повісті «Кампанія». Там прийшло мені на думку порівняння процесу переорювання цілих сіл у Аме-

риці, як описує Стейнбек у романі «Грона гніву», із тим, що являлось очам на просторах радгоспу. «Картина руїни цілих селищ та хуторів лякала». Цілі села тракторами звалили й заорали, тільки там і сям бовваніли самотні чорні димарі хат. «Здавалося, пройшла цим краєм згубна війна, набоями з літака поваляла села, газами отруйними винищила людей, так мертво визирає краєвид». Це я цитую із повісти «Кампанія» (ЛІМ, 1931, с. 21). Яка ж ріжниця між капіталістичною Америкою і соціялістичним СРСР? Думка про державний капіталізм, що я колись висловила була Пилипенкові, підтверджувалась наочно.

Була я й у Асканії-Новій, творові цього ж самого магната Фальц-Фейна, що й база, на якій утворилась центральна дільниця радгоспу. Коли дуже захвалюють щось, то потім воно мене так не вражає. Не так, як несподіванка. Так і з цією перлиною степу. На мене особливого враження не справила. Бачила там дикі табуни, незорані степи, тільки не такі-то вже високі трави, а головне — дуже хотілося води, й ніде не було, аж ось штучний гай, там напилася...

І так, наповнена здоров'ям та враженнями, повернулась я до Києва. В перші дні на Миколаївській зустріла Якова Мирецького. Він аж відсахнувся, побачивши мене, спочатку не впізнавши. Чи це я? Сказав мені «приємність»,— я розтовстіла до непристойности! Це — на степовому повітрі і самому хлібові! Правда, київське життя скоро все те спустило, лякатися не було чого. Та й не дуже я переживала цю опінію Яші,— гарного, але далекого друга.

Слідом за цим я зопалу й не розгублюючи вражінь, написала повість «Кампанія» (вже не нариси). І послала Пилипенкові. С. Пилипенко відразу узяв до друку окремою книжкою, а я дістала небувалий гонорар: тисячу карбованців.

Саме тоді закладалося будівництво житлової кооперативи «Роліт» («Робітник літератури») на розі Фундуклеївської й Пирогівської. То хто внесе тепер пая, дістане мешкання в цім домі. Новоселецький радить внести ці 1000 карбованців у кооперативу «Роліт» як пай. А мені ж так треба мешкання! Десь же треба батьків притулити! Мама за все життя наробилася,— хай хоч на старість спочине... Мама мені буде моїм літературним редактором із її непомильним відчуттям мови. А тато... Скільки можна прожити в тій розвальосі-сторожівці? Ні, треба послухати поради.

Я й переписала цей гонорар на конто «Роліту». В пляні будинку мені було призначене на третьому поверсі трьохкімнатне мешкання.

24

Тоді саме Київ переживав застій і все глибше поринав у провінційне життя. Ніякої індустрії в Києві не розвивали, ніяких будівництв. Що почато до війни,— заростало травою і ліском, як от у моєму сусідстві на

Левашівській. Пояснювали це тим, що Київ — осідок реакційної дрібнобуржуазної стихії, а от Харків — повний динамізму і нових революційних сил. Інше пояснення: Київ дуже близько до кордону і тому нема потреби розвивати тут індустрію.

Справді, в Києві не було де прикласти сил. Я вже згадувала Бориса Тенету з його «афоризмом». Не видно вже було й риб-китів — ні Юрія Яновського, Миколи Бажана, ні Гео Шкурупія, ні Косинки, ні Антоненка-Давидовича... всі в Харкові. Але були М. Рильський, Я. Качура, Я. Савченко, В. Ярошенко. Зустрічала часто й Жигалка-Косяченка та з ними — Влизька із загадково-насмішкуватими очима, завжди добірно одягненого, з метеликом при шиї. Щоб із ним порозумітися, треба було писати йому записки, а він нечленоподільно відповідав або теж писав на папері. Це вже він повернувся з Німеччини, де перейшов операцію на поліпшення слуху й мови. Щось та операція нічого не дала. Він повернувся глухонімим. І хто сказав би? Цей цукерково-гарний юнак — глухонімий? З ними часто був і Дмитро Фальківський з великими синцями під втомленими очима і сірим кольором лиця. З молодняківців — С. Воскрекасенко, Л. Смілянський, А. Шиян...

Я дружила й далі з Агатою, не зважаючи на її зливну оптимістичність і мою зовсім іншу вдачу. Вона по-приятельському казала мені, де йти брати роботу... Якісь лібретта робили ми для ДВУ, ще й Наталя Ходкевич із нами. Скоро мені перестали давати роботу, бо я в одному лібретто написала «розруха», в розумінні «руїна», «розвал» (у 20-му році жашків'яни казали: «В Києві тепер розруха: води нема, нема чим топити, голод...»), а грамотії в ДВУ прочитали: «розрух» у розумінні «бунт», «повстання».

Була десь тут і Марія Галич. Гася казала, що вона безнадійно закохана в Підмогильного, а він узяв та й оженився з акторкою. Ще була якась Ріта Сенгалевич, перекладачка, що нібито з неї брав Підмогильний прототип для одної героїні роману «Місто» (знову ж — Гася казала). Я в тому літературному сальоні була, може, з раз. Сама Маргарита видалась мені білим тістом, ніякого враження. Ця Сенгалевич не виходила з хати роками, уявляючи себе хворою.

До цієї ж епохи відноситься чутка, що приїхала з Грузії делегація артистів і письменників із пропозицією заснувати товариство українсько-грузинської дружби й обміну культурними цінностями. Блиснув у пам'яті образ артистки з цієї делегації — надзвичайно вишуканої, із складною зачіскою, в елегантному убранні. Але не пам'ятаю себе на таких зборах. Мабуть, до мене вчасно не дійшло (в газеті — ані мур-мур), але з розмов дещо пригадую: кияни вважали ці збори пасткою, приманкою, провокацією для легковірних. І люди не пішли. Чи відбувалась ця зустріч? В усякому разі, ніякого дальшого розвитку цієї ідеї не було. Засохло.

Але чомусь із цим епізодом конче в'яжеться і стоїть перед очима таке.

У Домі вчених повна заля людей, на трибуні Яків Савченко. Я з почуттям полегшення (як нап'єшся в спрагу холодної води) слухаю. Сав-

ченко говорить про великодержавний шовінізм, про Ленінград, збудований на кістках українських козаків. Це ж так, якби говорив Антоненко-Давидович про колоніяльний стан України. Тоді часто говорилося про різницю в тиражах російської книжки та української, про гонорари в Москві й на Україні. Все це я часто чула в кулуарах за шахами, а ось Савченко сказав це з трибуни!

Дивлючись на Савченка, я часто дивувалася,— звідки така порода, наче неукраїнська, отой горбкуватий ніс?.. Якось в театрі показали мені його брата. Ще кращий, виточений і витончений красунь. Аж потім чула я, що брати Савченки — з родини сільського коваля й жидівки, які жили на віру, не мали церковного шлюбу. Так, цікаві різновидності українців можна побачити на світі!..

25

Наближається зима 30/31 року. Я й далі кручуся біля МК письменників, єдине місце, куди можна зайти, побачити людей, може, що почути. Нові люди там з'явилися, Любомир Дмитерко, мальовничий красень із картинки. Справді, «жівопісний юноша», як казала одна там. Вироблена поколіннями краса, матеріял на артиста з амплюа коханця, ще й натхненного. Звідки це такий? Раз він казав, що галичанин, а раз — що син лікаря з Кам'янець-Подільська. Тоді ще було вигідно вважатися галичанином, бо от же й літературну організацію створили — «Західну Україну». Ну, а батько Дмитерка колись там із Галичини опинився в Кам'янці. Значить, галичанин.

Дмитерко — поет, дуже захоплювався Пастернаком і Брюсовим, разом із Марією Пригарою. Ця теж звідкілясь узялася. Лицем — типова горбоноса жидівочка, а душею — затята українка. Цікаво, як це сталося, бо вона таки справді жидівського походження?

А так, що виховав її українкою вітчим. Мати її, лікарка, уже з народженою Марією, повдовіла і вдруге вийшла заміж за свідомого українця, що мав у хаті українські книжки. Навчив і свою нерідну дочку любити українську літературу і заохочував писати вірші. От і вийшла Марія Пригара. Вона була приятельська з нами (мною й Турчинською), але найбільше — з Дмитерком. Двоє наймолодших. Правда, цей роман-дружба скоро розлетівся, бо Пригара тієї ж осени виїхала до Харкова.

Така вже тоді була течія: кидати Київ і переселятися до Харкова. Там було багато літературної роботи, видавництва. («Живий собака, а не дохлий лев»). Ще трималася Києва «Західна Україна»: Марфієвич, Кічура, Козоріс. Загул теж жив у Києві, але ніяких розмов я з ним не мала, ніколи й не бачила. А от Козоріс зустрів мене раз на вулиці... Він — щойно зі Львова, мав з чим порівнювати. Я тоді мала сіре пальто, докупила до нього на комір шкірку білої кози. Думала, що розкішно виглядаю, а Козоріс при зустрічі спинився, з жалістю похитав головою і сказав:

— Невже ви не заслужили чогось кращого, ніж ця коза?

Я зрозуміла, що коза — дуже убоге хутро. Але ж на дорожче не було в кишені! Як на дрова ось нема!

Дрова й взуття — найболючіше місце в усі мої київські роки. Щоб дістати дрова, к у п и т и, треба було мати талон. Тоді з тим талоном десь добиратися до дров'яних складів, доставити, скласти в подвір'ї, порубати, звідти носити до хати, топити грубу... Оця мені груба! Як знаю, що о п'ятій треба топити, то вже зранку нічого іншого не можу думати. Але це ще прекрасно. А от коли нема дров!

Чи можна загрітися одним пеньком? Так! З якихось попередніх дров у мене залишився пеньок, якого не можна було розрубати. То як уже зовсім замерзала, я бралася його рубати. Порубаю трохи — пенька не розрубала, а вже й зігрілася. А сокира в мене була й досі ота Захаркова. Вона десь лежала, поки я приїхала до Києва з Запоріжжя. Мабуть, у Коберників.

Другий спосіб від холоду — обтирання. Мої кількаразові запалення легенів, сухі й мокрі плеврити десь там у грудях обзивалися час від часу, і я тоді ходила до поліклініки. Одна лікарка порадила мені, замість мікстур, чудовий засіб: холодне обтирання. Рушника з сурового полотна вмочити в воду кімнатної температури, трохи підсолену, викрутити й цим рушником обтиратися. На вибір — вранці чи ввечорі. Я її пораду здійснила — і справді! Загартовує! Я налічила собі чотири користи з обтирання. По-перше, після обтирання стає не холодно. По-друге, зміцнює силу волі, бо часом так не хочеться, холодно,— а ти обтирайся! По-третє, дійсно цим обтиранням позбулася кандидатства в туберкульозники. По-четверте, після обтирання стає весело, бадьоро, працеохоче. Дякую й сьогодні тій лікарці. Все життя я обтиралась вранці (як була змога), навіть у таборових бараках, коли на дерев'яних стінах стояв білий мороз.

Та одного дня й обтирання не допомогло. В хаті так холодно, що пальці дубіють. Нема дров. Є якийсь ордер, але на складі нема дров. Я сиджу й плачу, бо іншого нічого не лишається. А тут приходить мама з Аскольдової могили, щось принесла з'їсти,— а я плачу. «Що ж я тобі пораджу?» — питає мама.

Це замість того, що я мала батькам допомагати, вони мене підтримували в моїй безпорадності. Я ходила до них у сторожівку, замість їм приносити, в них їла те убоге, що було. Мені не себе було шкода, а їх. Це ж я, доросла, їх повинна годувати, хату їм пристаратися, щоб не гинули в тій старій вогкій райшурі. А я... Плачу сама від холоду.

Ото, може, тому я й вхопилася за соломинку, вступила на курси сценаристів, десь же треба приткнути голову, щоб чимось заробляти. Всі мої попередні праці були такі, що тільки з них тікати, я ще й досі не знала, що я хочу й що можу робити, а література заробітною професією не була. Була, але комусь, не мені.

26

Про ці сценарні курси я почула в місцевкомі письменників від Любомира Дмитерка. Задумав їх хтось на кінофабриці. Дурні курси, дурні лекції, дурні студенти, дурна я, що на них ходила. Нічого з цих курсів не придбала я, крім поганого знайомства.

Розпочалися вони пізньої осени, на бульварі Шевченка, нижче бібліотеки. Зібралася там дуже строката авдиторія. Крім Дмитерка, були ще якісь висуванці-донбасівці, сирі хлопці з блатняцькою мовою. Був Фіма Фінкельштейн, студент з 1-го курсу ІНО, що потім став Юхимом Мартичем. Тамара Козакевич із Фастова, яка дуже гордилась тим, що вона — дружина слідчого НКВД. Григорій Григор'єв, що мав вигляд бухгальтера, який перекваліфікувався з попа. Якийсь Піц. Пізніше — Борис Княжанський, страшенно хвалькувата, провінційна постать, з помпою чи то цирульника, чи то десятирядного провінційного актора. І я там.

Просто не було куди дітися. Але я собі думала: повчитися ніколи не вадить, а те, що я межи цього дріб'язку, то десь же треба бути... Тільки дуже вже по самолюбству шкребло, як приходив такий лектор, що знає мене, наприклад, Антоненко-Давидович, або... Олександер Корнійчук. Той, що колись запобіжливо й знизу догори дивився. А тепер... Він пішов уже догори, працював на кінофабриці, а я човпла й човпла в низах — і ніякого руху вперед. Навпаки, рух мій позначився вже назад, униз. Я ж була вже визначена (стараннями Косарика-Коваленка) як виходець із соціяльно чужого стану (а вони з якого, оті всякі рибаки-мартичі?), я вже обтяжена нарисами, що удостоїлися згадки Косіора... Гай-гай, минули ті часи, коли Корнійчук просився, щоб я послухала його п'єсу, чи ще напівтоварисько поговорив у Ліваді. Тепер, коли я не знала, куди себе приткнути, коли металася від фабрики «Точприбор» до сценарних курсів, коли на лобі (як мені здавалося) в мене було написано, що батько втік від висилки, а весь рід розігнаний, розкуркулений,— а він же щось там і хтось там на кінофабриці,— о, тепер Корнійчук мене не впізнає, не помічає... Який сором! Я — курсантка, учениця Корнійчука!

Це так не раз траплялося мені на життьовій дорозі. Доти гарні, рівнорядні стосунки, поки на одному щаблі громадської драбини. Як тільки хтось вилізе вище на щабель, то й не дивиться, бо ти — внизу. І навпаки: хтось, збитий з висоти,— стає гарним товаришем. А перед тим зарозуміло не впізнавав.

Хвалити Бога, курси перед весною закрили, вся та збиранина розсипалася. Останнє слово було за одним висуванцем з Донбасу, який поклав «резюме» на повідомленні про закриття:

— Нас нє понялі і нас ушлі...

Одна із сценок, що збереглась у пам'яті десь упритул із цими курсами, це подорож на літературний виступ у Бердичеві. Може, тому, що на-

передодні виїзду була я на вечірці у Дмитерка й Тамари Козакевич. Ці двоє святкували щось ніби шлюбну учту, бо Тамара договорилась із своїм чоловіком, слідчим НКВД, що вона вже хоче бути дружиною Дмитерка, і оце тепер вона — легальна жінка Любомирова. Баль був на східній зразок, гості й господарі сиділи напочіпки на килимові, бо меблів у тій кімнаті не було. Чи гарна була Тамара нарівні з Любомиром? Ні, вузьколиця, довгоноса, гарні були тільки сині очі. Але найбільше шикувала вона своїм цинічним гумором, де соромливості й цнотливості нема місця. Як це буде по-українському: «прожігательніца жізні»? Мабуть, українська мова творилася без таких «зразків»...

Така сама грішно-блудлива атмосфера висіла в повітрі, як і це товариство. А я, що ніколи ніде не бувала, теж опинилася чогось тут.

Другого дня я вже їхала у Бердичів — з Дмитерком, Шереметом і, здається, й Яковом Савченком,— бо коли ж то він висловився, що така бригада — «з бору да з сосонки», (думай: самі початківці — і я, визнаний критик). Був ще й Тельман. Цей хвалився, що німецький Тельман (лідер комуністичної партії) — його родич. А сам він був плюгавеньке непоказне ніщо, один з тих «критиків», що почали напливати в українську літературу. Як це, що я не пам'ятаю інших членів літературної бригади? Пам'ятаю тільки, що вперше в бердичівській їдальні їла кролятину, і вона здалась мені смачною. Увечері ж хлопці влаштували пиятику і найбільш у тій пиятиці запам'ятався Микола Шеремет, що хвалькувато кидав порожні пляшки в стіну, як розбушований купець. Оце в цьому гульня? Ха-ха!

І цікаво, що пам'ятаю ці уривчасті сценки, а не пам'ятаю себе на трибуні перед публікою. Наче й не було.

Ну, справді, як я потребувала товариства, побороти почуття самотности (не благословенства, а муки) й усе більшої депресії, то де було шукати мені товариства, де воно було? І чи могла я в тому оточенні, яке підсувала доля, знайти те, що мені так було потрібне?

27

На такому тлі — нема-нема та й зустрінусь із Дмитром Заянчківським. Легкі, приємні зустрічі, вільна від осуги і вимог дружба. Навіть і з Гасею мені не було так легко, бо вона дуже вже спрощено все пояснювала. Вирішила, що мені треба вийти заміж — і притаскала раз якогось сватача, якогось фотографа-кравця Бабія. Я з нею за це посварилась. А тут ще й почав набридати один поклонник, потрібний мені, як собаці п'ята нога, але повний зарозумілости.

В побуті він звався Анатоль, а величав себе Сіла Мьортвий, що було найсмішніше, бо був це молоденький хлопчина з вогневими рум'янцями на щоках, син учительки. Не таким хлопчиськом він сам себе уявляв,— величав себе «русскім пісатєлєм», хоч нічого друкованого не мав.

Справді, був вельми начитаний, старувато міркував, уявляв себе знавцем Івана Буніна, Джон Дос Пасоса...

Все це добре, нехай, але цей смішний Сіла, та ще й Мьортвий, вважав себе великим психологом, і його «тонке знання психології» підказало йому, що саме я надаюся для його атак! Та ще й яких! Нахабно перся і ліз у хату, хоч як я його викидала. Часом я його терпіла за інтелектуальність і щоб стишити депресію самоти — не було ж із ким говорити складніше! А здебільшого не терпіла — за той тон зверхности, який він собі дозволяв. Це воно посміло казати мені, що я примітивна, що не розуміюся на вищих тонкощах літератури (не читала, наприклад, Буніна, а він — високий його ціниτель), що не можу відрізнити емоції від настрою тощо. І бачить же, що його не терплять, і таки нахрапом лізе. Уявило собі, що цим способом чогось тут досягне. А що попадав пальцем у небо, то зі злости шипів: «Однаково усі кажуть, що я — ваш любовник!»

Буває ж таке на світі!

І от цей нахрапистий юначок побачив раз Заянчківського і сказав: «Цей чоловік може спричинити велике зло, сам того не хотячи». Хто? Такий делікатний інтелігент? Я сміялася. А Заянчківський прийшов позичити словника. Коли приніс через деякий час, я розповідаю йому все це: про нахабу, і про сватача Гасіного, та скаржусь йому, що от як то бути дівчині самій, хто хоче, той думає, що може ображати. З повним довір'ям, бо ж що лихого можу я чекати від цього соромливого товариша з однаковими літературними мріями, з дружиною Ніною-партійкою, яка складає останні іспити в ІНО? Ще й провела його з хати надвір, ще й посиділи на фундаменті недобудованого дому, що заріс молодим ліском...

Це була не дружба, це був початок роману, що скоро закінчився і то дуже прикро. Бо ця сама Ніна прийшла до мене, яко власниця свого мужа, з тим, що це я хочу його в неї відібрати. Так, принаймні, їй усе пояснив він. Так то поставив мене Дмитро Заянчківський у неймовірну для мене ролю — грабіжниці чийогось законного мужа! Я тоді, все це болючо передумуючи, ще давала скидку Заянчківському на його делікатний характер, вважала безвольною м'якушкою, що сам не помітив, як захопився... з вини дружини, яка складала іспити та зайнята була партійними справами. Але тепер я думаю інакше. Він проговорився, що ще тоді, як два роки тому ми їхали на возі, він ото н а в м и с н е соломинкою передав електричний струм. Значить, хижачок засідався на жертву. Ще була б скидка, якби він не знав, як я щиро довірялася йому з своїми жалями, що я тоді була травматизована, психічно надрушена, яка вразлива. Він все це найкраще знав і мав би найбільше за всіх розуміти мене, бо ми — одного поля ягода,— і так підступно довів мене до цієї ганьби? Так скористався довір'ям, украв його? Ні, пророцтво Сіли Мьортвого не зовсім точне. Цей чоловік здібен спричинити зло, це усвідомлюючи.

28

Того літа я спробувала ще одної професії. Короткий час була я технічним секретарем Місцевкому письменників, заміняла Наталю Ходкевич. Головою тоді був С. Воскрекасенко. Я звикла була, що молодняківці-комсомольці дуже звисока, бундючно ставились до мене. А тут — ні. Воскрекасенко виявився зовсім незарозумілим. Навпаки, якщо він насміхався, то з членів свого ж таки угруповання. Семиволоса він називав Восьмиволосом, а Клоччя в нього звучало «Клоччіа», ну майже «Бокаччіо»...

Коротке секретарювання під начальством Воскрекасенка було неважке, але я в ролі офіційної особи виявилася зовсім непридатною. Чому? Бо я не мала «оглаженості», а як засмикають, усі разом чогось хочуть, то й зовсім замотеличена, що виявлялось на лиці як непривітність. А тут треба було бути весь час привітною. Про це, яка я була, довідалась аж через кілька років. Віра Кіпніс (дружина письменника) сказала мені, що вона чогось добивалася, а я грубо їй сказала: «Я не маю часу з вами говорити». Вона образилася, запам'ятала, а я й досі не пригадаю, коли й чому це було.

Так я переконалася, що ще одна професія мені не підходить.

* * *

І настав час, що вже нічого не було, що мене у Києві тримало б. Навпаки, стало жаско, все дихало пусткою. Неможливо один день пробути в хаті. На вулиці — пустеля. Нема дороги. Підкрадається жах із чорними очима, як я писала тоді в щоденнику. Треба було рятуватися від самої себе.

А тут із Харкова пишуть, що я повинна переїхати туди. Коли вийшла «Кампанія», Пилипенко вирішив, що я мушу впірнути в столичну літераторську атмосферу, що мені треба позбутися моєї провінційности та ідеологічної відсталости.

Треба їхати.

Але кімната? В Києві це — найбільший скарб. Зубові тільки й чигають, щоб захопити її, а я ж не знаю, що там мене в Харкові чекає. Як довго я там пробуду з моїми непоказностями й нездібностями робити кар'єру? Може, треба буде вернутися,— а тоді куди?

Мама й тато вже поїхали до Гані в Гумань. Ганя допомагала як могла, присилала що могла, але це було їй важко і вона побачила, що легше їй допомагати, як батьки будуть при ній.

Але недалеко Києва, у Бобровиці, працює Льона, яку я все частіше називала Оленою. Я їй написала, що треба їй кидати Бобровицю, а переїхати до Києва. Так вона й зробила, тим більше, що близько під Києвом жила тепер її товаришка, Лена Єзерська, а в Києві — Галя Фузік.

Коли сестра приїхала, я десь у кінці серпня поїхала до Харкова. Зубові тоді пустили чутку, що я кімнату продала і що це не моя сестра.

Частина друга

ХАРКІВСЬКІ ВІТРЮГИ

1

Куди ж я приїхала в Харкові? До Пилипенка. Оскільки Пилипенко був ініціятор цього переїзду, а я не мала нікого (Варвара в Осетії), то Пилипенко дав мені змогу жити в його мешканні, поки приїдуть з літніх осель дружина з двома дочками та її сестра. Взагалі в будинку «Слово» було тихо, порожньо. Всі роз'їхалися, всі у відпустці.

Це був кінець серпня. Після Липок, захряслих у лісі, відразу стало мені в Харкові неможливо. Вітри, порох, нема тієї курортної чистоти і свіжости повітря... Харків саме розростався й ширшав у степ. Тут же, подалі від кордону, росли заводи й фабрики, тут — столичні будови, хоч би отой Будинок промисловости, що ним так пишалися харків'яни як чудом модерного будівництва, з колосальною площею перед ним... оці нові вулиці й будинки в степу. Такий і один із них, будинок письменників «Слово». Поки дійдеш до нього, то сім раз хочеться води, вітер з пилюгою засліплює очі. Нарешті, якийсь кіоск. Води нема. А в Києві — на кожному розі...

(Навіть анекдоту сотворили кияни: Зустрілись два товариші по школі, розпитують: «Де працюєш?» — «Я — інженер»,— хвалиться перший. «О, а скільки ж ти заробляєш?» — «500 карбованців на місяць».— «Та що ти? Так багато? Ну, я не такий успішний. Я маю кіоск із водою».— «І скільки заробляєш?» — «Ет, копійки! Якусь тисячу на місяць... аби вистачило на "кусочек хлєба із маслом"...»

От іще! Якісь дурні анекдоти лізуть у голову...).

...Нема води, нема ситра, але можна купити пива. Купую пиво, тут же випиваю і, поки дійшла до рогу, стало якось цікавіше, примиренніше, навіть легко. Хміль робить усе театрально-казковим. Це ж індустріяльна столиця у степу, і я йду по новім місті...

Сама. Нікого ще тут не знаю. Але відчуваю цю іншу атмосферу, інших людей. Це вже не замріяний, заліснений Київ із квітучими канна-

ми на вулицях, із розцвілими каштанами, із санаторійним повітрям, а динамічне промислове степове місто із вулицями, замереженими автобусами та тролейбусами, з гінкими автами (а в Києві побачиш авто де-не-де), з розгонисто-впертими вітрами, з пилюкою, з двома обличчями: провінційного вчора міста, що зникає на очах, і модерними стрункими будовами, площами вдалечінь, в оточенні фабрик і заводів.Мені більше підходить Київ і я відразу почала за Києвом тужити. Але... Тут же життя, сюди вже повтікали письменники, тут твориться пульс цілої України...

Ось тільки приїхала я, вже роботи повно. В Державному видавництві України (ДВУ) буду брати на літературну редакцію ухвалені до друку рукописи. (Тут була така традиція, що рукопис перед друком проходив аж три редактори мови. Що не добачив один, побачать два других. Аж тоді вважалося, що рукопис до друку виготовлений). А крім того, у харківському радіомовленні знайшлася така високопоставлена партійка, товаришка Хмара, яка прийняла мене на роботу, щось я там мала робити, хоч не уявляла що. А ще, крім того, ДВУ друкуватиме окремою книжкою «Листи із степової України», ось-ось вийде друком і «Кубань», що вже була видрукувана в журналі «Червоний шлях» (1929, ч. 5—6).

Все це — дякуючи Пилипенкові.

Кращого опікуна, як С. Пилипенко, у свойому житті я не знала. Він надзвичайно (ну ж ідеально!) прихильно ставився до всіх моїх літературних кроків. Не знаю, чи тільки мною піклувався він із такою батьківською уважливістю? Мабуть, не тільки. Недарма ж казали на нього «папаша». Жадне моє, послане до Харкова, писання не зосталося невидрукуване, жаден лист не зостався без відповіді. Як я вже завмирала, впадала в прострацію і остаточну зневіру,— приходило від нього відрядження, що розкривало двері в світ — і я оживала знову. Як була я бита — хто ж узявся мене обороняти? Пилипенко! (Я маю на думці статтю «В чім помилка Д. Гуменної?»).

Чому Пилипенко це робив? Щоб піддати духу боязкій дівчині? Бачив у мені здібності, яких ніхто інший не бачив? Чи справді була я в нього на особливому становищі? Бо так мене й називали тоді: «Вихованка Пилипенка». А я ж до нього, поза діловими літературними справами, не була вхожа. Особисто розмовляла, може, разів п'ять. Ані не заходила додому, ані не зверталась ні за чим у його високих кабінетах. Бо хоч і не відчувала я ані крихти бюрократичної пихи, але самі назви його посад вимагали, щоб не набридати: головний редактор ДВУ, голова Науково-дослідного інституту літературознавства ім. Шевченка, відповідальний редактор провідного журналу *Червоний шлях*, редактор численних інших журналів, голова редакційної колегії двомісячника літературознавства *Літературний архів*...

За кілька днів після мого приїзду до Харкова я вже жила в іншому мешканні і приватно ніколи не мала нагоди з Пилипенком говорити.

2

Досі я бачила «Плуг» і плужан у коротких приїздах до Харкова і більш-менш знала їх на лице. Тепер бачу перед очима сценку: я в редакції журналу *Плуг*, тут багато плужан. Панів, Минко, Дукин, Анатоль Гак, Биковець, Штангей, Лавріненко, керсправами Кривецький... Атмосфера веселої дружньої невимушеності. Дивуються з моєї вимови, кажуть, що наче галицька. Я їм кажу, що так у нас у Жашкові говорять. Тут же заспівали «Огірочки», я знов кажу їм, що в нас співають інакше, заспівала. Тут же Лавріненко запитав, як буде по-українському «борзиє коні». Я сказала: «Баскі»,— і за мною утвердилась репутація великого і авторитетного знавця української мови.

Друга сцена. Я в мешканні Андрія Паніва. (Це — одна кімната). Тут же й Юрій Савченко, критик. Це — товариші. Панів і Савченко самі, родина Паніва десь на відпочинку. Панів і Савченко без сорочок, вони працюють над якимись невідкладними замовленнями, вони не їхали нікуди, бо багато роботи. Тоді ж був розцвіт: переклади, статті, редагування... Видавництва потребували багато літературних умів і сил,— то оце сидять вони без сорочок і думають, що опалюються, бо в вікно новобудови б'є гаряче сонце. Але чого їм ця пісня припала до смаку? Співають вони завзято і підморгуючи, на танцюристий мотив:

Ах ви, люді добриє,
Люді ви хорошіє,
Разскажітє ви нам,
Что єсть Бог?

Єдін Бог, єдін Бог,
Во трьох ліцах одін Бог,
Єдін Бог, єдін Бог,
Єдін Бог!

Пісня довша, я далі забула.

Не можна було розібрати, чи це релігійна яка, чи атеїстична, співається з насміхом із своїх батьків. До речі, Ю. Савченко, син священика, трошечки нагадував мені ставищанського вчителя психології Зиму.

Тоді взагалі всі в Харкові чомусь захоплювалися усякими жалібно-уркаганськими піснями. Саме тоді прошумів фільм «Путьовка в жізнь» про безпритульних, де було немало цих пісеньок. Ось, наприклад, ця, також почута в Харкові:

Товаріщ, товаріщ,
Скажі моєй мамє,
Что син єйо погібнул
На войнє,

С вінтовкою в рукою
І с шашкою в другою
Твой син погибнул
На посте.

Товаріщ, товаріщ,
Болять мої рани,
Болять мої рани
В глибокє.
Одна заживаєть,
Другая нариваєть,
А трєтяя вскочіла
На бокє...

Цю пісню співали всюди, чомусь таке було захоплення безнадійністю в піснях цих нещасних жертв громадянської війни, що виростали без школи, в люках каналізації і не вміли правильної мови, а казали: «Вєдь всьо равно наша жізнь поломатая...»

Передчуття, що ось-ось і тут буде «жізнь поломатая»?

А ось і друга сценка в тій самій кімнаті Паніва. Тільки тепер уже Паніва нема, а є його дружина, Марія, вона розкриває свою душу. Дуже хороша людина її Андрій, не може вона нічого злого про нього сказати. Навпаки, вона дуже любить його. Але вона — рабиня в цій хаті. Нічого Андрій не знає з практичного життя, не допомагає їй, всі життьові клопоти на її плечах. Вона ж також має вищу освіту, хотіла б працювати в своїому фахові, а це їй недоступно, бо... двоє дітей. Андрій і діти мають прийти на готове...

Скільки разів чула я до того й після цього таку сповідь! Ця сповідь, може, й була поштовхом, зародком, що кілька років згодом вилилась у повість «Жадоба». Чого це я взялась за таку вузькожіночу, феміністичну тему, коли стільки соціяльних тем лежали облогом? Чого це я випустила «Жадобу» вже тут у США? Але ж проблема щасливої гармонійної родини й освіченої жінки-професіоналістки нерозв'язана й досі,— можу я на це сказати.

* * *

Інша картина була там, де я оселилася, на Холодній Горі, у новобудові, у Минка. Вірніше, я оселилася в кімнаті Божка, а сусідню кімнату того ж апартаменту займав Василь Минко з дружиною Катею та сином Вовою. В третій кімнаті жила ще якась пара, не літератори. Кухня була спільна для всіх. Божко був десь на півдні у Херсоні, а в кімнаті, крім мене, у кутку за шафами жив ще Грицько, Василів брат.

Коли Грицько був сирий селянський парубійко, то Василь мав типово червоноармійсько-ляйтенантський вигляд. Навіть і одежа в нього бу-

ла напіввійськова: захисного кольору гімнастьорка, сині штани, заправлені в чоботи. Надзвичайно добродушний, із смішинкою в очах, що від цього видавалися намистинками, кирпатий, «свій хлопець», відразу — «на ти»! Оце ж він і секретар «Плуга», і член ЛОЧАФу. Здається, що й секретар...

Минко, як видко по Грицькові,— з близьких харківських околиць, а де він доп'яв цю Катю? Вона походила з Ростова, з рибальської родини, розмовляла ламаною, більш російською, ніж українською мовою, любила «посолонцевать», себто посмакувати засушену спеціяльним способом рибу з Озівського моря. Така риба в гастрономах дуже дорога, але їй родина час від часу висилала пакунки. І Катя мені розказувала, що там у Ростові теж колгоспи, рибальські. Рибу ці колгоспники могли мати тільки ту, що хитро вкрадуть із свого ж улову. Улов же мусять здати весь державним рибозаготівельним пунктам... А там же — гниють штабелі такої ж риби,— і не смій ніхто зачепити.

Це одне путнє, що я від неї почула, а решта — зіпсована молодичка з грішними поглядами, словами й думками. І Минко благодушно не бачить цього. Ну, яка ж вони пара? Він — правовірний член партії, а вона ростовська розгульна вродлива жіночка, без жадної політичної лінії, а так — аби добре пожить, погулять...

* * *

На Юрія Лавріненка я вперше роздивилася ось у якій обстанові: іду я, минаю якийсь скверик у центрі міста і натрапляю на знайомі лиця: Штангей, Заєць, Турган, і той, що питав, як буде по-українському «борзиє коні», Ю. Лавріненко. Все це вихідці з гуманської знаменитої агрономічної школи і члени гуманської філії «Плуг», що опинилися в Харкові цілою групою. Тут на лавочці, не в закритому приміщенні, Лавріненко видався мені фертиком із провінції: у «дівчачому» відкладному біленькому комірці, з маленькими чорненькими вусиками, з дрібненькими рисами, мініятюрний, якийсь аж іграшковий, щось дуже цукорне. За цю зовнішність я Лавріненка «не ухвалила». Здавалося, що за цією підкреслено чепурненькою (хоч до вальсу) зовнішністю нема глибини.

Таких цукрових красуньчиків-дженджуристів я оминаю, бо думаю, що то — провінційні «спалювачі сердець». Але виявилося скоро, що Лавріненко думки має, ще й свіжі, цікаві, дотепні. Після кількох зустрічей я змінила думку про нього і навіть зайшла в дружбу. Хто ж запросив мене тоді до хати, як не Лавріненко? А запрошував він дуже щиро. Жив він у «Слові», у великій напівпідвальній кімнаті. Там я познайомилась і з його дружиною, Любою, з лицем мадонни. Приємно було в цій хаті інтелектуалістів. Юрко був аспірантом інституту ім. Шевченка, мав тоді вже три книжечки критичних етюдів, про Еллана, Чумака, Тичину. Словом, зоря, але не горда. Юрко захоплювався в той вечір романом А. Головка «Мати», дуже складно оцінював. А мені тільки подай

красномовних бесідників, складних розмов, дарма що я годинами тільки слухаю і мовчу. Саме так я люблю.

Того ж таки вечора Лавріненко розповів про дивне зникнення свого старшого брата. Одежа лежала на березі річки, а тіла ніколи не знайшли. Де він дівся? Утопився? Утік за кордон? Невідомо. Тепер Лавріненко ніколи про це не згадує.

Не маючи в Харкові приятелів, ні знайомих, я зраділа такому щирому запрошенню: заходьте, ми завжди раді вас бачити. Тим більше, що це ж земляк. Вчився в Гумані, а родом із Хижинець під Медвином. І справді, я виходила від Лавріненків повна бенкетом товариського єднання.

Після одного такого розкішного вечора, прощаючись, умовилися, коли я знов зайду, о котрій годині вдень. Я прийшла,— зустріла Лавріненка на сходах. Він каже, що зараз-зараз прийде, а для певности дає ключа від хати, щоб я почекала. Я сиділа, чекала годину, другу... Нікого нема. Лишаю записку... І нічого. Ні пояснення, ні вибачення, все наче так і треба, наче й не було запрошення на ту годину, зустрічі на сходах, моєї записки.

Це була перша зневіра в Лавріненкові. А їх було потім безліч. Спочатку наплив моря щирости від нього, я повірю, а потім — отаке... Але як він умів робити, що після зневіри забуваєш і знов віриш у його безмежну щирість?

* * *

З Любою я, крім у «Слові», зустрічалась ще на курсах чужих мов. Вона вивчала англійську, а я таки — французьку. Любила цю мову. А якби так мати перекладі... То було моє постійне бажання. Люблю шпортатися в мовних нюансах... І от зайшло якось так, що між мною і Любою не витворилось ні відрази, ні особливої дружби. Не знаю, чому. Люба ж багато в чому подібна до мене: любить постійно вчитися, читати... Ми були такі собі доброзичливі знайомі. Я дивувалася, яка вона відмінна від своєї сестри, малярки Віри. Коли Люба нагадує Мадонну, то Віра — Мессаліну. Про її конвеєр одружувань ходило стільки оповідань, що й до мене дещо дійшло. Саме тоді вона «вийшла заміж» за жонатого Копиленка і він її замикав на четвертому поверсі, а вона вікном утікла до інших пригод і «виходів заміж». Безперервний ланцюг. І все це з цинічною усмішкою шибайголови, такою протилежною до строго-скромного виразу на Любиному лиці. Аж дивно, які відмінні можуть бути рідні сестри.

* * *

З інших плужан якось мало тоді зустрічала прозаїка Миколу Дукина, хоч раніш його знала як одного із стовпів «Плуга», поруч із Панівим та Минком. До чого ж гарненька була в нього мордочка, як у дівчини, з

пікантно трошечки задертим кінчиком носа, кучерявою, русявою чуприною. Веселий, дотепний, трошки насмішкуватий. Я сказала б, неселянський, не було на ньому печаті села, як на Минкові, чи хоч би й Лавріненкові. Казали — він купецький син. І дотепи в нього були такі, що блискуче звучали по-російському,— але як перекласти на українську, наприклад, «разбіваться в лєпьошку» («старатися комусь дуже догодити»)?.. Отакий мій скетч Дукина, загальний, здалека. Пізніше він, можливо, допоможе зрозуміти його.

* * *

Новим для мене був плужанин Ярмоленко, критик, що десь викладав українську мову й літературу. Це він написав єдиний друкований позитивний відгук на «Листи...» (у статті «Фрагментарний огляд» під псевдонімом «Черемошний»).

Анатоль Гак — невід'ємна приналежність «Плуга», його я завжди бачила в редакції. В протилежність до трохи кусючого гумору Дукина, його був доброзичливий.

А от вславленого Биковця так і не пам'ятаю. Якось не було в ньому індивідуальности, крім густих чорних брів.

* * *

З членів-жінок як же не запам'ятати прозаїка Олександру Сфеклу? Цілком оригінальний продукт громадянської війни. Жінка-солдат, груба у висловах, з матюком, що його вона вважала шиком. Мала вона дитину, яку назвала (ім'ярек) Олександрович Сфекла, а батька дитини не було й у згадці. В цей час, як я приїхала, вона зійшлась із Яковом Ковальчуком, невиразним плужанином, що переїхав із Києва. Не вийшла заміж, а саме зійшлася, бо «вийти заміж» то ж були «буржуазні забобони». Писала вона молдавською мовою, хоч говорила українською так само природно, як і я.

Не було тоді в Харкові Варвари Чередниченко, вона ж вийшла заміж у Осетію за якусь там партійну шишку. Я колись писала їй зливно щирі листи, бо щирости в мене переливалося через край, а не було куди її подіти. То як хто мені ласкаве слово скаже, я вже й вихлюпую свою щирість якнайщедріше. Тепер уже Варвара до мене писала. Писала ж завжди повчально й протегуюче, як старша. Я пробувала була читати її повісті для дітей — і не могла. Дуже вже повчально-нудні, зате були ідеологічно кришталево витримані. Це не допомагало читабельності.

От дивно! Ніколи я не зустрічала тоді Наталі Забіли і Антося Шмигельського. Як це так?

* * *

Зате дуже часто зустрічала Володимира Гжицького. У «Плузі», у видавництві, в будинку ім. Блакитного, на вулиці. Член «плуга», він надзвичайно виділявся серед усіх навколо своєю західноєвропейською елеганцією. Костюм лежав на ньому, як на моделі з вітрини, сорочка неодмінно білосніжна, випрасувана, при шиї «метелик», обличчя дуже дбайливо виголене, зачіска на голові преакуратна, волосок до волоска, а ще й мав дуже делікатні, пропорційні риси лиця, якому надавав тону в міру вигнутий дугою ніс... щось польське, мадярське? Завжди привітна, люб'язна усмішка... але здалека. Абсолютно інший стиль, ніж у всіх місцевих. Навіть Панч не міг зрівнятися з Гжицьким у виглаженості. Успіхи Гжицького були великі й незаперечні. «Чорне озеро» вже вийшло і принесло йому все, про що міг мріяти письменник. Те, що він галичанин, надавало йому певної авреолі. Раз я бачила його і в радіостудії,— запросили його виступити з привітанням до своїх батьків, що жили у якомусь галицькому містечку.

* * *

Це ж був уже кінець 1931 року, вже потворилися нові літературні організації, там опинилися колишні плужани. Тепер вони ставилися з погордою до своєї матірньої колиски. А хто тільки не перейшов через «Плуг»? Ось сьогодні Любов Дражевська каже, що й Микола Хвильовий там розгортав свої крила. Вона, як було їй 12 років, школяркою, бігала по всіх літературних вечорах. На літературній вечірці «Плуга» вона й чула, як Хвильовий читав свою новелю «Я», себто там вперше випробовував свої сили. Сосюра був членом «Плуга». Панч, Сенченко, Копиленко, Головко...

Ось Панч. Тепер він уже автор «Голубих ешелонів», член ВАПЛІТЕ, ходить по редакціях дуже загонисто-гордо у крилатому плащі, як англійський лорд, напускає на себе пиху, щоб поспіти в кар'єристичному гоні. Він уже тоді «ходив у мастітних» (тодішній дотеп), «котірувався» (теж; означало: «був в обігу, як монета, яку приймають», а не «вийшов з тиражу», як той, кого не хочуть друкувати). Я не дивую Панчеві. Він же, бідний, сам був петлюрівським офіцером і в бурхливих штормах, що бушували навколо, грібся якомога, хочби навіть коштом обплювання того стягу, під яким він сам колись стояв. Але його самий тільки профіль, сама постава нагадували, що він — військовий, кадровик...

* * *

Згорда ставився до «Плуга» й Усенко, теж колишній плужанин, тепер член ВУСППу. На моїх очах він посміявся з «Плуга» одного разу. То був якийсь з'їзд. На стінах і на стендах були виставлені світлини з

поїздок і відряджень членів «Плуга», із виступів, де й сам він фігурував. Була там і книга вражінь. У тій книзі він написав: «Переглянувши творчу виставку членів «Плуга», я переконався, що плужани дуже добрі фотографи». Сам він, посередній поет, так і не зробився чимсь яскравішим за інші посередності, а тримається й досі завдяки партійному квиткові.

Рудого, аж вогнистого Кириленка я зрідка бачила, і ніколи не перетиналися наші шляхи, то й не здавався він мені ніким іншим, як активістом у літературі.

Тих, що об'єдналися у ВАПЛІТЕ, я ніколи не бачила. Хвильового — може, один раз десь на вулиці. І зовсім він не такий орлиний, як на портретах, крім дуже густих брів, зрослих на переніссі. Постать — миршава.

З інших... Одного разу зустріла я Олену Журливу, що повернулася з еміграції. Саме тоді вийшла її книжка «Емігранти». Ще молода, але дуже «дамиста» жінка, з хмарою ясного штучнокучерявого волосся на голові. Але скоро її не стало. Я запитала раз наївно, чому її не видно, то Дукин з усміхом відповів: «Ісчезла в голубом туманє». То був стиль з усього робити сміховинку, що запровадили ваплітяни в *Літературному ярмарку* і що дуже добре засвоїв наш Дукин. Взагалі ж, не забуваймо, що нам прищеплювалася зневага до емігрантів, хоч би й вчорашніх.

В кулуарах ДВУ зустрічала я давню знайому, Марію Пригару. Зустрілися ми по-приятельському, я довідалась, що вона має вже дитину. Більше я не питала, а воно само вияснилось згодом. Вона також брала рукописи на редакцію мови. Таку ж роботу мала й Оксана Іваненко, тоді ще не письменниця, бо що і де було тоді її друковане? Оксана Іваненко тоді трусилась за своє минуле: чоловік її був кадровий царський офіцер, хоч його вже давно десь не стало. Анкета її не була втішна...

* * *

А що то воно за Ланцуцький? Якийсь журналіст, що підходив під час обідів у Домі літератури, у прилеглих приміщеннях, і розмовляв. Це була рідкість, бо, як і всюди, ніхто не виявляв бажання поговорити, щось було в мене на лиці таке написане, що не викликало заохоти заходити зо мною в приятельство. І чого це я запросила цього Ланцуцького (чи Ланцута?) до себе? Взагалі, чого це я здумала кликати до себе гостей,— тепер не можу зрозуміти. Щоб зреванжуватися за якесь пиво, чи, може, шукала ввійти якимсь боком у товариське життя?

Чомусь були самі чоловіки,— а їх жінки? Лавріненко без Люби, Ярмоленко, оцей Ланцуцький, що привів із собою ще якогось галичанина, мені невідомого. Цей незнаний мені галичанин весь час приспівував: «Ой, гуцуле, гуцулику, гуцулику, гуцку...». Лавріненко називав вінегрету «дохлими вітамінами» та часто згадував про «дегустацію» в гуманській агрошколі під час виробу вин...

Нічого змістовного в тій вечірці не було, а я думала — навпаки: зберуться інтелектуали, підуть цікаві розмови, а я слухатиму,— що я так обожнюю. Ні, попилися й нескладно співали. Ревли, а не співали. Як це прикро мені було, що знала тонку насолоду співу з Василиною, Тхорівським.

Ще незрозуміло було мені, чому Василь Минко нізащо не хотів приєднатися до товариства, а сидів же в сусідній кімнаті. Сам, Катя тоді поїхала до своїх у Ростов. Що воно таке? Це ж люди з того кола, що й він. Які були в нього причини руба відмежуватися?

У мене лишився жахливий осад від цієї моєї затії, і я сказала собі, що більш ніколи ніяких збирань товариства робити не буду.

Після того вечора вже ніколи ні Ланцуцького, ні галичанина я не пам'ятаю, а Ярмоленко й Лавріненко, члени «Плуга», нема-нема та часом зустрінуться, поговоримо...

3

Це ще рання осінь. Ще стоїть гарна погода, як я бачу себе у відрядженні на Криворіжжі. Я і ще двоє зо мною. Сава Голованівський і ще якийсь Степан Антонюк, я його раніше не бачила й про такого не чула. Мене завжди цікавило: чому Голованівський і Первомайський пристали до української літератури, коли було б пристойніше, якби вони були жидівськими письменниками. Зблизька Голованівський аж ніяк не гонорився, не мав і неукраїнського акценту. Жидівський в ньому був тільки точений тонкий профіль — віками, з покоління в покоління плеканої породи, що не знає ні тяжкої фізичної праці, ні спеки, ні задубілих від морозу рук. Додатком до цього мого враження були його власні слова, що в нього удома не мешкання, а колекція мистецьких утворів: статуй, килимів, картин... Звідки? Невже все те придбане за гонорари, за його прецизні українські поезії?

Степан Антонюк зацікавив мене немало: зразок українського лицаря — з золотою левиною гривою і мужнім відкритим лицем,— переповненого біологічними оптимізмом-веселощами. Він весь час щось наспівував, жартував... Ту поїздку я пригадую як щось веселе, бравурне і безжурне. Тоді я думала, що закохана, але це я думала не раз, коли зустрічала цікаву особистість, це було таке почуття піднесення й екстази. А ті «закохання» були лише колекцією типажу, моє письменницьке «я» раділо й не втомлювалося цікавитись. Так і тим разом. Чого він такий веселий, цей породистий Антонюк? Співає, але що? Російські романси. «Ти знаєш пам'ять і любов мою...». А оце? Що це?

Йолкі-палкі, лєс густой,
Ходіт папа халястой,
Куда мама дєнєтся,
Кагда папа женітся...

Співає він, імітуючи дитячу вимову, і зараз же пояснює: «Це моя маленька дочка так співає, як грається з ляльками».

І знов мені цікаво: чому це цю погань замість української пісеньки співає його дитина? Такий тут у Харкові стиль серед української інтелігенції? Чи дух часу? У нас такі діти виспівують «І шумить, і гуде»...

А, може, тому так мені було гостро весело й цікаво тоді, що їхали ми автом по криворізьких степах, вздовж червоної, як кров, ріки Кальміюса? Справді, річка ця видається кривавою, а то — забарвлення від залізної руди, що нею повні ці степи. Навколо міста Кривий Ріг насипано гори шлаку, звільненого від заліза. Увечері тисячними вогнями розцвічена уся криворізька долина. Все це — шахти...

Дуже подобалось мені Криворіжжя, той настрій природи, ще з часів «Слова о полку Ігоревім»... Це ж тут десь, на Каялі, була битва... Хотіла я писати нарис, та... завихрило, не до того зробилося.

4

Те, що відбулося відразу за видрукуванням перших «Листів...» із «заключним Косіоровим акордом» та статтею Пилипенка, було лише пікантною легенькою іграшкою. Я думала, що то був кінець. Ні, то була лише прелюдія.

Тепер попала я в Харків на велику розгру, в якій нічогісінько не розуміла. І не розуміла, чому в ній опинилась я.

Почалося з того, що став мене виїдати з радіомовлення якийсь комсомолисто-політкомісарського типу молодик на прізвище Урюпін. Мої пояснення до музичних передач були незадовільні. Вірно, я ж не мала музичної освіти, але чому мені такі пояснення доручали? Чи не на те, щоб було за що викинути з праці? І Урюпін таки виїв, а товаришка Хмара, така колись привітна, не заступилася, вона вдала, що нічого не бачить. Мене звільнили.

За цим повернули з Головліту (себто цензури) «Листи із степової України» з негативною рецензією. Не друкувати. Підписала цю рецензію ота сама Барун, що колись закривала Київський університет і перетворювала його на ІНО.

Потім почався генеральний наступ, прокотилася серія статей і доповідей «про стан і завдання пролетарської літератури», де виявлялося всіма способами, що головним винуватцем незадовільного стану був Сергій Пилипенко, який пригрів під своїм широким кожухом куркульських письменників, таких як Докія Гуменна, його вихованка, і інших (перелік).

Коли мені сказали, що в газеті «Комсомольська правда» є стаття під заголовком «Ех, Докіє Гуменна, куди котишся», я вже була така приголомшена й розчавлена, що просто не мала сили такого читати. Та й не тільки читати,— піти пошукати її, дістати. Так і не маю тієї статті. Мій

психічний стан, що був трохи устабілізувався на вищому регістрі із зміною вражінь та заповненням підходящою працею (редакція мови),— почав знов катастрофічно котитися вниз. Я сама те бачила, бо чого ж би то я пішла до лікарні, у психіятричний відділ?

Там я потрапила до жінки-лікаря, якій я подала свої симптоми: нічого не хочу робити, апатія до всього, ніяка професія, я вже спробувала, мені неможлива, я мучуся і намагаюся якнайшвидше вирватися. Більш, як шість місяців, не витримую. Іншими словами — нездатність до життя. Я — зайва, мене обсідають настирливі думки про найшвидший кінець — смерть. Лікарка вирішила лікувати мене гіпнозом, щоб навіяти мені охоту до життя та боротьби за існування. Але коли вона мене усипляла, мені стало просто смішно з комедії гіпнотизування і я більш до неї не пішла. Чи, може, вона, побачивши, що я не піддаюся гіпнозові, передала мене до іншого лікаря? Але ось я вже у доктора Боровича, старого, з довгою бородою. З ним я вже більше знайшла що говорити. Йому я вже розповіла, що мене весь час клюють, цькують ні за що, що моя вдача дуже мімозиста, кожна дряпина відбивається громом у мені, що я просто не вмію оборонятися, бо ніде не виступаю із спростуванням тих закидів, що на мене сиплються... Лікар відповів мені повним зрозумінням, бо й з ним таке саме: він — старий і член партії меншовиків і його теж весь час тероризують, цькують, знищують... Так ми одне одному свої жалі розказали, і я побачила, що нічого мені лікарі не поможуть. Нащо я буду перед кимось вивертати свою душу? Ні, нема глузду перед кимось чужим шпортатися в своїй власній душі, а треба в самій собі шукати видужання. Одна корисна порада: зайнятися чимсь цікавим, щоб пересунути свої думки в інший бік.

Як? Чим?

Як, коли вже почала мене клювати комсомольська група «Трактор», що створилась усередині самого «Плуга»? Своєю назвою вона визначила заперечення самої ідеї «Плуга», отого старосвітського, що ним пропахла ця літературна організація. Індустріялізація — ось гасло. Оце ця бригада «трактористів» — Гавриленко, Кучер, В. Жовтобрюх, Гіщук, Солодченко, Дорошко, Сторчак, Холош, Шип та інші — дружно взялися мене «пророблятиі». Одна за одною почали з'являтися у газетах та журналах погромні статті на мене. Це «Трактор» наділив мене почесним іменем «куркульська письменниця». Досі я нею ще не була. За неповним списком титулів я була ще «глитайський агент в літературі», «диверсантка в літературі», «рупор дрібної буржуазії»... Всього того читати я не могла, але по змозі збирала й нащось складала. Мабуть, не все*.

Били не тільки мене, а й Саву Божка — його за «яворщину». Григорія Яковенка — отого самого Яковенка, що так хвалився своїм умінням провести в творі чисту пролетарську ідеологічну лінію — цього

---

* Все, що я мала у своєму архіві, я змонтувала у збірці під цією ж назвою «Листи із степової України» та «Ех, Кубань ти, Кубань хлібородная...».

били за куркульські ухили. Били й Павла Нечая, теж «куркульського письменника».

Понад усіх же «трактористи» гатили по Пилипенкові. Так виглядало, що цю групу «Трактор» «хтось» спеціяльно створив усередині «Плуга», щоб «Плуг» знищити, а не так «Плуг», як його творця, Пилипенка.

А щоб знищити Пилипенка, треба було вишукати його слабі місця і по них гатити. Оце таким найслабшим місцем і була куркульська письменниця, змайстрована в «трактористській» майстерні, Докія Гуменна, вихованка Пилипенка. Одіозна постать,— ще й так називали мене в агітпропних колах. Ліс рубають — тріски летять,— оце я та тріска, що летіла, як рубали пилипенків ліс. (Правда, потім і вони в тріски пішли, оті всякі ганси з кілерогами, після того, як скінчили свою катівську роботу).

Серію статей, що пустив «Трактор» про мене, закінчено було колективною статтею «Кого захищає С. Пилипенко», де взято на «проробку» статтю «В чім помилка Д. Гуменної», а також заключною постановою «За корінну перебудову пролетарсько-колгоспної літератури», «За справжню перебудову "Плуга"».

Коли це «слабе місце» було пробите, почалась атака на Пилипенка вже відкрита. На велелюдних зборищах засуджувалась уся діяльність Пилипенка, кожен раз невідмінно згадуючи й мене, причому цей кожен раз починали словами: «Ще генеральний секретар КП(б)У тов. Косіор викрив... вказав...», а тоді вже городили таке, що не було сили того слухати. Я — «пролізла тихою сапою», я — «агентка польської дефензиви»!

Либонь, і Дукинові тоді було не з медом, це тоді він приєднався до цих гицлів і написав рецензію на книжку «Кампанія» в цьому ж дусі та стилі. Ось «пахучий» шматочок із тієї рецензії:

> Отже, маємо в повісті «Кампанія» замаскований наклеп на партію, на пролетаріят, на радгоспне будівництво, на цілий процес соціалістичної реконструкції. Маємо в «Кампанії» чергову куркульську диверсію, що проти неї спрямувала вогонь пролетарська критика, ціла пролетарська суспільність. Треба також рішуче вдарити по опортунізмові деяких наших видавництв. Час, нарешті, навчитися бачити за «радгоспними» наличками клясововорожу, куркульську суть і не продукувати чтива, вартого книгозбірень містерів Кампбелів і містерів Троцьких, а не радянського читача (жур. *Критика*, 1932, ч. 4, с. 93).

Видко, Дукинові тоді вже допікало, якщо він пустився на це. Щось то його примусило «вдарити по опортунізмові деяких видавництв», себто по «папаші» Пилипенкові,— я вже не кажу про мене. Правда, те йому не допомогло... І. Багряний пише в «Саді Гетсиманському», що Дукин сидів із ним у одній камері у харківській тюрмі.

Цькування «трактористів» не було ізольоване, а включилося у ширші зборища «цілої пролетарської суспільности», як пише Дукин, з «спрямованим вогнем пролетарської критики». «Проробляли» Пилипенка, а в

його «проробці» обов'язково згадували мене, як найбільший Пилипенків прогріх. Так — на всіх зборах, нарадах, мітингах...

Ось бачу сценку. На велелюдних міських зборах, у величезній, набитій публікою залі Іван Микитенко, ідеолог і тодішній цар і Бог в літературі, робить двогодинну доповідь «про стан і завдання»... чи як там, та всіх нас клює. Раз у раз чую своє ім'я у супроводі всіх отих епітетів («куркулька», «диверсантка», «апологетка дрібної буржуазії» тощо). Відчуваю, що всі очі звернені на мене. Недалеко сидить Оля Корнієнко (разом кінчали ІНО, їздили в Крим), і чую її репліку: «Не хотіла б я бути на її місці...». Дивляться на мене, як на звіра в зоопарку. Я сиджу, зціпивши зуби,— де подітися? Встати й вийти? Ні, слухати треба! Я прилипла до стільця, не можу поворухнутися. Головне ж — я не почуваю себе винною ні в чому, за що мене тут судять. Що за дика лавина наклепів суне на мене й заливає! Але... Говорити не вмію, виправдуватися не буду, та й голосу тут мені ніхто не дасть.

І я мовчала. Виступали за Микитенком інші, висловлювалися в унісон із доповідачем. Між ними також і «трактористи» з новопридуманими нищівними лайками. Одного тільки разу, коли хтось напався на мою мову, за слово «перепрошую», що це, мовляв, галицько-польське, я поворухнулася на своєму стільці, обурено-запитливо подивилася навколо і знизала плечами. Відколи це слово «перепрошую» стало неукраїнським? Так-то вони тут знають мову? І це зразу помітили, потім мені казали: «Чого, чого, а мову Гуменна нікому не подарує...»

Так-то за цей зимовий сезон (1931—32) з несвідомої й політично-неписьменної початківки перетворилась я на куркульську агітаторку, що «тихою сапою» протаскує якусь там контрабанду...

5

Та це тільки в устах «трактористів» і інших гицлів-запобігайлів. Хоч не було нікого, хто прилюдно виступив би на мій захист, тихо з усіх боків мені співчували. «Даремно напалися!» — сказав мені Антонюк. Ярмоленко радив мати ще іншу галузь діяльности, як це робить він: в одній неприємності — переключається в другу. Він ще вчителює. Гай-гай! За пару місяців цей самий Ярмоленко вже опинився в божевільні, не витримав «неприємностей». Минко, хоч і партійний, ніколи мене не атакував: ні явно, ні тихо, не так, як безпартійний Дукин. Бачив же мене щодня, чим я дишу... Минко усім казав, що я «перебудовуюся», що я обклалася газетами і ліквідую свою політичну неписьменність.

Так, я обклалася, але газетний зміст відскакував від мене, як горох від стіни, і горошок цей перекочувався по всіх однакових сторінках газет. Я не могла пролізти крізь суконну мову шабльонових стандартних фраз, що ними рябіли всі сторінки, та отой нещирий патос. Що воно, наприклад, за «повзучий емпіризм»? Це, може, справжній реалізм, а не той «політично грамотний» сахарин — соцреалізм?

* * *

Я не могла читати газет ще й тому, що вернуло від явної брехні. Все треба читати навпаки.

«Всяке правдиве діло повинно йти правильними шляхами, а не єзуїтськими»,— думала я, розгризаючи те, що в газетах вичитувала. Злом добра не зробиш. Як можна йти до щасливого майбутнього одній частині народу, коли воно будується на нещасті другої частини? Хіба тітка Тодоська не частина народу? А її вивезли на загибіль за Урал...

Чого це про французьку промисловість можна прямо писати в наших газетах, що вона виросла на інфляції, на знеціненні робочої сили? Все названо своїм іменем. У нас же,— пишуть ці самі газети,— платню робітникам піднесли на 16 з половиною відсотків, але не пишуть, що кошти прожиття зросли на 400 відсотків. Себто, й наша робоча сила знецінена і за її рахунок росте соціялістична промисловість.

Ось Грицько, Василів політично неписьменний брат, сільський парубійко, розказує: «Дядько в місті питає: "По чому булка?" — "Один карбованець",— відказує продавець. "А три на карбованець не можна?" — "Ні".— "От, а я вам цілий пуд продав за карбованця!.."» То хіба не корисніше було б сказати робітникові й селянинові: «Ти віддаєш багато, а дістаєш мізерно, але це мить в історичній епосі, що ти її своєю працею починаєш...»

Але з Василем Минком так «контрреволюційно» не поговориш. Коли я починала отаке розводити, отак теоретично критикувати те, що читала в газеті, Василь швиденько переводив розмову на щось інше або ж — усе виправдував. Нічого злого в нашій дійсності, на його думку, нема, де я те зло побачила? Все діється якнайліпше. Василь — справжній «оплот совєтской власті на мєстах»!*

Я з цими «відсотками» чіплялася й до Юрка Лавріненка, одного з тих небагатьох, що не гребували розмовою зо мною. Що він на це сказав? Яка двозначна відповідь! «Той, хто буде порівнювати 16 відсотків із 400 відсотками, той суттю чинить контрреволюцію». Це вже він, видко, пе-

---

* В книжці «Червоний Парнас» (*Василь Минко*, Київ, «Радянський письменник», 1972) Василь подає і цю частину своєї біографії (чи сповіді). Мене вразили такі його бідкання: «Про що ж писати? Нема теми». Врешті, знайшов: «Беладонна» — про розпущену жінку, «отруйну рослину». В цім же місці він оповідає, що постійно виїжджав у відрядження від партії на село для «виконання державних завдань». Це ж значить: розкуркулення, викачка хліба, насильна суцільна колективізація, голод, вимерлі села, безрадісні картини колгоспного життя... От і напиши, як свої ж брати за ноги хапали та молили лишити трохи посліду дітям, та благали не виганяти з хати взимку на мороз. Вистачило б сюжетів не на одну книжку. Тільки опиши все те, що бачив і сам переживав, певний, що все це діється на добро... Чиє?

Ні, він і тоді не мав чого писати, і в 1971 році не посмів про ті часи заїкнутися.

ребудовувався? Або говорив езоповою мовою? Бо як це поставити поруч із іншим Юрковим висловом того ж часу? Той вислів також вразив мене своєю образністю. «Це як коням: поставили біля очей "надглазнікі"* і кажуть дивитися тільки вперед, а по боках — не дозволено»**.

Але Боже мій! Ми тоді всі були спантеличені, всім нам агітпроп понавішував «наочники», ще й із кольорами. Одні знаходили в собі гнучкість мислі, щоб бачити чорне білим, а другі — ну ніяк не вміли і більше розуміли політично неписьменного Грицька, ніж ідеологічно витриманого Василя Минка.

6

Як уже дуже розпалилась «проробка» Пилипенка й тих «куркульських письменників», що «сховались під його широким кожухом», приїхав із свого півдня України й Сава Божко. Побоїще і розгром уже набрали широкого розмаху. Не було газети, не було зборів, щоб Пилипенка не викликали. Я не могла зрозуміти, чого така напасть на нього.

Наївна провінціялка, я *нічого* не розуміла. Не тямила, за що мене громлять, в чому я мала каятися, коли «не їла душа часнику» — не є я ні в шпигунах, ні в агентах чиєїсь дефензиви, ані не ставлюся вороже до будівництва комун. Тільки треба ж зафіксувати цей історичний етап, що в ньому ми живемо, таким, як він є, а не присахаринено. І коли я питала щось у тих, що краще мене розуміли, чому це побоїще, то вони теж не могли нічого пояснити, тільки казали:

— Читайте газети!

Божко ж усе знав.

Такої кольористої фігури, як Божко, треба пошукати. Хлестаков!

---

* «Наочники»? Ніхто з нас не знав, як буде по-українському — «надглазнікі». От селянські письменники!

** Аж через 15 років розказав мені Юрко, як він думав насправді в ці часи. В Зальцбурзі, у таборі Лексенфельд, згадався Іванушкін, отой, що колись приїздив до ставищанської педшколи,— з розкішною золотою бородою, обличчям юнака і добірною українською мовою. Він, виявляється, був директором софійської агрошколи і за свою бороду мав інтимне ім'я — «дід Василь». Так от яку розмовочку мав Юрко з Іванушкіним, що виховував уже не членів профспілки, а комсомольців. Це було на тлі подій, що вирували навколо. Питає Юрко:

— Діду Василю! А якщо для побудови соціялізму треба буде всіх українців вивезти на Арктику, ви це зробите, діду Василю?

— Так, якщо треба буде,— зробимо,— відказав «дід Василь» з пишною бородою і молодим лицем.— Ми ж ідемо через соціялізм до побудови інтернаціонального комунізму.

— Якщо так, то на..ав я на такий соціялізм і комунізм! — відказав вихованець.

Проти вивезення на Арктику частини українців він тоді не протестував, тільки проти депортації всієї України.

Просто милуєшся цим неперевершеним апльомбом, цим баронмюнхгавзенським самохвальством, коли бачиш його й слухаєш. Всі його розмови крутилися навколо «я», «я», «я», довкола його величі, успішности всюди і скрізь. Він і далі їздив не так собі просто, як усі смертні, а на спеціяльний безкоштовний урядовий літер. В кожні двері начальницьких кабінетів має він вільний вступ, без попереднього зголошення.

Особливо цікаво було довідатися, як він творить. Модерно, як належиться генієві. Хтось сидить за столом та шкрябає, шкрябає, шкрябає, потім закреслює, закреслює, закреслює, знов шкрябає... Не він, ні! Божко ходить по кімнаті і диктує секретарці-друкарниці свій епохальний твір,— зате ж подивіться, яка кирпичина! Так називав Божко свій грубезний роман «У степах», написаний на машинці під диктовку. Цю «кирпичину», грубезну й важкенну, він роздавав на всі боки широким князівським жестом. Мені подарував у різні часи аж дві, але я ні одної не могла вчитати.

Отож у Божковій «кирпичині» радянська критика знайшла «яворщину», і тепер на всі лади відмінюють ім'я Сави Божка у компанії з Докією Гуменною, «куркулькою й агенткою польської дефензиви». А до того ж вона ще й живе в його кімнаті.

Так Божко приїхав на свій розгром, на суд. Але, щасливий чоловік, він і в цій ситуації зумів бачити світ як безперервний благовісний для нього збіг обставин. В його очах оті збори, де розбирали по кісточках всі його гріхи супроти генеральної лінії партії, були його тріюмфом, а свою промову, яку йому дозволили виголосити на свій захист, він назвав т р о н н о ю! «От, шкода, що ви не чули моєї тронної промови!» — хвалився він, прийшовши після тих зборів додому.

І не зважаючи на всю свою пиху, бундючність та помпу, був це дуже товариський і просто-таки «душа нарозстіж» чоловік. Вкритий оптимізмом, як панцером, він ніяк не подоба́в на людину приречену. Тут його мало не позбавляють партійного квитка, мало не виганяють звідусюди, а він... хвалиться своїми успіхами у жінок. На доказ — відразу витягає грубу паку фотографій. Ці всі — його коханки! (А Минко потиху сказав, що він попросту краде світлини, «жертви» навіть не знають, що потрапили в «Божкові коханки»). І про Наталю Забілу нащось розповідав мені інтимні подробиці (її перший чоловік!). Про якусь коханку, що тепер є в нього... «От, якби ви її побачили! Як піч! Як оця шафа!»

Але ж не хто, як він, розкрив мені очі на те, що власне діялося. Це Божко дав мені зв'язну картину всіх подій, що вихрили навколо.

* * *

Божко говорив ширше й політично-партійним жаргоном (його ж ніяк не можу засвоїти), а я вловила тільки суть і тут передаю своїми словами як умію.

Це б'ють не мене, не Божка, не інших «куркульських письменників», не Пилипенка навіть за нас, це дарма, що Пилипенкові повишукували «слабі місця» на доказ його «правоухильного опортунізму». Вірніше — Пилипенко тільки передня фігура у двобою, що розігрується за лаштунками. Двобій точиться між Косіором і Скрипником, бо це Скрипник має бути на тому місці, де тепер Косіор. Пилипенко людина Скрипникова, він посідає важливі ключові позиції, так що дуже важливо його з них вибити. От його й торпедують, щоб послабити Скрипникові впливи, силу, владу і що там тільки не є. Верхівка столиці поділена на ці два табори. Які — Божко ясно не сказав, але я думаю — централістичний і місцевий республіканський. Централістичному не так-то легко добратися до Скрипника, то оце обходять такими довкільними стежками... Дивись і розумій, що діється на верхах і куди гне політика. Скрипника ще не можуть посягти, але поки що вибивають із сідла його людей. На протилежному боці, Косіоровому, стоїть Андрій Хвиля...

От тобі й хвалько-Божко! Передбачив, що буде через пару років. Як він на початку 1932 року міг відчути, що всесильний тоді Скрипник у 1933 році застрелиться, щоб уникнути знищення від власної ж партії? А Андрій Хвиля потім буде на Скрипниковому місці наркомом освіти...

* * *

Божко поїхав у Херсон назад, а похмура Пилипенкова трагедія заглиблювалася далі. Не допомогли його «покаянія», де він і від мене відпекувався, визнавши в числі своїх «помилок» і друкування моїх нарисів. Вигнали його з усіх посад.

Востаннє бачила я Пилипенка на одній велелюдній площі, де сходяться трамваї. Стояв і він серед тих, що чекали. Постарів, знищений, принижений, побитий, змучений. Уже нема того виточеного з мармуру обличчя «папаші» із плеканими вусами, а стоїть бідна зацькована людина. Він удав, що мене не бачить. А я так хотіла підійти й сказати, що не маю ніякого жалю за те, що він вирікся мене, покаявся за захист мене, за свою «правоопортуністичну помилку». Та не посміла. Я ж була вже «одіозна постать», і моє признавання до нього може йому тільки пошкодити. А ще — кому приємно бачити жаль в очах до свого нещастя?

7

Мене також уже остаточно виганяли. В ДВУ не тільки не давали вже роботи, а й перевели остаточну розплату. В бухгальтерії той, що виконував цю операцію, невинно запитав мене: «Чи хочете ви забрати ті сто карбованців, що підписали на позику Повітряної фльоти?». В цих словах без співчутливого виразу в очах і з холодною барвою в голосі я відчу-

ла: «Нічого не давай таким чортам, як вони тебе ні за що нищать!». Я чомусь вважала нечесним відмовитися від підписки і свої останні сто карбованців подарувала Повітряній фльоті.

Потім походи́ла попід велетенським стендом у фойє видавництва з виставленими книжками Пилипенкового видання, зверху аншлаг: ЛІТЕРАТУРНИЙ БРАК. Стояли там і мої «Ех, Кубань...», «Стрілка коливається», «Кампанія»...

Я тоді була така розтрощена, що перестала щось відчувати. Затупіла, одубіла. Розпад особистости. Нема того мого постійного бажання р о с т и інтелектуально, читати, бачити, сприймати нові враження. Лише жити трав'янисто-тваринним первісним відчуттям. Сердилася, коли хтось намагався порушити цю трав'янистість. Нема нестерпного страждання. Коли вже стає нестерпно, людина умліває або отак дубіє, без відчуття болів. Це — якийсь панцер, що ним природа сама обгортає смертельно вражене єство. Це вже навіть не прострація, що я переживала на вакаціях, після першого року в ІНО, а ступор. Я — побита, не маю сили підвестися... Так тривало довго-довго...

А ще ж так недавно їздила я на виступ у Криворіжжя разом із Антонюком і Голованівським як «своя». А тепер... Що ж далі?

І що найдивніше — ця найглибша депресія-завмирання духа ішла в парі з почуттям: *я нічого не боюся*. Я нічого проти сумління не вчинила. Знайшла я тепер свій запис у щоденникові з 8 березня 1932 року, після остаточної викидачки мене з «Плуга»:

> На цьому пленумі мене запевнили, що я в чомусь дуже сильна. Створили круг мене авреолю письменниці. І на превелике диво мені сил прибуло. Велике бажання і ніби широкі дороги розчистив пленум, створив мені хоч дико чорне, але ім'я. Етап пройдено, закінчено з тріском, блискуче. Хоч мене побили, але я виходжу з цього побиття із почуттям переможця.

Інертність порушено, от що. Тепер уже попалені кораблі, мені ні за чим жаліти і несила сидіти, обрії розкриті...

Бувають же такі виблиски серед пітьми. Це вже я ходила тоді на курси мов Близького Сходу і в перспективі була двомісячна подорож до Туркменістану.

8

Але диво, що почали до мене вітатися раніш неприступні. От Валер'ян Підмогильний. Чогось нам уже й по дорозі до Будинку ім. Блакитного, можна перекинутись словом. Підмогильний — визнаний знавець українських мовних нюансів. А я завжди дуже вразлива до них і хапаю де що можу. І тут зайшла маленька дискусія, поки ми дійшли до їдальні. Підмогильний казав, що треба вичищати літературну мову від усяких провінціялізмів і льокалізмів, бо літературна мова вже така розроблена й розвинена, що вони вже нам непотрібні. А я захищала всякі

слівця в мові письменника (не тільки персонажів), бо це робить її животрепетною. «Нещадно виганяти усі льокальні варіанти!» Це ж збіднення!

І досі незгодна з ним.

Взагалі ж, Підмогильний був великий аристократ у літературі і з такими, як я, плужанами, не заходив. Аж дивно, що я можу з ним говорити на «рівній нозі», ще й сперечатися! То це в нього, оцього не дуже таки й гарного, але чимось чарівного, довгі роки була безнадійно закохана Марія Галич? Який був для неї удар, коли він оженився...

* * *

А до речі, Марія Галич теж покинула Київ, живе в Харкові. Я навіть заходила до хати. Вона вже мала синка, якого називала Зайчуга, бо він «зайцем» їздив у неї на руках в трамваях,— безквитковий пасажир. А вийшла заміж вона химерно, якщо це не Гасина вигадка.

Ще за студентських років залицявся до Марусі Галич студент біологічного факультету ІНО, але без успіху. Я його навіть знала, такий довготелесий рудий біолог. Згодом до Марії Галич почала заглядати мара «стародівства», а вона цього «сорому» неймовірно боялася. Є такий забобон, що для дівчини це — найстрашніша кара. «Стара діва» — предмет усяких насміхів. Я навіть чула вираз: «Старая дєва, которой нє осталось нічево больше, как куріть».

Оцей біолог уже й оженився, живе в Харкові, а все за Марусю не забуває. Приїздить до Києва, її шукає. Одного разу приїхав і... просто присилував її (це Гася казала, якщо вона брехала, то я не винна). Аж тоді тільки Галич визнала біолога, скорилася долі.

Але ж він жонатий!

То нічого! Можна і розвестися, і зареєструватися у ЗАГСі. Але ж де жити? Одна тільки кімната у біолога з його попередньою родиною. Полагодили справу так: кімнату переділили диктом надвоє. В одній половині Маруся з Зайчугою й чоловіком, а в другій — колишня жінка з матір'ю і сестрами. Вони страшенно псували життя Марусі, але другого виходу не було, бо мешкання в Харкові — ще важча проблема, ніж у Києві.

Чудовий зразок для вивчення підсовєтського побуту!

Марію Галич я й зустріла на вулиці із Зайчугою на руках. Вона не здалася перед труднощами цього побуту, а й далі була Марією Галич. З дитиною ходила до університету на курс філософії. Всміхаючись, розказувала, які випадки трапляються там, які питання ставлять студенти викладачам.

Лектор пояснює закони діялектики. Це — рух, безперервний рух, а коли руху нема, тоді все загниває. От студент і питає:

— Чи в нашій щоденності діє цей закон діялектики?

— Ну ясно! Після тези має прийти антитеза, потім наступить синтеза...

— То як ви поясните жіночі бунти в колгоспах? Чи це буде антитеза? А яка синтеза? Якщо діє закон діялектики: теза-антитеза-синтеза,— то це закономірне явище?

Лектор стоїть зніяковілий, тик-мик, не знає, як викрутитися. А студент «хилить палицю» далі:

— Якщо є рух, сьогоднішня колективізація, то їй має прийти на зміну антитеза?..

— Ні,— заперечує лектор,— це, що є,— ідеальне, воно не може змінитися...

Студенти вдоволено посміхаються, що загнали лектора на слизьке.

— Як нема руху, то це, що є, призначене на загнивання?

Це тодішня молодь так уже «роз'яснювала» діялектичний матеріялізм. До речі, на сьогодні актуальне: колективізація — «теза», без [illegible]...

Марія Галич захоплювалась цим курсом. Для неї все в житті захопливе, цікаве. Одне тільки (признається вона дуже інтимно), в заміжжі треба весь час остерігатися добавки родини.

Я думаю! В переділеній надвоє кімнаті ще одне писклят...

9

Але кого я ще в Харкові зустріла! Свою двоюрідну сестру, Нату, колись Кравченко, а тепер Товстолужську. Вже її Петро не секретар районової партійної організації у Жашкові, а старшина в Червоній Армії. І живуть вони тепер тут у Харкові, у домі військового командного складу.

Ната зраділа, розпитує мене, запрошує заходити, питає, чи може вона мені чим допомогти. «А як ти влаштовуєшся з пранням білизни? — відразу влучає вона в трудне побутове.— Ти можеш заносити до мене, а в нас є хороша пральня, дуже дешева для начскладу, я віддам і відберу, забереш чисте...»

Та певно, що треба зайти. Ната з п'ятилітньою дівчинкою живе в одній кімнаті, а Петрусь більше в таборах на маневрах перебуває, зрідка приїздить. «Що ж там у Жашкові?» — розпитую я. Натині старі живуть і далі там, але треба харчі їм посилати... А ось оце недавно дістав Петро листа від хутірського дядька Явдокима. З зойком. Питає: «Що це робиться? Голод, нема чим сіяти, коні здихають. Коровами кажуть орати! Що ж це за правда? Забрали хліб, а нас заставили голодувати!» Лист — агонія. І до кого? До того, що сам це спустошення робив...

(Мабуть, немало таких листів летіло до високопоставлених родичів. Не можна сказати, що партія не знала, що діється).

А ще — дістали старі листа від Феді, з Франції... Давно, ще тоді, як був він у Сербії, а Петро залицявся до Нати, був від нього лист. Писав, щоб йому прислали золото. Яке золото? Чи він не знає, що вони ніколи ніякого золота не мали? Чисто білоемігрантське маячення. Те-

перішній лист був самозадоволений. Писав, що одружився з француженкою, жінка закохана в нього, «как кошка», і варить йому дуже смачні обіди... От, обиватель! Навіть шкода, що він — мій двоюрідний брат.

Пару разів застала я й Петра. У військовому він був ще зібраніший. Так само заспокійливо всміхнений, як і в Жашкові. Та й ставлення його не змінилося: прихильне, доброзичливе. Мабуть, оця його дуже приємна, підкупна зовнішність та ще й красномовність промостили йому дорогу до армії, він напевно в ній політкомісар. Я не питала... Але Петро про мене все знав. «Читав, читав твої писання, і про тебе! Таки треба тобі перебудуватися! Все, за що тебе критикують, правда! Справедливо і б'ють! Треба тобі стати політичним письменником!»

Петро напевно якийсь політкомісар. Так і тхне від нього ортодоксальною твердовірністю.

Якої то політичної атмосфери мала б я набратися в надрах Червоної Армії, не прямо, а посередньо, надоумила мене Ната, як не було Петра. Ната була й тепер така сама: щедро розмальована, біло напудрована та «світсько» усміхнена. Вся активність її, як і інших «жон комсостава», була в тому, що виходила у скверик біля дому й сідала на лавочці. Від «жон комсостава» нічого не вимагалося, лише бути свіжими й готовими, коли втомлені старшини приїдуть із маневрів. Але хай краще словами Нати, це подібне на анекдоту.

— У нас, як посходяться дружини командирів, як посідають на лавочці, то зараз обсудять, обпльоткують тих, кого тут нема. Відійде одна, прилучиться та, що її щойно судили,— зараз беруть у роботу відсутню. І так, жадної нема, щоб про неї позаочі не казали: «Та вона ж проститутка!». Наша мала це чує не раз і не два. Приходимо ми раз у скверик, а сісти нема де. Моя мала й каже до тих, що сидять: «Прастітуткі, падвіньтєсь!». Вона ж чула, що їх усіх так називали, і думала, що це дуже гарне ім'я.

Зо два рази заносила я й білизну, на Натине запрошення. Тільки за другим разом не долічилась я найкращого, що було в ній: новенького льняного рушника із синенькою мережечкою, моєю вишивкою. Як таке злодійство,— подумала я,— то краще я сама собі буду давати раду з пранням.

На тому й закінчилось моє знайомство з побутом дружин командного складу Червоної Армії. До Нати більше не пішла, а Петра ще один раз бачила в Києві на Хрещатику пару років згодом...

Щоб уже не вертатись до цього нашого родича, забіжу наперед: Петро Товстолужський робив семимильну кар'єру, маючи талант особистого чару. За кілька років він уже був першим секретарем Ворошилова. А одного дня знайшли його в урядовому кабінеті, сидів мертвий за столом, застрелений. Поховали його без почестей і розголосу, з офіційним повідомленням родині, що він покінчив із собою сам. Про це розповідала мені дядина Маринка, Натина мама.

10

Мало того, що «перебудуватися», треба було ще й покаятися. Кому й нащо було це моє покаяння, не знаю, але перестрічає мене раз Яков Городской на вулиці, перепиняє і каже: «Я вам раджу написати відкритого листа до *Літературної газети*, ми надрукуємо». Мене ця турбота Городского здивувала, бо ніколи не заходив він у розмову зо мною, не помічав навіть. Яков Городской! Яке відношення має він до української літератури? З пикою різника, національне гебру, «русскій пісатєль», але чомусь редактор української *Літературної газети* (більше не знайшлося кому?), секретар партійної групи місцевкому харківських письменників. (Теж більше нікого не знайшлося?)

Що ж, відкритого листа, то відкритого листа! Раз дають голос, то треба заговорити. Добра нагода вияснити свою позицію. Я ще ніде не писнула, а є такі люди, що вважають: мовчиш, значить погоджуєшся.

Написала я того «відкритого листа» так само щиро, як і «Листи із степової України». Написала: я щиро хочу працювати для батьківщини в дусі пролетарської ідеології і якщо я помилялась, то хочу свої помилки виправити в своїй дальшій праці. Але ніде в нарисах я не написала неправди, не почуваю себе винною та не знаю, за що мене б'ють. Ніколи нічого не мала я іншого на думці, як працювати для свого народу, і з обуренням протестую проти вигадок, наклепів і нісенітниць, що на мене сиплються.

Що ж я прочитала в *Літературній газеті*? Городской, не питаючи мене, самоправно викинув у мойому листі все те, задля чого я того листа писала,— моє обурення і невизнавання за собою ніякої провини,— а залишив тільки першу частину листа, і вийшло так, що я навколішках каюся та прошу прощення! Городской с ф а л ь ш у в а в мого відкритого листа.

Та й сердита ж була я, що піддалася ділкам літератури обдурити мене! Але куди йти протестувати?

А тут зустрічаю Григорія Косинку. «Ну й боягузка ж ви!» — кинув він мені. «Що таке?» — «Вчора прочитав у газеті ваше каяття! Не треба було! Я як прочитав, то сказав собі: "Дівча сі перепудило!"» — «Та я не знаю, кому морду бити! — обурено розповідаю, що я написала і як спотворив Городской.— Це ж фальшивка! Викинуто те, заради чого я того листа написала».

Цей лист друковано у *Літературній газеті* 24.IV чи 25.IV 1932 року. Я чомусь не маю. Жалую, а ще більше жалую, що не лишила собі копії мого справжнього листа. Відновлюю тут із пам'яті.

Тепер мені ясно, що всі такі подібні листи у друку спрепаровані так, як того треба фальшівникам літератури.

От тільки не знаю, нащо їм був мій лист. Чи я така важлива була? Комашка, коли валили колосів. І що ж їм шкодило б, якби з'явилось те, що я написала? Я ж тоді саме так і думала. Гаразд, я політично непись-

менна, як звідусюди мені турукають. Гаразд, я хочу позбутися цього, але в писаннях моїх усе правда. І писала я їх не з наміром очорнити будівництво соціялізму, а щоб недоладності усунути, ось чому я про вади писала. Це була головна мета мого листа.

11

Про курси мов Близького Сходу я почула, мабуть, від Василя Мисика. А вірніше — від Минка. Цей розказував про те, що у Мисика всі стіни завішані гаслами з таджицьких газет, бо він вивчає цю мову на курсах. Василь Мисик жив у цьому ж домі, на цьому ж коридорі, тільки поверхом нижче. З Мисиком у мене не було жадного слова розмови. Не було взаємнення, очевидно, Мисик гордував мною. Не знаю. Він навіть заходив до того мешкання, де жила я, до Минка — пограти в шахи. Часом він сам, а часом і Роман Шевченко, отой чорнявий красень із мрійними сумними очима: брови зрослися на переніссі, очі мага, ніколи не всміхаються... Вони приходили і грали з Минком годинами. І Шевченко на мене не звертав уваги, навіть і не вітався...

Я дуже хотіла б зайти та подивитися на ті Мисикові таджицькі плякати, але ніколи не знаходила ніякої теми для розмови. То є такі люди, що між тобою і ними стоїть якась непроникненна стіна. Ще й цікаву побутову подробицю оповів мені оце недавно товариський Борис Тенета. Мисик (Мисик?! Цей суворий, не від світу цього аскет?) і Марія Пригара судилися, два поети. Тенета і Минко, два прозаїки, були в суді за свідків. Марія Пригара подала на Мисика, щоб він їй виплачував аліменти на дитину. Так-то кінчається роман між двома поетами!

Набралася якось я духу і запитала в непривітного Мисика, яка адреса тих курсів, що він відвідує. А потім, ще більшого духу набравшись, пішла й записалась на ці курси. Тільки не на таджицький, а на туркменський відділ. Це ж те, що мені тепер так пекучо потрібне: подорожі, зміна оточення. Мені треба конче побачити пустелю Кара-Кум, в ній — оази. Не знаю ще що, але щось дуже для мене важливе...

І так я ще кілька місяців прожила в цьому вітристому, запилюженому, ворожому до мене Харкові, де мене викинуто на звалище, в «літературний брак». Жила я думкою про наступне відрядження на два місяці до Середньої Азії. Так було в пляні, що студенти матимуть два місяці «виробничої практики». Це давало мені можливість жити й дихати. Я старанно прихопилася до азів туркменської мови, купила собі підручника...

Директором курсів і викладачем туркменської мови був якийсь Данильченко. Він читав лекції і говорив виключно російською мовою. Але в тому старанному російському акцентові я вловлювала, що то — вивчена мова, що рідна — українська. Безумовно, він усе знав про мене, це я бачила по тому, як він на мене поглядав,— з усмішечкою в очах. Ніяких

деталізацій не було, крім того, що я не могла дивитись йому в очі. Це було щось цікаве, і я намагалася на нього роздивитися.

Прикметно, що в цьому «харківському періоді» не було місця якомусь залицянню, фліртові, романові. Тільки приятелів, дружби мені хотілося — і цей крик був лише в пустелі. То вже краще піти в пустелю справжню.

12

Я таки дочекалася того часу, що Наркомос відрядив курси на два місяці на «виробничу практику». Моя радість, моя мрія здійснюється. Я вже лаштуюся в далеку дорогу, покидаю цей осоружний Харків, якого не люблю всіма моїми атомами. Не люблю ні природи, ні громадської атмосфери.

Збираюся я, геть усе обдумуючи, стараюся все передбачити до деталей, нічого не забути. Купила навіть гарненьку синю валізочку. Кажуть, що там голод, нема чого їсти? Якось-то буде, а поки що набираю з собою якийсь запас коржиків і пастили «праліне» із сої. Тоді в Харкові дуже модна була соя, існували навіть їдальні, де всі страви виготовлялися із сої. Вільно продавалося й це «праліне», воно, до речі, дуже було мені тоді смачне...

От уже й день виїзду. Як звичайно, ніхто мене не відпроваджує, я вже все зібрала, вже вийшла з валізкою, вже й біля трамвайної зупинки. Тут я пригадую... Забула дощовика! Значить, буде невдача. Забобон не забобон, а прикмета завжди справджується. Але ще більша невдача, коли повернешся за забутою річчю. Я не повертаюся.

Так воно й було. Дощовика в Туркменії не треба було, там дощі не йдуть. А що забула, то прикмета справдилась.

* * *

Наші курси зайняли два вагони, їхали ми так із тиждень. У Харкові лякали, що в Середній Азії голод, нічого на станціях не продається... А в дійсності що далі від України, то щедріше виносили люди до вагонів харчі на продаж.

Серед цих усіх, що в двох вагонах їхали, був знайомий лише Мисик. Але ми за всю дорогу не промовили одне до одного ані слова. З жінок відома мені була лише Дуня Первомайська. Власне, я її ніколи не бачила, але це ж жінка Первомайського (Гінзбурга), що чомусь вирішив бути українським письменником, а не жидівським. Вона, не зважаючи на мімікрійне ім'я (Дуня), була така собі цукристо-розсипчаста булочка на шабес. Навколо неї було багато приятельок, все з харківської еліти. Але Боже мій, що співає ця сметанка харківської

інтелігенції! Знов блатні пісеньки, як я чула й у Паніва, тільки там переважали мотиви «церковні», а тут...

Ох, умру я, умру,
Похоронят мєня
І нікто нє узнаєт,
Гдє могілка моя...

Позабит, позаброшен,
С молодих, юних лет...

(далі не пам'ятаю)

...а тут — кримінальні. Натхненно співали «Мілку», всю пересипану блатняцьким жаргоном. Особливо старалась Дуня Первомайська.

...Здравствуй, мілка, ти наша ґалубка,
здравствуй, дараґая, і прощай!
Ти зашухеріла всю нашу маліну,
Вот тебе масліна, палучай!

Развє тебе, мілка, плоха било с намі,
Развє нє хватало барахла?
Что тєбя заставіло связаться с лягашамі
І пашла служіть ти в губчека?

Не радянські соцреалістичні пісні, а ці були їм близькі до серця, всім оцим дамам, дружинам «ответственних работніков», що з нудьги пішли на ці курси. Чи не варте соціологічної аналізи явище? Я не чула за цей тиждень хоч наближеної пісні до Гасиної «Барабани б'ють, сурмлять сурми...». І так наче підсумок-рефрен:

Вєдь всьо равно наша жізнь поломатая...

Цей вираз навіть увійшов був у побут і часто літав з уст до уст.

Я була в цім жіночім вагоні ні з ким, якщо можна так висловитися. Чужа всім, я або дивилась у вікно, або розчиняла-зачиняла свою новокуплену валізку та щось там шукала. Просто щоб щось робити, бути зайнятою.

Їхали ми на схід, на схід... Вже проминули Астрахань, вже в Середній Азії. Тут туркменська група (осіб 12) відділилася і поїхала на південь до Ашхабаду, а узбецька й таджицька — далі...

13

Столиця Туркменістану, Ашхабад, всього за сім кілометрів від перського кордону. Це, власне, одна з оаз пустелі Кара-Кум, що означає — «Чорні Піски». От уже стали мені й у пригоді мої таращанські та

жашківські торки! У нас на Таращанщині є також назва «кара» — село Карапаші — «Чорні генерали», кара коняка, карі очі — це ж чорні... Аж тут мені блиснуло, чого я так рвалась до Туркменістану, саме до нього, а не до інших середньоазійських країн. Та це ж я в гостях у моїх далеких родичів, відділених якимись тисячоліттями. Їхні брати й свати подалися в мандри зеленими європейськими просторами, докочувалися аж до Поросся й там осіли, мої предки.

Хто сказав, що є на світі якась депресія, якась нудьга і всяке інше чортовиння? Я аж тремчу фібрами життя й невситимою цікавістю!

Місто Ашхабад було адміністративним центром якоїсь губернії безмежної царської імперії, але це нічого не значить. Казенний імперський стандарт губиться серед мальовничої туркменської самобутности. Де не поступишся, де не повернешся — всюди атмосфера якоїсь іншої країни, екзотичної.

Почати б із самого повітря. Сухе, гаряче, наче весь час купаєшся у повітряній ванні. На кожному кроці — зовсім інші люди, одягнені в довгі одяги, переважно малинового кольору з дебелого шовку. Жіноча одежа звалась «койнéк», а чоловіча — «дон», а ми б сказали «халат». Жінки із високими уборами на голові — «тапи»,— і це робить їх ще стрункішими, ще вищими. Вже на станції побачили ми ці мальовничі постаті, вони сиділи просто на землі із схрещеними ногами, чекаючи поїзда. Тут на станції були й інші, у ватяних квітчастих халатах, з величезними мохнатими шапками. Це ж Середня Азія, тут у найбільшу спеку треба одягатися саме отак, щоб охоронитися від сонця. Ці — з іншого племени, інший тип, інакше зодягнені. Туркмени ж поділені на десять племен.

А на самих ашхабадських вулицях я просто зупинилася й не знала, що думати. Ось сивобородий дід із посохом, як на образах малюють біблійного патріярха Авраама, жене баранів із такими ж біблійними закрученими рогами. Та ця сценка має тисячі і тисячі літ! Як вона заблукала сюди із синайських пустель? У самий центр Ашхабаду!

Пройшла трохи далі — серед площі з бідними деревцями стоїть пам'ятник Ленінові. Найкраще оформлений пам'ятник, що я досі бачила. Привабливий був постамент, обвішаний бордовими туркменськими килимами. А як підійдеш ближче, то виявиш, що ці килими — з кахлі.

Тутешня спека мене анітрохи не мучила. Навпаки, я її любила. Я відчувала дивне: все мені тут рідне. Це таке незвичайне почуття! Я ж змалку скрізь відчувала себе чужою, а тут — навпаки! Наче вернулась додому. Все навколо було мені своє, привітне, гостро цікаве. І це почуття не покидало мене весь час, раз у раз вибухало.

Перше, що зробила наша група,— примістились ми у гуртожитку якоїсь школи. Потім пішли, покупались у лазні, щоб змити з себе дорожні порохи. Ще й помили дівчата голову у шкільному подвір'ї, отам біля великої цистерни у широчезному подвір'ї гуртожитку. За кілька хвилин, поки перейшли з одного кінця подвір'я в другий,— волосся вже

було сухе. Таке тут сухе повітря. А тепер — треба ж поїсти. І знов — приємне здивування. Кругом же пустеля, хліб тут не родить, а ми зайшли в якесь кафе чи їдальню — подали нам чудове холодне кисле молоко, що зветься тут «мацоні», і білі булочки. Пий, скільки душі завгодно, ніяких обмежень. Жадних продуктових карток. Ніякого харчового напруження, не так, як на Україні. Виноград тут продається горами, такий смачний, що ніякі одеські чи кримські виногради не доженуть. А дешевий! Білого хліба в Ашхабаді повно. На обід подають баранину чи плов, не так, як у Харкові: на перше соя, на друге соя і на третє соя...

Другого дня відбулося приймання нас у Наросвіті. Заступник наркома освіти, елегантний молодий європеєць у білому костюмі*, вийшов у приймальню із свого кабінету і всім нам вклонився східнім жестом: руки навхрест до серця притуливши, низьким уклоном. Привітався, зробив перекличку за списком, а тоді загадав кожному з нас розповісти свою біографію. Виявилося, хто межи нас комсомолець, хто якого соціяльного стану. Одна дівчина, дуже полохлива і ніжна, розказала, що вона — офіцерського роду. А я — що мої батьки розкуркулені, що я маю вищу педагогічну освіту, що друкувалися мої нариси про сільськогосподарські комуни та що їх засудила критика. Нащо це йому було, оця прилюдна екзекуція? Я ж певна, що він знав за кожного з нас більше, ніж ми самі. Це ж ми під самим перським кордоном, за сім кілометрів. Може, хотів зловити на брехні? Ситуація така, що замовчати щось — загрозливо. Та й так раптом, зненацька застукав...

Натерпілась же я від двох комсомольців у нашій групі після цієї прилюдної анкети! Як тільки могли, знущалися ці два парубійки блатняцького типу у ці дні, поки ми сиділи в ашхабадському гуртожитку та чекали, коли нас розподілять десь на райони. На кожному кроці вони старалися стероризувати мене: кпини, зауваги, прямі лайки — «буржуазная сволоч», «кулачка»... Та ж сама напасть, що й Урюпін у радіомовленні, що «трактористи» в «Плузі», тільки що тут нема де від них подітися і що ці говорили суржиком: «пайдьом подшамаєм», «грубо падрубалі» (гарно попоїли), «Во! На бальшой с прісипочкой!», «Нє бузі!»... Я вже не могла витримати і відвела душу тим, що написала листа до самого Скрипника в Наркомосвіту: чого мене зацьковують ці «реб'ята»? І ще ширше: це знущання отут — продовження попереднього цькування. Перечислила... Невже так усе життя мене клюватимуть, де тільки повернуся? І просила захисту від усяких урюпіних. Невідомо мені, чи лист дійшов до України, чи потрапив у Наросвіту, чи читав його Скрипник, чи це був для нього дрібний випадок... Відповіді ніколи не було. Але й цих двох я теж ніколи більш не бачила. Туркменський Наркомос порозбивав нас на бригади, і я була призначена у Мерв разом з двома дівчатами. Одна з них мені не запам'яталася, а друга — кучерява комсомолка-жидівочка.

---

* Тут усіх, що прибули з заходу, з-за Уралу, звуть европейцями.— *Прим. авт.*

Вона старалась бути товариською й люб'язною, з тією все-таки дистанцією, що вона була дуже молода, а я вже «поросла мохом».

* * *

В цю ж першу подорож по Туркменістані мене обікрали. Недарма була прикмета при виїзді з Харкова! Недарма надивлялась я всю дорогу на свою новеньку валізочку і її вміст! Її вкрали! Поїзд оцим тонесеньким ланцюжком рейок через піски йде тільки раз на добу, всідати треба було ввечері, а в Мерві десь уночі вставати о третій годині. Як ми влізли у набитий людьми вагон, якісь двоє статечних людей-європейців, таких порядних, заговорили до мене, ще й постаралися мені місце на полиці. Я передбачливо поставила валізку собі під голову, і ми ще поговорили трохи. «Спіть, спіть, ми вас розбудимо!» І чого на мене такий сон наліг, що я справді відразу почала спати? Коли засинала, то ще чула, що мою валізку зняли вниз, але я думала, що мої порядні сусіди оберігають мій сон та для моєї зручности спустили вниз валізку. Тривожний голос не заговорив у мені: валізка має бути біля мене. Але розлилась якась загіпнотизованість, це я часто її відчувала — хочеш зробити своє і не можеш. Як це злодії роблять, що примушують втрачати силу волі, силу опертя?

Прокинулась — ні чемних молодих людей, ні валізки. От, було переживання! Я ж узяла з собою все, що було в мене найкраще, а тепер нема навіть на зміну сорочки. Гола! І я сама винна, сама! Моя довірливість!

До світанку сиділа я там на станції і була така розхвильована, що мусіла курити папіроси одну за одною, без пам'яті.. Аж затруїлася! Ще добре, що гроші й документи я не вклала в валізку, і вони збереглись. Я купила на базарі в Мерві якусь дешевеньку фантину і то в ній, на зміну з тим, що було на мені, перебула до кінця відрядження. Кілька днів згодом мене викликали до міліції: чи це моя валізка? Знайдена за Мервом під залізничним насипом, розбита й порожня.

З трудом отямилась я від цього шоку. Та помалу почала забувати, захоплена середньоазійським антуражем.

14

Мерв! Колись — столиця багатого царства Бактріяни, тієї казкової країни Айр'янем-Веджо, де народився пророк Заратустра. Перекази й легенди малюють цей край, як квітучий розкішний сад, з буйними врожаями плодючої землі, з безліччю худоби, коней, черед і отар, густо залюднений, із селами, містами, а в них — палацами із журчливими водограями у палацових парках. Жили тут щасливі люди Айр'янем-Веджо.

А тепер це — малесеньке містечко серед пустелі, зрошуване каналами, маленька станційка. Ліплені хатки з пласкими дахами. На околицях містечка — повстяні юрти. А далі — пісок, пустеля. В цій пустелі, кажуть легенди, в цих пісках засипано немало твердинь і палаців, тут була колись першорядна іригація, що зрошувала цей край...

Тепер... маленька оаза, де плекають потроху бавовну.

Що ж тут можна почути й побачити, коли ми живемо в кімнаті шкільного гуртожитку, маємо призначення працювати в райвиконкомі і не стикаємося з місцевою людністю, щоб набувати собі мовної практики? Ті кілька слів, що привезли ми з собою із Харкова, недостатні, а в райвиконкомі їх і не треба, бо все діловодство ведеться російською мовою.

Але ж Мерв — це все-таки осереддя найбільшого туркменського племени т е к é, одного з десятьох. Кожне плем'я має свої відмінності в побуті, звичаях, одежі, діялекті і навіть у взірцях своїх знаменитих килимів. Чули колись про текінський килим? То це з Мерва. Такий килим витканий з вовни, пофарбований не фабричними, а своїми, рослинними барвами, він ніколи не вилиняє. Такого килима кладуть на землю і по ньому товчуться, бруднять,— аж тоді він набуває своєї найбільшої вартости. І ці килими тчуть ось ці царствені жінки, що ходять по вулицях і на базарі Мерва у своїх височенних «тапи» на голові, оці жінки, що сидять гордо і незалежно біля мервської станції, дожидаючи свого поїзда.

Така спека, а вони в усій своїй ошатності: в довгому до землі малиновому «койнеку» з чистого шовку, на грудях нашиті срібні монети й прикраси, на голові оте «відро, перевернене догори ногами», також усе обшите срібними монетами. Та це ж одежа хорезмійських цариць, як вони показані на старовинних монетах, медальйонах, фресках, барельєфах. Ця одежа туркменок не міняється тисячоліттями і, як видно, тепер, під натиском совєтизації, не збирається зникати. Чи справді? Візьмім тільки одне «тапи». Нефертіті — єгипетська фараонеса, стоїть у всіх музеях світу в такому «тапи», а вона — принцеса сусіднього мітаннійського царства. Гетські божества чи цариці показані на скельних барельєфах у таких самих «тапи»...

А це ж та країна, де жінку ще так недавно купували й продавали за калим. Ні, калим — це, мабуть, якесь пізніше нашарування, бо текінкам не прищепився рабський звичай ісламу закривати своє лице, замотуватися в паранджу. Текінки зовсім не закривають свого обличчя.

А що мене дуже-таки здивувало, то це те, що вони не мають нічого з розплесканого монгольського вузькоокого косоокого типу. Вони мають правильні, дуже пропорційні риси. Я навіть бачила синьооких русявих туркменок у цих самих царських уборах на голові. Тоді я думала, що це якісь правнучки московського завоювання Туркменістану, солдатські дарунки через кілька поколінь. Але тепер я думаю інакше: тут саме проживали европеоїди з синіми очима та русим волоссям, масагети, саки, східна гілка европейських скитів. На західнім узбережжі Чорного моря є свої даки і гети. Майбутнім детективам доісторії дове-

деться ще розібрати, чого це за Каспієм на Сході і за Чорним морем на Заході дійшли до нашого часу однакові назви: т е к е — д а к и, м а с а г е т и - г е т и.

Квітуча Айр'янем-Веджо протягом тисячоліть усихала, перетворювалась на пустелю, людність намагалась спинити наступ пустелі іригацією,— та й що залишилось? Оця маленька смужка оаз, що живиться водами Амудар'ї й Сирдар'ї, та от ще ці вперті текінці, що не посунули шукати нових земель та випасів, а залишилися у своїх рідних пісках. Стрункі, високі, гнучкі, майстерні наїзники, у своїх малинових «донах» і високих білих «тельпеках» (шапках) на голові. Я їх бачила у Мерві щодня і не могла намилуватися. Тоді я такої зв'язаної картини не мала перед очима, але зате тепер ясно встає образ тих людей, що бачила 1932 року влітку.

Легенди про квітучі міста в садах, із кріпостями, палацами й водограями за цей час стали дійсністю. Після Другої світової війни археологи з літака повідкривали багато їх, вони вже позначені на мапах, мають історичні назви, деякі з них уже розкопані...

А що тут із найдавніших часів квітла хліборобська цивілізація, то хай про це скаже Анау. Це тут біля Ашхабада американські археологи розкопали поселення з IV тисячоліття до н. е., типу нашого трипільського, з розмальованою керамікою, хліборобським знаряддям, глиняними хатами, також розмальованими...

Що ж роблять теперішні текінці? А вони в оазах сіють бавовну, вирощують її, здають державі, за це дістають мануфактуру і наш український хліб. Та на цих же зрошених полях пишно ростуть помідори, всяка інша городина, виноград, персики й морелі, дині... Сусідня оаза, Чарджуй, славиться своїми динями, ці дині подавали на срібних тацях французьким королям у XVIII столітті.

В Чарджуї я також була. Тільки подивитися. Яка широка ота годувальниця їхня, ріка Сирдар'я! А яка жовта в ній вода, здається — сама глина. Оце з неї розходяться канали («арики») і несуть воду решткам квітучої батьківщини Заратустри, Айр'янем-Веджо.

Ще чогось посилав мене райвиконком до науково-дослідної станції у Семенджіку. Доводилось знов їхати уночі, вночі сходити з поїзда в незнаній місцевості, іти з незнайомими людьми до станції, обходити якісь арики, шукати нічлігу. В тій науково-дослідній станції вже все спало на дахах, у подвір'ї на розкладних ліжках. Збоку десь тараххотів трактор, напомповував воду в ці канали... Ділова, мирна, спокійна обстанова. Ніхто мене не зачепив і пальцем, ні словом...

А вранці — бачу того молодого чоловіка, що їхав зі мною із Ашхабада, так опікувався мною й потягнув мою валізку. Він тут агроном! Побачив мене — і зник з очей.

Чому я на нього не заявила? І чи треба було? Не знаю. Я тоді подумала, що хай цей чоловік подавиться моїм майном, однаково він ним не збагатіє, а зате буде мати тягар на серці...

* * *

Не мала я тоді багато знань про барвисту й багату минувшину цього краю, але чарував він мене безмежно. Кожна деталь! Може, тому так подобалась мені ця країна, що не було тут остогидлого стандарту, а все зберігає свою відмінність. Інша планета! І чи не дивно? Тож скрізь я відчувала свою чужість. Навіть у своїй родині із сестрами — чужа. З сільськими родичами — наче душею своя, а насправді — чужа. В місті — рішучо чужа, нема ніякого споріднення. Ніде. А тут рідне все! Що воно таке?

Одне тільки негараздне тут: пендинка. Це хвороба шкіри, що сідає на лиці, на тілі, де хоче. Така чорна пляма.

Мерв подарував мені ще одну красу. На мервському базарі одного разу побачила я якихось незвичайних людей. Це — афганці чи пак белуджі. Вони прибули до Мерву караваном на верблюдах. Вся одежа на них з білого полотна, на голові — тюрбан, продовгастий завій з білого легкого полотна. Все це непідрублене. Люди ці ніколи не перуть своєї білої полотняної одежі, а носять, аж подереться на тілі. Але ж гарні-бо! Чудова людська раса! Очі величезні, блискучі, профілі орлині, зуби виблискують перлами, вираз якийсь дико-шляхетний. Я ж то на них роздивлялася та задивлялася! Чи є ще де така краса?

Белуджі вільно переходять кордон, щось сюди доставляють, а тут закуповують біле полотно на свою одежу...

15

Моя практика мала дві частини. Як скінчився час у бавовняному Мерві, я сама, без товаришок, поїхала до Казанджіка. І це містечко причепилося до залізничного ланцюжка. Станція, кілька будиночків адміністративного районового значення,— всього пара вуличок. А за ними вже починаються туркменські юрти. Вони звідусіль обступили містечко, туляться до нього, бо вже за ними — безмежні аж до обрію піски, бархани, кучугури, грізна пустеля Кара-Кум. Ген далеко біліє тільки стежечка через ці піски. Це караванна дорога, витоптана ногами верблюдів.

Ну, це вже справжня пустеля! Ніякої оази, ніякої іригації, бавовни, городини. Нічого тут не родить. Але чого і як живуть тут люди?

Проживає тут інше туркменське плем'я — й о м у д и. Кочовики-скотарі. Не тільки вони кочують із своїми отарами із одного пасовиська на друге, але й оці їхні шатра. Йомуди своїх вулиць не замітають, сміття не вивозять. А як дуже засмітять коло юрт, то просто переходять на чистий пісок.

О, ці вже монголисті! Широкі розплескані лиця. Не стрункість, а розвалькуватість. І одежа йомудянок не така, як у текінок Мерва,— не

«тапи» на голові, а довга шаль — «буруньджок», що нею жінки закривають нижчу частину лиця, що оповиває постать. Воду вони носять на голові у глеках (з артезіянських колодязів у самому містечку). І коли йде така постать, а синій буруньджок її має на вітрі, то видається, що вона зійшла з картини біблійного змісту.

А яке синє небо! Воно синє в усьому Туркменістані, але тут воно ще синіше, оця ультрамаринова куля над головою, над жовтим океаном пустелі.

Тут я вже бачила більше побутового Туркменістану. Примістили мене у школі, у кімнаті цілком без меблів, але надзвичайно затишній: всі стіни й підлога були в килимах тутешнього стилю і взору, йомудського. В сусідньому будинкові в цьому ж подвір'ї жив учитель Овез із дружиною, також вчителькою. Обоє туркмени, але вчителька вже в європейському одягові, стрижена, як і я. На голові — тюбетейка.

Обідала я в їдальні працівників райвиконкому, звичайно, серед росіян. Вже тут не було такої розкоші, як виноград, дині та персики, але були сушені ізюм та урюк. Основне тут — баранина.

В Казанджіку я ще більше зливалась душею з усім, почувала себе ще розкішніше, ніж у Мерві, там все-таки було багато середньоазійської глиняної пилюки. А тут! Чисте кришталеве повітря,— може, я від цього була така щаслива кожну мить?

Другого дня пішла я розглядатися, ану ж спробую дійти, куди можна! Нема з ким, то сама. Пішла я повз шатра в пісках, але не на північ, де можна загубитися, а на південь, до отих недалеких гір хребта Копет-Даг. І звичайно до гір не дійшла, але натрапила на чудову несподіванку. Так за кілометр від містечка в кам'яній заглибині було блакитнюще озерце, і навіть не озерце, а саме камінний к а з а н о к. Він відбивав у собі синю півкулю неба, а як зайдеш з іншого боку, то й далекі обриси Копет-Дагу. Прозора, синя вода,— ну, як тут не скупатися? Бачу, й дітиська туркменські тут купаються, хлюпаються, плавають, як жабки, що зветься тут «туркменджа».

Так от чому — «казанджік»! Це наше українське слово «казан» — туркменське! Прямий переклад слова «казанджік» — «казанок». Дійсно, це озерце — казаночок.

* * *

У шкільному подвір'ї був артезіянський колодязь, і сюди часто заходили каравани з пустелі, перепочивали, поїли верблюдів і йшли далі. А одного разу зайшов такий караван, і Овез та його дружина почали розвантажувати верблюдів. З верблюда зійшла висока стара туркменка, чорна й суха, як перець, але обвішана сріблом, з гордою поставою і наказовими жестами. Ну ж, матріярх! Це — Овезова мати. Вона живе далеко в пісках, а до сина приїхала в гості.

Як може вона спати в кімнаті? Туркмени кажуть, що в кімнаті нема повітря, нема чим дихати. Для матері цього ж дня поставили у подвір'ї юрту. Я дивувалась, як швидко виросло це шатро поруч будинку вчителів. Будували учителька і стара мати, бо це — жіноча робота. З'явилося коло з пруття, переплутали його мотуззям, стягли пруття вгорі посередині, все це обтягли повстю ззовні, а всередині обвішали килимами, на землю постелили килими,— вже й готова хата. Аж тоді з'явився Овез із молодими туркменами, і почали «справляти входини», «освячувати». Повісили якнайвище червону хустку і кожен по черзі вбігав та зривав її.

А після того й Овез із дружиною перейшли ночувати у шатро. Стіни кімнати давлять,— пояснили вони мені.

* * *

Але найбільшим інформатором був таки Ораз. Завівся тут у мене «роман», себто з'явився звідкілясь стрункий молодий туркмен-текінець і відразу вирішив, що треба йому зо мною оженитися, тим більше, що я зовсім на туркменку скидаюся, ось тільки вдягнуся по-туркменському у «койнек» і «тапи».

Був примітивний і сирий, говорив каліченою російською мовою, що її навчився десь у Тулі (де він проходив науку, як уживати ножа й виделку), ходив у білих полотняних парусинових чоботях, з пляшеткою на ремінці через плече. Обличчям був і непоганий, схожий більше на перса,— але щоб так мене дуже захопив чи чим вразив, то ні. Та як же пропустити таку чудову нагоду почути від справжнісінького туркмена все те, що хотілося знати. Це ж нема ще сто років, як цей край став частиною Російської імперії. І хоч Ораз має вигляд активіста, чистий тобі «оплот совєтской власті», але цікаво...

Ось він хвалиться, що приймав участь у боротьбі з басмачами...« Хто такі басмачі?» «Це в пісках, у недоступних для европейців схованках, крилися повстанці, бандити. Вони не визнали совєтської влади і ще донедавна боролися проти неї. Аж ось створено було загін червоноармійців із самих туркменів, що знають таємниці Кара-Кумів...» — «Ага, то Туркменістан не добровільно ввійшов до складу СРСР»,— нотую я собі.

Не диво! Ось Ораз захоплено розповідає про недавню вольницю (а на мою думку — середньовічне варварство), про а л а м а н. Очі Оразові при цьому блищать, бо він і досі вважає аламан найвищим виявом геройства й слави. Може, й сам він був учасником аламану? Що ж таке аламан? «А це збираються молодці у похід, зненацька наскакують на сусідні перські мирні села й грабують, хапають, що вдасться: килими, золото, срібло, дорогоцінний посуд, худобу, збіжжя, скакунів, невільників і невільниць, які потім ідуть на продаж або рабствують, якщо нема кому їх викупити. Молодці повертаються з аламану додому вкриті

славою. Хто більше виявив відваги в аламані, той більший герой... Було це,— каже Ораз,— найшляхетніше зайняття...»

«Таке ж, як і три, чотири тисячі років тому,— думала я.— Так і за Кіра й Дарія було».

Так, це ще зовсім жива тут дійсність. Цей совєтський активіст душею й тілом схвалює таке «геройство», воно ще в його крові, ще його діди, а може, й батьки ходили в аламан. Це ж Середня Азія, що тисячоліттями постачала отакі збройні ватаги, вони безперестанно колошкали мирну хліборобську людність сусідньої Аріяни, Персії... Перський цар Дарій навіть зайшов аж у Північне Причорномор'я, щоб завдати удару родичам цих середньоазійських аламанників, скитам...

Захоплений своїми оповіданнями, Ораз кожен раз щось цікаве для мене скаже. Він оповідає, як то в цій пустелі блискавично поширюється кожна новина, не треба телеграфу. Є тут «у з у н - к у л а к». Що таке «узун-кулак»? Дослівно: «довге вухо». Новина переказується від вуха до вуха. Я міркую: «кулак» — «вухо». А в нас теж є це слово, «кульчики», себто сережки, «вушка». А «узун»? Я колись проходила по Таращанщині, колишньому осідкові торків, попри село У з и н. То це значить — «довге»? Справді, кілометрів зо три тяглося воно, вузьке й довге, понад річкою.

А за цим почали сотатися й інші назви Жашківщини-Таращанщини: Ташлик, Кагарлик, Сабадаш, Колтуй... Моя «виробнича практика» ставала все успішніша.

А Ораз не тільки розказував, він і показував. Таке, чого я ніколи в світі не побачила б сама, якби не він. Живий туркменський побут. Про «клясову боротьбу», про баїв і батраків не почула я від нього ні слова, а зате повіз у гості до кочовика-скотаря, що живе в пісках. Шубовснула я в саму гущу кочовицького туркменського побуту. Самотня юрта серед пісків. В ній на паласах (килимах) сидів сам патріярх, а десь на задньому пляні були домочадці. Їли ми плов з одної миски одною ложкою, а патріярх весь час примовляв до мене: «Ал, ал!» (їж). Подавала невістка. Як рабиня, з закритою шаллю («яшмаком») нижньою частиною лиця, ні звука не промовила, бо непристойно при старших сказати слово. Я — інша справа, я — гість. Але тут же мені Ораз каже, щоб я не відмовлялась їсти, бо це буде велика образа для господаря. Коли ж надходила ніч, то Ораз чомусь із значінням мені сказав, щоб я нічого не боялася, бо мене, як гостя патріярха-кочовика, ніхто не посміє тут скривдити, пальцем зачепити... Я тих слів тоді не розуміла, а то ж означало, що тут десь недалеко є басмачі, боятися все-таки є чого. І Боже мій, як холодно було над ранок у тій самій юрті, що вдень дихала розпеченим піском! Як на все, на нас самих і на наше накриття наліг грубий шар піску!

Цей кочовик весь час міняє місце осідку. Зимою він відкочовує із своїми отарами до підніжжя Копет-Дагу під кордон Персії, а весною, як зацвіте пустеля і є там подостатком води, то кочує по Кара-Кумах.

Дуже мене манило побувати в цих горах, побачити їх зблизька. Ораз і це може. В горах є промисли, добувають там (от, забула, який мінерал), а в одному такому промисловому селищі працюють робітниками його два двоюрідні брати. Ми й поїхали туди якимсь принагідним вантажним автом.

Копет-Даг — чорні безлісні гори. У селищі знайшли ми й братів. Обидва і їхні жінки дуже привітно та гостинно нас прийняли, тут уже не було приниженого, підлеглого в поведінці жінок. Вони жартували, наче й командували у хаті. Зараз влаштували й бенкет для гостей, на килимах долі. Але... Жінок не було тут. Жінки, звичай каже, не сміють бути учасницями. Ми сиділи на паласах, нас тільки четверо — три брати і я. Я — наче на голках, на душі шкребло...

А тут один брат заспівав і заграв на дутарі... Це вже мене стрясло. Була то не пісня, а ридання кочовика, що от-от у спеці й спразі загибає без води. Очі закочені під лоб, ридання й заїкування — від неможливости висловити своє горе... Та чекай! Це ж я чула ще в Жашкові у дитинстві, як жили ми в заїзді. Так моляться старі жиди, вбравшись у смугастий талес і тору та похитуючись. О, Аданої... Це — спів кочовика, сина пустелі. Цікаво ж, що від Авраама до жашківських Йойни й Аби протягом кількох тисячоліть нічого в цім співі не змінилося! Цей спів не особливість гебрейської релігії, не тільки спів Авраамових, Йосифових, Мойсеєвих кочових племен, а взагалі пісня пустелі...

Так, це була лише стара-старовинна пісня, бо, скінчивши її, оце ридання, брат Оразів почав знову жартувати, як і перед піснею.

Чекай!

А я ж і в Мерві чула вже цей спів. Я думала тоді, що то старий туркмен справді плаче, щось йому важке причинилося, і він виливає під дутар своє горе. Шкода було його. А то був просто народний лірник, сказавши по-нашому. І навколо нього, як у нас на ярмарку, зібралась купка туркменів і слухала, зітхала...

Не уявляю, що було б, якби я справді з цим Оразом одружилася. В душі тоді я не дуже заперечувала проти такої можливості, так вільготно і розкішно чулася я в Туркменістані. Одночасно я бачила всю абсурдність такої «можливости». Я — в ролі дружини дикого азіята! А Ораз уже й представив мене братам, жінкам і всім мешканцям селища як його наречену. Це — його гелін!

Як уже надходила ніч, постелили мені в одній кімнаті з Оразом, бо це був такий тут обряд одруження — кайтарма. Я спротивилася, і мені дали місце десь-інде. А на ранок зустрів мене мороз обструкції всього роду, ніхто зо мною не говорив і навіть не було води очі промити. Вийшла я з непривітного дому, навіть не бачивши Ораза,— добре, що було принагідне вантажне авто до Казанджіка. «Роман» скінчився.

Але я не жалую, що в таку пригоду втелющилася. Бо як би інакше могла я побачити Туркменістан, а потім написати «Кайтарму»?

Коли я потім розказувала мамі, що мало не вийшла заміж за туркмена, мама жаліла. «Треба було вийти! А потім би втікла!» От, не думала я, що моя мама така вільнодумна!

Вже закінчився мій двомісячний термін відрядження. Я надумала повертатися додому трохи іншим шляхом. Казанджік — це вже ближче до Каспійського моря. Поїду пароплавом, через море. Так і зробила. Сіла в поїзд, що йшов на захід.

Ще по дорозі треба було чомусь висісти й кілька годин чекати на самотньому полустанку. Там я побачила ще одну туркменську родину. Бачила вже активіста, кочовика, робітників, а тепер ще й службовців залізниці. Службовцем була туркменка з дітьми. Йомудські хлопчаки в розплесканих тельпеках, з блискучими розумними очима та перловими сніжистими зубами, усмішкою, що була наче відбиткою цього кришталевого повітря. Дівчатка, що їх мама-залізничниця називала: одну «Сім сувоїв шовку», а другу «Сім верблюдів». Це значить — вона за них матиме такий калим. Вона жартувала. Калим уже законом заборонений.

Каспійське море було дуже непривітне, надуте, кольору буро-брудного, і навіть видалось мені, що чимось смердить. Нафтою чи що?.. Я була рада, як уже перепливла його, і рада буду більш ніколи не бачити.

Але Туркменістану не можу забути, так мені було там прекрасно. Я побувала вдома! Серед свого рідного народу!

Ще довго ним жила. Хотіла все перечитати, що про нього написано. Засіла в бібліотеці й перечитувала, які де не є журнали та видання. Взялася за історію, але то величезна лектура, щільно пов'язана з історією всього Туркестану, з емірами, ханами, Чингісханом, Батиєм. Дуже загайно, все життя треба присвятити, щоб розплутати всі ті туркестанські вузли. А мені коли б тільки про Туркменістан трапилась книжка, або хто порадив... Та не було кому радити. З того всього, я вичитала в туркменських журналах кілька дописів про жінок, піонерок розкріпачення, і написала на тій канві пару оповідань. («Ніяз і Гюллер», «Перший іспит кочовицького сина Чари», «Кайтарма»).

Мало того. Захотілось мені мати туркменського килима. Де там! Недоступне це. Але намалювати? Знов беру туркменські журнали і вивчаю ті зразки, що там трапляються. Беру кілька деталей, рисую на картоні, вирізую трафарет, купую білу й ультрамаринову фарбу, обрус фарбую в оранжевий колір — і ось у мене вже є в хаті «туркменський килим». Вже два «килими» є, а тепер ще повішу на входових дверях. Кімнатка вся в килимах, і дверей не видно. Хто приходить — каже: «Тут артистична атмосфера».

І досі я зацікавлена Туркменістаном. Як тільки де зустріну згадку, так і прикипаю очима. Вже в Нью-Йорку здибала я книжку С. П. Толстова «По следам древнехорезмийской цивилизации» (1948) на підставі розкопів у пісках, і прочитала те, чого мені не вистачало, коли я була там. Розкопи там йдуть. Ось книжка В. Й. Сарианиди «Тайны исчезнувшего искусства Кара-Кумов» (1967). Ще більше доказів: під тими пісками поховане повнокровне життя.

16

З Туркменістану поїхала я до Києва. Чого було повертатися до Харкова? Те місто не прийняло мене і я не прийняла його. Досить Харкова! Київ — моя батьківщина, я належу тільки до Києва.

Ще з місяць володіла я туркменським набутком: все тіло було, як твердий тугий огірок, в пустелі всі товщі й вода випарилися. Носила я себе таку легку, як пір'їна, здорову духом і тілом.

У Києві я без труднощів поновилася у місцевкомі письменників. Секретарем був Новоселецький, той, що раніш працював літературним редактором у ДВУ. Людина дуже приємна, усміхлива і доброзичлива. На одну ногу припадав.

Був це уламок з давніших часів, коли діяли видавництва «Криниця», «Сяйво», «Час». Знав добре В. Самійленка, Чупринку та інших, кого згадував. Словом, своя людина. Він зустрів мене, як давню знайому, і ось я вже знову в письменницькому колективі. Не так, як у Харкові.

А тут вже все не таке.

Місцевком письменників уже не в готелі «Континенталь», а на Фундуклеївській біля Пушкінської. Тут уже нема розкішних заль з китайськими вазами й ліхтариками, а просто: величезна кімната, біля неї багато менших кімнат і коридорів. Ніяких прикрас, а тільки столи, столики, стільці. У великій кімнаті в першому кутку стояв стіл технічного секретаря МК письменників, а далі розставлені ряди стільців на випадок зборів. В кімнатках і коридорах стояли принагідні столики, там завжди юрмилося багато письменницької рибки, там завжди хтось грав у шахи, там найперше можна було почути найновіші новини. Письменники гуртувалися за своїм уподобанням, грали в шахи, дотепничали, пліткували, пошепки й натяками переказували те, чого вголос не вимовлялося.

В дальшій кімнаті була редакція журналу, вже тепер не *Життя й революція*, а *Радянська література*, і головним редактором був не М. Терещенко, а Іван Ле. Вступ туди був невидно заборонений, хоч на дверях ніяких написів не було. Просто якось не входилося. Сам Іван Ле виходив звідти пограти в шахи і часто глибокодумно засідав за столиком, найчастіше з Яковом Качурою, теперішнім головою колективу письменників.

Може, нікому ця метаморфоза у вічі не кидалась, а я її після довгої перерви відразу побачила. Коли це було, які вічності в минулому, як у редакції *Пролетарської правди* Качура протегував якомусь там невідомому авторові одного оповідання, Іванові Ле, говорив із ним поблажливо й авторитетно? Тепер усе навпаки: це Іван Ле звертається до Качури авторитетним тоном господаря, а Качура послужливо виступає в ролі його ад'ютанта, підручного й виконавця. Тепер уже Ле — автор роману «Роман Міжгір'я», виданого багато разів, він — член комуністичної партії, він тепер, зрештою,— вершитель усіх справ у київському місцевкомі письменників.

От, як міняються ролі!

МК письменників відігравав у цей час велику ролю в житті письменницького колективу. Це ж заведено було карткову систему на хліб. Все населення м. Києва діставало по 200 грамів хліба на особу денно, лише деякі по 300 грам. Але робітники діставали по 500 грам. Письменники, як члени Спілки поліграфістів, також діставали по 500 грам. От, як то далеко наперед передбачено було, коли цей комітет засновували! Це була неабияка привілея і підтримка, нехтувати нею не збирався (чи, вірніше, не посмів) ніхто.

То ясно ж, що до МК письменників щоденно сходились не тільки поговорити, пограти в шахи, побачитися, а й довідатися, чи є що нового в «подаянії». (Тогочасний дотеп). Бо не тільки хлібна картка. Ще час від часу приходила новина, що в такому-то закритому розподільникові (знов нове!) буде видаватися «пайок», скажімо, 2 кілограми крохмалю, 1 кілограм цукру, 1 кілограм драже. В МК роздають талони. В певний день на певну адресу, з чорного ходу у двір приходили письменники з «тарою» (опакування не «полагалось») і ставали в черзі. «Нащо мені цей крохмаль?» — запитував Плужник, але брав. Усі брали. Можна винести на базар, продати й купити молока...

Але продукти часом привозилися в МК письменників, своя спеціяльна продуктова комісія забирала з бази. Тут ця сама комісія ділила, вирішувала, кому скільки вділити, залежно від ваги письменника. Списки вивішувалися на дверях при вході до залі. Тоді починалося хвилювання, незадоволення, їдливі репліки... Пригадую, як бігала, всім скаржилась Наталія Горова, перекладачка (дружина Антона Харченка): «Касяненковій дали 300 грам масла, а мені тільки 200, а я ж більша письменниця, ніж вона, і стиль у мене кращий! Я маю доробок! Я буду діяти, я не покину цього так!»

Крім масла, привозили бісквіти, оселедці, драже,— що вдасться вирвати. На жовтневі свята і на Перше травня «пайок» був просто багатий: крупа, цукор, масло і навіть кав'яр (кетова ікра).

Ці «дари» (за дуже дешеву оплату) діставали всі члени. Але Ле і ще дехто (таємниця. Може, Качура?) діставав ще й «академічні пайки», легендарно багаті, по півтора пуди вагою, а в цих півторах пудах були балики, кав'ярі, шоколяда, шинка, масло та такі делікатеси, що нам і не снились. Воно, звичайно, не все поїдалося, частина його йшла на чорний ринок. Всі це робили. Що «давали» — брали, а з того частину несли на Бессарабку, щоб було за що викупити «пайок».

Крім того, члени партії (Ле, Щупак, Шабльовський, ще хтось) були прикріплені до їдальні обкому партії на Думській, де за дуже дешеву ціну діставали ситі обіди із «свінимі отбівнимі». Це в той час, коли з селянських горищ вимітали під мітелку не тільки хліб, а й послід, щоб село вмирало, в той час, коли з села розбігалися хто куди міг, а хто не міг, то пухнув во славу соціялізму і падав у могилу.

Все це пригадати дуже важливо, бо ж ці подачки від влади були причиною і приводом вчащання членів до МК,— щоб не прогавити, може, що

дають. Так виглядало життя в київській письменницькій організації в ті роки (1932—34). Навколо шлунку крутилися всі інші справи. До цього упривілейованого корита вже збігалась звідусюди всяка шашель і шушваль.

17

Ото в цій маленькій кімнатці прожила я з сестрою Оленою 9 років, починаючи з 1932-го. Добре, що було куди вернутися мені. Але яка тіснота! Щоб узяти одну річ, треба всі інші поховати. Щоночі вносилася з сіней розкладачка, а рано виносилася. Постіль складалася у розкладну кушетку. Льона працювала в Київторзі, то вставала раніше, тому спала на розкладачці, а я чекала, поки вона піде, тоді вставала і ховала постіль у кушетку. Інакше неможливо, коли розкладачка в кімнаті, вона займає все вільне місце і нема як пройти.

Єдина річ, що Льона вивезла з дому, був килим з сюжетом «Руслан і Людмила». Він лежав на кушетці. Диктова скриня з речами стояла під столом і треба було її висувати, як щось хочеш знайти. Постійна мука. Як «совторгслужащая», Льона діставала 300 грам хліба на день, а я — 500. Крім того, вона діставала 150 карбованців заробітної платні на місяць, а я — нізвідки, нічого.

Але я вважала це тимчасовим. Я ж пайовик мешкання, там уже буде де розміститися. З усім запалом і властивим мені азартом узялася я до праці над книжкою про Туркменістан. Депресія і нудьга не мали місця тоді, бо це вже така моя вдача: мушу чогось досягати, тоді я горю. А як нема перед очима мети, я — жертва депресії.

Отже, треба з найбільшим напруженням прихопитися до книжки про Туркменістан, щоб мати з чим прийти до видавництва, а як приймуть до друку, то буде й гонорар, і я зрівняюся з Льоною в витратах на нашу спільну «економіку». Я вірила, що ця книжка мене вивезе.

Мама й тато вже давно були у Гані в Гумані. Батько працював нічним сторожем, мама все робила у хаті, бо Ганя працювала на двох службах, Вітя ще малий, а на Дмитра мала надія. Він уже остаточно спився і вже виносив крадькома з хати речі, щоб мати на горілку. В Гумані ще порожніше було з харчами, ніж у Києві, за хлібом пайковим треба було звечора стояти в черзі, то ми часом висилали з наших «пайків» який кілограм цукру та крупи.

Отака приблизно була хатня обстановка, як я приїхала додому.

18

Коли раніш не було виразного поділу між членами колективу письменників, то тепер уже можна ясно бачити, з кого цей колектив складається.

Із секцій.

Найбільша секція — українські письменники. Крім тих, що я вже попереду згадувала (і лінь мені наново перечислювати), ще крутилися на овиді Євген Кротевич, Юрій Мокріїв, Петро Колесник, з'явилися Віктор Гудим, Кость Герасименко, Семен Скляренко...

Секція жидівських письменників (кого згадаю): Давид Гофштейн, Ицек Кіпніс, Ицек Фефер, Копштейн, Зісман, Забара, Рєзнік, Табачніков... Було більше, але не входили в мою свідомість.

З секції російських письменників добре пам'ятаю Ніколая Ушакова. Тому, що питав мене якось — скільки я маю виданих книжок? «Жадної. (Тоді й не було)».— «А я вже маю 9 виданих книжок. Поезії...» В секції російській був і Вадим Охрименко, хоч і шулявський киянин, син візника і з прекрасною українською мовою. Але писав російською, був спеціяльним кореспондентом газети *Правда.* Ще був Пьотр Сєвєров, москаль і безпросвітній п'яниця.

Була ще секція перекладачів, досить численна. Зінаїда Тулуб, Антін Харченко, Наталія Горова, Ганна Касяненко, Новоселецький, Марія Лисиченко, Гордон і ще якась плекана Ліфшіц, яку Касяненко називала «дурна та хитра». Вона ледве ворушила язиком, щоб сказати українське слово, але перекладала з французької на українську. Певно, якась родичка того Ліфшіца, що очолював київський «Гарт» і був головою київської філії ДВУ.

І ось ще одна секція!

Саме тоді почали з'являтися «призовники в літературу». Це були часи не «неділь», а «вихідних днів». Задумали десь там на верхах ліквідувати неділю, як сьомий день тижня — відпочинок. Доки будемо терпіти цей «релігійний забобон»? Отож у боротьбі з релігією запровадили «вихідні дні». Тому не стало свята-відпочинку взагалі, а коли в родині троє йдуть на працю, кожне має інший «день відпочинку» — вихідний, то вселяються в хату безпросвітні сірі будні. Не тільки в хату, а й на вулицю, в колектив, у громаду...

Таке щось подібне настало й у літературі — безпросвітня сіризна. Замість яскравих індивідуальностей з каскадом дотепів зарябіло в колективі письменників якимись амебами-протоплазмами, що вибулькували на поверхню й часто знов десь потопали в глибинах океану. Ось сидить у кулуарах Дому літератури якийсь бородатий сивий дід — це теж член колективу, а *що* і де він написав? І чи не пізно йому «призиватись» у літературу? В ролі «призовника до літератури» хизується й Аркадій Добровольський, дуже чепурний панич із метеликом під шиєю. Він хвалиться, що йому кінофабрика наймає кімнату в готелі, де він пише сценарій. Десь зникли обидва безвісти. Ось молодий «призовник» у напіввійськовому, з виправкою ляйтенанта, Горенко, що повернувся з відрядження на село. Пошепки казав, що на селі діється жах, люди пухнуть і вмирають з голоду, а написав і надрукував у газеті про щасливе й заможне життя на селі, що стіл колгоспника вгинається під пампушками, ковбасами й варениками в сметані. Соцреалізм у дії. На село в той час ніко-

го не пускали, крім із спеціяльними відрядженнями, то сільсько-колгоспна тематика на таких нарисах і кінчалася.

Зате масово наводнили колектив письменників «призовники» із заводських і фабричних робкорів та дописувачів до стінних газет. Ось Сьома Гордєєв, робкор заводу «Ленінська кузня» чи «Арсенал», переданий партійним комітетом заводу із заводської великотиражки в літературу: прізвище московське, національність жидівська, тупе сите обличчя містечкового продавця оселедців, гострокінцева, як кавун, голова дегенерата. Разом із «призовниками» присунули до колективу письменників й Юхим Мартич (Фінкельштейн) та Євген Адельгейм, а Натан Рибак до них прилип, як найбільше споріднений. Всі вони, розуміється, «рабочіє от станка».

Тоді була в моді «історія фабрик та заводів», тематика, продиктована із столу агітпропу. Письменників прикріпляли до фабрик і заводів, щоб вони там «збирали матеріял». Знаю, що й Агата Турчинська десь там товклася... Але щось не пам'ятаю жадного, навіть не епохального, твору з такою тематикою. Так, як скрахували «вихідні дні» і життя знов вернулось до традиційних неділь, так само провалилась і «історія фабрик та заводів».

19

Я вже завод у своїй життьовій практиці мала, і мене зовсім не тягнуло на «заводську романтику»,— мітинги з ухвалами «добровільних позик державі», матюки. Після повернення з Туркменістану я була переповнена своєю власною тематикою, що її мені ніхто не замовляв і що нею я жила. Це ж цікаво — написати про Туркменістан округло все, розбито на окремі нариси, щоб вийшов цілий образ країни: бавовна, скотарство, звичаї і їх пережитки, розкріпачення жінки, пустеля, оази... Такого в українській літературі наче й нема. От тоді ж у процесі писання самі собою випливли й «Кайтарма», «Чари», «Ніяз і Гюллер».

Передо мною стояла м е т а і дай, Боже, тільки сил, а завзяття вистачало. Мріяла про той день, коли скажу: кінець.

Єдино, куди я тоді ходила, це до МК письменників. Ні, чому ж... Заходила я й до Василини, але вже не було колишньої дружби між нами. Не з мого боку виросла стіна.

Василина вже вернулась із своєї виробничої практики і тепер працювала в Науково-дослідному інституті мовознавства, у комісії укладання словника. Аспірантка академіка Євгена Тимченка. Жила тепер вона не в колишній Мотриній вузюсінькій кімнатці, а на Обсерваторній, у кімнаті, куди треба було переходити через їдальню господарів. Але що було просто бомбою для мене, це... в неї майже жив отой нав'язливий червонощокий юнак, що іменував себе Сілою Мьортвим. Анатоль! Василина називала його «о́трок», але взаємини між ними були недвозначні. Навіть скаржилась мені Василина, що цей «отрок», мамин синок,

не знає сам себе обслужити, навіть шкарпетки собі не випере... Як вона може? Це ж просто блюзнірство! Так себе опаскудити, знизити!

Так от чого він добивався! Це й до мене набивався він на ролю «отрока» чи що? А коли я його носом потовкла, як котеня, що напаскудило в недозволеному місці, то він ото мені аж до Харкова прислав помсту — отого переповненого лайками листа. Мене тоді опекло,— яку підставу має хтось мене ображати? А воно ось що! Безсила лють. Тільки — як Василина не гидує? Осквернена! А одночасно — егоїстичне вдоволення: вже не буде цей присмочок чіплятися.

Ні, з Василиною щось уже урвалося. То раніш, як зустрінемось,— всі пісні переспіваємо, переживаємо й той період, з яким кожна пісня зв'язана. Передавали одна одній нові пісні. Ми ж із кожної дороги привозили. Ні, тепер уже не створювався наш окремий світ. Може, цей «отрок» заважав?

Більше спільного мала я тоді з Агатою Турчинською. Ця була така сама життєрадісна, не зважаючи на те, що чомусь її вірші-поеми не мали успіху в редакціях. Не розумію, чому вже тоді в позакутках з Агати посміювалися. Вона цим не переймалась, а може, не знала? Крім того, щось із Володею зле. Він тепер у лікарні. Після того, як спустився парашутом невдало, ударився об землю головою, почала його боліти голова, труситися руки, він почав заїкатися, не міг висловити думки, а далі... як інваліда звільнили з праці. Тепер він у санаторії. Щоб чимось зайнятися, плете «авоськи». Я бачила його: яка добра, а яка винувата усмішка! Нема слів! Гася робила що могла, щоб рятувати Володю...

Найчастіше бачилася я із Гасею в МК письменників, а то — у читальні бібліотеки Дому вчених на Пушкінській. Там щодня були розложені всі свіжі газети та журнали.

В МК письменників було приємно зайти, бо там завжди зустріне тебе привітно-доброзичливе слово з усмішкою Новоселецького. Не шкодило й Качуру зустріти і відчути, що він, косоокий, граючи в шахи, щось доброзичливе кине й на твою адресу. «Мой-мой!..»

А там недалеко сидить Леонід Смілянський. Він кінчав разом із Василиною ІНО, це один із молодняківців разом із Миколою Шереметом та Петром Колесником, Сергієм Воскрекасенком... Це ж була колись бойова комсомольська група, і я заздалегідь передбачала його, вже випробувану на моїй шкурі, комсомольську зарозумілість,— то й не зближалась. Коли зовсім випадково чую розмову Смілянського з кимось... «Я з комсомолу вже вийшов за віком. А в партію не пішов...» — «Чому?» — здивоване запитання.— «Дуже просто! Краще бути "безпартійною сволоччю" (так комуністи в побуті називали безпартійних.— *Д. Г.*), ніж вичищеним із партії "ворогом народу"». І при цьому на сухому матовоблідому обличчі з делікатно загнутим вниз кінчиком носа й карими очима грає тонка, більш іронічна, ніж саркастична, посмішка. Дружив він найбільше із Воскрекасенком та Олексієм Кундзічем. Вони завжди трималися своєї купки. Та ще — Микола Шеремет.

Десь у тому ж часі пустив Воскрекасенко епіграму: «Как агуфнєтся, так і отштоккнєтся». Цей «афоризм», перероблений з російської приказки «Как аукнется, так и откликнется», відбивав справжній стан речей у тодішніх видавництвах. В одному господарював Агуф, а в другому — Штокке. Українців, для того кваліфікованих, не знайшлося! Письменник, може й Воскрекасенко, йде до одного видавництва з рукописом,— йому Агуф відмовляє. Поки дійде до другого, вже й другий, Штокке, гне ту саму лінію...

Бачу я й Олексу Влизька з його блакитним поглядом, що з невинного (як у порцелянової ляльки) зробився глузливим. Мовляв: «Дурні ви всі! Я ж усе чудово чую, все, що ви тут говорите. Я хитріший за вас, бо вдаю, що глухий...» «... Я щось знаю...» Мене кожен раз вражали оці його глузливі очі, наповнені сміхом. Таким став його погляд після повороту з Німеччини, куди він їздив, щоб піддатися операції від глухонімости. Додому він приїхав з тим, що операція нічого не допомогла. Так і далі порозумівалися: на записочках йому писали, а він у відповідь бельмотав щось незрозуміле, мекав. Був він при своєму каліцтві ще й одружений. Із внучкою маляра Красицького, близького родича Тараса Шевченка. Жив десь аж на Куренівці.

Моя персональна думка, що Влизько все добре чув і тому так з усіх глузував, бо при ньому дозволяли собі говорити все. Як так, то був артист, але все-таки очі його виказували. Дружив він із Косяченком-Жигалком далі, являючи гострий контраст: щодалі, то занехаяніший неголений Гриць — і «цукерковий херувимчик» із метеликом під шиєю на білосніжній сорочці. Коли з'явився Марко Вороний, Влизько дружив і з ним.

* * *

Спочатку я бачила Миколу Вороного. Отого самого Вороного, що про нього ще в Ставищах учили ми в історії української літератури, а ще складніше — в ІНО. Колись із довгим поетичним волоссям та широким чорним бантом на грудях, а тепер облізлий-розлізлий, у вилинялому хутряному комірі, лисий старий лев.

Він з'явився у колективі письменників у часи особливого зубоскальства, коли кожен намагався «переплюнути» іншого в дотепі. Всі чомусь із чогось сміялися, гоготіли, особливо молодші. «Так, наче перед погибіллю»,— сказала б тітка Тодоська. Навіть моє ім'я стало приводом для дотепу. Проходжу я коридором, чую за собою:

Ой, доки, доки я
Гуменна Докія?

Це жартує Віктор Гудим, поет із молодшого припливу.

Оце ж тоді ходила й про Миколу Вороного «анекдота», що пустив у обіг Фелікс Якубовський. «Микола Вороний — людина, що все життя

робить помилки»,— казала ця «анекдота». Коли він вийшов на еміграцію, там його запитали: «Як це так, що ви, національно свідомий український поет, переклали на українську мову більшовицький «Інтернаціонал?» — «Помилка!» — розвів руками Микола Вороний. Тепер, коли він повернувся до Києва, його теж запитали: «Як це так, що ви, свідомий український поет, автор перекладу «Інтернаціоналу» на українську мову, утікли за кордон?» — «Помилка!» — ще раз розвів руками Микола Вороний.

Третю помилку зробив Микола Вороний ту, що повернувся з еміграції. Дуже скоро його не стало. В анекдоті цього нема, але кінцівку додала сама дійсність. Правда, не стало й Фелікса Якубовського.

Син Марко, хоч молодий, був уже лисий і якийсь змарганий. Він поводився якось дивно: наче щойно вийшов із нічної кав'ярні, ноги його совалися, наче в ритмі тих куплетистів, що він щойно бачив на естраді. А на лиці — якась жалісна посмішка, така, що від неї ставало морозно.

20

Це був час, що геть усі літературні організації були розігнані. От, сказано було, що ні «Плуг», ні ВУСПП, ні «Пролітфронт», ні «Ланка», ні «Західна Україна», ні ЛОЧАФ... ні... ні...— не існують. Не існують, та й усе! Замість усіх цих об'єднань проголосили єдину Спілку радянських письменників України (СРПУ), а для приймання в члени створено Організаційний комітет. В Харкові головою Оргкомітету був Іван Кулик, а в Києві — Іван Ле. Деякі були вже членами, деякі як би вже були, деякі прагнули бути, але... Деякі з усієї сили «проявляли» себе, хто чим міг.

В кулуарах тільки й чути було, що розмови про приймання та: — чи приймуть?

Сидить Скляренко в бічній кімнаті й каже до Юрія Мокрієва:

— ...Хто високий, той перескочить, хто низький, той вужем переповзе попід корду, а як ось я, середній, то за корду, мабуть, не попаду, не доступлюся...

Всі прагнули бути членами Спілки письменників. Це ж від цього залежить уся екзистенція, гей, пайки, відрядження, творчі дотації, «путьовки» до різних курортів і ще всякі інші блага, які в той час ще й не снились.

Агата Турчинська носила до всіх редакцій свої вірші на тему передовиць у газетах. Казала: «Пробувала я гарматами пробити мур — не взяло. (Себто повістю «Смок», предовгими поемами.— *Д. Г.*) То я тепер — шрапнелькою, шрапнелькою!» І як вона тішилася, коли видрукували її віршика на тему газетної передовиці! Кавчук! Таку потрібну речовину доводилось імпортувати, а тепер винайдено, що можна виробляти з рослини, яка росте в Казахстані. Рослина зветься «кок-сагиз». А Гася вже й вірша склала:

Кок-сагиз, кок-сагиз,
Звідки, хто тебе приніс?

Якщо творчої активности не вистачає і це не переконує Оргкомітет, Гася може виявити ще й другу. Вона вже два рази їздила до Харкова з плачем, що в Києві її не хочуть прийняти, бо хтось пустив чутку, ніби вона — попівна.

Це вже Гася трохи оправилася від удару, що їй завдала доля. Володя її помер від крововиливу в мозку. Помер він рівно через рік після того сну, що їй приснився, і точно так, як приснилось. Тепер знов мусить вона сама боротись.

І Гася боролась. І вона вже — член Спілки.

Зате Дмитро Косарик-Коваленко ходив із певною себе посмішкою. Він же в ЛОЧАФі мало чи не головою був. Ніде не відступав від генеральної лінії партії, її твердокам'яний член.

Косинка оголосив, що він — «ходить у диких», себто поза всіма «загородами» («Ланка» вже ж ліквідована!). З попутниками вийшла неув'язка. Хоч вони й подали заяву до Спілки, але ж вони не стоять на платформі пролетарських письменників, то як можна їх до Спілки приймати? А як вони не члени Спілки радянських письменників, то само собою виходить, що вони нерадянські? А які ж? Антирадянські? Е, це вже погано пахне!

Такі, як я й Косяченко, не мали ніякої надії, що приймуть до Спілки, але заяву подали з тих самих міркувань. Цих заяв ніхто ніколи не розглядав...

* * *

Косяченко був уже зовсім не той, що колись, як вийшла його збірка. Минули часи глорії. Тепер він занепав, щораз дужче занепадав. Дружина його, хвора на туберкульозу, оце померла. Він від неї заразився. А крім того — любив чарку. Вічно я чула, будучи в Домі літератури, що ця компанія збирається до «пивнушки»: Косяченко-Жигалко, Дмитро Фальківський з тими трагічно застиглими очима, а з ними ще якийсь «Павлуша». Не знаю прізвища і не знаю, що він писав та друкував. Просто був симпатичний Павлуша, якого називали Дорогуша. А потім, у припливі ніжности від випитого пива, і один одного так звали.

Так і ходив Грицько занедбаний, неголений, у зношеному прим'ятому костюмі, голодний, обдертий, забрезклий — і злий. Він не сміявся, а сичав. Вже не було колишньої єсенінської постави.

І хто ж пожалів його? Жидівський письменник Давид Гофштейн. Чую, як у якомусь гурті він каже:

— Треба допомогти Косяченкові! Пропадає на очах людина! Як же це так? Він же не має за що існувати!

А хтось (це Петро Колесник!) відповідає:

— Але чому він не працює? За що ж це йому допомагати? Він приходить і каже: «Я — український поет, і українська держава повинна мені дати все, що потрібне до життя!» Бачите, які претензії? Чули, які дикі заяви? З якої речі має його держава утримувати?

— Але ж він хворий,— стоїть на своїому Гофштейн.

— А пиячити не хворий? Нема чого дармоїдничати, хай іде працювати!

— Я чув,— ще хтось збоку докидає,— що Головліт повернув йому збірку поезій...

— І правильно! Занепадницькі вірші, єсенінщина...

Щодо «диких заяв» Косяченкових, то, на мою думку (тоді й тепер),— не такі вони вже й дикі. Як могла українська держава забезпечувати всім потрібним для життя мого хорошого приятеля, жидівського письменника Іцека Кіпніса, то могла й Григорія Косяченка. Я не кажу про інших, бо не була в хаті, але в Кіпніса бувала не раз і не два, то бачила, як цей не дуже успішний письменник ніде не працював, але мав і затишне помешкання, і бібліотеку на всю стіну, і служницю,— все, що потрібно до життя. Держава подбала. То чому не могла так само й про українського письменника подбати? Ні, на мою думку, Косяченко мислив державницько, почував себе сином своєї землі, господарем цієї держави... якщо це — українська держава....

А Петро Колесник просто заробляв собі на Косяченкові «ідеологічно витримане» членство до Спілки.

* * *

У іншому гурті сидить Іван Ле і царственим жестом посуває шахового коня до «простого» письменника, а навколо сидить гроно «вболівальників». «Не знаю, що мені робити з котом Ліриком!» — міркує вголос Ле. Всі приявні вже знають, що йдеться про Зінаїду Тулуб. «Ця маніячка, стара діва, теж подала заяву, щоб її прийняли до Спілки, уявіть собі! Не знаю, як їй відмовити...» Всі навколо дружно регочуться. «Подала заяву, щоб прийняти її разом із котом Ліриком...» Всі ще більше веселяться. «І там таку ахінею понаписувала! Та який роман може вона написати?» Ще більший регіт. «Взагалі, я вам скажу!.. Де початок, де кінець її замряченій самохвальством фантазії? Ну, от ви, молодий чоловіче з кабінету молодого автора,— звертається Ле до когось там,— ви читали той її роман?.. "Людолови" чи як там?»

«Молодий чоловік» презирливо знизує плечима. Ні він, ні ті видавництва, куди ця стара діва подала свій «роман», не вважають за потрібне витрачати час на читання маячення божевільної...

— Але як їй відмовити? — журиться далі вголос Ле.— Вона ж така навратлива, як осіння муха...

У цім казані щось варилося, але ще не знати було — що. А що багато було неясностей, то період Оргкомітету тривав дуже довго, щось два роки. Тим часом письменники один за одним попадали в «проробку»...

* * *

Секція жидівських письменників жила своїм відокремленим життям. Там були свої «визнані» й «невизнані», члени секції дружили між собою і не мали стику з українськими письменниками. Але не всі. Ось поет Давид Гофштейн, він у згоді з усіма письменниками колективу. З усіма групами: старшими, молодшими; «мастітними» (це жартівливе перекручення російського слова «маститий» чогось дуже прижилося у їдкому лексиконі сміхів), як Іван Ле, і початківцями; попутниками й «пророблеными»; жидівськими, українськими, російськими...

Гофштейн був найсоліднішою творчою постаттю в жидівській секції. Він же був піонером перекладів творів Шевченка на ідиш мову. Легко й приємно входив він у розмову з усіма. Старший віком, світлої вдачі і високої культури, людина з минулим сіоніста, він і не ховався із цим минулим. Не раз казав, що мріє хоч раз у своєму житті поїхати до Палестини, щоб подивитися на землю предків. З ним навіть мені, що ніколи не маю теми для «світської розмови», знаходилось багато чого говорити. А він не цурався навіть таких упосліджених, як я та Косяченко.

* * *

І от навіть Давид Гофштейн шукав рятунку від Зінаїди Тулуб, що тероризувала буквально всіх своєю балакучістю та нестримною агресією, націленою на жертву-слухача, хто б то не був, не зважаючи на особи. Гофштейн, я, Ле — їй байдуже! Вона могла годинами вистоювати (і тримати свого слухача) під дощем, на морозі, в коридорі на протязі, серед велелюдного зборища в МК, коли всі стоять групами,— і так непомітно переходити від одної теми до другої із своєї біографії, що слухач не має змоги вставити слово чи вислизнути з-під її бомбардування. А що Гофштейн саме й був такою доступною особою, то дуже часто був тим її слухачем. З вродженої делікатности він чекав, поки хтось підійде, і аж тоді непомітно слизав. Тулуб не помічала зміни і провадила своє далі, а Гофштейн потім дякував рятівникові. Не раз і мені.

Та всі ж знали, що Зінаїда Тулуб — перекладачка з французької на українську, член секції перекладачів. І не більше. Ніхто ані на товщину волосинки не вірив, що вона написала роман, її просто на сміхи брали, коли вона турукала, що роман не тільки написаний, а й перекладений на чотири мови: російську, польську, французьку, татарську. Та й хто повірив би, дивлючись на цю чудернацьку, вийняту з дожовтневого минулого, постать? Типова стара діва, незмінно вдягнена в моду її молодости. Особливо характерні були її старопанські капелюшки. І став уже «казкою дня» її кіт Лірик, якого вона годувала м'ясом з чорного ринку... Цим вона хвалилась не менше, ніж своїм графським походженням.

Так, графським! У біографії Л. Онишкевич (жур. *Наше життя*, листопад 1969), писаній за радянськими матеріялами, і в додатку-біографії Н. Полонської-Василенко «Зінаїда Тулуб у моїх спогадах» (жур. *Нові дні*, березень 1960) нема про це згадки. Я ж подаю тут почуте з уст самої Зінаїди Тулуб, шкода тільки, що не все так докладно, як вона розказувала.

...Вчилася вона в інституті «Благородних дєвіц», то французьку мову знала краще, ніж російську, а української не знала зовсім. В їх родовому графському маєтку Тулубів вона чула українську мову тільки від челяді. А скільки рисаків було в їх родовому маєтку! Вона дуже любила їздити верхи... Які ж дорогоцінні меблі були в їх палаці, скільки срібних сервізів, кришталю, картин, килимів... І все те прокляті більшовики розграбували, знищили, забрали. Палац спалили. Навіть могилу її батька знищили, поруйнували, осквернили. Був він похований в ограді церкви св. Федора на Лук'янівці, а вони, анафеми, безбожники, церкву зруйнували, гроби повикидали, і мусіла вона перенести батькові кості в інше місце...

Вона не тільки графиня, вона — інтимна приятелька таких світил російської літератури, як Бунін (білий емігрант, це ім'я непристойне тут, але для Зінаїди Тулуб це нічого!), поетеса Зінаїда Гіппіус. Оце недавно була в Ленінграді — цілу ніч із Вересаєвим проговорила!

А як вона навчилась української мови і дійшла до такої досконалости, що тепер із французької перекладає на українську і ДВУ друкує (це так, правда.— *Д. Г.*), то теж цікаво. Ось послухайте! Коли настала українізація, вона, щоб вивчити українську мову, взялася викладати її у військових частинах Чека. І так вивчила! Оце ж тоді почала вона писати свій історичний роман.

Писала вона цей роман за консультацією всіх найкращих фахівців і науковців, яких тільки могла знайти: геологів, істориків, біологів, географів, сходознавців, філологів... Скільки раз ходила до Михайла Грушевського в його кабінет, бачила, як він працює: в неопаленому приміщенні, пальці від холоду задубіли. Він не сидить, а стоїть біля пюпітра... Але завжди уважний був до всіх її запитів...— Ну, це вже гвалт! Ім'я буржуазного історика Грушевського взагалі непристойно згадувати в цих стінах, а ця несповна розуму малохольна отаке меле!..

І звичайно, що всьому цьому ніхто ані слову не вірив. З глузду зсунулася стара діва!

* * *

Подивіться, як скромно поводяться справжні, вже з іменем, письменники! Візьміть Степана Васильченка. Та він ніколи навіть не показується в МК, а як треба яку «картково-пайкову» справу залагодити, то приходить його дружина з сином Юрком. А коли Спілка вчителів влаштовувала йому ювілей, то він також не прийшов, справляли без нього...

Або Максим Рильський. Чи він коли десь чимось хвалився? А саме йому то є чим похвалитися. В 13 років уже з'явилася перша збірка його поезій, а тепер, хоч він від неоклясиків перескочив із піснею про Сталіна до пожовтневої літератури,— ні в кого тут не було проти нього ніякої зачіпки. Навпаки, всі однаково шанували, як попутники, так і радянські, не було сумніву, чи приймуть його до Спілки. Ба, він уже член. Хто ж може так, як він, експромтом написати вірш — і прекрасний. З одною умовою: пише він «під парами». Так, це не секрет. Рильський заливає себе алькоголем. Різних оповідань можна було наслухатися за шахами про п'яні витівки Рильського... Ні, ніхто не закине Рильському, що він носиться із своїм талантом. Навпаки,— скромний, скромний, скромний... Так, додам і я, не було ні разу, щоб Рильський не привітався ввічливо зо мною — що вище підносився він і що нижче зсувалася я вниз в очах цього оточення. Руді вуса кілечком і трохи скривлений ніс Рильського та його добродушно-приятельське помахування рукою — ось такий він стоїть перед очима.

Або Тичина. Приходжу я раз до місцевкому, а там сидить за одним столом і говорить із кимось якийсь невідомий мені чоловік. Одягнений дуже скромно, у сірій сорочці. Хто це? Мені кажуть: та це ж Павло Тичина! Приїхав із Харкова і зайшов. І так само непомітно й пішов, ніякої помпи, ніякої бомбастичної пихи, ніхто йому ніякої зустрічі не влаштовував.

21

Цілу зиму я працювала над книжкою про Туркменістан. Була мета. Коли я маю мету, тоді горю, тоді депресія і її нащадок, нудьга, відлітають, я у владі свого зусилля, цупко тримаю за руку-хвіст завзяття та напруження, нічого іншого не входить у душу.

Сестра йшла на роботу, а я залишалася сама. Це була передумова праці. Як є хто в кімнаті — не можу зосередитися, я легко переймаюся атмосферою вже витвореною. Та й крім того — хоч ми й рідні сестри, а зовсім-зовсім різні. Льону не цікавили мої прагнення, вона їх мала за ніщо, бо справді, що вони варті, як я й досі не маю за що існувати? А з цього прямий висновок, що мої писання і непотрібні, і друку не варті.

Так вийшло, що як я повернулась до Києва, то ніби перейшла на її утримання. Найдошкульнішим у побуті для мене було пам'ятати про всякі щомісячні оплати: за мешкання (17 карбованців місячно), електрику. Забуваю. Або так переймаюся, щоб не забути, що все інше йде нанівець. То я залишила Олені цю турботу. Вона ж діставала на роботі талони на дрова (друге моє вразливе місце) і дбала про їх доставу. Вона ж робила генеральне прибирання в кімнаті. Мені треба було топити нашу грубу, кахляну піч, а в кращі часи варити в духовці борщ. І траплялося, що я забувала, не мала часу. Ставалася буря! Трохи врівноважував

мій вклад у наше спільне «господарство» — мої 500 грамів денно хліба на картку та час від часу якийсь «крохмаль».

Хоч молодша за мене на чотири роки, вона вважала себе старшою і завжди читала мені нотації та повчала. Чому? Я думаю, тому, що я була беззаробітна, безпорадна і недбайлива про життьові необхідності. Тому вона вважала себе «головою родини». Їй видавалося, що як вона не зауважить мені, то я те й те забуду. Оце ввійшла я до кімнати з розстебнутою торбинкою, вона вже, як наче на Вітю, кричить на мене: «Дивись, як ходиш! Розтелепа! За тобою так і дивись! Вже, мабуть, все погубила!» А я просто виймала в коридорі ключа до входових дверей і так, не замкнувши ручної торбинки, зайшла до хати. Дрібниці, але мене це дратувало. Я ж звикла жити самостійно, незалежно, хоч як то мені приходилось. Це й було причиною, що нема-нема, та й подиркаємося.

Я розуміла походження її старшування, і тому моє змагання до утвердження в літературі мало для мене неабияку вагу. Хоч би тому, що тоді... Ось будується житловий дім для письменників, «Роліт» («Робітник літератури»), я там дістану трикімнатне мешкання, буде де розміститися. Тоді вже й Льона матиме до мене трохи респекту.

Словом, вона дивилась на моє життьове змагання скептично-поблажливо і її схвала чи несхвала моїх писань залежали від мого успіху чи неуспіху «в сферах». А втім, хто її знає! Вона наче зовсім не цікавилась літературою,— а бувало, почне прибирати, зачепиться за якусь сторінку в книжці, що я принесла,— вже все покинула, читає! Аж поки не дочитала з середини до кінця, а потім спочатку до середини. Я певна, що вона й усе моє прекрасно перечитувала, тільки так, що я не знала. Мала вона й свою думку, приємнішу для мене, ніж мені висловлювала посередньо й безпосередньо. «Нема пророка в своїй родині!»

Обідати ходили ми в якусь колосальну, непривітну своєю задрипаністю їдальню на Хрещатику біля Васильківської, там із віконечка діставали бурякову юшку за 80 копійок, а ще треба було з півтори години витримати чергу. А часом бували талони й до якоїсь іншої масової їдальні, там можна було дістати рагу з городини. Не пам'ятаю, я чи Льона діставала талони до цих їдалень, мабуть, до «рагу» я з місцевкому, бо якось я там бачила й Віктора Гудима. Тепер він уже не з тими юнацькими рум'янцями здоров'я на лиці, а звична усмішка була якась вимучена...

То навіть і в Києві, що його так оберігали всякими «закритими розподільниками», і то вже на буряки перевели населення...

* * *

А на вулицях голодні селяни молили: ЇСТИ! Особливо пам'ятаю того діда у добротній кереї, з бородою, тим подібного до дядька Явдокима Кравченка. Стояв навколішках посеред Лютеранської, там, де вона горбом спадає вниз, і благав: «Змилуйтесь! Дайте хоч шкуриночку! Я ж

вам возив хурами!» — А люди йшли вгору і вниз, отупілі від цих видовищ, байдужно обминали...

То ж був рік найжахливішого розгасання голоду, жнива смерти. Виморочні села... В газетах «жіть стало лучше, жіть стало веселей», а залізничні станції облягали вошиві, з клунками, селяни, що здолали виповзти із села і кудись їхали світ за очі. Моторошні чутки з села просочувалися, але переказувалися пошепки. Письменники вже не їздили у творчі відрядження, а тільки довірені члени партії, такі як Косарик-Коваленко, із «спеціяльними завданнями». Міста були острівцями серед моря голоду...

Всіх, до кого мала я доступ, питала: що це діється? Куди їдуть всі оці селяни і чому вони не їдуть, а сидять під вокзалом на землі — у дощ, у сніг, у морози? Хто винен? Хто це робить? Бо ніяк не містилося мені в голові, щоб так безглуздо сама держава видушувала своїх же громадян.

Це за це, мабуть, Євген Плужник називав мене елементарною й примітивною. А я ніяк не могла зрозуміти, чому це продуцент хліба вмирає без хліба. Де в цьому логіка? Яка мета цього? Чому хліб зостався на ланах незібраний, а ті, що мали його збирати, гинуть у селах та на вокзалах? Чому взятий на своєму ж полі колосок, вирощений своїми ж руками,— кримінальний злочин?

Це тепер, з ретроспективи часу, і з викриттям таємних плянів Москви-Сталіна — взяти Україну голодом — все ясно. А тоді малій людині, оточеній фактами тільки найближчими безпосередньо до неї, навколо неї, все це було вкрай незрозуміле... Хай я навіть елементарна й примітивна, то незрозуміле.

На ці питання, ті, що з ними я могла говорити, відповіді не давали. Питала я Кіпніса (з ним можна було щиро поговорити): «Це дико, що уряд на словах так піклується долею трудового народу, на ділі нічим не запобігає голодові». Кіпніс туманно відказав: «Як ідеться про життя й смерть хворого і для цього треба відрізати пальця, то лікар вирішує відрубати пальця...» Ребус. Яка загроза Радянському Союзові, що його може врятувати тільки масова колективізація плюс голод на селі? «То це все селянство — тільки "палець"?» — думала на це я, як звичайно пізніше, розколупуючи цей Кіпнісів горіх...

Оце тоді саме, але в інших проміжках часу, оповів мені Кіпніс, що померла мати Лазара Каґановіча, яка жила в царському палаці біля Маріїнського саду, і що її поховали з великими почестями, з промовами й музикою, на державний кошт.

Питала я й у самої партії, в особі одного директора МТС. До сусідки Рожкової часто тепер приїздив її родич, чоловік її сестри, якийсь високий партієць, присланий із Москви до Миронівської МТС, мабуть, «тисячник». Ситий такий, добродушний... Він заводив зо мною приятельські розмови,— ото й його питала. Ну, хто ж, як не він, знає? Він мені роз'яснив: «Це саботаж клясового ворога, це куркуль активно й злісно діє, щоб зірвати хлібозаготівлі, тому й хліб на полі зостався гнити».

То оце, може, отой дід на Лютеранській навколішках і винен у саботажі?

Я й Косинку питала. Розповіла, до речі, і про цей погляд добродушного ситого директора МТС. Косинка на те тільки сказав: «А ви не дуже розмовляйте з директорами МТС! За одверті розмови висилають кудись на п'ять років...»

22

Весною я вже мала готову книжку. Назвала її «Тезе, Туркменістан!», що означає: «Живи, Туркменістане!» Що ж тепер з нею робити? Втомлена й виснажена, але з духом переможця над матеріялом, що з ним борюкалась усю зиму, я радію. Ось тепер уже відчиняться мені двері до друку! Я ж так чинила, як з усіх боків турукали: перебудовуйся! Вчись політичної грамоти! Читай газети! Дотримуйся пролетарської ідеології! Я певна була, що вже ця книжка ідеологічно витримана. А що ж, ні? Про нове в Туркменістані, про розкріпачення жінки, розвиток бавовництва, про допомогу кочовим скотарям в час негоди... Як туркмени будують шатра. Оази і пустелі. Що ж тут невитримано ідеологічно?

Найближче до мене місце — журнал *Радянська література*. Редактором там Іван Ле, а секретарем — Яків Качура.

Качура жив на Лютеранській, я щодня проходила повз той будинок. Там ще й бакалійна крамничка була — тепер усі полиці заставлені порожніми коробочками... Качура ставиться до мене дружелюбно, треба зайти до нього додому та розпитати, чи до речі було б занести рукопис до редакції.

І ось бачу себе в картинах пам'яті, що сиджу в нього у хаті. Саме втрапила на сніданок, припрошують і мене до столу, до чаю. На столі масло, наче в казці Шехерезади. Це, мабуть, з тих академпайків. Я обережно намазую тим маслом хліб, «туманцем», а дружина Качурина ще й припрошує: «Та накладайте більше масла! Намазуйте по-американському, а не так по-совєцькому!» — І додає: «Це наш Юрко приніс такий вираз із школи...» Які тут потрібні коментарі?

Качура не сказав мені нічого виразного, але я таки понесла до редакції «Тезе, Туркменістан!».

А тепер бачу й другу сценку, вже в кулуарах приміщення МК письменників. В одній із цих бічних кімнат, що ведуть до редакції, сидить Іван Ле, грає в шахи з кимось. Якраз його партнер десь відскочив, а я скористалася моментом, підійшла. Стою перед Ле в приниженій, прохацькій позі і боязко питаю: «Чи прочитали ви мій рукопис?»

А Ле розвалився, як паша, у кріслі і прорік своєю повільною полтавською інтонацією: «Прочитав! Річ непогана, але друкувати не будемо!..»

Чи потрібні тут коментарі?

* * *

Це вже я давно бачила, але намацально відчула саме в цю хвилину: в МК письменників, крім продуктової системи й оцінки талановитости розмірами «пайків», з'явилося ще щось нове: дух бюрократизму, зáник рівности поміж членами. Він ще, поки що, проявляється в поведінці Ле.

Цей самий Ле, що колись був тихий і непомітний і що йому так поклепувально по плечі протегував Качура, тепер він став диктатором МК. Від нього тепер залежали всі настанови щодо кожного члена колективу — і вони визначалися там десь, у ході гри в шахи. Ці шахи чомусь відограва́ли велику ролю, бо Качура й додому до Ле приходив у них грати, а за шахами всі місцевкомські та редакційні справи непомітно перемелювалися.

Знову ж до Качури захожали Косяченко з Жигалком, оті саркастичні насмішники, Качура до них узяв батьківсько-протегувальний тон, як і до мене. Вони носили до нього свої новини (а Косяченко отож там і пронюхав про засекречені «академічні пайки»). Новини колективу Качура доповідав Іванові Ле. От гарна система! Але Качура до нас не був ворожий, може — наш оборонець. Принаймні я часто відчувала його непоказану наверх опіку.

Ну а про Ле, то вже й без Косяченка всі відкрито говорили, що він поводиться, як султан. Справді! За книжку «Роман Міжгір'я» звідусюди сиплються гонорари: перевидали її великими тиражами вже кілька разів, вже й на інші мови переклали. Тепер Ле має вже свою дачу, побудовану, до речі, коштом міської управи, має автомобіль, а що він удівець, то й оженився з молодою кралею. Не просто собі якась там сільська, як була покійниця, а студентка інституту чужих мов, вивчає еспанську. А де поділися шестеро дітей? Чи вони живуть окремо, чи їх приміщено до сирітського притулку? І чи їхнє прізвище Мойся, чи Ле?

Еге, ви б побачили Ле не тут серед інших письменників, а в себе на дачі! В квітчастому шовковому східному халаті,— справжній падишах! Вельможа виріс! Тепер йому вельми підходить оця манера говорити з підданими повільно, по-«дядько-полтавському» розтягуючи слова.

Це було нове. Ще не було такого в МК письменників. А втім... Він же голова Оргкомітету, що приймає чи не приймає до новоутвореної Спілки письменників.

Але це ще добродушно, патріярхально-родинно. Ось і така сценка з того часу виринає, чисто демократична. Ті самі шахи, ті самі столики, гуртки письменників сидять і стоять... Сидить і Ле у кріслі-гойдалці, розглядає нове число журналу і каже: «Я ніби трохи грамотний, а, убийте, нічого не розумію, що наш академік написав...»

Читає вголос вірші Тичини. «Може, я нічого вже не розумію, але скажіть мені, де тут поезія?»

...Нехай пани там кумкають,
А в нас одна лиш думка є,
Павперизація,
Розкуркулізація...

Хтось молодший додає жарт чи істину. Тичина послав свого вірша до якоїсь редакції без підпису, а йому відписали, щоб ішов учитися шити чоботи...

* * *

Після моєї «авдиєнції» (я — навстоячки, а Ле — навсидячки, розвалившись у кріслі), я — до Качури. З ним ще можна говорити, незважаючи на його протекторський тон. То мені не шкодить. Я ж почуваю себе повною права. Чому не маю я доступу до друку? Чи в нас так багато літературних сил, що моя праця непотрібна?

Але Качура не пояснив чому. «Ти, Явдошко, пиши краще щось нове»,— відказав замість пояснення він, наче твій старший дядьо.

Так легко я не здалася. Я ще не розуміла, що *що* б я тепер найталановитіше не написала,— не бачити мені друку. Я ж — «одіозна постать»! «Вихованка Пилипенка!» Косіор на мене показав пальцем!

Для цього, щоб зрозуміти, мені треба було ще поїхати у Харків. Туди я подала мій рукопис, у видавництво *Молодий більшовик*. І ось бачу себе в цім видавництві, я в кабінеті редактора, що вирішує долю рукопису. Редактор без зайвих пояснень повертає мені рукопис із власноручною резолюцією: «Відхилити».

Виглядав той редактор таким самим надутим совєтським бюрократом, як і інші ганси, що порозсідалися в цих кабінетах. Говорив він зо мною офіційно, холодно, неприступно. Та й не диво! Я — «пророблена», а він увесь час іде по висхідній. Пригадався мені з давніх забутих днів один юнак із русявим чубом та насмішкуватими, косинківського стилю, очима. Він чи не він?

Більш уже нікуди не квапилася я з цим рукописом. Так і лежав він у мене та й не забрала його з собою, бо вважала слабкою річчю. Мабуть, добре, що ця книжка не побачила світу. І чи повірили б ми, коли б який провидець тоді сказав,— тоді, як я, принижена, з відкинутим рукописом, виходила з того кабінету,— що через сорок років у Америці ми сердечно сидітимемо поруч за почесним весільним столом?

Про «Тезе, Туркменістан!» ніколи в нас не було згадки.

23

А події так розвихрювалися, що моя особиста ураза потонула в морі землетрусів і вибухів.

Їм передував цілий ряд смертей і самогубств, що були десь поза київським колективом письменників. Заходжу я раз до МК. Багато людей, лиця схвильовані. Щось трапилося. В таких випадках розпитувати не треба, кожен аж лускає з бажання повідомити новину першим.

Похорон Надєжди Алілуєвої.— Хто така Алілуєва? — Я по своїй політичній неписьменності не знаю й того, що це жінка Сталіна.— О,

це та, що в її батька у Фінляндії переховувався Сталін? — Ні, це друга, аспірантка Науково-дослідного інституту історії...— О-о! — і вже тихше: — Кажуть, сам Сталін її і задушив. Вона не погоджувалась із політикою колективізації. Вона вимагала, щоб Сталін цей курс припинив. В тому ж інституті був студент, також член партії, з України, він їй і розказав, що на Україні діється,— про голод, звірячі методи відбирання хліба, людоїдство, вимерлі села. Як член партії, Алілуєва почала із Сталіним про це говорити і настоювала, щоб він припинив колективізацію. Вони почали сваритися, і Сталін у нападі люті під час цієї сварки й задушив її.

Це в нас у Києві в МК письменників у той день, як хоронили Алілуєву, таке розказували. Я тільки записую тодішні розмови. Як дійшла того ж дня вістка з Москви до Києва? «Узун-кулак»? І знаменно те, що про самогубство чи про який інший варіянт цієї смерти не було й мови, навіть офіційної. А тепер дочка Світлана плете щось інше. Вона ж була мала, їй могли іншу казочку розказати, мовляв, батько — цяця, мама сама застрелилась...

То якщо я чула в Києві справжню версію смерти Надєжди Алілуєвої,— виходить, що вона загинула за Україну?..

* * *

Іншим разом приходжу до Дому літератури, а за столом місцевкому письменників сидить не секретар Новоселецький, а сам голова, Качура. Побачив мене, дає список і каже: «Підпишись, скільки можеш, на допомогу безпритульним дітям». Я на це: «Та я сама безпритульна, як я можу підписуватися?» Справді! Знає ж, що я ніякого заробітку не маю, нічого не друкують,— і «підпишись»! Нема за що зачепитися, хоч за хмару хапайся, а вони... Я була вже озлоблена, скрізь передо мною зачинені двері... І була б не підписалася, якби Качура не прикрикнув: «Ти не будь дурна! Підписуй і мовчи! Над безпритульними взяло шефство НКВД!»

Більше він не міг сказати. Слово «енкаведе» заціпило мені уста. Я мовчки підписалася. І вже далі не вголос, а про себе думала: «Яке фарисейство! Наробили безпритульних, а тепер у шляхетність граються. «Шефство»! А ось розказують, що з дитячих будинків щоранку вивозять хури трупиків... Як дрова...»

Так! «Жіть стало лучше, жіть стало вєсєлєй!» — щодня гіпнотизує газета. Читайте газети!

* * *

Прийшла з Харкова вістка, що застрелився Микола Хвильовий. Це був день найбільшого хвилювання. В залю й бічні кімнати МК письменників приходять і приходять письменники, ніхто не збирається відходи-

ти, всі поводяться так, наче покійник тут, у сусідній кімнаті. Подробиць ніхто не знає, невідомо, як до цього поставляться вгорі. На яку ступити? Вдати, що нічого не трапилося? Влаштувати мітинг, жалібні збори? Чи навпаки — засудити вчинок, негідний комуніста? Ніхто-ніхто, навіть верхівка, нічого не знає...

А тут приповзла ще одна вістка. Заарештовано Бобинського, того галичанина, що недавно перейшов кордон, комуніста...

Аж через тиждень власті здобулися. Хвильовий опинився в одній купі з... Косинкою.

Бо вже почалася «доба критики й самокритики». Збори за зборами, «присутність усіх членів обов'язкова»,— так кінчалися оголошення. Найперше на цих зборах під обстріл потрапили попутники. В слові «попутники» такий зміст, що цим людям по дорозі до якогось часу, але вони можуть в певному часі розійтися з радянською лінією, тому... «Непопутники», як з'ясував уже Борис Коваленко, а за ним з'ясовує тепер Петро Колесник, були неоклясики. Але вони й не належали до місцевкому письменників (за винятком М. Рильського), то їх «проробляли» лише рикошетом, без «організаційних висновків».

Тон на таких зборах «самокритики» завдавав і заспів учиняв Іван Ле програмовою доповіддю «про чергові завдання радянського письменника як помічника партії»... В унісон «висловлюються» ідеологи С. Щупак чи Є. Шабльовський. Так чи інакше, зачіпають тих, що сидять тут, попутників — із критикою їх творів, давніших і сьогочасних, критикою їх висловів у приваті, їх поведінки. Найяскравішою постаттю в київському колективі письменників був Григорій Косинка, його найбільше й «проробляли». Не раз уже гуляв в устах Ле Косинчин вислів... Він, нібито, відмовився прийняти в радіомовленні працю диктора словами: «Що я — собака? Гавкати?» Бачите? Така почесна праця, як говорити в етер до трудящих мас — по-косинчиному «гавкання»!

Після вступної доповіді («гуйджа!») брали слово критики Євген Адельгейм, П. Колесник, Ф. Якубовський... Найкусливіший був Колесник. Він прибирав прокурорського вигляду, при цьому мавпуючи манери Миколи Зерова в інтонаціях, мінах, дрібних жестах. Мусіли виступати й інші, навіть найсмиренніші письменники, навіть з інших секцій. Яке там діло було жидівським письменникам, що діється в українській секції? Ні, і їх обов'язували «брати слово». Знаю це від Ісека Кіпніса. Навіть його, що не вміє двох слів прилюдно зв'язати, примушували виступати.

Я сиджу (бо ж конче буваю на цих екзекуціях) тихо, як миша. Це для мене вистава, бо за словами, що тут лунають, є ще інші компоненти «дійства». Ось знаю, що Косинці не прощають його гарного костюма закордонного походження. Ага-а, він дістає пакунки з-за кордону?! Вже й пляма, що б не робив, що б не говорив Косинка. Тут же пригадую, що, так між іншим, недавно сказав мені Косинка: «За кордоном цього дня знають усе, що в нас сталося за день. Раніш, ніж ми тут з вами довідуємось...» Як?

О, а це що? Вже й Рильському дістається! Критикують його нову поему «Марина». Спочатку неясно чому, а потім... Таж за кордоном видано цю його поему. Ось і причина, чому її тут узяли на багнети.

Сидить біля мене Олексій Кундзіч і каже: «Дивіться, Плужник весь час теребить рукою окрай стільця. Не подобається він мені! Здається, що людина не має за душею ніякого змісту...» А Плужник у той час думає своє, чого голосно не скаже. Він ще переживає нищівну критику, що зустріла його п'єсу «Фашисти». А він же на неї покладав стільки надії, так багато часу й зусиль вклав у неї. Завжди їдкосаркастичний, навіть у найменших подробицях. Може, в цей час, як його спостерігає Кундзіч, він думає: «Зрештою — все це пічуха! Мені б тільки трохи здоров'я». Він має давнє ТБЦ.

За такими величинами, як Косинка, Рильський, Плужник, Іванові Ле не до мене й моєї підмоченої репутації. Я собі сиджу й дивлюся на спектакль, як колись на мій дивилися інші в Харкові. Сиджу собі й мовчу. Коли чую — Ле й моє прізвище відмінює, «куркульську письменницю Гуменну»... Я подаю записочку і прошу слова... Не знаю, що я таке казала б... Слава тобі, Господи, Ле слова мені не дав. А причина була проста, як я дуже скоро довідалася. Зустрів мене Охрименко і каже: «Там про вас у закордонному журналі є дуже похвальна стаття». Аж тоді зв'язую: за кордоном хвалять — тут лають.

Але Косинці слово таки дають. Може, й Ле вголос лаяв, а сам з насолодою впивався кожним Косинчиним словом? Бо що ж це таке? Поки говорили інші, письменники шилися по кутках, виходили гурмами в коридор «перекурити» чи й грали в шахи. А як став на трибуну Косинка, немов електрична іскра пробігла по залі й прилеглих приміщеннях. З усіх кутків поприбігали, заля вмить наповнилася по вінця, вже нема де сісти, стоять попід стінами, ні живої душі там, де щойно була вся оця громада. Всі цікаві, що ж то сьогодні скаже Косинка. Ловили кожне слово.

А він, блискучий промовець, говорив сміливо, дотепно, ядерно, насмішкувато... «Якщо хочете, товарищу Ле, то скажу й про гавкання. Український письменник має свої специфічні завдання, а не протирати діри в штанях по канцеляріях. Ви називаєте письменника інженером людських душ? Згода. Але ж ви хочете перетворити письменника з інженера на міліціонера людських душ! А це вже — даруйте!..» Оплески!

Якщо говорити мовою Сави Божка, то Косинчині були справжні тронні промови. Та як було в тому захопленні запам'ятати каскади Косинчиних висловів?

* * *

Тепер така сценка стоїть перед очима. Знов якісь збори з «обов'язковою присутністю». На одному стільці у ще порожній великій залі сидить Євген Плужник, повісив голову. Щось із ним заговорила я, а він мелян-

холійно відповідає: «Хто ж тепер за нас подумає? Нема тепер кому заступитися за нас. Скрипник застрелився».

Що-о?

І аж тепер бачу загальну розгубленість. Вона в атмосфері. Самогубство за самогубством.

Про яке заступництво каже Плужник? Я того не розуміла. Може, які грошові дотації? Пригадалася грайлива розповідь Василя Атаманюка, почута тут, в кулуарах. Він — секретар об'єднання «Західна Україна». Приїхав до Харкова в Наркомос просити дотацію на видання журналу. Скрипник зустрів його привітно та все розпитує про декларацію, що її мало опублікувати об'єднання «Західна Україна» проти якоїсь вихватки закордонних націоналістів. Скрипник навіть не слухає, що йому Атаманюк про дотацію торочить, а тільки приказує: «Не читав, не читав, не читав...»

Признатися, я й не чула ніколи про жадні дотації, але ця загальна прибитість і принишклість у місцевкомі письменників казала, що сталася якась велика і грізна подія. Ми стоїмо ще перед чимось гіршим, ніж досі. Я толкувала собі самогубство Скрипника як капітуляцію. Сам побачив, до чого довела його червона політика, і став перед своїм власним судом. Але ж я у політиці нічого не второпаю! Я знаю лише одне, що добро злочином не твориться, а все те, що твориться тепер на Україні,— злочин,— то й Скрипника, як він із ним не боровся. (І знаю, що мені нема ходу, бо я... писнула про лише початок теперішнього...) Самогубство Скрипника мене мало тоді схвилювало.

Аж тепер, як оглядаюся назад, бачу, що й мою долю сформувала далека хвиля цього вибуху в морських надрах-глибинах партії. Аж тепер доглупуюся, що й те відрядження, яке мені приніс Будяк від Пилипенка, і ті 80 карбованців були з Наркомосу, значить з-під крила Скрипникового. А не було б тієї подорожі, не було б і дальшої історії з Косіором та його гицлями. А подорож у Туркменістан? Теж. Це й була та вказівка-стрілка, що повела мене по цій, а не по інакшій дорозі та й привела до здійснювання моїх творчих завдань... у Америці... Всупереч вражим людям, що затоптали мене на рідній землі. Але тоді не могла я так усе це зв'язати...

Розгубленість у місцевкомі тривала недовго. Прийшла офіційна лінія, як до цього самогубства ставиться партія. Збори відкриває Ле, проголошує її, а одночасно відкриває «нову еру» в житті київського колективу письменників. І чи лише київського?

24

На такому тлі поїхала я лікуватися до санаторії в лісі, у Соснівку біля Черкас. Я ж була потенціяльна сухітниця, змалку хворіла запаленням легенів, сухим й мокрим плевритами, а тепер справу довершили оці

хронічні недоїдання, напівголодування. Справді! За малими винятками, починаючи з 16 років життя, я жила більш і менш недоїдаючи...

Була б і не знала, *що* там у грудях, байдужість була загальним тонусом,— але місцевком письменників послав усіх на медичний огляд. Бо ж, крім отих спорадичних «пайків» і першої категорії хліба, ще й курорти, санаторії та будинки відпочинку, ще й медична допомога належиться письменникам. І цих «путьовок» до відпочинків було багато, і були вони безкоштовні.

Де ж брала на це кошти держава, як у селі люди їли одне одного? Ось яка проблема довбала голову. Чого це в державі робітників і селян падає з голоду той, хто харчі продукує, а дармоїд має в закритому розподільникові стільки, що ще й чорний ринок постачає? Цю проблему я розв'язувала абстрактно, не в пляні «село-місто», а принципово. Я завжди кружляю думкою навколо чогось, обсмоктую. От тоді билася над питанням, чому це людина людині вовк. Питала: чи я у державі вовків живу? То це якесь вовче лігво, а не держава, коли одні мають, що вже в горло не лізе, а інші вмирають з голоду. Який же це соціялізм? Соціялізм — це добро всім.

Качура казав, щоб я сховалась із своєю «християнською мораллю», причому — останні два слова вважалися лайкою. Гася на всі мої оці нерозуміння відказувала: «Ти несучасна! Треба боротися за себе!» За це називав мене Плужник примітивною й елементарною та додавав: «Читайте газети!» — останні два слова глузливо. Було мені неприємно слухати таке від Плужника, і хоч я не почувала себе в одному таборі з Колесником, але й з Плужником — теж ні... Добре, я примітивна. То так уже й буде...

Зароджувалося в думках щось нове, хоч ще не вилилось у кристал слів, а таке щось: «Я смішна й наївна серед цих, примітивна,— гаразд, моє місце з примітивними. Десь же мені треба бути. Відкидають ці — буду з примітивними». Почуття повної самоти й чужости, небажання брати участь у цій вовчій хапатні...

Не зробила на мене враження лікарська діягноза: «закритий процес ТБЦ, перша стадія». Мало чого не буває. Я вже до цих легеневих хвороб звикла. «ТБЦ, то ТБЦ,— байдужно думала я,— може, швидше буде вже кінець, однаково нема мені тут місця, в цьому житті...» І попросту закинула думку про це.

Наслідки обстеження стану здоров'я членів колективу письменників пішли й до оздоровної комісії, але я тим теж не цікавилась. Не для мене.

І от одного дня приходить до хати Давид Гофштейн. Це було більш ніж несподівано, бо Гофштейн — рівня Ле, а не мені. Здивування й запит були, мабуть, написані на мойому лиці, бо Гофштейн почав свою мову так:

— Тяжкенько теребкатися до вас нагору, а я вже літня людина, та, крім того, й зайнята... Але я прийшов просто по-товариському, щоб сказати вам, що для вас є місце на два місяці в санаторії... Якраз одне місце для хворого на легені з закритим процесом...

Я не виявляю жадного ентузіязму. Як можна нажиратися в цей час, коли поруч лютує голод? Це також злочинно. Так виходило з моїх думок про «вовчий закон». Я почуваю себе краще морально, коли поділяю долю маси, а не користаю з привілею купки. Я відмовляюся.

Гофштейн ще каже, що мав туди їхати Забара (член жидівської секції), але в останній день вияснилося, що йому сосновий ліс шкодить, він має астму. Подорожня вже два дні пропадає. Шкода! Треба її використати.

Тим більше. Це значить — дають, що з носа спало,— думаю я.

Знов каже мені Гофштейн, що він бере участь у оздоровній комісії місцевкому від жидівської секції і покликаний дбати тільки про членів своєї секції, але він бачив лікарську діягнозу і знає, що мені більш, ніж кому іншому, потрібен сосновий ліс, а тому він прийшов мене переконати, щоб я не брикалася, а взавтра ж їхала. «Ви кажете, що не маєте права про себе думати, коли таке навколо робиться, що це — нечесно... А я скажу, що ви не маєте права своїм здоров'ям легковажити. Ви потрібні нашому суспільству... Майбутнього ніхто не знає...»

— Як я можу їхати, коли я навіть на квиток не маю грошей? — Цим я хотіла сказати, яка непотрібна я цьому суспільству. Але Гофштейн не вважає це жадною причиною до відмови. Він каже, що МК гроші на проїзд видасть. Треба триматися за життя, йти назустріч йому, треба в ньому все пережити: і добре і зле, щоб знати, а не ховатися у свою власну шкаралущу...

Гофштейн ще з годину отак переконував. І переконав, розтопив мою впертість відмови. Саме тим, що прийшов особисто, виявив людяність...

* * *

Соснівська санаторія мала два відділи: для незаразливих із закритим процесом ТБЦ і для тих, що вже мають відкритий. Перший був розташований у лісі, складався з малих окремих хатин і центрального будинку-їдальні, а другий був ген далі, більш режимистий, бо там хворих обставляли лікарськими процедурами, більш подібний на шпиталь.

У цьому ж першому відділі головне лікування було — соснове повітря. Я жила в одній такій хатці у лісі просто серед сосон. Нічого нема в ній, тільки голі дощані стіни і три ліжка. Двері цілий день можуть бути навстежень, а як дощ, грім і блискавка, то навіть гарно! Одного разу ввечері під час бурі у розчинені двері залетіла до нашої хатини змійка-блискавка. Влетіла, покрутилась по темній хатині й вилетіла,— і ніхто з нас трьох не здогадався, що то смерть залітала. Було тільки феєрично гарно.

Ніяких процедур. Тільки надокучливо було ходити п'ять разів до їдальні денно. Надокучливо і соромно. Бо біля воріт перед їдальнею завжди стояли діти з села. Стояли і дивилися. Із страшними очима му-

дреців і суддів, із видутими животами на тонких ніжках, з ниточками-руками, з тільцями, в яких ледве жевріло життя. Вони не просили, не простягали рук. Вони тільки стояли й дивилися, як повбирані ситі пани з міста жеруть працю їхніх батьків. Милосердніші санаторники виносили хліб чи що вдалося, але потаємно, в кишенях, під полою, бо не дозволялося...

Це були діти з сусіднього села, що вмирало поруч із вщерть насиченою харчами їдальнею для МІСТА, куди кликали п'ять разів на день жерти котлети, масло, яйця, манну кашу і всякі пундики... І я також беру участь у цьому злочині. Ще й жартую, розмовляю з сусідами за столом, з якимсь Сашком Сучковером, дуже інтелігентним українцем з таким неукраїнським прізвищем. А й ходимо гуляти по лісі, біля озера пляжимся я із своїми співмешканками... А одного разу мене й Зою вигнали селяни із жита. Пшениці й жита навколо, упритул до лісу, колосилися й повнилися, як жовте море. А в збіжжі побачили ми сині волошки й захотілося нам прикрасити наше ледаче життя ще й волошками. Тільки-но ступнули ми в лан, а тут де не взялися люди. Селяни чи колгоспники, не знаю, але вони почали нас виганяти та соромити.

— Ану, гайда звідси, паразити чортові! Толочите тут людську працю! А підіть краще в село та поможіть ховати мерців, бо вже нема кому!

В тому лісі, де ми дихали цілющим сосновим повітрям, інші показували мені й Зої горщик та сліди вогню. Це жінка варила тут своїх дітей... Моторошне, страшне місце.

Трохи полегшало, як побачила я Грицька Косяченка. Він теж був у цій санаторії, тільки у відділі, де лікували відкритий процес туберкульози.

Я йому теж показала те похмуре місце в лісі, а він оповів ще й про інші випадки людоїдства.

Грицько був цілком у обіймах песимізму. Він не бачив нізвідки просвітку в сучасній загибелі. «А оця Спілка письменників... Це ж усіх нас хочуть загнати до одної кошари, щоб кожен за кожним шпигував, а потім по одному витягатимуть з цієї кошари... Про-о-опали ми, як руді миші. Геть усіх нас винищать, згадаєш моє слово!»

І далі: «Думаєш, спроста вони на кожних зборах відмінюють Косинку? Чого вони від нього хочуть? Чи ти знаєш, що він цілими ночами вистоює в черзі за комерційним хлібом, а тоді на плечах несе 50 кілометрів на село батькам? Бо там уже кору їдять! Заграбили в селян під мітелку, а тепер тим самим селянам продають у місті по півспекулятивній ціні, ще й треба цілу ніч за ним у черзі стояти...» (Мова про «комерційний» хліб, що продавала держава).

Це ж Косяченко сказав мені, що, крім «академічних пайків», є ще «півакадемічні». Також секрет, хто їх із письменників дістає. Наче злодії. Справді! Крадуть від голодного народу.

Не одна я про все це думаю, виходить. Не треба й політично грамотним бути, щоб бачити, що́ навколо діється. Тільки в мене все це крутилося навколо етично-моральних засад, а в Косяченка — ясно, гостро і з

вглядом у прийдешнє. Я ще надіюся, що дістану в «Роліті» мешкання, а Гриць каже. «Ото будується «Роліт». Нікого з нас туди не пустять, побачиш! Сарана заселить!»

Косяченків термін у санаторії скінчився раніш, і він швидше від'їхав, але в Києві ми вже зустрічалися як однодумці. Не змовники, бо про що ж змовлятися? А як об'єднані одною долею.

25

Здається, що таки того літа загадали нам, членам колективу письменників, всім як один, прийти і разом із трудящими міста Києва вийти до вокзалу, щоб привітати пролетарського письменника Максіма Горького. Він такого-то дня буде проїздити через Київ до Москви, треба йому влаштувати овацію.

Якби не це, то я й не знала б тоді, як то красно висловлювався Максім Горькій проти «малороссийского наречия». Згадав про це хтось із старших письменників, чи не Будяк таки.

— Чорта лисого я його піду зустрічати! Хай його дідько зустрічає!

При цьому розповів — коли і як.

Бачиш ти?.. Українська мова в його єдінонєдєлімській голові — «малороссийское наречие». Ах ти!.. Ще й почесті йому за це?

Але я пішла, якже ж, з цікавости. Ми строєвою групою прийшли на вокзал, а там нагнали вже стільки трудящих — робітників і службовців,— що нас поставили десь аж у кінці перону. Крім своїх і чужих спин, ніякого Горького, ані його поїзду ніхто з нас не побачив.

Але серед нас була Зінаїда Тулуб. Вона несла величезного букета квітів. Виставила наперед букета і так прорвалася крізь сильні наряди міліції, так добилась до самого вагону, що займав Горькій. Вручила вона той букет. Не самому Горькому, що так і не вийшов з вагону до трудящих, а його синові.

Всі й забули про це.

І ось через деякий час — бомба у саме серце... Букет, що Тулуб вручила синові Горького, знову почав фігурувати, цим разом уже ввійшовши в історію української літератури. Та де — української!? Всесоюзної!

Виявляється, то був не просто собі букет, а букет із листом до Горького, а в тому листі «ця видра» (як почали її заздрісно називати) про всі свої кривди розписалася. Як же так? Вона — приятелька Зінаїди Гіппіус, Вересаєва й Буніна, написала роман п'ятьма мовами, а на Україні всі видавництва відмовляють їй, не хочуть надрукувати. І що ж! Результат не забарився. Скоро прийшов лист із канцелярії Максіма Горького, щоб Тулуб надіслала російський примірник роману.

Далі — блискавична запаморочлива кар'єра. Дуже скоро роман був видрукуваний у Москві. А вже тоді забігали й українські видавництва, незабаром «Людолови» (перший том) вийшли й українською мовою.

Спішним порядком прийняли Зінаїду Тулуб до Спілки радянських письменників, а вже заразом ввели й у президію. Тулуб купила нового капелюшка, але він не усунув її старомодного, дореволюційного вигляду. Тепер вона хвалиться, що кіт Лірик має щодня кіло найдорожчого, яке тільки є на базарі, м'яса...

Наче нічого не змінилося в ній від успіху? Ні, змінилося. Вона вже не замучувала людей нескінченними оповіданнями про свій славетний дворянський рід, а мене — то просто перестала бачити. Ой, та кажуть, що Тулуб навіть вийшла заміж? А за кого? За якогось чужинця, приїжджого німця, чи що...

То ж то помітила я, що вона якось помолодшала, покращала, або, як би сказала мама, вилюдніла.

Але що найголовніше в усіх цих метаморфозах Зінаїди Тулуб... Її роман «Людолови» мав величезний успіх серед читачів. В бібліотеках люди записувалися в чергу, щоб якнайскорше прочитати. Мав уже скоро вийти й другий том...

26

Одного разу йду я — зустрічаю на вулиці Косяченка. Після наших розмов у Соснівці він став довірливіший і одвертіший. Тоді розповідав багато чого (про Ле, Качуру), а тепер — про Антоненка-Давидовича. Виїхав. Каже: «Не можу більше бути на Україні! Не можу дивитися, як московський чобіт топчеться по мойому народові! Не можу цілувати підошву ката мого народу! Не можу миритися з закритими розподільниками в той час, як село їсть кору і торішнє листя! Виїжджаю в Казахстан!»

Я тут передаю вкрай блідо, бо Косяченко переказував пекельніше й образовіше та, може, теж блідіше, ніж сам Антоненко-Давидович казав.

Так уже ніколи я Антоненка-Давидовича не бачила.

А вдруге зустріла Гриця тієї ж зими на Лютеранській. «Куди? Звідки?» — питаю. «Туди! — схвильовано каже Косяченко.— Мучать мене! Може, вже й не вернуся...»

Але він вернувся. «Там» знайшли іншу поживу. Косяченко й так уже вмирав від сухот.

Він утрузав у все гірший занепад. Я дивувалася його словам: не знає, що з собою робити, так порожньо, й нудно, й самотно. Як це можна нудитися самотою, заливати її горілкою? Після Соснівки я хотіла б мати добу не 24 години, а 48, або ж мене дві чи три іпостасі, щоб усе те зробити, що бажалося. Радила я й Косяченкові робити щось таке цікаве, пригадати те, що досі не мав часу зробити. Але він тільки безнадійно махнув рукою. «Як жила дружина, то й у хаті було повно життя, а тепер...»

Дружив він далі з Дмитром Фальківським (що за сині кола завжди довкруги очей?!) та Павлушею-Дорогушею. Часом до них підпрягався Гри-

горій Яковенко. Була й я раз із ними у пивнушці, то цей стиль знайомий мені. Наливаються пивом, тоді — веселі, вільні розмови, сміх... Що то за Павлуша? От там-то вже про «кошару» можна було наслухатися.

А поки ще до «кошари», то вже його друга Жигалка не стало. Забрали — і назавжди зник. Брасюка теж уже не видко було. Почало рідшати все більше й більше...

За рубіконом, смертю Скрипника, почалися в МК письменників арешти і толочення. В якій послідовності це йшло, хто зникав уперед, хто після — у моїй голові перемішалося. Чи вірно я пригадую, що найперше одної ночі заарештували всіх членів об'єднання «Західна Україна»? За деякий час випустили Агату Турчинську і Любомира Дмитерка, а тих інших я вже ніколи не бачила.

Агата Турчинська сиділа місяців два. Вона — моя приятелька, але ні слова ніколи не сказала, що з нею там було. Тільки раз сказала, що бачила в камері жінок-людоїдок. Їх арештують і вже не випускають. Їх розстрілюють. Вони ж уже божевільні. Але Гася просила не переказувати далі, бо її зобов'язали мовчати.

Дивно поводився після арешту Любомир Дмитерко. Поки він сидів, його Тамара приходила в МК і всім казала: «Та який він галичанин? Батьки його все життя прожили в Кам'янець-Подільському». Воно правда, поки було безпечно, то вигідніше й шикарніше видавати себе за галичанина, а тепер... Отже, тепер він прийшов у місцевком після арешту вперше з таким виразом,— у лиці, у постаті, у скрадливій ході,— наче він щохвилини ладен провалитися крізь землю. Так боязко озирався, так злодійкувато, з таким перестрахом зазирав кожному в вічі, так непевно йшов по залі, увігнувши спину, вбравши голову в плечі,— наче на нього суне якась непереможна стихія. Чому? Як тебе несправедливо ув'язнили і ось випустили — неси гордо голову. Ні, якась вина була в ньому і гнула додолу. Потім він випрямився. Потім перегнувся в той бік, що приятелів вибирав собі не «заплямлених», а Адельгейма, Мартича, Рибака...

Заарештували й Якова Савченка, і Володимира Ярошенка. Розказували, що зняли з поїзда Тодося Осьмачку, кудись тікав. Але він божевільний, то випустили. До того ж часу, мабуть, відносяться й спогади Юрія Меженка, що їх переказала мені вже тут у Нью-Йорку дружина Плужника, Галина Коваленко.

Меженко вже в Ленінграді, працює в публічній бібліотеці. Одного разу він здивований, що йдуть запотребования на Шекспіра від якогось селянина вниз у вестибюль. Та чому ж він не йде нагору, а сидить у вестибюлі? Бо не має ніякого документу, а щоб зайти в читальну залю, треба вписатися. Меженко йде вниз подивитися, що воно за селянин, що читає Шекспіра,— і бачить: справді, український селянин, у солом'яному брилі, у свитці, босий... Та це ж Осьмачка! «Тодосю, що ви тут робите?» — кинувся до нього Меженко. Забрав його до себе... Осьмачка — утік з Києва, пішки прийшов, не має за душею копійки, ночує у вестибюлі бібліотеки з милости сторожа...

В додаток до цього Галининого оповідання ще й Гасине: Осьмачка втік із Києва, бо думав, що його власна дружина на нього доносить...

Не стало й Марка Вороного. Востаннє зустріла його схвильованого, збентеженого біля дверей місцевкому. Хоч ми перед тим ні разу не перекинулися словом, він побачив мене, наче рідну душу. Поривався щось сказати. Десь його кличуть... Але не сказав нічого толком, побіг. Більш я його не бачила.

З Харкова теж приходили вісті, що вовки там щоночі витягають жертви. Як Галина Коваленко-Плужник згадує, письменники старались не ночувати дома, а щоночі збиралися у «Слові» в мешканні Бажана, і цілу ніч там грав патефон. Вони цілу ніч танцювали, аж вдосвіта розходились, широко розвернувшись по вулиці, в обнімку, удаючи, що вони «в доску» всі п'яні. «Ей, реб'ята! — до шпиків, що сторожували недалеко-поблизу цілу ніч.— Ваша служба сьогодні скінчилась, ідіть додому спати...»

Отак, ні сіло ні пало, з'явився в той самий час у київському МК письменників елегантний, як завжди, Володимир Гжицький. Добре припасована, завчена сонячна посмішка. Чую — Юрій Будяк голосно на всю кімнату вітається своїм гундосим голосом: «Приїхали? Давно? А як там наші?» — «Хто — наші?» — перепитує Гжицький.— «Та хто ж? Пилипенко, Панів!» — «Вони не наші! Не наші! Не наші!» — перелякано почав відступати Гжицький, відштовхуючись руками, наче від привидів.

Як це Будяк не знав, що вони вже заарештовані? Я вже з місяць знала, а до мене ж доходило в останню чергу...

Після метеорної появи Гжицький зник. А за кілька днів у МК письменників гуляла чутка, що Гжицький утікав за кордон і його на заході заарештували.

Будяк поводився дуже дивно. Він робився щораз дядькуватіший, говорив розвезено й дуже необережно. Оце бачу: вітає він ще здалека, руку вгору з відкритою долонею. Я не знала, то він пояснив, що це — римський спосіб вітання, щоб видно було, що в руці нема зброї, що ти зустрів друга. Потім я побачила, що так вітаються німці.

А далі — починав говорити: як би то було добре, коли б Україна мала з Німеччиною договореність, спілку. «Хоч би як багато продавали ми німцям хліба й цукру, але й нам би ще багато лишилося. Німці тут зробили б за рік рай. Проведуть скрізь залізниці, пороблять дороги... За наш хліб ми за два роки станемо зовсім західною країною. Свою промисловість розвинули б... Думаєте, що зле було б?»

І ці голосні розмови в залі МК при вікні зовсім не були розчислені на те, щоб не почув ще хто. А говорив він із таким виглядом, що от-от це має статися, невідмінно станеться. Він знає напевно.

Я тоді не надавала значення таким розмовам, бо був Будяк взагалі говіркий і з «помислом». Як прийшов 41—42-й рік, то зовсім у іншому світлі побачила я цю Будякову візію. Невже справді хтось тут мав контакт із підпільними силами за кордоном?

Це тільки від нього я й чула про новий роман Антоненка-Давидовича «Січ-Мати». Він брав у автора рукопис і читав його. Але ні самого роману в друкові я не бачила, ні ніхто про нього ніколи не згадував.

Будяк пішов у безвість слідом за іншими. У безвість — тому що про заарештованих ніхто ніколи не згадував, не вимовлялися їхні прізвища.

Це була наче підготова до ширше закраяних подій, до вершинної акції, що ось-ось мала гримнути.

27

У нашій малій хатині часом з'являлися гості. Каліcтрон Приймак із Голяною з Ірпіня. Голяна, це друга дочка тітки Тодоськи, що я в неї на весіллі була малою. Каліcтрон був безземельний, але хата його була під бляхою, бо Каліcтрон їздив із хурою до міcта й несогірше заробляв. То в куркулі його ніяк пошити не можна було... але ж хата під бляхою! Пошили в підкуркульники,— вступай до колгоспу, здавай хату й коні, або геть із села! Ще якось вхитрував Каліcтрон, з кіньми вирвався та й опинився оце під Києвом в Ірпіні. Тепер удвох із Голяною підвозять цеглу до якогось будівництва, Голяна й він носять ту цеглу на четвертий поверх на плечах. Троє дітей, Надя й два хлопці, школярують. Живуть вони в найманій хаті, ще добре, що ось корова завелася...

Як ще батько був у Києві, Каліcтрон приходив із півлітром. Голяна — з літром молока. Часом присилали вони Надю, височеньку дівчину із сірими очима, що все знають: як самій поїхати до міста, як продати молоко, як без черги пролізти за комерційним хлібом...

А то прийшов був раз Захарко Цимбал, той, що наш батько з ним перед руїною «парубкував» на різних оказіях, дядьків Самілів син. За революції цей Захарко приїхав до Жашкова паничиком, а в Жашкові оселянився. Ми почастували його чим мали. (Хоч і рідко коли ми що мали, як принесе щось котрась, то це вже була велика розкіш). Льона на своїй роботі тоді дістала була миску змеленої печінки. Поставили на стіл те багатство. Захарко як допався, то геть усе з тарілки стеребив, ми так і не попробували!

Одного разу в неділю стукає хтось. Відчиняю — а за дверима стоїть якийсь обдертий, у лахмітті, заросли бродяга. Страшно в хату пустити... А придивляюсь — це ж дядько Василь, той, що наш дід називав не інакше, як «ледащо», а дядько Йосип — «більшовик». В часи «знищення куркуля як кляси» не минула лиха година й Василя, хоч він і «більшовик», із ідеями «твайо-майо». Вивезли його безвісти, хутір за Троянами розібрали, гніздо зруйнували,— так, як і обіцяли, «щоб і сліду вашого не лишилося». Ганя його з дівчинкою ніби десь на Донбасі жила. Йосип десь наче в Середній Азії. А звідки ж він тут узявся?

Е, багато розказувати! Був він вивезений аж за Урал. І втік.

— Чи то так легко утікати? — питаюся, дивлючись у веселі молоді очі, що так і миготять отою шибайголовною Василевою посмішкою.

— То ж то, що не легко, але підвезло. Давно вже думав, як це підробити документа, а тут сам такий документ у руки вліз...

Розказує дядько Василь:

— Зайшов я у відходок одного разу й бачу затиснутого між щілинами папірця. Витягнув, дивлюсь, а то посвідка про звільнення, і ще ж яке щастя! На ім'я Гуменного, тільки ім'я інакше. Геть із печатями, все чисто... Якийсь чоловік заховав для себе. Я за папірця й хода!

(Цікавий збіг обставин. А може, дядько тільки казочку розказує, щоб охоронити справжнього свого добродія?)

— То як це ви, пішки аж із самого Уралу? — незрозуміло нам із Льоною.

— Всього було. І пішки, і до поїздів чіплявся, і в собачій будці їхав... Я вже тепер нічого не боюся, нехай і в собачій будці. Дістався я якось до Білоруси, а там найнявся на плоти працювати і з плотами до Києва добрався.

Дядько Василь хоч і в маскараді неймовірного бродяги, має ті самі молоді веселі очі із золотою іскрою. Прийшло на думку порівняння: звірина, що любить волю й виривається з клітки, тоді щаслива. Василь не все так зрозуміло говорив, як я по пам'яті відтворюю, а з різними приповідками й алегоріями. «Це вам не те, що мати Божа млинці пече, а святий Петро за плугом ходить...»

А проте, ніби юродивий, він собі чудово дає раду. Роботу добру знайшов. Є тут під Києвом військова кінська база, то він там тепер працює конюхом. Живе там же, в гуртожитку.

Коли Василь пішов, дуже делікатно стараючись нас не об'їсти,— до всього, що стояло на столі, злегка тільки доторкнувся,— ми ще довго переживали все це: і його жахливий вигляд, і всі новини. Якось нас цей гість зріднив. Ми все ж таки з одного роду, з одної хати, і теперішнє наше відчуження — просто час такий, що кожне має свій світ і не пускає іншого в нього. Тим більше, що ми так багато років жили в різних духовних кліматах...

Дядько Василь заходив до нас рідко, але не забував. Він і не думав набирати людського вигляду, так і ходив у жахливому лахмітті.

— Маю й гроші,— хвалився,— але тримаю при собі в поясі, бо банкам не вірю. А ходжу я такий обдертий навмисне, щоб ніхто не здогадався, що я маю гроші.

Дивимось ми з Оленою на цього нашого дядька й не знаємо, що казати. Сусідів соромно, що такий бродяга до нас приходить,— а сусідка Зубова пильно за нами стежить, хто прийшов, хто вийшов! Такий же обдертий, зачучверілий, з кошлатою бородою... Чи він зроду такий «не всі вдома», чи так із колії вивернутий? Щоб не привести себе до людського вигляду?

— Купив собі гармонію,— каже Василь у одну з наступних зустрічей.— Граю на всі заставки! Ех, життя розвеселе пішло тепер! Культура на босу ногу! Нічого не треба мати, в столовці поїв, спати є де. Гу-

ляй! Танцюй! Як у тій пісні: «Є що їсти, є що пить, є у чому походить, гей, гей, юха-ха! Є у чому походить...» І вмирати не хочеться. Шкода, що гроші пропадуть так незужиті. Ось проживу все, тоді... Я комуніст! Живу в гуртожитку, нічого не маю, на гармошці граю, дівчата танцюють...

А розмови його були дивні, езопівські, натяками. Часом щось таке молов, що важко було второпати.

— Це весілля недовго протягнеться...

— Яке весілля? — перепитую.

— Я сказав, а ви собі як хочете розумійте. Це все, що робиться,— утопія. Це не те, що святий Петро снопи возить, а матір Божа тісто місить і млинці пече, а вже свіжі пиріжки сходять...

Шкода мені, що я не записувала цю балачку слідом, але вона видавалась мені такою нісенітницею, що відразу розвалювалася, ще не завмираючи на Василевих устах.

Кінець міркування про «пиріжки» Василь договорив пізніше. В перші дні війни заходив і молов:

— Це нові пиріжки, тридцять ночей замішені, сорок ночей печені...

28

Олена тут, у Києві, продовжувала свої жашківсько-юнацькі приязні. Галя Фузік, задушевна товаришка в 12 років, а потім і в 14 (коли до Різдва Олена жила в Фузіків), Галя тепер уже не Фузік, а Іванова. Вона, янголоподібна, шістнадцятилітня Галя, вийшла заміж за якогось старого професора Іванова. Потім, дуже скоро після цієї новини, чую, що Галя вже розійшлася з своїм Івановим.

Десь у цьому часі зустріла Льона Галю на вулиці, й Галя почала запрошувати до себе. Вводити в своє товариство. І що мені розповідає Олена після двох-трьох одвідин! Що я чую? Щось несусвітне. Каже Олена, що Галя втягає її в якусь компанію, де відбуваються нічні оргії, у якесь вишукано-зіпсоване товариство, де Галя й ще якісь джигунки виступають у ролі гурій. А хто ж кавалери? Чи можна повірити? Професор Микола Зеров, професор Калинович, Освальд Бурхгардт, якого в цій компанії називають просто «Оська». Гурії роблять педікюр «Осьці» й Калиновичеві... («Педікюр»? Перший раз чую таке слово, але ясно: не манікюр, а педікюр...) І кінчає Льона цю фрагментарну розповідь словами: «Щось таке огидне, що я вже більше до Галі не піду». І справді перервала дружбу, я вже не чула більше нічого про Галю Фузік.

Не могла ж моя сестра знати, що існують на світі ці люди, не видумала ж вона. А що якісь такі пікантні історійки існували, то за це каже й те, що саме в цей час Галя навернулась на українство і стала палкою українкою. Ця сама Галя, що русифікувала мені сестру. Ця сама Галя, що її мама питала мене: «Пачєму нє гаваріте па-рускі? Вєдь ви же в городє...» Ця сама Галя, що й через губу не перепустила українського

слова у Жашкові, серед мовної української стихії,— тепер вона не тільки заговорила, а й вступила до університету на літературний відділ за рекомендацією професора Зерова. Побачила, що високоінтелігентні люди вживають українську мову в свойому побуті, і перестала її зневажати. Переродилася.

Повчальний, багатозначний приклад. Прообраз майбутнього.

Безперечно, це маленька, зовсім незначна деталь з біографій наших корифеїв. Чи може це бути? Гурії, педікюри якісь... Але як вдуматися, то, може, й логічно. Бурхгардт — німець, Соф'я Ніколаєвна теж за німців була фольксдойчеркою, може, й справді... свій до свого горнувся. А Калинович... Чому оті великі втомлені синяки під очима?

* * *

Друга Льонина сердечна приятелька, Лєна Шепель, тепер уже не Шепель, а Куліцька. І живе вона під Києвом у Боярці разом з усією родиною: мамою, вітчимом Єзерським, донею Лідою, разючо подібною на стару Шепельку, та Йосифом Куліцьким, своїм чоловіком.

А де Володя? І як це сталося, що Лєна тепер — Куліцька?

Це давня, прикра і довга історія. Я її сама зв'язала з окремих уривків, почутих у різні часи.

Володя Шепель розстріляний. Наця, його сестра, і Альоша-брат, опинились у білоцерківській тюрмі, а далі — не знаю. Наця — жінка отамана Соколовського, отамана партизанського загону з Тетієва. (Отого самого Інкогніто, що приніс мені колись томик Лесі Українки). Володю розстріляно за те, що водив партизанський загін у ту ніч і показував, котрі хати не жидівські. У Жашків прибула спеціяльна комісія з Йосифом Куліцьким на чолі для переведення слідства. Ото тоді й Володю забрали, а Лєна... Там Куліцький її побачив, Володю розстріляли, а Лєна вийшла заміж за Куліцького.

Цікаво, як Куліцький опинився в ролі слідчого? Він у минулому — січовий стрілець, галичанин.

Тепер вони живуть у Боярці, на роботу доїжджають до Києва. Куліцький працює десь керівником справ, Лєна — на кінофабриці у складі кінофільмів, Єзерський перекваліфікувався з дяка на бухгальтера.

Товаришки ще із школи, дві Олени й досі не рвали цієї дружби. Взаємини їхні були більше сестринські, ніж між мною й Льоною. Льона їздила на свята в Боярку, там було її інтимне місце під крилом мами, Лідії Іванівни. Сестра сестрі не розкаже своїх задушевностей, а приятельці — як на духу.

Ми ж, я й Льона, жили у взаємному рабстві, тим що нема куди з цієї кімнатки подітися. Сестрі не подобалась моя богемність, нічого сталого чи, як я тоді образно думала, балянсування в повітрі на тонкій павутинці. А я не терпіла, що вона командує,— через те, що вона утримує

мешкання. Зараз би геть пішла! А куди? Пляни й спроби включитися в якусь експедицію, виїзд, на роботу, екскурсію — у моїм становищі були лише пустоцвітні мрії. Я м у с і л а миритися з оцією тіснотою, що була не тільки фізична, а й затиснутістю думки, мислі. Льона ж — не раз закидала мені, нащо я зірвала її з роботи у Бобровиці, там вона вже була влаштована... Може, й заміж вийшла б — додавала собі в думці я...

Бо справді,— коли мені набридають питанням: «Чого не виходите заміж?», то таке питання більше стосувалось Олени. Я — то зрозуміло, мої прагнення й візії були обернені в бік літератури і я ніколи ніякої «заміжницької» мети не мала, а захоплення мої налітали у зовсім невідповідному «контексті». Не для замужу я.

Але Льона! Вона не має мети, що забирала б її з усім єством. Вона дуже дбає про свою зовнішність і яка вона гарна! Риси тітки Палазі й мамині змішались у ній і її обличчя було, як камея. Особливий вираз карих очей, властивий тільки Гуменним,— захована десь в глибині усмішка під зовнішньою байдужністю,— часом я у себе ловлю його. Волосся в неї було пишне, буйне, як у мами, тільки мамине було чорне й рівне, а в Льони — золоте, пушисте. Прийшла одного разу додому й каже: «Оце вертаюсь із перукарні. Хотіла, щоб обрізав волосся і зробив мені модну зачіску. Він розпустив по плечах волосся, подивився, подумав і сказав: "Вставайте з крісла! Я цього волосся різати не можу!"» І так Олена більше не йшла стригтися, а вистроювала хитромудрі зачіски, які я потім, коли в мене також виросло волосся, намагалася копіювати.

Чи ж не любила вона хатнього затишку і хатньої роботи? Любила, творила його і за себе, і за мене.

А от... Моє оточення їй було чуже, Галине товариство не підійшло. Те, в якому оберталась вона, «київторгівське» і ще якесь, було просто нецікаве, парубоцько-примітивне. Кавалерів було багато, але все якась шушваль і шантрапа. Я питала її, чого вона з ними водиться? На це вона відповіла: «А як інших нема». Жаль мені було дивитися на неї, але ми в інтимніші розмови ніколи не заходили.

Чи винна була вона? Ні, винне те торнадо, що викинуло цю камею з її природного оточення, справжніх женихів порозганяло по світі, винищило.

* * *

Думка унезалежнитися назрівала дуже довго. Посіяв її ще в Харкові Ярмоленко. Треба мати якусь професію, щоб нею заробляти, а своєю улюбленою працею займатися й без них, писати так, як у мене виходить, а не достосовуватися до приписів «радянської критики»,— хоч би й не друкувати. Хіба то творчість, як тобі кажуть, що можна, а що не можна, вимагають якогось вигаданого «позитивного героя»? Я вже мала свої вироблені (хай примітивні, дарма!) настанови про природу й потреби творчости, часто їх вар'ювала в своїх думках.

Яку ж професію придумати?

Є така вільна професія — стенографістки. Не треба ходити щодня до канцелярії, а тільки на виклик. От, якби собі так! Бачила я цих стенографісток — такі пишні, гоноровиті королеви, вичепурені в пух і прах, їм і доступно, шалено ж заробляють! П'ятнадцять карбованців за годину!

Почала зароджуватися на обрії мета. Хоч і яка далека, але все ж таки мета, а як є мета, я горю.

І так пішла я, записалася восени на курси стенографії. Ой, далеко ще до з'їздової стенографістки з пишним бантом на грудях, але за рік курсів все-таки я зможу вже записувати 90 слів на хвилину, і з цим уже приймають на посаду стенографістки в установі.

Матеріяльна незалежність була моєю метою ще й для розв'язки хатнього вузла. Одна річ — аварійно опинитися на чиїйсь ласці і почувати себе вимушеною приживалкою, а інша — вже в тому стані й лишатися. Якби я жила сама, то не так би турбувалася насущним,— дасть Бог день, дасть і їжу, а як не дасть який день, то мені не первина́. Але... живучи з Льоною... Нема й мови, я мушу знайти заробіткову рівновагу у хаті.

Ходжу на ті курси, сиджу й насиджую щоденно над вправами, бо це — найпевніший шлях набути швидкість. А раз приходить Олена із свого гостювання у Куліцьких і каже, що Лєна хоче прийняти мене на роботу. Допомагати їй у складі-випозичальні кінофільмів на кінофабриці. Платня — 130 карбованців місячно.

Це, певно, Льона її просила?

І ось я вже їду на кінофабрику наймати́ся, вже й працюю. Це значить, записую рух видачі й звороту фільмових кружків, що посилались на замовлення з усіх кінців України.

Лєна дуже делікатно й ввічливо показувала, завдання давала. Вона ж завідувачка, а недавно ще сама всю цю роботу робила. Ми обидві відчували незручність: я — з вищою освітою, а вона зовсім без неї (2-клясова жашківська школа),— наказує мені. В півгодинну обідню перерву ми сідали, як друзі, знайомі, земляки, і Лєна пробувала провадити вимушену розмову, але, хоч вона й близька приятелька моєї сестри, я не знала, що з нею говорити. Такі ми були різні світи.

Ясно, що це була тимчасова робота. Взяла вона мене із співчуття до своєї приятельки. І це кожної хвилини відчувалося.

Про працю у Лєни не маю ніяких спогадів. Річна інвентаризація, з 1933 на 1934 рік. Робітник на драбині біля поли́ць диктує мені назви кружків, а я записую внизу. Він під'їжджає з політичними розмовами, критикою навколишнього, а я, попереджена вже від Лєни, що це — шпик, відповідаю, що не думаю про це, бо за нас усіх думає Сталін... Перемотування фільмових кружків,— чи не треба змінити зношених кадрів?.. Фільмосклад цей був окремо, з окремим входом. До самої фабрики, де йшли кіноздіймання, я не заходила. Хіба що один раз треба було перейти через неї і здалека побачила я кінознімання в студії. Юпітери освітлюють групу людей, і серед них бачу професора Олексан-

дра Дорошкевича з його пишними «карась у сметані» вусами. Він грав самого себе у фільмі, де висміювали «буржуазних націоналістів». Оце, мабуть, найцікавіше за той час, що я їздила працювати на кінофабрику.

Тим більше вхопилась я за стенографію, як за рятівну нитку, що приведе мене до цікавого світу. Ідея була така, що ось я вивчу стенографію, почну багато заробляти, матиму гарне убрання, а не це студентське ганчір'ячко, що доношую. Буду серед людей. Побачу світа, живе життя, а не цей відлюдний склад... Ні, не убрання й гроші, а незалежність. Як зможу заробити на існування, то й буду незалежна. Тоді писатиму д л я с е б е, якщо нікому не потрібне моє писання. Моє, таке, як воно є, без насильства й наказу. Зрештою, хай так! Я не талант, я — сіренька. Так і буде! Але я понад усе люблю літературу і їй вірна у всіх видах. Не писатиму — то читатиму і черпатиму з її бездонного колодязя.

Кинулась я до стенографії з усім своїм завзяттям і запалом. Вдень — на працю у склад кінофабрики, а ввечері — курси. Щоб швидше до мети. Мені потрібна якась мета і йти до неї. Тоді я живу. Як вислизає, як розіб'ється,— тоді порожнеча і ота нудьга, що мене з немовлячого віку переслідує. Чогось хочу, не знаю що, за чимсь тужу, перебираю все, доступне уяві,— і не те воно, не те...

Словом, я азартниця. А стенографія саме на цьому збудована. Треба так вправлятися, щоб дійти спочатку до 60 слів на хвилину, тоді — до 90. Це вже можна практикувати. Тоді 120 слів на хвилину,— ти з'їздова стенографістка...

29

Що більше пустошилось у колективі письменників, то менше було з ким поговорити. Ніяких товаришів, друзів, якщо не лічити зустрічей на вулиці з Косяченком. Та отих летючих розмов з Косинкою чи їдким Плужником. Та легких півфраз, в яких були елементи прихильности чи співчуття (не розбереш) від Смілянського чи Воскрекасенка.

З Агатою дружба тривала, але проходили крізь неї якісь холодні вітри. Може, тому, що Володя її помер,— вже другого такого Володі не буде. Вона змінилася: щось невловне в нашу спільну щирість вкрадалося, ще мені незрозуміле. Вона не терпіла чути про себе щось прикре. Я раз пробувала її остерегти, що за спиною з неї посміюються,— а вона сприйняла, що я їй навмисне таке підношу, бо я їй заздрю.

І це в цей час здружилася я із Кіпнісом. Приязнь ця довго не скріплювалася. Він, як і Гофштейн, виявляв велику доброзичливість завжди. Підходив, вітався, мав охоту поговорити,— це тоді, коли ніхто й глянути не хотів у твій бік. Запрошував додому. Я не поспішала приязнитися, бо мені здавалося, що він просто втирається в довір'я, а чому — невідомо. Що я за об'єкт зацікавлення? А як ще заговорив щось про «зустрічі на канапі», то я геть відвернулась. Говорив він кумедною мо-

вою: напівросійською, напівукраїнською, ні тією, ні другою не вмів, дуже примильно-солодко всміхався при зустрічі, поблискуючи окулярами, срібними скронями і разком штучних зубів. Хтозна, чого людина хоче...

Кіпніс перестав запрошувати додому і навіть признаватися, ображений на мої «відгетькування». Аж тоді я сама до нього призналась і нагадала йому, що він не раз запрошував зайти. Ніхто ж з українців-літераторів не запрошував, а буває така хвилина, що кудись треба бігти... Почути людський голос... Нікого! Тоді світ видається пустелею...

Удома в Кіпніса виявилися дружина Віра, дочка Беба, риженьке, обсипане веснянками дівча, і хлопчик Льоня. Велика бібліотека. Тільки мешкання тісне, одна кімната в комунальному домі із спільними коридорами та кухнею. Втім, Кіпніс також мав пая до будинку «Роліт».

Віра була українка з Олешок, а говорила російською мовою. Це була друга жінка. Беба — від першої, що померла. Отже, Беба була чистої жидівської крови, а Льоня вже гібрид. Таких українсько-жидівських шлюбів у письменницькому колективі було більше: Анатоль Шиян одружений із жидівкою, Олекса Кундзіч також, Андрій Малишко був тоді одружений з Дашею-жидівкою... То був один із засобів боронитися від закидів у націоналізмові. Видко, скористався цим засобом і Кіпніс, що «ходив» у жидівських націоналістах.

Переконавшись, що це — родина, я відкинула свої страхи й підозріння, тим більше, що в цій родині зустріла дуже теплу атмосферу. Кіпніс і його Віра вміли продукувати багато щирости й витворювати приємне почуття, що в цій хаті з тобою х о ч у т ь говорити. Не треба боятися, чи вчасно й до речі ти прийшла,— завжди тобі раді. Це для мене була велика розкіш і розрада. Відтоді і аж до війни я вже була постійним гостем у Кіпнісів. Зрідка він і до мене заходив, а як зустрічалися на вулиці несподівано, то не розходилися, поки не переговорили все, що на душі.

Кіпніс був «лепетя». Завжди почуєш від нього якусь цікаву історію.

Крім того, Кіпніс більше орієнтувався в подіях і, може, не до кінця розказував, що знав, але щось можна було й вловити. В моїй ізольованості це було для мене основне джерело інформації й орієнтування в подіях.

Взагалі ж треба сказати, що жиди-приятелі уміють виявити велику людяність — і безкорисну,— коли бачать твій скрутний стан. Цього годі було чекати від своїх українців. Хто подав мені помічну руку, як я примирала з голодування в перший рік мого київського пробува́ння на Левашівській? Шабельницький. І як делікатно! Я навіть почувала себе потрібною. А Гофштейн! Якби не він — ніякої Соснівки я не побачила б. Ніхто із оздоровної комісії, покликаний дбати про стан здоров'я членів української секції, і не подумав, що мені потрібне було лікування. Тепер Кіпніс відчув, що мені нічого так більше не треба, як оцієї дружности. Увага! На тлі остракізму й погорди до такої одіозної постаті, як Докія Гуменна, що все більше розливалися в колективі письменників.

Нелегко було ці особисті приязні пов'язати із щоденними колючками у суспільному. Чому на всіх ключових позиціях української культури — у видавництвах, головні редактори газет — якісь щупаки, агуфи, штокке, ліфшиці, а не питомі українські кадри? Нема в українців на те розуму? Ні, є багато блискучих! Чому всюди привілея інтрузам? Але чи Кіпніс і Гофштейн ці порядки створили? Людяність є людяність все ж таки.

Не знаю тільки, чим вразила я Кіпніса одного разу цієї зими. У МК письменників було раз оголошено суботник. «Роліт» будувався дуже помалу. Не вистачає робочої сили чи фінансів, то на цей суботник закликаються члени-пайовики. Я читаю це оголошення (на дошці в коридорі, де всі об'яви вивішуються) і бачу поблизу Кіпніса. Питаю:

— Ви прийдете?

— Я не думаю, що прийду,— признався Кіпніс.

— А я піду! І знаєте, що? — блиснула в мені у цю мить несподівана думка, так і вирвалась, не встигла я її притримати за язиком.— Я ходитиму на суботники, а житимете в будинку ви!

Що на це відповів Кіпніс? Всміхнувся блаженною посмішкою і сказав: «Я тобі прощаю ці слова!»

Але так і сталося. Я на суботнику Кіпніса не бачила. Носила там цеглу разом із іншими письменниками та уявляла, як будинок виглядатиме, та намагалась здогадатися, котре це саме моє мешкання. Так ніколи я його й не побачила...

30

А тим часом, хоч зникали письменники один за одним, на місцевком письменників сипалися блага, їх було так багато, що ще й мені перепало. Я кажу про подорожні до різних курортів. Вділили й мені безкоштовну двотижневу «путьовку» до санаторії в Хості на Кавказі. До Севастополя залізницею, а звідти до Хости пароплавом Чорним морем.

Грошей на краще місце у пароплаві не було, то довелося взяти найдешевше, третю клясу. Там покотом сиділи й лежали, напхом напхано, нема як пройти крізь тіла й клунки. В теорії я вже живу в безклясовому суспільстві, а на практиці ось як: перша, друга, третя кляси. І що ти зробиш? Капіталізм вигнали в двері, а він влетів у вікно. Що зробиш?

Тут мені трапилася пригода, яку я ще не зібралася втілити в оповідання. Саме як окреме оповідання.

Сиджу я там межи тілами й клунками із своїм довгастим диктовим баульчиком і роздумую про комунізм, соціялізм, капіталізм, безклясове суспільство, державний капіталізм,— коли проходить поміж цими третьоклясними пасажирами якийсь працівник пароплава. Заговорив до мене, сказав, що він — помічник капітана. Інтелігентний, молодий, цікавий. І я розповідаю, що їду на подорожню до Хости, письменниця.

Він пропонує зайти, посидіти в його каюті. Що ж, не дуже-то мило сидіти долі на покладі, а тут лізе в руки нагода побачити, як то в каютах для першої кляси. Не відмовляюся.

Тісно, але чудово! Затишно, і зовсім інші відчуття. Знову ти людина з інтелектом, а не якесь бидло. Покурюємо собі турецький тютюн,— і тут же помічник капітана додає, що він його дістає від контрабандистів. Зовсім такий, як у нас удома колись курив батько, Стамболі і Месаксуді. Такого запашного тютюну в наші часи нема... Дуже цікаво розмовляємо, переважно про літературу. Господар мій очитаний і в курсі всіх літературних новинок. Я вже пустилась у «філософування»,— ох! моя слабість! Я тоді борюкалася з думками, чого це я потрапила в цей світ, як я тут не маю місця, все чуже... Оця моя гіпертрофія вразливости... Щось отаке плела... Не маю хитросплетіння в своїому розумові, я нежиттьова для сучасної неписаної моралі. Відступаю перед перешкодами, не маю смаку в «завойовуванні благ». Краще обійтися, краще аскетизм... Я роздаю щирість, скільки в мене її є, а натомість дістаю образи...

І чого це я таке тоді молола, що на мене найшло?

А тут з'являється й вечеря на столику з якихось непомітних для мене сховків: камбала, шпроти, виноград, вино... Вже й дванадцята доходить, а ми говоримо-розмовляємо. Та треба ж і честь знати. Мені пора! Поговорили ми, а тепер я вже піду. Приємно зустріти такого цікавого розмовника.

Тоді цей помічник капітана каже, що я не повинна поспішати, бо він десь-інде переночує, а я можу на оцій його койці спати спокійно. Ніхто мене тут не потурбує. Ось замок ізсередини.

Я виспалась чудово! Вранці й виходжу з каюти, вмиваюсь, іду на горішню палубу другої кляси і там, на своє диво, уздріла Фелікса Якубовського. Він теж їде до Хости у ту саму санаторію. Він дуже жваво цікавиться, чому ж це він раніш мене не бачив? Де ж це я була?

Помічника капітана я більше не побачила, хоч ми ще довго пливли,— я вже в товаристві розвеселого Якубовського. Він весь час розповідав анекдоти та все вертався до теми, де я взялася, висловлюючи різні здогади, бо я не відповідала на питання.

От і вся історія. Але «пуанта» її — аж у самому кінці. Коли я виходила з пароплава у Хості і в юрбі йшла сходами вгору на чардак, чую, хтось потарабанив пальцем по мойому баулові. Озираюся,— це один з матросів із прикрою усмішкою і чимось гиденьким у очах.

Не забуду тієї хвилини. Чому він затарабанив? Може, тим казав, що він знає, що я за птиця, аж уранці з каюти помічника капітана вийшла. А, може, той помічник був знаний з того, що водив дівчат до каюти для оргій, та й на мене мав такі види, тільки мій охоронний панцер не дозволив, і він мимоволі виявив шляхетність, несподівану й для себе? А хіба матроська команда цьому повірить?

Це було б цікаве оповідання, але до нього ще треба «людей та дружчя».

* * *

В Хості, як і скрізь, товариство в мене не зав'язувалося. За столом — Якубовського анекдоти, але далі — сама. Хоста не такий розкішний курорт, як Сочі, що тут недалеко. В якійсь екскурсії ходила і я до Сочі, бачила ті пальми, палаци, де раніш жила одна аристократія, а тепер — друга. Порівняно з Сочі, Хоста просто собі мале сільце. Навколо — гори, ліс. Я ходила сама в ті ліси і одного разу надибала яблуню, обсипану яблуками золотий ранет. Думала, що то — чийсь сад, але ні... Ніколи нікого тут не зустрічала. А смак яблук — неймовірний! Я щодня приходила і ще й із собою брала по кілька яблук. Як виїжджала з Хости, то вже було чимало в баулі. Все те привезла я додому. Тоді саме була з Гуманя мама, і я мала маленьку втіху, що щось із Кавказу привезла.

31

Тепер пам'ять видає із засіків і закамарків таку сценку: я щось із Новоселецьким розмовляю біля столу МК, а підходить Косинка і каже: «Чую я, що тут буде якесь "двіженіє води"?»

Це був натяк на поголоску про бенкет. Наближалися жовтневі свята, і хтось придумав усолодити їх бенкетами... Найвища хвиля голоду в селах почала спадати, новий урожай... В місті теж почалося харчове пожвавлення, а в установах навіть справляли «бенкети». От і в письменників мав відбутися такий бенкет.

Це я останній раз бачила Косинку.

Справді — за кілька днів уже й бенкет. Великої залі не впізнати, висять гірлянди фестонами, а посеред кімнати застелені столи, на них повно їжі, квіти. На імпровізованій сцені співають артисти і грає музика. Навіть танці, навіть сам Ле танцює фокстрот,— за мудрими вказівками вождя світового пролетаріяту, нашого дорогого Йосифа Вісаріоновича. Бо ще до вчорашнього дня заборонено було танцювати, носити у вухах кульчики, на пальцях — персні. Отаке міщанство! Однаково, що ходити до церкви. Це — вчора. А сьогодні сам Іван Ле показує приклад, що це зовсім не міщанство — фокстротити. За директивою партії і нашого дорогого (етсетера)... тепер не тільки можна, а й мусимо танцювати. Особливо сьогодні.

До цієї революції в радянському побуті спричинилась така історична подія: поїхав Клим Ворошило за кордон на якусь чергову міжнародну асамблею — і там довелося йому згоріти з сорому. Дама, дружина турецького амбасадора, запросила його до танцю,— а він не вміє! Він, з країни передової культури — і не вміє! Повернувся Ворошило до Москви — почав ходити на курс танців, щоб не пекти більше раків на міжнародних форумах. І так започаткував нову еру. За його прикладом почали ходити до школи танців інші члени політбюра, і ото з такої високої гори помандрував фокстрот у народні маси.

До цієї історії приліпилася ще одна. Кажуть, що тоді Клим Ворошилов пройшов за кордоном ще одну західноєвропейську науку. Не вам кажучи, пішов він до туалетної кімнати, вибачайте! Зайти зайшов, а ось вийти ніяк не може. Двері замкнені, та й годі! Пастка! Світова буржуазія хоче знищити славетного радянського полководця! Почав він грюкати щосили кулаками, а з-за дверей йому відповідають: «Спустіть воду!» Спустив — двері автоматично відчинилися.

Це — чисто радянські анекдоти. Але менше з тим...

Отож і в київському місцевкомі письменників, за прикладом голови Оргкомітету Спілки радянських письменників України вельможі Ле кружляли на бенкеті в честь жовтневої революції пари. «Двіженіє води»...

Та тільки Григорія Косинки на цім бенкеті вже не було. Не було й Плужника, Фальківського, Влизька. Ці, що бенкетують, ще не всі знають новину, бо арешти були попередньої ночі.

Столи стоять літерою «П». В кінці одної відноги цієї фігури скупчилися, наче тиснуться в бурю ягнята, друзі тих, що вже в тюрмі. Бачу тут Косяченка, дружину Плужника Галину, Євгена Кротевича, здається, Яковенка, Охрименка, «Дорогушу». Недалеко й Максим Рильський. Всі вдають неймовірно веселих і дотепних, а за цим — сльози. «Пиймо, кумцю, пиймо тут, на тім світі не дадуть». Надзвичайна уважність до Галини Плужник, яка також вдає, що нічого не сталося, тільки курить одну за одною папіроси «Казбек».

Ще ж так недавно Косинка виступав на загальних зборах із промовою, повною гостроти і сарказму. Це був безперервний струмінь дотепів. Ще ось недавно цими днями у одній з бічних кімнат місцевкому сиділи Косинка, Охрименко, С. Скляренко, «Павлуша-Дорогуша», я загляну-ла — й мене запросили до гурту. Цікаво, чого вони всі регочуться? Косинка читав фейлетон Сосновського у газеті *Известия* «Любовь должна быть обоюдной» з дуже тонким прозорим натяком, що не тільки ми повинні любити нашу владу, а й влада нас. Реготалися до сліз, бо Косинка читав майстерно, до кожної фрази додавав свій блискучий коментар... Взагалі, де Косинка, там загальний сміх, він усіх брав у полон своєю влучною гостротою слова.

Ще ж зовсім недавно читав він своє оповідання,— я вже після того не чула такого мистецького читання. Тому кожен авторський виступ Косинки був літературно-театральною подією. Що ж то за оповідання було? «Серце»? Зміст: вартовий на кордоні над Збручем, українець, чує рідну мову по той бік річки, він не може в своїх братів стріляти, але обов'язок прикордонника наказує, і він стріляє... Оповідання двозначне. Психологічна колізія душі українця-прикордонника...

Ніби ж хотів Косинка на більшовицьку нуту заговорити,— та йому не вірили. Не повірили й тепер...

Влизько, Плужник, Фальківський також були яскраві індивідуальності... Влизько своїми дитячо-глузливими очима, Плужник — їдкою

іронією, Фальківський — трагічним сумом, що назавжди застиг у очах... Але Косинка був найяскравіший.

Досі арешти кінчалися засланням. Хто ж міг думати, що сьогоднішні арешти будуть зв'язані з убивством якогось Кірова в Ленінграді? Який тут може бути зв'язок? І вже найменше хтось думав, що скінчиться розстрілом, що цим разом уже — «мертва хватка». Так ні за що ні про що. Для мене це було незрозуміло. Справджувалось Косяченкове: «Погинемо як руді миші...»

32

Я все подаю зовнішні події, вигрібаю, що ще лишилося в голові з часів мого перебування серед членів колективу письменників у Києві, пробую укласти в тій послідовності, як було. А нічого про себе, про своє внутрішнє, яка там точилась робота.

Була я весь час у депресії... З якого часу? Вірно буде сказати — із студентських часів. Джерело депресії — голодування й фальшивий стан члена комнезаму, нестерпний для моєї вдачі. Але ті провали в депресію були лише початок у сумішці з вихорами інших емоцій, дуже щасливих. Молодість і здорова основа мого єства брали верх, хай що! Після вчителювання в Запоріжжі (що само по собі було для мене мука) — нове студентське голодування й безперспективність, невміння дати собі раду разом з упертістю бути в літературі. Оці літні вечори й дні у стоячій воді бездрузівства, а в наслідку оте грізне завмирання, що його так гучно перебило Пилипенкове відрядження до степової України.

І так: поки я в дії, коли щось бачу, ставлю собі мету й до неї жену на всіх парах — то й відлетіла чорна птаха депресії. Але коли нема руху — накриває крилом і душить.

А тут ще й усі навколо: Гася, Яковенко, навіть лікар (коли я звернулась з приводу якогось недомагання), всі інші в один голос товчуть тобі, що треба мати чоловіка, себто жити родинним життям. Хто партнер,— неважливо, аби... Так примітивно і так просто, що аж верне. Я ж фізична істота і природі покірна,— але є ще й інші мої сфери, що не можуть прийняти голої змисловости, душа голодна на кохання, тонку дружбу, співзвучність... А де воно? Нарешті, я така чутлива до інтелектуальної краси — красномовства, філософії, розв'язування всіх отих питань, що завжди сиділи в моїй голові. А де вони, такі?.. За це називають мене старою дівою. Добре! Я — стара діва!

І коли я почувала оцю важку самотність, то вона й виливалась у почуття-думку: нема з ким говорити. Ті всі, з ким говорю, не бачать мене такою, як я є, а такою, як собі думають про мене. Як часто я повинна була приймати ту маску, в якій я їм видна! А щоб бути, як із собою, таких нема. Тому я зверталась до паперу, бо мусіла хоч сама з собою поговорити.

Я тепер думаю, що то була не тільки депресія, а й просто-таки психічна хвороба, тиха шизофренія, яку я переходила, сама про неї не знаючи, оцей біль душі, в якому я борсалась і не знала, як вийти з біди. Я приписувала тоді цей біль своїй незугарній, неталановитій, нездібній ні до чого вдачі. А тепер я думаю, що був він несвідомою відбиткою загальної трагедії навколо: голод, депортації, арешти, навіть те, що я не маю куди примістити вигнану з Жашкова родину. Оці постійні думки про смерть та як її учинити. І слідом за цією думкою — друга: та смерть і так прийде, чого ти ще нею журишся? Як жити? Що буде взавтра? І слідом за нею друга думка: хай узавтра турбується само за себе, а ти будь задоволена тим, що сьогодні є таким, як воно є.

Оце тоді вже почала я знати той дивний вихід із себе. Не роздвоєння душі на дві особистості, а вихід із себе. Як дуже боліло, я ставала збоку і дивилась на себе, ту, що корчиться від болю. Так наче на когось іншого. І диво! Відчужений так біль був уже недошкульний, бо я друга тільки спостерігала його, шукала причини ззовні, зверху.

Оті київські борсання і неприймання підсуненого тобі нецікавою дійсністю в особистому пляні, оті харківські розгроми у суспільному пляні так роз'ятрили були мене, що я аж до психіятра вдалася, на щастя, ненадовго. Потім помогла моїй хворій душі подорож до Туркменістану. Я побачила, що є інший світ, навіть і в межах СРСР, а не тільки отой наобридлий, замучувальний стандарт, що гнітив і давив своєю блювотинною одноманітністю... (Ті самі засиджені мухами портрети вождів на стінах у канцеляріях, ті самі меню в їдальнях, та сама простягнена рука Леніна на майдані, ті самі гасла й плякатні вислови в передовиці *Правди*,— все те саме, куди не рухнешся). Блиснула була мені надія, що літературна праця стане доступна. Блиснула і погасла. Туркменська тематика... Е-ех!..

І тепер, коли все ясніше ставало, що я — «відлетіла тріска», покидьок, коли не було й середовища, навіть такого, де треба «одягати маску, щоб тебе бачили», все валиться,— тепер я найвірніше назвала б себе побитою собакою, що лежить у якомусь підвалі під похмурими склепіннями, які от-от спустяться й задавлять, та пробує зализувати свої нагноєні рани.

І так почав у мене викристалізовуватися «кодекс», що був і досі є моїм «правильником».

Із своїми слабкими силами, вадами, недостатками маю жити і ні в кого нічого не просити.

Не старатися комусь приподоблюватися, бо й так не вмію, то чого себе мучити?

Жити так, щоб нікому нічого не бути винною. Вкладатися в свої бідні можливості.

Жити так, щоб не було нічого, що треба ховати. Не мати двох бухгальтерій.

Не розвивати в собі рис, притаманних плеканим. Не хотіти розкоші, вдовольнятися конечним. НЕ МАТИ ПОТРЕБ.

Тверде життя. Ліпше самостійно бідувати, ніж залежати для забезпечення від когось.

Віра в себе. Хоч ніхто не вірить, Я ВІРЮ, що в мені заложено багато творчого — тільки як його з себе видобути?

Всі ці «правила» вже виробились важким попереднім досвідом, їх не треба було вчитися, ані тренувати...

Отакий далеко неповний візерунок мого внутрішнього, нікому нерозказаного. З ним я й на курси стенографії ходила, і найнялась на роботу до Обласного земельного управління на бульварі Шевченка, що звалося ОБЛЗУ. Восени 1934 року.

33

В колектив письменників події вже не котились, а бігли.

Після кривавої розправи з Косинкою, Фальківським, Влизьком відбувалися збори за зборами («з обов'язковою присутністю членів»), де кожен мусів брати голос і засуджувати «ворогів народу»... як тих, що вже розстріляні, так і тих, що «ще серед нас намагаються діяти тихою сапою». Пророблялй й засуджували. Особливо активізувався Петро Колесник. Він ще тільки підготовлявся загризти свого вчителя, Миколу Зерова, одночасно копіюючи всю вчителеву манеру. Виступали правовірні, як-от Косарик-Коваленко, Дмитерко, поправляв Ле,— у такому дусі, як зафіксувала стенограма на 2-му обласному з'їзді Рад Київщини:

«Контрреволюціонерам Косинкам, Фальківським та іншим їх прихильникам важко, неможливо здобути ім'я українських письменників. Будьмо щирі й одверті: яке значіння Косинок, Фальківських, Пилипенків, Підмогильних у нашому літературному процесі? Чи були вони відомими письменниками, чи взагалі були письменниками? Не були вони письменники. Це були халтурники».

(Це я взяла із «Відкритого листа» Василя Стуса до Президії Спілки письменників, *Сучасність*, 1969, ч. 4, передрук у *Вільному Слові*, 24 травня 1969 р.).

А тоді вже мусіли один за одним вставати письменники і проклинати розстріляних. Мусіли виступати всі, навіть такі безголосі, що не вміли зв'язати два слова...

Та ні на кого не кидали стільки анатем, як на Косинку. Ніяк не могли подолати Косинчиного блиску. Згадували всі його дотепи, що, як, де він сказав, та яка захована контрреволюція в його новелях. Косинка і з того світу панував над цими найтвердовірнішими косариками та колесниками. Збори засудження перетворювалися на поминки.

Та це помітили «там». Раптом заборонено було навіть згадувати імена розстріляних та заарештованих.

Всі ходили під гнітом цих подій. Зустрічає мене на вулиці перекладачка Ганна Касяненко і питає: «Чули? Борис Тенета повісився в ка-

мері!» — «Тенета ж жив у Харкові!» — «Так, але його привезли в Київ після арешту». Отой Тенета із сонячною посмішкою, що робила його лице з приплюснутим носом таким привабливим і дружнім...

А це вже й до Качури докотилося. Хоч який був Качура меткий сухим виходити з води, а й йому прийшла біда, непереливки. На чергових зборах почали «пробляти» його. Які були підводні течії, не знаю, бо Качура був назовні один, а десь «під» — інший. Ще давно написав був він оповідання «Симуляція», побудоване на тому, що колгоспниця не вміла вимовити «стимуляція», а вимовляла інакше: «симуляція». І от на письменницьких зборах вирішено було, що це — контрреволюційне оповідання і що Качура навмисне написав це оповідання, щоб висміяти колективізацію. Еге! Вчить, замість запроваджувати здоровий стимул до праці, симулювати!

А це вже пахне недобре.

І справді! Через деякий час Качура вже не був головою місцевкому письменників, ані секретарем журналу *Радянська література.*

* * *

Але ще за Качуриного головування помер Грицько Косяченко. Про його смерть сказав мені при вході до будинку МК доглядач, Іван Степанович. Цей славний дідок був наче частиною колективу. Вже при вході по його вигляді можна було здогадуватися, що́ діється всередині в кімнатах, а також він шепне потиху про разючі новини. Доглядач цим разом додав ще, що Качура, голова, послав був його до похоронного бюра замовити катафальк. Думали ховати Косяченка коштом місцевкому письменників. Але прийшло «звідти» розпорядження,— цього похорону не робити, заборонено. То старий Іван Степанович ще раз ходив до похоронного бюра — скасувати замовлення. Заборонено було й оповістку подати про смерть Косяченка. «Але чому?» Бо його мали заарештувати, а не заарештували лише тому, що він і так помирав. Письменники мали поводитися так, наче ніколи ніякого Косяченка на світі не було.

Оце перед очима цей похорон. Під домом (на Тарасівській), де жив Косяченко, стоїть нас чоловік щось із шість. Батько й сестра Косяченка, Турчинська, я, Іван Степанович, Кіпніс... Від МК — нікого. Здається, і всі. Стоїмо біля бендюжної грабарки, що нею возять землю при будівництві доріг, з брудними голими дошками. Батько й візник винесли збиту з дощок, непофарбовану труну, поклали на грабарку, гостроребрий бендюг поволі потягнув її, ми, купка людей, ідемо ззаду. До Байкового кладовища дійшло нас ще менше, тільки родина та я з Агатою. На кладовищі зустрів нас худий священик (чи диякон?), прочитав молитву. Закопали Косяченка, і ми пішли додому.

В МК заборонено було згадувати це ім'я. Що ж він вчинив проти радянської влади, що навіть після смерти карали? Як же вони знали, що він їх гостро ненавидів?

А в довідникові «Письменники радянської України», 1970, написано таку брехню: «Був член Спілки радянських письменників. Останні роки життя працював у Яготині в редакції районової газети». Крім того, подано дату смерти 29 вересня 1936. А я пам'ятаю цей похорон літом і ще був Качура головою, а МК письменників був ще на Фундуклеївській, не на Прорізній.

34

Василина тепер живе на Обсерваторній і, здається, там ще й досі є Сіла Мьортвий. Але що він тепер уже мною не цікавиться і не читає мені звисока нотацій, то я надумуюсь зайти до неї. Треба ж десь почути тепле слово. Так мені тепер моторошно. Це ж я ще переживаю цю останню подію, хоч минуло трохи часу.

Подія така:

...Заходжу я до МК письменників і не впізнаю. Якийсь інший дух тут. Вже це не клюб із шаховими столиками, а якась торговельна контора чи що. Замість Новоселецького аж у глибині кімнат сидить якийсь інший суб'єкт. А далі — кабінет, перед кабінетом — стіл, секретарка. Нікого не бачу з таких, кого можна б розпитати, що тут сталося. Висить при вході на стіні в коридорі оголошення. Певно, списки якоїсь видачі «благ», кому скільки. Читаю. Ні, це список виключених із колективу письменників, і між іншими прізвищами знаходжу своє. Причина: бездіяльність і відсутність заробітків з друкованого слова. Підписав Семен Гордєєв, новий голова колективу письменників. Висуванець від заводської стінгазети, містечковий тлустий зух. На заводі йому треба було тільки пару років робітничого стажу, щоб за цим стажем заховати своє справжнє обличчя. Українська література йому так потрібна, як собаці п'ята нога. Йому потрібні ті щедроти, що сиплються тут щораз та більші. За які літературні заслуги зробили його пастухом письменницької череди, не знаю, але перша дія його — ось цей список.

Качура цього не зробив би.

І так я вже на вулиці. Чому мене викинули на смітник? «За відсутність літературних заробітків»? То не допускають же самі до них. Чи моя вина, що я їх не маю? За «соціяльне походження»? — Це — «пічуха», як висловлювався Плужник. Яке соціяльне походження І. Микитенка? А він — цар і диктатор у харківському колективі письменників, пролетарський ідеолог. Хто такий Натан Рибак? «Рабочий от станка»? Рильський... Ні, справа не в соціяльному походженні.

Як і завжди, подія ця спочатку наче не вразила, шкрябнула по поверхні свідомости, але дедалі — в'їдалась все глибше й глибше. Перевертала я ці думки у моїй бідній самотності, варила, думала... Потрібна була своя душа. Пригадалася моя велика любов ставищанських часів — Василина, що так відзвучувала моїй душі всіма струнами, що так легко

було з нею, так весело, а так повно й широко можна було на всі теми говорити. Любов ця кидала відсвіт і на Василину теперішню, але... коли я виливала їй свої болі, вона сухо-мовчки дивилась на мене. Серед зливи моїх почувань раптом я помічала ці холодно-сухі очі. Кому це я говорю? Це вже не та особа.

А була вона тоді на вершку успіху. Академік Євген Тимченко дуже її вирізнив, і вона вже була аспіранткою Інституту мовознавства із затвердженим за нею епітетом «учениця Тимченка». Тоді саме складався великий Академічний словник і Василина працювала в цій комісії. І раптом — Тимченко став «ворогом народу»! Посипалися стріли й на неї, то Василина, щоб відбитися, написала і видрукувала разом із колегою Сугаком статтю, де «викривала» буржуазний націоналізм у мовознавстві Тимченка та його школи. На тому й заспокоїлося. Василина й далі працює у словниковій комісії.

І оце я саме прийшла до неї, як вона збирається у далеку дорогу, має відпустку. Вже не видно на овиді Анатоля.

Їде Василина на Далекий Схід до сестри Олесі, має безкоштовний квиток туди й назад. Олеся тепер живе у Владивостоці, замужем за інженером залізничних шляхів Легезою. Має змогу не тільки сам він їздити по всьому СРСР безкоштовно, але й уся його родина.

Прийшла я до Василини, зовсім забувши, що це ж не та Василина. Вона вкладає убрання в порожню валізку, а я їй свою душу розкриваю.

Рефрен був такий: не треба жити. Я тут зайва, несучасна (каже Гася), неспівзвучна. Від молодої людини вимагають першої «пролетарської» якости — активізму. Закид у пасивності дорівнюється закидові, що ти в конфлікті із сучасною дійсністю. Адже ж від нас у «Плузі» вимагали не тільки тематики про батраків, про клясову боротьбу, мрій про комуну, але й виключення з ужитку інтимних мотивів, про кохання, сум, «соловейків» (це їдючо висміювалось), про «вишневі садочки». Все це — «дрібнобуржуазна тематика», «не наша». Письменникові при найменших нотках суму закидали песимізм і непогодження з дійсністю. Писати дозволялося тільки мажорно. Мінор, туга розцінювалися як особистий конфлікт із радянською владою, неприймання сучасної дійсности.

Ну, я не можу знайти в собі активістського голосу. То за це мене в помийницю? Вони не знають, що існує ще якась інша порода, всі повинні бути на один копил, сфабрикований в партійному агітпропі?

Василина ще й досі ні слова не сказала на цю мою суцільну скаргу. На це моє шукання причини, чому мені не знайшлося місця в письменницькому колективі. Чому це мартичі й адельгейми, рибаки з тельманами розсідаються там, а я «відлетіла тріска»? Я почувала, що моє право — праця із словом. Ніде-інде... Адже ж скільки я вже перепробувала професій і праць, та й ні одна, жодна... І відганяють!

Я ладна була шукати причину в моїй споглядальній вдачі.

Про споглядальну, медитативну вдачу вони ніколи не чули, та й я не знала, що зо мною діється, чому я органічно не можу писати так, як ви-

магається. Треба соціялістичного реалізму, а в мене виходить «повзучий емпіризм» або «декаденщина». З того всього, як не дають тобі говорити своїм власним голосом, то й накинений не видушується з горла. Замовкаєш. Стаєш «меблями», за висловом Качури, або «ялівкою», за висловом Будяка.

Я хоч і не розуміла тоді, але без думок знала, що споглядальність має таке ж саме право існування, як і активність, що це — спрямована вглиб активність, не виявлена дешевою галасливістю. От це знання без слова-думки було серцевиною мого постійного почуття своєї раціі, слушности і права.

Не ворожости, ні! Жадної ворожої думки й наміру я не маю проти дійсности, приймаю навіть ролю тріски, що відлітає під час рубання лісу. Але ця трісочка й собі хоче по силі здібностей прислужитися для побудови кращого майбутнього. Це моє найбільше і найвище бажання. Але мене, такої, як є, не приймають, виганяють, нема ніде для мене місця, мойому бажанню працювати над українським словом...

Василина вже наполовину уклала свої речі у валізку, бо вже не метушилась, а сиділа й дивилася на мене своїм сухо-холодним поглядом. Тільки тепер побачила я, що говорю до чужої людини. Все, що вона знайшла сказати на мою нескінченну (о, ще й до половини не дійшла!) скаргу, були такі її слова:

— Ти загниваєш і розкладаєш інших!

«Та-ак, Василино? — билось у мені, як вийшла я, відразу після цих слів.— Тепер, коли тобі усміхається чудова подорож і коли ти міцно вгнізджена у властиву тобі працю,— в тебе не знайшлося для мене інших слів? Та-ак?»

35

А я, мабуть, справді була тоді дуже неприємна. Від таких думок, що варилися, товклися в голові і знов верталися, я попала в якийсь ступор. Бути відігнаною від свого, до чого прямувала все життя, це ж крах, життьова катастрофа. Гася потім мені казала, що зо мною важко було говорити, така я тоді була похмура і задубіла, із застиглим обличчям. Яка я тоді була, Кіпніс аж через кілька років признався: «Неприємно було на тебе дивитися. Втупиш очі в одну точку і годину нічого не промовиш». Але я ні разу не відчула, що я неприємна в тій хаті, що небажана.

А в той час не тільки чужі комісари, що прийшли розпоряджатися в колективі письменників, не тільки вони обливали мене холодом, але й свої, недавно ще ніби приятелі. Хто ж із українських письменників хотів тоді зо мною говорити? Кому я була цікава? Нікому. Перший Косарик-Коваленко. Як бачив здалека,— переходив на інший бік вулиці. Кому ж входило в голову, що моя похмура мовчазність, зосереджена в собі недіяльність — свого роду діяльність, і то — дуже активна. Галас тільки розбиває її.

Як вони мене бачили? От, ходить якась невдаха... Що не напише — літературний брак. І я переймалась та й собі вважала себе невдахою, нічим, а тому... не треба жити! До цього кожен раз зводились мої думки. Це вже відтоді (і дуже довго) я вважала найкращою частиною буття с о н. Засинаючи, казала собі: «Коли б уже не встати», а прокидаючись, питала: «Чого я прокинулась?»

Тільки тоді, як я дивилась на себе, комашку, чужими очима, ставало легше. Як було дуже боляче, я виходила із свого маленького комашиного «я» в велике Понад-Я — ставало трохи легше, але однаково моє життя здавалось непотрібним. Непотрібна світові — значить непотрібна. Всі мої зусилля непотрібні. Тому й друзів нема, нема ні з ким спільних точок, непривабна я, тому ніхто не впускає до себе. Все-все поставило мене п о з а. Нікому нецікава стара діва.

І от тоді, як я так потребувала хоч зайти кудись помовчати, тоді дуже людяно, гостинно й привітно приймали мене в хаті Кіпніса та його Віри. Більш ніхто.

* * *

А я ж у цей самий час цілковитого остракізму проходила цікавий внутрішній процес, що якось вміщувався в душі разом із гіркотою викинутого за поклад непотребу. Я ж у своїй скерованій всередину сконцентрованості хотіла недоступного. Монотонія щоденних газетних тем ставала щораз нуднішою. Хай уже Гася пише на завдання в передовицях. Для мене був цікавий процес життя у всіх переливах, у гамі позитивів-негативів. Всі оці зрушення, вихорі, що навколо, всі ситуації, що витворюються, але правдешні, які є в житті («повзучий емпіризм», уже підказує якийсь колесников-коваленків голос). Повнота життя, де б усі сторінки його мали свій повний вияв. Хотілося вхопити так, щоб нащадки мали повну безсторонню картину у всій багатогранності. Який був складний злам, з якими жертвами...

Чи потрібні були жертви? Я тоді вірила, що хоч жертви, хоч болючі, але гряде вища, складніша й багатша епоха. Я тільки хотіла без тенденції, без обмежень, на повний голос. *Ця* творча метода була мені цікава. А так, як вимагали — не вмію, нецікаво.

І це було в гармонії з моєю вдачею. Хоч уже довелося в житті брехати, я однаково ненавиділа примус брехні, це для мене огидний і проти моєї природи стан. Його не приймала душа ніяк. Щирість — найбільша цінність і я її завжди та скрізь шукала, аж само слово стало утертим, тільки іншого не знайду. Та моєї щирости ніхто не хотів!

Оці ментори й цензори казали мені тільки одне бачити й подавати, а всього іншого, боронь Боже, не чіпати. Ні тих совєтських князьків, що панували на зразок панських прикажчиків, ні зла людям від них. «Викачка» хліба, примусові облігації, депортації, «поток і разграблєніє» од-

ної частини села руками другої, голод, за цим — винищення цвіту інтелігенції... Думи й вислови самих жертв «перебудови»... Мої спроби бачити ці процеси повно, з вірою в конечну мету (перебудова економіки, всі освічені, матеріяльний і духовний розцвіт) були заздалегідь засуджені. На нових задумах лежало незриме вето, що не давало їм зав'язуватися в твори. «Чи ти вже перебудувалася?» — чую звідусіль. А мені все це «перебудування» стає щодня нудніше...

Безплідна. Як не можна малювати словом психологічних образів («психоложество!» — вигукує критик), ні зачіпати солов'їних мотивів («це — просвітянщина»), ні історичних («це — втеча від радянської дійсности»), то безплідна. Залишається прославляти партію та розмальовувати квачем гасла з газет,— а від такого верне, таке з горла не лізе... Словом, безплідна й бездарна, як це визнала радянська критика.

36

Інколи приїжджали з Гуманя Ганя з Вітею... Як ми в тій кімнатині тоді всі містилися? Як туди втиснулося нас так багато?

Вітя вже доростає. Завжди веселий, повний життєрадости, дуже білявий, синьоокий, плеканий, мов дівчина. Ганя ж на нього хухала й дмухала. Ріс він ніжно, хоч життя було жорстоке,— відгороджувала Ганя як могла. Він навіть не міг себе оборонити від вуличних сутичок із такими ж хлопчаками, зараз біг до Гані скаржитися: «Мамо, вони мене били!» Ганя й порадила йому на це: «Не приходь до мене з такими плачами. Вони тебе б'ють, а ти бий їх!» І відтоді Вітя не скаржився, перестали його лупцювати.

Коли він приїздив до нас у Київ, у цій кімнаті відразу здіймався нестерпний гармидер. Все розвихрене, розкидане. Це ж єдине, що могли ми,— класти все на своє місце, щоб можна було в хаті повернутися. А Вітя цього не знав.

— Хто це буде за тобою прибирати? — питаю.

— А ти! — відказує безжурно Вітя.

— То я була в гостях у тебе в Гумані й прибирала, а тепер ти в мене — і знов маю прибирати? — навмисне суворо дивуюся я.

— Ти дівчина, то ти й прибирай! — на це мені Вітя.

Ну, як тут на нього сердитися? Завжди він щось виспівував, вибренькував, веселість із нього била аж до стелі. Мене він уже перейменував на Явдоніну. Ще одне ім'я!

З Вітею я розумілася більше, ніж із Оленою, бо він любив про своє, йому цікаве, розповідати: що прочитав, які винаходи в техніці... Я розпитувала, що вони вчать у школі з літератури, що читають. «Копиленка "Десятиклясники"».— «Цікаве?» — «Так собі».— «А кого з письменників у школі люблять?» — «Рильського. А Тичини не любимо».— «Що вчать з історії?» — «Про героїв Мініна і Пожарського та ще про Суворова».

Про українську героїку ніхто нічого цьому поколінню не казав,— ні про гетьманів, ні про Богуна, Залізняка, Остряницю, Гуню, ні про гуманського Гонту. А що ще мене здивувало — він хоче змінити своє прізвище. Воно буде звучати ось як гордо-велично: Віталій Монолітов! Серце краялося, таке слухаючи.

В Києві довелося Віті пережити гострі боки життя. В нас у хаті, як звичайно, було дуже злиденно на їжу. Оце стоїмо ми, я й Вітя, біля універмагу на розі Хрещатика й Лютеранської у довжелезній черзі із самого рання. Може, дійде черга, то дістане черевики, а може, й ні, тільки даром стоятиме. Я прийшла його замінити. Вітя, бачу, голодний, корчить йому у шлунку, блідне, умліває з незвички. Такого вдома йому не трапляється, бо все найкраще там — найперше йому. А я нічого не можу йому дати. Думає Вітя: «Скупа Явдоніна!» А в мене нема за що купити йому яку іриску...

Його юнацьке щасливе буття переломила одна велика травма. Батько його, Дмитро Безносюк, повісився у дровітні біля хати зимою. Довела до загину горілка. Випивав, а для цього крав. Ганя не раз оплачувала такі розтрати з власної платні. Звільнили такого робітника. Дмитро почав потайки виносити з дому що було. В хаті зробилося пекло. Дмитро з пиятики опух. Тікав він і в Київ, отак зайшов до нас один раз, посіяв у хаті таку саму атмосферу, як колись розпускала навколо себе ота Валя-повія в Кубучі. Він уже тоді був із тими думками. Почував свою скінченість, усвідомив, який він тягар усім. Повернувся додому, знайшов мотузка та пішов у дров'яну повітку. Страшно, прикро, кошмарно... Віті було тоді років 13—14.

Отже, Ганя все це на собі тягла. Батьки на шиї, чоловік-п'яниця, синоньо, якому вона ще й досі вигрівала до постелі укривало, щоб часом дитина не змерзла, лягаючи спати. Дві праці, щоб утриматися. Від цих двох сидячих бухгальтерських праць стала вона кругла, як барилко. Коли вона приїздила до Києва та бачили мене з нею, то ніхто не вірив, що ми — рідні сестри. Я — тонка скрипочка, така легенька, що не ходжу, а лечу, «як трамвай», темна шатенка з золотистим відсвітом волосся на сонці, з карими, трохи скісними вузькуватими очима і коротким широким носом. Ганя — кругла бочечка, дуже білява, з русим волоссям, з сірими молодими очима, рівним продовгастим носом і зовсім іншим виразом. Дві різні раси! А тим часом я дуже подібна на тітку Тодоську, Ганя ж — на Цимбалів. Всі Цимбали такі: русяві, з рівними і навіть закандзюбленими донизу носами (Саміло, Тихін, Саша). Я в мойому виразі ще часом ловлю мамин, але в Гані ніколи такого не вловила.

Але, не зважаючи на такий життьовий тягар, Ганя не падала духом. Де в неї бралася сила витримувати своє нещасливе життя? Навпаки, вона казала, що їй дуже добре, що вона щаслива. Радянська влада дала їй незалежність. Вона ось, жінка, може сама утримувати родину, її поважають за її власні здібності, дорожать нею, запрошують з установи до установи на працю.

І я знаю, чому вона так казала. Вона щаслива тією дійсністю, що випала на її долю, бо як не буде нею задоволена, то як жити? Неможливо!

Щось подібне й я... Ось бачу таку сценку: Ганя, Вітя, Льона, я — всі вдома. Я сиджу на кушетці, застеленій «Русланом і Людмилою», і оповідаю Гані про свої блискучі пляни, як то я стану з'їздовою стенографісткою. Льона недовірливо закопилила губи і скосила вбік очі, мовляв, дурень думкою багатіє, а я радію й тішуся в безпричинній біологічній радості, зовсім так, як Вітя...

А ось ще одну родинну сценку підсуває пам'ять. Це вже я приїхала до Гуманя, на Різдво. Вже Дмитро не жив, і не було тієї тягучої атмосфери, що він ширив навколо себе.

Ми готуємося до святвечора. Ще всіх нема вдома, бо наш батько сторожує і приходить пізніше. Ганя ще теж не прийшла з роботи. Мама порається біля печі, я сиджу на підлозі, розтираю макогоном у макітрі мак. А це вже й Ганя прийшла. Помагає мені, тремо по черзі, тут і Вітя. Почали пробувати, чи втерся мак, додавати зварену й вихололу в сінях пшеницю, мед. Пробували, пробували і там же на підлозі почали й їсти добрими ложками, не чекаючи урочистої вечері. Тут же почали самі з себе сміятися, як то в нас, совєтських перевертнів, побитих життям і викинутих із гнізда, виглядає цей найсвятіший у році вечір. Сміялися ми, бо знали, як то було колись у Жашкові...

37

Вистрілила електрично новина: столиця переходить у Київ!

Про це вже давно говорили, але ніхто не вірив. Київ, бачите, близько кордону, тут не розвивають ніякої промисловости, тут нічого не будується, стоять недобудовані навіть ті доми, що були початі перед війною. Київ став тихий, навіть авто рідко побачиш... Москвичі називали Київ «бальшая дєрєвня». А киянам так і добре. Замріяні зелені вулиці, повітря чисте, з Дніпра до нього весь час пливе річний озон. У неділю — будь ласка, без особливих транспортних труднощів — вже й на тому березі, вже й пляжся собі на Трухановому острові чи йди далі в плавні, там серед рукавів старого Дніпра знайдеш нерушену красу природи... Це не те що Харків. Вічні вітри, пилюка, нема чим дихати. Київська розкіш ніколи не може перестати вабити. Кращого міста нема в світі!

І от — факт! Київ — столиця.

Всі установи переїжджають із Харкова до Києва. Спішно добудовуються незакінчені будинки. Величезний на Володимирській — Академії наук; біля нашого будиночка росте з порослого лісом фундаменту нова озія; «Роліт» спішно закінчується, бо й Спілка письменників переноситься до Києва. Вже не треба буде Гасі їздити до Харкова. Голова Оргкомітету, Кулик, уже тут, вже не Ле заправляє письменницькими справами. І вже не бачити Гасі мешкання в «Роліті». А тим більше — мені.

Я ж вигнана з колективу письменників. Вже дійшло до мого вуха, що моє мешкання передане Саві Голованівському, отому, що такий важливий для українського письменства... От тільки невідомо, чи вміститься він там із своїм приватним музеєм: картинами, статуями, килимами, гобеленами й античними вазами.

Сказав мені про це Антін Дикий, уповноважений для будівництва «Роліту» та переїзду, людина з чорною борідкою а-ля Винниченко. Дикий — письменник без творів, але знаменитий оповідач і дотепник. На свою сіру сорочку він казав: «Смерть прачкам» або «Радость бєднаво єврея». Взагалі, безперервно балагурив.

Але скоро його не стало, а уповноваженим прислали Олександра Сороку, поета. З Сорокою я навіть була трохи здружилася. Він ходив зо мною вулицями Києва (ще не роздивився, що я — нішо, голівка збитої квітки на пилюжній дорозі?), допроваджував до хати і багато розповідав про письменницькі харківські справи. Різні історії. І хоч і член партії, а дуже був озлоблений на все існуюче.

Оце він мені широко розповів про тодішнього диктатора й деспота в побуті літераторів Івана Микитенка. Казав, що Микитенко топтав усіх і все на шляху своєї кар'єри. Почалася вона з плагіяту. Приніс до нього у Одесі один студент на прізвище Волошин свою п'єсу про безпритульних із проханням дати літературну консультацію. А Микитенко вже п'єсу не повернув, тільки видрукував під своїм ім'ям, назвавши «Кадри». Іншими словами — украв. Оця п'єса й дала йому ім'я та матеріяльні достатки. Йде вона по всьому Радянському Союзі.

Справжній автор п'єси не залишив справи, а судився. Він дійшов аж до вищих органів у Москві. І нічого! Москва відповіла: «Нам не важливо, хто написав. Нам важливо мати відоме ім'я. Тому що Микитенко вже має, то й будемо вважати, що автор п'єси — він».

Якесь піратство серед білого дня! І ніхто — нічого?.. Індивід нічого не значить у машині продукування слави й успіху?

Це мені розповів О. Сорока. І запам'яталося. А внедовзі зимою прочитала я у *Правді* постанову дрібненьким шрифтом всесоюзної інституції охорони авторських прав, що затверджувала авторство п'єси за Микитенком, не заперечуючи, що автор Волошин. Так у тій постанові цинічно й написано: «нам неважливо, Іванов чи Петров...» Тут же була й постанова Всеукомдраму.

Може, я трохи й не вірила Сороці, даючи скидку на його озлобленість і особисту антипатію до Микитенка, але постанови підтверджували почуту від Сороки історію. Я вирізала обидві ці постанови і сховала, сама не знаючи нащо. Потім, через роки, це стало сюжетом роману «Діти Чумацького шляху». Вирізка ця доїхала зо мною до Ґрацу, а там загинула. Про це — в іншому місці. Але ще про Сороку.

Що він ще говорив, я й досі пам'ятаю. Ось:

Микитенко, Рильський і Сорока поїхали раз на виступ у якесь мале місто, Запоріжжя чи що. Рильський тоді був ще в загоні, тримали його

«в чорному тілі». А Микитенко — цар і бог у харківській організації письменників. Зупинилися вони в готелі, всі троє в одній кімнаті, бо більше місця не було. І от, після виступу, Микитенко просто серед ночі, о 12-й годині, викинув Рильського й Сороку з кімнати, знаючи, що їм нема де бути. Причина? Не сподобалось йому, що Рильський скритикував його виступ, а Сорока був на боці Рильського. «Оце такий він пролетарський письменник,— додав тоді Сорока.— Син великого землевласника, півтисячі десятин землі...»

Ця дружба з Сорокою дуже скоро припинилася. Чи то не стало Сороки в Києві, чи то він роздивився, що я — «відлетіла тріска»...

38

З переїздом столиці в Київ Ле вже стушувався, а найголовнішою особою Оргкомітету (чи вже СРПУ) став Іван Кулик, миршавий чоловічок із дуже рудою козлячою борідкою.

Я туди вже не ходила. А якось зайшла. То не впізнала!

Ту велику залю, де відбувалися збори, тепер попереділювано дикто-во-скляними перегородками, там сидять якісь рахівники-бухгальтери, клацають звідти кісточки рахівниць. З цих бухгальтерів я запам'ятала тільки одне ім'я — Голосовкер. Може, то Літфонд? Як і в кожній такій конторі, є й кабінет начальника, і перед кабінетом — приймальня із столиком та секретарем. Там тебе допустять або не допустять до начальства.

Досі ніяких начальницьких кабінетів тут не було. Навіть вельможний Ле сидів компанійно в загальних кімнатах і, граючи в шахи, вирішував усі справи, аж деколи хіба віддалюючись до наріжної кімнати, що вважалась редакцією журналу *Радянська література*.

Тепер на дверях найдальшої кімнати висить великий напис, що за нами сидить ГОЛОВА, товариш Сенченко.

— Що, може, Іван Сенченко, письменник із Харкова?

— Ні.

— Критик якийсь?

— Ні.

— Перекладач, може, призовник до літератури?

Теж ні. Це висуванець партії, тисячник, висланий «на прорив», як ото на село висилають. З літературою нічого спільного. А прізвище підібране для українського вуха спеціяльно,— пояснюють.

Яке витягнуте лице в кожного, хоч ніхто нічого не каже. Погонича нам прислали! Так наче свого нікого нема! Хіба ж Кулика їм не досить? Кулик же хоч літератор. Що розуміє висуванець-тисячник у літературних справах?

Це ж поличник для письменників! Відразу цей «Сенченко» зробив із клюбу письменників заготскот!

Ет, що там ви тямите! Заготскот — це дрібне в порівнянні з розмахом цього підприємства! Тепер, коли його почистили від усяких клясово ворожих елементів, розцвітає дуже добра індустрія. Що таке Літфонд? Це — постійний відсоток від усіх видань з видавництв, капає та й капає. Літфонд розростається й має свої санаторії, дачі, безкоштовне лікування у спеціялістів, дотації тим, хто потребує, оплата творчих відряджень. Золоте дно. А що таке Всеукомдрам? Всеукраїнський комітет охорони авторських прав драматургів: стежить за тим, щоб із кожної вистави ішли відсотки (ну, хай пів, один!) в користь автора й комітету. Такий самий є й у Москві, всесоюзний. Ви ж подивіться — Рильський переклав кілька опер на українську мову, і вже з цих відсотків від Всеукомдраму має власну дачу в Ірпіні, піяніно. Це — тільки маленький приклад...

Аби тільки вас до Спілки письменників прийняли, тоді — не ловіть гав!

Чого ж я прийшла до цієї заготконтори широкого розмаху?

Забрати пая. Я цікава була, чи повернуть? Коли переказують мені, щоб я прийшла забрала, бо я вже не пайовик «Роліту». Ще шляхетно повелися. А якби не віддали, а перевели на позику державі, то що, писнула б? Повернули не тисячу карбованців, а 970. Пролетарська держава взяла проценти за те, що користувалась моїми грішми п'ять років.

Я за ту неповну тисячу набрала собі матеріялу на пальто. Саме якраз СРСР продав китайцям якусь там залізницю (я політично неграмотна, то не знаю, яку. Манчжурську чи що.) І в наших універмагах з'явився японський шевйот, що ним китайці заплатили за залізницю.

Пальто це я носила роками, перешивала. Потім, уже в таборах, ще раз попорола й перешила на модний тоді жакет із настовбурченими плечами. Ще й досі маю, жаль викидати, все ж таки це — моє «ролітівське мешкання», гонорар за повість «Кампанія».

А в «Роліт» мені можна було заходити лише в гості, та й то — якщо є до кого. Мені не було до кого, крім Іцека Кіпніса.

Частина третя

МОЇ ПРИМІТИВНІ РОДИЧІ

1

Скільки це вже робіт-професій перепробувала я? Удома — хатнє господарство: обід варити, хліб пекти, свиней годувати, корову доїти, город обробляти... Продавчиня в книгарні й у кооперативі... Вишивальниця, мішколатальниця у студентські часи... Батрачка в Лютежі, робітниця на торфозробках у Бучі, учителька в Запоріжжі, перекладачка, робітниця в Києві на заводі «Точприбор», обліковець на комбайні у радгоспі «Червоний Перекоп», технічний секретар в МК письменників у Києві, літературний редактор у Харкові, канцеляристка у Лєни Куліцької... Курси французької мови, курси англійської, сценарні, курси східних мов... І ніде не підходжу, не підходить мені, не можу! З цих усіх перечислених зайнять миле мені тільки перекладництво, але ж... Там Ліфшіц і Гордон, їм є місце, мені — нема.

Про мої мандри й нариси я не згадую як заробітні праці, то була в моїй свідомості життьова місія, що з неї я не збиралась «хліб їсти». А вірніше — були це вправи, тренування на шляху до осягнення справжнього мистецтва прози, щоб читач, почавши з першої фрази, не міг уже відірватися, аж поки скінчить. Від цієї мети, поставленої ще в дитинстві і так підкошеної вигнанням з літературних околиць, я не відмовлялася ніколи. Хоч на колінях буду до неї повзти, хоч лише трохи наближусь до майстерности, але тільки в тому мій життьовий зміст. Щось треба безвідмовно любити, і ця любов моя — література. Але «за Божим духом» щось не виходить. Треба себе утримувати. Ще якби я жила сама, то не сушила б собі цим голови. Як буде, так буде. І чого журитися завтрашнім днем? Прийде, тоді й журитимусь. Вистачає журби й сьогоднішньої. Але нестерпне це становище, що Льона платить за хату, що я живу на її заробітки. Тим-то я кріпко надіялась на стенографію. Ось вона вже мене звільнить від вічного холодного й голодного безгрошів'я! З'їздова стенографістка заробляє 15 карбованців за годину? То

я зароблю стільки, скільки конечно треба, а решта часу — моя. Я буду вільна працювати над собою, ну, просто читати зразки світової літератури, якщо я справді «ялівка», «політично неписьменна», «плазуча емпіристка»... Література — невичерпна криниця, з неї можна все життя черпати — і все цілющу воду. Не обов'язково самій писати.

Тому-то я так прихопилась до опанування крилатого письма. Я віддавала безконечно багато часу просто списуванню, щоб «присвоїти» стенографічні знаки. Ми збиралися «бригадами» і на дому, щоб диктувати одна одній тексти «на швидкість».

Учитель наш був добродушний чоловік із міцною білою чуприною, звався Льовшін. Студентами курсів були майже всі жінки, багато з них «бувші», уламки репресованих родин: дочки царських полковників, дружини заарештованих. Але ті, що зійшлися зо мною в «бригаду» (цілком випадково) були: Фаня Подольська — дружина службовця, дуже товариська й жвава, з природною українською мовою; жила на Прорізній. Людмила Ткаченко — дочка шулявських обивателів, які і українці, і Ткаченки з діда-прадіда, але між собою говорять лише київсько-русскою говіркою. Людмила при тому знала прекрасно й українську, але в побуті не вживала. Вона жила в батьків на Брест-Литовському шосе після свого невдалого шлюбу та смерти дитини. Третя, але недовго,— племінниця Олекси Варавви, Зіна Дзюбенко. Хоч вона мені найбільш підходила духом, я її скоро з овиду згубила. Подольська ж і Ткаченко весь час були у панорамі моєї стенографічної «кар'єри», були моїми «напарницями». Найбистріша стенографістка була Фаня Подольська. Найповільніша — я.

Коли ми закінчили курси із швидкістю 90 слів на хвилину і пішли на практичну роботу, я весь час із ними тримала зв'язок, вони мене кликали в «напарниці».

2

До курсів надходили запотребования на стенографісток-секретарок. Ото з таким запотребованням я й прийшла до Обласного земельного управління. Запотребования йшло від самого начальника ОБЛЗУ, який потребував мати під рукою стенографістку круглі 24 години, а була в його приймальні тільки одна, Сікора. Це була справжня стенографістка із самовпевненими манерами, модним бантом-фантазі і тонкою усмішкою.

Сказати без перебільшення, я навіть у такій ситуації згораю з письменницької цікавости. Це ж я ніяким іншим способом не могла б обізнатися з внутрішнім життям і рутиною установи. А тепер ось сиджу в приймальні начальника ОБЛЗУ, за канцелярським столом, проти мене ковчег-канапа, оббита темно-зеленою цератою з височенною спинкою. А ось уже викликає мене начальник, і я заходжу в його кабінет, наче будуар: всі стіни оббиті матерією бежевого кольору, бганками. На

вікнах пишні гардини кремового кольору. Начальник сидить за столом, накритим зеленим сукном, поміж вікнами, а упритул до його стола простягнувся ще один довжелезний стіл, для засідань і нарад. Оце тут мала я чергувати з Сікорою. Одна зміна моя, одна її, а як треба, то ще й на нічних засіданнях, позачергових викликах.

Мені здалося, що я десь уже бачила оцього вишуканого інтелігента з русявою борідкою а-ля Луначарський, плеканою шевелюрою з тонким профілем, а ще тоншою дотепною мовою, пересипаною висловами з російської літератури. Типовий інтелігент-революціонер, що став сановником і без стенографістки не може й хвилини обійтися. Він мене прийняв добродушно-прихильно, але в першій же розмові випитав, чи я й на машинці друкую. І здивувався: «Що ж ви за письменниця, як не вмієте друкувати на машинці?»

О, він уже знає, що я письменниця! Не сховаєшся! А по-друге, цікаво, де це я могла навчитися, коли сама друкарська машинка — недосяжна розкіш? Як то цей барін уявляє мої письменницькі гаразди! Я мовчки проковтнула цей насміх-закид, але взяла собі до уваги. В обмін на цей «комплімент» я ще собі подумала: «Що ж ти, вельможо з Москви (по-українському — ні слова!), розумієш у сільському господарстві? Якийсь рафінований пуриц Грушецкій... Це, мабуть, присланий із центру комісар...»

А втім, він уже був на відході. Не минуло й двох тижнів, як у кабінеті начальника з'явився його заступник, зовсім незначна фігура в порівнянні з породистим Грушецкім. Без начальницького голосу, манер, у потріпаним лихім дощовичку. Але скоро стало всім відомо, що він цими днями стане начальником ОБЛЗУ, владикою цієї установи.

* * *

Новий начальник, Михайло Ломако, висунутий з низового апарату якогось району, з цукроварні чи що, відразу змінив стиль установи. Розкішний «наркомівський» кабінет він зліквідував, а своїм кабінетом зробив сусідню кімнату, потойбіч приймальні, вже без портьєр, без драпрі на стінах, тільки з таким самим довгим столом засідань. І до такої розкоші, як стенографістки, він не звик, відразу відмовився. Сікора і я стали там непотрібні. То Сікора пішла десь-інде, а мене перевели до бурякового відділу, вже не чисто стенографісткою, а ще й секретарство додали. Крім секретарювання, я мала йти на кожний виклик чи начальника ОБЛЗУ, чи начальників відділів записувати наради або листи. Ломако ніколи не диктував листів, дуже рідко викликав записувати нараду, а здебільшого викликав мене начальник фінансового відділу, дуже приємний, приятельсько, аж улесливо всміхнений, старої закваски бухгальтер, щоб я йому писала листи. Найбільше ж працювала я із начальником бурякового відділу Сквірським.

Нехай у фінансових справах орудує жидівський спеціяліст, це зрозуміло,— старий фахівець, фінансова специфіка... Але що може знати Сквірській у вирощуванні цукрових буряків, коли він ніколи не виростив жадного бурячка, ані близько біля нього не був? Типовий комісарчик, невисокого росту, у напіввійськовій одежі, що тоді була уніформою для партійців, які виконували завдання: приборкування України. Захисного кольору галіфе, косоворотка, ще тільки кобури й пляшетки не вистачає. Ніс його — орлиним дзьобом, очі — совині дуже ясно виказували расу. Але з першої хвилини бачиш перед собою надзвичайно приятельську, легкодобродушну, говірку, веселу людину. Зникала дистанція між ним і одвідувачами (здебільшого головами колгоспів, агрономами) чи й з нами, підлеглими. Володів він досконало природною українською мовою, все в нього на устах якийсь жарт, анекдота з живого життя. Словом, «свой парень в доску». І мені здавалося, що він навіть не грав цю ролю, а був справді такий доброзичливий, життєрадісний, повний доброї волі і віри, що так і треба налагоджувати життя після катастрофи голоду в селі.

Ця панібратська «маска» Сквірского була мені знайома трохи. Петро Товстолужський. Це була й о г о робота — депортувати в морози й сніги на голодну смерть жашківське селянство, вигнати з хутора Явдокима Кравченка, Натиного рідного дядька. А який він був милий, говіркий, добродушний, дотепно-веселий... Або отой ситий з во́лом директор Миронівської МТС, родич Рожкової, присланий з Москви під час голоду, що казав мені про причину голоду: «Це диверсія куркуля...»

Тепер уже зломили українське селянство — майже сто відсотків у колгоспах, тепер ОБЛЗУ в ролі поганяйла: відсотки виконання й перевиконання пляну; змагання Київської области з іншими областями; районів з районами; шукання й фабрикація «знатних людей». З ранку до вечора (і цілими ночами) «висять на телефонах» оперативники-агрономи та вимагають від підлеглих у районах зведень,— скільки зорано, посіяно, зібрано,— та висилають ці цифри вище... Все це вимагав від свого апарату Сквірській. А в щоденному побуті такий приємний чоловік!

Я себе цілком добре й вільно почувала із Сквірським. Коли в відділі з'явилась ще й секретарка, Глафіра Ляшко, вона називала начальника запросто: Абрам Єфімовіч...

Не те в кабінеті начальника ОБЛЗУ.

Був він білорус, цілком добре говорив українською мовою — з тими, котрі так до нього зверталися. Все-таки час від часу доводилося приходити в його кабінет на виклик і записувати нараду чи постанову наради. І кожен раз — якась спутаність, щось зовсім не те, що в присутності Сквірского. Що воно таке? Якось не сміла я глянути на нього, а одночасно страшенно хотілося роздивитися на цю людину. Щось таке притягальне, для мене загадкове, було в ній. То я ловила кожну мить і кожне випадкове здибання, хоч би в коридорах, мигцем, щоб скласти собі образ.

Він не прибирав пози високого начальника, а незмінно зберігав вигляд низового роботяги, звідки й виринув. Замість роздавати накази апаратові через стенографістоk, як роблять сановники, він намагався переробити все сам. День і ніч сидить у кабінеті й приймає начальників відділів, фахівців, районових агрономів, начальників районових земельних відділів, директорів цукроварень, голів колгоспів... Ночами сиділи й дрімали на ковчежній канапі всі ці одвідувачі, дожидаючи своєї черги.

Може, тому, що не вигрібався днями й ночами із засідань та нарад, був він такий блідий і вимочений, худий, як скелет, з витягнутим профілем носа. Дуже негарний. Як ішов, то не рівно, а зсутулившись. Одягнений більш ніж недбайливо — бідно. Якийсь дешевенький костюмчик, дуже виношений, якийсь пожмаканий рудий дощовик... Але очей таких я ніколи — ні до того часу, ні ось уже ще 38 років живу — не бачила. Вони, коли розгоралися бездонним синім вогнем, ставали величезні, виповнені всесвітом, моїм. Це не була мрійність розпливу, не п'яність, а море, океан.

І раптом погасали. Ставали водянисто-сірими, малими, безвиразно стомленими. Поголоска була, що він хворий на якусь шлункову хворобу. Одначе, ось родинний стан: переїхала вже з провінції до Києва жінка, от-от прибуде дитина. А головне ж, цей ходячий скелет відбив її від когось іншого! Ет, звичайна собі людина, стандартна, мільйон разів повторена історія! І чого мені так хочеться його розглядати?

А тому, що той синій вогонь очей був для мене незвичайним. Спочатку я дивилася зчудовано, потім випивала, а ще згодом смертельно ним переповнилася, до щастя понад вінця. Втім, я й тоді й тепер питаю себе: чи не був він який наркоман? Коли діяв наркотик, тоді й розгорався отой несамовитий погляд людини, що несе в собі всесвіт, що не тут вона. А коли наркотик переставав діяти — ставала звичайна людина.

Ніколи я цього не дізнаюся.

3

Мені раз у раз доводилось мати справу з машиновим бюром. Все, що я записувала, мало бути відразу розшифроване, подане на підпис для розмноження чи розсилання. Я приходила в кімнату, де стукотіло з дванадцять друкарських машинок, і старша друкарниця призначала мені, до якої машинки я маю підсісти. Сікора вміла друкувати сама. Якби я друкувала, то завжди є якась вільна машинка, що я могла б сама собі надрукувати розшифроване... Я пам'ятала зауважу Грушецкого і почала пробувати. А щоб не даром пробувати, я брала з собою щось своє і після робочих годин змагалася з неслухняними примхами машинки під моїми невмілими пальцями.

І знов... У машбюрі не була я своя людина. Старша друкарниця була яскраво вималювана і одверто казала (натякаючи виразно на мене), що

не вважає за жінку ту, яка не має намальованих уст. А я вважала, що кожна намальована жінка втрачає свою особистість і стає стандартною. Тільки кому ти в цім зборищі розмальованих масок скажеш? Ні одна з них не запам'яталась, хіба що одна Муза, дочка якогось професора, з манерами змійки, може, найбільш зорганізована особистість з-поміж них...

Хоч я була така сама службовка, як і всі в ОБЛЗУ, там же й обідала,— але ні з ким не зав'язала ніяких дружніх взаємин. Ні товаришок, ні залицяльників. Через мою мовчазність-маломовність ніхто мене й не помічав, ніхто й не знав, яку шалену симфонію щастя й депресії я переживаю. Один тільки раз знайшовся спостережливий, якийсь із численних агрономів ОБЛЗУ. Ми стояли в маленькій черзі до каси їдальні і перекинулись словом, а він каже: «Ви дивна людина. Вперше бачу, щоб так різко, без жадного переходу, мінявся вираз обличчя, від скрайньо похмурого й суворого до раптом такого життєрадісного. Що з вами діється?» Так, він трохи вгадав... То було надмірне нервове напруження, що в ньому я постійно перебувала. Але... Але треба носити захисну маску, щоб ніхто не здогадувався, що я вдень і вночі марю...

Що ще можна пригадати з вражінь у цій установі, крім моєї манії? Були жовтневі свята. Це був кінець хлібних карток, тоді повелося в установах влаштовувати бенкети для службовців. І я на такому бенкеті була, а найкраще схарактеризував його якийсь агроном. Цей вислів почула я отак мимохідь: «Печене, варене і так шматками»,— себто на столах стояли наїдки, але щоб були вони привабливо розложені, то ні. Але що мені було до того, коли не було там магнету синіх очей?

4

І я, й Василина забули вже про те, що вона мені сказала: «Ти загниваєш і розкладаєш інших» — перед своїм радісним від'їздом на Далекий Схід. З нею трапилась неприємна штука. Коли вона повернулася з відпустки, в Науково-дослідному інституті мовознавства їй сказали, що вона вже в штаті не числиться. Ніякі заяви, апеляції, оббивання порогів у наркомів та їх заступників не помогли. Причини їй теж не сказали, хіба що фіктивну: «вона — дочка куркуля». Це була неправда. Хату їхню забрав колгосп під ясла, а батька вигнали із села — це була правда. Батько її тепер був конюхом у якійсь торговельно-заготівельній фірмі за містом, жив у гуртожитку, як наш дядько Василь, та інколи приходив до дочки.

То, може, її за Легезу вигнали? Так він же радянський інженер, на відповідальних проєктах будівництва, залізничні мости будує по всьому СРСР. За те, що вона — учениця Тимченка? То вона ж написала викривальну статтю на академіка Тимченка, буржуазного націоналіста в мовознавстві, разом із товаришем Сугаком. Сугака з інституту не викинули.

Перекладів Василині також більше не дали, хоч вона вже не один здала до видавництва (з польської, твори Ванди Василевської).

Словом, із тієї скрути не знайшла Василина іншого виходу, як також піти на курси стенографії, щоб можна було якнайшвидше мати під ногами грунт. Знов наші долі зрівнялися, знов знайшлася спільна мова, ми зустрічалися, вже й «отрока» Сілу Мьортвого одвіяло.

Одного разу Василина попросила мене піти з нею розшукувати її батька. Дістала вона записку, неписьменною рукою написану, що батько її хворий. Може, помирає, а може, й помер. В неділю раненько ми вийшли з дому, сіли на трамвай, що довіз до кінця Чоколівки, потім пішли бугристою пустелею, без людських жител і без доріг. Саме випав перший сніжок, небо було замуране хмарами, от-от впаде новий сніг... Ми там проходили до третьої години, вже почало заноситися на смеркання,— а ні людей, ні гуртожитку, ні дороги — нічого! Так ми й вернулися ні з чим, щоб не застала нас темрява в полі та щоб сісти в трамвай до смеркання. І так більше Василина нічого про батька не знала. Помер, хто його поховав і де? Навіть адреси не було...

І весь той похмурий, присніжений день за Києвом, у бездоріжжі, пригадується мені як похорон.

* * *

А то поїхали ми раз літом у Пущу-Водицю до Івана Теліги. Так, Теліга відбув уже заслання, п'ять років, розплатився за свою закоханість у Панька Куліша і за семінар Зерова. Я його якось зустріла на вулиці перед смерком і була б не впізнала, якби він сам не зачепив. Як впізнати, коли я Телігу бачила тільки чисто поголеним, а тут заговорила до тебе якась личина з борідкою а-ля Винниченко. От тоді й умовились ми, що я з Василиною приїдемо до нього якоїсь неділі. Він у Пущі-Водиці вчителював.

Я дуже люблю такі виїзди, коли хоч трошки розширюється радіюс твого щоденного ходіння, наче на корді, коли з'являється ілюзія подорожі, коли впиваєшся вперше баченим краєвидом. Ми доїхали до останньої зупинки трамваю, потім пішли лісом, лісом, ні душі кругом, сосна пахтить і дурманить, сонце виграє на кожному листочку. Дачна місцевість заховалась у цьому лісі, але видалась мені казенною із своїми прямими вулицями, що звуться тут «лінії». Будиночки із різьбленими ганочками й прибудівочками марили минулим століттям.

Знайшли ми школу. В подвір'ї під соснами сидів Іван, а поруч бігав тоненький, як ниточка, бліденький хлопчик. А де ж Юровська? Вона ж як вчепилась була до Теліги, то навіть на заслання до нього їздила, видаючи себе за законну дружину.

Теліга кволо всміхається. «Нема вже Юровської. Поїхала на курорт із інженером».— «Та й що? Ніякого зв'язку?» — «А ось гібрид!» — показує

Іван на нащадка. Василина не втрималась, щоб не проїхатися на мою адресу, що вже мені тепер золотокоса фея не подряпає обличчя (натяк на давні обіцяники Юровської за мого листа із Запоріжжя). А Теліга до цього додав: «Поженилися ми з жидівками, а свої дівчата зосталися»,— натякаючи, крім себе, і на свого товариша Юліяна Западинського.

Не знаю, чи потрібна була та наша зустріч,— така вона була зв'язана. Не від нас обох ішла ця зв'язаність і обережність, а від Теліги. А як нема щирости й вільного вислову, то нема й радости товариської зустрічі. Далі балачок про женячку та про те, де хто працює, якось не йшло, завмирало на устах. Так налягала невидна тінь на звичайні людські взаємини, кожне кожного боїться. А ми думали, що Теліга щось нам розкаже про свої п'ять років на засланні! Де там! Саме про те не мав він найменшої охоти говорити, як і про Куліша та Зерова.

* * *

З'явився на овиді й Андрій Більмач, що його ото колись у перший свій рік в Києві побачила я біля їдальні АРА в «золотому» грецькому шоломі. Тепер він уже закінчив ІНО і десь тут у Києві вчителює. Ми навіть пару разів ходили втрьох на пляж, але вся увага була Василині, недвозначно. Давня це в них приязнь, ще з театрального технікуму.

Познайомила я Василину і з Кіпнісом. Якось зустрів він нас на Хрещатику і запросив до кондитерської на морозиво. Я була здивована, як вони скоро перейшли на «ти». Кіпніс і мені казав «ти», але мені чогось ніяк не хотілося збиватися з «ви», і так у нас і проходив діялог: «ти» і «ви». Василинине «ти» було з відтінком, що був мені якийсь неприємний. Краще б уже казала «ребе», як винайшла вона, звертаючись... У неї все більше розвивався їдкий сарказм, цинічна насмішкуватість, що часом аж відштовхувало.

5

Так воно й сталося. Хоч Кіпніс і простив мені пророцтво, але так воно й сталося: я носила на суботнику цеглу на будівництві «Роліту», а живе в ньому він. Таке я говорила, але все ж вірила, що з Льоною вирвемося, нарешті, з тієї тісної кімнатки, заберемо батьків, я кожної хвилини зможу обернутися до мого найкращого редактора мови, мами, й запитати її непомильної думки про такий чи такий вислів. Тепер хіба піду подивлюсь, як то виглядає те мешкання, де мала б жити я, а живе Голованівський. Та до кого ж я можу зайти? Жадної душі, що хотіла б мене бачити в себе у хаті, скільки я не перебирала в умі. Деякі здалека вітаються, другі вдають, що не бачать. Один тільки Кіпніс, він завжди не промине сказати цю фразу: «Я й Віра будемо дуже раді бачити тебе в нас!»

І так було. Коли б я не зайшла,— не відчула, що прийшла невчасно. Я — гість, яким дорожать, якому найбільша увага. Це щось таке для мене нечуване в цілковитому морі остракізму, який розширювався навколо, що я не сміла цим не дорожити. Та й приємно було зайти в цей дім, повну чашу (як мені здавалося в порівнянні з моєю злиднотою). Чого варта бібліотека,— займає в кабінеті дві стіни аж до стелі, з класиками й найновішими виданнями. В кабінеті — канапа, письмовий стіл, телефон, їдальня, спальня, дитяча кімната, піяніно для Беби. Я приходила й пошити що-небудь, бо Віра мала кравецьку машинку. Раз я навіть пришила собі пальця, раз зламала голку... Оце ж саме тоді сказала мені Віра, як вона образилась на мене, коли я (ще в готелі «Континенталь»), будучи техсекретарем МК, грубо їй сказала, що не маю для неї часу. А кінчила Віра словами: «Коли тільки вам треба буде, приходьте шити».

Дуже часто запрошували пообідати з ними. «Нічого, нічого, одна зайва тарілка в родині нічого не значить»,— так запрошував Кіпніс. Дійсно! Якось так тут усе вкладалося, що навіть і наймичку тримали, яка «робила базар» (це вже й Віра перейнялась такою мовою), варила, прибирала, прала. І тут же Кіпніс раз у раз нарікав, що нищать єврейську культуру, нема де друкуватися... Як не друкується і ніде не працює, то як це в нього виходила повна чаша дім? Не могла зрозуміти.

Але я так була заколисана теплою й гостинною атмосферою цього дому, що й не розв'язувала цього питання. А Кіпніси вміли цю атмосферу утворювати. Іцек завжди мав різні історії з літературних сфер, яких я ніколи у світі не знала б, вигнана звідусюди. Коли я заставала вдома саму Віру, вона розповідала всякі любовні історії, що траплялися з Іцеком і що він їй про них доповідав. Предметом усмішок був малий Льоня, Вірин рідний син, хлопчик п'ятьох років, який дуже серйозно відповідав у телефон, що говорить «Кіпніс младшій». Чому це Віра, вчителька з Олешок, говорила російською мовою, я так і не вияснила. В хаті панувала російська (а не жидівська і не українська). Отже, Віра наказує синові: «Нє смєть!» Син на це: «Хочу смєть!» А раз приходить із подвір'я, де він грався з іншими дітьми письменників — Льонею Шияном, Вовкою Сосюрою тощо — і питає: «Мама, а что ето такоє євгей?» — «Звідки ти взяв таке слово?» — «Так у подвір'ї дражняться діти з Льоньки Шияна». І Віра розказує мені цю дивовижу: Льоня Кіпніс перший раз чує це слово і не знає, що він також «євгей». А мене дивує он що: коли не можна вимовляти слово «жид»*, то ось воно: діти знаходять інший спосіб, щоб прозиватися. І чиї діти! Слово «єврей» зробилося антисемітським і гуляє в подвір'ї, де граються діти письменників.

---

* На цю тему навіть анекдоти завелися. Тому, що за слово «жид» садять у тюрму, то треба казати не «жидкость», а «єврейкость», не «поджидаю трамвая», а «под'євреіваю трамвая»...— *Прим. авт.*

* * *

А власне, якби не ця дружба, то я вже таки нічого не знала б, що діється в Спілці письменників. Так, хоч через призму Кіпніса, і то дуже неповно, дещо доходить і до мене.

Ось наприклад, дуже цікаве розповів він про історію з Кочергою. Якийсь невідомий чоловік, бухгальтер із провінції, надіслав до «Кабінету молодого автора» свою п'єсу під назвою «Майстри часу». З «Кабінету...» (хто там? Шиян, Кундзіч, Шеремет) відписали авторові стандартно: «Краще вчіться на шевця». Невідомий автор із провінції не здався, а послав цю саму п'єсу до Москви на всесоюзний конкурс, тільки під гаслом, перекладену на російську мову. Назва п'єси стала: «Часовщик и курица». І що ж? П'єса дістала першу нагороду. Але як розкрили коверти із справжніми іменами авторів, то виявилося, що автор найкращої п'єси — з України. Такого скандалу не стерпіли. Першу нагороду призначили представникові «вєлікой русской літєратури», а авторові «Часовщика и курицы» дали другу. І який же то конфуз та переполох зчинився на Україні! Кочергу відразу викликали з Вінниці, негайно зробили членом Спілки, ввели в президію, дали спішно мешкання, «Майстри часу» пішли на сценах...

Оце такі пікантні історії можна було почути від Кіпніса.

* * *

Ходять та й ходять одними сходами Кіпніс і Тичина. Тичина живе поверхом вище, має просторе мешкання. Вітаються — і більш нічого. Здумав Кіпніс, у своїй привітності, якось затіснити взаємини, поговорити. З чого ж почати? Звичайно, що авторові найприємніше почути думку про свою творчість. Отож Кіпніс якось затримався на сходах і сказав Тичині, що він з насолодою читав оце недавно «Соняшні клярнети». І що з того вийшло? Тичина відразу побіг із скаргою на Кіпніса до Іцека Фефера із обуренням, що Кіпніс негативно ставиться до Тичининої нової творчости... А Іцек Фефер — це ж голова жидівської секції у Спілці, чільний член партії, не абихто.

Кіпніс розказував мені це з гумором, поблискуючи окулярами.

Мені це додає тільки рисочку до того, що я вже чула не раз про Тичину. Страшенний боягуз! Своєї тіні боїться. Перестраховщик (модне слово). Це він перестраховувався проти підозри, що Кіпніс солідарний із його ранніми «гріхами». А може, він і сам добре розумів, що «всіх панів д'одної ями, будем, будем бить...» — ніяка поезія? І в словах Кіпніса почув докір за це? Бо говорять і таке, що поруч із такими «перлами» Тичина невтомно працює над поемою «Сковорода», що ото я чула уривок 1922 року і що він її ніколи не опублікував. Так і помер, бідолаха, в почестях, як у реп'яхах, а ніколи не показав свого справжнього обличчя.

* * *

А другим разом розповість мені Кіпніс і таку веселу штучку... Привезена з Ленінграду. Там живе нерушено з дореволюційних часів, у Царському Селі, у власному осібняку письменник Алєксєй Толстой, автор роману «Петр Первый». Він приподобився «вождеві світового пролетаріяту» цим романом, бо під історичною постаттю «преобразователя России» розумій Йосифа Сталіна, ще одного «преобразователя». І за цей роман А. Толстой не тільки став нерушений з усіма атрибутами (з дачею, слугами тощо), а навіть зробився членом партії. Коли хто до письменника дзвонить і питає, чи можна товариша Толстого просити до телефону, а відповідає няня, старенька ще з царських часів служниця,— вона каже: «Граф ушлі-с в райком партії!»

* * *

До речі, Кіпніс знав, що і в домі Рильського все-все на старий лад: в хаті ікони з засвіченими лямпадами, святкуються всі релігійні свята,— так цупко за це тримається дружина Рильського, хоч і які перетвори зазнає сам Максим. Ця його жінка інакше, як по-російському, не говорить. Тут же згадувались і дача в Ірпіні, і піяно. Але хто що міг закинути Рильському? Прибутки його — якийсь там піввідсоток з вистав опер, перекладених на українську мову. А хто ж краще міг здійснити ці переклади, як не оцей добродушний чоловік із рудими по-козацькому звислими вусами і трохи скривленим набік носом?

* * *

А одного разу зайшла я до Кіпніса — застала величезне хвилювання. Телефони — з самого рання. Що таке?

— Всі ми страшенно стурбовані. Сьогодні в газеті оголошено списки нагороджених орденом Леніна діячів культури — і в цьому списку нема Міхоелса! Це — черговий вияв наступу на жидівську культуру. Ти дивись! Був дитячий жидівський театр — закрили. Був жидівський журнал — зліквідували... «Хто такий Міхоелс?» — питаю, бо перший раз чую це ім'я. «Відомий артист, найбільший з усіх живучих, режисер жидівського театру у Москві. Не відзначити його орденом Леніна значить затискати жидівську культуру...»

Хвилювання в Києві тривало, аж поки не подзвонили до Москви. Вияснили. Тоді знов пішла по всьому жидівському Києву телефонна естафета: Міхоелс — член журі, не міг він сам собі видати орден...

* * *

Оце саме тоді надималася дута слава Олександра Корнійчука. Як вона творилася, також у хаті Кіпніса відкрився мені краєчок завіси. Каже мені Кіпніс: «Подумай! Прислали мені пропозицію висловитися в пресі про прем'єру Корнійчука «Богдан Хмельницький». Як я можу вихваляти цю п'єсу, коли в нас ще й досі щороку є судний день в пам'ять погромів часів Хмельниччини? Краще я нічого не напишу...»

Для мене — є що розжовувати.

То значить із польськими панами Хмельниччина виганяла з України й жидів? Коли така століттями небезпека,— чому ж жиди тримаються України?

На це я почула відповідь (тільки іншим разом, в іншому контексті) від того ж таки Кіпніса. «Е,— каже мені один чоловік,— треба з цієї України забиратися! Вічно, як на вулкані, вічно чекаєш погрому...» На це я йому сказав: «Але погроми перейдуть, і тоді знов ніде нема так добре жити, як на Україні. Мусимо якоюсь частиною нас жертвувати для добра цілости...»

Я... — як то вийходить? Розрахунок? Навмисне лишали трбхй, щоб було чим спекулювати як жертвами? Так же й було, я згадую. Всі багаті жиди з Жашкова виїхали, а лишили пару старих... Одні ховалися в сусідів, на селі, інші на даху...

І друге:

То значить оці всі хвалебні панегірики Корнійчукові в пресі організуються штучно. Розсилаються всім «іменам» такі накази (як уже й Кіпнісові прислали!), а ці м у с я т ь посилати свої «відгуки» до газет. І так нема й числа газети, щоб там не було згадано про драматурга Корнійчука.

Є над чим думати. І я думала.

6

За той час, що я не була в Домі літератури, зайшли там великі зміни, аж не впізнала я, як поткнулася туди.

По-перше, вже Дім літератури перейшов із отого заготскотного приміщення на Фундуклеївський у гарненький і затишний осібняк на Підвальній із садом, альтанкою, столиками й зручними фотелями. Колись там маяв німецький прапор, був це дім барона Штайнгеля. Один час було це німецьке консульство у Києві.

Тепер я ввійшла у фойє... Де я? По кутках стоять китайські вази, більші людського зросту, на дверях і вікнах висять важкі портьєри, на стінах — картини київських майстрів, щось наче виставка. Відразу забиває дух пишнота декоративности. А це ще не все! В один бік була заля для загальних зборів, кабінет видавництва *Радянський письменник*,

вітринка цього видавництва. Праворуч — приймальня, куди може зайти всякий, можете й ви, але тільки наткнетеся на стіл секретарки, що має знати, чого ви сюди прийшли. Правда, можна посидіти на стільці, наче на розпеченому вугіллі, під косими поглядами багатонадійних молодих талантів з розсадника Сьоми Гордєєва. Жадного знайомого обличчя. Ні, ось одне: оця секретарка була зо мною разом на курсах стенографії...

З приймальної ведуть двері до президії Спілки. У той просторий кабінет з довгим столом (як у кабінеті начальника ОБЛЗУ) мають право заходити лише члени президії та пропущені через фільтр секретарки, вона має доповісти... Нема й сліду колишніх простодушних звичаїв за часів Качури-Ле, це якийсь д е п а р т а м е н т, а не клюб літератури. І всевладним богом-законодавцем цього департаменту — хто? Олександер Корнійчук.

* * *

Радянській літературі потрібне ім'я. Як у випадку з плагіятом Микитенка сказано було, що байдуже, яке ім'я (Іванов чи Петров), важливо, щоб це було вже вироблене ім'я. Микитенкове вироблене,— хай п'єса зветься Микитенковою. Та ось прийшов час і на Микитенка. Всевладний вершитель і диктатор зійшов з арени. Слава його померкла вмить ока, а якстій засіяла зоря Корнійчукова. Я не знаю причин такої метаморфози, мабуть, знайдуться мемуаристи, що кинуть світло на цю сторінку в житті української літератури тих років, але на очах у всіх неухильно й настирливо (саме — настирливо!) почала вся преса втискати в свідомість читача-глядача Корнійчукове ім'я. П'єса «Загибель ескадри» була першою п'єсою, що пішла на столичних сценах. І не тільки столичних, а й по всьому Союзі. Вже скоро почали називати Корнійчука мільйонером. А одночасно — розмови в кулуарах, що ця п'єса — не продукт його ума й таланту, написав її хтось інший, а Корнійчукове ім'я, як комсомольця, було дописане, щоб п'єсу просунути. Справжній автор скоро був заарештований, а п'єса стала навіки Корнійчуковою.

Це була тоді така поведенція, що ставиться ім'я комсомольця чи партійця, аби просунути. Не тільки в літературі.

Другу версію я чула вже в Нью-Йорку, розповів її мені Юрій Тамарський. Він був кінооператором і знімав фільм «Загибель ескадри» в Одесі на Чорному морі. Авторами сценарію, каже Тамарський, були режисер Кордюм і літератор Вадим Охрименко, а Корнійчука приділили до цих кінознімань тільки як практиканта, літературного редактора, як комсомольця. Бувало навіть і так, що варта не хотіла впускати на поклад корабля Корнійчука, аж поки хтось із фільмарів не скаже впустити.

Так у руках Корнійчука опинився сценарій. Кордюм був заарештований. Охрименко чомусь мовчав, а Корнійчук скористався матеріялом і зліпив щось на зразок п'єси. В театрі І. Франка вже режисер з купи безпорадного матеріялу зробив п'єсу...

Потім пішли одна за одною п'єси драматурга Корнійчука із одноманітними стандартними сюжетами, розгорненими гаслами передовиць газет на поточні теми. Навіть Богдан Хмельницький у нього — щось ніби секретар обласного партійного комітету... Аж ось знайшовся ідеал партійного письменника, вірного виконавця завдань партії та уряду!

П'єси йдуть на всіх сценах Союзу, Корнійчук стає найбагатшою людиною в СССР. І ніхто не помічав того парадоксу, що ця найбагатша людина стала «виразником прагнень і сподівань бідного народу». Наглядна ілюстрація марксистської тези: «Буття визначає свідомість». Його «одноголосно вибирають» депутатом до Верховної Ради УРСР від його рідної сторони, Христинівки! Цю комедію на очах безцеремонно робили швидкісним темпом: щодня його фота на сторінках газет, нема такої, щоб не було хвалебних статей. Слова критики ніхто не смів і пікнути. Він — лавреат премій, орденоносець, депутат,— що можна ще придумати?

З непомітного досі, услужно усміхненого Шурки зробився диктатор. Він завів у Спілці письменників копію маленького Кремля. Ні одна деталь не повинна пройти в життя без його наказу і санкції. Всі журнали мусіли давати йому на затвердження зміст наступних чисел, від нього залежало, кого «висувати», а кого «засувати» в небуття. Корнійчук особисто затверджував списки запрошених на бенкети. Тепер вже повелося не так, як колись: ти член колективу, то й приходь. Ні, тепер вступ за запрошеннями, що затвердив Корнійчук. Мав він свою особисту стенографістку, як депутат Верховної Ради, мав у новобудові на Терещенківській за будинком Академії наук мешкання з сімох кімнат (цілий поверх), тільки було йому там тісно. Чорт знає, що таке! В такому свинстві він жити й працювати не може! Так-то й Корнійчук може бути скривджений у радянській дійсності!

* * *

А ось на цих днях зустріла я Єжеля, нашого товариша із ставищанської педшколи. Архітект міської управи. Вже не один дім збудовано в Києві за його проектом. Так ішли ми, йшли та й ненароком дійшли до його місця проживання на Печерському. То моя кімнатка ще розкіш у порівнянні з тим, як живе із родиною (троє дітей) творець новобудов у Києві. Це була розвальоха. Обдерта ззовні й усередині старосвітська хата, свині підрили її основи, діри в стінах, глиняна порепана долівка, ніяких зручностей, без водогону...

І не знайдеться для нього ордера на краще помешкання, ніж це антисанітарне руйновище? Я ніколи не уявляла, що в Києві існують такі райшури. Чим же гірший радянський архітект за радянського письменника?

Добродушний Єжель тільки всміхався своїм рижим заростом, а при цьому розводив руками. Скільки вже подавав заяв...

* * *

Востаннє бачила я Корнійчука в Лівадії, із Лотою Варшавер в обнімку, коли він ще був практикантом на кінофабриці і мав трохи приятельства на лиці. Тепер, зайшовши до Дерпартаменту літератури, проминулась у фойє із сановником. Олександер Євдокимович вдав, що мене не знає. А то часом зустрічала я на Бессарабці між ятками Лоту, в найдорожчому каракулевому манто. За нею слідом іде наймичка, несе в кошику те, що мільйонерка купила саморучно, не довіряючи наймичці. Але чого така кисла, кисла міна на цім обличчі дружини найбагатшої і найуспішнішої людини на весь Союз? Я безцеремонно розглядала вельможну Лоту Варшавер, колишню непманку і студентку в тюрбані, користаючи з того, що вона мене «не знає».

7

Чи я вже описала нашу кімнату? Опишу ще раз, все ж таки прожила я там 14 років, із них 9 років із Льоною. Я спала на кушетці, а на ніч ми вносили розкладачку і витягали з кушетки постіль. Вранці все це закладалося назад у дно кушетки. Місця в хаті було якраз на одну розкладачку. Було ще два стільці, стіл, шаховка для їжі (тумбочка). Шафка для одежі. Льона привезла із собою диктову коробку, вона стояла під столом. Ще й етажерка була! І все це в такій малій хатині, де ми боками бились одна об одну! Кожна річ, вийнята із свого місця, вже робила гармидер.

Коли з Гуманя приїздили Ганя, Вітя чи мама, то ми вже не вносили розкладачки, а стелилися на підлозі. Це саме для нас був девіз одної киянки, що десь підхопила Ганя: «Обожаю нє іметь барахла!» Що не становить першої необхідности, треба його позбуватися. Тоді стає легше жити. Цей девіз мені дуже сподобався, от як тільки його українізувати з київського жаргону? «Мило мені жити без барахла», чи що?

Вітя з розвеселого, безжурного хлопчика із ніжними дівчачими рум'янцями і блакитними очима ставав уже дорослим юнаком із гарною русою чуприною. Дуже подібний на Дмитра. Вітя дорастав, Ганя не старілася, і вони вводили в грішні думки людей. Коли вони заходили десь до їдальні, то публіка оглядала їх двозначно, приймаючи за любовну пару, і в очах сусідів за столом світилися цікавість та осуд, що ця жінка має такого молодого коханця.

Бачивши не раз, як коверзує Вітя та командує, а Ганя все йому годить, я аж обурена, кажу їй: «Нащо ти так потураєш йому? Чому ти дозволяєш? Ти ж у нього як рабиня!» А вона дивно відповіла: «Чиєюсь же рабинею я мушу бути!» І це та Ганя, що воювала у Жашкові з усіма хлопчиськами і наводила на них страх?

Ці родинні сценки самі вискакують на екрані пам'яті...

Та й для Віті вже надходив час журби. Він от-от кінчав семилітку і мав велику охоту вчитися далі, а тут вийшов закон: у вузах вводиться оплата за навчання. Самопочуття Вітіне вже набирало смутних тонів... Як мені знайоме все те, що тепер надходить до Віті!

Зате, коли я з Вітею знаходила спільну мову,— і досі не знайшла її з Льоною. Окрім того, що ми з одної родини і зовні трохи подібні одна на одну, у мене з Оленою не було ніяких схожостей. Не було їх у Жашкові, там вона вперше пришпилила мені назву «стара діва»,— не маємо й тепер, от уже разом живемо стільки років. Вона за ніщо мала мої зусилля втриматися в літературному житті; проймалася повагою хіба що тоді, як я приносила перед Першим травнем «пайок»: кетовий кав'яр, вуджену рибу та інші присмаки. Ми не говорили на ті теми, що мене хвилювали, вони її просто не цікавили. Обидві були замкнені щодо наших сердечних справ. Я нічого не могла розказати їй із свого «я», а коли при ній пускалася розвивати свої думки, що на той час настирливо товклися в голові,— на Олениному обличчі з'являлася секретна іронічна посмішка. І вгадай, що вона думає! Це ж вона надала мені наймодерніше ім'я з усіх, що я досі мала: уже я в хаті звалася Явдо.

З товаришкою, навіть випадковою, легше було поділитись пережитим, ніж із сестрою, а тим більше, що я завжди була *проти* її наставлення на «баришеньку» під впливом Галі Фузік чи Лєни. Вона дуже плекала церу лиця, а я це називала «культом обличчя»...

Така гарна, а яка її доля! Боляче було дивитися, яка шантрапа біля неї крутиться. Така краса — і нікого порядного навколо. Що можна було з тієї «капели» (як казала Рожкова), з тієї «шатії» (от, слово! І в словниках нема!) вибрати? Найінтелігентніший з тієї «шпани» був Ніколай, начитаний юнак із сантиментальними висловами. Та що ж? Хоч і хвалиться, що батько його українець (робітник), а вчить мене: «Почему ви нє говорітє по-русскі? Вєдь ви же в городє!» Цю «капелу» я намагалась трохи схопити в оповіданні «Хвіст павича». Був ще такий Женя, «хлестаков»... Послужив мені типом у «Мані», як і інші.

Мене всі мої знайомі питали, чому вона не виходить заміж. Звідки я знаю? І вона, мабуть, теж. За кого? За когось із того сміття, мурлів? Та й гарний приклад мала вона з своїх сестер. Ганя. Вийшла в 19 років за того Дмитра, зав'язала собі голову, промучилася. Я. Думаю про щось інше і не в голові мені якась родина, заміж... А цікаво, що не тільки я була ображена, коли прийшла Ірина Михайлівна Коберник сватати мене за Ваню, повдовілого півроку тому. Ображена була не тільки я, але й Льона! Е, значить, вона тільки вдає, що має мене за пришелепувату, ідіотку, психопатку, ненормальну! (Це вона мене так називала, коли ми сварилися). Може, вона навіть гордилася мною секретно від мене за мою маніякальність. Я ж виконую заповіт нашого тата, який так любив книжку!

8

Одної неділі прийшли до нас незвичайні гості. З Ірпіня, але не тільки Голяна, а ще й Ганя, Гантонина — наші двоюрідні сестри, дочки тітчині Тодосьчині. Гантонина й Ганя приїхали з Жашкова веселі й повні життя. От така буря пройшла над ними, потрощила, рознесла,— а вони ось знов цілі, здорові, у великих картатих хустках, як у мами була, як і я колись носила.

— Як же там тітка Тодоська, чи маєте які вістки з Уралу?

— А вони вже давно вдома,— сміються сестри.— Настин чоловік забрав звідти.

Він був колгоспник. Завдяки цьому виправив у колгоспі «бомажку», поїхав на Урал сам і звідтіля легально забрав тітку Тодоську, дядька Хведора та менших двох, Василя й Миколу. Тільки Ганю, тоді шістнадцятилітню вже, влада не пустила. І зосталась вона сама, молоденька дівчина в лісах, у снігах, у бараках. «А як же ти тут опинилася, на Вкраїні?» — «Утікла! Пішла й пішла, так пішки аж до Москви дійшла, обдерта, голодна, ноги опухли... а там якось до поїзда вчепилась, як безпритульна...»

Дядька Хведора вже нема. Загинув під час голоду. Поїхав поїздом до Сидора, тітчиного Мокрининого, в Балаклаву і вже не вернувся. Може, десь по дорозі вбили голодні та з'їли.

— А Сидір у Балаклаві?

— Так, вони всі: і Лукіян, і Палазя, за голоду одне за другим виїхали з Леміщихи. З ними і Олександра (ще одна Тодосьчина дочка, моя однолітка).

— А де ж Василь і Микола тепер? Вже, мабуть, виросли?

— Е, їм тепер чи не найкраще. Вони тепер у Поті, на Кавказі, там працюють на пристані.

Це той Василь, що, як було йому чотири-п'ять років, виносив хліб на дорогу та роздавав воякам, як вони брьохались у сльоту й дощ повз хату...

Отак всіх нас розвіяло, всіх тих, що фотографувалися колись у діда під ожередом соломи на Василевому весіллі. І тут ще розказують сестри про «черевичка». Це дядину Меланю, Йосипову жінку, вивозили активісти з хутора, а їздовим за нарядом від колгоспу був Настин чоловік. Цю історію, так, як мені її розказували, особливо про «черевичка», я через роки відтворила в оповіданні «Поклонник зорі мудрих»...

Невідомо, де тепер Меланя, де дядько Йосип, де Ганя, Василева дядькова жінка. А де Ваня Гуменний? Де дядина Килина?..

Розказують мої сестри все це, що знають і чого не знають, з усміхом, що грає на лиці. Було, минуло... В кожній бачу себе. Хоч і перелетів над нами ураган, та ось далі живемо. Тільки тяжке життя тепер! Колгосп — та це ж нова панщина! Роби без відгалу, і в свята, і в неділю. Навіть на Великдень навмисне виганяють у поле до роботи, щоб люди не мали ніякого свята... Дармоїдів годуємо! Містові віддаємо свою працю! Робимо на чужу нетруджену пельку...

Так, це я чула влітку і в Плютах.

Ось вона, правда! Ось — колгоспна тематика, а не те, що вимагають корнійчуки з іванами ле. Це вже то *я* знаю, які то ці Тодосьчині дівчата роботящі й витривалі. *Їхній* голос — найчистіший виразник ставлення хлібороба до колгоспів. А не голос «соцреалістичного» письменника, що прочитав у передовиці *Правди* про «щасливе, заможне, сите життя колгоспника» і зварганив п'єсу, а за це дістав орден Леніна. Розуміється, він пише правду і тільки правду,— ви ж понімаєте!

9

Те, що зо мною діялося в ОБЛЗУ, не могла я нікому розказати, довірити. Та й не хотіла. Було б профанацією. Воно недоторканне. Кожне найнезначніше, що мені діставалося,— промигне похила постать Ломако, покличуть на нараду, і я дихаю тим самим повітрям, ненавмисне здибання й той синій розлив погляду,— було десь близько до неозорного безмежжя потойбічного дива-щастя. Воно мені було таке необхідне, що навіть бути десь близько — раювання. А Ломако ж ніколи й ніяк не провокував на щось, не тільки не виділяв чимось, а просто не помічав, навіть підкреслено. Тільки оте н е н а р о к о м, несподіване — і спалах синього вогню, безмежжя.

Ах, не кажи, Докіє, що ці очі тебе не бачили, не обкрадай себе! Вогонь цей синій тоді й спалахував, як несподівано, зненацька мене ті очі бачили, саме тому, що бачили. Це не була еротика, хоч би в якій енній долі, ні екстаза, що інколи на мене налітала в полях чи від пісні. А саме — всесвіт, без меж, кінця, краю. Ні до, ні після не переживала я емоції, що не потовплювалася в земних сферах, такої дивної.

А від того чоловіка мені ж нічого не треба було.

Я дивувалась, я не могла зрозуміти себе. Я ж бачила, що цей чоловік з виглядом аскета — просто апаратчик. Вигляд ідейної фанатичної людини, так. Але це роки після голоду, 1935 рік, як міг він бути і фанатичним ідеалістом, і партійним комуністом одночасно? Могла я не знати справжнього механізму подій на Україні, але той коло керми не міг його не розкусити. І на власні очі бачила я, як він віддано-оваційно плескав при згадці імени Постишева на сцені великої круглої залі якогось вшанувального зібрання.

Але моя манія опанувала мене безмірно, деспотично, і щоб дати їй вихід, я записувала, що зо мною діється. Не був це «матеріял для повісти», а доконечність, щоб себе розвантажити. Навіть знала ж, що радянська література не терпить таких тем, як глибоко інтимне життя серця. Але це ж для себе! Я просто давала собі волю на папері і то — ніколи не могла всього в нього вкласти, що відчувала.

Все це я друкувала у машиновому бюрі після роботи, практикуючись на друкарській машинці, і дала йому назву «Манія».

А тим часом мої дні в ОБЛЗУ зближалися до кінця. Вже ніколи начальник не викликав мене на наради. Секретарка Глафіра виконувала секретарство у Сквірского, я сиділа часто за столом у відділі буряківництва і не знала, що робити. Стенографістки тут ніхто не потребує, крім завідувача фінансовим відділом для писання його листів. Він може обійтись. І вийшов наказ, підписаний рукою начальника ОБЛЗУ Михайла Федоровича Ломако про моє звільнення в зв'язку із скороченням штату за два тижні від сьогодні.

Вже звільнена,— що я роблю? Тепер я вже не підлягаю начальникові, я — стороння апаратові особа. Мені до нестями хочеться, щоб Ломако знав про цю мою манію. І я прошу секретарку при його дверях, щоб доповіла — я бажаю бути прийнятою. Я даю йому рукопис «Манія» в руки, а за пару днів він мене викликає, з якоюсь милостивою усмішкою каже, що я можу залишатися на тій самій посаді в апараті ОБЛЗУ.

Ні!!! Якби не звільнення, ніколи не дійшло б до цієї сцени в кабінеті начальника!

Я відмовилась. І опинилась на вулиці.

Але серце не питає. То було моє безрозсудне найбільше кохання. Мабуть, бо й тепер я часом плачу, згадуючи той синій вогонь, так мені потрібний. Коли я опинилась за межами того будинку, де витав дух синьоокого аскета, стало мені так жаско-порожньо, хотілося не жити. Більше, ніж у звичайні часи, бо в мене часто, з студентських часів, бувало таке почуття, що коли б оце т а к р о з л е т і т и с я й н е б у т и. Як це так? Думаю увесь вік про смерть — і живу! Тоді ж опинилася я в якійсь темній безвихідній ямі. Хотілося йти, йти у безвість, кудись бігти, нікого не бачити, не відчувати себе...

Це була вже третя важка травма. Перша — вимушене комнезамство в ІНО, змушеність брехати, що роз'ятрила в мені невилікувану неврастенію і бажання розлетітися. Друга — викинута з літературного життя, а за що — не знаю. Там же моє найбільше право! Третя — тепер... І я безрадісно, тупо, непотрібно — якось жию. Їм, а воно мені не їжа, а сіно. Всміхаюся, а то не я всміхаюся, моя маска. Говорю непотрібні слова, непотрібні мені й нікому...

Більш ніколи я не бачила тієї синьоокої мани. Знаю, що кінець його звичайний. Полетів Постишев, заарештували й його. Тільки часом і тепер раптом яскраво згадаю, і не знати чого жаль маю до нього. За що ж? Він же ні сном ні духом не завинив у моїй манії.

А рукопис «Манія» лежав собі в моєму архіві й дожидав своєї долі.

10

Після ОБЛЗУ опинилась я в Наркомздоров'ї. Чи мене хтось послав туди із знайомих стенографісток, чи курси стенографії — пам'ять мовчить. Але яскраво пригадую собі всю цю пишну установу, як якийсь февдальний замок. Це була наче суверенна держава з усім своїм.

Три поверхи. На першому — канцелярії й машинове бюро, на другому — кабінет наркома й кругла велика заля для засідань із чорними шкіряними фотелями навколо стола, застеленого зеленим сукном. Ще вище — їдальня, де годують «борщом українскім», «свінимі отбівнимі» і компотами.

Я потрібна була у відділі науково-дослідних медичних інститутів, а їх у системі Наркомздоров'я було 46 по всій Україні. Мені з усіх назв інститутів найбільш вбилася втямки назва — Інститут оторінолярінгології, мабуть, тому, що мій безпосередній начальник, заступник керівника відділу, молодий доктор Гавришенко* був фахівець саме оцієї «оторінолярінгології» (попросту — вуха-горла-носа). Мав він типово українську «галущано-полтавську» круглу фізіономію (з тюркським налетом) і акцент його мови був полтавський, але ні разу ніколи не почула я жадного українського слова з його уст. Говорив він старанно (і вимучено, сказати б) російською, може, тому, що був він тут один. Всі лікарі в апараті, починаючи зверху, від наркома Канторовіча, були жиди, усна мова в наркоматі панувала російська. А він же не хотів відставати, він хотів бути зразковим, щоб у нього навіть секретарка була така, що «на ходу падмьоткі рвьот» (його слова.). Це нічого не значить, що його зверхник, вже справжній начальник відділу науково-дослідних інститутів (прізвище забула), звертався спеціяльно до мене українською мовою, диктував обіжники також українською (казенним жаргоном). Цьому можна, він жид. Мав він борідку еспаньйоль і вигляд сито-наїдженого, добродушного, зичливого тобі купця. Ще був третій, рівнорядний Гавришенкові заступник. Мав він чисто жидівське прізвище (наче Розенбліт), акцент і профіль, говорив тільки російською, а в пашпорті він значився: українець. З таким явищем зустрілась я тоді вперше. Коли вони нараджувалися втрьох, а мене садовили записувати їх постанови, то той з еспаньйолкою добродушно матюкався, наче мене не було. Мені залишалося вдавати, що я нічого не чую.

Перше місце, що з ним я (вийшовши із стенографічними записами від начальників) зустрічалася, було машинове бюро. Це було не бюро, а просто тобі будуар. Стіни задраповані приємною піскового кольору матерією, та не тільки стіни, а й стеля, в центрі збиралися всі складки й бганки в одну розетку. Звук тут танув, як у радіостудії. Тут працювало до двох десятків друкарниць, сюди весь час прибігали стенографістки відділів чи самого наркома, секретарки...

Оце тут, у Наркомздоров'ї, у цьому машиновому бюрі почала я наламувати себе говорити «па-русскі». Досі я неухильно скрізь говорила порідному. В крамниці, установі, на роботі... В ОБЛЗУ це було легко, там же було дуже багато агрономів, весь час товклися люди з районів, там українська мова переважала... А тут... Коли на російське звертання

---

* Приблизно. Пам'ять точно не відтворює.

відповідаєш українською, воно, це українське слово, прилипає до горла, чуєш, що ти — якесь дике непорозуміння тут. Все ж — «па-русскі»! Не тільки в кабінетах, у коридорах, а й на наукових конференціях, що провадяться в круглій залі. Хто міг би тоді подумати, що теперішній лідер СВУ на еміграції, доктор Плющ, знає українське слово? Не я, в усякім разі. Доктор Плющ, тоді директор Науково-дослідного інституту ТБЦ, виголошував доповіді й промови досконалою російською мовою,— ані слова ніколи українського. Я добре запам'ятала, тому що розглядала його уважно: був він разючо гарний, артистичний, з блідо-матовим лицем, томливими очима. Чи могла я здогадуватися тоді, що цей «персонаж із романсів Вєртінского» такий завзятий українець?

Отож у Наркомздоров'ї почала я з дубовим акцентом обертати в роті російські слова. Просто в повітрі висіло, що тут інакше говорити «непристойно».

Весь Наркомат дихав в унісон із верховною особою, що сиділа в святилищі, кабінеті наркома, Канторовічем. Все-все було пристосоване до волі верховного владики. З побожним виразом на лиці вимовляли це сакральне ім'я. Соломон Канторович був тут абсолютним монархом. Біля нього беззмінно були стенографістки, які фіксували кожне його слово, його розпорядження, вислови. Персональна стенографістка Ерна (що за ім'я? Як для собачки!) сама була в сяйві авреолі, коли виходила з кабінету, щоб розшифрувати священні наркомові вислови. Ця стенограма негайно спускалася до столів начальників відділів, бо нарком вимагав, щоб була вона «настільною книгою». Навіть під час голення, як був нарком у білій піні, диктував він свої афоризми, а стенографістка сиділа поруч і записувала, щоб жадне дорогоцінне слово премудрого Соломона не пропало для людства. Перед наближеними до особи наркома так само запобігали й дивилися на них, як на жерців. Словом, зовсім так, «как в доброє старое врємя», за висловом самого Канторовіча.

Це я вперше побачила інтер'єр совєтського вельможі. Всі — навшпиньки. Слово самодура — закон. Самозакоханість бюрократа росте впарі із загальним підлабузництвом. Пошепки переказується кожна премудрість «Соломона-царя». Рабська атмосфера наповнює весь «народний комісаріят».

Його заступник, Бронєвой, був у минулому чекіст. Його спеціяльність була — «викачувати» золото у багатих жидів. І робив він це дуже жорстоко (розповідали в установі): садив у тюрму своїх одновірців і морив їх там доти, аж поки вони не признаються, де сховане золото. Тепер у Наркомздоров'ї дістав він заслужену перед соціялістичною батьківщиною синекуру, мав свою секретарку, стенографістку та копіював звички Канторовіча.

На моїх очах з'явився ще один заступник наркома — українець на прізвище Медведь. Видно, що з молодих комуністів, який не дасть собі в кашу наплювати. Молодий, жвавий, усміхнений завжди, з незалежними манерами, він, навпаки, на нарадах сам збирався комусь «псувати

зачіску» (його улюблений вираз, що означало «критикувати», «пропобляти»). Не було в нього рабського російськомовлення: якою треба було, такою й говорив, і російською, і українською, обома досконало володіючи.

Інтересна нова формація. Але цього Медведя я спостерігала дуже рідко на нарадах і нічого не можу додати ні негативного, ні позитивного. Одно тільки: він не пасував до всього стилю Наркомздоров'я, до культу «начальства», до змертвілого бюрократизму.

І раптом! Канторовіч заарештований! Заступник Бронєвой — тепер нарком.

Це вже почалася нова стадія: розгрому самої партійної верхівки. Яке відношення мав Канторовіч до політики на верхах — я так і не знаю. Мабуть, «за компанію» чи як ще сказати? «Під машинку», автоматично і його зрізало...

11

Не так довго була я в Наркомздоров'ї. Мій начальник у відділі науково-дослідних інститутів, той з еспаньйолкою-матюком, був ще й заступником директора Науково-дослідного інституту біології академіка Богомольця. Інститут цей недавно збудований недалеко від Левашівської на Виноградній. Тепер тут стоять модерні новобудови, а ще ж недавно, як я оселилася й блукала околицями, тут були городи та хатки, що колись належали двірні княжих палаців у Липках. Такий самий був і інститут Богомольця — новенькі світлі приміщення, чудова кругла конференц-заля для наукових засідань.

Мій еспаньйолистий начальник поділив мене на дві установи: платню я діставала в інституті Богомольця, а працювати ходила до Наркомздоров'я. Коли в інституті відбувалися наукові конференції, то я, разом із «напарницями», їх обслуговувала.

З'їздова стенографістка, та, що дістає 15 карбованців на годину, не всю годину записує в залі, а лише десять хвилин. В машиновому бюрі вона зараз же те розшифровує двадцять хвилин, а потім іде зміняти свою попередницю. Я вже багато разів працювала на таких з'їздах, де треба відразу розшифровувати,— кликали мене стенографістки через Подольську чи Ткаченко, як не мали своїх ближчих, а до зарізу треба. Нарад у столиці багато, а стенографісток обмаль. Все це були виробничі наради із виступами з місць. Одні промовці легші до розшифрування, бо говорили помалу, логічно, виразно, так що можна було на лету й конденсувати зміст, що й сам промовець не помітить та здивується, як він гарно говорив. Другі ж були важкі, говорили скоромовкою, безвиразно, плутано і неправильно складаючи речення — цих хоч-не-хоч записуй слово в слово, бо потім не добереш змісту у стенограмі... Як одна казала: «Не знаю, як у цю стенограму влізти і як із неї вилізти».

Після такої з'їздової праці приходиш додому випатрошена, з висушеним мізком, охляла від кількагодинного напруження.

Я часто ходила тоді на різні з'їзди, але ніде не було мені так важко, як на наукових конференціях в інституті Богомольця. Доповіді й обговорення — науково-медичний жаргон, переповнений невідомими словами, які треба відтворити точно, бо що ж ти тоді за стенографістка? Коли на інших з'їздах розумієш, про що говориться, то тут — слова окремо знайомі,— а зміст?.. Наче якоюсь чужою мовою говорять.

Записувати було неймовірно важко, а розшифровувати ще важче. Напруження примушує забувати за себе. Після такої роботи ніч наповнена кошмарами. Спати не можу, а ввижаються якісь рогаті, хвостаті, небачені ніде ніколи чудовиська. Вони кривляються, вмить перетворюються з одного страховища на інше, якісь свинолюди, дикобрази, жаби, восьминоги, і, вже непіддайне описові, все це пролітає крізь не-сон, а на зміну йому налітає інше...

І де воно бралося все? Більша фантасмагорія, ніж малюнки пекла. Загадка для мене. Я ж ніде ніколи такого не бачила, не було його в моїм досвіді. Загадку цю я собі розв'язувала так, що це оживала якась незалежна від мене па'мять*.

Може, тому, що стенографія не забавка, а майстерність, яку треба вправляти, підносити,— пішли ми (я, Фаня Подольська, Людмила Ткаченко) знов на курси стенографії, щоб могти легко писати 110 слів на хвилину. І закінчили ми ті курси. А проте ніколи не могла я набути такої швидкости, як Фаня Подольська. Думаю тому, що спосіб мого мислення повільний, а расовий жидівський мозок Подольської дуже швидко сприймав слова і перетворював у знаки.

Коротко: хоч і мала намір стати першорядною стенографісткою, я нею не стала. Правда, я почала трохи краще вдягатися. Всі стенографістки вдягаються пишно, треба ж хоч-не-хоч! Стенографістка мусить «мати вигляд». Взагалі ж моє ставлення до уборів було філософічне. Певно, що я хотіла б убратися із смаком і зуміла б, але в порівнянні з моїм життьовим прагненням, з письменницьким подвигом,— це така дрібниця...

Тепер мені здається, що цим я намагалася так виправдати свою сіру бідність. Тепер я думаю, що турбота про зовнішність має бути інтегрована в індивідуальність, бо смак в одязі — це ж частина людини. Тоді ж випадково, тому що стенографістка має бути ліпше вдягнена і заробітки дозволили, я пошила собі кілька убраннячок... та й помітила, що як краще вдягнена, то й ставлення до мене люб'язніше (зараз «розшаркують-

---

* 1968 року прочитала я Алдоуса Гекслі «The Doors of Perception: Heaven and Hell.» Каже, що в нашій психіці є недосліджена царина, якої ми й не підозрюємо, її штучно вводить у свідомість наркотик ЛСД. А ще може вона приходити від утоми, величезного психо-нервового напруження, від голоду... Пригадую, як мені в Лютежі-лісі ввижалися видива-картини, теж від голоду.

ся», пропускають в двері вперед)... А я хотіла своїми хистами завоювати повагу, не «жіночими хитрощами»!

Не ухвалив тільки Вітя мого «модничання». Якось влітку (він у нас був тоді) повернулась я з міста і перевдяглася з парадного білого платтячка у свою звичайну блюзочку-спідничку. Вітя вигукнув:

— О, тепер ти знов Явдоніна, а то — якась чужа особа, ані приступу!

Правда, у нас не важко було вгнатися за модою, бо не було різноманітности: як бант-«фантазі», то вже на всіх грудях. А то повелися білі «дитячі нагрудники» — вже всі носять. А «французькі» берети були просто уніформою, ніхто інших убрань на голову не мав.

Найбільш любила я з тих своїх тодішніх убрань чорне з білою, аж кремовою, блюзкою плюс жабо. Відтоді я довго любила чорний колір із білим, а не синій, як було за студентства. Крім того, пошила я ще й зимове пальто із сивим смушком — із того японського шевйоту, що набрала за «ролітівські» гроші. От із пальтом, то вже важче дотримувати моди, бо пальто шиється раз на десять років. Добре тій модниці, що має батька кравця. Він обурюється, але слухняно перешиває дочці пальто на нову моду. Те, що вчора було буфи-рукавами, опиняється внизу, стає напуском. А оце вже вийшла мода на вузький рукав, батько-кравець лається, а ще раз перешиває... (Таке з гумором розповідала Льона. Вона мала ще жашківське пальто: бордового кольору із сірим коміром та подолом — чи не з нашої бараниці).

* * *

Якось так вийшло, що я вже й зовсім перейшла із Наркомздоров'я до інституту Богомольця. Була там секретарка, Антоніна, з манорією першої господині. Вона ревно пильнувала свого секретарства, то я поза науковими конференціями не дуже мала що там робити, хоч була нібито під її владою. Ото тоді мала я нагоду спостерігати самого знаменитого академіка Богомольця. Інститут тоді працював над випродукуванням сироватки продовження життя. Але сам Богомолець не дуже-то був зразком для реклями цієї чародійної сироватки. Зморщений, як мавпа, похилий. Дивлючись на нього, я мимоволі думала: «Нащо мені таке продовження життя? Випродукуйте сироватку безперервної молодости...»

Був у нього цілий штаб молодих учених. Його власний син. Кавецький (тоді доцент). Це ті, кого запам'ятала. Вони недосяжно звисока ставились до стенографістки,— що типово для «безклясового суспільства» в СССР. Кастовість*.

---

* Не втримаюсь, щоб не навести одне ходяче оповідання того часу. «Одна студентка зустрічалась довгий час із цікавим хлопцем. І, о жах! Вона довідалась одного разу, що той її поклонник — ПЕРУКАР! Яка ганьба! Як людям в очі дивитися?»

Здається, якось би вже там і було б. Все наче добре. Посада, постійна платня. До інституту мені три хвилини ходу. І так приємно в тому модерному палаці науки! Приємно й ходити цією новою круглою вулицею з новими будинками. Хто ж тут живе? Нова знать?

Таких будинків уже багато понабудовувано в Липках. Он на розі Лютеранської був ще за моєї пам'яті старезний дім з колонами в стилі іонійсько-поміщицькому. Була ще там меморіяльна дошка, що тут проживав Пушкін, гостюючи у декабриста Пестеля... Тепер уже цієї старовини нема, а стоїть новобудова. Як спускатися до Бессарабки, там уже утворилась нова вуличка, Ново-Левашівська, а над нею, над урвищем стоїть-височиться з бальконами п'ятиповерх. Коли проходиш повз ці будинки зимою, то бачиш, що там повідчинювані вікна, для прохолодження від жари в мешканнях. А в нас із Оленою вічна проблема дров і холоду в хаті... Такий самий будинок виріс і біля самої нашої хати, вже й заселений... Хто ж це в цих будинках живе? Нова знать.

12

Це було ранньою весною. Їдучи на працю до інституту вранці, я не знала, що це вже мої останні дні праці в інституті, що скоро вже перестану сюди ходити. Того дня дуже вже чимось защемила мене Антоніна, і то так, що я збунтувалась. Інші змовчують,— я прорвалась. Більш не хочу я разом із нею працювати! Витворилась неприємна ситуація — або я, або Антоніна. І поправити її вже не можна було. Ясно, що Антоніну, довіреницю Богомольцеву, не можна було торкнути пальцем. І хоч умовляв мене мій справжній начальник не кидати, я таки не могла витримати тієї атмосфери і подала заяву про звільнення.

Антоніна — була зовнішня причина. А внутрішня ж — далеко глибша. Все більше й більше млоїло мене, щеміло в мені — що ж далі? Я вже на порозі сороківки, роки йдуть, а ніякої творчости нема! Нащо мені оці заробітки, оця самовбивча стенографія? Спрут, що висмоктує з тебе всі соки. Оця канцелярійна нудота! Ненавиджу канцелярію! І все це — щоб їсти. А їсти — щоб заробляти. Те саме безвихідне коло, що з нього я вивалася в шістнадцять років у Жашкові. Роки пливуть, уже й стара я, а ще нічого не зробила. На коли ж відкладати?

Ні, мушу працювати над собою, а заробітків мені вистачить, коли час від часу попрацюю на з'їздах. Подольська покличе, а коли — Ткаченко. І Василина вже працює стенографісткою, то теж часто потребує «напарницю». Або й «трест стенографісток». Бо, крім офіційного бюра стенографісток, було ще й самозванне. Шац, Левіна, Раскіна, ще кілька таких — всі мали телефони, ділили між собою роботу, а як була потреба, то кликали й збоку.

На це моє рішення й здійснення впливало й ще дещо. Зустрічали письменники, і по тому, як вони до мене ставилися, я визначала, чим

хто дише. Одні вдавали, що не бачать. Другі — що не знають. Треті — дуже ввічливо розкланювалися,— на моє здивування, бо чого, наприклад, Яков Городской так завжди підкреслено ввічливо вітається, як він сфальшував мого листа до редакції ще 1932 року? Не проминали привітатися Ю. Яновський і М. Бажан — без жадних відтінків, а тільки тому, що були це добре виховані люди. Наталя Забіла колись зустріла в Києві,— перше, що запитала: «Чи ти вже перебудувалася?» Інші питали: «Чи тепер що пишете?»

А от зустрів мене на вулиці Леонід Смілянський... Хапає за рукав на перехресті і відтягає, щоб не попала під авто... «Ще не маєте права вмирати! — каже.— Роману ще не написали!» Цей жарт створює атмосферу довір'я, я охоче розповідаю, відповідаю на звичне для мене питання: «Чому не пишете? Що робите?» Що я можу? Ніде не друкують... Я ж не член Спілки... Але замість наобридлого: «Треба перебудуватися!», Смілянський каже: «То й добре, що ви тепер далеко від Спілки письменників. Нема за чим жаліти. Там тепер такий бедлам завівся!»

Мене дивує не «бедлам», а сам Смілянський. Значить, і він бачить «короля голим», справжнє, а не окозамилювання? Це — само по собі моральна підтримка. Треба таки не здаватися, а рости.

А про бедлам я вже чимало знаю. Не тільки від Кіпніса, почасти ще й від Агати Турчинської.

І хоч мене питали стенографістки, ця сама Шац: «Як ви не боїтеся зостатися без служби?»,— я вже не йшла шукати канцелярії.

Я ж усе життя висіла на ниточці, балянсувала на павутинці, а під нею — безодня. То який мені вихід? Для чого маю себе мучити остогидлою рутиною, бачити щодня обмежені міщанські лиця, для чого? Коли мій день — сьогодні. Те, що буде взавтра,— «царство небесне». Буде або й не буде, а яке буде — невідомо. Всі обіцянки кращого майбутнього — «царство небесне». Майбутнє хай думає само за себе тоді, як воно прийде.

І якось було. Ще й навіть машинку собі купила, бо без машинки стенографістці — просто біда. Тільки не справжню. Якісь люди хотіли здати її в музей, це був перший випуск марки «Ундервуд». Коли на ній писати — не бачиш, що пишеш, треба в умі тримати, аж вилізе рядок вище, тоді перевіриш. Зроблена вона була з самого дерева, всі деталі. Велике одоробло. Але писати можна. Коштувала 25 карбованців. І була вона в мене без направи до 1943 року. Я покинула її, як мене вигнала війна.

13

І хоч була я «одіозна постать», але ось — диви! — викликав мене до себе Андрій Хвиля, заступник наркома освіти.

Зайшла я в той просторий кабінет із кремовими гардинами на широких вікнах і вперше побачила на очі свого прихильника-ворога. Ворог тому, що це він перший почав напасть за нариси «Листи із степової Ук-

раїни» в журналі *Критика* (1928, ч. 11). Прихильник тому, що це він звів бій з великодержавним шовінізмом, з Гладковим, на мене покликаючись (*Критика*, 1929, ч. 5). Він мені видався античним гелленом. Мабуть, із Одещини, де живуть нащадки колоністів-греків. Атлетична будова, сині очі, грецькі риси обличчя, словом, породистий. «Хвиля» — очевидний псевдонім, але й на «Мусульбаса», як йому приписують справжнє прізвище, не подібний. Говорив він зо мною дуже ласкаво, милостиво і казав, що я маю іскру Божу, що не смію її гасити. «Божу» — дивне слово в устах комуніста. Нехай!

Зв'язаний цей виклик був із моїм майбутнім відрядженням від Інституту фольклору. Якийсь співробітник цього інституту сказав мені в бібліотеці, що я могла б таке відрядження мати, якби зайшла до директора інституту, Грінченка.

Незабаром я й поїхала,— до Вознесенського району на Одещині. Завданням моїм було збирати фольклор, головно — совєтські частушки.

Ось я вже у містечку Вознесенському, треба десь знайти ночліг, бо вже й надвечір. Розпитую, де тут школа,— я так завжди робила, коли потрапляла в незнайому місцевість. На тій вулиці, де містилася школа, зустріла я жінку. Питаю, де живуть вчителі, а вона сказала, що вона — вчителька. «То дозвольте познайомитися,— кажу я.— Моє прізвище — Гуменна».— «І моє прізвище — Гуменна!» — відповідає вона і ми обидві засміялися. Цікаве знайомство.

В райвиконкомі містечка Вознесенського я зустрілась із приємним інтелігентним молодим чоловіком. Працює тут у Наросвіті, мені допомагає порадами: куди, в який колгосп поїхати та як із транспортом. І ще каже: «Це я той, що писав колись на вас усяке оте свинство».

Це він пригадав статтю «Глитайський агент в літературі» в журналі *Плуг* (1932, ч. 3) за підписами бригади, членів групи «Трактор»: Жовтобрюх, Бондаренко, Гіщук, Крамаренко, Шип. Отже, це був Жовтобрюх. Ще одне цікаве знайомство.

У Вознесенському районі я товклася по селах та колгоспах з місяць. Села там були перемішані: українські і поруч чисто великоруські. Де взялися? Це — нащадки покараних і засланих сюди солдат із глибинної Росії. І от два села поруч — не змішуються, поколіннями. А є й багато українців з московським прізвищем та чисто українською особистістю. Ці вже не знаю, як витворилися. Ото в українські села я й попадала, там мене призначали в колгосп на харчування й мешкання, а я дивилася, *що* б тут записати, головне, серед дівчат, у їх ланках. Офіційна тема записів: «Колгоспна творчість про Сталіна». Записувала я переважно частушки, траплялися й інші пісні, але дуже бідно. Частушки ж були переважно кацапські: «Трактор єдет, трактор єдет, тракторіст шатається...» «Кто затронет мою мілку, той попробує ножа...»

Серед дівчат у ланці часом довідаєшся і про сучасний побут. Знаючи, що в наших селах (на Київщині) весілля відбуваються так, як і до революції, я розпитувала дівчат, чи тут весілля й досі такі, як у старі ча-

си. Розговорилися. «Ні, тепер уже рідко хто справляє справжнє весілля. Виводиться це. А є тепер новий звичай, зветься: "пішла на піч"».— «А що то воно таке?»

Щоб не справляти весілля, не витрачатися (бо й нема з чого), дівчина йде до свого хлопця серед білого дня, входить у хату й вилазить на піч. Це означає, що батьки парубка не можуть вже не визнати її за свою невістку. І тоді відбувається таке-сяке ніби весілля, без сватання, без гільця, без усього віками виробленого й складного ритуалу, без вінчання у церкві, без перезви... Ідея, мабуть, така, що дівчина вже не дівчина, вже чекає дитини і вже має право на «піч». Але це не конче ця причина. Перша — уникнути весільних витрат. «Напоїти увесь колгосп, а тоді піснікати весь рік?»

Якась суміш пережитків матріярхату з «радянською дійсністю». Тут тобі й втрата традиції, театральної виставности українського весілля, і совєтські злидні, і питання «аліментів», і повага до молодої матері, незалежно від форми весілля...

Там десь у колгоспній книгозбірні я знайшла й «Ксипегуси», мій переклад, і дуже здивувалася. Я ж думала, що той переклад забракували. Гарні! Не вислали мені авторського примірника.

Це з тієї подорожі пам'ятаю я ще й цю пригоду.

Чомусь склалося так, що я не поїхала від одного села до другого, а вирішила піти навпрошки степом. Це ж тільки десять кілометрів. І ось яке диво! Я натрапила на могилу, їх багато манячить навколо, цілий ланцюг на обрії, це тут такий характерний степовий пейзаж. Але ця — просто передо мною. Вона ніколи неорана, круг неї вже зібрано врожай і стирчить стерня, а могила вкрита буйним зеленим зіллям, квітами, будяками з ясно-фіялковим цвітом, все це вигналося вище людського зросту. Але мало того! На самому вершку стоїть кам'яна баба. Так, ніхто її звідси не рушив, стоїть, як поставили якісь прадавні люди. Може, й Яворницький про неї не знав, той, що зібрав стільки кам'яних баб і поставив перед своїм музеєм у Дніпропетровському?

Я із священним трепетом обійшла могилу навколо, вийшла на самий вершечок і сіла в ногах у кам'яної, вимережаної колись, тепер облупленої тисячолітніми вітрами статуї. Мабуть, половецька, бо фігура тримає обома руками на рівні пояса чашу... Навколо — далечінь, розкіш! Згадався Бабенко із Запоріжжя-Гуляйполя, його закоханість у степ. Згадалася інша могила — на картині в Маріюпільському музеї, що мене вразила так, наче я сама там була: червоно-багряне небо, кривавий степ, а знизу підбиває страшна синьо-чорна туча. В тій зловісній битві стихій на небесному степу вирізняються зубцями могили, а одна з них виділяється на тлі багристого неба...

Тепер же навколо мене — сама блакить.

Сиділа б і довше — та треба йти. Вже он і дорогу видно. Аж бачу — на тому шляху котиться якась тачанка. От, якби підвезла! А тачанка й зупинилася, мене дожидає чоловік, гукає: «Сідайте!»

Розпитує мене, хто я, куди йду, чого. «А я,— каже,— начальник міліції, об'їжджаю оце степ». Довелося мені ще й пашпорт показувати. Аж потім здогадалася я, що то він не з доброти, а з обов'язку очікував мене. Чи не шпигунка? Так то я безтурботно доїхала, куди мені треба було, під охороною радянської міліції.

Був це звичайний дядько, не в уніформі, а в селянській одежі. З рудими, аж червоними вусами, досить добродушний. Мені він здався нащадком скитів, що тут були колись у цих степах, і, може, так воно й справді... Всю цю сцену я живцем узяла до «Золотого плугу» через багато років...

Із самого містечка Вознесенського їздила я з кимось (може, з місцевими вчителями?) на острів Мігію. Цей острів виглядає як неприступна твердиня, такий скалистий та дикий. Скелі — просто прямовисні стіни. Мої супровідники казали мені, що тут була колись Січ. Так і звалася: Мігійська. Скільки ж тих січей було на півдні України?

Відсвіжена, з враженнями повернулась я до Києва. Щось із місяць впорядковувала свої записи, переписувала, тематично розділяла. Здала до Науково-дослідного інституту фольклору, а що далі було з ними — не знаю. Більш ніколи не кликали...

14

Восени я дозволила собі ще й поїхати на власний кошт у Сухумі.

Купила квиток і поїхала на Кавказ. Це вже без усяких подорожніх, санаторіїв, домів відпочинку. А просто сіла в поїзд — і бачу вже себе в Криму, в Севастополі. Інше підсоння, інше повітря, все мені здалося рожевим. Тут десь у Балаклаві маю знайти своїх родичів — Мокринииних Сидора, Палазю, Лукіяна й Тодосьчину Олександру. Так і є, те, що казали,— правда. Лукіян і Олександра, двоюрідні,— подружня пара. Це вважається великим гріхом, але факт наявний.

Зустріли мене родичі весело й привітно,— чужувато. Мені ж не сподобалось, що Палазя й Олександра — в перманентних кучериках, як бирки. Вже вивітрилося з них селянське... Усі вони працюють, то не можуть показати мені Херсонес (казали — «Херсонець»), зате розказали, як дістатися.

Якби я не бачила власними очима, то й не знала б, що Херсонес — уже наполовину у воді, а друга частина — розкопані вулиці, рожеві від того каменя, з якого колись будувались будинки. Щоб охопити все це стародавнє місто, хтось дотепний придумав залізничку, що обвозить за яких пару годин скрізь. Ото там учепився до мене сивий, але виголений дідок, що за всяку ціну настирливо намагався залицятися. Всіляко себе реклямував: і орденоносець, і революціонер, і міжнародний факір. Ледве від нього відкараскалася. (Це я використала в «Скарзі Майбутньому»).

Не пам'ятаю дороги морем із Севастополя до Сухумі і як я знайшла, де жити. Значить, то було легко і без пригод. Вже було по сезоні, пізня осінь (листопад), місцеві люди винаймали кімнати. Найняла і я таку одну, в дімочку на палях, не в місті, а на околиці. В місто ходила тільки обідати.

Що мене найперше вразило і так від мене й не відходило всі ті пару тижнів у Сухумі,— це пахущий, святковий, веселящий дух, розлитий у повітрі. Ідеш собі до міста вздовж гірської річечки, а над нею ростуть евкаліпти. П'янкий запах перепрілого листя. Евкаліпти ці ростуть гаями, все навколо буйне, веселе,— а в Києві вже заморозки. По дорозі зустрічаються місцеві люди (чоловіки), вони тільки в чорному — у чорних бурках, у чорних папахах, з чорними башликами.

А головне мені подобалось, що нема тут жадного совєтського стандарту. Все тут своєрідне, кожної хвилини відчуваєш, що ти — в іншій країні. Навіть їжа. Дуже популярні тут дешеві харчівні,— заходиш собі, замовляєш страву. Всі її тут їдять, замовила і я. От, забула, як вона називається. (Чехамбілі?) Це на очах тут вам її роблять. Печуть біле тісто в формі човника, а всередину спеченого човника наливають повно розтопленого масла. Я дивилась, як інші справляються з цією стравою, а тоді й собі так робила. Відламуєш кусничками край цієї мисочки-човника, вмочаєш у масло... Смачно! А поки відломаєш усі стінки, масла вже нема, тоді й денце пішло у вдячну утробу.

А м'ясні страви всі — аж палять перцем та іншими приправами. Смачні,— тільки ж мов вогонь. Це недарма тут на кожному кроці винні погребки, з розливними ріками вина.

Так-то я знайомлюся із столицею Абхазії. Надзвичайне щось випало мені тут побачити. Оригінальні, натуральні танки гірняків, не вигадану хореографію, а такі танці, як створили тут самі оці кавказькі племена. Це — місцева олімпіяда, з таких олімпіяд відбираються кандидати на всесоюзні. Коли я потім побачила гуцульський аркан, мене вразило спільне: ці гірські танцюристи пружинять у колінах, це, мабуть, внаслідок їх звички ходити по горах. Але скажу: ку-уди гуцульському арканові до тієї легкости, елеганції й грації, що побачила я на тій олімпіяді! Танцюристи були тільки чоловіки, всі були в своїх чорних кереях, чи бурках, чи як воно в них зветься. Це була така краса, що, я вважаю, доля навмисне принесла мені такий подарунок.

Але не забуваймо, що ми в СССР. На кожному розі вулиць Сухумі безперервно кричать гучномовці. Слухайте всі, як судять зрадників народу, які увійшли в довір'я партії й уряду та намагалися відірвати Абхазію від СССР і приєднати її до Туреччини.

Слухаю і я.

Щось знайоме! Та це ж повторення процесу СВУ, тільки з місцевими варіяціями. І тут, пояснює мені потім господар мого житла, судять п'ять вчорашніх партійних товаришів Орджонікідзе і Сталіна. Чимось не вгодили вчорашні достойники на абхазьких верхах, от і судять, а про відрив Абхазії до Туреччини — чиста видумка.

Отакі процеси відбувалися в кожній республіці СССР. І про цей процес знають тільки тут, на місці, а в центральній пресі про це — ні чичирк!

Мій господар, сам абхазець, говорить ламаною російською мовою. В його розмовах ані на волосинку не було сталіношанування. Він із глумом розповідає, який то Сталін боягуз. Коли Сталін приїздить на свою дачу до Сухумі, то на п'ять кілометрів від його дачі не сміє жаден човен запливати. Одного разу був він п'яний, а тому що п'яний, взявся сам правити яхтою. І на обрії десь з'явився рибальський човник. З переляку Сталін заховався на дно, а потім відбулася жорстока розправа над тим рибалкою, що посмів запливти в священні води.

Це не новина для мене, що в простих людей така ненависть до Сталіна, але новина, що з цим тут не ховаються і всіляко висміюють.

Мало що я вхопила з абхазького життя, а ще менше запам'ятала, але все-таки більше, ніж у тих санаторіях, домах відпочинків. Що ж там? Чотири чи п'ять разів на день їдальня, пляновані доріжки парків, ще добре, як пляж і є камінчики. І ніякого тобі місцевого життя.

Приїхала в Київ — ой, та тут уже зимою пахне! А на Кавказі покинула таке пахуче повітря, вічнозелені евкаліпти, море...

15

Вибита з колії, відірвана, я зовсім не орієнтувалась, що діється в світі. Це ж саме тоді відбувалась нова хвиля репресій,— тепер уже винищували самих себе. Після самогубства Панаса Любченка полетів Постишев, полетів Косіор, полетів Канторович і іже з ними. А мене що то обходить? Ні я, ні ніхто з мого роду не жирує на верхах. Я вже давно в тріснах, що відлетіли, як рубали попередній ліс.

Чи це в той час зустріла я Петра Товстолужського на Хрещатику? Входив саме в двері готелю у всіх своїх військових регаліях. Я ще таким чужим його не бачила. Завжди ж був усміхнений, погідний, а це — сухо махнув головою, наче з острахом глянув, щоб я не заговорила, і зник у дверях. Що таке? Чи й йому теж непереливки, чи я вже така «одіозна постать»? Це був останній раз, що я його бачила.

А що в Спілці письменників діється бедлам, то це також іде поза мною. Полетів Кулик, Щупак, Шабльовський — це ж партійна верхівка! Що ж то говорити за рядових членів? Ось як блиснула літературна зоря Зінаїди Тулуб, так і закотилася. Тулуб після виходу першого тому «Людоловів» теж піддалась була людській слабості: запишалась, перестала з будь-ким знатися, вже не тримала людей годинами, щоб слухали її автобіографічні спогади, помолодшала і покращала, навіть вийшла заміж. Всі нарозхват читали її роман, у бібліотеках записувалися в чергу... Але 2-й том «Людоловів» уже мало хто встиг прочитати, бо через кілька днів виходу з друку його сконфісковано... Що за причина? Заарештували її чоловіка, бо він німецького походження (значить, шпигун!), заарешту-

вали й її. Зник Фелікс Якубовський, зник стоправовірний Петро Колесник, що поїдом їв і з'їв Миколу Зерова, свого вчителя.

Ось сценка. Їду я з Кіпнісом Фундуклеївською біля «Роліту», проходить якась жінка. «Це — дружина Микитенка,— каже Кіпніс.— Він застрілився».— «Як? Микитенко? Стовп радянської літератури і слава?! Правда, його затьмарення почалося ще тоді, як стали форсувати Корнійчука... Але... Що за причина?»

Кіпніс більше не знає. Микитенко зник, був невідомо де, кілька днів його не було, потім знайшли у Голосіївському лісі, скінчив самогубством. Ніяких інших чуток, пояснень тоді я, крім від Кіпніса, не чула. Мені це самогубство виглядало так, що Микитенко не міг витримати свого падіння після тієї глорії, у якій купався.

А тепер кажуть (тут на еміграції), що Микитенко заарештований і розстріляний. Що правда? Я записую тут те, що чула в той час від Кіпніса.

Десь там нагорі зрушено камінчик, а він, падаючи, тягне за собою все більше й більше шарів, зрушує, захоплює все більшу площу обвалу. Ось я проходила по Володимирській гірці (забігла, щоб поворушити ногами жовто-багряне листя, якого так багато нападало)... Бачу, сидить на ослоні якийсь чоловік, з ним у мене зв'язане уявлення про партійність, блискучу кар'єру десь там на верхах. Сидить він самотній, розтрощений, у білий день, коли по кабінетах-канцеляріях (куди він належить) кипить бюрократична піна. А, я його знаю! Це ж чоловік Хмари, ще недавно вмонтований у верхівку, благонадійний, з багатим майбутнім, здібний, інтелігентний... І от — викинутий, непотрібний. Сидить і спостерігає, як кружляє в повітрі жовтий листок, та не знає, що тепер робити... Таких тепер багато. Я почуваю себе зайцем, що бачить перед собою ще загнанішого за мене. Мені що? Я вже свою загнаність пережила, я вже звикла бути «в тісках»...

А одного разу приходжу до Кіпніса — застаю в нього незвичного гостя: Качуру. Він тут у «Роліті» живе і, здається, не приятелював із Кіпнісом. Грають у шахи і п'ють чай із яблучним варенням. Але чого це така жалюгідна поза у Качури? Наче не гість, а жебрак, якого з ласки впустили в хату: згорблений, зігнутий, скорчений сидить на краєчку стільця. Вже не каже протегувально: «Мой-мой, в'юноша!..» Причина? Не секрет: на Качуру почалася напасть. Вже й він на черзі. Нема вже зверхньо-вибачливого голови місцевкому письменників. Вже його викинули із Спілки письменників, позбавили всіх привілей. Викинули з посади, ніде не друкують, він ледве держиться, а ще, може, викинуть із «Роліту», от-от заарештують? Качура тепер так бідує, що в хаті нема хліба. Вже друкарська машинка продана, вже почалися сухоти...

Все це написане у його позі.

Вже всі обходять Качуру десятою дорогою, один тільки Кіпніс не боїться по-людяному запросити до хати на чай.

Але що — Качура... Ось із Яковенком ще гірше скоїлося.

Чула я, що Яковенки вже переїхали до «Роліту» з Хрещатика. Ось до кого можна зайти! Я зайшла — і застала сум і жах. Велике горе в хаті. Грицька забрали, їх із «Роліту» викидають на вулицю. «І чого ми переїхали сюди? — питає дружина Яковенка, дивлючись на голі стіни.— Боже, як ми не хотіли сюди йти! Сиділи б на Хрещатику у тій одній кімнаті — і ніхто нас звідти не викинув би. Але прийшов наказ в'їхати в це прокляте мешкання (як я його ненавиджу!) — як же ми могли відмовитися? Авто прислали, майже силою нас повантажили, перевезли... А за два тижні оце все нещастя... Куди тепер?»

Викинули їх із меблями просто на вулицю. Куди ділись — вже не знаю. Чому Яковенко репресований? Мій здогад: він мав брата на висотах десь. Того ліквідували — і цього забрали.

Ніхто не був гарантований від такої долі. Як уже наркоми, генеральні секретарі партії стрімголов летять... Один тільки Корнійчук знав секрет, як залишитися неушкодженим вельможею й умлівіч приноровитися до нового на Україні правителя — Нікіти Хрущова.

* * *

Але ж він не просто собі Корнійчук, він улюбленець самого вождя, товариша Сталіна. Їздив до нього вже не раз. Останнім разом, правда, чимось не догодив... (А Кіпніс уже звідкілясь знає і мені з задоволеною посмішкою розповідає).

Приїхав Корнійчук до Сталіна, а «батько народів» був чимось роздратований... І цей Корнійчук, що грає тут серед літераторів ролю диктатора, там перед Сталіним зробився переляканим школярем, аж затинався. Сталін його пробирає, розносить, питає: «Ти знаєш, який сьогодні день?» — «Сьогодні — найщасливіший день мого життя! — заїкаючись, пролепетав Корнійчук.— Я сьогодні бачу вас, Йосифе Вісаріоновичу!» — «Дурак! Сьогодні — день смерти Леніна!» Зате тут, о, тут Корнійчук змеле на порошок усякого, невгодного йому. Ось насмілився один критик, Борщагівський, надрукувати в Москві в російському журналі неславословну, а ділову статтю на чергову п'єсу Корнійчука. Що ж! Число того журналу сконфісковане, Борщагівського скинуто з усіх його позицій, ніде не друкують...

Але чому це Кіпніс каже: «Корнійчук нє любіт євреєв!» Це вже чую я не раз. По-моєму,— любить, навіть дуже. Може, тому, гадає, що Корнійчук не любить уже Лоту? А, може, тільки тому пішла така естафета, що Корнійчук не любить тещі, яка цілими годинами сидить на телефоні та розводиться про свої хвороби з другими тещами «ответственних работніков»? Але чи це вже значить, що «не любить євреїв»? Навпаки, свою сестру, Ліду, видав заміж за Натана Рибака і поставив свого родича директором нового видавництва *Радянський письменник*. З боязкого засмоктаного містечкового хлопчини, яким я його бачила при зустрічі з С. Пилипенком, коли він щойно вступив до «Плуга»,— зробився самовпевнений нахабнуватий ділок від літератури — їх тепер у Спілці роз-

велося багато. І всі вони — не національні жидівські поети та прозаїки, як Кіпніс чи Гофштейн, а «украі́нскіє пісатєлі», пишуть суконним газетним жаргоном, а між собою говорять тільки «па-русскі». А що це діється під егідою диктатора Корнійчука,— то любить чи не любить? Це ж він напустив у Спілку оцю Стебунову камарилью... Але про це маю що сказати далі, ось тільки скінчу про Кіпніса.

Підземні гуркоти, що підмили основи української літератури, вже почали трясти грунт і під Кіпнісовими ногами. Підмивають і його затишне кубелечко, дарма що він забезпечився одружінням з Вірою, щоб одвернути від себе закид у жидівському націоналізмові.

Але часи такі прийшли, що це не гарантія. Можуть навіть викинути із Спілки письменників, а це вже катастрофа! І вже з'явились перші ознаки цього: їх п'ятилітнього Льоню («Кіпніса-младшого») викинули з дитячого садочка. Грізне попередження! Чи не прийшов час і Кіпнісові потрапити в «вороги народу»? І я не бачила, щоб що інше так пригнітило й дошкулило Ісека та Віру, як вигнання їхньої дитини з дитячого садка. За цим уже піде вкорочення інших вигод та привілей, що ними милостиво обсипані письменники, члени Спілки.

Або:

В повітрі пахне бенкетом. Бути чи не бути на ньому — справа першорядної життьової ваги. Якщо нема запрошення на бенкет — ти людина скінчена. Списки запрошених переглядав і затверджував «сам» Корнійчук. Кому нема запрошення,— той уже під ударом. Кому не прислали,— чекай біди. Тому кожен намагався це запрошення просто з зубів вирвати. Про Турчинську той же Кіпніс розповідав, що вона, не діставши запрошення, бігала по всіх авторитетах, добивалась до всіх принципалів, стукала в усі двері, вимолювала, виплакувала...

І він же не ліпший. Напружено чекав він цього запрошення, дзвонив до Фефера, хвилювався. Чому нема? А коли в останній день запрошення таки прийшло,— зібрався, одягнувся,— і не пішов.

Та небезпека, що нависла була над Кіпнісом, якось проминула його. Я не переставала охоче заходити до них, бо мій український націоналізм і його жидівський якось погоджувалися. Крім того, не зважаючи на підземні поштовхи, в цьому мешканні росла бібліотека, вже всі дві стіни заставлені книжками до стелі. Кіпніс не пропускав новинок. Я так би й не знала, а від нього почула про нову книжку Леона Фейхтвангера «Москва, 1937», що прожила в книгарні лише один день, а потім була, за наказом Сталіна, сконфіскована. Кіпніс дуже жалував, що не вдалось її захопити...

16

Дім літератури із старшим наймитом, князьком Корнійчуком на чолі (замість «князьок» читай: «депутат Верховної Ради, лавреат, мільйонер»), цей Дім був не тільки зовнішньо казенним департаментом літера-

тури, але й по суті. Це Гася Турчинська розкривала мені на дещо очі. Хоч вона вже вимолила собі членство в Спілці, але ще ревно билася за ті вигоди й блага, що разом із членством приходять. Там нашипилось уже дуже багато таких, що відразу оцінили вигоди й почали вичавлювати їх із Спілки, висмоктувати що можна. Девіз «кусочек хлєба ис маслом» змінився на — «кусок хлєба, ваґон масла».

Містечкове міщанство дуже скоро зафарбувалося в радянську фарбу і вже скрізь розсілося в усіх департаментах, так як ото я бачила в Наркомздоров'ї. В цьому ж департаменті для апетитів перефарбованого на совєтське міщанство — просто золоте дно. Вже не кажу про безкоштовні санаторії й доми відпочинку на березі Чорного моря, в Ірпіні чи там ще де, часом і по три рази на рік, про мешкання в «Роліті», безплатне лікування, творчі відрядження й дотації, редакторство в *Літературній газеті, Критиці*,— бо це ще не все. На перлинах української літератури, виявилося, також можна незгірше заробляти. Як? Уряд асигнує великі кошти на ювілейні видання багатьма мовами українських класиків: Шевченка, Франка, Коцюбинського, Лесі Українки,— а з цим відкривається велике поле заробітків: переклади вимагають виготування підрядників, додавання приміток тощо. То Гася весь час обурювалась, чому їй не дають такої роботи, а вся вона потрапляє до Стебунової «школи».

Цей Ілля Стебун став головним редактором журналу *Критика*, найостаннішим словом марксизму в українській літературі, і ото він і назбирав оцих «украíнських пісатєлєй», що розсілися тепер в Домі літератури: Смульсона, Кацнельсона, Торіна, Палєя, Скульського, Гордєєва, Тростянецького, Альтмана, Ейльмана, Талалаєвського, Тельмана, Бернштейна, Каца, Адельгейма, Мартича, Плоткіна... Ще додати Натана Рибака і Гозенпуда — і ото тепер такий колектив київських українських письменників під царюванням Корнійчука. До них упритул прилип і Любомир Дмитерко, що вже забув говорити по-українському.

Гася була обурена, що не їй дали переклад п'єси «Сватання в Малинівці», а Талалаєвському. То й вона могла б це зробити, а відомо ж, що п'єса, яка йде на сцені, приносить постійний прибуток у вигляді проценту з Комітету драматургії. Цей Талалаєвський (ще казали: Балалаєвський), крім того, встигав друкувати свої речі одночасно єврейською, українською й російською мовами. Як жартували: «три матки ссе». В «Держвидаві», каже Гася, завівся протекціонізм: теперішній директор, Кологойда, роздає підвищені гонорари отій зграї, а вони за те хвалять у своїх рецензіях Корнійчука та його почет.

В *Літературній газеті* вже давно засів Юхим Мартич. Воскрекасенко пустив таку епіграму: «Від ракетки — до газетки», себто Мартич спочатку в ракетку грав з вельможною Лотою Варшавер, а потім і засів головним редактором газети...

Хтось подумає, що ці мої згадки продиктовані антисемітизмом. Ні, те, що діялося в цьому періоді життя київського колективу письменників, вірно буде назвати: а н т и у к р а ї н і з м. Наскільки шляхетно

поводилися члени жидівської секції, плекаючи свою культуру, обстоюючи її і дружньо співжиючи з українськими письменниками, настільки нахабно (ні, в сто раз цинічніше, ніж тільки нахабно!) поводилась Стебунова зграя в українській літературі. Вони ж, властиво, р е н е г а т и своєї нації, оці смульсони, рибаки з мартичами. Вони просто робили наймитську роботу під управою старшого наймита Олександра Корнійчука, добре оплачену, русифікуючи щоденну мову всередині Спілки, допомагаючи розпинати те, що ще зосталося українського після різні попередніх років. До Кіпнісового «Корнійчук не любіт євреєв» треба додати: «і українців». Корнійчук любить ренегатів, бо й сам — ренегат. Задля кар'єри в партії осліп, не бачить всіх кривд Україні.

* * *

Та не тільки з них складався колектив письменників. Була ще й друга частина. Про Смілянського й Воскрекасенка я вже згадувала. Нічого не можу сказати про Євгена Кирилюка, що не виявляв ніякої індивідуальности. Сухарик. Олекса Кундзіч часом шепотів мені: «Не звертайте уваги на лайку». Семен Скляренко тримався скромно і гордо. Завжди усміхнений Вадим Охрименко. Євген Кротевич...

Але втішив мене тоді Василь Козаченко. Хоч цей молодий чоловік був секретарем журналу *Радянська література* та ще й секретарем комсомольської організації в Спілці,— я його не знала (бо рідко бувала в Домі літератури). Вперше побачила на якихось загальних зборах. Спочатку слухала, як виступав Корнійчук: «Письменник повинен писати правду і тільки правду!» А мені вчувалися його ж слова: «Ви ж понімаєтє!», що він ними присмачував свої анекдоти на клюбній сцені в ІНО. «Це ти пишеш правду! — думаю я собі.— Суцільну брехню! І ще й жонглюєш цим святим словом... Як може пересичений мільйонер відчути буття шахтаря? Корнійчук же запевняв, що можна не працювати в шахті, щоб написати п'єсу про шахтарське життя. Як же тоді з марксистським "буття визначає свідомість"?»

Блекота.

Козаченко ж виступив — наче свіжий вітер подув у задушливому казематі. Сміливо й відверто вголос сказав те, що кожне думало. «Дивне, дико-ненормальне і загрозливе явище розпаношилося серед нас,— казав він безстрашно.— Чому в Домі української літератури не почуєш українського слова? Чому це всі заговорили російською? Як же ми будемо писати українські поезії й повісті, коли ми цієї мови не вживаємо в нашому щоденному побуті? Ми не знаємо краси й тонкости нашої мови і не хочемо її знати. Це ж наша зброя — слово, а ми так легковажно нею нехтуємо. Ми повинні її відточувати, шліфувати, гострити. А замість цього в нашій літературі все більше запановує отой нудотний газетний суржик, що не має нічого спільного з нашою літературною мовою...»

Він говорив з годину, подавав багато прикладів кричущого нехтування, просто аж ніби вказуючи пальцем на таких негідників. Це стосувалося не тільки Стебуна-Рибака-Адельгейма тощо, тощо, що інакше, як російською, не розмовляли, а й Любомира Дмитерка, і самого Корнійчука,— ви ж понімаєте!

Я аж тремтіла з радости, що ось знайшовся хтось і відважно вголос сказав те, що інші по кутках шепочуть. Не боїться. Він сам тут — влада. Уявімо, якби я так устала й сказала те, що вихопив з моїх уст Козаченко. Зараз би сказали: «Вилазка клясового ворога». Щоб захистити рідну мову, треба стати секретарем комсомольської організації.

Але все-таки він був одинцем. Ніхто тоді не виступив в унісон із ним. Всі були винні. Справді, в Домі літератури російська мова розпаношилася остаточно. Ще недавно тут був керсправ Черкасскій, великий носатий гебрей у вишиваній українській сорочці, якого називали «єрусалимський гайдамака», то й той говорив українською. А тепер його не стало, секретарки ж, що позасідали тепер при дверях до «начальства»-президії, говорили «па-русскі» офіційно.

Отож цей Козаченко зустрів мене раз такими словами:

— Косіора, того, що громив вас, уже нема. Приносьте щось до журналу, видрукуємо!..

І справді: понесла я одне оповідання з туркменського збірника «Перший іспит кочовицького сина Чари». Видрукували (*Радянська література*, 1939, ч. 6). Так і пройшло непомічене...

17

Здається, що я вже випливаю на тихі води... Ось і Вадим Охрименко, тепер голова колективу письменників, зустрічає, питає: «Чи щось пишете? Жаль, шкода...» Це вже зовсім інший вітер, ніж Сьома Гордєєв, з його виродкуватим гострокінцевим черепом.

Вадим Охрименко — журналіст. Хоч і пише російською мовою,— говорить чудесною українською, приятелює з Максимом Рильським, і це всі прекрасно знають, що обоє щиросенько випивають. Як і Рильський, Охрименко негордий, із сонячною усмішкою, при зустрічі зупиниться, пару хвилин поговорить. Раз навіть зайшов до нашої манюсінької кімнатки, що було для мене велике диво.

Правда, далеко йти до моєї хати не довелося, бо колона письменницького колективу стояла й мерзла ось уже з годину на Лютеранській. В це найбільше радянське свято, річницю жовтневої революції, всі організації виходять на вулицю, стають у колони, щоб пройти повз урядову трибуну на Хрещатику, але перед тим годинами стоять на вулицях, пропускаючи інші. Я, хоч і не член колективу письменників, на ці жовтневі та травневі демонстрації виходила, приєднувалась до колони. Такі, як Панч, Охрименко, з дружньою усмішкою віталися, а такі, як стриже-

на під хлопця Валентина Ткаченко, нагороджували поглядом здивованого презирства. Ще забрудниться її комсомольська честь об вигнану, «одіозну постать», «прооблену», «куркульську письменницю, що про неї ще Косіор говорив»...

Валентина Ткаченко — молоденька, недавно з'явилась, то що іншого могла вона почути? Всі ж гицлі починали цькування мене словами: «Ще такого-то року, генеральний секретар цека КП(б)У, Косіор, викрив»... а далі городили що тільки на ум збреде. Така то вже поведенція, що молодість дивиться на невдах-старших як на відпадок. Мені залишалося ігнорувати цю негацію і взамін не помічати молоду зорю.

Тепер цей Косіор виявився ворогом народу. Яка вигідна для мене кон'юнктура! Інші використали б, а я й пальцем не поворухнула.

Це саме тоді якнайширше розлилася хвиля нових грандіозних арештів. В кожній родині були заарештовані, заслані, розстріляні. Але ця нова хвиля вже мене не діткнула. Я вже була парія.

Тоді склалась у мене така «теорія»: хвилі на океані.

Перша хвиля змила аристократичну верхівку, велику буржуазію, імперське чиновництво, дворянство... Друга хвиля пішла на заможні столипінські хутори, на мого діда, але ще мене не залляла, тільки зачепила відгомоном.

Третя хвиля — розгром села, середньої верстви, маси, що потрощив село й вихідців із нього. Це й був погром на мене. З цією хвилею я попала в «тріски», стала «одіозною постаттю». Цю мою долю хтось вирішив ще за рік до мого народження 1903 р. на 2-му Лондонському (?) з'їзді РСДРП, хтось нею розпорядився, якісь бронштейни із свердловими та ульяновими. Яке вони мали право? Це тоді, на цьому з'їзді, ухвалили вони запровадити колективізацію і заради неї знищити стан хліборобів. Хто їм дав право замахнутися на життя чужого їм народу?

З розтрощених деформованих грузів ще недавно міцної зцементованої твердині української нації посипалися шахтарі, сторожі, секретарки, рахівники, прибиральниці,— на сім миль недопущені до ключових позицій, до ідеологічних ділянок. Інші ж, спритніші, хто як міг, зачепилися за «нову дійсність» і заспівали: «Рознесемо ваші хутори, ваші вишневі садочки вирубаємо дотла, а вас вивеземо на сибірські морози...» Еге, своїх родичів, аби тільки власну шкуру влаштувати. Теліпалась по світі й така непотріб, як Гуменна.

А оце вже й нова хвиля! Перекинула встановлену вже побудову, той апарат, що за Косіора-Постишева підкопав і розвалив тисячолітню народну твердиню. Ця хвиля, черговий розгром, мене вже не стосувалася, хвиля пішла горою, а я оце випливаю на своїм утлім човнику по її спині. Так, так! Це ж бив по мені ВОРОГ НАРОДУ!

От і склалась у мене тоді повість «Вірус» — з тих вражінь, що я набралася в Наркомздоров'ї — по гарячому сліду: бюрократичне загнивання в радянській суспільності, а на задньому пляні — і в Спілці письменників. А що, хіба там не те саме? Та таке ж і в кожній установі! Повість

цю я вважала цілком згідною з духом самокритики, що про неї так багато розписували тоді в газетах. Та й понесла повість до Козаченка, він не раз запрошував.

Розмова з Козаченком дуже приємна. Він каже, що ухвала чи неухвала до друку залежить у великій мірі від секретаря журналу, який читає рукопис перший і піддає свою думку головному редакторові. І Козаченко дуже скоро повість прочитав, доповів свою думку головному редакторові, а Ле написав резолюцію: «Друкувати». Тільки не написав, у якому числі. Та скоро головним редактором став Петро Панч, перша хвиля реагування на такі явища, як вельможні самодури й підлабузництво, спала, пішли інші події... Так і пролежав «Вірус» у редакції журналу *Радянська література* пару років.

18

Моя стенографічна «кар'єра» почала завмирати. Я ходила на наради і з'їзди, що відбувалися в засягу моїх «напарниць», Подольської і Людмили Ткаченко, але то було трудно. Я не мала телефону, і хтось мусів до мене заздалегідь прийти, щоб сказати про цю роботу. Зрозуміло, що її ставало щораз менше, а без практики слабне вправність. Заробітки були все слабші, я вже не придумувала собі нових убрань, а носила те, що було пошито в попередні роки. А потім якось так виходило, що я й від запропонованих праць ухилялася. Як кликала Подольська, то я знаходила причину відмовитися, навіть поза моїм розумом. Я була зайнята своїми справами, які заробітку не давали, але були мені кровно необхідні.

А роки йдуть! Коли ж здійснювати мою місію? З ляку перед все вищим числом років я почала прибавляти собі один рік. Щоб не так було страшно, коли цей старший рік прийде.

Мій девіз, поставлений ще в юнацтві, ніколи не кидав мене: самовдосконалюватися, рости, «хоч би навколішках, а повзти до вершин моїх можливостей». Працюй над собою! Але як? Самоосвітою. Самотужки, коли нема керівництва. Читай, підглядай, як майстри світової літератури творять шедеври, бо це ж найперше твоє завдання: навчитися штуки белетриста. Скільки боргів непрочитаного, гай-гай!

Ось оці мої щоденники... Це ж моя лабораторія, перші спроби, дослід, що без них дальші кроки неможливі. Але в цих записах нема самих зовнішніх подій, лише те, що переживаю, як сприймаю. Для захопливої белетристики це мало, одноманітно. Тут мені треба ще вчитись та вчитись... А ще ж ніяк не вловлена на мембрану слова багата гама різних емоцій, емоціодумок, дивних психічних станів, що з'явились і пролетіли. Це — з чого зіткана людська душа. Намагаєшся вловити, а воно втікає. З'являється і втікає.

А реалістичне, повістярське письмо? Фабула? Засіб «таємниці»? Цього я не вміла. От спробувала реалістично написати «Листи із степової України» — і що з того вийшло?

І це аж під сорок років пробую опанувати повістярство. «Манія», яку я переназвала «Цвіт папороті», додавши ще персонажів і зробивши рамкою протилежні одне одному типи кохання. «Вірус» — соціяльні мотиви...

Чи мила мені після таких дум стенографія?

Час, розбризканий на місяці, дні, години,— нестерпний. Я мушу мати час безконечний, неподільний, в цьому я згодна з Льоною, що я — психопатка. Сама свідомість того, що я мушу в цей день те й те зробити (наприклад, о 4-й годині затопити грубу), панувала наді мною вже зрання, паралізувала інші думки, заважала, і я вже нічого не могла, день пропав. Щоб творити, я мушу не робити нічого іншого, не мати ніякого обов'язку, ні хмариночки на мойому душевному обрії.

Даремні були мої надії, даремно стільки часу й зусиль вбито на цю стенографію. Вона не дала мені розв'язки — що я з собою маю робити? Скільки вже професій перепробувано — і жадна не підходить мені, кожна — наче тюрма, кожна заважає робити те, для чого я народжена. Але для чого я народжена, коли ось такий крах із моєю пристрастю до літератури? І не тільки крах у літературі. Я ж чужа цьому світові, не тут моє місце. А де? Може, в минулому, може, в майбутньому, але не тут. Я сюди просто заблудилася і мучуся, кожен день думаю про смерть як вихід.

Чи це був відчай чи песимізм, чи пасивізм, невміння активно завоювати собі життя? Чи просто те, що не було навколо людини мені до душі? З Василиною вже нема чого говорити. Гася називає мене несучасною за «християнську мораль» та має девіз «треба боротись за себе». Кіпніс — там зовсім інші царини інтересу, він ніколи не зацікавився тим, що мені найдорожче. Єдине моє справжнє товариство — як знайду книжку собі до душі.

І такими стали мені книжки про первісну людину. Першим поштовхом стала книжка «По вогонь» Роні Старшого. Я її й раніш читала, але тепер прочитала зовсім інакше, ніж колись. На останній сторінці була ще маленька бібліографія — що читати про доісторичну людину. О, Люї Морган... Це ж та книжка, що колись Віталій Самійленко про неї робив доповідь, про той лад, що застали європейці у північноамериканських індіянських племен. І можна піти в бібліотеку, виписати, прочитати. Надзвичайно цікаво! Це саме те, що я хочу! А ось і Енгельс: «Походження роду, родини і приватної власности», він весь час посилається на Моргана... Як Енгельсові можна займатися доісторичною людиною, то можна й мені.

І ото відтоді — і до сьогодні — це стало моєю улюбленою лектурою — про примітивних людей та первісних богів. Нарешті я припливла до свого берега! Мені кажуть, що я примітивна, то хочу знати все про моїх найближчих родичів, бо ой, як важко бути безрідною і чужою в цій епосі! Я ж не знаходжу собі місця серед людей цієї епохи — оця моя «несучасність», невміння «перебудуватися», оця наївна правдивість, оця щирість, що ніхто її не хоче... Беззахисність. Тож кожна особа примітивного суспільства жила у великому роді, мала опіку, клопоти про дрова й

взуття не лежали на ній. Навіть про пару тобі подумали старші ще задовго до твого народження... А тепер я ось виставлена на всі напасті, і як не озброєна вовчим девізом «гомо гоміні люпус ест», то й гинь...

Тому, коли читала про примітивні суспільства і уявляла себе серед них, ставало мені радісно, легко, затишно. Це — мій світ! Бо цей, що в ньому живу,— виштовхує, я не маю в ньому місця, він мені нецікавий!

Коли я відпочивала від мозкозасушливої стенографії, в мені нуртувало велике бажання пізнавати. Хотілося все, що тільки є на світі, прочитати. Хотілось знати, який колись був лад, звичаї, як виглядали... Навіть шлюбна система була не та, що тепер вважається непорушним законом, а інша. Бо оце вичитала я про австралійців, що там і досі існує якась перехресна система,— члени одного роду аж у восьмому поколінні можуть і повинні одружуватися з членами іншого,— так уже призначили старші в роді. А про американських індіян я довідалася, що вони поділені на тотемні роди — орли, ворони, буйволи тощо. Це ж зовсім не те, до чого ми звикли. І ще що мене вразило: ніякі системи та звичаї не вічні, а міняються, те, що вчора було законом, сьогодні тільки дитяча гра. Так і з теперішнім? Сучасна стара й нова, що оце заводиться, системи — лише переходові в ланцюгу вічности?

Нова лектура розвихрювала безліч думок і ідей — було це таке нове й захопливе (без того наобридливого стандарту, що мене замучував і витворював нудьгу), що думки ці стали моїми товаришками. Наверталися (ще неясні) аналогії вичитаного з нашою побутовою традицією й звичаями, це був нерозмотаний кокон, дуже спокусливо розмотати. Навідувались думки — куди ж іде людство сьогодні? Якщо людство росте з первісного комунізму, то як тепер? Знов до комунізму? Вища стадія людства — індивідуалізація, ускладненість психіки (а не аморфне «ми» — рід), в цьому ж напрямку йде людство. То як же з комунізмом майбутнього бути? А знов: індивідуалізм є двоякий. Навколо — отой хижий, вовчий, злий, «аби мені, а хай тут поруч здихає з голоду». Та мусить бути і шляхетний, добрий, світлий...

Я порівнювала ці набуті знання й мої думки з дійсністю — не як газети пишуть, а як бачать мої очі. Складався якийсь світогляд, і він ніяк не пасував до ленінсько-сталінського. Мене турбував етичний і моральний бік подій та явищ, а нікого з усіх, до кого я потикалася, це не обходило.

Отож насиджувала я в бібліотеці Академії наук на Володимирській, обклавшись книжками про своїх примітивних родичів — австралійських знахарів, сибірських шаманів, океанських, острівних дикунів... Пам'ятаю таку сценку:

Я в бібліотеці. На столі передо мною кілька книжок, розкритих на сторінках з малюнками дивовижно замаскованих аборигенів Австралії, «Золота гілка» Д. Фрезера, досліди Катерини Грушевської про пережитки первісної доби в українському побуті... А підходить Трипільський. Це — молодий критик, щойно з'явився і не належить до «школи» Сте-

буна, бо вітається зо мною при зустрічах. Підійшов, зазирає у книжки, питає: «Що читаєте? — І слідом здивовано: — У якому світі ви живете?» А на нього з книжок дивляться полінезійські машкари, стіжки на головах австралійських знахарів, бушменські, американсько-індіянські рогато-хвостаті личини... Ніяких тобі «чергових завдань партії й уряду», «догнать і перєгнать капіталістіческіє страни в тєхніко-економіческом отношеніі...» Ніякої «Історії ВКП(б)»...

Дивно було радянській людині, що друга радянська людина читає таке «несучасне». Лише в призначеній тобі вузькості жолобка має протікати життя. Сягнути поза фабрично-колгоспну тематику — вже бунт. Дивацтво!

Хай і так! І з цим погоджуюсь. Не буду відмовлятися, соромитися, а стверджую це. Так, я неталановита, бездарна, сіренька стара діва. Дива́чка. Всім казатиму це. Все, що найгірше,— приймаю, не маю ж сили перемогти. І нікому не хочу набиватись...

Всі оці присуди, що мені видавали в ті роки, я добровільно приймала. З цим маю жити. «В якому світі я живу?» Втеча від дійсности? Так, але як ця дійсність перетворює мене в парію, то я не зобов'язана з її поглядом на мене числитися.

* * *

Яку ж невичерпну криницю знайшла я! То нічого, що мої можливості слабенькі при безмежних жаданнях (хотілося все в себе вгорнути, скрізь одночасно бути), що розумові здібності крихкі: найгостріше думаю вдосвіта, а як удень почну те витворювати, то стоп! Все зникло. То нічого — щось є більше в мені, ніж розумовий апарат.

І це байдуже, що хочу більше, ніж можу. Це ж і є мій девіз змалку, з Ставищ: розвивати себе, удосконалювати...

Так я знайшла нову жилу — дякуючи Плужникові або й С. Мьортвому. Це вони мене охрестили: ПРИМІТИВНА. То й був зародок моїх майбутніх творчих задумів, зерно моєї самоосвіти. В цьому світі примітивних я знайшла повноту й радість, якої не дано було мені в реальності. Той світ моїх примітивних родичів став мені більшою реальністю, ніж дійсність. Оце, бувало, дуже важко мені, пригноблення, біль душі, нудьга кромішня,— я починаю думати про якесь слово, вживатися в нього, розшукувати початки... Яка цікава гра, невичерпна! Це й був початок моєї книжки «Родинний альбом», що здійснилась кілька десятиліть пізніше. А дурний В. Чапленко вболіває за моїм змарнованим часом. Це ж була моя курація, найприємніша гра, що визволяла від дійсности і врятувала від шизофренії.

Так почав вироблятися імунітет проти мертвущого отруйного клімату. Витворювався свій — живлющий. Я знаходила інші цінності там, де було доступно,— в книжках.

Без керівництва, а йдучи за бібліографічними вказівками з тих книжок, що я навмання брала, я хаотично пролазила крізь щось мені невідоме, таке широке, як океан, на моє життя аж забагато. Чи хотілось мені бігти десь стенографувати, а потім сушити голову розшифровкою?

Як жалувала я, що відразу не здобувала археологічну освіту! Або інакше: якби довелося вдруге проходити життьову дорогу спочатку, то пішла б на курс археології. Тільки... тоді довелось би звітувати сухою науковою мовою звідомлень, а моє ж життьове завдання — красне письменство. То ще й краще! Я посвячуся намаганню переводити сухі звіти на зрозуміле всім літературне образове плетиво. Якщо в західній літературі є такий жанр, то чому й у нас не можна його плекати? В цій ділянці я не маю жадної конкуренції. А ще — я ж ніколи не вдам писати про сучасне так, як вимагають від мене.

Тут на перешкоді мого міркування відразу встало відоме мені табу: ліричні, особисті, історичні, про минуле теми — втеча від дійсности, щось дуже близьке до контрреволюції, бо це — з а п е р е ч е н н я нашої дійсности. Але ж моє життя таке бідне, таке голодне на нові враження, і голоду цього я не маю ніякої змоги задовольнити; дійсність така наобридливо осоружна, стандартна, нема чим дихнути. Мушу ж я десь мати притулок для душі! Нехай! Я хочу впірнути в доісторичну тематику.

Моя перша спроба була про мустьєрського хлопчика, що жив з 50 тисяч років тому і що його поховання недавно знайшли археологи. Понесла до юнацької газети *На зміну,* і там згодом цей нарисок був надрукований.

19

А поруч цього мого захоплення я розв'язувала свої власні проблеми. Я намагалась «пізнати саму себе», себто зрозуміти, чому я так не маю місця в цім суспільстві, все опиняюся на задвірках, чому я — парія. Не бажала я вступати у конфлікт із радянською системою, бо не могла по своїй вдачі думати одне, а вдавати з себе щось друге. Нездібна кривити душею і показувати себе не тим, що я є насправді. Моє правило — бути відкритою для всіх і ніколи не брехати — так легше жити. Моє право — працювати в цих умовах, в яких я часом народження вставлена, *словом* для свого народу — і це не є жадна контрреволюція. Треба в дійсності знаходити позитивне, бо інакше не можна жити. Гадюку в собі сховати не можемо. Тому — радянська система дуже добра, тільки люди, що при владі, її перекручують, в тому й уся біда. Треба, щоб люди духовно удосконалилися, тоді не буде й «людина людині вовк», ні перекручень, ні зловживань владою. Програми добрі — недобрі люди. Всякі системи добрі, але люди їх псують. Людей треба поліпшувати.

А цю вимогу удосконалення я прикладала найперше до себе. Які мої недостатки, що їх треба усувати з психіки? І не винуючи суспільного ла-

ду, який дуже добрий, тільки перекручують, я вишукувала всю вину невідповідности оточенню в собі. Зрештою, я знайшла причину: я — дефективна. І на це знаходила багато доказів. Ну от, я не вмію прилюдно говорити, німа як риба. Всі слова тоді десь діваються, тоді я порівнюю себе до кривої людини, якій кажуть танцювати. А мовчиш — значить нецікава, бездарна, без змісту за душею. Я — інфантильна. В мене психіка й фізичний вигляд підлітка («Докія — дощечка»), а вони до мене з масною змисловістю, і, зрештою, ті, кого я вподобую, мене не бачать. А ті, що мене хочуть,— не треба мені таких! Я не вмію придбати собі друзів. Ось як Гася легко з людьми сходиться,— а я ж? Мама моя не мала товаришок — і я не маю. Та й все сама, сама, сама. На пляж піти, то й то не маю товариства... Кожне має свою компанію. Це важко — не мати, особливо в неділю... А ті компанії, що доступні,— мені нецікаві. Краще самій...

Я не маю пам'яті, як інші. Ніколи не запам'ятаю вірша чи цитати, як інші. Не маю звинної мислі, не можу тримати в голові кілька справ, а тільки одну. Мені навіть пам'ятати раз на місяць платити за хату — важко. До всього того — страшенна вразливість, що я назвала гіпертрофією почуття.

Чи це вади, чи органічна вдача, якої нічим не вилічиш? Я навіть вдалася до психіятра, якогось молодого лікаря. А щоб він краще вглибився в мої проблеми, я навіть дала йому прочитати оповідання «Жадоба», що саме тоді написала.

Це оповідання саме й писалося тому, що я розв'язувала ці свої проблеми. Знайшла спосіб поставити персонаж (Фіону) у стан, коли все видно не так, як усім навколо. Сліпа прозріває, і дійсність гірша, ніж уявне. (Саме тоді в Одесі професор Філатов повертав зір сліпим за допомогою пересадки роговиць). Для певности я дала це оповідання на перегляд одній очній лікарці, що обідала в Домі вчених. Туди я ходила щодня, щоб прочитати й переглянути газети в читальні, прочитати в них: «догнать и перегнать капиталистические страны в технико-экономическом отношении» та «Людина — найбільша цінність». А поруч — резолюцію, написану олівцем: «Брехня!» Часом і пообідати. Гася там обідала теж і познайомила мене з цією лікаркою. Але лікарка повернула через кілька днів нечитане, бо «друк поганий», так що я зрозуміла — оповідання нецікаве. Отож я й дала його тому психіятрові, а він виявився товариською людиною і, прочитавши, сказав мені, що Фіона — «язва». На цьому й закінчилося моє лікування в психіятра. Я сама собі вирішила, що ніякий я не шизофренік, а це — риси вдачі. Вдачі ніхто не лікує, вона вроджена. То яка є, така вже й буду.

Оце тоді зустріла я Михайла Гільова, що був секретарем харківського *Літературного журналу*, приїхав до Києва в якихось справах. Він сказав мені, що якби я щось прислала, то він із Сенченком (головним редактором) видрукували б. Я й послала «Жадобу», а через деякий час оповідання було видрукуване (*Літературний журнал*, 1939, ч. 10 — 11).

А тут ще й Охрименко зустрів і сказав, щоб я подала заяву про поновлення в місцевкомі письменників, поки він головою (не в Спілку, то зовсім інше). Так, наче я вертаюся «до свого роду»? То дарма, що косяться на мене оці всякі піцкери й торіни, каци з кацнельсонами, дарма, що Первомайський презирливо-гидливо звужує очі на мій вид, наче боїться торкнутися об щось бридке. Тут моє місце! І я їх також не хочу бачити! Я вже знала, що «Жадоба» буде друкуватися в харківському *Літературному журналі*, бачила, що зо мною вітаються, наче не було моїх принижень, Рильський, Смілянський, Панч, Бажан, Яновський. А як з'явилось друком те оповідання, то Ле навіть пророк до мене: «Що ж ви, молодий чоловіче, не дали цього до нас?»

Легше й доступніше вже було мені заходити до саду барона Штайнгеля, де у вигідних фотелях сиділи «мастітні». Найбільше виділявся з них білий, як голуб, Кочерга, тепер у загальній пошані. Там вони мали більше простору для шахів і обміну заувагами. Ставлення до мене було наче барометром, що вимірював внутрішню опозицію до тодішнього корнійчукового «монархічного абсолютизму». Хто більше не любив того, що завелося в колективі письменників, той краще до мене ставився.

Заяву я подала до секції прози, де головою був Аркадій Любченко. Ще й рукопис подала, деякі оповідання. Кіпніс ото тоді й подзвонив до Любченка із проханням за мене. Правда ж, зворушливо? Жидівський письменник заступається за українського. Любченко на це сказав йому: «Я читав її твори. Вона пише не гірше за кожного з нас». Кіпніс поспішив мені це переказати.

Другий раз Кіпніс навіть при мені дзвонив до Любченка, щоб допоміг мені вступити до Літфонду: «Вона така самотня!» І Семен Скляренко, не знаючи про це «ходатайство» Кіпнісове, розповів мені: «Прийняли вас у Літфонд. Там були напалися, що не треба, але ми з Любченком відстояли вас».

Так виглядало, що як могли, так тягнули мене назад, але не наважувалися це дуже виявляти. Я ж була «одіозна постать», як охрестив мене колись Ганс із ЦК агітпропу під час знищування Пилипенка. Відкритіше міг заступитися жидівський письменник, комсомолець... Чи, може, я тоді була потрібна для рівноваги, бо вже дуже розпаношилися ті нахаби, що порозсідалися в *Літературній газеті*, *Критиці* і навіть у Науково-дослідному інституті ім. Шевченка. (Там: Стебун, Гозенпуд, Кацнельсон...) Навіть правовірний Ле вже не міг витримати цього засилля і десь сказав, воно пішло поміж люди, дійшло до мене: «Вже не можна дихнути від синів Ізраїля...»

Мені можуть сказати, що я зловмисне підхоплюю антисемітичні вислови. Але я скажу, що розпаношений антиукраїнізм дратував не тільки мене. Чому українським силам нема місця, а ці правлять? Самі жиди продукують антисемітизм, їм є праця над українським словом, а я мушу гинути як літератор.

20

Моя безпрограмна самоосвіта не переривалася. Весь вільний від стенографічних заробітків час я проводила в бібліотеці Академії наук на Володимирській. Була ще одна велика бібліотека, Публічна, але я її чомусь не любила. Знов зринуло в мені гостре зацікавлення минулим Жашківщини, а ще ширше — Київщини, а ще ширше — України. Не тільки ж у Полінезії були початки людини, були вони й у нас.

Почала я навмання виписувати книжки з археології, всякі оті звіти, звідомлення про розкопи, описи археологічних пам'яток Кам'янець-Подільщини, Київщини... Не диво, що серед тих підряд читаних книжок натрапила я й на розкопи Трипільської культури. Довідалась, що на Україні квітло життя вже шість тисяч років до нас, тоді ж, як і в Єгипті. На Україні, в цих самих селах, на цій самій землі, що ми топчемо! Не треба шукати слідів доісторичного життя людини десь по сибірах, австраліях та океаніях. От, якби так написати повість із життя на Україні шість тисяч років тому! Але як? Я ж нічогісінько про це не знаю. Геть усе прочитати, що вже є про цю культуру!

І так я себе підігріла,— а я здібна була запалюватися ентузіязмом всупереч похмурим обставинам,— що пішла до Науково-дослідного інституту археології просити, щоб дали мені всю бібліографію з цієї теми. Взяла з собою мій видрукуваний нарисок, щоб знали й тямили, що я не претендую на ролю наукового співробітника, а маю дуже скромну ідею — популяризувати те, що вже відкрила археологія.

Колись, в перші роки мого студентства, я вже заходила до Академії наук на археологічні доповіді, тоді звалось — «Археологічна Комісія». А в цей будинок на бульварі Шевченка, 14, я також не раз заходила, як була там Всенародна бібліотека. Заходила й до Василини в Інститут мовознавства, коли вона там працювала. Внутрішня структура цього дому не різнилась від тієї, в університеті: безконечно довгі коридори, високенні стелі, округлі склепіння, тиша. Тут у кабінетах говорять пошепки, а хто хоче поговорити більше,— виходить у коридор. В коридорі Інституту археології були стенди з експонатами найновіших розкопів,— саме якраз із розкопів у подвір'ї Михайлівського монастиря та на території Володимирового княжого міста, Десятинної церкви.

Нікого тоді з археологів я не знала, то пішла просто до директора Славіна, ще й з нахабною пропозицією: включити мене у експедицію на розкопи трипільського селища. Не як археолога, а як літератора. Саме якраз на серпень місяць (зразу після жнив) лаштувалась експедиція до с. Халеп'є біля містечка Трипілля. Директор не заперечував, начальник експедиції, Татьяна Пассек, прийняла — і ось я вже разом з цією групою археологів їду до Халеп'я. Пароплавом. На ньому — дівчата, що вертаються з Києва із кошиками, співають «Вітер з поля, да хвиля з моря...», цю саму, що в київських скверіках няньки виспівують. Зразу впірнаєш в поезію дніпрового озону...

* * *

А тепер бачу себе в Халеп'ї на розкопах. Чудовий спогад. Хоч і там не без плям. Але незначних.

Розселилися ми по хатах. Селянам ці люди були знані, бо розкопи тут провадяться вже який п'ятий рік. Розкопується одне й те ж трипільське селище в урочищі Коломийщина. Я попала в одну хату з аспіранткою Неонілою Кордиш. Хата чистесенька, долівка свіжо вимазана, прохолодно, подвір'я встелене шпоришем. До чого ж естетично живуть тут!

Рано-ранесенько із сходом сонця виходили ми і йшли бережком, зеленою стежечкою повз річечку, що виводила до яру. Над яром на взгір'ї й було те селище, що ним так зацікавилася археологія. В околиці Халеп'я багато ще недосліджених поселень, тут раз у раз селяни виорюють розмальовані черепки дивовижної форми,— масивні і делікатні. Вже є мапа цих поселень (лише відкритих). Але археологія хоче знати більше. Попередніми роками вже було виявлено щупами приблизний розмір селища та схему розташування в ньому хат. Кілька хат-жител розкопано минулого року й показують печі, яких і час не взяв, осклені до синього черені.

Тепер члени експедиції одержали кожне свою ділянку-хату («площадку»), мали її розкопати, занести з усіма деталями на плян, а головне — зрозуміти, що́ вони знайшли. Є робота й для околишніх селян, жінок переважно. Вони раді, що трохи зароблять, а я́к треба копати, вже знають з минулих літ. Робота хвилююча, щодня якась сенсація, якась знахідка, як не на тій ділянці, то на тій. Поміж процесом розкопів, під час робочого дня і поза ним, весь час ідуть розмови, як хто розуміє оті масивні печі, печину, глиняні з соломою вальки, відбитки плах, фігурки, черепки й цілі посудини.

Згадують конче Хвойка, який розумів залишки Трипілля, як тілопальні майданці,— коли ж уже видно, що це були житла, міцні, дуже досвідчено й майстерно збудовані. Житла ці, як показує розкоп, розташовані колом із центром усередині. При цьому згадують селища північно-американських індіян, що мали таке ж розташування — колом. А з цього виводилося, що в такому селищі жив один рід із спільним господарством. Це — Кричевський, археолог із Ленінграда, так думає.

Знавці українського побуту — це Курінний — знаходили аналогії з українськими хатами. От, розташування мисника та печі в трипільській хаті. Або — підлога. Трипільці спочатку стелили дерев'яні плахи, а зверху накладали шар глини, ще й обпалювали її до стану цеглини. Це таку п і д л о г у знаходять сьогодні археологи в трипільських хатах. А слово «підлога» ще й досі побутує, хоч наш сучасний дерев'яний поміст і не «під», а «зверху». Або: глиняний тиньк трипільських хат має велику домішку соломи й зерна, як показують відбитки,— то наші селяни й досі так будують...

Знаходили аналогії з українськими віруваннями та звичаями,— Віктор Петров. Оця трипільська жіноча статуетка, що невідмінно є в кожній трипільській хаті,— це ж прообраз сучасної Покрови...

Тоді й мені починало ставати ясно... Хоч би й таке: я не розуміла, чого це мама завжди носила «мисочку» на храмове свято жашківської церкви, на Покрову. Та це ж трипільське ще матріярхальне свято шеститисячолітньої давности! Пережило й Перунові, й Дажбогові часи, і «врем'я Бусово» і християнством прикрилося: Пречиста Матір Божа — та це ж стародавня Мати Богиня. І храмове свято — це ж стародавня родова учта. Мамина «мисочка» — це була частка родового обіду. Ці «мисочки», що приносили сучасні жінки на храмове свято, споживалися на громадському обіді, де мають право бути всі, а старці — то сходяться з усієї околиці... Це ж весь рід збирається, хоч уже й розшарований на стани...

Трипільські хати з перегородками й кількома печами наводили на думку, що ці роди мали вже всередині роду окремі однопарні родини. Це питання дуже цікавило Неонілу Кордиш, яка досліджувала розвиток шлюбних форм та вишукувала сліди старих шлюбних норм у сучасних весільних звичаях...

Татьяна Пассек, великий спеціяліст у трипільських дослідах, не з одною вже книжкою про Трипілля за плечима, розповідала анекдоту: «Зустрілись два археологи: обоє скаржаться. Один тільки й робить, що самих мерців копає, а другий — ще й досі жадного мерця не викопав...» Оце таке й Трипілля. Скільки не розкопують, а ще й досі не виявлено, який похоронний обряд мали трипільці. Палили чи закопували в землю?

То тим більша була сенсація, коли на майданцеві Макаревича виявлено було людський череп, закопаний під порогом хати. Череп належав літньому чоловікові із невеликим стесаним лобом, із зубами, як у травоїдів, що мусять перетирати багато трави. Не тільки кутніми, але й передніми.

Товариство добірне, дуже приязне, коректне, доброзичливе. Чорнява красуня Пассек завжди ладна була відповідати на всі питання і, як начальник експедиції, завжди була там, де її найбільше потребують.

Ленінградець Кричевський з виміреною вишуканою фразою на устах був трохи зарозумілий, але з люб'язною усмішкою. Він мене нагородив назвиськом «монголоїд» за мою зовнішність. (Хоч я в дійсності «тюркоїд»).

Віктор Петров, що сам себе охрестив тут «старим парубком», до всіх потроху залицявся своїм особливим стилем, так що не знаєш, коли він не корчить із себе блазня. Обличчям він не вдався, голос мав скрипучий, але писав бісерним мачком і був спеціяліст у кількох галузях: археології, історії літератури, етнографії, а ще й романіст. Хоч такий вчений, а проте я найменше боялася поставити якесь наївне питання йому. От, наприклад: чи вірно я думаю, що раси витворилися у ендогамному суспільстві (себто у орді, де ще не було звичаю одружуватися в іншому

роді, а брати й сестри були ж і подружжями). Віктор Платонович дуже просто й з поважним одобренням підтвердив, що я — на вірній дорозі в своєму думанні.

Петро Курінний лише приїздив, як гість. Він був у теоретичній суперечці з Татьяною Пассек. Це був дуже складний спір: що таке культура А, а що — культура Б? Яка попередня, яка пізніша? Але дуже цікаво було слухати його розповіді. Він багато знав у всіх розгалуженнях археології та етнографії і так умів це все в'язати, що з його уст лилася не археологія, а чарівна казка.

Сонячна Неоніла Кордиш, також красуня, тільки вже русява, з блакитними очима, була така природно привітна з усіма, що здавалося кожному, ніби вона з тим найдружніша. Для кожного вона знаходила увагу, і то не з дистанцією, а приятельську. Такий талант — бути всім найприємнішою — я рідко коли зустрічала, може, й зовсім не зустрічала. Вперше почула я похвалу їй від одної ляборантки, не дуже розвиненої дівчини (от, щось таке, як Галька Долинська, «ой ти отряха!»),— вона була зачарована, яка то та Неоніла Леонівна симпатична. Не дуже я повірила, але коли поговорила пару разів, захопилась сама. Мої зацікавлення доісторичною людиною були й її зацікавленнями. Вона відразу, закінчивши ІНО, пішла на археологію, мала відповідно керовану лектуру, то більше знала. Отакої мені саме й треба, ми могли на наші теми говорити безконечно. Про що б ми не заговорили. От, наприклад, чи можна уявити, як вдягалися трипільці, які окраси мали? «Так, є багато показано на статуетках, що вже знайдені». Я здогадуюсь, що сучасні вишивки, це, може, перенесене на полотно татуювання? І чому в селах нема моди, а кожне село вдягається по-своєму? По одежі видно, з якого села та дівчина... Це ж кожен рід мав свою ношу і не переймав від іншого... Я казала, а Неоніла Леонівна або додавала, або заперечувала...

Археолог Макаревич, фотограф грубуватий Горбовець — всі прекрасно до мене ставилися, за винятком двох комсомолок, практиканток-студенток із Ленінграда. Одна звалась Таня, а друга Маріна, чи що. Вони весь час підхіхікували з мене й моїх питань, зарозуміло підкреслюючи свою археологічну вищість. Самі ж були дуже стандартні, не віяло від них тонкістю науковця. От хоч би ота їхня одна-єдина убогенька пісенька, яку вони постійно співали: «Так будьте здорови, живіте богато, а ми уєзжаєм до дому, до хати». Скажи мені, що ти співаєш, а я тобі скажу, хто ти! Ці дві псували мені всю приємність перебування серед цих науковців. Це вже котрий раз: де є комсомольці — отруюють життя. Про них, особливо про Таню й Кричевського, почали ширитися пошепти, що ночами вони відбувають оргії, голісінькі. Не знаю, чи правда.

Хоч я й не збирала етнографічного матеріялу тут, а все-таки вбилася у тямки та пісня, що виспівували на розкопах тутешні дівчата й молодиці. Не знаю, чи й справді це відбиває побут, чи тільки в пісні співається:

Сюди гора, туди гора, та ще й крем'яная,
Куди їдеш, від'їжджаєш, любов дорогая?

Куди їдеш, від'їжджаєш, козаче-соколю,
А хто ж мене, молодую, цей вечір пригорне?

Пригортайся, моя мила, другому такому,
Та не кажи йому правди, як мені самому...

А що то воно за страховисько Хо? Може, тримається ще тут у казках із трипільських часів? Це я ненароком почула таке речення, не для мого вуха призначене. Парубок примилюється до дівчини, а вона сторониться, він і каже: «Чого ти мене боїшся? Хіба я ХО?»

Якби так серйозний етнограф позбирав отакі блискітки з решток давніх мітів, то, може б, ще одну трипільську сторінку відкрив. Не виключено ж, що місцеве населення — прямі нащадки давніх трипільців...

А то одної неділі пішли ми в Трипілля. Повела нас Татьяна Сергєєвна до своєї давньої приятельки, баби Горпини, що вміла зашіптувати й ворожити. Походили ми по базарі, дістали лекцію від бабів, як треба звертатися, коли не личить казати теперішнього «товаришу», ані колишнього «пане», «добродію»,— а якось треба. У містечку Трипіллі звертаються так: «Людино, що шукаєте?», «Людино, а по чім оці яйця?».

Чи не відчувається у цьому однісінькому слові глибокий світогляд?

Баба Горпина гостинно нас зустріла. Отоді й розповіла історію своєї прийманої дочки, Онисі, що має оце виходити заміж. Дівчина зовсім не подібна на всіх навколо. Тип її приблудив сюди десь із далекої півночі, ще тільки кокошник і сарафан їй дай. А говорить чистою українською мовою і все в ній українське. Історія така: якась пані віддала немовля до притулку, а ця тітка мала дітей чимало, але самі хлопці, от і взяла собі дівчинку з притулку. Дівчинка підростала, як з'явилася мати, якась лікарка, багата пані, і хотіла Онисю забрати. Але Горпина не віддала. Не та мати, що вродила, а та, що виховала,— закінчила вона цю історію.

Я цю історію взяла до оповідання «Ромашки на схилах».

Ну, оце й усе, що я можу пригадати з того місяця на природі, не бажаючи повторювати опису розкопів, що є в нарисі «Із історії сивої давнини». Приїхавши додому, я з запалом прихопилася до цього нариса. Куди віднести?

Вирішила, що найкраще занести до журналу *Молодий більшовик*. Там тепер секретарює Яків Качура, він якось вишпортався з тієї біди, що над ним була нависла оце недавно. Неласка минула. Вже навіть зникла ота принижена поза й міна, а сидів він нормально у секретарському кріслі редакції. Але як прийшла через два тижні, то довідалась, що головний редактор журналу, якийсь із дуже жидівським прізвищем, Зільберберг, чи що (точно забула), забракував. Не буде друкуватися. «Чому?» Качура розводить руками. Але рукопис чомусь і далі лишився в Качури. Довго він там пролежав, аж поки став головним редактором журналу Андрій

Малишко. Качура дав йому нариса, Малишко прочитав і сказав: «Та чого ж? Надрукуємо!» І в першому ж числі свого редакторства видрукував. (*Молодий більшовик*, 1940, ч. 10 — 11). А я відчула ріжницю між комуністом-гебру і комуністом-українцем. Малишко начебто трохи відхилив замкнені двері. Цей надрукований нарис був наче охоронна грамота. І тому я завжди кажу, що хай краще в державному апараті будуть комуністи-українці, ніж чужинці. А що ж — нехай в уряді і всіх установах сидять і нами правлять москалі та ріжні інородці?

21

Я тепер із трудом вловлюю точну хронологію, але події групуються в одному часовому кущі. Тоді десь я написала нариса «Таємниця черепка» — першу спробу сказати стисло й популярно про Трипільську культуру,— і занесла до журналу *Колгоспниця України*. Там був редактором Нехода, приємний молодий чоловік, він мене дуже люб'язно прийняв. Нотую оці «люб'язні» й «презирливі» ставлення до мене, бо кожне виганяння мене тяжко прибивало, а кожна прихильність надавала мені сили не відступати від літературного подвигу.

Нехода пішов так далеко, що сам запропонував мені написати якесь оповідання для журналу. Навіть тему підказав — не політично-пропагандивну, а побутову. Якби так щось про дівочу честь. Я ще була повна враженнями з подорожі до Вознесенського району, згадала про новий звичай «піти на піч», і на цьому побудувала оповідання, яке так і назвала: «Дівоча честь». Те оповідання було видрукуване в журналі *Колгоспниця України* (1941, ч...).

* * *

Справді, з Василиною в мене зайшов той холод, що вже не було чого з нею говорити. Коли ми з Агатою могли сперечатися, одна одній казати всякі гострі прикрості,— а потім з усмішкою радости здибання зустрічатися, наче ніде нічого, то з Василиною настав мовчазний і холодний розрив.

Василина нічого не добилася із своїм поновленням у Науково-дослідному інституті мовознавства, вже давно працювала секретаркою-стенографісткою по різних трестових і торговельних канцеляріях і там робила кар'єру. Справді, з неграмотної мішанини, що бовнячили промовці, вона зліплювала суттєві, короткі й письменні стенограми та протоколи, і за те її цінили. Одного разу вона мені сказала, що їздила із своїм директором на нараду до Москви,— з усіма добовими й «командировочними», що належаться. «Якби ти бачила, який широченний пузань!» — додала при цьому, щоб я не мала якої задньої думки... При цьо-

му ж зронила свій черговий «афоризм». «Краще не триматися за крісло високого достойника, бо коли впадеш лише з своєї власної висоти, то не так заб'єшся». Це був натяк на тодішні трони, що щодня на очах у нас валилися в «преісподнюю». Може, тому мінялися її праці?

* * *

До Кіпнісів я не переставала ходити, і наші приязні взаємини тільки закріплялися. Хмара минула, загроза викидачки із Спілки вже відійшла, і в хаті панував далі (незрозумілий мені) добробут, включно з наймичкою. Незважаючи на це, не відчувала я дистанції між моїм становищем і Кіпнісовим. Це не те, що зайшла я була раз у «Роліті» до Єніної, тоді вже дружини М. Шеремета. Відразу відчула, що я тут небажана, що мене не терплять і хвилини, не треба було заходити й ранитися. Заскочив Смілянський, щось пошепталися, Єніна кудись заспішилася... А на вулиці який Смілянський прихильний, яка Єніна...

І більш нема куди зайти. Хіба вряди-годи до Фані Подольської в справі стенографічної роботи. І туди важко було мені заходити, через оту наймичку. Хоч яка тісна кімната, напхана всіляким добром, а й тут є наймичка. Безпашпортна куркулька, яка не має де дітися і спить на розкладачці у сінцях. Цю важкоту я вилила в оповіданні «Біла хустина» (вставне в романі «Золотий плуг») вже тут, у Нью-Йорку.

22

То єдиним місцем, куди я могла піти кожної хвилини й дуже добре почуватися, була спасенна бібліотека. «Іду до мами»,— казала я собі. Тут не треба ні до кого приноровлятися. Тут я можу знайти скільки хочу і яких хочу друзів. Книжки мої друзі. Я не кидала думки створити трипільську повість, тільки ніяк не уявляла, як зліпити докупи в читабельне всі ті сухі, викладені археологічним жаргоном відомості, що я вже вловила з розкопів в урочищі Коломийщина, із звідомлень про розкопи інших поселень, з розмов із Н. Кордиш, П. Курінним, В. Петровим. А тому треба читати й зближену літературу, дуже уважно про фольклор, бо він стає зрозумілим у світлі Трипільської культури, а не бабськими забобонами. Звичаї шеститисячолітньої давности — це щось та значить?

Так викристалізовувалась одна з ідей повісти — тяглість традицій.

І справа ж не обмежується тільки Трипіллям! Раз у раз поруч із тими статтями, що додавали щось до моєї теми, я, захоплюючись, перечитувала й про палеоліт, неоліт, скитів, сарматів, антів...

От тоді, у цьому широкому плині різноманітного читання, відкрилося мені справжнє значіння мого власного імени — Є в д о к і ї. У грець-

кому епосі (в Гомеровій «Одіссеї») морська богиня Евдотея (Ейдотея), дочка морського діда бога Протея, внучка океана-бога Посейдона, допомагає нещасливим мореплавцям у біді. Якась стихійна сила. Дуже добра.

О, то це, може, й є та Опіка, що її я так часто відчуваю біля себе? Сила, більша за мене, малу «я». Тоді я почала наполегливо, довго й уперто розшифровувати моє ім'я на широкому тлі моїх читань. Вийшло так: ЕВ — добра. ДО — вода. КІЯ (ТЕЯ) — божество. Добра богиня вода.

Вона, ця Евдотея, не старша за українську Явдоху, стихію весняних вод, великоруську Авдотью, Дану — кельтську матір... І ще багатьох-багатьох Д а н. Всі ці імена виростають із якогось праджерела. Якого ж? Може... як почав розтавати льодовик?..

Так зарисовувалася нова лінія моїх шукань. Примітивні, доні, теї, боги... І ніяких директив партії, жадного наказу... Думай про все це безмежжя як хочеш! Думай, як *ти* бачиш, а не як хтось наказує... Про все.

А от хоч би оцей Київ, оці горби, що на них ми щодня ходимо, все вгору та вниз. Оця мальовничість краєвиду, в якому місці не станеш. Недаром же всі відьми з усієї України зліталися на київську Лису гору святкувати шабаш. Віра в відьом — спадок нашій добі від неоліту, що з нього виросло й Трипілля... Ой, то виходить, що столицю України заснували ще в неоліті ці самі відьми, вибравши київську Лису гору своєю столицею?..

Так я собі бавилася із своїми друзями-книжками й товаришками-думками, обертаючись щораз більше спиною до цього світу, що мене викидав раз у раз і що мені був теж нецікавий, нудний. А саме тоді підкралось до мене ще одне нереальне захоплення, мовчазний роман. Був там постійним одвідувачем читальної залі один читальник. Ні імени його, ані нічого про нього я не знала, лише припускала, що це — студент-випускник університету. Мене вразив одного разу його погляд — запитальний і задумливий, до мене відкрито звернений. Вразив і заполонив на довгий час. Ніколи ми не заговорили, але була якась безмовна «комунікація» очима — з осени до самого літа 40-го року. Свої записки з того часу, що я їх тоді назвала «Роман Синьої Панчохи», взято пізніше, в роках 1865/67 за основу роману «Золотий плуг». Не всі, правда. Я мала нотатки ще в записній книжці, мабуть, найкращі, та вони пропали в Граці, про що надіюсь далі оповісти.

Що я можу ще додати до образу «Вродливого-Пагуби» тепер? Нічого. Дуже гарне те було й без тіні «залицяння». Я називала — «місячний роман». Було воно все, як містичне сяйво місяця.

* * *

То було постійне напруження, з одною тільки перервою. Серед зими, чи не в січні, в найбільші морози, поїхала я у відрядження до Херсонської області. І чи не смішно, від кого? Від польської газети! Ото знайш-

лася польська радянська журналістка! Не могли знайти когось кращого за мене! «Та я ж не знаю польської мови!» — «Нічого, перекладуть!» — відповіли мені в редакції газети.

Мала я відвідувати колгосли і написати нариси про підготову колгоспів до засівної кампанії. Хто мене до цього настренчив чи як, кажуть, порекомендував? Трипільський, здається. Газета друкувалась у Києві, а поширювалась у Галичині чи Польщі, я вже не знаю, де.

Це ж уже кілька місяців, як «визволили» Галичину більшовики. Вже сипнули туди за товарами всі, хто тільки міг прорватися, інші вже возами навезли всякого буржуазного барахла. Високі достойники їхали автами і понавозили гей-гей!.. А хто їхав пізніше, то вже задовольнявся крамом із товчка, бо передні полки доблесної Червоної Армії почистили до порожніх полиць наповнені крамом магазини. Оповідали в Києві різні версії цього грабунку — і про нічні сорочки, що ними пишалися в театрі совєтські офіцерші, і про облігації, що ними платили галичанам «совіти»*.

Я ходила в бібліотеку, читала там газети. З'явилися на столах небувалі: із Закарпаття, із Львова. З них я довідалася, що закарпатці вислали делегацію до Сталіна, щоб прийняв до УРСР, і запам'яталася така фраза: «Гітлер потрусив яблуню, а Сталін збирає урожай». Але Сталін, правда, відмовив закарпатцям... Через кілька днів ці інтересні газети зникли безповоротно, і що діялося на Закарпатті далі, я довідалася лише через 30 років у Нью-Йорку в час академій...

Мене ці міжнародні події аж ніяк не торкнулися. Оце тільки забракло журналістів до польської газети в Києві... Чула я, що Гася (галичанка ж!) добивається дозволу-перепустки до Львова, що Кіпніса також везуть із бригадою письменників, але він у день від'їзду казав, що мріє про день повороту до своєї хати...

* * *

Я думала, що на півдні тепліше, а приїхала в Херсонщину,— там ще більше тріщить морозами зима, ніж у нас в Києві. Зате ж — які чудові зимові панорами! І перше враження в районі, де я заїхала, була дебела жінка у білому селянському кожусі, замотана в хустку, із свіжою природною селянською мовою, але виразно жидівським обличчям. Це була голова жидівського виноградного колгоспу.

---

* Вже оце недавно чула я від очевидця, як академік, член президії Верховної Ради СССР, член президії Верховної Ради УРСР, лавреат Сталінської премії, орденоносець та мільйонер Олександр Корнійчук із Лотою славно грабували в Галичині. Тоді йшла п'єса «Богдан Хмельницький» у Львові, і привезли з Києва два вантажних авта декорацій. То Корнійчук викинув усе театральне добро на землю під дощ, а сам навантажив дві машини барахлом і вйо на Київ!

Вона мені дуже сподобалась. Але бачила я таку оселянену жидівського роду колгоспницю одну тільки. Тут їх кілька є, таких жидівських колгоспів. Я в одному чи двох була, то там якась своєрідна економіка. Жінки в них не роблять колгоспної роботи, сидять по квартирах, працюють лише чоловіки, та й то — більше налягають на ковальську справу. А щоб орати, сіяти й збирати урожай,— наймають... гоя.

Вдарила мене ще раз ця колгоспна одноманітність. (Це вже були не комуни, а сільськогосподарські артілі, масова колективізація). Де не поїдеш,— одне й те ж скрізь. Насамперед, у районі мусиш показатися до місцевої влади, показати відрядження, що ти не якась контра, а з центральної газети. Потім тебе прикріплять на харчування й нічліг та визначать, до якого колгоспу поїхати і чим поїхати.

І ось контора колгоспу. Всюди один кшталт, один штамп. Накурено, лічать, підраховують, та сама статистична лихоманка з телефонами, що мені знайома ще з ОБЛЗУ. На стінах ті самі портрети вождів, ті самі плякати, що й в інших колгоспних конторах...

Та сама їдальня з чергами до віконечка, із ложками, що на них вибито: «Ця ложка вкрадена в їдальні ім'ярек». Перед їдальнею щось на зразок майданчика з препаршивою репродукцією статуї Леніна із простягнутою рукою. Мільйон їх є — і все те саме! Далі — ті самі колгоспні будівлі без деревини поблизу, що нагадують стайні, а там живуть артільники, бо їх сюди переселили, як порозвалювали в селі хати, а вулиці, все село, заорали, щоб і сліду не було...

Цих заораних на колгоспні лани сіл під зимовою білою габою я не бачила, але які ж прегидкі оті довгі стайні для людей!

В інших колгоспах людські хати ще збереглися поблизу колгоспного двору. Я запам'ятала ось одне таке подвір'я, де мене оселили на нічліг. В цім колгоспі їдальні не було, то в колгоспній канцелярії мені виписали «пайок». Яка ж була вдячна господиня хати, коли їй прибавилось через мене трохи їжі. Вона попросила мене, щоб я ще й олії виписала, то я принесла до хати ціле багатство — аж літр!

От та жінка й перейнялась до мене пошаною та почала оповідати про своє життя,— але як дипломатично, обережно!

— Воно й нічого було б уже, та коли б не те, що і в колгоспі роби, і вдома порайся, ще й корівку треба доглянути, й поросята, й курчата. Це ж на жінку випадає щодня два трудових дні. Важко жити! Я вже казала: «Коли б уже швидше настав той соціялізм чи комунізм, щоб не треба було ні в хаті порати, ні города, ні скотиняки»...

Інакшими словами — завуальована скарга. Без присадибного господарства — здохнеш на колгоспному, а нарікати на колгоспну панщину (як ото мої сестри з Жашкова) відрядженій людині з центру не будеш! Скарга на нелюдське життя прийняла форму мрії, що дозволена офіційно, витримана в дусі, накрученому на куткових зборах. А мрію про власне господарство й корівку без накиненої панщини борони, Боже, в голові мати. Головна ж думка тієї жінки, що вона хотіла мені вкла-

сти в голову: «Сучасне — нестерпне! Як не можна старого, то давайте швидше те, що обіцяєте, але сучасного вже витерпіти не можна!»

Бачила я там і інших жінок, що хотіли перевершити своїх чоловіків — голів колгоспів, нарваних горластих активісток.

Повернувшись до Києва після двох тижнів, щось я тоді репіжила для польської газети, і був у мене комплект друкованого вже польською мовою, але я не вважала вартим берегти це і не маю. Цікаво було б тепер поглянути...

А розчислившись із газетою, знов повернулась до бібліотеки та свого читання, переплетеного з місячним сяйвом від людини, яка була для мене майже нереальна.

23

З життєрадісною Агатою Турчинською ми часто сварилися, бо вона мене завжди лаяла за мою пасивність та неспритність. Казала мені: «Ти просто неприємна! Треба за себе боротися, треба стукати в усі двері, бо заклюють. А ти — тютя горохова!» Це *вона* мене підганяла, щоб я носила свої твори до редакцій, це *вона* мені казала, де які є можливості, де які збірники готуються, хто розпоряджається різними високооплачуваними перекладами, підрядниками до ювілейних видань. Я їй відповідала, що не вмію підлабузнюватися, а вона це сприймала як натяк на її поведінку і казала, що я заздрю, що я невдячна, бо вона за мене не раз заступається. Це так, згоджувалася я, але чи це значить, що я вже не маю права висловити свою думку?

Сказала мені Гася, що в ДВУ готується збірник з приводу визволення Західної України, редактор, що приймає матеріял, Петро Вільховий, а тому щоб я щось туди дала. Я й понесла. Якусь халтуру-дрантя про злидні в Галичині — за уявленням, витвореним новелями В. Стефаника. Дякувати Вільховому. Він той мотлох відкинув, а то була б тепер червоніла. Це я побачила через три роки, як переступила кордон...

Про ювілейний збірник з приводу 60-ліття Сталіна теж Гася сказала, теж редактор Вільховий, теж наказувала конче щось туди занести. Я мала оті частушки, що записувала на Вознесенщині, отже на основі їх змайструвала оповідання, оце таке: свинарка дякує батькові Сталінові, що її льоха привела багато поросят. Новоселецький, читаючи це оповідання, сміявся, що дійсно чудесну ролю відведено Сталінові — породителя поросят. Крім цієї частушки, були записані й такі, що активістка ланкова мріє побачити Сталіна у Кремлі і сниться він їй, обов'язково з люлькою... Крім того, навела й мрію одної колгоспниці, яка вже не може витримати важкої сучасности й хоче якнайскорше соціялізму, щоб легше дихнути...

Отаке оповідання зварганила я і понесла до П. Вільхового. Це вже цілком ідеологічно витримане оповідання, і не я ж тут висловлююся, а

самі частушки, фольклор... І, може (були такі міркування в мене), як видрукується це, надрукують і археологічний нарис, що лежить уже скоро рік, і повість «Вірус», що вже другий рік десь маринується...

Вільховий, що збирав і редагував матеріял до цього збірника, відразу помітив мою заховану думку (більш ніхто!) і почав мені казати те, що й я думала: «Це, що говорить ваша колгоспниця про соціялізм,— протест проти реальної дійсности». Але, повагавшись, мабуть, з кимось порадившись, прийняв. І це оповідання вміщене в збірнику до 60-ліття Сталіна під назвою «Над Бугом». Я ще дала це оповідання Качурі, і воно надруковане в журналі *Молодий більшовик* під назвою «Обіцянка» (1939, ч. 11). Лише після «Обіцянки» надруковано було «З історії сивої давнини», про трипільські розкопи.

Так-то допустилася я гріхопадіння у своїй літературній біографії. Поклала масну пляму на мойому суцільно ясному «куркульському», «дрібнобуржуазному», «націоналістичному» імені. Це тепер усякий тут на еміграції може мені закинути, що я брала участь у славословленні ката українського народу,— бач, у якому збірникові друкувалася! Ювілейному! І хоч я дотримуюсь хронології, себто 39/40-х років, а тепер уже 1972-й, я заскочу тут наперед, щоб до цього вже не вертатися.

Це, мабуть, і є той ніж, що тримають на мене мельниківці, злі за «Хрещатий Яр». Лідія Бурачинська казала мені, що А. Шекерик хвалився: «Ми ще їй покажемо!» Здивувало мене раз замовлення з Детройту від Білоскурського: хотів книжку «Над Бугом». Ще був такий Зубенко. Я йому вислала «Багато неба», а він повернув із словами: «Я читав ваші нариси до війни і вони мені щось не сподобались». А його приятель, старий емігрант Захвалинський, раз відвів мене вбік на секретну розмову (на хуторі в Г. Драча) і питав. «Чи справді ви писали просталінські оповідання? Мені Зубенко казав, що читав...»

Словом,— під перехресним вогнем, отака доля!

Але вся ж річ у тому, що я не бачу в цьому оповіданні заплямлення мого письменницького імени. По-перше, все написане в цьому оповіданні — правда. Нема в цьому оповіданні про депортацію, знущання й збиткування, голод? Так, нема. А є совєтська активістка, що мріє про кремлівські почесті. В тім-то й річ, що в нашому народі є й такі, є кар'єристи, нарвані, ротаті. Чому ж їх не можна виводити в оповіданні? Вони є. А як є вони там унизу, то не злочин і казати про них, без агітпропу.

Оповідання видається холуйське, але воно — меч двосічний. Звичайна собі колгоспниця стогне: «Коли б уже соціялізм, бо не можна витримати, таке важке життя!» А як же може вона в тих умовах висловити свій протест, поскаржитися на своє закріпачення?

По-друге, оте поросяче батьківство Сталіна, що так щасливо вмістилося в ювілейному збірнику,— це ж в дійсності карикатура.

По-третє, нема в цім оповіданні про самого Сталіна і його «великі діла», а є тільки фольклорний відбиток,— те, що створили складачі частушок. Хто їх складав, я не знаю,— але я їх записувала.

І по-четверте: цим оповіданням я проломила мур до друку нарису про трипільські розкопи. Мусіла я якось вириватися з задухи.

Тому я вирішила не боятися цих дуже розумних тутешніх критиків, лицарів тенденційности, як не боялася тамтешніх. Я ніде не схибила.

24

Все частіше заходила я до Інституту археології. Головне — поговорити з Неонілою Кордиш, може, й ще з ким. З Курінним, наприклад, чи з Петровим. Довідатися, які там будуть наукові конференції, щоб конче на них попасти. Все ж щось прилипне для трипільської повісти. Особливо корисні оці приватні, приятельські розмови.

Неоніла Леонівна вже бувала не на одних розкопах і знала походження кожної трипільської статуетки та їх особливості, знала, звідки походять «модельки-хатки», які теорії є про призначення «біноклевидних посудин»... Словом, була для мене живим довідником, до того ж — завжди доступним, доброзичливим, товариським, охочим поговорити. Не цуралась і «жіночої тематики» — тільки слухай! Часто ми, не скінчивши розмови, виходили звідкілясь і ще з годину стояли на морозі, така цікава була наша розмова.

Коли з Неонілою Леонівною можна було говорити годинами... Я більше розпитувала, вона розповідала — про її розкопи, про значіння викопаного, що думають інші археологи — П. Курінний, Т. Пассек, В. Козловська, Є. Кричевський, В. Петров,— про походження й розвиток Трипілля... Ой, багато було цікавих тем, ніколи не могли ми їх переговорити... Коли з Кордиш було легко, то не так із Віктором Платоновичем Петровим. Він ніколи не говорив серйозно, а все жартував, і ті жарти були такі, як в'юн у руці. Ось є, ось уже нема. Розмовляв він дотепно-книжно. Його лестощі межували з глумом.

От, наприклад, повернувшись із Ленінграда, де він проводив відпустку, оповів мені, що зустрічався там із Зощенком, і Зощенко сказав, що я, Гуменна,— найрозумніша жінка в Києві. Кілька років згодом я запитала його щось про Зощенка, а він уже забув свій жарт і відповів: «Я Зощенка ніколи в житті не зустрічав».

Часто бувало так, що здибала його на вулиці,— запрошував зайти до нього до хати. Я ухилялася і ніколи не зайшла. На перешкоді стояв спогад про Коломийщину, як цей самий Віктор Платонович ранком у безлюдному місці гукнув, щоб я його почекала. Я почекала, а він, замість щось сказати, наставив губи цілуватися. Я тоді втікла. І тепер не наважувалась зайти. А варто було. Казав, що в нього у кімнаті є три столи. На одному пишеться роман про Костомарова, на другому — багатотомна праця з фольклору, про українську відьму, на третьому — археологічні праці.

Коли сипнули наші до Західної України,— і Віктор Платонович їздив до Львова. Я запитала,— які враження, що бачив, що робив? Відповідь була: «Пив вино». А інші стільки всякого розказують...

Був він тоді товстенький і кругленький (останнім часом ходив у костюмі співробітника протиповітряної охорони, який йому зовсім не пасував), скаржився, що багато п'є пива. Коли не пити, то шлунок коверзує, а п'єш, то оця небажана товщина.

Ця його язвлена люб'язність один тільки раз покинула його, він на мене розсердився. А було так. Ішли ми втрьох: я, Кордиш, Петров. Зірвався вітер і здер з голови мого берета, поніс. Петров, як галянтний кавалер, побіг доганяти, при оцій його товщині. Догнав і приніс, але вирішив, що це я навмисне зробила. Взагалі ж — називав мене богемою, що я й була. Справді: не дбала про побутові вигоди, трималася за вітер, ганялася за якимись нереальними візіями і зовсім не журилася майбутнім... І це тільки Віктор Платонович так влучно мене схарактеризував.

Через цю його залицяльність і вужеву невловність я багато втратила, бо старалась не заходить в таку приязнь, як із Кордиш, скажімо. Знайомство це плавало на поверхні. А Петров же був криниця знань, та не тільки склад знань, а й вдумливий перетворювач у філософський світогляд набутків своєї широкої освіти. Крім історії літератури й фольклору, був він серйозним археологом, і не тільки в одній галузі: однаково компетентний і в Трипіллі, і в культурі полів поховань... Все то було б у кого перевірити, чи я правильно думаю. Але запитаєш щось серйозно (от, про відьму. Мене цікавила його інтерпретація), а він прибере якусь іншу лінію розмови, жарт, що не має ніякого значіння,— і мій запит згубився десь у нічому. А коли йому не хотілося говорити, то він відступав крок за кроком...

А все-таки це Віктор Платонович про Корнійчука тоді сказав: «У нього гемба одвисла аж до пупа». В цьому був для мене теж зміст,— як Віктор Платонович ставиться до клімату в Спілці письменників.

Петро Петрович Курінний був цікавий тим, що, як спробуєш запитати щось одне, його відповідь виливається в широкоплинну лекцію. Він багато копав, багато знав фактичного матеріялу, знав, де що на Україні шукати.

Наприклад, казав, що піскові дюни біля рік всіяні неолітичними кремінними стрілками,— ото там і шукати неолітичних поселень, що їх на Україні виявлено небагато... Він прекрасно знав усі виявлені селища трипільської культури, але те, що Пассек називала культурою Б, він називав культурою А і якось інакше датував. І метода польових робіт у нього була відмінна. Пассек знімала цілий шар з об'єкта дослідження і виявляла стратиграфію. Курінний просівав на решеті тонни землі. Літом 40-го року він розкопував на Юрківській горі землянку, то я там була й бачила. Кордиш, прибічниця методи Пассек, критикувала Курінного, казала, що він багато фантазує. Наприклад, Курінний твердить, що оті дірочки в голові трипільських статуеток відтворюють звичай трипільців оздоблювати себе пір'ям навколо голови, як це роблять північноамериканські індіяни. «А де археологічний на це доказ»? — питала Неоніла Леонівна, страж науковости в дослідженні.

Дуже цікаво говорив П. Курінний і про половців, що в XI столітті були господарями степу поза межами Київської Русі. «Вони зовсім не були такі дикі кочовики,— казав Курінний,— мали свою культуру, їх кочові вежі мали навіть каналізацію. Уявляють їх чомусь монголами-азіятами, а тим часом були вони біляві й синьоокі, европеоїди». Найцікавіше ж те, що сам Курінний був, мабуть, половець, чи, як ще звались вони, куман. Сам родом з Гуманя, за моєю «теорією» — осідку куманів у XI столітті. Хто бачив Курінного, не може сказати, що це слов'янський тип, але й не монгольський, а такий якийсь, що вдягни його в тюрбан, то буде «емір Бухарський». Ну а прізвище каже, що він — нащадок якогось курінного отамана. Розповідала Кордиш, що він, приїхавши до Ленінграда, на якийсь археологічний з'їзд, обурився: чому він має говорити російською мовою? Але коли ці самі вчені з Ленінграда приїхали в Київ до музею та він до них говорив українською, то це Кордиш вважала нетактовністю. «Шовінізм». А в Ленінграді — не шовінізм... Кордиш розповідала про це з осудом, а я згадую з похвалою.

З інших співробітників Інституту археології помітнішою для мене була ще Женя Махно, комсомолка з всезнайним усміхом активістки. Вона була аспірантка в галузі культури полів поховань. З нею мені не щастило розмовляти, та й «поля поховань» мене тоді не цікавили. Інших жінок, здебільшого ляборанток, Неоніла Леонівна називала «жрицями кохання».

Я ходила на конференції. Саме тоді Каргер закінчив розкопувати Десятинну церкву, а я вже й була там на місці розкопів, чомусь навіть необгороджених. Нелегко було мені стежити за дебатами археологів, що говорять своїм «жаргоном», незрозумілим для звичайного слухача. Але це ж і було моє завдання — переводити їхню наукову мову на побутову, тому я на цих конференціях хотіла до неї звикати.

На одній з таких конференцій я побачила постать, що мені дуже впала в око. Не так постать, не так краса, як очі. Веселі, сині, легкограйні, щось світле. Розпитую, хто це. Ніколи тут не бачила. А це, виявляється, приїхав з Ленінграда аспірант, Ніколай Кузнєцов, спеціялізується в слов'янській добі. Був на розкопах у Райках, розкопував сліди татарського погрому людности. (Сотні кістяків у різних позах). Незважаючи на сутулуватість чи попросту горб, цей чоловік, його погляд був такий притягальний, що відразу заполонив мене.

Тепер я вже не могла так вільно приходити до Інституту археології. Мені й хотілося побачити Кузнєцова, і страх не хотілося, щоб він помітив цю мою невиправдану нічим загорілість. Я дуже обережно розпитувала в Неоніли Леонівни про нього. Довідалась, що він одружений, що живе тепер в домі аспірантів біля «Роліту», а скоро має приїхати й дружина з семилітньою дочкою. Неоніла дуже скоро розібрала, чого я так пильно розпитую, бо й їй не чужа була «романна» тематика — та навіть бралася познайомити. Я бачила, що цей Кузнєцов не хоче мене знати. Ні, очі його бачили мене, тільки не він сам. Якщо це кому зрозуміло.

Неоніла взяла самовільно ініціятиву в свої руки й пішла в атаку. Оповідає, що вона запитала Кузнєцова: «Чи ви знаєте Гуменну, що часом сюди приходить?» — «Здається, знаю»,— нерішучо відказав Кузнєцов. «Хочете, я вас познайомлю!» — «Та треба було б познайомитися». От і каже мені Неоніла, щоб я прийшла тоді й тоді до інституту, а в самої очі, як у кішки, що нашкодила. Мені здалося це профанацією чогось найтоншого, і я не пішла тоді до інституту. Чого це Кордиш має бабратися в мойому ефемерному? Воно було таке, як запах матіоли, і дуже-дуже недоторканне. З Кордиш говорити про це мені не хотілося. І ні з ким. Просто була велика радість на душі, що є така людина на світі, з таким чимось. Чим? Поглядом? Чи, може, світлою душею, що в тім погляді відбивається?

І ще стало відомо мені, що Кузнєцов — член партії.

25

Тоді саме був людський потік з Києва до Львова, їхали хто міг і як міг. Розказували багато. А ще більше привозили. Як кинулися всі із Спілки письменників на Галичину, як почали навозити всякого добра — просто машинами. Головне ж, ті, що мали привілеї, вступи до закритих розподільників. Тим найбільше треба. І чого тільки вони не навозили...

Могли їздити тільки упривілейовані, з партквитками, довірені, перевірені, з перепусткою. І Агата Турчинська після довгого оббивання порогів дістала дозвіл поїхати до Львова, нібито шукати свого брата Івана. А згодом приїхала в модному фетровому капелюсі та привезла 500 грам масла, нечувану тоді в нас розкіш. Отже, я тільки можу за іншими повторити «чого тільки не навозили», бо сама жадної речі не бачила, крім Гасиного зеленого капелюха. Але Кіпніс мені розказував, що письменники привозили цілі авта відрізів матерії, черевики, самокати, мало чи не піяна, панчохи, білизну, продукти... Сарана зліталася і з Ленінграда, і з Москви та ще й по кілька разів моталася туди й назад. Як я вже довідалась тут — і Корнійчук не відставав. А сокошилося все на одному рос. письменникові, Авдєєнкові, якого викинули із Спілки за «самопостачання».

Два наслідки випливли для мене з цієї загальної ситуації.

Перший. Редактор журналу *Радянська література*, Петро Панч, теж поїхав до Львова, а в журналі господарював Василь Козаченко. Він і скористався «міжцарством» та, маючи на рукописі моєї повісти «Вірус» резолюцію «друкувати» (ще за редакторства Івана Ле), взяв та й бахнув повість у ч. 3, 1940 року.

Другий. Козаченко сам пішов у відпустку, а мене запросив у цей час заміняти його на секретарстві в журналі. Отой один місяць я щодня була на праці в приміщенні журналу і більш-менш ближче стояла до літературного життя.

Деякі вже поверталися з Галичини. Ось Максим Рильський,— повернувся із звичкою «цілувати ручку». Він і завжди був дуже доступний, ніяк не гордо-бюрократичний, хоч як високо підносилася його фортуна,

хоч і завжди був він у оболоках клясика. Але тепер... Зустрічає на вулиці, спиняється, треба подати руку, а він невідмінно цілує її з елегантним згином постаті. Просто сором брав мене, коли він цей чужий нам ритуал ручкоцілування виконував.

Ось Дмитро Косарик-Коваленко. Він із незмінною своєю ура-оптимістичною усмішкою на кавунячому обличчі розповідає, що їздив спеціяльно до Ольги Кобилянської, бачив її, говорив з нею. Кобилянська питала: «Чи це правда, що більшовики такі жорстокі?» На це Косарик-Коваленко з гордістю відказав, з гордістю й тепер переказував: «Так, до наших ворогів ми жорстокі!»

Ось Леонід Смілянський. В редакції все хтось крутиться, то отому комусь Смілянський із жалем розказує, що на його очах Петра Козланюка заарештували на кордоні й місяць тримали... Замість того, щоб привітати галицького письменника, ці йолопи посадили його за грати. Він їхав до ірпінського письменницького дому відпочинку... Кому ж це Смілянський висловлює докір? Які це йолопи затримали Козланюка? Хто це ті протиукраїнські сили? Чи не ясно?

Тут же виявляється, що в портфелі редакції є поема Василя Мисика «Пан Коцький». (А що, вже Мисик повернувся з заслання?) Смілянський питає Рильського, чи не можна б пустити друком цю поему. «Я вже тримав у цій справі за гудзика Тичину,— відповідає на це Рильський.— Він обіцяв видрукувати». Тичина був редактором відділу поезії, і це від нього залежало, але важила й рекомендація Рильського.

Мені ця атмосфера дружнього заступництва дуже подобалась. А як повернувся Панч, то я, користаючи з моєї тимчасової причетности тут, дала йому оповідання «Хвіст павича» (тоді звалося «Два вечори»). Панч повернув із співчутливою усмішкою. Справді! Ні позитивного героя, ні соцбудівництва, ні клясової боротьби... Психологічний малюнок переживань синьої панчохи. Кому це потрібно?

Редакція журналу була на поверсі, а пройти сходами трохи вгору вище — там бібліотека. Ото тоді я й з бібліотекаркою познайомилася. Гася називала її Кривоножкою, бо вона припадала на одну ногу, але прізвище її було інше, от щось наче Безбородько. Познайомились ми настільки, що вона мені розповіла таку дивовижу: чоловік її, академік-геолог, засуджений на десять років і відбуває у далеких таборах каторгу, а в цей час студенти вивчають геологію за підручником, що написав він. Ще й перевидали... Ніякої скарги на таку ненормальність радянській громадянці не належалось. Ще спасибі, що тут тримають...

* * *

Здається, що мої справи вже кращі. Видрукувана повість у провідному журналі. Я чекаю, що стараннями Охрименка мене поновлять у місцевкомі письменників... Про Спілку я вже не кажу, навіть і в МК по-

новитися... Корнійчук вирік таке: «Ще почекаємо з Гуменною...» То й чекаю. Але є й вітри, що віють на мій вітряк.

Як я тепер бачу, то за всіма подіями стояли дружні й ворожі сили. Дружні — українські письменники і національно жидівські. Ворожі — здійснювачі політики агітпропу і старшого наймита Корнійчука. Перші — як могли, помагали, витягали. Ось знов Кіпніс говорив про мене з Любченком, тепер уже умовляв, щоб мені дали подорожню до якоїсь санаторії, їх же так багато роздається всім, всім, всім у Літфонді. А Любченко — член дорадчої комісії в Літфонді. І ось мені вже призначено подорожню на літній місяць у Коктебель, біля Чорного моря.

Але що таке Літфонд? Могутня організація, грошовита. В Літфонді зосередилися безкоштовні «путьовки» до численних курортів. Безкоштовна лікарська допомога у найкращих спеціялістів. Дотації на «творчу відпустку». Екскурсії й творчі подорожі для збирання матеріялу... (Турчинська оце їздила з групою на Алтай, тому я знаю). Мешкання в «Роліті».

Цей фонд утворювався автоматично і безперервно ріс із дуже чистих джерел. І сама ідея його прекрасна. Постійно надходив якийсь невеличкий відсоток із видавництв від кожної виданої книжки красного письменства. Це означає — не тільки живих, але й від постійного перевидавання клясиків, так що Тарас Шевченко із його тиражами — найбільший фундатор Літфонду. Ішов відсоток також і з книготорговельної мережі,— від кількости проданих книжок. А як узяти до уваги, що ще до виходу книжки тираж уже розподілений серед бібліотек міст, районів, сіл, то й цей відсоток. З малих відсотків складалися мільйони карбованців. А розпоряджався цими мільйонами директор Тардов при участі дорадчої комісії всіх секцій Спілки письменників.

Але участь — участю, а Тардов із своєю дружиною кочували з курорта на курорт, мешкання його в «Роліті» складалося з шістьох кімнат, і він сам не знав, що з ними робити: кататися велосипедом, чи що? (Його вислів). Це в той час, коли інші душилися по шість осіб у одній кімнаті. Йому належалось безплатне (Літфондом оплачене) авто з шофером. Його бездарну книжку (російською мовою, він же російський письменник) видало видавництво стотисячним тиражем. Він крутив і вертів літфондівськими мільйонами як сам знав. Доходило до того, що за записками якихось невідомих авторитетів роздавав якимсь кололітературним дамам бегічевим із Москви по 300 карбованців, якимсь невідомим у літературі пришийкобиліхвостам.

Все це я згадую з почутих там і сям глухих нарікань. Бо до Літфонду всі українські письменники мали правні претензії, вже хоч би тому, що вливалися ті мільйони з друку й продажу творів Шевченка, Лесі Українки, Франка, Коцюбинського та інших клясиків.

Тому й не диво, що так багато коло того Літфонду й Спілки зароїлося «украінскіх пісатєлєй». Якби не було «благ», будьте певні, ніхто й носа їхнього не побачив би в цих місцях, і духу їхнього тут не було б. А то

почули, яке це золоте дно, і сараною налетіли, під благосклонною егідою... Кого? А хто ж тоді завів «маленький Кремль» у Спілці? Не диво, що Смілянський сказав: «Там тепер такий бедлам завівся...»

26

А тепер бачу себе в парку напроти червоного університету, біля пам'ятника Шевченка. Все дихає найніжнішою зеленню, щойно розпущеною. Травень, все радіє, і я щаслива, не знати чого. В душі співається весь час «Пісня індійського гостя», як найвідповідніша до моменту. Це ж я переживаю нещасливе кохання — і щаслива! Тут десь недалеко є Кузнєцов, який уже знає про мою дурну закоханість і її зовсім не приймає, а я все-таки щаслива, така ніжна й делікатна ейфорія пронизує все моє єство, аж хочеться те на весь світ розпустити... («...Птиця-діва фенікс крила розпускає, море закриває...»). Запах матіоли, чи конвалії, чи фіялки... Розширення всіх моїх духовних сил...

Та як її розпустити? Ось, був час, я Василині казала про оце своє щастя, яке нічого не хоче, про те світле обличчя, а вона ошпарила мене окропом: «Що ти все про свого христосика? Кинь ти його. Там нема нічого цікавого!» — «Невже ти можеш ніколи нікого не любити?» — розгубилася я. «Я влаштовуюсь!» — на це сказала Василина. Облила мене холодною водою. От і розказуй комусь!

А що Кузнєцов уже знає все, я в тому певна просто тому, що я ж йому сама написала. І оце тепер обдумую свої химерики, що я наробила,— та й не соромно мені.

Справді, яка дика ситуація! Жінка з дитиною приїхали, десь тут на дачі в Ірпіні, а я тчу якісь мрії, листи пишу і запитую в них... як буде з психікою майбутньої людини? Це я тоді саме розв'язувала питання, чи комунізм може забезпечити розвиток індивідуума як неповторної одиниці. З моїх міркувань виходило, що ні. Первісний комунізм, перейдена фаза людства на світанку Людини, саме й позначений тим, що там не було індивідуумів, була маса, МИ, не було Я. Член орди не міг вирізнити себе з орди як Я, навіть не було такої свідомости. Людство йде вперед, удосконалюється,— розвивається й індивідуалізм, жадна людина не подібна на другу і коли навіть вважає себе вічною душею, то са́ме як Я. І коли марксизм каже, що буття визначає свідомість, то в комунізмі з однаковими побутовою й економічною базами мають бути й люди з однаковою точ-у-точ психікою?

Я не даю собі ради з цим питанням і прийшла до думки, що на це міг би відповісти мені марксист, він же одночасно й дослідник первісної психіки. Можливо, я помиляюся, що комунізм і розвинена особистість несполучні, то я хотіла б почути, що каже на це марксизм...

На велике диво, Кузнєцов відповів. Як належиться членові партії, він віддав данину марксизмові як найвищому вченню про людство, а скінчив тим, що для повнішої розмови бажано було б зустрітися. На цей

лист я вже не відповіла. І можливо, що лише факт відповіді мені наповнює мене ейфорією. Але... тільки не зустрітися, тільки не побачення. Все було проти того. Родина. Чи хотіла б я зіпсувати цей світлий образ, що виплекала моя уява, фактом підленького скрадання, прихованого від його дружини? Коли він одружився з нею, то значить любить її. Тоді — що? Дружба? Де тут фальш у цій ситуації?

І я так думала над цим нерозв'язним, що мені над ранок приснилися два оповідання підряд, дві розв'язки такої ситуації. Снились, наче я читаю. Я зразу, прокинувшись, сіла до столу й записала з «читаного», щоб не забулося. Оце ті два оповідання, що йдуть разом: «Дві», «На натягненій струні».

Чи не цікаво це для вивчення психології творчости? Приснилось. Уже готові персонажі, що їх у житті не було. Правда, в оповіданні «Дві» прототипом був професор Роман Черанівський, але, Боже мій, ті листи його були так давно, я про нього не думала десятками років.

І от тепер сиджу в цім парку та, не знати чому, радію.

Коли бачу, наближається Кіпніс. Питає, чому я тут сиджу, а я кажу йому, що є тут важлива справа. «Може, підемо до нас? — питає він.— Пообідаємо, супчик, щось простеньке, зайва тарілка ніколи нас не обтяжить». І, до речі, Кіпніс поспішає. Але чого я сиджу тут — він таки хоче знати.

Дивно! Неонілі Леонівні не могла я про свою нещасливу любов признатися, а Кіпнісові розказала. Така була урочиста краса природи навколо, що на цьому тлі було зовсім легко про недоторканне говорити. Кіпніс, який щойно казав, що поспішає, дуже перейнявся. А коли почув, що ще й можна побачити мою пасію, то забув і про «простеньку тарілку супу» та настояв на тому, щоб я почекала виходу Кузнєцова з їдальні. Ходили ми по Володимирській, я казала, що це ж негарно так підстерігати людину (що та людина подумає?), а Кіпніс безтурботно відповідав: «Нічого! Хай собі що хоче, те думає. Ми ходимо в себе вдома по наших вулицях, а як йому не подобається, то хай собі їде до свого Ленінграда».

Дочекалися ми. Кузнєцов помітив це, не сподобалось йому. Але дивно. Мені вже було байдуже. Я думаю, що оті два новонароджені оповідання й принесли ейфорію, а перенесення її на особу було вже автоматичне.

Після того Кіпніс потягнув мене до себе обідати.

27

Оце так виглядала наша дружба. Оце тоді мені Кіпніс сказав, що я була часом дуже неприємна: цілими годинами сиділа похмура мовчки, упершись очима в одну точку. Він не знав, що тоді говорити. То була я в депресії, що переходила часом у ступор, якого я не помічала, а, потребуючи дружнього слова, в такому стані йшла до цієї родини. І ніколи

мені не дали зрозуміти, що я — кепський співбесідник. Це ж дуже гуманно, що він мене, таку затовчену, відкинуту, розпачливу й депресовану, жалів та навіть не дав відчути відрази, що я викликала. Завжди запрошував. Просто як лікар.

Чи не варто це оцінити на вагу золота? В той час, як колишній товариш, українець Корнійчук, виганяв, то хто ж, як не Кіпніс, за мене заступався?

Буваючи часто в тій хаті, я не раз задумувалась,— з чого те все? Невже жидівським письменникам так добре платять за їх твори? І чого тільки не було в тім добре обжитому гнізді! Дві друкарські машинки, рояль, патефон, радіо, телефон, чудова бібліотека, дорогі дитячі іграшки, порядне убрання, наймичка, годуються родичі. Звідки?

І завжди Кіпніс плакався. Коли я нарікала на злиденність і безперспективність, він казав: «Я тобі безмежно заздрю! Твойому способові життя. Ти хоч і бідно живеш, але ти щаслива, що не маєш вічного клопоту в голові. А в мене голова пухне, де брати грошей на життя...»

Розмову він починав своєю улюбленою фразою: «Ерст, Докіє! Якщо ти маєш гроші, то позич мені, а якщо не маєш,— я позичу тобі!» І при цьому казав, що в нього є два списки: отакенний список тих, кому він винен, і не менший список тих, хто йому винні.

Справді, цікава бухгальтерія!

Одного разу Кіпніс сказав таке: «Коли мені раз відмовлять, то я через деякий час знову приходжу. І другий раз уже не відмовляють». Я не добрала тоді, що воно й до чого. Аж поки не почула, що Кіпніс завжди дуже атакував Літфонд, і весь час йому давали там різні дотації... Це очевидно й був ключ — випробуваний психологічно закон —- оце повторне домагання чогось. І, як видно, застосовуючи його, можна було навіть дуже небідно утримувати немалу родину. А це ж не один він, Літфонд тоді смоктали не одні смоктуни.

Та проте, при всій нашій дружбі і приязні, Кіпніс ні разу не проговорився про джерело своїх прибутків. І як траплялося, що я помічала під назовні скрайньою щирістю оце щось заховане від мене,— ранило.

Добре! Як такий Кіпніс тобі не подобається, то куди ти інакше підеш? Ніхто мене не хотів запросити до хати. На вулиці дехто поспівчуває, але до хати?.. Ні! А до Кіпнісів, коли б я не зайшла, прошена й непрошена,— вони раді. Повно розмов. Залишають обідати, чаювати... Тут я почую те, чого ніхто інший мені не розкаже. Як я позбудуся цієї привітної хати, то вже нема куди більше зайти.

Нині я думаю, що Літфонд усім навратливим письменникам давав дотації, може, Кіпнісові найменше. Але він ні разу не проговорився! Щирість була вдавана. Та «тарілка супу» — з Літфонду була, вона належалась і мені.

За те я мала різні компенсації. Чи знала б я щось про такі закриті від киян справи, як те, що мати Лазара Каґановіча жила не де, як у царському палаці? Я не раз, проходячи повз той біло-синій палац біля

Маріїнського парку, що мовчазно стояв у глибині версальського газону, думала: «*Що* — там?» Аж ось... Ми, кияни, ходимо по Києву і не знаємо, що така важлива особа живе в царському палаці. І відколи, коли? Саме в час розгасання голодомору на Україні. Тоді в родинному містечку Хабному, перейменованому на Кагановичі, стало жити незатишно. Найвідповідніше — цей палац. Це я знаю тому, що чула від Іцека Кіпніса.

В інші часи чую, що цю матір-Каганович поховано на найвищому урядовому рівні, за державний кошт, з промовами й музикою. Якби не Кіпніс, то й не знала б.

* * *

А то йдемо ми раз Фундуклеївською, назустріч нам — Аркадій Любченко, привітно розкланюється. Кіпніс зауважує: «Любченко — беззмінно на верхах... І нічого не пише, не друкує. Я не розумію, яким чином він тримається. Тут у Києві є жінка, яка бачила його в погромницькій банді».

Це був справді феномен. Справді, Любченко після «Вертепу» й відчіпного «Зями» нічого більше не друкував, хіба що, як захопили Бессарабію, був друкований його нарис у газеті, що то — історично українська земля. Зате був він у президії, у різних комісіях, головував, членствував. Допомагав йому апльомб, дуже велична постава. Хто це мені розказував, як він своєю сановитістю відводив чорні тучі?

Десь їхала бригада письменників на виступ, очевидно, в капелюхах, то причепились до них «стражі від шпійонів» десь на станції. Нагло нахопилися і: «Ваші документи, граждане!» Любченко гордовитим жестом протягує червону книжечку члена всесоюзної Спілки письменників, розгорнену саме там, де красується підпис Максіма Горького. Стражі збентежено відкозиряли, побачивши такий підпис, і бригада спокійно поїхала далі. Вся справа в позі! А Любченко вмів артистично грати важнющу персону.

І цього партизанського минулого Любченкового я не знала б, якби не Кіпніс. А це була правда. Про це, вже за німців під час війни, сказав мені й сам Любченко. Розговорились ми були про мій Жашків. (Я з Жашкова, він — із Тетієва). «Так, бував я в Жашкові,— сказав Любченко.— Був я тоді за медика в партизанському загоні. Я тоді був студентом медичного факультету...»

І оце так виглядала моя з Кіпнісом дружба. Для нього захист українського права на буття, війна проти жидівської війни українському народові (що й була партизанщина) — «погромницька банда»,— а «на Україні добре жити, то варто час від часу пожертвувати частиною свого народу», щоб вигідно пастися знов... І, незважаючи на таку біологічну нечутливість до свого власного цинізму, жиди, як уже друзі, то людяніші за нашого брата українця. Складний взір на цій матерії!

28

Та й бачу себе вже в домі відпочинку на березі ласкавого Чорного моря в Коктебелі, у Криму. Як звичайно, спочатку вразила цілковита зміна клімату — вічно шумливе море ось тут біля ніг і голубливий легіт із екзотичними пахощами. Воно, це море, було й перед вікнами їдальні-веранди, так що відчувалося постійно.

Раптова зміна на безжурність, що оповивала, що вдаряла в перші дні, за пару днів стала невідчутна. Ця безжурність стала така природна, як власна шкіра. Так і треба, що тільки й діла, аби не спізнитися в їдальню, а то — купайся в мереживній піні і зеленому прозорому плескоті хвиль та розглядай камінці, що набирають яскравости після кожного напливу тих мереживних хвиль... Хлюп-п, ш-шу-у! Це — справжнє життя, а не те, що покинуте десь у гамірливому місті з вічними клопотами, тоскними проблемами та вбивчою нудьгою. І взагалі — що таке нудьга? Як може вона існувати на світі при такому неозорному морському безмежжі та цьому цілющому повітрі та якійсь неозначеній мрійності, що її навіває шепіт камінців разом із відпливом хвилі?

Це десь там непомітно для себе викинула я засушену квіточку, світозарний образ одного археолога з Ленінграду, і вона попливла собі в неозори моря. Навіяння — як не було.

* * *

Місце дано було мені в кімнаті з другою відпочивальницею, якоюсь Любою з Москви. Чоловік її, журналіст, відпочивав цим самим часом десь у іншому місці. «Відпустка від подружніх пут»,— так це розумілося. І довелося мені бути невільним свідком нової форми шлюбних норм, такої поширеної, аж стала стандартною, вже породила багато побутових анекдот. Яскравою носійкою їх була моя кімнатна сусідка, що так і розуміла перебування на курорті. Якнайбільше нагулятися з «поклонниками» (що більше їх, то більша її цінність), вибрати собі одного з них, змінити на цей курортний час чоловіка... А він десь — теж собі так. Повернувся з курорту,— знов подружжя.

Люба оточила себе десятьма студентами-бичками москвичами, назвала їх «хор П'ятніцкого» і співала з ними: «і кто єво знает, чево он моргает, на что намекает, на что намекает...» та «У самовара я і моя Маша»... Скоро з усіх десятьох Ваня дістав першість... Оце таке моє найближче оточення — хоч сядь та й плач! Кращого для мене доля й тут пожалувала, а я ж так тужу за цікавими інтелектами, за багатими душею людьми.

То я старалась не бувати в кімнаті разом з Любою і її галасливою компанією. Хіба тоді, як Люби десь нема.

Друге курортне враження — Мурка Сосюра. Це була ота сама знаменита Мурка, що про неї й про Володьку Сосюру стільки різних скан-

дальних і веселих історійок розказувалось в кулуарах Дому літератури. Вічно вони сварилися й билися, знов мирилися, знов сварилися. Сосюра прибігав до партійного комітету і просив: «Розведіть нас!» А коли приходили їх мирити, то він же й обурювався: «Хто вам дав право втручатися в наше родинне життя?» Розказували про якусь викинуту на вулицю з четвертого поверху друкарську машинку у запалі битви. Коли Сосюру питали, як це воно вийшло, він пояснив, що бігла кішечка, махнула хвостиком, зачепила машинку, вона й упала на вулицю. Малий Вовка мусів бігти до сусідів під час тих баталій. Кіпніс мені одного разу розказував, що шестилітній Вовка прибіг вночі босий у сорочинці й просив пустити до хати, бо тато й мама б'ються, кидають одне на одного залізною праскою...

Причини сварок? Романічна вдача їх обох. Сосюра скрізь знаходив пасію, був закоханий. Не менш кохальна була й Мурка.

Сосюру з м'якими масляними карими очима я не раз бачила. Про нього йшла постійна поголоска, що він психічно неврівноважений. Оце прийде під двері старець, просить милостиню десять копійок, а Сосюра виносить і дарує йому свій найкращий костюм. Говорив він так само співучо і наївно, як читав свої вірші на першому літературному вечорі, коли харків'яни приїхали встановлювати в Києві еру пожовтневої літератури.

А Мурку я оце вперше бачила так близько. Надзвичайно сині, чудові очі, але якісь збиточні. Вона мені видавалась дуже примітивною тим, що дотримувалась не складнішого за Любине правила курортного побуту. Була помішана на «романах», і всі тут чоловіки видавалися їй «поклонниками». Щоб не гаяти без веселощів часу, вона вічно бігала на танці, з кимось женихалась-фліртувала. А малий Вовка був «сторожем її моральности». Коли хто доторкався до мами ліктем, він швиденько рознімав лікті чи руки.

Олександра Ільченка вона теж залічувала до своїх поклонників і весь час фліртовно з ним розмовляла та натякала на його величезні вії. Вії дійсно були колосальні, а очі від цього дуже гарні. Навіть всеуспішна Люба на них задивлялася! Він, правда, більше ходив із книжкою в руках, ніж сидів у «товариствах», і хоч Мурка пробувала на ньому свої «чари», він, не відкидаючи їх, не давався, був тактовно-невловний. То Мурка злословила, що в нього жінка старша за нього і він боїться їй зраджувати. Довідалась я від Мурки й те, що Ільченко був артистом, що одружився з жінкою, яка його утримувала, коли він був ще студентом. Я ж дуже помалу розговорювалася з Ільченком, віддалюючись від цих поверхових курортних люб'язностей до глибших і цікавіших тем, на що була голодна душа.

А загалом, як не біля моря, то дуже смоктала ота сама стара приятелька — нудьга. Особливо в часі між чаєм та вечерею. Тоді всі прогулюються по алеях парку, Люба із своїм «хором», а я сиджу сама. В перші дні прогулювалась і я над берегом моря з жидівським письменником Забарою. Обом не було куди дітися, він добував тут останні дні. Гаяли так

час ми тільки тому, що не мали інших знайомих та були члени одного колективу, хоч перед тим у Києві й слова не промовили. Забара чомусь розговорився, оповідав, якого листа він дістав від товариша, та й навіть прочитав того листа: про летючу зустріч того його приятеля із якоюсь немолодою і не дуже гарною жінкою, дружиною «отвєтствєнного работніка» уночі в вагоні по дорозі на Кавказ.

Цю розповідь з листа я незабаром узяла до моєї повісти, що вже остаточно звалася «Мана» (спершу — «Манія», потім «Цвіт папороті»). Цей епізод потрібен був мені, як рамка для других, що там зібрано, а люди чомусь думають, що це — моя особиста біографія, всі оті «пригоди». От, дурні! Згадую ж я про це тому, що мені самій цікаво простежувати, як не відразу твориться річ, а проходить кілька фаз і обробок з проміжками часу, поки стане викінченою. Така «Мана».

Трохи згодом побачила я тут і Максима Рильського. Ніколи й ніде не бачила я Рильського, щоб він зарозуміло відсторонював від себе «нижчих рангом», хоч як закріплявся його авторитет і хоч як на дріжджах розросталася в Домі літератури кастовість, «чия шапка вища». Звичка цілувати дамам «ручку» його вже не кидала. Так і тут у Коктебелі. Ми навіть ходили у якусь дальшу екскурсію в гори, був там Ільченко, ще хтось. Мені сподобалось, що Рильський не гребував і жаргонізмами в мові, коли треба, такий тонкий її знавець. Цим він став якось більше своїм. Про кого це він сказав жартома: «Вона... (подумав)... задайотся!» Це ж така провінційно-містечкова форма! І відразу бачиш ту, що «задайотся».

Як дивно було чути чисто московську вимову та вислови в стосунках із російськими письменниками! Там тоді було зо три російських письменників, з них пам'ятаю прізвище тільки одного: Павлєнко. З ними у Рильського були дружні розмови, приятельство, ходили десь вони на вино. Я змісту розмов не чула, але часто чула в устах Рильського оцей столичний московський вираз: «совершенно ізумітєльно».

Була ще там Єлизавета Старинкевич, худа, як жердина. Я тоді була певна, що вона — стара діва, аж на еміграції довідалася, що це — розведена жінка Володимира Державіна. Вона навіть видатний критик. Там цього не видно було. Вона теж належала до зітхальниць за віями Ільченка і весь час це дуже виявляла, запрошувала раз у раз на прогулянки між п'ятою й вечерею. Тоді кожне з кимось гуляло. Вдень же кожне бовталось у морі, а хто не хотів тамірливого таласу, то йшов далеко-далеко пустельними берегами. Такий був Ільченко. Я ж із Старинкевич мали одну й ту ж хворобу — «камінну». На коктебельському пляжі можна було грабатися в обточених морем камінцях і знаходити там немало прозорих, як слізка, камінчиків різного кольору, та й інших кольорових, так що збиралась кольориста мозаїка, а деякі камінці з фантастичними, а то й реалістичними візерунками.

Спостерігаючи, як увивається жіноцтво біля Ільченка, я своїм звичаєм відходила в тінь. Досі я не знала цього письменника, нічого не читала, то й не знала, як з ним говорити. Через це продовжене безділля і

самоту, на тлі всіх дружб та приятелювань я поринала в свою нудьгу, вона насідалась щораз більше. Оце такі мої курорти! Як нема зміни вражінь, то нудно стає чотири-п'ять разів ходити до їдальні. Я потребувала вражінь, нового, свіжого, цікавих людей,— а сама була така сіра та нецікава, що цікаві мене не помічали. Чи вони ж хоч тут були?

Без жадного жалю кидала я це курортне царство безділля, і навіть не жаль було мені моря. Наохотувалася. Виявилося, що цим самим поїздом вертається до Києва й Ільченко. Дивна річ, коли в курортно-залицяльній атмосфері я не знайшла вірного тону, звуку й відзвуку з Ільченком, то як тільки сіли у вагон, щось змінилося. Не той став Ільченко. Вільно потекла наша розмова, я не зчулася, як про свої виплекані на самоті «теорії» розговорилася. Ільченко розпитував про мої задуми, а я почула, що в Наркомздоров'ї говорять про щойно видрукуваний «Вірус». Запросив мене зайти до видавництва *Дитяча література,* де він працює редактором. З виразним натяком, що там такі автори, як я, бажані...

А, може, зріднила нас втома від Криму з його горами та морем? Коли почали мигати краєвиди України, вони видалися мені кращими за всі крими і кавкази, а дніпровий пляж у Києві з його білим пісочком миліший і притульніший за морські коктебельські курорти...

29

Всіх дуже вразило самогубство Вадима Охрименка. Що за причина — ніхто не знав. Був собі завжди приємно усміхнений Охрименко, нікому ніякого зла не робив,— і от на тобі, вже його нема. Найбільшим приятелем його був Рильський, вони вдвох випивали,— знову ж, не роблячи нікому зла. І чомусь непотрібне стало Охрименкові життя. Якась таємниця.

Розповідали, в яких обставинах. Охрименко жив у «Роліті». Запросив він до себе того вечора Рильського, заграв «Реквієм», пішов у другу кімнату й застрілився.

В СССР навіть самогубство розцінюється як контрреволюція. Хоч Охрименко був незаплямлений, ніколи ніяким репресіям не підпадав, але влада заборонила влаштувати громадський похорон, заборонила й промови на тому похороні. Ця заборона навіяла ще більшої таємниці на це самогубство. Якесь політичне? А, може, це був просто вихід із складного особистого закутня?

Нібито на похороні було дві жінки, одна законна й відставна, а друга йшла за гробом і не відступала, з дитиною, за ним голосно плакала... І ще третя була на відстані... І хто б подумав, що Охрименко такий женолюб? Я щось ніяк не могла зв'язати того симпатичного Охрименка з троєженцем.

Під впливом таких реальних фактів, як Охрименко, чи хоч би й оповіді Кіпніса про свої походеньки, скріплювалася моя «теорія», що груповий шлюб зовсім не відмер, а тільки пішов у підпілля...

30

Я думала, що вже випливаю знов на літературні води. Два роки не ходжу до канцелярії, яку я щиро збридила. Потроху капають поїздки, як от від Інституту фольклору та польської газети. Видрукувано кілька речей — журнали *Молодий більшовик, Колгоспниця України, Радянська література*... Намагаюсь опанувати спеціяльний жанр — доісторичну повість. Видрукувано кілька нарисів...

Кількома точками я опираюсь на дружбу. Можу зайти до Кіпнісів, можу поговорити з Неонілою Кордиш, можу зайти до Подольської чи зустрітися з Людмилою Ткаченко... З Гасею — щось не те, а що — ще не знаю. Все це, правда, було шкрябання по поверхні, а все ж...

Але все ж... Я була щира, жагучо хотіла цю щирість віддати,— і кожен раз наштовхувалась на замкнені ворота, собі на умі, камінь замість хліба. Емоційність і вразливість — найбільші частини моєї психічної структури — приносили мені невимовні страждання. Внаслідок — відхід від тих, що від них відчула образу нещирости, а за цим — жорстока самотність, голод за людиною. Цей голод переслідував мене все життя, але тоді — особливо. Ось я знайшла мій запис із 29.IV.40 року. «Огидно почалось, плачем кінчається. Огидно — так чого ходити до цих хитрих брехолюбів? Нікого не можу прийняти. Оцей хрест — самоту — не можу прийняти. Ні, не можу, як не можу прийняти лжі, обману, хитрощів. Мені треба... Я тепер надто збентежена, щоб усе те вилити, що пригинає до землі душу...»

Причиною такої бурхливої реакції було відкриття, що Кіпніс щось від мене утаює. А цими переживаннями, голодом за щирістю переповнені всі мої тодішні щоденники. Не маючи куди цю щирість вилити, я витворяла таке!.. Ото, їдучи в поїзді (в студентські часи), почала про себе все розповідати якомусь невідомому сусідові-подорожньому. Не знаю, що він подумав тоді про мене. І так усе життя було. Після моєї щирости я ще з більшим голодом залишалася.

А щирості мені треба було, щоб розв'язувати питання, які в мені все життя гніздяться. Хижак і жертва. Експлуатація людини людиною. Кляси — чи вони перевелися? Чому це селянство — жертва, а місто — хижак? А я — не хижак? Щоб жити, я мушу нищити інші істоти. В природі так влаштовано, що одне мусить їсти другого. Отже — природа неморальна?

В безконечних варіяціях варилися ці думки в голові (і досі варяться!). Але в тім-то й заковика, що ці дорогі мені думки, інтимне моє, не були нікому цікаві. Ті мої дві-три точки опертя — поверховість...

Оце саме під час розвою цих думок і настроїв упав на мене черговий удар, перевернула й закрутила нова напасть.

* * *

Прийшла я до Дому літератури на одні збори, якісь загальні. Сиділа в куточку, як завжди, дивлючись на нове міщанство, що порозсідалось

на передніх рядах,— оті дами-дружини письменників у срібних лисах, боа та горжетках. Дуня Первомайська, Голованівська, Мокрієва, Шереметиха, Даша Малишко... Вони між собою шушукаються, а Лота Варшавер, пардон, Корнійчук, відокремилася, сидить самотна й кисла, з невеселими очима. Ніхто до неї не заговорить, ні вона до когось. Кажуть, що вона — режисер чи літредактор у дитячому театрі, то чого такою казанською сиротою сидить?

Бідна Лота! Колись тоненька, гарненька у своїх тюрбанах студентка, вона виглядає тепер, як кислооке кошеня, що його ніхто не доглядає. Хоч сидить вона у своїх дорогих хутрах, хоч має окреме авто з шофером, вона не виглядає щасливою. Справді, кажуть (ну, звичайно, це почуте в хаті у Кіпніса), кажуть, що Олександер Євдокимович проживає багато часу в Москві, там у нього є друга сім'я — жінка і двоє дітей. Чи не може собі дозволити це найбагатша людина в СССР?

Розказують дружини письменників (Кундзічева, Смілянська), як вона тримається на різних курортах. Все товариство зустрічається в їдальні за столами, а Лота не понижується до того, щоб зійти в їдальню, вона загадує обслузі принести їй обід до окремого апартаменту. Вона й на прогулянках і на пляжі ні з ким із цих кастово нижчих жінок не говорить. Яке сумне, яке мізерне життя мільйонерки!

Ці мої вболівання за долю Лоти снуються під акомпаньямент Корнійчукової доповіді. Він, уміло підбираючи свою «гембу» (про яку влучно висловився В. П. Петров), соловієм співає, який то повинен бути радянський письменник. Вірний і відданий помічник партії, він повинен писати правду і тільки правду! А в нас є такі письменники, що перекручують радянську дійсність, не пишуть правди... Еге, я й не здогадуюсь, до кого то п'ється!

Аж ось виступає критик-ідеолог Ілля Стебун, редактор журналу *Літературна критика,* у вишиваній українській сорочці, з розперезаними манерами, і кидає в переповнену залю те, що не договорив Корнійчук.

— У нас трапляються непрощенні провали на ідеологічному фронті, зразком чого може служити журнал *Радянська література,* ч. 3, 1940 рік. Там знаходимо повість відомої куркульської письменниці Докії Гуменної, повну наклепів на радянську дійсність. Ми повинні чуйно пильнувати чистоту пролетарської ідеології в нашій радянській літературі і давати рішучу та негайну відсіч усяким вилазкам клясового ворога, якими б невинними формами вони до нас не показувалися. Я читав цю, з дозволу сказати, повість і не бачу, чим керувалися редактори, що пустили до друку це графоманське твориво. Ми повинні оточити презирством і зневагою таких авторів, що не хочуть чи нездібні влитися в потужне русло радянської, справді партійної літератури...

Отаке вигукував Стебун, а всі очі звернулись на мене. Я сиділа мов закам'яніла. Я тямила, що це вже другий раз напасть суне на мене й чорним крилом розпросторюється над моєю літературною майбутністю. «Невдаха! — читала я в співчутливих очах деяких,— що не напише, то

не в лад». «Графоманка!» — читала в очах у інших, що дивилися саме так, як вимагав Стебун: із зневагою й презирством. Що ж — мала я вставати й казати, що «Вірус» списаний з живої радянської дійсности і я навіть можу за вигаданими іменами показати справжні? Чи, може, мала сказати, що такий самий стиль бюрократизму, як бачила я в Наркомздоров'ї, оселився і в Спілці письменників?

Я мовчала. З почуттям своєї абсолютної невинности в обвинуваченні («наклеп на радянську дійсність») я все-таки мовчала, бо взагалі ж не вмію прилюдно зв'язати слово, а тепер, приголомшена, то й поготів. А по-друге, мені й так не дали б слова. Навіть і редактори, й Козаченко, що надрукували повість, не виступили в свою чи мою оборону. Так само, як не виправдувалась за «Листи із степової України», не пробувала я ніде виступати з поясненням про «Вірус».

* * *

Але цей перший шок був лише нечутним уколом в порівнянні з тим почуттям депресії й самозневіри, що розгасали в мені. Це ж так завжди: спочатку наче вдряпне, наче не вражає, а потім роз'ятрюється, в'їдається все глибше. Це — в моїй свідомості. В стані ж напасників промова Стебуна була лише закликом: «Гуйджа!» Посипались статті. Перша стаття була Л. Смульсона в журналі *Літературна критика* (1940, ч. 7), дуже подібна до Стебунового нападу з наголосом на моє графоманство. В донбасівській газеті *Сталинское племя* з'явилася стаття Н. Яковлева «На задворках жизни» (16 окт., 1940). Цю статтю я прочитала в Домі вчених і ніяк не наважилася її вирізати без дозволу бібліотекарки. Вона обіцяла дати її мені, та так і не дала. А остаточно припечатала мою репутацію «наклепниці» стаття А. Фарбера «Лживая повесть» у московській *Правді* (23 октября, 1940).

Що ж привернуло увагу цих гицлів із Стебунової зграї до «Віруса»? Видрукувані ж кілька інших речей,— не було ні слова критики, ніхто не хвалив, не гудив. Аж нарешті оце діждалася!

Річ у тому, що я не добачила одної дрібнички. В повісті «Вірус» один з персонажів зветься «Скульський». А я й з думки випустила, що один із цих «пісатєлєй» має таке саме прізвище. Може, це й примусило їх прочитати? А тоді почався погром. Чому? Бо впізнали самих себе.

Підсумок-засуд зробив той самий Стебун у статті «За радянську літературну клясику» (*Літературна критика*, 1940, ч. 8—9). Це означало, що мене вже остаточно й безповоротно роздушено, двері в літературу мені навіки замкнено.

Колись, 1929 року, на мій захист виступив С. Пилипенко. Тепер не виступив ніхто. Досі я була «куркульська письменниця», а тепер ще й «наклепниця». Все, що написано у «Вірусі»,— «наклеп на радянську дійсність». А тому, що не було чим іншим мене лупити, то віднині я в офіційній радянській критиці — «графоманка».

І все ж таки розгром цей — краще, ніж снидіти десь у канцелярії та записувати снотворно-позіхальні казенні постанови.

* * *

А тепер подивимось,— що таке Стебун.

Ілля Стебун ходив нахабним розгойданим кроком. Літом у вишиваній блакитно-жовтими нитками українській сорочці, а зимою — у важкій єнотовій шубі. Ніхто, мабуть, не здогадувався, що це — фамільна шуба з його батька, старого рабина із Остра, Кацнельсона. Я сама про це довідалась лише в перші дні війни від одної Льониної товаришки на роботі, Наді Шенкман. Надя дуже добре знала старого рабина, бо сама була з Остра. Ілля Стебун (яке «українське прізвище»!) настільки вже емансипувався від своєї нації, що гидливо в інтернаціональному дусі казав: «От ніх чесноком пахнет!»

Оце ж його за Корнійчукового царствування й поставлено було правити українською літературою. Десь, звідкілясь набралося багато молодих людей, що заповнили порожнечу, яка утворилася була з виарештуванням українських письменників. Такі ж самі молоді люди цієї ж раси в жидівській секції (от Зісман, Забара, Копштейн) були скромні, а ці поводилися надзвичайно нахабно. Вже саме оце цинічне вживання лише російської мови в стінах Дому літератури і ніколи — української, хоч вони вважалися українськими письменниками та друкували свої статті, оповідання й вірші дубово-суконною українською.

Отак взяти перших скраю. Абрам Кацнельсон, рідний брат Стебуна*, пише поезії українською, а говорить російською. Брат Стебун зробив його ще й науковим співробітником Науково-дослідного Інституту літератури ім. Шевченка. Л. Смульсон: у *Літературній критиці* статті українською, а чи почуєш від нього українське слово? Альтман: цей дістав дві тисячі нагороди за «найкращу біографію» Шевченка. Ці ж самі засіли в редакції *Літературної газети*: Адельгейм (який і вміє українською, але не хоче), Мартич. Там же окопалися й Торін, Палєй (що взяв для камуфляжу княже ім'я Ізяслав, а звався — Ицек), Бейлін, Тельман, Новак, Н. Рибак, Тростянецький, Фельдман, ще й навіть Ейльман, який хвалився, що він із безпритульних, спеціяліст крадіжі шкіряних тужурок.

А душею й ідеологом цієї зграї був Ілля Стебун із зухвалим хазяйським ситим виразом. Хоч був тоді й критик Леонід Новиченко, але верховодою, ідеологом, законодавцем пролетарсько-соціологічного тону, видавачем оцінок був Стебун. На підтвердження цих моїх неповних спо-

---

* «Ілля Ісакович Стебун нар. 21 січня 1911 р. в м. Городні на Чернігівщині в родині вчителя». («Письменники радянської України», 1970, с. 412).

«Абрам Ісакович Кацнельсон нар. 1 січня 1914 р. в м. Городні Чернігівської області в родині вчителя». («Письменники радянської України», 1970, с. 180).

гадів ось ще й уривок із «Відкритого листа» В. Стуса (*Сучасність*, 1969, ч. 4, с. 61), де пишеться так:

«В кінці сорокових років С. Скляренко публічно говорив про Стебуна: "Де тільки не нашкодив цей материй недруг нашого народу? Він і в Спілці письменників, він, цей неук, і в Інституті літератури Академії наук, і в видавництві *Радянський письменник*, і в «Дитвидаві», у в-ві *Молодь*, у Радіокомітеті, у кіностудіях, учбових закладах, всюди, усі місця посів, штатні й нештатні"».

Я ще додам з почутого тоді. Стебун при замовленні йому статті заявляв: «Менше, як 500 карбованців, я не беру».

У 1940 році я теж чула його доповідь. Тоді в Академії наук влаштовано було наукову сесію, присвячену Лесі Українці. Програмову і чільну доповідь виголосив Стебун. Типова комсомольсько-робфаківська доповідь, без знання матеріялу, без вглиблення в феномен Лесі Українки, але виголошена з нахабним апльомбом. Другу доповідь мав ще Гозенпуд, вже трохи ліпшу.

І цей цинізм терпіли українські комуністи — Корнійчук, Ле, Бажан? Не було на ідеолога українця? Треба було поганяйла, що не поважає й свого, а тим більше чужого? Чому ж ця зграя не пішла будувати жидівську культуру своїми талантами? Дорвалися русифікаційну погромну дію провадити всередині української секції Спілки. (Так, так! В державі Україні, її література — лише секція!) І так, наче ті, що послали на цю погромну акцію Іллю Стебуна, не знали, хто такий Стебун. Якби так якого поповича спіймали в українській літературі в той час — зосталося б від нього лише мокре місце. А ось синок остерського рабина Кацнельсона може безкарно толочити українську літературу.

Трималася ця камарилья загонисто-драпіжно, з нестерпною ненавистю до всього, не ухваленого Стебуновим кивом-моргом, ладна кожної хвилини накинутися і зжерти. Дорвалися!

А дорватися було до чого. То тільки я не знала, яке золоте дно українська література для умілого ділка, хоч як Гася мене просвіщала. Ось чому вони трималися тут, як вош кожуха. Не кажучи вже про літфондівські блага, що їх тихенько смоктав, хто вмів, відкрилися й нові види промислу. Переклади, ювілеї... Пушкін, Джамбул, Шота Руставелі... Турчинська, хоч яка доскоцька, а діставала хіба що якісь огризки з цього шакалячого бенкету...

Але всі ті блага треба заробити, треба довести свою пильну чуйність. Та й попалась Стебуновій зграї така смачна кісточка, як Д. Гуменна. Бита вже, заплямлена, одіозна постать, з підмоченою біографією, куркульський трубадур. Як же то легко напасти й добити остаточно!

31

А наслідки? Не забарились.

Зайшла я до Інституту археології й почула, що приїхала Татьяна Пассек із Москви. От, добре! Я рада з нею поговорити, вона була така ми-

ла в Халеп'ї. А тепер же я маю більше шансів: в нарисі «З історії сивої давнини» вона — чи не найголовніший персонаж. Написала б я і ще щось, якби... Хіба не варто так у белетристичній формі дати читачеві уявлення про археологічні розкопи? Можливо, вона мене включить у експедицію? Я ж не перестала носитися з думкою про трипільську повість і визбирую усі крихти, де можу...

Пассек зустріла мене якось перелякано, так що в мене замерзли на устах мої пропозиції. А потім, як я вийшла, вона схвильовано вигукнула: «Ето ужасно! Ужасно! Что єй от мєня нада?»

Ці вигуки переказала мені Неоніла Леонівна. Що ж це так перелякало Татьяну Сєргєєвну? Така милостиво-прихильна була... А ось що: їй показали вже число *Молодого більшовика* з моїм нарисом, і вона перелякалася. А тут і я прийшла! Мабуть, читала статтю Фарбера в *Правді*... Ото, прокаженна доторкнулась до Татьяни Пассек. Ще, може, й її зачислять у неблагонадійні? Треба якнайшвидше відмежуватися!

Десь в тому часі занесла я до журналу *Радянська література* свою повість «Мана», вже цілком викінчену, мій маленький шедевр (так думала я). Редактор П. Панч дуже скоро повернув мені рукописа з такою резолюцією: «Сердцещіпатєльний романс. Таких людей в радянській дійсності нема. Не піде». Еге, це він хотів сказати, що ще один наклеп на радянську дійсність?

Цього рукописа із Панчевою резолюцією я взяла з собою, виїжджаючи з Києва 1943 р., і довезла до Грацу. Щоб облегшити себе з паперів, я вислала його 1945 р. до Праги, до тодішнього директора Архіву-Музею В. Міяковського. Пропав, мабуть!

Ніколи не мала я розмови з Козаченком, що був головним рушієм появи «Віруса» друком, то й не знаю, чи йому за це дісталося. Знаю тільки, що почали мене знов обминати, а в Дім літератури то й заходити було ніяк. Ось Грицько Косарик*. Ще ж так недавно розказував мені з казенним ентузіязмом про свою зустріч із О. Кобилянською... Тепер, ще здалека побачивши, переходить на другий бік вулиці. Так уже й дивились на мене як на вибракуваний матеріял. Просто викинули, вимели. Цей погляд твердо встановив Стебун із компанією. Бо вже й Корнійчук тоді сказав (десь на якомусь засіданні стояло питання про поновлення мене в місцевкомі письменників): «Нам баляст не потрібен!» Своєї думки він не мав, а слідом за Стебуном по-рабському повторював, старший наймит. Але я ще цього «ізреченія» не знала, до мене ще не дійшло. Щоб не лаяла сама себе, що я так безвольно спустилася на дно, я ще щось намагалася. Щоб не казали інші: вона сама не добивалася, не будем же ми її на мотузку тягнути.

І ще й Гася! Ця сама, що весь час турукає, щоб я не мовчала, лає мене за невміння себе обстояти, вона тепер теж якась не така стала, вже має свої таємниці. Спитала я її, де вона зустрічала Новий рік, а вона

---

* Певно, описка, вірогідно, мається на увазі Дмитро Косарик. — *Прим. ред.*

відповіла з нещирим сміхом: «На Марсі!» Я далі не питала. Вона чомусь уявила собі, що я їй страшенно заздрю. Ой, Боже! Якби вона знала, скільки я наслухалася кпин на її адресу за її спиною!

Навіть ота наша небога, Надя Приймак з Ірпіня. Приходить раз до нас і хвалиться, що вона була на зустрічі Нового року в Домі літератури, її якийсь молодий письменник запросив. Ну, що ж, дівчина вона стрункa, гарна, має 16 років, сірі очі, відтінені білою пухнастою хусткою, кінчає семилітку,— то чому б і не попасти на баль письменників? Але слідом за цим вона з глузливими сміхами каже, що бачила там і Агату Турчинську, якусь поетесу, була вона така смішна, таке виробляла, що всі з неї реготалися...

Аж Льона обурилася. «Що вона розуміє, ця Надя? Шмаркачка, ще й з когось насміхається! Вона й нігтя Турчинської не варта, якась школярка!..»

Ага, то це й є той «Марс»? Агата сміливо могла мені сказати, що дістала запрошення, що була в списку, затвердженому рукою «самого» Корнійчука. І те слово «на Марсі!» вже видається мені образою, приниженням.

Скільки я тих принижень наїлась уже! Але я вважала, що мушу всі приниження витерпіти, щоб самій на себе не нарікати. Єдине моє місце в житті — робота над словом. Це моє природне право. І я за нього, як умію, змагаюсь. За це право ладна всі тортури прийняти. Чи я не громадянка своєї землі, що мені тут нема місця? Чи багато в нас літературних сил, що моєї не треба?

І я перелистую свою збірку оповідань, що тоді зібралися, і вирішую сердито зайти до видавництва *Радянський письменник*. Косяченко колись казав мені, що як хочеш чогось добитися, то треба перед тим дуже розсердитися.

32

От скріпила я себе і, хоч як ноги не несли, прийшла. В Домі літератури я не була вже давно, і він мені видається крайнє незатишним. В залях-коридорах досить порожньо, жадної знайомої душі, тільки групками порозсідалися «украíнскіє пісатєлі» в різноманітних позах: розвальцем у кріслах, з ногами догори, на столах,— і кидають на мене косі погляди з тими зневагою й презирством, що їх вчив Стебун. Між ними й критик «Віруса» Смульсон...

(Він оце позавчора так конкретно продемонстрував свою зневагу: я в Домі вчителя в роздягалці здавала своє пальто, вже тримала в руках, а підійшов Смульсон, став поперед мене й висунув своє пальто раніш...)

Між ними й Натан Рибак, сидить на столі, бовтає ногами й дотепничає. Розважаються — вони ж тут господарі! Російською, звичайно, мовою,— що мені страшенно ріже вухо.

Містечкове міщанство, що перелізло в радянську дійсність і тут розпаношилося.

Але як я вже, «через не хочу», прийшла сюди, то підходжу до Рибака й кажу йому, що бажаю з ним говорити. Він недбало кинув:

— Почекайте!

І далі розважається та базікає. Я терпляче чекаю. Нарешті, він помічає мене і питає вже сухо-начальницько:

— В якій справі?

— Я прочитала в газеті, що поширюється видавничий плян видавництва *Радянський письменник*, то я пропоную свою збірку оповідань до видання...

Рибак каже:

— Зайдіть через два дні. Я зайнятий!

І теревенить далі.

Через два дні повторюється та сама сценка із групками на столах, із теревенями. Щоб уникнути тих косих поглядів, розглядаю в коридорі вітринку із зразками виданих уже книжок. О, і тут Стебун! «Листування Коцюбинського з Аплаксіною». Нарешті Рибак заходить в кабінет видавництва, я йду за ним, але він різко обертається й каже:

— Вийдіть!

А тут же заходить якась елегантна жінка (її не знаю) і через півгодини Рибак люб'язно проводить її до дверей, вивів за двері і тоді кинув мені:

— Зайдіть через десять хвилин.

Як я зайшла, він уже сидів за великим кабінетним столом, заселеним канцелярськими аксесуарами, у кріслі з високою спинкою, увінчаною золотими левами. Ця королівська поза була б велична, коли б не була смішною, особливо оці закладені пальці за пройми жилета. Так старі жиди сидять. Ще бракувало ярмулки. І тут помічаю, що він змиршавів, полисів за цей час. Це той самий Натан Рибак, що колись гарнесеньким юнаком запобіжливо й шанобливо розмовляв із Пилипенком та мною в фойє готелю «Континенталь»? Він саме вступив тоді до «Плуга» і був тихіший за воду, нижчий за траву...

Розмова була коротка, суха, вже наперед визначена. Мого рукописа, що я тримала з собою, зовсім не було потрібно. У видавничому пляні не передбачено моєї збірки оповідань. Нема паперу. Рибак говорив зо мною більше ніж зневажливо. Тут тобі не місце! — казала вся його постава. І я, вигнана цим презирством, прибита, ледве вийшла з того кабінету. Чого було призначати на сьогодні, коли це саме міг сказати й два дні тому, та не переводити мене через ще одне приниження?

Чого було себе мучити? Що ти сподівалась від цих яничарів? Не треба було йти! Але я йшла, щоб не казали, що я сама винна, пасивна... Щоб могти собі й усім сказати, що куди я не стукалась, передо мною двері замкнені. Це, може, й правда Гасина — не мовчи! Мовчанка — знак погодження з тим, що тобі пришивають.

Все це я маю сказати в відділі преси цека партії і запитати, чому це мене звідусюди виганяють? Всі ходять — піду і я! Ось зверталась до видавництва *Радянський письменник,* і мені відмовили. Відкинули нариси про Туркменістан... Я нікого й нічого не боюся, я не ворог народу, в мойому праві працювати словом для мого народу нема нічого контрреволюційного. Я от пішла до «Дитвидаву» на оголошення в газеті найматися за коректора, і там мене не прийняли...

* * *

Таке я й сказала, бо дійсно пішла до відділу преси цека партії. Після ритуалу перепусток я ввійшла до якогось кабінету. Там сиділа висуванка з району, активістка, молодиця середніх літ, товаришка Підтиченко. Вона вислухала всі оці мої ремствування і вирікла таке:

— Пишіть нам про жінку, яка добра господиня в хаті, має троє дітей, добра сім'янинка і працює в інституті викладачем. Крім того, має наукові праці. От як напишете таке оповідання,— тоді будемо вас друкувати!

Чула? «Пишіть н а м»!

Я не мала що на те сказати і якось із того кабінету вийшла. Їм треба «позитивної героїні» примітивно-стандартного типу. А в тонких психологічних нюансах вони так розуміються, як свиня в помаранчах.

33

Качура не раз мені натякав щось, а одного разу вже виразно сказав, що мої поневіряння не скінчаться, аж поки я не піду до Корнійчука та не попрошу. Це, мабуть, був його вже випробуваний власний шлях. Оте чудо поновлення в Спілці та секретарювання в журналі були з Корнійчукової ласки. От що! Так і мені радить.

Ролі помінялися. Колись же Качура був заступником голови «Плуга», і з цим самим Корнійчуком говорив протекційно, а тепер... пішов до нього на поклон.

Було в мене гостре почуття протесту проти такого поклону. Одна річ — домагатися свого права, а друга — просити протекції. Та в кого ж? Був у «Плузі» молодший товариш, нічим не позначився, запобіжливий Шурка, дорожив твоєю опінією про свої перші літературні спроби, а тепер — «Олександер Євдокимович» на найвищій висоті. Я ж падаю все нижче й нижче... І в міру того, як ступав по сходах слави вгору, все менше й менше впізнавав мене, все більша безодня розросталася. Зустрічаючи в коридорі Дому літератури, «не знав», дивився, мов на порожнє місце. «Нам баляст не потрібний!»

Оті сценарні курси — вже було приниження. Я пішла на ті курси, бо не було іншої відтулини вирватись у життя з ями нікомунепотрібности моєї сили й мого запалу. «Вічна студентка», інфантильна дівчина, я не

відчувала себе пониженою там, аж поки не з'явився від кінофабрики Корнійчук у ролі лектора. М е н і читає лекцію Корнійчук! І тепер іти просити? Ні, ноги не несуть.

Буває ж таке, що не пускає тебе щось робити ніби конче потрібне, для свого ж добра,— щоб не було потім гіркого осаду. Оцей гіркий осад, що зостався від сценарних курсів, піднявся з глибини душі. Ще раз таке переживати? Ні.

Одначе я не є «стопроцентний позитивний герой», я змалку маю за собою ваду: як вівця-бирка виконувати те, що навіюють. «Роби те!» Я роблю. А потім навіяння мине — я цапки! Щось подібне сталось і цим разом.

Я написала листа до Корнійчука як до голови Спілки письменників. Зміст такий: не розумію, чого мене весь час цькують. До друку не допускають. Чи багато в нас українських літературних сил, що мені не дають працювати в літературі? Чого це якісь випадкові людці мають там місце, а я не маю? В листі не було прохання, було обурення за потоптання моїх природних прав.

Написала й віднесла, дала в руки особистій секретарці Корнійчука, стенографістці депутата Верховної Ради від Христинівки. З цією особою, Олею, я була на курсах стенографії і вона ще не забюрократилася. Мені було легше з нею говорити, ніж із іншими в цім апараті. За пару днів я вже позбулася впливу ззовні і лаяла себе, нащо я так зробила. Пішла до цієї Олі і сказала, що я свого листа забираю та треба розуміти так, що я його ніколи не давала. Оля погодилася: це краще. Лист повернувся. Вона напевно читала його, але чи подавала Корнійчукові — не знаю.

Це цікаво, чому мене так одвертало від того поклону? Просто щось силою відтягало. Якось я так думала: хоч я — нішо, але без уклонів. Я поділяю долю сотень мільйонів мас, і це для письменника почесніше, ніж бути межи упривілейованими. Я не зробила ніякого злочину і не маю за що червоніти та просити прощення. Лестити, ані «грати ролю чарівної» («работать под обаятєльную», рос. мовою краще виходить),— не вмію. А без лестощів — з чим я піду?

Одним словом — ні! Усе єство — ні! З цими міркуваннями і без міркувань, а з невисловленими почуттями — ні! І хоч я намагалась присилувати себе (під впливом намов Турчинської, Качури ще й Варвари Чередниченко) — кінцево таки ні. Не люблю я начальства і стараюсь обійти його якнайдальшою дорогою. У Спілці ж ген-ген як далеко зайшла оця кастова, начальницько-підлегла субординація.

І як це добре! Якби я пішла просити, добиватися «прийому» в Корнійчука, то на все життя залишився б гидкий осад на душі. А так — чисто.

Ні, таки є близько мене Опіка, що не допустила до цього поклону. Як побачила, що я збилась із свого шляху, дала себе відчути. Кілька лише років згодом цей сплав «Микитенко-Корнійчук» (наймаркантніші дві фігури диктатора-старшого, наймита того часу) став основним персона-

жем у 4-му томі роману «Діти Чумацького шляху». А якби я просила щось для облегшення остракізму, що впав на мене,— чи змогла б піднятн цю тему?..

34

А тут ще один епізод згадується. Літом, у приймальні Спілки письменників, у тій кімнаті, куди всякий може заходити, але з неї в залю президії — тільки через секретарку, тільки вибрані. Заходить Володимир Сосюра, сідає біля мене, починає розмову. Це вперше він зо мною говорить. Я вже звикла, що мене міряють здивованим поглядом тут, то оце людяне Сосюрине звертання мене аж заскочило. Він каже, що впізнає мене по очах. Далі розмова переходить на інші теми. Сосюра скаржиться на Петра Панча. Чи диво це? Ні, Сосюра завжди, з ким говорить, то скаржиться,— кожному на все. На цека партії, а в цека партії — на своїх ворогів у Спілці. Всі знають, що Сосюра — «анфан терібль», божевільний, і що він може все собі дозволяти. Про нього, як і про Осьмачку, ходять усякі пікантні історії. Особливо — про сварки з Муркою...

Тепер скаржиться він мені на повний голос, що Панч відкинув його поему. «Подумайте! Не хоче друкувати в *Радянській літературі*! Чому? Бо я цю поему присвятив моїй бабусі, а вона була монопольщиця, нетрудовий елемент, а тому — мій твір клясово ворожий, ідеологічно не витриманий! Мовляв, це дрібнобуржуазна бабка, а пролетарська література не може толерантно ставитися до клясово ворожого елементу. Ви тільки подумайте! Це ж моя бабуся, вона ж мене виховала, я ж від неї навчився перших слів, вона мені співала пісні, казки розказувала, вона передала мені все найкраще, що я маю, а я повинен її ненавидіти!

Обурений Сосюра виливав свої жалі на Панча, а я співчувала, бо й мені Панч повернув «сердцещіпатєльний романс». А Сосюра йде далі!

— Ми ж повинні шанувати своїх батьків і предків, дідів і бабусь. Ви подивіться на жидів. Чи хоч один із них прокляв свого батька? Чи діда? Ні, вся їх буржуазія вже тепер «рабочіє»... Чого це жиди не нацьковують себе одні на одних? Чому вони не витворюють поміж себе «клясової боротьби»? Я не чув такого. Вони всі один за одного горою, а нас нацьковують своїх же братів і бабусь ненавидіти, клясову боротьбу для нас вигадали. Он дивіться! Бачите там коло дверей отого бородатого? Бачите, як наставив вухо? Він же вчора був якийсь бакалейщик, а сьогодні хтось із них... (павза) влаштував свого дядю сюди...

На дверях дійсно стояв рослий, відгодований, з довгою плеканою, як у рабина, бородою швейцар. А де дівся Іван Степанович, той довголітній сторож Дому літератури, той дідусь, що з батьківською теплотою ставився до кожного письменника, що вже при вході шепне, як щось є дуже важливе? Цей «дядя-бакалейщик» дійсно «наставив вухо» в наш бік, а Сосюра на весь голос просторікує: «То його поставили сюди «свої», щоб

він за нами шпигував та на нас доносив,— а нам кажуть ненавидіти наших дядь і бабусь...»

Я не знала, як сприймати це. Чи остерігатися того швейцара з бородою, з його «наставленим вухом», чи Сосюри. Він же прекрасно знав, що це могли бути й мої такі думки — про штучно сфабриковану й роздмухану «клясову боротьбу» в суцільному українському народі — бо я ж непролетарського походження, одіозна куркулька... То чого ж він так голосно й прилюдно? Чи «божевільному все можна»? Він оце зо мною говорить, а взавтра піде до відділу преси цека партії і там буде скаржитися... на що?

А я могла б і ще більше сказати, ще далі: чого це, як тільки що українське, то вже й «буржуазний націоналізм»? А де ж у нас є буржуазія? Якщо є, то не українська, а якраз саме та, що перефарбувалася в «рабочіх». Оте містечкове міщанство, що так гарненько присмокталося до радянських обставин, до української літератури, щоб мати тут «кусочек хлєба, вагон масла». Якщо мої двоюрідні сестри не хочуть панщини в колгоспах, то вони вже й буржуазія?

Могла б... Тільки я те більше відчувала, ніж думала.

Але ця сцена з Сосюрою запам'яталася.

Бачивши таку прихильність, я запитала Сосюру, чи могла б я зайти до нього додому. Ось не друкують, а я маю кілька оповідань і хотіла б знати його думку про них...

Сосюра не заперечував. Я невзабарі зайшла до його мешкання в «Роліті». Але це вже був інший Сосюра. Я відразу побачила, що треба чимдуж іти геть, що я тут небажана, оповідання мої — ще більше. Настала скованість, неприємна павза, як би тут вийти...

Чого ж він привселюдно таке варнякав? Мабуть, данина божевіллю...

35

А це з'явилась у Києві Варвара Чередниченко, та, що чимало років прожила в Північній Осетії замужем за якимсь видатним членом осетинського уряду. Що сталося з її чоловіком і заміжжям, вона мені не казала, але розповідала про осетинські старовинні родові звичаї, що мені потім придалося в «Золотому плузі».

Вона поводилася незалежно, ігноруючи заведену в Спілці субординацію, вільно заходила до залі президії, відновлювала і закріплювала колишні плужанські товариські зв'язки: Панч, Головко... Вона користала з того, що біографія її була пролетарська (дочка робітника) і ідеологія незакаламучена жадними невитриманими збоченнями з генеральної лінії партії, твори її були дидактично-виховні, для дітей, дуже нудні.

Мені вона за давньою, ще харківською, традицією протегувала, навчала, що робити, до кого йти, куди нести твори,— але вона раніш прочитає. Це мене дратувало, бо я ж знала вже, що ходу мені ніде нема,

скрізь двері щільно замкнені, а її мистецький смак,— ото те дидактичне мірило,— не дай ти, Господи Боже! Теж мені протекторка знайшлася!

Хоч як прихильно ставилася до мене Варвара, а це було не те, що мені треба. Про те, що мені найдорожче, не почнеш же ти з нею говорити. Не зрозуміє, вилає, переверне, почне повчати, якою я маю бути...

А мені ж тоді так треба було з кимось тямущим говорити, щоб розібратись у своєму душевному нуртуванню!

Я тоді доходила до низин самознецінення. Оце такий пшик із моїх прагнень і жадоби рости до вершин своїх можливостей!? Нічого з мене не вийшло, бур'янець при дорозі, що його всяке, хто йде, топче, не дає рости. Раніш я ще думала: чого вони мене нищать, душать, я ж — дорогоцінний сосуд, що його треба берегти, плекати, в мені ж бринить повно творчих сил, а вони до мене, як до грубого черепка. Не хочу жити! Умерти хочу!

Тепер уже всі дивились на мене очима того, хто написав «На задворках жизни». І я справді була на задвірках,— ні поїхати десь, ні брати участь у чомусь цікавому. Не допускають, є кращі, талановитіші... Ця свідомість витискала мене з усього зовнішнього, заганяла у мій внутрішній, хоч який маленький, світ.

Знову верталась я до думки, що, мабуть, я дефективна, в цьому й причина мого вічного неуспіху. Вже одне те, що не вмію прилюдно «брати слово». Це ж дефект! Або оце — чогось хочу — і досі не знаю, чого. Скрізь мене відкидають — то це *я* винна, що не вмію так, як треба їм.

І той самий рефрен. Не хочу жити! Коли б уже не прокинутись. Нащо я прокинулась? Прокинулась — вже стомлена! Не то що не хочу, *не можу* жити! Нащо воно, таке невдале створіння! Не вміє ніде зачепитися, зовні негарне, сіреньке. Нікому не цікаве. Навіть у тих рідких випадках дружби, як Турчинська чи Кіпніс, я для них — лише приправа до обіду. А для мене й то був повний обід. І усе частіше виходила я від Турчинської ще з більшим душевним голодом, ніж заходила. Нащо я живу?

Все-все скероване було на запевнення, що я — нікчемність. Мають слушність смульсони з пріцкерами. Он інші вже романи понаписували, ті, що зо мною разом починали, а я й досі — лише початківець!

Як колись, у першій фазі моєї «одіозности», не заперечувала я нічого, чим мене обзивали. Стара діва? Так, я — стара діва. Примітивна? Так, я примітивна. Політично неписьменна? Я згодна. Я — нікчемність? Так, я — нікчема.

Отак тонула я в своїх депресіях, що їх би вітром здмухнуло, якби доступне було яскравіше життя: ну хоч би театр, як не подорож, нові люди... А мене раз у раз викидають на смітник. Парія.

Але ж так не можна жити! Думати й собі, що ти ніщо,— неможливо жити! То що? Вішатись?

І тут була та межа в роботі душі, де, замість занепаду, починалось будування себе. За думками про свою нікчемність починалися такі:

Чого я мучуся? Руки, ноги, очі є? То я щаслива!

Нащо я живу? А нащо живе трава, нікому не потрібна? Нащось то її природа створила. Як живе, то нащось та живе вона. Оце ж і я така травина. Або друге порівняння: я — покручене з самого початку деревце, калікувате... Росло собі в своїй формі це деревце, а непрошені садівники почали втискати його в їхні штучні форми, і витворилась отака калічка... Так мені й дожити віка в усвідомленні своєї травичности та калікуватости... Але, може, ця травичка має якісь цілющі властивості, що про них ніхто тепер не здогадується, і теж потрібна світові?

Іншими словами, почав наростати своєрідний панцер, охорона, що під нею всередині може витворюватися атмосфера, щоб дихати. Цю атмосферу ззовні нещадно знищила дійсність вкупі з моєю нездібністю пристосуватися.

За цим охоронним панцером я розширювала свій світ — оті несучасні теми, думи про них, знаходила живло їм у самоосвіті. Гаразд, я житиму в інших епохах, інших краях, житиму всім тим, що їм нікому не потрібне.

І в ізоляції я розширювала рамки світу на свій лад — у минуле, у майбутнє,— скільки моя здібність і добутий вже багаж дозволяють.

Я вже знала, як виходити із свого «я» і ставати над ним. Дуже болить? А ти стань збоку, наче це не з тобою діється. І, стоячи збоку, дивись із цікавістю на цю загнану й непотрібну. Ось вона кожною хвилиною існування мучиться. Це не я, а хтось інший усе так гостро переживає, я ці емоції бачу, але сама їх не переживаю, лише співчуваю. Чи тобі болить, коли ти бачиш страждання іншого? Ні, признайся, тобі лише того шкода...

Отак думки — ствердження своєї вартости, ще перекладені цим дивним станом виходу з себе, давали мені силу. Я їх повторювала собі раз у раз, як мантру. Це було самонавіяння, самогіпноз. Бо ж треба було перти проти течії, іншого виходу мені не було. Та й сили треба було. Ніхто не вірить, що я щось можу,— я лише одна вірю*.

Я знала, відчувала — багато сил в мені. Але як їх витягнути наверх? І я казала собі — мушу свою долю кувати, хоч би що! Буду над своїми темами працювати. Не треба їм — треба мені. Питають мене тепер — що привело мене до доісторичних тем? Я відповідаю: радянська критика. Виперли з дійсности, якої я не відтворювала на їх копил, то я почала творити свій власний світ, свою дійсність.

З ким про це можна було говорити? Ні з ким. Неоніла Кордиш? Вона надто успішна. Вона — доброзичливий живий довідник, це так, але я для неї така сама невдаха, як і для всіх. Василина? Тепер ми вже не маємо про що говорити... Була я в неї оце на Обсерваторній...

---

* Остап Тарнавський не зрозумів цього стану, у своїй статті про «Скаргу Майбутньому» (журнал «Київ», 1964, ч. 6, с. 181) назвав це самолюбуванням, зарозумілістю й закоханістю в себе. Не зазнав він низин приниження й викинутости, стану, коли душа самомобілізується на самооборону.

То от що значить її: «Я влаштовуюсь!» Це вона, мабуть, тоді вже виходила заміж за свого рудого облізлого керсправа...

Так, Василина вийшла заміж! Прийшла я в неділю, не було куди мені дітися... Може, підемо подивитися на розкопи Десятинної церкви? Це ж тут недалеко! Так рано, а застаю там лисого, з рудими вусиками, незначного плаского чоловічка, що поводиться так, ніби в себе вдома, а Василина при тому коверзує й примхливо маніжиться. Такою я її ще ніколи не бачила. Неприємно...

— Знайомся, це мій законний чоловік, ми записалися в заксі.

О, вже дійсно, як казала її сестра Олеся: «Краще з святою водою, ніж із гнилим квасом!» Що її спонукало на цей вчинок? Вона ж мала такий великий вибір,— і оце таке собі доп'яла? І що? Змінила прізвище? Тепер вона вже не Ставниста? І не шкода їй було позбуватися такого гарного прізвища?

Тієї неділі, скільки я її не тягнула, вона не побажала нікуди йти, бо чоловік її хоче відпочити.

І оце всі мої люди. З ким я можу так інтимно говорити, як із своїми улюбленими думками? До них і тікала. І навіть назвала їх: ВНУТРІШНЄ СОНЦЕ.

36

Але був один чоловік, що зацікавився моїми «трипільськими» думками. Олександер Ільченко працював редактором у «Дитвидаві», і він, коли ми поверталися разом із Коктебеля, запрошував колись зайти до видавництва. Я мала від «Дитвидаву» спогад неприємний. Якось ходила туди на оголошення, що потрібно коректора, а мене не прийняли. Довідалися з анкети моє прізвище і відмовили. За причину подано було, що я не знаю правопису. Слово «наївний» у цьому видавництві пишеться через *і* з одною крапкою. То я не йшла й тепер на Ільченкове запрошення. Ще, може, остерігалась захопитися. Таких історій, як закохання в одружених, уникай сотою дорогою. Мучити себе? Та й знову зустрів мене Ільченко десь на Хрещатику, питає: «Чому ж це ви не зайшли й досі?»

В цій атмосфері цькування, презирства, навмисного приниження, безперспективности, викинутости, ані приступу до видавництв — мене просто скупали рожеві проміння Ільченкової уваги. Коли, нарешті, я знайшла в собі силу зайти до його кабінету в «Дитвидаві», він зустрів мене з великою почестю, як визначного письменника.

Ільченко, побачивши мене в дверях, устав, просяяв, посадив у крісло, наговорив мені купу приємностей. «В Наркомздоров'ї "Вірус" читали, читали й критику. Казали: "Хай вона прийде до нашого партійного комітету, ми їй видамо довідку, що все написане у "Вірусі" — не наклеп, а чиста правда!" Питався про вас заступник наркома освіти. Вами цікавляться! Ходімо, я покажу наше видавництво, бібліотеку!..»

Пішли ми, Ільченко розчиняє передо мною двері за дверима, знайомить із якимись людьми, оце ж і його дружина, бібліотекарка... Після того Ільченко приступає до конкретнішої розмови. Він би хотів замовити мені якесь оповідання для дитячого збірника, про якусь цікаву професію. Я пропоную: «Про фах стенографістки».— «Це гарно! Ще ніхто про це не писав. І ще, може б, ви написали щось до дитячої хрестоматії — дуже маленьке, але насичене...» Я пропоную: «З життя Лесі Українки». Я й сама хотіла писати біографічну повість про Лесю Українку, мою улюблену, але не склалися обставини... Ще й третю якусь тему ми придумали...

Мене бентежила ця прихильність, двозначна й недвозначна. З одного боку, таки справді приємно з ним розмовляти на мої заповідні теми, ронити думки, яких ніхто не хоче вислухати. А з другого — таки справді гарні очі, ті довгі вії, щось у очах тих заманливе. Як це розуміти? Невже справді?.. Ні, краще нічого, не бути злодійкою... (Так я кружляла думкою тоді, незвична бачити увагу до моєї сіренької особи. Тепер я бачу в іншому світлі. Ільченко просто хотів піддати мені духу).

А тут, як на те, прийшла ще й поклонниця, Єлизавета Старинкевич. Чогось з'явився й керівник справами видавництва Розін. Старинкевич здивувалася: «В кожному видавництві — свій Розін...» От такої саме атмосфери треба було мені, з легким жартом, з усміхом, увагою, де не косяться на тебе, де ти між ними — рівня...

Заходила я ще кілька разів до в-ва «Дитяча література». Кожен раз Ільченко розсипав передо мною люб'язності. «Крилате письмо» було прийняте до друку, вже й гонорар одержала, а чи друкувалося — не знаю. Прийняте було й оповіданнячко про Лесю Українку до дитячої хрестоматії, але чи та хрестоматія вийшла — не знаю. Це вже був 1941 рік, і все обірвала війна.

Третє оповідання Ільченко скритикував, і я навіть забула, що то було.

37

Остання річ, що я носила до київських редакцій, була новеля «Пахощі польових квітів».

Виникла вона так, як і новеля «Сосна чекає чуда». Я сиділа в сутінках біля вікна і дивилася на замережені квітами морозу шиби. От розписав свої фантазії! Сиділа в тій тупій депресії, що в неї я тепер так часто поринала. І дивно! Депресія обернулася в радість! Раптом мені запахло жарким літнім днем. Виникла картина: я — серед золотого збіжжя й блакиті сяйного літнього дня — іду серед колосистих ланів із товаришем, з Кошовенком. В сутінках, не запалюючи електрики, я все те, що привиділось, записала і вже не хотіла псувати чудового. Світла не включала. Ранком без змін переписала нічні каракульки. Наче щось непогане?

Це вже не вперше мені. Тиск на вугілля робить із тонн вугілля маленький сяйстий алмаз. Після найтяжчого тиску депресії приходить радість творчости. Так раптом.

Усе життя маю я звичку перевіряти на комусь, чи щось путнє я написала. Якщо навіть не почую зауваг, то й це мені допомагає відірватися від написаного й критичним оком самій поглянути. Кому ж прочитати? Вже ж не Льоні. Вона на все моє пирхає і вважає нічого не вартим. А тут прийшла Голянина Надя з Ірпіня. Якраз добра слухачка. Цікаво, як ця 16-літня школярка із сірими знаючими очима сприйме? Саме такого «свіжого вуха» мені треба. Прочитала я їй, а вона, «шмаркачка», сказала, що оповідання нічого собі, тільки треба викреслити про мороз і шиби в квітах, що ними я починаю. Я її послухала,— і досі не знаю, чи добре зробила. Тож цей контраст між зимовими шибами і сонячним літнім днем серед збіжжя і був причиною появи новелі. А я це викинула.

Носила я це оповідання до *Літературної газети*, там сиділи Мартич і Адельгейм. Відкинули. Понесла до редакції *Радянська Україна*. Там сиділи всякі фарбери і збанацькі. Повернули через два дні з резолюцією: «Анемічне».

Це й був кінець моєї письменницької «кар'єри» в «радянській дійсності».

38

Одного прозорого літнього поранку приходить Кіпніс, а це — велика рідкість. Він почав із комплімента самому собі. «Ти повинна оцінити, що я так далеко теребкався на твою гору».— «Ясно, що я оцінила».— «А як так, то ходімо на природу!» — «Ходімо!»

Я запропонувала Аскольдову могилу, бо це близько й моє улюблене місце, але Кіпніс має свій плян. Потягнув на Лук'янівське жидівське кладовище, там у нього поховані рідні, то треба їх відвідати.

З того всього, що ми по дорозі говорили, мені запам'яталися вислови, які я зрозуміла аж потім. Він уже знав, що от скоро почнеться війна з Німеччиною. Але я не знала і він не сказав, що означають ці натяки: «Людина трудиться усе життя, виліплює собі вулик, звиває собі гніздо,— а приходить бандит, усе те руйнує, дочку твою убиває...» Я, ідучи за трибом своїх тодішніх думок, відказала, що це ж саме робить людина із вуликом пчіл: вони трудяться, а людина забирає. Але до Кіпніса не дійшло. На тему про хижацьку природу людини з ним нема що говорити.

На жидівському кладовищі ми походили, бачили немало побитих шкел на фотографіях, вставлених у пам'ятники. Кіпніс кожен раз вигукував: «Ах, гітлєровци!» Так, наче не побачиш те саме на сусідньому православному кладовищі. Але сьогодні в Кіпніса думки йшли весь час у цьому напрямі. Вертаючись, знов він каже, ні з того, ні з сього: «Чого це за все, що робиться, винні жиди? Нема соли — винні жиди. Нема сала — винні жиди!»

Я тоді не розуміла, до чого він це каже, це була нова в нас тема. А то, видно, пробивався страх перед місцевим населенням... Ні, він уже знав,

що от-от війна,— але мені не сказав. Нічого він не сказав і з того приводу, що сестра моя Льона оце вчора поїхала в будинок відпочинку до Геленджика. Пощастило, бач, хтось відмовився, то передали подорожню їй...

Як звичайно, Кіпніс запросив до себе на обід своєю «формулою»: «Нічого, нічого, одна зайва тарілка в родині нічого не значить...» Ото ж тоді й зустріли ми Любченка,— та й знов на ту саму тему проговорився Кіпніс. (Ця розмова вже згадана вище).

* * *

Та щось почала я помічати, що Кіпніс не такий, як був. Оце прийшла була до них — тут же при мені з годину розмовляв він із жидівським письменником Лур'є ідиш мовою, а потім узявся читати газету, мовляв, заважаєш. Другим разом щось їхня служниця, Фрося, сказала про чутки за війну, а потім Кіпніс навчав її в другій кімнаті, думаючи, що я не чую: «Не треба говорити зайвого при чужих».

Це вже моє останнє пристановище. Тепер і сюди не хочеться заходити.

39

Не піду я й до Неоніли Кордиш, бо три рази заходила — і невдало. Один раз наймичка сказала почекати в сусідній кімнаті, поки Нілочка вийдуть. Другим разом Неоніла була вдягнена й поспішала до приятельки. А втретє — дзвонила кілька разів, і ніхто не вийшов, хоч світилося. Не хочуть мене.

Віктор Платонович теж змінився, став якийсь офіційний, а не той грайливий жартун, що сам перший ангажується в розмову. Коли я заходила до Інституту археології, говорила з Неонілою, а він випадково виходив на коридор і, хоч-не-хоч, зачеплювався за нашу двійку, то варто було спостерігати, як він весь час задкував, відступав від нас, так що вся наша група через деякий час опинялася при стіні...

* * *

Василина Ставниста, колись моя найкраща товаришка, що з нею я найбільш почувалась, як із собою,— душевно була вже ген-ген далеко. З нею відбувалися такі метаморфози, що я не встигала їх переварити. Після того, як її підступно викинули з Інституту мовознавства, поки вона їздила на Далекий Схід, вже не було їй туди ходу. Скільки не добивалася, скільки не ходила «на прийом» до «інстанцій», нічого їй не помогло. І так наші шляхи знов зійшлися. Мене побили й викинули з літератури, позбавили змоги друкуватися, а її збили з науково-дослідної кар'єри. Я вже кінчала стенографічні курси, а вона тоді почала.

Далі почали наші шляхи знову розходитися. Як не смішно, а перший повів її зміни замаркувався її жовтою сукнею. Прийшла я раз до неї, і вразив мене визивний колір цієї яскравої канаркового кольору з чорними розводами сукні. Чомусь ця сукня на ній відчулась мені, як чуже щось, моєму духові неприйнятне... Я зненавиділа канцелярію і збридила саму хлібодайну стенографію, а Василина «пішла вгору». Від одного високого начальника переходила до другого, ще вищого, як особиста секретарка, права рука. Аж оце опинилась вона на дуже важливій посаді секретарки Наркомату заготівель. З її розмов було видно, що Василина вельми задоволена й горда з своєї нової кар'єри,— сильно вже вона хвалилася своїми успіхами. А мені було боляче це слухати,— бо як низько треба впасти, щоб забути про свої здібності в мовознавстві. Вона ж так тонко знає українську народну мову, так уміє витягнути з неї скарби для найделікатніших нюансів! То тепер її самохвальба канцелярськими тріюмфами різала мене як ножем. Не та Василина, що я люблю! Це якась інша особа!

Особливо вдарило мене, наче сопух, коли я зайшла на її «арену слави», в приймальню наркома. Я вжахнулася! За столом, заставленим канцелярськими аксесуарами, сиділа не Василина, а якась маска. Ця маска, замість її лиця, складалась в якусь похабну гримасу з кутами рота, розлізлими донизу, що мала служити за усмішку. Передо мною вмить промигнули фази Василининого усміху. Широко-радісна. Скептично-глузлива. Винна. А тепер — похабна! На голові не її буйне, непокірне, рівне з великою хвилею волосся, а дурні дрібні кучерики-перманент, що відразу вульгаризували її оригінальну красу. Я ж пам'ятаю ще, як один маляр вчепився був до неї і навратився намалювати її неповторний овал, оці великі трохи скісні очі, оцю невловну суміш слов'янського й тюркського. Десь це все поділося під трафаретним перманентом!

І вона вже не Василина, а Валя, Валентіна Ігнатьєвна. І вона вже говорить ось при мені до своїх підлеглих російською мовою. І прізвище її вже не Ставниста, а якесь таке пласке кацапське, що я й забула його тепер... Ах, так, вона ж вийшла була заміж за якогось керсправа, і, офіційно розписавшись, прийняла його прізвище, а своє чудове відкинула. Правда, скоро, майже слідом за одруженням, вони й розійшлися...

І що з такою особою говорити? Як говорити? Щоб на мої щирі оповіді про ізольованість і непотрібність, депресію і шукання грунту, де б опертися ногою, коли тонеш,— щоб на це почути: «Ти загниваєш і розкладаєш інших», чи: «Я влаштовуюсь!»? Пару разів мала я від неї стенографічну працю, але це не зліпило розриву. Я її просто уникала. Від неї йшла еманація, що мене відвертала. Це було так ясно, що навіть засліплена своїми успіхами Василина почала питати: «Чого ти від мене бокуєш? Хто тобі що на мене наговорив?»

А говорили. Тільки я не хотіла цьому вірити. Говорила одна знайома стенографістка, Зелінська, що Василину ненавидять її підлеглі секретарки й друкарки. За щось називали її змією й гадюкою та недвозначно

натякали на її шури-мури з наркомом, одруженим чоловіком. В цьому й секрет її всесильности у наркоматі. Навіть начальники відділів її бояться й годять... Я цьому не хотіла вірити.

(І от скажіть, що моя сестричка Льона не має олії в голові! Багато раніш, ніж Василинина авреоля в моїй душі померкла, Олена скептично мені казала: «Ти так віриш у свою Василину, а вона зовсім не така, як ти її уявляєш. Вона тебе не поважає, а ти на неї молишся...» Льона мала тверезий розум і вірну орієнтацію із зав'язаними очима, а я справді була заворожена видивом колишньої Василини).

Перед самою війною, тоді, як ще раз валилися трони, завалився трон і Василининого наркома. Його було заарештовано, а її — зганьблено. Назвали в пресі фавориткою наркома (іншими словами — коханкою), звинуватили в самодурстві, в недбальстві до обов'язків, спізненні на роботу... Був навіть над нею суд, і засуджено було її на шість місяців примусової праці в тому ж самому місці, де її обмурано. Мала працювати, але не діставати платні. Але Василина й так жила вже в новому домі для упривілейованих,— з ванною, паровим опаленням. Ото тоді вона зустрілась зо мною й розповідала, що як наскочив рейд перевірочної комісії, то вона перед тим до другої години ночі стенографувала нараду, тому й спізнилася на працю...

Була вона в закордонному фіялковому пальті і зовсім не подобала на засуджену. Запрошувала до себе покупатися («Це така розкіш, як прийдеш додому втомлена й влізеш у гарячу ванну...»). Хоч я мала змогу купатися тільки в переповненій, із чергами на «шайку», міській лазні,— не спокусило мене це запрошення зайти в її новобудову.

Останній раз перед війною я бачила її здалека — і не захотілось мені здибатися. Повернула в протилежний бік вулиці. Вона зробила це саме.

Так-то перевелась моя Василина. Вже ніколи не співали ми пісень. А більше не було з ким. Аж до сьогодні.

* * *

Агата Турчинська теж була один час у неласці, не хотіли її друкувати, а навіть «пришивали» їй, що вона — попівна. О, це вже таки велика пляма на біографії! Але Гася з цього сміялася. Вона чванилася своїми анкетними даними: бідняцька родина в Куликові піді Львовом, батько — русофіл, втеча за царським військом до Києва, втрата родини, безпритульність, дитячий будинок... При своїй великій життєрадості вона й цю немилість редакцій переносила жартома, тільки ми з нею тоді мали більше спільних переживань. Вона була доскоцька-допитацька і швидше все знала, тоді й мені дещо розказувала, так що була вона тоді головним джерелом новин, що діялося в колективі письменників. Вона ж давала мені поради, як здобувати літературну роботу, що її так багато завелося у Спілці. Тільки вона щось там діставала, я — ні.

Можливо, й це мало значіння: скільки я її знала, вона щиро й свято була переконана, що Україна без Росії бути не може, що ми повинні бути «навєкі вмєстє». Це вона твердо засвоїла від свого батька і не раз у наших розмовах про долю України висловлювала.

Особливо ж піднялися її шанси, як вона добула перепустку до Галичини з метою розшукати свого брата Івана. Пошуки її увінчались успіхом: вона знайшла його у Львові за допомогою перекупок. Він був львівський злодій. Не раз уже сидів у в'язниці, там його били, відбили легені... «Ось бачите,— гордовито всім казала Турчинська,— в радянському суспільстві я стала письменницею, а брат мій у капіталістичній державі зробився злодієм!..»

Взяла Агата брата до себе, у своє львівське мешкання. Він побув — і втік. Знову крав. Знову шукала. Нарешті, пішла до львівського обласного прокурора і просила, щоб сотворили над братом правосуддя. Брат був суджений і приговорений до трудово-поправних таборів десь на Херсонщині.

Відколи вмер Володя, треба ж було їй кимось турбуватися. Аж тепер жалувала вона, що не має дітей, тоді ж казала: «Мені більше буде». Аж тепер оцінила вона лицарську поставу Володі і зазнала, як то самій жінці, коли знаходиться багато охочих образити, бо нема захисника.

Мої взаємини з Гасею йшли до гіршого. Вона вже не раз побувала в Галичині, вірші її друкувалися, а я вже вдруге умудрилася стати «одіозною постаттю», цим разом — «наклепницею на радянську дійсність». То до мене Гася ставилася, як до вічної невдахи, якій залишається протегувати, сказати десь на захист слово з доброти свого серця,— але з якою церемонитися не дуже-то слід. Ні, я, мабуть, занадто несправедлива до неї. В повноті своєї особистості вона *не помічала*, що образливо поводиться: в читальні Будинку вчених вдає, що не бачить мене, довго читає газети. А нарешті побачила... Милостиво поманила пальчиком: «Прийди, подивишся, який я собі набрала матеріял на нове пальто...» А я ж так потребувала з нею говорити! Це — дрібниці, але які дошкульні в приятельстві, особливо при моїй вразливості й звідусюди викинутості. Моє відштовхування від такого зверхницько-підлеглого «товаришування» Агата витолковувала як заздрість. Чому там було заздрити?

Агата Турчинська ніколи не була тією товаришкою, яку я шукаю все життя,— щоб можна було на дорогі мені теми говорити, ті, що я розв'язувала й на всі боки обертала в голові та хотіла ще з кимось на голос. Скільки ми з нею не приятелювали, це була поверхня, не вглиблена в ґрунт. Лише професійно-літераторське без інтимно-ідейного. Моє чутливе ставлення до питань етики й моралі («Як можна злом творити добро?») до неї не доходило, а викликало поучання: «Треба боротись за себе!» Мої розшуки предків були їй чужі, ця тема в її очах була несучасна. Її девіз — іти нога в ногу з вимогами сьогоднішнього дня і добиватися успішности,— були мені, наче я з іншої планети.

І, нарешті, ми за щось посварилися, за щось дрібне, обмінялися сердитими листами. Вже й тут кінець.

* * *

З Варварою Чередниченко теж уже «розхейдиш» (це — жашківське слово). Я винна. Вона ж так мило до мене поставилася, як приїхала до Києва з Осетії! Оселилася вона в дачній місцевості Клавдієво, запросила мене до себе й нагодувала смачним обідом. Але що я була дуже виголоджена і мій шлунок не звик до таких навантажень, то там же мені й зашкодило, просто затруїлася, перехворіла як ніколи. Тим часом Варвара зорієнтувалася, що я зсуваюся все нижче й нижче в кастовій драбині, і почала мені «протегувати», мене повчати. Я їй дала тоді своє оповідання «Симпатія» (недруковане), то вона порадила дати кінцівку, що закоханітовариші вивчають разом «Історію ВКП(б)». Вона була член партії. Це її повчання дуже дратувало мене. А потім і таке друзівство розійшлося.

Я винна. Вона тоді справедливо назвала мене череп'яною душею. Річ у тому, що вона захворіла, опинилась у шпиталі, просила, щоб її хто відвідав. А я не відвідала. Чому? Не було часу? Ні, тоді моя воля була вбита депресією. Це ж треба було зробити зусилля, подумати про те, що хоч грудочку масла їй принести,— а на цю розкіш нема капіталу. Масла в хаті ми ніколи не мали, бо його треба було купувати на чорному ринку. Але й досі мучить мене, що я не одвідала тоді Варвару. Я-таки череп'яна душа. Як не мала за що купити гостинця, то так треба було відвідати. Після цього наші взаємини розпались. Все, правда, перервала війна. Варвара евакуювалася одна з перших.

40

Так рідшали люди на моєму обрії. Куди не гляну — самота, де не зайду — хочеться утікати, бо тебе тут не хочуть, ти тут зайва. Всі опори, що на них ще недавно спиралася, підгнили. Єдине місце, де добре,— бібліотека. Там я знаходила в книжках ту інтимність, що її не було з людьми.

По дорозі до неї часом надиблеш щось цікаве. От ішла я біля колон університету й прочитала, що в колонній залі відзначають діяльність академіка Агатангела Кримського, вступ вільний. Я й зайшла. Побачила на сцені дуже вже старенького дідуся. Він часто повторював: «Я вже старий, то мені вже однаково» і при цьому розказав, хто написав «Ще не вмерла Україна». А це ж була жахлива контрреволюція в стінах університету, та ще й при повній залі молоді. З іншої розповіді я запам'ятала про початки літературної мови. Розповідав, як їхній гурток творив терміни на абстрактні поняття, яких ще не було, а потрібно. От, наприклад, слово «темно» було, але «темрява», «пітьма», «темінь» — це ті варіянти, що їхній гурток пропонував. Деякі слова тепер уже так прижилися, що ми їх не відчуваємо, як ковані («певність»), а деякі забулися, їх життя не прийняло, і вони загинули...

Виник він як вільне професійне об'єднання, рівні з рівними, без чинів, без бюрократичної шкаралупи на колективі. Кожен міг прийти й почуватися вдома, мати собі товариство на свій смак. Літературні організації жили собі своїм життям у своїх плесах, одні голосніші, одні скромніші, але без особливих подій.

Прошуміла літературна дискусія, зацвіло від безлічі блискучих літературних вечорів. Це — найцікавіший час за все моє перебування близько літературного життя. Вільно схрещувалися різні погляди, тоді я побачила, які багаті сади української літератури. А як весело й невимушено всі ці дискусії, диспути й суперечки відбувалися! Що не ім'я — то особистість, не подібна ні на яку іншу. Це була найщасливіша для мене, як літератора, найбагатша доба. Було де вчитися, було повно, було н а д з в и ч а й н о ц і к а в о. Дяка долі, що хоч трохи я цього захопила. Маю уявлення, що таке вільна література.

Потім вдерлися в цей сад непрохані садівники... Садівники? Рубачі! Почали зникати українські письменники один за одним. З об'єднання «Західна Україна» залишилось тільки двоє: Л. Дмитерко і А. Турчинська. Не стало Б. Антоненка-Давидовича, Я. Савченка, В. Ярошенка, Г. Шкурупія, Ф. Якубовського, всіх неоклясиків. Зникли й Ю. Будяк, В. Підмогильний, В. Тенета, Г. Яковенко, С. Жигалко, Є. Плужник, Г. Косинка... Всіх не перечислю, бо багато, та й це ж не історія української літератури.

За ними зникли й правовірні: Б. Коваленко, С. Щупак, П. Колесник, Є. Шабльовський... Наставала порожнеча.

А в цей же час колектив письменників беруть у рабство «пайками».

В такій порожнечі почали «садівники» насаджувати свої щепи, набирати «призовників до літератури». Перший призов закінчився пшиком. Дуже скоро із «стаханівців і ударників у літературі» не залишилося й одного, хіба Сьома Гордєєв з рахітичною головою.

Ото тоді й почав наповнюватися колектив українських письменників ренегатами своєї нації, «украінскімі пісатєлямі», що й мови української не вважали за потрібне знати, під лідерством І. Стебуна. З Дому літератури зробився Заготскот, а з Заготскоту виплодився Департамент казенної літератури, очолений монархом, маленьким сталінчиком — старшим наймитом О. Корнійчуком. Частенько хитається грунт під ногами у Я. Качури, але він завжди якось втримується. В цій монархії незалежно поводяться і «мають свою думку» Л. Смілянський, С. Воскрекасенко, О. Кундзіч, а може, й М. Шеремет... Вони все ж таки не «попутники», а вилупилися із комсомольського «Молодняка». Їм доручили «Кабінет молодого автора», куди стікалися твори початківців і де відбувалася трохи розумніша селекція молоденьких щеп, що мають рости на викорчуваному полі. Були ще різні курси для початківців. Цих найновіших я вже нікого не знаю, не бачила. Мені вже тоді виїли очі Стебунові виплодки, а сам Стебун входив у Дім літератури як поміщик у власний маєток. Особливо викликала асоціяцію з поміщиком його єнотова шуба.

Ну і як же цей колектив назвати безклясовим суспільством? Лише кілька років минуло з часу заснування його — і став він уже кастовим. У ньому колишні однакові розшарувалися: на одному полюсі утворилися магараджі, а на протилежному — парії. А між цими полюсами — ріжні градації кастовости.

Крім цього, сам цей Департамент літератури, обтушкований найрізноманітнішими привілеями, став відокремленою кастою від вселюдного оточення.

І ще, крім того, він у мініятюрі відтворює процес переродження всієї структури совєтського суспільства. От що вийшло з «науково передбаченого за законами марксистського вчення» обіцяного майбутньому «безклясового суспільства».

42

В Київських крамницях з'явилося чудо: ніколи небачені биті кури, елегантно загорнуті в целофан. Чудове масло, хоч ціле кіло бери! Найделікатніша шинка з Дарницької беконної фабрики. Що ж це, вже настає соціялізм?

Дуже скоро зчудовані цим дивом кияни довідалися правду: це — наслідок угоди Рібентропа з Молотовим. Сталін зобов'язався постачати Гітлера продуктами, і Дарницька та інші фабрики завзято запрацювали. Перли в Німеччину вагонами ці самі продукти. Тільки німці вимагали першоклясної продукції і якесь найменше відхилення від кондиції завертали. Отож тоді все це розкішне добро, що його десятками років не бачив київський політично несвідомий обиватель, потрапляло до київських соробкопів та гастрономів. Дай, Боже, щоб німці побільше вибраковували! Але яка ж то кількість харчів пливе до Німеччини, коли браку стільки, що всі київські крамниці завалені! А ми тут голодуємо!

Дуже часто, йдучи вулицею, можна прочитати оголошення, що там і там буде доповідь про міжнародне становище. Вхід вільний. Е, це вже ми чуємо десятки років підряд, готують нас до можливости раптової війни з капіталістичним світом. Ми вже звикли до «бойової поготівлі» і до пісеньки Дєм'яна Бєдного:

Нас побіть, побіть хотєлі,
Нас побіть питаліся,
А ми тоже нє сідєлі,
Тоже дожідаліся...

Ця пісенька з модної стала ідеологічно невитриманою, бо Радянський Союз стоїть на сторожі миру, і це вже наклеп на радянську дійсність, нібито Радянський Союз тільки й чекає, щоб когось також побити. Словом, не зверталося ніякої уваги на ці доповіді, я казала: «Е,

війна буде вже після нас!» І крім того: «Ні одної п'яді своєї землі не віддамо, воювати будемо на ворожій території...»

Міжнародний стан мене зовсім не тривожив,— війна буде після нас. А ось що я маю тепер робити з собою, коли така глуха стіна виросла передо мною? Руху вперед нема. Не вийшло з мене письменника. Моєї методи — без тенденції, із збереженням об'єктивности, щирість на повний голос, оця моя найбільша богиня, що я їй служу,— моєї методи ніхто не хоче.

Головне ж, я зовсім не належала до тих, що тепер хваляться своєю ворожістю в ті часи до радянської влади. Вони могли на своїх посадах служити системі, ненавидячи її. (Якщо не брешуть тепер). По своїй щирості я не могла грати дві ролі: назовні й для себе. Так неможливо жити, мусиш у душі також приймати те, що назовні вважаєш доконечним. Мусиш знайти щось добре — і я знаходила, от хоч би...

Я вірила, що всі ці болючі експерименти на народі, все зло — перекручення, реванш закоренілого міщанства, яке спритно опанувало ситуацію, підробилось під радянське, а насправді все те саме лишилося, таке саме. Вигнали капіталізм у двері, він влетів у вікно. Нема ніякого соціялізму-комунізму, тільки є державний капіталізм. А все це через те, що людина — захланний хижак... Я вірила в майбутню людину, яка переборе хижацькі інстинкти, я вважала моїм завданням зафіксувати світлі й похмурі риси нашої доби, щоб нащадки знали, з яким трудом дійшло до кращого майбутнього. Коли все, що діється навколо, справедливе, то чого боятися показати тіні?

Так я уявляла собі моє хотіння працювати для свого народу в тих умовах, що в них вродилася.

І тому не мала я ніякого страху. Якщо попаду до в'язниці, то з чистим сумлінням. За своє бажання працювати словом і голову віддам. Цей нестрах був завжди зо мною. От скільки я сама мандрувала по Україні,— чомусь не боялася. Я почувала навколо себе панцер непроникливости. Що інше могла я мати, як не цей невидний панцер? Я ж не мала з ким подорожувати. А не мандрувати — значить замуровано сидіти в чотирьох стінах і ніяких вражінь не придбати. Закисати і снидіти. То я «мусіла» не боятися.

От, бачу себе вдосвіта у човні на переправі. Якийсь чоловік перевозить мене на другий бік річки, ніде нікого нема: я, та він, та світанковий туман. Одне, що я відчувала, це страшенний холод у моїй благенькій одежині. А що, як цей чоловік схоче мене скривдити? Ніде ж ані душечки,— світанок. Але я якось знала, що ні. Ще одною охоронною грамотою було в мене те, що я — письменниця. Скажеш, хто ти,— і це завжди викликало повагу, незмінно.

Але все-таки, що я маю тепер робити? В прибиральниці? У кравецьку фабрику? Стенографія пожирає всі сили й руйнує психіку. Як практикуєш її,— вже тоді не до праці над собою. А як перервеш, мало вправляєш, то відразу — випарюється швидкість. Стенограф, як піяніст, мусить щодня вправлятись...

І ті самі думки: для чого? Щоб їсти. Їсти, щоб жити. Для чого? Той самий топчак.

І якби не те, що я живу з Оленою в одній хаті, то чого ж? Я вже загартована в злиднях, знаю, як-то: є один карбованець — дивись, щоб його, останнього, не потратити. Жорстокий скрут і підголодове довгочасне існування в Києві навчили мене не боятися ніяких обмежень, навчили вдовольнятися тим, що іншому видається неможливим.

Давить депресія? Причина її — недостача поживи для ума, постійний голод вразливої душі на враження. Отож вона, депресія моя, переплелася й зіллялась із завзяттям. Завзяття з образи, що якась випадкова шашіль має певне право до українського слова, а я, парость українського дерева, що найглибшими корінням вросла у землю,— ні. Завзяття від тієї свідомости, що я виконую заповіт мого батька. Він же так любив письменство і ніколи не осудить мене за мою маніякальність. Він також проривався в мистецтво, та не було змоги. Завзяття і впертість. Епітет «баляст» викликав протилежну реакцію: ви мене виганяєте, а я таки буду працювати, без вас. Так, як зумію.

Але Льона! Знайти кімнату, щоб жити окремо,— зайва мрія! А жити разом і не заробляти,— вийде так, що я в неї на утриманні, нахлібниця? Поки були оті ріденькі літературні заробітки, то ще... Не можу ж я бути залежною від неї! Завжди бути отруєною цією думкою,— то яке вже тут ширяння власної індивідуальности?

Це були мої найтривожніші думки. Всі точки опори валяться одна за одною, а натомість виросла висока й глуха стіна ізоляції та остракізму.

Як же я могла з цією стіною справитися? І от одного літнього дня всі мої нерозв'язані вузли самі порозв'язувалися. 21 червня 1941 року.

* * *

Отже: вийшла молода істота на широкий лан, повна сил і завзяття, бажання й запалу до праці. Скільки б вона переробила, якби не відігнали її, не покалічили непрохані «садівники», шкідники! Скільки ж пішло її сил на зойки, відчаї, занепади й депресії та на змагання знайти вихід із чорного мішка!

І десь узялися в цій самій істоті сили опертися. З відчаю зродилося нове. Істоту помалу, але неухильно опановувало якесь невідоме їй досі світовідчування.

Центр його — байдужість до своїх ран, невдач і викинутости. Презирство до вигод, що їх прагнуть усі інші. Я їх не маю — мені й не треба! Важливіше — внутрішнє. І оте внутрішнє Сонце можна будувати в самій собі. Що це — стоїцизм?

Осереддя нового світовідчування — безтурботність. Чого я маю турбуватися тим, що має бути взавтра? Прийде воно — тоді й буде само за себе думати. Що це — епікуреїзм?

Чого це наше покоління повинно жертвувати собою для щастя якогось невідомого нам майбутнього? Наші предки жили собі своїм життям для себе й не думали про нас. Не турбувались нашим щастям. А якби й турбувались,— що помогло б? Тож минулого нема, бо воно вже минуле, майбутнього нема, бо воно буде зовсім не таке, як ми його у я в л я є м о. Майбутнє — «царство небесне», недосяжне навіть уяві. Реальне — оцей день, оця хвилина, що ось зараз стане «минулим». Радій нею! Вона — єдина реальність... Що це — екзистенціалізм?

Але це я тепер так називаю, а тоді про екзистенціалізм я нічого не чула. Я лише стала невразлива, вдивляючись у немилостиво скривлене обличчя моєї фортуни.

І чи не було це пророче світовідчування? Чи ж не радіти було кожною хвилиною в Києві перед новими іспитами, хвилюваннями і ударами?

* * *

Тепер з ретроспективи часу, переглядаючи свою життьову дорогу, я бачу, що ніщо не було випадкове, хоч тоді здавалося випадком, несправедливістю, нещастям. Все було доцільне. Ні, таки керує хтось моїм життям! Опікун (Він? Вона? Воно?) влаштував мені сувору школу для гартування, для розбуркання моїх сплячих сил. Всі мої оті жалощі, що я самотня, не маю друзів... Це ж так було потрібно, щоб я навчилася самостійно мислити, плекати внутрішнє цвітіння думки у сіренькій одежі невдахи. Оце невміння втрапити в тон «партії й уряду», ця довга школа літературної штуки, коли інші вже були авторами томів, а я все початківець.

Вже сама моя вдача — боязка, вразлива, мовчазна, пасивна назовні, вже самий вигляд — сіренький, непоказний... Якби я цвіла успіхами, виявлялася, випиралась яскравістю, то пішла б дорогою небуття туди, куди пішли яскраві. Мені ж призначене інше завдання.

А тоді я не могла зрозуміти, чому мені постійно не щастить, чому все, як з каменя, чому не втрушуюся в життя, як інші. Дороговказом (і то сліпим, інтуїтивним) було тільки моє уперте завзяття і почуття, що я йду вірним шляхом, хоч би що.

29 грудня 1972

МАЛО ХТО ТАК ЩИРО ПИСАВ

(Докія Гуменна. 1904—1996)

Не кожна подія і не кожен діяч, а тим паче те предковічне, що ледь мріє на обрії давніх-давен, удостоювались такої честі і визнання. Більше 10 років тому ЮНЕСКО оголосило 1993 рік роком Трипільської культури. Тогорічний перший урок у школах України було присвячено Трипіллю. Вчителі розшукували літературу, наочність, переглядали газети і журнали у пошуках чогонебудь не лише наукового, а й популярного про ту старовинну культуру, до якої навернула нас Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури не випадково, аби всі зрозуміли, що ми на своїй землі не зайди, що наш народ має глибоке коріння, яке губиться у прадавніх товщах благодатного чорнозему. Але пошуки навіть найсумлінніших були не такими вже й плідними. Так, не обминули увагою Трипілля моногорафії, підручники. Але дітям варто було б розповісти так, щоб вони запам'ятали цей урок якщо не назавжди, то принаймні надовго. Не лише назвати селища, розкопані на Черкащині та Кіровоградщині (Майданецьке, Володимирівка, Тальянки). Навіть мало того, аби проілюструвати свою розповідь малюнками речей, знайдених у протомістах трипільців. Хотілося до всього цього додати яскраву розповідь, уривок з художнього твору. Та де їх узяти? Тоді, напевно, мало хто на Черкащині і в Жашкові знайшов щось подібне. Хоч книги такі вже були, і нараховували не один десяток літ свого існування. Ще у 1952 році побачила світ повість «Велике Цабе», про автора якої професор П. П. Курінний писав:

«Вашим пером Ви довели, що можна насправді створити приємні і чарівні ситуації та образи із звичайних фактів життя» (Лист-рецензія проф. П. П. Курінного // Докія Гуменна. Велике Цабе.— Нью-Йорк, 1952.— С. 149).

Ще з більшим захопленням про автора відгукнувся відомий учений, письменник, археолог В. П. Петров. З характерною для розвідника спостережливістю він помітив дуже важливу рису Докії Гуменної: «Ви щира! Ви входите у вогонь, як саламандра, бо саламандри живуть у вогні. Для Вас ясно і просто те, до чого я особисто — в художньому творові — ніяк не наважувався доторкнутися, бо боявся, що в мене нічого не вийде. Головний мінус — у мене супроти Вас — що я не знав, як підійти до проблеми творчості міту в художньому слові, або ж, спростивши до белетризації міту». (Там само.— С. 146).

Однак, рецензенти «Великого Цабе» не обійшли огріхів автора. Якщо В. Петров скупо згадав про них, то П. Курінний відвів їм чимало місця. Як засвідчили подальші твори Докії Гуменної, жодним із цих зауважень вона не знехтувала. От хоча б і це: «Тому краще ілюструвати Вашу думку, утворюючи ім'я народів від річок». (Там само.— С. 153). І вже в своїй фундаментальній розповіді про Трипілля (Минуле пливе в прийдешнє.—Нью-Йорк, 1978) Докія Гуменна відводить цій проблемі не одну сторінку, вона ставить закономірне питання: «Якщо є налице три компоненти, що з них складається цілісність: назва божества (русалки), назва народу (плем'я Русь) і назва місцевости (Русь, р. Рось),— то з якого часу походить наша стародавня національна назва? Від богині води Русь — Рось, а значить із матріархаль-

ного часу, вагітного всім майбутнім, чи ж не так?» (Минуле пливе в прийдешнє.— С. 217, 218).

Ідею автохтонності нашого народу, його прадавність Докія Гуменна обстоює не в одній книзі. І хоч це, на її думку, розповіді, казки-есеї, мікроновели, та в них стільки посилань, такі списки використаної літератури, що їх мимоволі зараховуєш до наукових праць. Скажімо, список літератури у «казці» «Благослови, Мати!» нараховує 233 джерела. Не кожна монографія може похвалитися такою кількістю посилань. А чого варті окремі міркування! От хоча б це: «Як це чудово збігається із твердженням багатьох мовознавців, що цей самий терен, Україна — місце, де зародилось індоєвропейське мовне дерево. Масив, окреслений знахідками Господині Мамутів (за виразом Дж. Кампбела) та мовлян індоєвропейської системи в основному збігаються. Тільки ж мовознавці кладуть час «вискакування з індоєвропейської колиски» і «розскакування» у східному і західному напрямках на друге тисячоліття до Р.Х... Мабуть, доведеться відсунути цей час у значно дальші епохи, навіть і не в неоліт». (*Гуменна Докія.* Благослови, Мати! — К., 1995.— С. 39.)

Казка-есей «Благослови, Мати!», яка побачила світ, як і чимало інших книг Докії Гуменної в Нью-Йорку майже тридцять літ тому, врешті-решт перевидана в Україні в 1995 році.

На цю зустріч письменниця чекала півстоліття. І, може, назва цієї книги, що прийшла до українського читача із-за океану, стане символічною. Може, Мати благословить появу в Україні й інших книг нашої землячки. Широкий загал прочитає «Небесного змія», «Прогулянку алеями мільйоноліть», феєрію «Епізод із життя Европи Критської», есей «Родинний альбом», романи «Золотий плуг», «Скарга майбутньому», «Хрещатий Яр», і ми матимем ще більшу можливість краще осягнути історію рідного краю. Виявляється, що вона не менш славна і не менш драматична, ніж історія Шумеру чи Еллади, і крім того, на думку Докії Гуменної, має чимало спільних рис із цими та іншими давніми цивілізаціями, що знайшло своє відображення у звичаях українського народу. От хоча б трипільська спіраль — дорога до того світу, до вирію. «Ця трипільська спіраль, що дожила до наших днів у вигляді гаївок, прикрас на пасці, орнаментальних мотивів на писанках, на посуді,— має вона і супровідну тему, дуже схожу зі змістом мітів про Іштар — Таммуза, Ізіду — Озіріса, Афродиту — Адоніса, Кибелу — Аттіса». (Благослови, Мати.— С. 97).

У предковічні часи авторка могла заглянути не лише завдяки великій кількості літератури, прочитаної нею, а ще й тому, що вона знайомилася і часто спілкувалася з відомими археологами. Про Тетяну Пасек, Неонілу Кордиш, Віктора Петрова, Петра Курінного чимало цікавого знаходимо у спогадах Докії Гуменної. І з них довідуємося, що вона брала безпосередню участь у розкопках Халеп'я (поблизу Трипілля), спостерігала за роботою дослідника Києва, археолога Михайла Каргера. Тож не випадково в ній утверджується прагнення «переводити сухі звіти (археологічні.— *С. Г.*) на зрозуміле всім літературне образове плетиво. Якщо в західній літературі є такий жанр, то чому й у нас не можна його плекати?» (Дар Евдотеї.—Балтимор — Торонто, 1990.— Т. 2.— С. 273).

У 1940 році Докія Гуменна робить першу спробу реалізувати це прагнення — публікує у журналі «Молодий більшовик (№ 10, 11.— С. 135—143) розповідь про Трипілля «З історії сивої давнини», яку веде від імені керівника

експедиції, археолога Т. С. Пасек. Це дає можливість авторці викласти суто наукові відомості у літературній формі. Особливою художністю цей твір не відзначався. Одначе за його публікацію Д. Гуменна вимушена була здійснити певне відступництво — разом з М. Рильським, що опублікував до 60-річчя з дня народження Сталіна ораторію «Світле, як сонце, вождеве чоло», додає і свою ложечку єлею у вигляді оповідання «Обіцянка». Воно й правда, що такі, як Марія, головний персонаж твору, були на селі (згадаймо хоча б Марію Демченко чи Марину Гнатенко), але поряд із нею було багато інших людей та обставин, які обминула письменниця. Тому «Обіцянку» з повним правом можна віднести до творів так званого «соціалістичного реалізму», з притаманними для них крайнощами: лакування чи дьогтювання. Але і в цьому випадку Докія Гуменна не вдається до відвертої апології Сталіна, в окремих місцях проглядає іронія, насмішка. Окрім того, їй далеко до тих поетів (імена деяких з них і до сьогодні по праву в хрестоматіях), які писали за делегатів XII з'їзду ЛКСМУ:

«На небі сонце — й те освітлює півсвіта,
А він один у нас — освітлює весь світ».

(Молодий більшовик.— 1940.— № 10, 11.— С. 14).

Напевне, цей «грішок» варто вибачити їй хоча б за те, що Д. Гуменна відкрила новий, своєрідний жанр в українській літературі, зуміла відтворити давнину в численних творах. У цьому їй допомагало, окрім усього згаданого, феноменальне знання народних звичаїв. На всі запитання, що ставить минуле, на думку Докії Гуменної, ми знаходимо яскраву відповідь. «Вона захова-

Докія Гуменна біля Капітолію у Вашингтоні.

лася у народному побуті і дійшла до XX століття, тільки її не розуміють, а злочинне народовбивство намагається геть усе витерти, щоб і сліду від минулого не залишилося... Маємо на увазі українське обрядове весілля і ті звичаї, що не зважаючи на неуявну давність, стійко трималися у весільній драмі» (Минуле пливе в прийдешнє.— С. 141). Далі йде детальний аналіз весільного дійства, що допомагає зрозуміти бій матріархального роду із патріархальним. У художній формі ця ідея знайшла відображення у творі «Велике Цабе». Але там і там — сила-силенна пісень. Не обійшлася без них книга мікроновел «Прогулянки алеями мільйоноліть» (Нью-Йорк — Балтимор, 1987) та фантастична повість на тлі праісторії «Небесний змій» (Нью-Йорк, 1982).

Трипілля, українські народні звичаї, українське весілля і раптом — Нью-Йорк, Балтимор, Торонто. Чи, може, не зовсім раптом, а є певна логіка, що українська письменниця Докія Гуменна аж до 1996 р. жила і працювала в США і лише подумки та в снах відвідувала свій рідний Жашків, де й народилася 7 березня (23 лютого за старим стилем) 1904 року на Першій Дачі (так звали частину селища).

Нині у райцентрі ще є люди, які пам'ятають Другу і Першу Дачу. Та, на жаль, не знайшлося нікого, хто б показав на Першій Дачі місце хати, де в сім'ї Кузьми і Дарії (дівоче прізвище Кравченко) Гуменних народилася дівчинка, яку назвали Докія, а по-вуличному Явдоня, Явдошка. Сама Докія хати, в якій народилася, навіть не бачила, а запам'ятала себе «в містечку на белебні без деревини біля хати, з пропахлим пилюкою повітрям, з непролазним болотом восени й весною» (Дар Евдотеї // Балтимор — Торонто, 1990. Т. 1 — С. 23). А її так вабила розкішна природа. Це напевне від мами, що найбільшу втіху знаходила, сапаючи город понад річечкою Торч чи гостюючи на хуторі Кравченків. Ні від тієї гарної хутірської хати, ні від того вишневого садка і сліду не лишилося. Можна лише уявити їх десь між Леміцихою і Литвинівкою і оживити ті уявлення, читаючи роман «Діти Чумацького шляху» чи перший том іспиту пам'яті «Дар Евдотеї». В ньому вона пише: «Кожен куточок у цьому хуторі я любила, як рідне щось, до чого я невід'ємно належу. Не до того містечкового в Жашкові». (Дар Евдотеї. Т. 1.— С. 37). З того іспиту довідуємося і про дещо інше, що формувало образне мислення і художній талант майбутньої письменниці. З одного боку це пісні, казки і приказки — те, що називається фольклором і яким, на думку Докії Гуменної, «насичене дитинство української дитини» (Дар Евдотеї. Т. 1.— С. 27). Напевне не до всіх сучасних українських дітей ця характеристика годиться, що ж до дитинства Докії, то вона зрозуміла й прийнятна. Всіх вона просила розказувати казки. І через цей голод на казки дуже скоро навчилась читати букваря.

А чого варті були розповіді діда Герасима, якого ніхто не міг перебалакати. Саме він і став прообразом того столипінського господаря в романі «Діти Чумацького шляху», який розжився з одного моргу ґрунту. А ще маленька Докійка постійно чула приказки з уст своєї мами, якими «можна геть-чисто все окреслити, весь кодекс етики й моралі» (Дар Евдотеї. Т. 1.— С. 26). Що вже казати про пісню, яка теж була атрибутом селянського життя. Співали часто. Та й як не заспівати, коли збирався за столом чумацький рід. Чумаків у цих краях було чимало. Тож не випадково, що Жашків був торговим містечком із славетною кінською торговицею перед хатою Кузьми Гуменного. І хоч Кузьма вже не чумакував, але спогади про прадіда, який ходив у

Крим, збереглися, як збереглися і чумацькі пісні. Особливо ця, що була своєрідним чумацьким гімном: «Було літо, було літо та й стала зима...» Вона та багато інших пісень назавжди закарбувалися у пам'яті Докії. Та ще весілля, кожною деталлю якого вона впивалася. Тож не випадково, що цей обряд яскраво описаний у багатьох творах Д. Гуменної. Але, щоб зрозуміти цей обряд, проаналізувати, описати, потрібно було пройти чималий тернистий шлях. Пройти його допомогли не лише запозичені у матері любов до природи, пісні, а наполеглива жадоба до книжки і музики, які так шанував батько. «"Кобзар" був у хаті читаний і перечитаний ще до мого усвідомлення себе. "Катерину",— згадує далі Докія Гуменна,— батько вголос читав мамі. Я завжди в "Кобзареві" шпорталася. Шевченків портрет висів у хаті, і я не раз задумувалась, чому це Шевченко так подібний до нашого тата» (Дар Евдотеї. Т. 1.— С. 76). І хоч Докія вважала його грубим за натурою, але «Дар Евдотеї» присвятила з поклоном батькові. Можливо, ще й за те, що він, попри все, прагнув дати освіту своїм дітям і чи не один з перших відвіз старшу дочку Ганну, а потім і Докію, до Звенигородської гімназії.

Роки навчання в гімназії припали на революцію, «красный террор», «военный коммунизм». Ще ближчою для Докії стала революція, коли вона повернулася до Жашкова. Поділ землі і добра леміщиського пана Підгорського, грандіозна пожежа гуральні в Ставищах. Гасло «Грабуй награбоване» припало до вподоби селянам, вони старанно втілювали його в життя. На її очах потрошили єврейське гетто і розвозили по селах і хуторах награбоване добро. А далі ціла круговерть військових частин, з'єднань і загонів пройшла повз дівчинку-підлітка, для якої батьків піджак служив за пальто, але яка саме в цей час захопилася творами Лесі Українки «Касандра», «Оргія», «У пущі».

Жадоба знань привела Докію до Ставищенської педагогічної школи. Хоч і нелегко було переконати батьків, які, подібно до героїні етюду «Покинута баба», вважали, що годі вже вчитися. Та Докія не хотіла «весь вік у піч заглядати», а «хотіла побачити, як люди живуть». (Покинута баба // Плуг.— 1928.— № 2.— С. 27). Справді, ставищенські розкоші відкрили перед юнкою нові обшири. Вона знайшла тут своє оточення, жила серед розкішної природи, здобувала освіту, мала необмежене поле для своєї гри — «...бути трохи збоку й підглядати людей» (Дар Евдотеї.— Т. 1.— С. 140), кожен раз пізнавала щось нове, знайшла собі товаришку і купалася в піснях.

«Колосальне враження», за словами Докії Гуменної, на неї справив Віталій Михайлович Самійленко, директор і душа школи. Як і раніше, виховує її пісня. Цього разу не лише народна, а й кантати на слова Т. Шевченка, романси, гімн «Ще не вмерла України». Ще одним чинником у її духовному розвитку стало навчання у поета Дмитра Загула, який «заховався» від більшовиків у Ставищах. На той час припадає знайомство з Петром Товстолужським, райпродкомісаром, а в подальшому і першим секретарем районної партійної організації. «Невеликий молодий хлопчина», хоч і породичався з Гуменними, але з пролетарською принциповістю поставив у списку нетрудових елементів на перше місце Кузьму Гуменного. Для самої ж Докії це знайомство стало не зайвим. Бо ж чи не він був тим доброчинцем, що кожного разу підтверджував «комнезамство» Гуменної перед багаторазовими чистками в Київському інституті народної освіти, де вона навчалася з 1922 року.

Молода дівчина з провінційного містечка впивається наукою, мистецтвом, що їх дарує Київ. А скільки знайомств, скільки роздумів. От хоча б

і такі «Я глибоко прийняла до серця з більшовицької програми ідею знищення експлуатації людини людиною. Ця ідея стала на довгі роки предметом обдумування в різних варіаціях» (Дар Евдотеї.— Т. 1.— С. 193).

Але шляхетні ідеї часто-густо в житті оберталися на протилежне. Правда, цей конфлікт ще не був таким помітним у двадцяті роки, особливо, у письменницькому середовищі, куди залюбки входить молода студентка. Згодом вона починає писати, і в журналі «Плуг» друкують її першу новелу «Сосна чекає чуда».

Хоч дебют Д. Гуменної відбувся ще у 1924 р., коли, з подачі С. Пилипенка, у п'ятому числі «Сільськогосподарського пролетаря» було видруковано її

Докія Гуменна у колі друзів. Зліва направо: Докія Гуменна, Володимир Процик, Людмила Волянська, письменник Ярослав Дзира, Ірина Чабан, професор Анна Процик. Нью-Йорк, *1991 р.*

нарис «У степу». Аби підохотити полохливу дівчину до літературної праці, її нарис обговорили у столичному об'єднанні письменників «Плуг», дали високу оцінку, про що й повідомили на сторінках свого часопису.

Так голова письменницької організації Сергій Пилипенко вводив Докію Гуменну в літературу, де на неї чекали не лаври, а терни. Хоч і не відразу. Початок був досить гарний. Друкувався цикл нарисів «Листи із степової України». Писала авторка щиро, правдиво, про все, що бачила. Та писати так у 1928 році хоч ще і можна було, але вже не бажано. Тож і не дивно, що сам генеральний секретар ЦК КП(б)У С. В. Косіор «похрестив» Гуменну на XIV окружній партійній конференції. Йому не сподобалось, що на 11 році революції письменниця побачила привид голоду на порозі села.

Одначе закид, зроблений Косіором, був неправомірний. Навряд чи він читав «Листи із степової України». Більше всього, що хтось із літературного середовища, в якому точилися безперервні чвари між різними угрупуваннями, подав у ЦК КП(б)У довідку, в якій процитував рядки, вирвавши їх із тексту. Це відразу ж давало можливість обвинуватити голову літературного об'єднання «Плуг» С. Пилипенка в тому, що він ллє воду на млин «класового ворога». Тож не дивно, що він відразу ж відповів критикам статтею «У чім помилка Д. Гуменної?» (Плуг.— 1929.— № 1), в якій переконував, що привид голоду на селі виведено зумисне, щоб довести переваги комуни. Дійсно, її зображено неначе іншу країну. В ній «хліба повні тарілі стоять. Їж, скільки забагнеться» (*Д. Гуменна.* Листи... // Плуг.— 1928.— № 10.— С. 44). Молода письменниця писала те, що побачила і пережила навіть після нещадної критики від високопартійних достойників і їхніх відданих посіпак. І хоч чергового листа, що вийшов у світ після деякої перерви, вона розпочинає із каяття: «Пам'ятаєш, у першому листі, я писала про загибіль села?... тепер я бачу, як сліпо помилялася» (Плуг.—1929.— № 3.— С. 55). Це не заважає їй і далі знайомити читачів із тим, що в комунах «розікрадено, розтягнено все» (Там само.— С. 71), що їх слід розігнати, оскільки «тільки гроші на них дурно витрачаються» (Там само.— С. 55).

У тогочасних творах Д. Гуменної заледве не з кожної сторінки виглядає привид голоду, руїни. До голодомору ще кілька років, а вона вже бачить, що «людність тут у паніці, невідрадісна. Хліб вимерз, погорів... Усяке готується до голоду» (Плуг.—1928.— № 10.— С. 40).

Олексія Жупиноса із повісті «Кампанія» жахає картина руїни цілих селищ. Йому здавалося, що пройшла цим краєм якась згубна війна, набоями з літаків поваляла села, газами отруйними винищила людей, так мертво визирає краєвид. Тільки рівний зелений килим пшениці облямовує мертві села. Аж моторошно!» (Кампанія.— Харків — Київ, 1931.— С. 21).

Читаєш і неначе бачиш у великій труні «замордоване, зацьковане, озадачене селянство. Таке воно не лише в Україні, а й на Кубані, де жило чимало українців. Там теж скрізь нахабно зазирає у вічі руїна» (Ех, Кубань ти, Кубань, хлібородная!.. // Червоний шлях.—1929.— № 5, 6.— С. 105).

«Густі, непролазні й на аршин заввишки бур'яни поросли по комуні, на плодючому чорноземові. Тільки де-не-де попротоптувані доріжки... Здається, опинившись серед цих бур'янів, що це місце давно закинули люди» (Там само.— С. 106).

Стисло, вражаюче відтворила письменниця «великий перелом» у нарисі «Стрілка коливається», що побачив світ у 1930 р. (Харків — Київ, 1930.— С. 31). Дійсно, стрілку уявного соціального сейсмографа лихоманило. Розбурхане, очманіле від хлібовикачок, податків селянство не знало, що діяти і як порятуватися. Нещодавно його заганяли у колгоспи, витягували все, що можна було з нього витягнути, а вже після статті Сталіна «Запаморочення від успіхів» вони неначе можуть і вийти з колгоспу. Але чи віддадуть хліб? Саме про нього найбільше розмов і розмірковувань. Голова сільради метикує чи «віддавати насіння тим, що "одскочили" від колгоспу?» (С. 8). Бабуся нарікає: «Забрали вісім пуд вівса, вивезли з хати» (С. 9). Про це ж випитують так званого «представника» (С. 13). Через це непокоять «ЦК» колгоспу. А члени правління колгоспу втішають відвідувачів майбутнім урожаєм. Та з цього видно, що при такій веремії, такій руїні надіятися на урожай не

доводиться. Голод вже заніс іржаву косу над українським селом. Це зрозуміла авторка твору, але цього не захотіли навіть помітити ті, від кого залежала доля селянства. Тож і не дивно, що Д. Гуменна зазнає постійної критики, хоч, за словами С. Пилипенка, «мало хто так щиро напише».

Саме щирість і навіть наївність так і не дали Докії Гуменні стати радянською письменницею. Ніяк вона не могла догодити ні партійним критикам, ні ідейно-витриманим літераторам. Що б не написала Докія Гуменна, чи то «Ех, Кубань ти, Кубань, хлібородная», чи «Стрілка коливається», повісті «Кампанія» — все потрапляє під голобельну критику. Авторку називають не інакше як «тьотя Хівря» і пише вона «лживые повести».

Гірка чаша репресій, енкаведистських катівень і тортур її обминули. Їй лише не давали розпросторити письменницькі крила. Простодушна молода письменниця ніяк не могла догодити партійним функціонерам, вплив яких зростав скрізь і всюди. Не могла зрозуміти тієї хвилі абсурду, що заполонила всю «широкую страну». Вона була схожа на свою героїню із роману «Скарга майбутньому», яка, коли почали «апльодувати словам "Хай живе наш мудрий вождь..."», так забулася де вона, що схопилася і почала хреститися... Добре, що Слава потягла її за рукав.

— Що з тобою ?

— Я думала, що я в церкві,— почала вона виправдовуватися й хутенько вийшла на свіже повітря» (Скарга майбутньому.— Нью-Йорк, 1964.— С. 39).

Письменниці дійсно бракувало «свіжого повітря». Не додала його, звісно, і окупаційна влада. Д. Гуменна, подібно до Мар'яни із «Хрещатого Яру», «й не надіється, що фашизм принесе щастя». (Хрещатий Яр (Київ 1941—43).— Нью-Йорк, 1956.— С. 31). За свідченням Аркадія Любченка, її, як і раніше, турбує: «що буде з Україною?» (*Любченко Аркадій.* Щоденник.—Торонто, 1951.— Кн. 1.— С. 96). І в цих умовах вона не стає конформістом і не пише на замовлення. Ні, вона не здатна прислужувати, догоджати.

Тож і не дивно, що лише коли Докія по війні опинилася на Заході, вона неначе спалахує цілим феєрверком творів. Серед них тетралогія «Діти Чумацького шляху» — твір, який сучасний критик Микола Мушинка поставив в один ряд із «Сагою про Форсайтів» та «Війною і миром». А далі були великий роман-хроніка «Хрещатий Яр», романи «Скарга майбутньому», «Золотий плуг».

Докії Гуменній «доводилося самій за зароблені кошти оплачувати друкарню, самій і поширювати тираж (це було найприкріше), себто витягати на собі весь видавничий процес» (Із листа працівникові жашківського історичного музею Оксані Бондаровій від 20 квітня 1995 р., Нью-Йорк). Літературний критик Остап Тарнавський підтверджує ці слова. Він вважає, «що всі свої видання письменниця випустила у світ власними засобами, заробляючи на життя на фабричній роботі» (Слово. Збірник.— Нью-Йорк, 1990.— Ч. 12.— С. 186). У згадуваному листі письменниця відкриває найсуттєвіше для своєї творчості періоду зарубіжжя «І ніхто мені не наказував, що я хочу писати та друкувати, ніхто не вимагав, що і як писати, себто якоїсь "ідеології"... Я думала й писала, то була моя, моя внутрішня потреба, аж ніяк не на замовлення, словом — те, що було заборонене і замуроване на рідній землі». (Там само).

Це була «заплата»,— як писала Д. Гуменна ще в одному листі до цієї ж адресатки,— що не виконувала наказу «партії й уряду», а завжди дотримувалася принципу: «Птиці в лісі співають, як хочуть. Ет, нікого не слухай, а пиши так,

як тобі любо! Інакше — ні! То вже не творчість» (Золотий плуг.— Нью-Йорк, 1968.— С. 39).

Так, Гуменна за свою волю, право бути незалежною, стояти поза ідеологією, писати те, що лягло на душу, заплатила так, як і багато інших митців.

Зокрема, Іван Багряний, що свого часу дебютував разом з Докією у журналі «Плуг», а пізніше, можливо, не випадково намалював з неї портрета, репродукція з якого була опублікована у романі «Золотий плуг». Його він малював ще у 1944 р. у Львові.

З того часу доля все більше віддаляла письменницю від рідного краю, поряд з книгами, переповненими любов'ю до нього, з'являються репортажі про нову землю, що надала їй притулок: «Вічні вогні Альберти», «Багато неба», нью-йоркська мозаїка «Серед хмаросягів».

На думку вже згаданого Остапа Тарнавського, «самий перелік виданих творів Д. Гуменної показує її найпліднішою з українських письменників на еміграції» (Слово.— С. 186). Не за кількістю, а за якістю оцінює її творчість Григорій Костюк. Вона «реаліст за своїм мистецьким наставленням, психолог і літописець свого часу, ...мала відвагу вирватися з нашої доби, поринути на три-чотири тисячоліття в минуле і там, шляхом дослідника, психолога й візіонера, пошукати вічних джерел нашого національного буття. Це грандіозна романтична візія в реалістичному спрямуванні авторки» (*Костюк Григорій.* З літопису літературного життя в діяспорі. Відбитка з ж-лу «Сучасність».— Чч. 9, 10 (С. 129—130).— Мюнхен, 1971.— С. 21). Звідси ж ми довідуємось про організаторську роботу Д. Гуменної. Разом з іншими вона гуртує українських

Могила Докії Гуменної.

письменників діаспори в об'єднання «Слово», бере участь у з'їздах ОУП, де її обирають до Президії. Та саме головне, що вона продовжує писати.

Але і ці твори про українців, про тих, «що зовсім недавно прибули з Європи, з таборів, ще навіть і валізок усіх не розпакували, не розклалися як слід» (Гепі // Серед хмаросягів. — Нью-Йорк, 1962.— С. 22), про тих кому багато років підряд сниться: «...І йду вулицями Києва, і всі на мене озираються та й відразу ховають зір, не хочуть бачити. (Лілеї і ряса // Там само.— С. 159).

Так, письменниця до свого останнього дня палко любила свій рідний край, вивчала його і оспівувала. І відійшла у вічність 4 квітня 1996 на дев'яносто третьому році життя з великою любов'ю до нього.

Вже після смерті письменниці, у 1998 р., Український центр духовної культури видав роман «Діти Чумацького шляху», а в Жашкові, на вулиці, де вона проживала, встановлено меморіальну дошку.

Степан Горошко,
кандидат історичних наук,
голова Історико-культурологічного
товариства імені Докії Гуменної

Меморіальна дошка на вулиці де жила Докія Гуменна
у м. Жашків Черкаської області. *2004 р.*

Ех, Кубань, ти Кубань, хліборобная. Нариси, 1931.

Стрілка коливається. Нариси, 1931.

Кампанія. Повість. 1931.

Діти Чумацького шляху. Роман в 4-х томах, 1948—1951, 1983. Друге видання. К.: Український Центр духовної культури, 1998.

Мана. Повість. 1952.

Велике Цабе.— Нью-Йорк, 1952.

Багато неба.— Нью-Йорк: Об'єднання Українських Письменників «Слово», 1954.

Хрещатий Яр. Роман-хроніка, 1956.

Епізод із життя Європи Критської. Феєрія.— Нью-Йорк, 1957.

Вічні вогні Альберти.— Едмонтон, Альберта: видано заходом Петра А. Пауша, 1959.

Жадоба.— Нью-Йорк: Об'єднання Українських Письменників «Слово», 1959.

Серед хмаросягів. Новелі й оповідання.— Нью-Йорк: Об'єднання Українських Письменників «Слово», 1962.

Скарга майбутньому. Нью-Йорк: Об'єднання Українських Письменників «Слово», 1964.

Благослови, Мати! Казка-есей, 1966.— Друге видання. К.: Видавничий дім «КМ Академія», 1995.

Золотий плуг. Роман.— Нью-Йорк: Об'єднання Українських Письменників «Слово», 1969.

Чотири сонця. Нью-Йорк: Об'єднання Українських Письменників «Слово», 1969.

Родинний альбом. Нью-Йорк: Об'єднання Українських Письменників «Слово», 1971.

Минуле пливе в прийдешнє.— Нью-Йорк: Видання Української Вільної Академії Наук у США, 1978.

Внуки столітнього запорожця. Українські новели американського походження — Торонто: «Добра книжка». Ч. 218, 1981.

Небесний змій. Фантастична повість на тлі праісторії.— Нью-Йорк: Науково-Дослідне Товариство Української Термінології, 1982.

Прогулянка алеями мільйоноліть. Мікроновелі, 1987.

Дар Евдотеї. У двох томах.— Торонто — Балтимор: Смолоскип, 1990.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

Докія Гуменна 2

Докія Гуменна з матір'ю. *Середина 20-х років* 170

Докія Гуменна. *1925 р.* 170

Докія Гуменна. *Середина 20-х років* 170

Письменник Сергій Пилипенко, голова письменницької організації «Плуг», який увів у літературу Докію Гуменну 190

Письменник Дмитро Загул, учитель Докії Гуменної 190

Докія Гуменна зі своїми подругами. Зліва направо: Докія Гуменна, Ніна Орел, Василина Ставниста, Тося Прокопович. *Середина 20-х років* 197

Докія Гуменна з групою письменників об'єднання «Плуг». Сидять (зліва): Д. Гуменна, Я. Качура. С. Щупак, А Шмигельський, В. Нечаївська. Стоять (зліва): Б. Коваленко, Д. Фальківський, Е. Брасюк, Г. Косяченко, Ю. Будяк. *1924 р.* 197

Докія Гуменна з товаришкою, письменницею Варварою Чередниченко. На зворотньому боці фото автограф В. Чередниченко: «Збережім пошану друзівства з ранку до вечора наших відносин, дорога товаришко. Харків, *19. VI. 1929 року*». 278

Докія Гуменна. *1930 р.* 278

Докія Гуменна біля Капітолію у Вашингтоні 507

Докія Гуменна у колі друзів. Зліва направо: Докія Гуменна, Володимир Процик, Людмила Волянська, письменник Ярослав Дзира, Ірина Чабан, професор Анна Процик. Нью-Йорк, *1991 р.* 510

Могила Докії Гуменної 513

Меморіальна дошка на вулиці де жила Докія Гуменна у м. Жашків Черкаської області. *2004 р.* 514

ЗМІСТ

Воскресіння Докії Гуменної. *Вадим Пепа* 5

Книга перша. *КИЇВСЬКІ КРУЧІ*

Частина перша
ЖАШКІВСЬКІ ЧЕТВЕРГИ 20

Частина друга
СТАВИЩАНСЬКА РОЗКІШ 89

Частина третя
МРІЯ, ЩО ЗВЕТЬСЯ КИЇВ 145

Книга друга. *ЖАР І КРИГА*

Частина перша
МРІЯ, ЩО ЗВЕТЬСЯ ЛІТЕРАТУРА 256

Частина друга
ХАРКІВСЬКІ ВІТРЮГИ 313

Частина третя
МОЇ ПРИМІТИВНІ РОДИЧІ 405

Мало хто так щиро писав. *Степан Горошко* 505

Літературно-художнє видання

Докія Гуменна

ДАР ЕВДОТЕЇ

Іспит пам'яті

Відповідальний за випуск *Петро Ромко*

Редактор *Вадим Пепа*

Художнє редагування

Олександри Мельник та *Миколи Власова*

Комп'ютерна верстка *Марини Мяснікової*

Коректор *Тетяна Білецька*

Підписано до друку 20.08.2004.
Формат 60×90 1/16. Гарнітура Таймс. Друк офсет.
Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 42,5.
Умовн. фарбовідб. 43,0. Обл.-вид. арк. 43,0.
Зам. 4-395.

Державне спеціалізоване видавництво
художньої літератури «Дніпро».
01034, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Свідоцтво № 02473116 від 23.11.95.

Комп'ютерні форми виготовлені
у видавництві «Дніпро»

ВАТ «Білоцерківська книжкова фабрика».
09117, м. Біла Церква, вул. Л. Курбаса, 4.

Гуменна Д.

Г 93 Дар Евдотеї. Іспит пам'яті. Кн. 1. Київські кручі; Кн. 2. Жар і крига / Передмова В. Пепи. Післямова С. Горошка.— К.: Дніпро, 2004.— 520 с.: фотоіл.

ISBN 966-578-155-3

До видання ввійшли дві книги спогадів відомої поза Україною але невідомої на рідній землі письменниці, яка розповідає про свої дитячі та юнацькі роки, що пройшли в провінційному містечку на півдні Київщини, навчання в гімназії та Київському інституті народної освіти.

Талановита письменниця щиро і цікаво розповідає про літературний рух київського об'єднання «Плуг», а згодом Спілки письменників України. Зі сторінок книги постає тогочасне життя, дух і звичаї київського студентського і літературного середовища.

Книга адресована дослідникам літератури і широкому колу читачів.

Г $\frac{4702640201—012}{205—2004}$ Без оголош. ББК 84 Ук 7-4